

Faragó Tamás

Bevezetés a történeti demográfiába

“Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez (SZOCMEST)” című, TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR-2009-0010 számú projekt megvalósítása során készítendő tananyagok elektronikus publikációja.

Bevezetés a történeti demográfiába

I. kötet

Faragó Tamás

Bevezetés a történeti demográfiába: I. kötet

Faragó Tamás

Publication date Budapest, 2011

Tartalom

Előszó	5
Bevezető: fogalmak, dimenziók, források	1
1.1. Alapfogalmak	1
1.2. A történeti demográfia dimenziói	6
1.3. A történeti demográfia forrásai	10
1.4. A történeti demográfiai kutatások historiográfiai vázlata	17
1.5. Összefoglaló	23
2. A népesség szerkezete	31
2.1. Korcsoportok - korszerkezet	31
2.2. Nők és férfiak	44
2.3. Családi állapot és életciklus	51
2.4. A népesség fizikai állapota	59
2.5. Összefoglaló	63
3. Házasság – család – háztartás	65
3.1. Házasodás	65
3.2. Család és háztartás	80
3.4. Összefoglaló	98
4. Születés és termékenység	101
4.1. Bevezető: születés – szülés – termékenység	101
4.2. A születési mozgalom története az első világháborúig	107
4.3. A születéskorlátozás története Magyarországon. (A fogamzás, termékenység és gyermekszám alakításának módszereinek változása.)	111
4.4. Magyarország termékenységtörténete a 20. században	122
4.5. A házasságon kívüli születések rövid históriája	127
4.6. Szaporulat és reprodukció	130
4.7. Összefoglaló	132
5. Halál és halandóság	134
5.1. Bevezető	134
5.2. A magyarországi halandóság hosszú távú történetének vázlata	137
5.3. Csecsemő- és gyermekhalandóság	145
5.4. A halálteki szerkezet változásai	153
5.5. Az élet védelme – intézmények és magatartások	158
5.6. Összefoglaló	169
6. Humanitárius katasztrófák	170
6.1. Bevezető	170
6.2. A pestis	173
6.3. A kolera	184
6.4. Egyéb járványok	189
6.5. Éhínség	196
6.6. Háborús katasztrófák	199
6.7. Katasztrófa és demográfia	209
6.8. Összefoglaló	213
7. Vándormozgalmak	215
7.1. Bevezető	215
7.2. Vándormozgalmak a középkortól a 19. század közepéig	219
7.3. Vándormozgalmak a 19. század közepétől az első világháborúig	236
7.4. A rövid 20. század vándormozgalmi	247
7.5. Összegezés	256
8. Tér és népesség	257
8.1. Bevezetés	257

8.2. Térszerveződés	258
8.3. A népesség térbeli megoszlása	264
8.4. A településállomány	270
8.5. A lakásviszonyok	276
8.6. Népesség és urbanizáció.	289
8.7. Demográfiai különbségek településtípusok szerint	295
8.8. Összefoglaló	299
9. Népesség – gazdaság – társadalom	300
9.1. Bevezető	300
9.2. A gazdaság és a demográfia összefüggésének vázlata	301
9.3. Népesség és táplálkozás	307
9.4. Adatok a gazdaságdemográfiához: munkaerő – gazdasági aktivitás – foglalkozási szerkezet	315
9.5. A demográfiai folyamatok társadalmi különbségei	327
9.6. Összefoglaló	335
10. Kultúra és népesség.	336
10.1. Bevezető – a kultúra fogalmáról a népesség összefüggésében	336
10.2. Írás – olvasás és iskolai végzettség	338
10.3. A felekezetek	347
10.4. Etnikumok – anyanyelvi csoportok - nemzetiségek	356
10.5. Etnikai folyamatok a középkortól a 20. századig	364
10.6. Összegezés	383
Rövidítések	385
Bibliográfia	386

Előszó

Célkitűzésünk eredetileg egy történeti demográfiai tankönyv készítése volt a felsőoktatás számára. Menet közben azonban a koncepció némileg módosult és több ponton elcsúszott a kézikönyv irányába, bár a tankönyv jelleget nem adtuk fel. Kevesek által művelt, hazai készítésű kézikönyvekkel nem sűrűn ellátott szakterületek esetében azonban ez talán törvényszerűen bekövetkezik. Így aztán szövegünkben több a lábjegyzet, bővegebb hivatkozás és számosabb a táblázat, ábra és térkép, mint ahogy az egy tankönyvhöz illenék. Úgy véltük azonban, hogy nem célszerű ezeket a munkánk során keletkezett „hívatlan vendégeket” kigyomlálni szövegünkéből, hisz ki tudja, mikor kerül sor hasonló munka újbóli elkészítésére. Inkább vállaltuk azt, hogy a szakterületen kevésbé jártas olvasótól, az írást tankönyvként forgató hallgatótól több aktív munkát kíván a kötet tartalmának feldolgozása, mint ahogy az megszokott. (De reméljük, hogy mindezzel legalább egy majdani következő kísérlet szerzőjének munkáját könnyítettük.)

Munkánk arra irányult, hogy összeállítsuk, rekonstruáljuk és értelmezzük a magyar népesség és a Kárpát medence demográfiai változásaira vonatkozó legfontosabb adatokat és folyamatokat. Fel kívántuk vázolni – ahol lehetett a késő középkortól, de legalább a 18. századtól kezdődően – a változások legfontosabb tendenciáit. Ennek során arra törekedtünk, hogy ne maradjunk kizárólag a szűken értelmezett demográfia területén, hanem érzékeltesük annak kapcsolódási pontjait az érintkező más tudományterületek (gazdaság- és társadalomtörténet, történeti néprajz és antropológia, történeti földrajz, stb.) által tárgyalt – esetenként a demográfiát át is fedő – problémaköreivel. Igyekeztünk hangsúlyt adni az idők során lezajlott, illetve jelenleg zajló demográfiai folyamatoknak, valamint a népességszerkezet regionális különbségeinek. Próbáltuk a demográfiai folyamatokat egységükben kezelni, mivel úgy gondoljuk, hogy a jelen és a múlt a valóságban igen szorosan egybe tartozik. Ebből következőleg megkíséreltük azt, hogy hidat építsünk a történeti múlt, és a jelen problémáival foglalkozó demográfiai elemzések között. Nem gondoljuk szerencsésnek sem azt, ha a népességtörténet kutatója előkelően távolságot tart a 20-21. század jelenségeitől, és azt sem, ha a mai problémákat elemző demográfus régiségboltként tekint a történeti kutatások eredményeire.

Természetesen az előre elhatározott, a fentiekben felsorolt célkitűzések megvalósítása ritkán sikerül hibátlanul. Minden összefoglaló jellegű tudományos mű készítése során számtalan veszély leselkedik a szerzőre. Elcsúszhat úgy, hogy olyan mélyen belemegy szakmai részletkérdések boncolgatásába, hogy abban csak igen kevés olvasó tudja és akarja követni. Elcsúszhat úgy, hogy olyan szétágazó ismerethalmazt kíván kezelni, annyi probléma tárgyalására próbál kiterjedni, hogy eközben számos esetben felületes lesz (a közhelyes bonmot szerint: majdnem mindenről tud keveset, vagy majdnem semmit). Elcsúszhat tárgyalásának arányaiban – esetenként bőbeszédű, máskor túlságosan tömör lesz (és nem mindig úgy, ahogy azt a tartalom kívánná). Elcsúszhat úgy, hogy helyenként túlzásba viszi a mellékletek – táblázatok, grafikonok, térképek – alkalmazását, másutt viszont, ahol fontos segítséget adhatnának, elfelejti, vagy elspórolja azokat. Elcsúszhat úgy, hogy stílusa nem egyenletes – szövege sokhelyütt bonyolult, nehézkes, másutt viszont egy-egy mondatával, jegyzetével inkább az élőbeszédhez, mint az értekező prózához közelít. Elcsúszhat úgy és még sorolhatnánk tovább a botlások lehetőségét. Csak remélni tudjuk, hogy ezek közül nem mindegyiket követtük el.

Munkánk a 2005-ben közreadott történeti demográfiai szöveggyűjteményünk szerkezetét követi, mely lényegében egy 14 részre tagolt egyetemi előadássorozatnak felel meg (Faragó 2005). Mindössze annyit változtattunk rajta, hogy a szöveggyűjteményben külön szereplő házasodás, illetve család és háztartás témáját egyesítettük, viszont a halandóságot kétfelé bontottuk. Történeti fontossága miatt önálló fejezetté formáltuk a népességi katasztrófák témáját. Mindebből az következik, hogy írásunk közel felét azok a kérdések foglalják el, melyek a hagyományos demográfiai tankönyvekben, illetve kézikönyvekben csak rövid bemutatásra kerülnek, néha pedig helyet sem kapnak. Megpróbáltunk a népesség területi viszonyaival, a történeti demográfiai folyamatok gazdasági, társadalmi, kulturális kapcsolataival kicsit részletesebben foglalkozni, illetőleg néhány teoretikus kérdést felvázolni. Nem vagyunk biztosak abban, hogy mindez kellő alapossággal sikerült, de reméljük, hogy lesz, aki ezeket a kérdéseket tovább boncolgatja és esetleges tévedéseinket, elnagyolt megfogalmazásainkat kiigazítja. Fontosnak tartjuk, hogy írásunk második kötetében a teoretikus kérdések mellett a megszokottnál bővebben foglaljuk össze az első kötet első tíz fejezetében tárgyalt kérdéseket, rövid vázlatot adva a

magyar népességtörténetről, szembesítve a megismerhető tényeket a róluk kerengő mítoszokkal, valamint összehasonlítva népességünk múltjának képét a nemzetközi folyamatokkal, vagyis kiemeljük témánkat az idehaza gyakran megfigyelhető belterjes megközelítésből.

Kötetünk egyes fejezetei szándékoltan az alábbi rendszerben készültek: röviden foglalkozunk néhány fontosabbnak ítélt fogalmi kérdéssel, majd ezt követően tematikus alfejezetekben foglaljuk össze mondandónkat. Igyekszünk az olvasót az egykorú forrásokkal és a korabeli nyelvezettel is megbarátkoztatni, ezért vagy a jegyzetekben, vagy külön keretes szemelvényekben bemutatunk egy-egy forrásrészletet, illetve valamely régi vagy visszatekintő szöveges ismertetőt a tárgyalt kérdéskörre vonatkozóan. Amennyiben lehetőség van rá, legalább a problémák egy részének regionalitására is kitérünk. Az egyes fejezeteket pontokba szedett rövid, egy oldalas összefoglalók zárják.

Az egyes témákat alapvetően a demográfiában szokásos kvantitatív szemlélet jegyében dolgoztuk fel, de igyekeztünk kerülni a bonyolultabb módszereket (maga a forrásanyag sem mindig bizonyult alkalmasnak ezek használatára). A kvantitatív szemlélettől annyiban tértünk el – de talán helyesebb lenne azt mondani, hogy azzal egészítettük ki – hogy ahol lehetséges volt, ott a számszerűen alátámasztható folyamatokat megpróbáltuk korabeli leíró források szövegeivel, kisebb regionális elemzésekkel értelmezni, szemléletesebbé tenni. Mindez azt is jelenti, hogy a közölt ábrák, táblázatok, térképek bizonyító anyagot jelentek, a szöveggel egységes egészet képeznek. Tehát a szöveg és a mellékletek együttesen értelmezhető és értelmezendők. Vagyis, ha olvasónk úgy gondolja, mellőzheti a kiegészítő információkat adó, esetenként sajnos terjedelmes lábjegyzeteinket, de a mellékleteknél ezt nem ajánljuk. A hol grafikusán, hol számszerűen mellékelt adatok többsége a hivatalos statisztikákra épül, kisebb részét – főleg gondolati modelleket – más szerzőktől kölcsönöztünk. Számításaink eredményei nem egy esetben eltérnek a közkézen folyó adatoktól, de mindig igyekeztünk elsődleges forrásokra, illetve az 1870-es évektől a folyamatokat kortársként végigkísérni tudó statisztikusok egykorú elemzéseire építeni.¹

Szövegünk részben a történeti demográfia és népességtörténet kutatásával eltöltött majdnem negyven év során szerzett ismereteinkre – elemzésekre, forrásvizsgálatokra és olvasmányokra – valamint a szakterület oktatásával eltöltött tizennégy év tapasztalataira próbál építeni. Fentiek miatt irodalmi hivatkozásaink némileg rendszertelenek. Főként ott utalunk konkrét művekre, ahol szöveget vagy adatot idéztünk, illetve ahol egy-egy szerző valamely írásából részletesebben merítettünk. Így is közel 300 tételes irodalomjegyzék állt össze. (Ha ennél szigorúbb pontossággal járunk el, akkor bibliográfiánk alighanem többszörösére duzzadt volna.) Ami az írásunkat jelentős mértékben megalapozó kutatásainkat illeti, azzal kapcsolatban két dolgot érdemes megjegyeznünk. Egyrészt azt, hogy az idők során tartalmilag, talán az elméleti kérdéseket kivéve, szinte minden fejezet témájában folytattunk önálló elemzéseket is, nem pusztán olvasmányainkra hagyatkoztunk.² E kutatások eredményeit, ahol lehetett, és ahol célszerűnek látszott, igyekeztünk hasznosítani (gyakran anélkül, hogy önmagunkra minden esetben külön hivatkoztunk volna). Területileg kutatásaink három régióban voltak mélyebbek és jutottak el egészen a levéltári forrásokig: Budapest és Pest megye,³ Miskolc és Borsod megye⁴, valamint Máramaros⁵ vonatkozásában. Reprezentatívnak ugyan nem nevezhetjük vizsgálataink területi megoszlását, de abban azért biztosak vagyunk, hogy elég különböző fejlettségű, kultúrájú és eléggé eltérő demográfiai folyamatokkal rendelkező vidékek népességtörténetét ismertük

¹ Természetesen egyetlen munka sem tévedhetetlen, de ha elfogadott részadatok alapján építjük fel egy folyamat vagy egy szerkezet rajzát, akkor nem ajánlatos azt félretenni azzal, hogy XY mást írt róla. Minden vitás esetben azt javasoljuk, hogy a tőlünk eltérő adatok és állítások esetében ellenőrizze olvasónk azt, hogy annak szerzője milyen forrásokra épít, mivel támasztja alá az általunk közöltől eltérő mondandóját. (Nem egy esetben örülnénk, ha adataink megcáfolódnának.)

² A szakmai közvélemény eddig leginkább talán család- és háztartástörténeti kutatásainkat ismeri, melyek összefoglaló eredménye egy akadémiai doktori disszertáció, számottevő része a Magyar Néprajz társadalommal foglalkozó kötetében jelent meg (Faragó 2000A), kisebb része pedig tanulmánykötetekben (Faragó 1999 B, 2008 A) valamint különböző, főként KSH kiadványokban (Faragó 1977, 1983, 1985, 1997, 2001 A, 2005 B) találhatóak. Több írásban foglalkoztunk azonban más témákkal is: a városok demográfiájával, a házasság problematikájával, a migrációval és a 18. századi települési mozgalmakkal, a katasztrófákkal, a csecsemőhalandósággal, a történeti demográfia historiográfiájával, valamint újabban a felekezet és etnikum demográfiai kérdéseivel. Egyelőre csak kéziratban létező kutatásaink vannak ezen kívül a 18. századi sorkötelesek testmagasságáról és egészségi állapotáról, a mezőgazdasági termelés és a népességfejlődés viszonyáról, hogy csak a legfontosabbnak tűnőket említsük.

³ Pest megyei és Budapesti kutatásaink jelentős része elérhető két említett tanulmánykötetünkben, melyekre általában külön nem hivatkozunk.

⁴ Miskolci és Borsod megyei kutatásaink fő eredményét a Miskolc történeti monográfiásorozat népességtörténeti részei jelentik (Faragó 2000 B, 2003, 2007 B) – ezekben monografikus jellegük miatt lényegében a történeti demográfia összes területével foglalkoznunk kellett. Néhány további ide vonatkozó írásunk további Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kiadványokban jelent meg.

⁵ Máramarosi kutatásaink jelentős része még kézirat formában van, eddig főleg a demográfiai katasztrófákkal kapcsolatos részei láttak napvilágot (Faragó 2005 A, 2007 A, 2008 B)

meg, ami minden bizonnyal lényegesen befolyásolta megközelítésünket és látásmódunkat. E kutatásoknak köszönhető, hogy érzékenyebbek lettünk a területi, kulturális és társadalmi különbségekre és nem hiszünk abban, hogy Magyarország népességtörténete egyetlen, az országos átlagértékeken alapuló vonalra felfűzhető.

Persze, ha jobban belegondolunk, akkor a népességtörténeti folyamatok megrajzolásához szükséges országos és regionális adatsorok összeállítása tulajdonképpen szintén önálló kutatásnak tekinthető. Részben sokkal nagyobb munkának bizonyult – és e kötet készítése során is több alkalommal átmeneti leállásra kényszerített – annak ellenére, hogy különösen a Központi Statisztikai Hivatal kiadványai, melyek gyakran tartalmaztak és tartalmaznak visszatekintő adatokat,⁶ ebben sokat segítettek és néhány munkatársa (akik közül név szerint Dányi Dezső és Klinger András által ösztönzött, szerkesztett, és készített munkáit emelnénk ki) jelentős előkészületeket végzett e téren.⁷ A különböző korszakok és területek (a változó területű és adminisztratív tagoltságú történeti Magyarország, illetve a mai terület) adatsorainak rekonstruálása, kiegészítése, összekapcsolása és lehetőség szerinti harmonizálása mindezek ellenére a vártnál is több munkával járt.⁸

Kötetünkben a történeti demográfia módszertanával érintőlegesen foglalkoztunk, épp csak annyira, amennyire az szükségesnek látszott. Célunk elsősorban a témakörre vonatkozó alapvető adatok ismertetése, a szerkezetek és folyamatok felvázolása, valamint a történeti demográfiai szemlélet megalapozása, másképpen fogalmazva: a történeti múlt demográfiai szempontú megközelítése volt. Nem kutatás-módszertani kézikönyv készítésére törekedtünk. A demográfia legfontosabb mutatóinak értelmezése és kiszámítása – melyeket lényegében a történeti demográfusok is rendszeresen alkalmaznak – megtalálható a korábban kiadott demográfiai tankönyvekben, melyeket ezúton is az olvasó szíves figyelmébe ajánlunk.⁹ Kifejezetten történeti demográfiai tartalmú kézikönyv ugyanis eddig magyar nyelven nem jelent meg. A többnyire nem túl terjedelmes család- és helytörténeti munkák készítését segíteni akaró könyvecskék a történeti demográfia módszereire általában nem terjednek ki. Néhány kérdést – főképp a történeti demográfiai kutatások hazai és nemzetközi kialakulását, a legfontosabb hazai forrásokat – külön tanulmányokban megpróbáltunk összefoglalni, de ezek összességükben is messze vannak attól, hogy pótoljanak egy kézikönyvet.¹⁰ Akit tehát a módszertani kérdések mélyebben érdekelnek, ajánlatos a nemzetközi irodalomhoz fordulnia – bár meg kell jegyeznünk, hogy e tekintetben ott is nagyok a hiányok, a fontos kézikönyvek nagyobb része ismereteink szerint már 20 – 30 – 40 évvel ezelőtt jelent meg.¹¹

⁶ Felhívniánk a figyelmet arra, hogy a statisztikai adatok közlésének rendszere a visszatekintve látszólag stabilnak és változatlanul tűnő dualizmus időszakában is többször változott. E változások többsége területátcsatolások miatt következett be, de előfordultak kisebb-nagyobb adathelyesbítések is. Amennyiben tehát valaki átfogó, visszatekintő idősorokra kíváncsi, érdemesebb az első világháború előtti adatokból kiindulni. Gyakran előfordulhat ugyanis – különösen az 1890-előtti adatfelvételek esetében – hogy azok később helyesbítésre kerültek. Ezért ajánlatos e munkálatok eredeti, első megjelenését utoljára kézbe venni. Ilyen jellegű korrekciók azonban nem csak a 19. században, hanem a 20. század második felében is gyakran megfigyelhetők. A fogalmak változása miatt több esetben visszamenőleg átdolgozták az utolsó népszámlálások eredményeit, illetve gyakran visszamenőleg – többnyire 1900-ig, de néha egészen az 1860-as évekig – meghosszabbították számítások révén a mai országterületre vonatkozó adatsorokat.

⁷ Dányi Dezső történeti demográfiai adatsorok összeállítására, illetve készítésére irányuló munkái közül elsősorban a 19. század közepi népszámlálásokkal, a 18. század végi lélekösszeírásokkal foglalkozó munkáit, valamint regionális családrekonstrukcióját és a princetoni indexekkel foglalkozó tanulmányait emelnénk ki (Dányi 1991A, 1991B, 1993A, 1993B). Klinger András munkái közül elsősorban Acsádi Györggyel közösen írt monográfiáját, valamint történeti idősorait említenénk (Acsádi – Klinger 1965, Klinger 1972-1984, 1992), melyek minden makroszintű történeti demográfiai megközelítés alapját kell, hogy képezzék.

⁸ Ez hivatkozásainkból nem mindig derül ki. Amikor „szerző számításai” forrásmegjelölést adunk, az alatt számos forrás – népszámlálások, demográfiai és statisztikai évkönyvek, különböző forrásokból összeszedett népmozgalmi adatok sorozata – értendő. Nem láttuk értelmét egy-egy ilyen táblázathoz, vagy grafikonhoz féloldalas hivatkozási jegyzéket készíteni, melyek elemei ráadásul gyakran ismétlődtek volna.

⁹ A teljesség igénye nélkül közülük az alábbiakat emelnénk ki: Szabady 1964, Hoóz 1988, Klinger 1996 A és Klinger 1996 B. Érdemes a washingtoni Population Reference Bureau kis kézikönyvét is letölteni az internetről, melyet világszerte standard módszertani alapként használnak (Haupt – Kane 2004).

¹⁰ A forrásokra nézve I. Faragó (1989), a nemzetközi kutatás historiográfiájára és áttekintésére vonatkozóan I. uő.

2003 A és 2002, a hazai történeti demográfia historiográfiájának összefoglalására I. uő. 2008 C (Az írás terjedelmesebb, második része, mely a történeti demográfiai kutatások 20. század második felére vonatkozó hazai történetét és jelenlegi helyzetét ismerteti, sajtó alatt van.) A módszertanra vonatkozóan Andorka családrekonstrukciót bemutató füzet (Andorka 1988) kivételével nem igen tudunk mit ajánlani magyar nyelven. Az 1996-ban megjelent demográfiai tankönyvben található történeti demográfiai összefoglaló (Kovacsics 1996) módszertani része hasznos, bár hiányos és részben már elavult, az 1850 előtti időszak magyarországi forrásaira vonatkozó megállapításai pedig gyakran kifejezetten tévesek.

¹¹ A nyugat-európai és amerikai egyetemek mai történeti demográfiai kurzusai nagyrészt folyóiratcikkekre épülnek, melyek rugalmasabban tudnak reagálni a kutatások fejlődésére és a fizetés folyóirat szolgáltató portálokon többnyire könnyűszerrel elérhetők. (Ezek kutatási eredményeit, színvonalát azonban többnyire az 1960-1980-as évek monográfiái alapozták meg.) A módszertani és historiográfiai irodalomból az alábbiakat ajánljuk tájékozódásul: Blum – Bonneuil – Blanchet 1992, Ehmer 2004, Griffin – Van der Linden 1999, Heigl 1999, Henry – Blum 1988, Hollingsworth 1969, Imhof 1977, Pfister 1994, Reher – Schofield 1993, Séguy 2001, Wachter – Hammel – Laslett 1978, Willigan – Lynch 1982, Wrigley 1966, valamint a Historical Methods c. folyóirat évfolyamai.

Alighanem csalódást okozunk azoknak, akik egy ilyen műtől azt várják, hogy összefoglaló képet adjon a Kárpát-medence középkortól máig tartó népességtörténetéről. Ha ugyanis ragaszkodunk a történeti demográfia szakmai követelményeihez – és ezt szeretnénk tenni – akkor mind térben, mind időben jóval behatároltabb a mozgásterünk. Lehetőségeink sokkal korlátozottabbak annál, mint amit a szakmai igényeink szeretnének megvalósítani.

A lehetőségek emlegetésével két korlátunkra célunk, melyek munkánkat gyakran megnehezítették és szándékaink megvalósítását időközönként részlegesen meghiúsították: a források készültének és fennmaradásának egyenetlenségére. Ami az első korlátot illeti – a források készülésének egyenetlenségét – ott arra utalunk, hogy vannak olyan adatok és mutatók (például a korszerkezet, vagy a családi állapot), melyek már a 19. század közepétől rendelkezésünkre állnak, illetve kiszámíthatóak – sőt elemeik néhol már a 18. század végén is megjelennek – más adatok viszont (például a csecsemőhalandóság, és általában az anyakönyvezés minőségétől függő mutatók) csak az 1890-es évektől lesznek számunkra elérhetőek. A történeti demográfiai kutatás rendkívüli módon kiszolgáltatott az adatgyűjtések módszerének, valamint a feldolgozás és közreadás teljességének. Ez egyébként nem kizárólagosan magyar specialitás. Adatsoraik összeállításával, területi és tartalmi harmonizálásával a 18-19. századi korszakkal foglalkozó lengyel, német, vagy olasz kutatók – társadalmiakkor regionális széttagoltsága miatt – talán még nálunk is többet küzdenek. A korábbi korszakokra vonatkozó adatok elérhetősége pedig környékünkön a hazainál jóval nagyobb nehézségekkel jár, ugyanis ahogy távolodunk Nyugat-Európától, úgy lesz egyre később induló és egyre rosszabb minőségű a statisztikai adatszolgáltatás.

Alighanem a bécsi központi hatalom erőszakosságának köszönhetjük, hogy egy korai, 1780-as években készült népszámlálással büszkélkedhetünk, és azt is, hogy e művelet 1850-től rendszeresen tovább folytatódott. (A két időszak között a maradi magyar nemesség egészen a 19. század közepéig tartó hatállyal sikeresen akadályozta meg, hogy adatait összeírják – a napóleoni háborúk miatt ebbe a kompromisszumba Bécsnek bele kellett mennie.) Ezzel szemben a független balkáni államokban, illetve Oroszországban a nemzetközi gyakorlatnak megfelelő népszámlálásokkal többnyire csak a 19. század vége felé találkozunk.

Azt, hogy pontosan mi legyen a népszámlálásokban, a kiegyezés után a magyar kormányzat szabta meg. Az időpontokat a Monarchia két felén egyeztetették, a népszámlálási felvételek tartalma nagyjából azonos volt, de a feldolgozások már meglehetősen különbözőek lettek. Így állt elő az a helyzet, hogy az osztrák népszámlálások esetében azok demográfiai elemzései, míg a magyar térfélen a felvett és feldolgozott felekezeti és anyanyelvi adatok és megfigyelések a gazdagabbak – kit mi érdekelt inkább. Az a baj, hogy ezen utólag már nem igen tudunk módosítani, újonnan feltehető kiegészítő kérdéseink száma és irányultsága ugyanis meglehetősen korlátozott.

Az utólagos kérdés lehetőségének korlátozottsága nem annyira a források keletkezésének hiányából, mint inkább azok elérhetőségének egyenetlenségéből adódik. Az alapvető személyes adatokat ugyanis minden adatgyűjtés során – legyen az népszámlálás, vagy anyakönyvezésre kötelezett esemény – fel kellett venni. Későbbi felhasználásukat azonban két további tényező döntötte el: egyrészt az, hogy a statisztikusok mit dolgoznak fel (mi iránt érdeklődnek, illetve mire kapnak megrendelést), másrészt az, hogy az alapanyagokat milyen teljességben őrizték meg az arra hivatott szervek. Mind a két kérdésben rosszul állunk. A népszámlálások alapszintű feldolgozását 1869-ig a törvényhatóságok látták el, így nem sok helyen ugyan, de esetenként megmaradtak az alapanyagok is: az 1851 és 1869 közötti népszámlálások településsoros összesítői, sőt néhol egyes falvak és városok eredeti név szerinti felvételi lapjai is. Egyelőre azonban ezeknek az anyagoknak a szervezett összegyűjtésére és az 1851, 1857 és 1869 évi népszámlálások településsoros adatállományának rekonstrukciójára nem került sor.¹²

Még rosszabb a helyzet a korábbi korszakokra nézve. A 19. század közepe előtti időszakra vonatkozóan településsorosan mindössze egyetlen olyan forrás – az 1785. évi népszámlálás és annak két (1786. és 1787. évi) revíziója – készült, amely

¹² Mindössze az egy-egy kötetben megőrződött 1851 és 1857. évi erdélyi népszámlálások kiadását végezte el a KSH. A megyénként szétszórta fennmaradt településsoros anyagok összegyűjtése és egyberendezése elsősorban a levéltári szervezet feladata lenne. Véleményünk szerint az újkorra vonatkozóan ennek van (lenne) olyan fontossága, mint a már igen szép eredményeket felmutatni tudó, és gépi adatbázisba szervezett középkori oklevéltár további gyarapításának.

megbízható demográfiai adatokat szolgáltat. E három adatsor maradványaiból rakható össze egyetlen egy, amely, kisebb hiányokkal kiadja a 18. század végi Erdély és a szűkebb értelemben vett Magyarország település és népességállományát. (Horvátország nagy részének anyaga még így is hiányzik, a Határőrvidékről pedig egyetlen ilyen forrást sem ismerünk – valószínű, hogy ott nem is történt népszámlálási adatfelvétel, mivel katonai igazgatás alatt éltek.)¹³ A 18. század végét megelőző időszakokra vonatkozóan azonban egyáltalán nem rendelkezünk hasonló demográfiai jellegű összeírásokkal. A 15. és 18. század között a kutatók adóösszeírások alapján próbálják jól–rosszul megbecsülni az ország népességét, azonban ezen túlmenően a tényleges demográfiai viszonyokról keveset tudunk. Jó lenne, ha ismernénk a középkor végi termékenységi, halandósági, házassági viszonyokat, avagy az egyes régiók népességének szerkezetét és változásait, de szórványadatokon túlmenően nincs róla valós információ.¹⁴

A népmozgalmi adatsorok a történeti Magyarországra vonatkozóan megyei részletességgel jelenleg csak 1865-ig vezethetők vissza, a települések szintjén azonban csak 1901 és 1910 között áll rendelkezésünkre kiadott formában és az 1911 és 1915 közötti évekre vonatkozóan kéziratos. A mai területre és Burgenlandra vonatkozóan az adattípus idősorainak plébániánkénti rekonstrukciója 1828-ig visszamenőleg az 1970-1980-as években megtörtént. Vagyis a mai Magyarországra vonatkozóan a népmozgalmi idősorok 1828-tól kezdődően rendelkezésre állnak, de a történeti terület 19. századi részletes adatai nagyrészt hiányoznak, a 18. század népmozgalma pedig jelenleg nagy fehér foltot képez, holott legalább az 1700-as évek elejéig – mintavételes módon – a hiányzó adatsorok utólag előállíthatók, illetve a meglévők meghosszabbíthatóak lennének.¹⁵

Ezekbe a részletekbe csak azért mentünk bele, hogy két dolgot olvasóink számára már a kezdet kezdetén világossá tegyünk. Egyrészt azt, hogy bármennyire is igyekeztünk, számos esetben minden törekvésünk ellenére sem tudtunk időben túlságosan messze visszatekinteni a demográfiai folyamatok rekonstrukciója során – néha a 18. század végén, általában az 1860-as években, esetenként pedig csak a 19. század utolsó harmadában voltunk képesek elindítani a demográfiai folyamatok és szerkezetek felvázolását. Korábban szinte soha. Ez azonban nem kizárólag a viharvert magyar történelem számlájára írható – ez a másik dolog, amit világosan kell látnunk – hanem jelentős részben magunk vagyunk érte a felelősek. A népességtörténet forrásainak megőrzését és feldolgozásának fáradságos, költséges és azonnal sziporkázó tudományos eredményeket nem ígérő feladatát elhanyagoltuk és elhanyagoljuk. A kevés anyagi ráfordítás, a kicsiny kutatói létszám miatt erre soha nem nyílt elegendő lehetőség. Ami megtörtént, az is inkább a KSH néhány munkatársának lelkesedésére vezethető vissza, nem egy átfogó koncepció alapján végrehajtott programra. Mindennek komoly szerepe van abban, hogy szolidan megalapozott folyamatképek felrajzolása helyett gyakran feltételezésekkel kell beérnünk, miközben a közvélemény jelentős részben mitikus elemekből összerakott, fantomadatokat ismételtető ezer éves népességtörténetben gondolkodik.

Nem volt azonban minden gond nélküli még a dualizmus korszakára vonatkozó demográfiai folyamatok képének megrajzolása sem. Az 1867-ben létrejövő Központi Statisztikai Hivatal munkájának legfontosabb eredményeit rendszeresen megjelentette kezdetben a statisztikai évkönyvekben majd a statisztikai közlemények három sorozatában.¹⁶ A népmozgalmi adatok részletesebb kiadására azonban csak az 1890-től került sor. A népszámlálások eredményeinek közzététele is igen változó volt. Bár 1869-től kezdődően ez rendszeresen megtörtént, valójában az egykorú forrásanyagoknak csak kis részét publikálták, a települések esetében a népességszámon, valamint annak felekezeti és anyanyelvi megoszlásán kívül többnyire semmilyen demográfiai adat nem került kinyomtatásra. Igazában jól feldolgozottak és részletesen publikáltak először az

¹³ A forrás új kritikai kiadásán Erdélyre vonatkozóan Miskolczi Ambrus és Varga E. Árpád, a szűkebb értelemben vett Magyarországon pedig e sorok írója dolgozik.

¹⁴ Fügedi 1992 vö. Kubinyi 2001. Népességbecslések persze szép számmal vannak egészen a honfoglalásig visszamenően. Ezeknek azonban két bajuk is van: egyrészt e becslések mögött nincsenek statisztikailag értékelhető hiteles adatok vagy számítások, másrészt a demográfia nem merül ki a népesség lélekszámának megállapításában, sőt nem is erről szól elsősorban, hanem azt a szerkezetet és azokat a folyamatokat vizsgálja, amelyek ténylegesen a létszámot alakítják.

¹⁵ Az anyakönyvek túlnyomó részét évtizedekkel ezelőtt mikrofilmre vették mind nálunk, mind Ausztriában és az akkori Csehszlovákiában, így a történeti országterület jelentős részén e feladat végrehajtásának nincsenek igazán technikai komoly akadályai. A cseh történeti demográfusok ezt a munkát az 1990-es évek második felében már a 16. század közepéig visszamenőleg el is végezték. Igaz jobb minőségű volt az anyakönyvezésük, de ez csak idősorok hosszúságát magyarázza, elkészítését – vagy annak hiányát – már nem (Dokoupil et al. 1999).

¹⁶ Hivatalos Statisztikai Közlemények 1868 – 1875, Magyar Statisztikai Közlemények (Új folyam.) 1893 - 1901, illetve az Új sorozat 1902 és 1945 között. A statisztikai évkönyv első sorozata 1871-1889 között jelent meg, új folyamára pedig 1893-tól lényegében töretlen. A népességre vonatkozó szerkezeti és népmozgalmi adatok részletesebb közzélére az 1955-től indult Demográfiai évkönyv köteteiben került sor. (A településkénti adatokat azonban a megyei statisztikai évkönyvek tették közzé.)

1900. és 1910. évi népszámlálások tekinthetők, melyek még a Kárpát medence egészét felölelik és már jelentős mennyiségű település szintű demográfiai adatsort is közreadnak. A népességre vonatkozó információk jelentős része 1900 előtt így csak a törvényhatóságok (megyék és megyei hatáskörű városok) szintjén érhető el, a településeken nem.¹⁷ Korábban szinte soha nem jutott elég pénz arra, hogy népszámlálásaink eredményei részletesebb közlésre kerüljenek.¹⁸

Mindez természetesen nem lenne komoly probléma, ha rendelkezésünkre állnának az eredeti, kiadásra nem került adatok. De sajnos nem ez a helyzet. Bár 1880-tól már nem a helyi törvényhatóságok, hanem a KSH dolgozta fel a népszámlálások kérdőíveit, így azok eredményei szakmailag pontosabban lettek, de a feldolgozási alaptáblák elkészülte után a hivatal arra kényszerült, hogy a név szerinti adatokat tartalmazó íveket a raktározási költségek megtakarítása érdekében megsemmisítse. Őrzésükre soha nem állt rendelkezésükre elegendő raktárterület.¹⁹ Archiválásra csak a fontosabbnak tekintett feldolgozási táblák kerültek, melyek megmaradt töredékei az 1880-tól kezdődő időszakokra vonatkozóan most a Magyar Országos Levéltárban található. Viszont a nem kifejezetten demográfiai jellegű községsoros adatok – főként a foglalkozásokkal összefüggő információk – 1880. és 1890. évi feldolgozási táblái már biztosan nincsenek meg, 1869-re vonatkozóan pedig tudomásunk szerint semmi sem maradt. Azaz az adatokat finomítani, a hiányosságokat pótolni, a területi változásokat utólagosan átvezetni, valamint az 1880 és 1910 között nem publikált információkat feldolgozni és elemezni még a kéziratos anyag segítségével is csak igen korlátozottan lehetséges.²⁰ Egyéni népszámlálási adatokra épülő adatbázisok létrehozására viszont 1869 után egyáltalán nincs lehetőségünk.

A források elérhetőségének problémájával, illetve hiányával részben összefügg kötetünk készítésének harmadik korlátja, az általunk elérhető, a Kárpát medence történeti demográfiájáról szóló feldolgozások egyenetlensége. Utóbbinak számos oka van. Először is az 1920. évi, Párizs környéki békeszerződési rendszer által szétbontott Osztrák-Magyar Monarchia helyén új államok és új statisztikai rendszerek jöttek létre. Ennek egyenes következménye, hogy a Monarchia utódállamainak 1920 óta folytatott statisztikai gyakorlata egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő lett (gondoljunk csak arra, hogy az utolsó 90 évben tartott népszámlálások tartalma, területi szerveződése, sőt többnyire időpontjai is mennyire eltértek az első világháború előttről, illetve egymásétól). Ráadásul a békeszerződések következtében a Kárpát-medence régióinak korábban egymáshoz szorosan kapcsolódó forrásanyaga anélkül, hogy őrzési helyét változtatta volna, különböző – részben újonnan alakult – államok birtokába került, így megváltozott a korábbi, főként már csak történeti jelentőségű források őrzésének, és rendezésének levéltári gyakorlata is. Különbözőek a források tárolásának és nyilvántartásainak rendszerei, nem beszélve az útmutatók nyelvi sokszínűségéről, valamint azokról a hivatalok támasztotta akadályokról, amelyek a forrásokhoz való hozzájutást – különösen egy külföldi számára – évtizedeken keresztül nehezítették. Mindez rendkívüli módon gátolta azt, hogy a kutatás a közös történeti örökség ellenére Kárpát medencei keretekben tudjon és merjen gondolkodni. (A politikai–ideológiai akadályokról már nem is teszünk említést.) Ehhez még hozzátehetjük végezetül azt, hogy a történeti demográfiai kutatások elterjedtsége, intenzitása, eredményeinek mennyisége és minősége is igen különböző az utódállamokban. Talán csak egyetlen tekintetben látható közöttük hasonlóság: eddig – minket is beleértve – mindegyikük jóval több energiát fektetett az etnikai történeti kutatásokba, mint azoknak a hosszú távú változásoknak a megismerésébe, amelyek a határai

¹⁷ Ez több ok miatt is problémákat okoz. Egyrészt egyes megyék – például Pest, Bihar, Vas, Zemplén – igen nagy területűek és igen különböző vidékeket és népességcsoportokat foglalnak magukban, így a megyei átlagértékek tájékoztató ereje gyakran meglehetősen korlátozott. Másrészt a megyék területe az 1851. és 1869., illetve az 1869. és 1880. évi népszámlálások között igen jelentősen megváltozott, így a megyei adatok hosszabb távon nem homogén – gyakran össze sem vethető – területekre vonatkoznak. Ráadásul jelentős városok – például Brassó, Eger, Nagyszeben, Szombathely, Újpest és 1908-ig Miskolc – a megyékkel összevontan kerültek közlésre, így a falvakkal együttesen összegzett adataik sokhelyütt tovább csökkentették a megyei átlagadatok regionális használhatóságának értékét.

¹⁸ Természetesen az 1900. és 1910. évi községsoros közlések is rövidebbek és visszafogottabbak a megyei adatokhoz képest. Mindent egyébként még a leggazdagabb államok statisztikai hivatalai sem tudtak publikálni.

¹⁹ Nem minden állam járt el így, számos helyen a 19. század közepétől, keletkezésüktől fogva őrzik az eredeti nominális népszámlálási felvételeket, így jelenleg azokból a kutatási technika fejlődésének következtében ma már részletes és gazdag tartalommal bíró adatbázisok készíthetők. Ez sokhelyütt meg is történt, illetve folyamatban van. A North Atlantic Population Project (=NAPP) például az észak-nyugat-európai és észak amerikai 1880-1890 körüli népszámlálásokban szereplő több mint 90 milliónyi ember megőrzött népszámlálási felvételi adatait az ezredforduló körül gépi adatbázisba szervezte, mely azóta is gyarapszik mind időbeli, mind területi kiterjedésében. Ez az adatbank, soha nem látott gazdagságú elemzési lehetőségeket nyújtva a társadalom- és népességtörténeti kutatások számára, jelenleg még pontosan fel sem mérhető távlatokat nyit meg. (L. erre vonatkozóan a NAPP projekt eredményeit és elérhetőségét bemutató a www.nappdata.org [http://www.pop.umn.edu/] honlapon.) Sajnos az ilyen és ehhez hasonló törekvésekben az elpusztított forrásanyagok miatt eleve esélyünk sincs részt venni. (Egy kutató számára azonban alighanem rosszabb érzés tudni azt, hogy nekünk is voltak ilyen forrásaink, de elpusztítottuk múltunk egy jelentős darabját, mintha ezek a források meg sem születtek volna.)

²⁰ E sorok írójának emlékezete szerint a feldolgozási táblaanyag csomójegyzéke az 1970-es években még jóval több anyagot tartalmazott, mint amennyi manapság megtalálható. (Az anyag egy része mikrofilmzésre került, az 1869. évi népszámlálásra vonatkozó dossziék „lappanganak”.)

között élő népesség demográfiai szerkezetét és folyamatait érintették. Az 1920 előtti időszak népességtörténetének részletesebb, alaposabb feldolgozása tehát a jelenlegi viszonyok között csak jól szervezett Kárpát medencei kutatói együttműködés, és a jelenleginél jóval nagyobb személyi és anyagi ráfordítások révén lenne lehetséges. Ennek majdnem teljes hiánya az, amely területi korlátokat állít a régió népességtörténetének modern módszerekkel történő elemzése elé.²¹ Még inkább érvényes ez az 1920. évi szétválás utáni időszakra. Mindezek miatt a Kárpát medence népességének 1920 utáni történetével már csak igen visszafogottan tudunk foglalkozni, munkánk nagyjából – a kultúra és demográfia kapcsolatával foglalkozó 10. fejezet kivételével – csak az 1920 után megmaradt területre, vagyis a mai Magyarországra összpontosítja figyelmét. (A regionális megközelítés igényének és a politikai határok ellentmondásának valóságából az utóbbi lett a győztes.)

Eddig talán a kelleténél is több korlátot és hiányosságot soroltunk fel, melyek behatárolták munkánk készítését és az elérhető eredmények mennyiségét és minőségét. Úgy gondoljuk azonban, hogy helytelen lenne, ha alapvető hangütésünk a szokásos hazai panaszok szintjén rekedne meg. Az egyes témákat tárgyaló fejezetekben arra törekszünk, hogy bemutassuk azokat a demográfiai jelenségeket, amelyek az elmúlt évszázadokban megismerhetők, vagy feltételezhetők. Találunk ezekben jót és rosszat egyaránt. Szilárd azonban az a meggyőződésünk, hogy az általunk megismert adatok nem azt bizonyítják, hogy mi vagyunk Európa legtöbb csapással, legsanyarúbb sorssal és a legrosszabb kilátásokkal rendelkező népessége. Bár ugyanezek az adatok kimutatják, hogy sohasem éltünk egyedül a Kárpát medencében, ugyanakkor az is leszűrhető belőlük, hogy az itt lakók sokfélesége évszázadokon keresztül mindegyikünk számára inkább előnyökkel, mint hátrányokkal járt. (Egy pillanatra igyekezzünk elfelejteni a 20. századot.) Ha pedig kifejezetten a mai népességi problémákra gondolunk, akkor most egyre inkább egymásra kell(ene) támaszkodnunk. Végül kifejezetten a szorosán vett történeti demográfiára összpontosítva figyelmünket egyértelműen az a benyomásunk, hogy nagy lehetőségek rejlenek a Kárpát-medencei szerkezetben, szakmailag korrekt és színvonalas módon lefolytatott népességi vizsgálatokban. Adottságai mintegy a demográfiai elemzés történeti laboratóriumává tehetnék a régiót, mivel forrásanyaga az európai államokban megszokottnál jóval szélesebb összehasonlítások lehetőségét kínálja fel bármely kutató számára. Kevés olyan terület van kontinensünkön, ahol ennyi felekezeti és etnikai csoport, olyan eltérő gazdálkodási és demográfiai rendszerek éltek egymás mellett és figyelhetők meg egyetlen, egységes és a korabeli viszonyok között fejlettnek nevezhető statisztikai rendszer keretein belül. E lehetőség kiaknázása a régió következő kutatói generációjára vár.

Nem folytatjuk tovább a személyes mentegetődzést sem. Írásunk egyenetlenségei, hibái nem pusztán kezdeményezésünk előzmények nélküliségére, a források és felhasznált irodalom hiányosságaira, hanem ezen túlmenően nyilvánvalóan szerző ismereteinek korlátaira is visszavezethetők, amelyért elsősorban ő tartozik felelősséggel. Bevezetőnkkel azzal kell zárunk, hogy megköszönjük mindazok segítségét, akik szakmai és szerkesztési tudásukkal a szöveget és terjedelmes mellékleteit kötetté formálták, de nem felelősek annak állításaiért és feltételezéseikért.

Budapest, 2011 májusában.

Faragó Tamás

²¹ Román-magyar viszonylatban történt valamelyes előrelépés az együttműködés terén. A KSH több történeti vonatkozású népszámlálási forrás publikációját kiadták fordításban, átszerkesztve a jelenlegi romániai közigazgatási beosztásra. Néhány magyar kutató rendszeresen részt vesz az utóbbi években a kolozsvári egyetem által majd minden évben megrendezett történeti demográfiai konferenciákon, és kialakulóban van a publikációs kapcsolatrendszer is. Közös forrásfeltárás és feldolgozás tervének megszületéséről azonban egyelőre nincs szó. Szlovák, szerb és ukrán viszonylatban azonban még az együttműködő partnerek is hiányoznak.

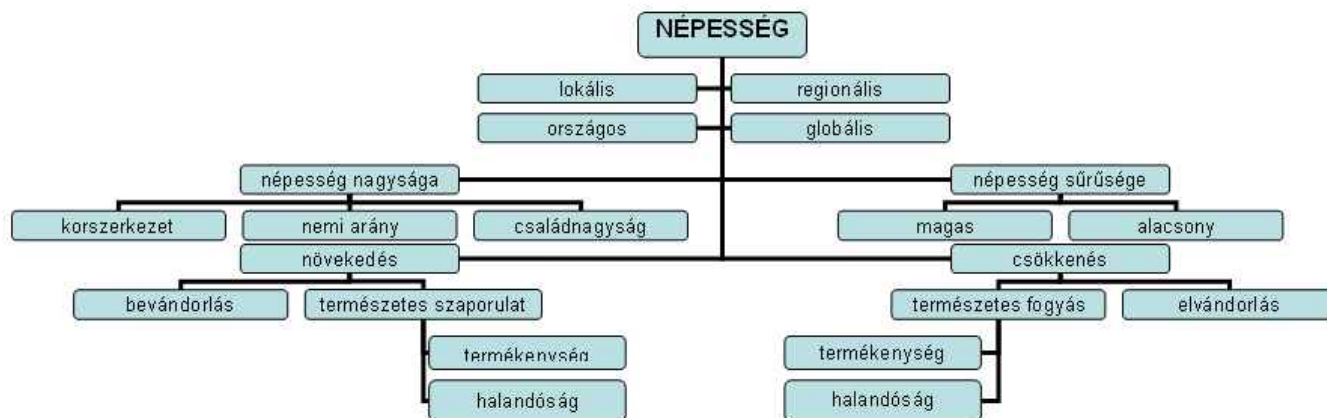
Bevezető: fogalmak, dimenziók, források

1.1. Alapfogalmak

Próbáljuk meghatározni tárgyunkat, a történeti demográfiát, mint kutatási területet. Kezdjük először a tágabb fogalommal, a demográfiával. Hauser és Duncan (1959) szerint a demográfia

1. a múlt, a jelen és a jövő népességére,
2. ennek összetételére, állapotára, változásaira és ezek tényezőire
3. a népesség és a társadalmi-gazdasági jelenségek kölcsönhatására vonatkozó ismeretek és kutatások összessége.

A több világnyelven megjelent demográfiai szótárban az alábbi meghatározást találjuk szabad magyar fordításban: a demográfia az emberi népességek (populációk) olyan tudományos vizsgálata, mely főként azok nagyságával, összetételével és változásaival foglalkozik, különös figyelemmel utóbbiak kvantitatív jellemzőire. A demográfia két további kiváló és nagyhatású szerzője azonban a fentieknél jóval puritánabb definíciót ad. Donald J. Bogue (1969) szerint a demográfia az emberiség [human populations] empirikus, statisztikai és matematikai tanulmányozása. A társadalomtudományok kézikönyvében Dudley Kirk (1968) megfogalmazása pedig még ennél is sarkítottabb: „a demográfia az emberi népesség kvantitatív tanulmányozása”. Mindezekből két dolog világlik ki: nehéz egy tudományterületre vonatkozóan két, egymással pontosan egyező meghatározást találni, ugyanakkor a lényeg: az emberiség szerkezetének és népesedési folyamatainak főként kvantitatív eszközökkel való tanulmányozása többé-kevésbé minden általunk ismert fontosabb definícióban megtalálható.

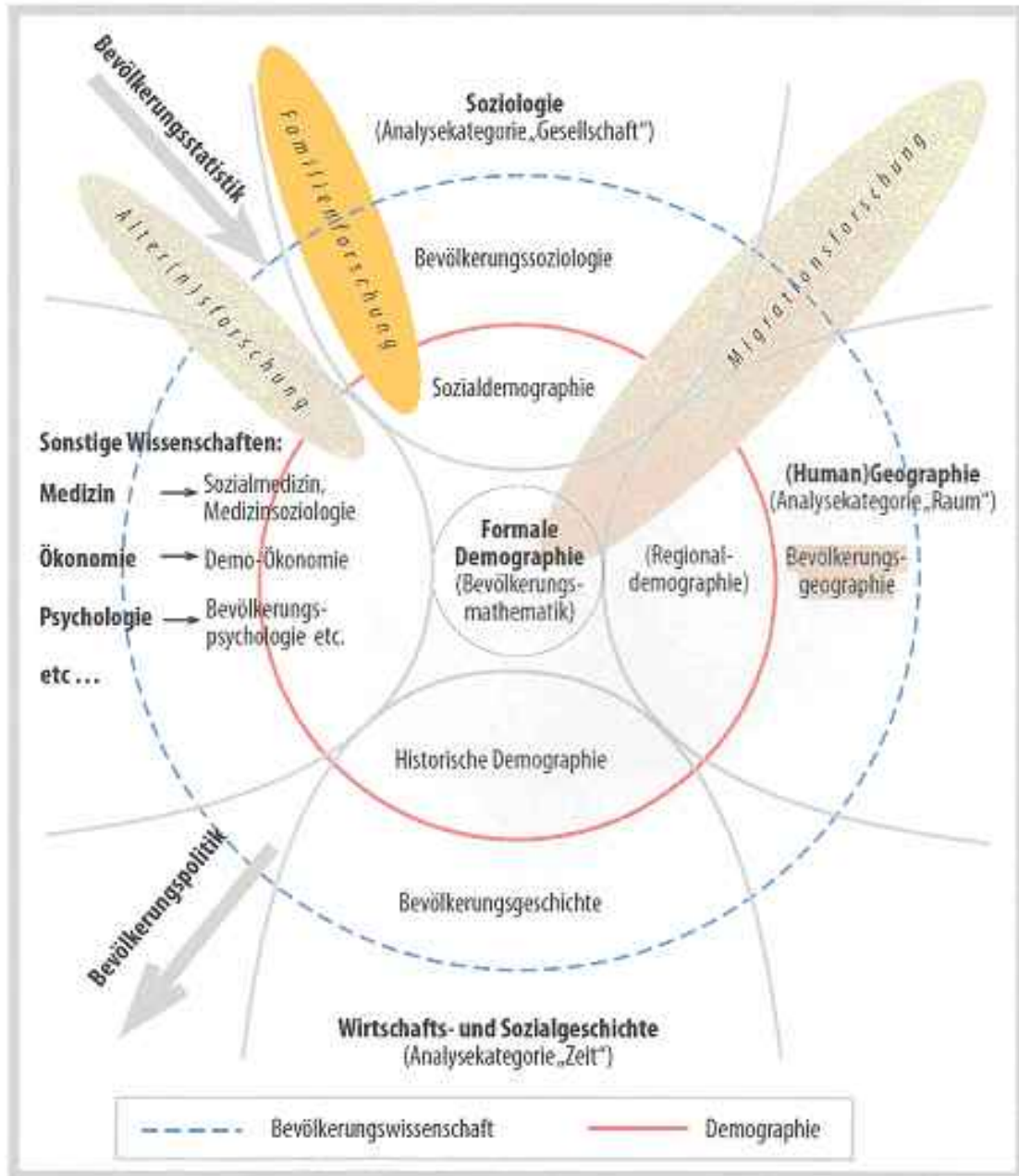
1.1 ábra

A demográfiai kutatás tartalmának egyik lehetséges egyszerűsített sémája

Forrás: szerző

A demográfia legfontosabb kutatási területeit az 1.1 ábrán tüntettük fel, mely a megszokottól kissé eltérő felsorolásban mutatja meg azokat a népességszerkezetre és népesedési folyamatokra vonatkozó vizsgálatokat, melyeket a demográfusoknak végezniük kell egy-egy populáció változásainak megértése érdekében. A népességgel foglalkozó kutatások köre azonban természetesen ennél jóval szélesebben is értelmezhető. Szoktunk beszélni a szélesebb értelemben vett népességtudományról (population studies), mely a szűkebb értelemben vett demográfiai elemzéseken túlmenően

magában foglalja a főként az államigazgatás körében végzett népességstatisztikákat, népesség – előreszámításokat, népességgazdasági kutatásokat is.¹ Társadalomdemográfia néven vizsgálhat továbbá olyan struktúrákat és jelenségeket, melyek összességükben messze túlterjedhetnek a demográfia közvetlen vizsgálati területén (család, etnikai – felekezeti szerkezet változásai, vándormozgalmak, városiasodás). De ugyanígy gazdaságdemográfia néven elemezheti foglalkozások, gazdasági ágazatok létszám-, kor-, és nem szerinti szerkezetét, stb.

1.2 ábra

A demográfia elhelyezkedése a tudományok között

Forrás: Husa 2007: 6. után

¹ A közvetlenül gazdasági, államigazgatási illetve politikai cselekvéseket segítő demográfiai kutatásokat – például a halandóság jövőbeli alakulására, a népesség számára és szerkezetére vonatkozó előreszámítások, népességgazdasági kutatások – nevezik alkalmazott demográfiának is.

Mindez lényegében azt jelenti, hogy a demográfia, illetve a szélesebb értelemben vett népeségtudomány számos más társadalom és természettudományi területhez is kötődik vizsgálatának tárgyát, eszközeit, fogalmait és szemléletét tekintve. (Természetesen az összefüggéseket megrajzolhatnánk úgy is, hogy a középpontba mondjuk a népeségföldrajzot, vagy a fizikai antropológiát állítjuk, és ezzel összefüggésben az elemek sorrendjét átrajzoljuk, illetve egyeseket le is cserélünk. Az ábrával nem arra kívántunk utalni, hogy a demográfia a tudományok tudománya, mindössze az összefüggések és kapcsolatrendszerek sokrétűségére és bonyolultságára óhajtottuk felhívni a figyelmet.)

A demográfia egészén belül a történeti demográfiát a többi kutatási területtől sajátosan megkülönbözteti az a kiindulás, hogy vizsgálatait egy múltbeli népeségen (vagy legalább egy a távolabbi múltban kezdődött folyamaton) végzi. Szemlélete, fogalomrendszere, vizsgálati témái, alkalmazott mutatói lényegében teljesen azonosak a jelen népeségekkel foglalkozó demográfiáéval. A történeti demográfia által használt forrásokról és alkalmazott módszerekről azonban mindez már csak részlegesen mondható el. Forrásai részben mások –csak történeti demográfiában használatosak például az anyakönyvek, népeség-összeírások, és számos speciális szöveges forrástípus. E források feldolgozásának módszerei természetesen sok tekintetben eltérőek (pl. az anyakönyvben keresztelések vannak, nem születések, a bekövetkezett születés körüli események egy része [halvaszületés, korai csecsemőhalálozás] hiányzik, a két esemény – a keresztelés és a születés – időpontja kisebb nagyobb mértékben eltérhet egymástól, stb.) Nyilvánvaló, hogy az eltérő forrásokat tehát részben más módszerekkel (is) kell elemezni és esetenként más mutatókat kell és lehet használni. Ráadásul nem minden korszakban egyforma a népeség szerkezete, és természetesen nem azonos a különböző népesedési jelenségek súlya, fontossága a középkorban, a 18-19. században, avagy manapság. (Talán elég, ha a régebbi korok jelentős demográfiai katasztrófáira, avagy az ókortól lényegében a 18. századig tartó nagy települési mozgalmakra hivatkozunk, melyeknek lefolyása, jellege, hatása alapvetően különbözik a mai világ sokak által hasonlónak hívott eseményeitől.) Nem mellékes az sem, hogy a múltbeli népesedési folyamatok gazdasági –társadalmi környezete jelentős mértékben különbözik a mai világtól. Elődeink cselekvési lehetősége/mozgásuk szabadságfoka lényegesen kisebb volt – az ismeretek hiánya miatt a megbetegedés esélye jóval nagyobb, a gyógyulásé, a túlélésé alacsonyabb, és a halandóság a hagyományos világban jóval magasabb. Vagyis a történeti demográfia módszertana és a történelmi jelenségek tartalma és kontextusa számos tekintetben különbözik a mai népesedés problémavilágától. (Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a történeti népeségek és a mai „harmadik világ” között előfordulhatnak bizonyos hasonlóságok, de nem azonosságok. Egyes mai populációk magas termékenysége például régi időköt idézhet, de mivel a halandóságuk más – sokkal kedvezőbb (vagyis kisebb) – mint 100-200 évvel ezelőtt, demográfiai változásaik mértéke, üteme, valamint gazdasági-társadalmi környezete, és a népesedési folyamatok eredménye általában eltér a történeti népeségektől.)

Mindennek ellenére a történeti és a mai demográfiát két dolog egyértelműen összeköti: az alapvetően egységes szemlélet, és az a tény, hogy a népeségfejlődésben a hosszú távú folyamatok a meghatározóak, melyek a két megközelítést, a két tudományterületet összekapcsolják. Az mindenki számára ismert, hogy egy gyerek születéséig általában 9 hónap telik el. Kevesebben gondolják azonban végig, hogy a termékenységi magatartás megváltozásához már minimum két generációs időtartam szükséges, a népeségi folyamatok átalakulása pedig könnyen évszázados időtartamot igényelhet. Ugyanakkor a történeti vizsgálatok arra is számos példát adnak, hogy az öröknek gondolt struktúrák (pl. a házasság vagy a család) alapvetően megváltozhatnak az idők folyamán, bár ez néha csak több évszázados távlatban érzékelhető.

A történeti demográfia önálló tudományággá alakulását – és ezzel összefüggő köztes helyzetét – több tényezőnek köszönheti. Egyrészt sajátos ma már nem, vagy – legalábbis a fejlett társadalmakban – ritkán előforduló jelenségeket kell vizsgálnia (pl. egyes, ma alig ismert járványok okozta jelentős halandósági katasztrófákat). Másrészt a hagyományos világban a népeségi folyamatok még igen kevésé ellenőrizhetők az egyén és a társadalom által – többnyire nincsenek tisztában a fogamzással, illetőleg a születéskorlátozás fortélyáival, nem igazán képesek még az egyszerűbb betegségek és fertőzések esetenként halálos hatása ellen védekezni, stb. Vagyis az említett folyamatok sokkal inkább spontán módon, elsősorban csak a természeti hatások által befolyásoltan zajlanak le, így tanulmányozásuk a mának is sok tanulsággal szolgálhat. Maga a társadalom vizsgálata ugyanakkor (akár az eddig megtett útra vagyunk kíváncsiak, akár a jövőre vonatkozóan szeretnénk előrejelzéseket készíteni) rendszeresen igényli azokat a hosszú távú népeségi-népmozgalmi idősorokat, melyek főként a történeti demográfia segítségével állítható össze. Ezen túlmenően a történeti vizsgálatok során – részben a források szűkösségének kényszeréből, részben máshonnan merített kutatói tapasztalatok következtében –

számtalan olyan egyedi esettanulmány, módszertanilag újat hozó vizsgálat születhet, melynek ötletei, eredményei, vizsgálati technikája, forráshasználata megtermékenyíthetik a jelen népességével foglalkozó kutatásokat. (Vonatkozik ez különösen azokra a régiókra – az ún. harmadik világra – ahol a népességnövekedés, a népmozgalom és az emberek népességről való gondolkodása nem elsősorban a fejlett világban uralkodó szemléletet és gyakorlatot követi.)

Ugyanakkor, figyelemmel az idő dimenziójára a történeti demográfia kényszerűen kötődik a történettudományhoz, s a gazdaságtörténet, hadtörténet, a kultúra és művelődés története, stb. mellett annak egyik sajátos részterületeként is értelmezhető és értelmezendő. Ugyanígy köthető azonban a biológiához a történeti népességek fizikai állapotán (fizikai antropológiáján) keresztül, az orvostudományhoz az epidemiológia és a közegészségügy történetén keresztül, a filozófiához a népességelméleteken keresztül, és így tovább. Vagyis a történeti demográfia a természet- és társadalomtudományok között elhelyezkedő köztudomány. Forrásai történetiek, elméletei inkább a társadalomtudományokhoz kötik, módszere, szemlélete azonban a recens demográfiához, statisztikához és a természettudományokhoz kapcsolja. Tévedés azt hinni, hogy a múltbeli népességek szerkezetének, illetve folyamatainak kvantitatív vizsgálata egy posztmodern divathullám jegyében felváltható mondjuk a demográfiai folyamatokkal kapcsolatos 200 évvel ezelőtti mentalitás rekonstrukciójának kísérletével, az egykorú szemtanúk és résztvevők, avagy az adatokat magyarázó 19-20. századi tudós utódok narratíváinak elemzésével. (Az egyének népességről való gondolkodása és a ténylegesen létező népesség jellemzői és folyamatai megkülönböztetendők: az előbbi gyakran hiedelmek és téves feltételezések irányítják, míg utóbbiak konkrét biológiai alapokra épülő jelenségek, nem pusztán gondolati konstrukciók.)

A felsoroltakon túlmenően még egy, véleményünk szerint igen fontos dolog kiemelése szükséges: a történeti demográfia eredményeire támaszkodó (vagy azt igénylő) társadalom szemléletéé. A hagyományos történetírás ugyanis igen gyakran kiemelkedő személyek és csoportok – a politikai, katonai, gazdasági elit – tevékenységével és annak hatásával foglalkozott és foglalkozik (bár azt ma nem pontosan ugyanúgy indokolja, mint a 19. században). Ezzel szemben, mind a jelent vizsgáló demográfia, mind a történeti demográfia esetében egy-egy társadalom minden egyede, minden személy sorsa a vizsgálat alapját képezi. Akkor is így van ez, ha a rendelkezésre álló források szűkössége miatt főként a középkor és a kora újkor időszakára vonatkozóan talán a kelleténél nagyobbnak látszó súlyt kapnak a privilegizált csoportok demográfiai mutatóinak elemzése. Azonban a történeti demográfus utóbbiakból is az egész népességre próbál több-kevesebb óvatossággal következtetni. Mindig alulról felfelé próbálunk építkezni, az „átlagemberek” kiscsoportjainak sorsát, generációk, regionális népességek kollektív életútját kíséreljük meg rekonstruálni.

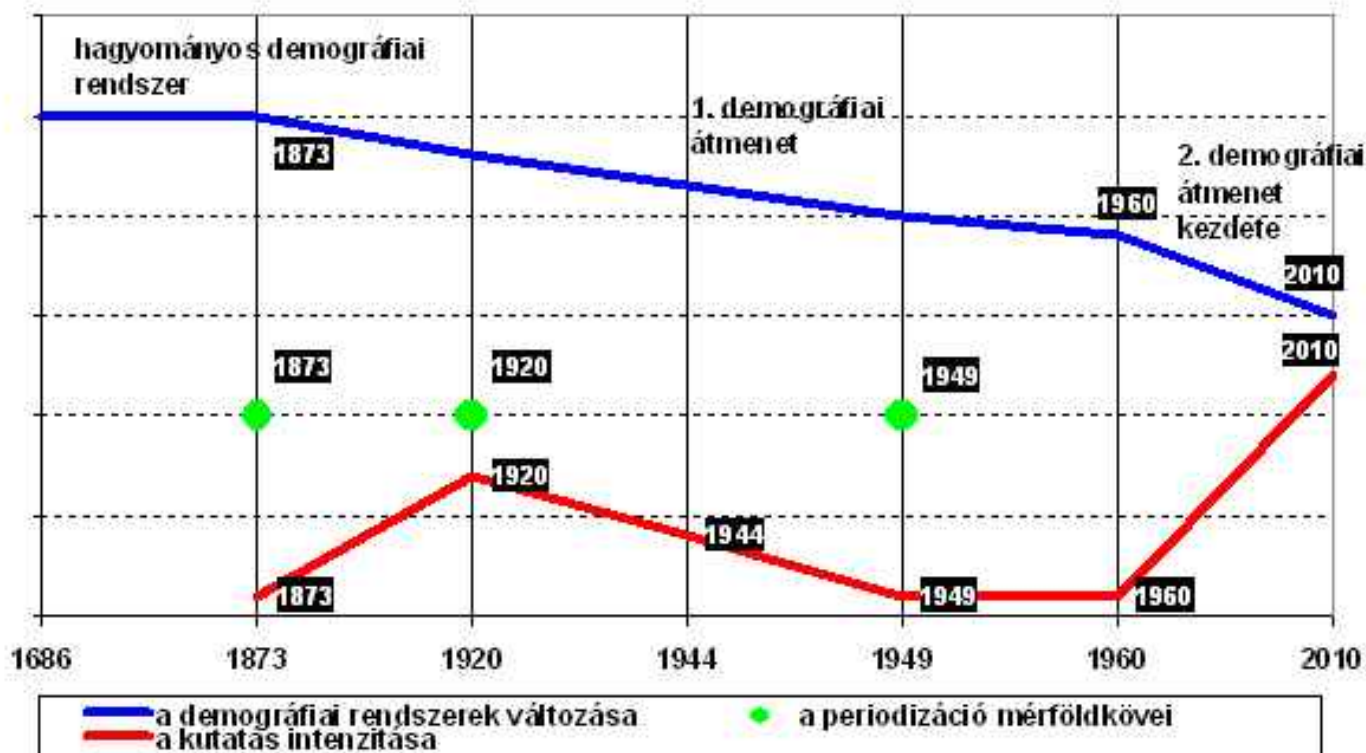
Természetesen a demográfiai kutatások hozzáállása sem mondható mindig tökéletesnek. Sokszor akarva-akaratlan belevesznek a globális vagy országos folyamatok elemzésébe és az egyén, a család, a helyi közösség eltűnik (illetőleg átlagértékké sorvad) mind művelője, mind az eredményeket tanulmányozó olvasók számára. Még e veszélyt tekintetbe véve is úgy gondoljuk azonban, hogy akár a globális világhoz, akár a szűkebb környezetünkhöz kapcsolható identitásunkra támaszkodunk, helyzetünk felméréséhez mindig tudnunk kell azt, hogy honnan indultunk, és milyen ütemben, merrefele tartunk. Tudomásul kell vennünk ugyanakkor azt, hogy a demográfia folyamatai elsősorban a biológiai létén, és nem a hiedelmeken illetve ideológiákon alapszanak. Úgy gondoljuk, hogy az alapvető szerkezetek és folyamatok bizonyos mértékig prioritást kell, hogy élvezzenek a kulturális sajátosságokkal szemben. Az életben maradás – a halál késleltetése – talán fontosabb, mint az, hogy éppen milyen nyelven beszélünk. Avagy általában nem azon múlik egy népesség reprodukciója, hogy mit gondol a múltjáról. Ebből következőleg a történeti demográfia számára fontos a termékenység, a halandóság, a házassági és vándormozgalmak alakulása, valamint az együttélési formák (a család), a kor- és nem szerinti szerkezet, a népesség területi megoszlásának, valamint a népesség egészségi állapotának történeti változása. Másodlagos fontosságú viszont a számára az, hogy hányan voltunk, és jelenleg hányan vagyunk – a nagy lélekszámból nem következnek jó demográfiai mutatók és a népességszám fenntartását biztosító kielégítő népesedési helyzet. Ugyancsak másodlagos fontosságú az is, hogy hányan voltak a honfoglaló magyarok, kik az őseink és honnan jöttek (a történeti demográfia nem őskutatás, továbbá nem kedveli a statisztikai alapok nélküli, csak a hiedelmekre alapozott becsléseket). Mai előnyeink és mai népesedési problémáink nagyrészt az utolsó 200-300 év népesedési folyamataiból erednek, igen vékony szál vezethető időben ennél messzebbre. A fentiek fontosak lehetnek az identitás, a kulturális hagyományok (és történetük) szempontjából, de alapvetően nem azok a történeti demográfia számára. Ne egy kaptafára húzva képzeljük el a politika, a gazdaság, a kultúra és a népesedés történeti folyamatait. Számítható-elemezhető forrásokra, bizonyítható tényekre, és nem szubjektív véleményekre (nem híres emberek elméleteire, nagy tetteire, avagy a múlttól alkotott hiedelmekre) van szükségünk akkor,

ha ismerni akarjunk a népesség múltból a jövő felé vezető útját és a változások tendenciáit. Ugyanakkor azt is gondoljuk, egy-egy népesség sorsa minden egyes tagjának, minden egyes családjának életútjából összegződik. Nem kizárólag a felső rétegek, nem különböző politikai cselekvések és az eszmék történetéből – ha úgy tetszik, különböző narratívák küzdelméből – áll össze. Erre a népességi folyamatok, a történeti demográfia tényei esetenként igen brutális módon képesek minket figyelmeztetni.

1.2. A történeti demográfia dimenziói

Az idő

A történeti demográfiai kutatások időhatárait többféle módon határozták és határozzák meg. Korábban az első hivatalos népszámlálásokot vagy a hivatalos statisztikai rendszer kialakítását tekintették időhatárnak, sokszor azonban politikatörténeti fordulópontokhoz kötötték (például a forradalom előtti „Ancien régime” Franciaországban, avagy, az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc Magyarország esetében). Véleményünk szerint azonban szakmailag talán megalapozottabb, ha nem külső hatásokból, hanem magából a népességből indulunk ki: vagyis a hagyományos demográfiai rendszer háttérbe szorulása és a demográfiai átmenet megindulása környékén próbáljuk meghúzni a demográfia és a történeti demográfia közötti első határvonalat. Ez többnyire a 19. század közepét/harmadik harmadát jelenti Európában. Két dolog szólhat e periodizáció ellen. Egyrészt számos olyan, hosszú távon érvényesülő jelenség van, melynek indulása tulajdonképpen még a „régis rendszer” időszakába esik (pl. a születések számának csökkenése vagy a nagymértékű nemzetközi vándorlások kezdete). Másrészt gyakorlati szempontból valószínűleg szakmai hiba lenne kiejteni vizsgálataink és forrásaink köréből a 19. század második felének részletesen publikált hivatalos statisztikáit, melyeket a mai jelenségekkel foglalkozó hivatásos demográfusok már nem használnak, ugyanakkor a gazdaság- és társadalomtörténészek ezek igazán szakszerű demográfiai elemzésére nincsenek felkészülve. E sorok írója szerint jelenleg Európa – különösen Közép-Kelet-Európa – vonatkozásában tehát valahol az első világháború környékén lehetne meghúzni a történeti demográfiai kutatás másik időbeli határát. Ezt sem kell azonban túl mereven felfognunk. Minden olyan hosszú távú folyamat, többek között az első demográfiai átmenet – melynek kezdete visszavisz a hagyományos demográfiai rendszerbe – ugyanis érdekes lehet a korábbi korszakok történeti demográfusa számára is. (E fogalom részletesebb elemzésére a 12. fejezetekben térünk vissza.) A történeti demográfiai vizsgálatok harmadik időhatárát az 1950-1960-as évek környékén kereshetjük: abban a korszakban, amikor az első demográfiai átmenet a jobb híján fejlettnak nevezett – európai típusú – társadalmakban befejeződött, és elindultak a manapság dominánsnak tekinthető népesedési folyamatok. Vagyis tulajdonképpen azt kell mondanunk, hogy nem lehet egyértelműen határt húzni a történeti és a jelennel foglalkozó demográfia közé, és talán nem is érdemes. Mindkettő hosszú távú, egymáshoz kapcsolódó folyamatokat vizsgál, csak látószöge nem teljesen azonos. Hogy egy gyakorlati példával éljünk: a múltbeli termékenység határozta meg a mai generációk méretét, sok tekintetben a múltban kialakult különbségek határozzák meg életésélyeiket, és gyakran a távoli időbe visszavezethető értékek és gondolati rendszerek befolyásolják mai demográfiai viselkedésüket. (Jól látszik ez különösen a házasság, a család, vagy a gyermekek fontosságával kapcsolatban.)

1.3 ábra - periodizáció

A magyarországi történeti demográfia periodizációja

Forrás: szerző számításai

A fentiekből egyértelműen sejthető, hogy természetesen a magyar történeti demográfiai kutatás számára is fontos kérdés, hogy konkrétan hogyan szabjuk meg annak kronológiai kereteit. Fél évszázaddal ezelőtt a kutatók még amellett voltak, hogy a történeti demográfiai kutatásoknak a hivatalos statisztika, vagyis a Központi Statisztikai Hivatal (=KSH) 1867. évi megalakulása előtti korszak tanulmányozására kell irányulnia. Ez azonban olyan hivataltörténeti cezúra, amely épp oly távol áll a népességfejlődés, a népesedési folyamatok tényleges kronológiájától, mint ha azt a politikatörténet által szentesített különböző fordulópontok, avagy a hagyományos gazdaság- és társadalomtörténet formációi (feudalizmus, kapitalizmus) szerint szeretnénk szakaszolni. A magyarországi népesség fejlődése ugyanis ténylegesen három, utóbbiakról alapvetően eltérő időhatár alapján osztható szakaszokra. Az egyik választóvonal a hagyományos népesedési rendszer bomlásának felgyorsulása és a demográfiai átmenet kezdete, mely váltás a Kárpát-medence egészét tekintve nagyjából az 1870-es évekre tehető. Ha mérföldkövet akarunk kijelölni, akkor talán az utolsó hagyományos nagy népesedési válság, az 1872-1873. évi kolerajárvány jelezhetné ezt a fordulópontot. Természetesen e szakaszolás, a „méröldkő” rugalmasan értendő. A gazdasági-társadalmi viszonyaik tekintetében az átlagosnál elmaradottabb peremterületeken (elsősorban a Kárpátok hegyvidékein), valamint a társadalmi fejlődésükben és népességi viszonyaikban a régi mintákat sokkal lassabban elhagyó csoportokban (például a cigány/roma népességben) e fordulat sokszor évtizedekkel későbbre tolódik.

A második szakaszhatár az első világháborút követő 1919-1920 körüli területváltozás, mely a Kárpát-medence népességét új belső határok között osztja meg, és ezzel új keretekbe és eltérő gazdasági, társadalmi és politikai erők hatósugarába helyezi. Ennek hatása nem csak a medencén belüli népességi folyamatok némileg eddig is eltérő, de a 20. században tovább erősödő – részben politikailag is támogatott – regionális eltéréseiben, hanem a demográfiai források új tartalmi és területi rendjében is megmutatkozik. (Utóbbi az egykorú statisztikai adatszolgáltatások szerkezetéhez és tartalmához ennyire kötődő kutatási terület esetében semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül.)

A harmadik időhatár az első demográfiai átmenet vége, és a második átmenet kezdete lehetne, amely valahol az 1960-as évek környékére tehető. A választóvonalat azonban praktikus okokból Magyarország esetében célszerű előrehoznunk 1948-1949 környékére. Egyrészt az ekkor végrehajtott népszámlálás az utolsó, mely még a régi közigazgatási rend, és többé-kevésbé a régi statisztikai kategóriák szerint zajlik le.² 1949-től ugyanis a népességstatisztika egész rendszerét átalakítják a szocialista kísérlet során – megváltozik a közigazgatási beosztás, megváltoznak a használt fogalmak, és részben az adatok gyűjtésének rendszere és tartalma is. Másrészt ugyanekkor egy hatalmas, mesterségesen gerjesztett migrációs mozgalom indul el a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” (az egyéni parasztok erőszakos szövetkezetbe terelése), az erőltetett iparosítás és ehhez kapcsolódóan a „szocialista iparvárosok” létrehozása következtében. Harmadrészt az 1950-es évektől nem csak a gazdasági-társadalmi rendszer erőszakos átalakítására, hanem a népesedési mozgalom befolyásolását célzó közvetlen népességgazdasági intézkedésekre is sor kerül. Vagyis ekkortól kezdve a korábbi korszakokhoz képest nagyságrendekkel erősebbé válik a politikai beavatkozás ereje és hatása a népesség demográfiai magatartására. (Mindebből következik viszont, hogy fokozatosan ki fog alakulni a 40 éves szocialista korszak vizsgálatának történeti demográfiába való beépülése is.)

A tér

A magyar történeti demográfia esetében területileg két egymást követő történettel lehet és kell számolnunk. A középkortól kezdődően egészen az első világháború végéig a vizsgálandó terület magában foglalja a történeti Magyar Királyságot, vagyis az egész, tágabb értelemben vett Kárpát-medencét és a mai Horvátország nagy részét. Ennek a területi megközelítésnek két előnye és két kisebb hátránya van. Legfontosabb előnye abban áll, hogy a fenti megközelítés pontosan megfelel annak a területi keretnek, amelyen belül a Kárpát-medence népességének társadalmi és népességi folyamatai a középkortól kezdve egészen a 20. század elejéig túlnyomórészt lejátszódtak, és amelyre vonatkozóan a hivatalos források egységes tartalmi és területi rendben keletkeztek. Ráadásul az ebben a keretben lefolytatott népességi vizsgálatok – ez a második előny – mintegy a demográfiai elemzés laboratóriumává tehetik a régiót, mivel a különböző összehasonlítások európai államokban megszokottnál jóval szélesebb lehetőségét kínálják fel a kutatók számára a Kárpát-medence kulturális, gazdasági és földrajzi sokszínűsége miatt.³ Ehhez képest szakmai értelemben kisebbek e területi megközelítés hátrányai. Utóbbiak egyrészt abból adódnak, hogy az elemzendő források ma hét állam levéltárai között oszlanak meg, másrészt abból következnek, hogy az utolsó 80–90 év vonatkozó tudományos eredményei már csak igen sok nyelv használata révén ismerhetők meg. A korábbi források használatához szükséges latin, német és magyar nyelvtudás többé már nem elegendő ehhez.

² A végeredmények publikálása során azonban – a népszámlálási sorozat zárókötetete 1952-ben jelent meg – az adatközlések jelentős része új és más, a korábbi adatokkal esetenként igen nehezen összehasonlítható közigazgatási rendben látott napvilágot.

³ Hibásnak tartjuk azt a megközelítést, amely a mai államhatárokat vetíti vissza egészen a középkorig, és mesterségesen hoz létre olyan népességi idősorokat, melyeket korábban nem létező, ténylegesen más keretek között élő és működő populációkra próbál meg vonatkoztatni (vö. McEvedy – Jones 1978: 83-85, 92-98, 110.114). Az ellen természetesen nem emelhető kifogás, ha községsorosan meglévő népmozgalmi adatok alapján egyes utódállamok – köztük a Magyar Statisztikai Hivatal is – a 19. századig visszamenőleg rekonstruálják a mai népesség hosszú távú népesedési folyamatait. Ez azonban valójában a mából kiindulva a mai folyamatok történeti hátterét jeleníti meg, nem a Kárpát-medence 19. századi népességének történeti demográfiai elemzését jelenti. A zavarokat alighanem erősíti, hogy nyelvtanilag nem teszünk eléggé egyértelmű és világos különbséget a történeti Magyar Királyság és a mai Magyar Köztársaság között – szemben a cseh vagy szlovák nyelvben használt elnevezésekkel (Uhersko, Maďarsko) – hanem a köznyelvben mind a kettőt egyszerűen Magyarországnak nevezzük.

alkalmazására is sort kell, illetve lehet keríteni). Bármennyire is próbáltak a 19. század végétől kezdve az adminisztratív rendszerek beleavatkozni a tényleges demográfiai folyamatokba; (növekvő kísérletek a migráció, a házasodás, a fogamzás befolyásolására pro vagy kontra), a népesedési folyamatok többsége regionális szinten játszódott és játszódik le. Ezért alapvető fontosságú hogy ismerjük szűkebb és tágabb környezetünk demográfiai történéseit, ne kizárólag a politikai/adminisztratív határok korlátai között mozogjunk és ne építsünk a magunk számára falakat a kulturális különbségekből sem. (Erre talán a legjobb példa a migráció, mely általában nem követi sem az adminisztratív, sem a kulturális határokat.)

A regionális megközelítést azonban igen csak megnehezíti, hogy a demográfiai jelenségek területisége igen ritkán esik egybe azokkal a különböző adminisztratív körzet/járás, megye/tartomány és országhatárokkal, melyeknek megfelelően az egykorú adatgyűjtések készültek. Ennek kapcsán kell tehát harmadikként azt a kényszerhelyzetet jeleznünk, hogy az előbb említett kívánalomnak (a jelenségek valós területi elemzésének) a történeti demográfiai vizsgálatok nem minden esetben képesek kellőképpen megfelelni, ugyanis a többnyire az egykorú közigazgatási határok kalodájába zárt adatgyűjtések ritkán engednek meg számaik utólagos szabad átcsoportosítását. Vagyis a regionális szemlélet gyakorlati alkalmazása a források tartalma és hozzáférhetősége által felállított akadályok közepette nem egykönnyen megvalósítható meg.⁴Tehát a történeti demográfus gyakran kerül abba a helyzetbe, hogy hiába tudja, hogy a jelenségek nem feltétlenül követték a megye- vagy országhatárokat, mégis csak a korábbi közigazgatási/politikai keretek alapján tudja azokat megfelelő minőségben és elvárható pontossággal elemezni. (Vagy szabad teret enged a fantáziájának, de akkor letér a tudomány mezsgyéjéről.)

1.3. A történeti demográfia forrásai

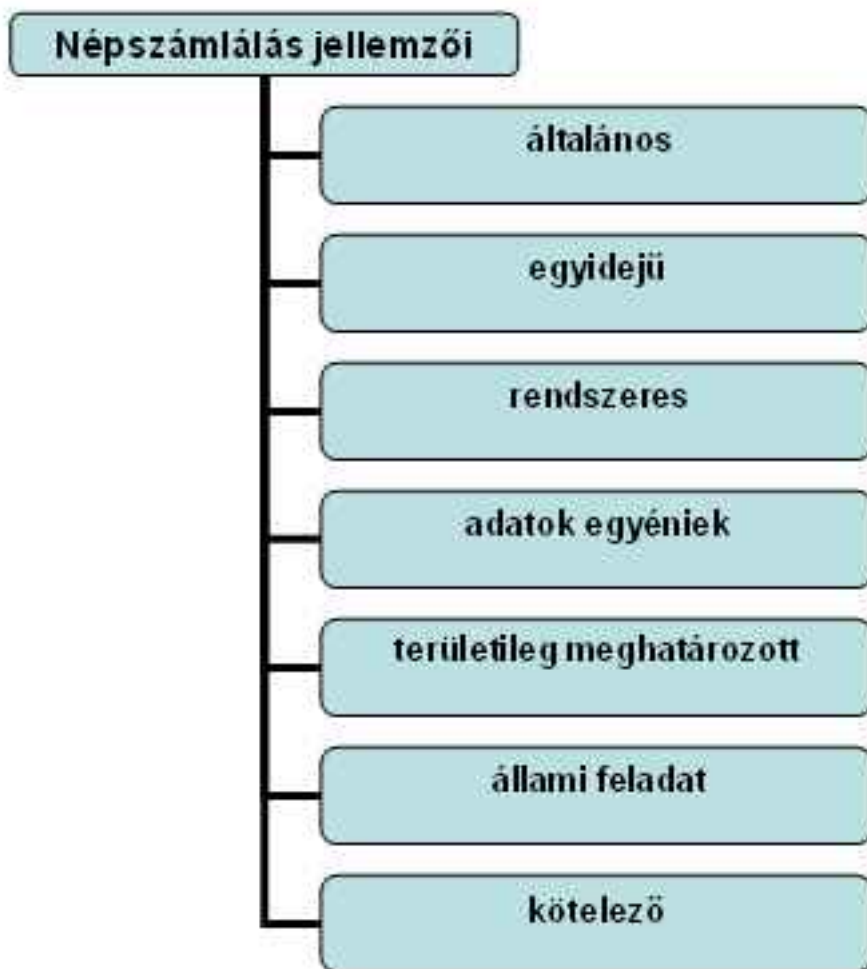
A történeti demográfia forrásairól akár egy ország esetében is önálló kötetet lehetne készíteni (Hollingsworth 1969; Kovacsics 1957). Természetesen itt és most nem mehetünk bele ilyen mértékig a részletekbe, mindössze a témakör fő körvonalait próbáljuk meg felvázolni. A gyakorlatban a történeti demográfia forrásait elsődlegesen (kifejezetten demográfiai célokból készült) és másodlagos (nem e célból készült, de demográfiai információk megszerzésére alkalmas) forrásokra osztjuk. A kifejezetten demográfiai célból készült források két legfontosabb csoportját a népmozgalmi adatokat rögzítő anyakönyvek és a népesség egy adott korszakbeli szerkezetét, jellemzőit visszaadó népszámlálások jelentik.

A népmozgalmi jelenségeket egészen a polgári házasságkötés, illetve az állami anyakönyvezési rendszerek kialakulásáig kizárólagosan az egyházak rögzítik. Az egyházi anyakönyvezés kezdete a középkor végére tehető a keresztény Európában. Az első római katolikus anyakönyvek a 14. század végén tűnnek fel Itáliában és Burgundiában, majd a következő évszázad folyamán fokozatosan terjednek Spanyol- és Franciaország, Belgium, Svájc, Németország, Ausztria, Csehország irányába. A katolikus és az újonnan megjelent protestáns egyházak az anyakönyvezést a 16. század közepén teszik általánosan kötelezővé: a francia király 1538-ban, az angol 1539-ben, minden római katolikus plébánia számára a tridenti zsinat 1563-ban. A 16. század végére –17. század elejére Nyugat-Európa legnagyobb részén általánossá válik. Közép-Kelet-Európában, illetve a kisebb, hátrányos helyzetű felekezetek (észak-nyugaton a katolikusok, keleten a protestánsok), valamint a görög rítusú egyházak esetében azonban a rendszeres és széleskörű anyakönyvezés kialakulása még későbbre, a 18. századra tehető. A következő fázist az állam és az egyház különválasztásának egyik sarkalatos jellemzőjét jelentő állami/polgári anyakönyvezés kialakulása jelenti, mely nagyjából a 19. század fejleménye, bár Franciaországban, valamint a politikai és kulturális hatása alatt álló területeken már 1792-1804 között megjelenik, míg Közép-Kelet-Európa egyes országaiban csak később lesz általános és kötelező (például Ausztriában 1939 után).

Ha a népesség egy adott időszakban jellemző szerkezetére vagyunk kíváncsiak, akkor az erre vonatkozó források – egy-egy 15. századi előfordulástól eltekintve – többnyire a kora újkorban jelennek meg. Az európai államok, illetve a Török Birodalom területén a 16. századtól készülnek olyan fejadójegyzékek/ adóösszeírások, amelyekből

⁴ Ember legyen a talpán, aki a Kárpát medence, avagy csak a 20. századi Magyarország népességi adatait – eltekintve a legegyszerűbb, országosan összegezett népmozgalmi adatsoroktól – egységes rendszerben próbálja kezelni. Akár az országhatárok 1910 és 1960 közötti változásait, akár az ugyanezen időszak alatt legalább öt változatban létezett megye- és tartományhatárokat vesszük, szinte megoldhatatlan feladat elé kerülünk, ha a népesedési folyamatokat regionális szinten, homogén adatsorokkal szeretnénk megragadni.

megkísérelhető a népességszám hozzávetőleges megállapítása. Egy-egy régió vagy település összes lakosának demográfiai jellemzőit (életkor, családi állapot, háztartási státus) egy adott időmetszetre vonatkozóan először a 17. századtól kezdődő, az egyházi vezetők által végrehajtott ellenőrző jellegű egyházlátogatások (vizitációk) során készült lakójegyzékek, lélekösszeírások vették számba. Utóbbiak azonban általában rendszer nélkül, nem meghatározott időszakonként, nem pontosan előírt formában és tartalommal készültek és inkább kisebb területekre (esperességekre, de lehet, hogy mindössze egyetlen egyházközségre) vonatkoztak. A nagyobb területek népességét felölelő, szakszerűen tervezett és végrehajtott népszámlálások keletkezésének időszaka néhány kivételtől eltekintve szinte egyöntetűen a 18. század közepe-második fele, az abszolutista kormányzatok virágkora: a Habsburg Birodalom, a skandináv országok, a Spanyol- és a Nápolyi Királyság, Velence, Porosz- és Bajorország első ilyen jellegű forrásai mind-mind ekkor keletkeztek. Kicsit későbbiek az USA (1790), Franciaország és Anglia (1801) első népszámlálásai, míg a Kelet-Európában és a Balkánon e forrástípus csak a 19. század végén jelenik meg, az Európán kívüli világban, Afrika és Ázsia túlnyomó részén pedig csak a két világháború között – egyes helyeken csak a II. világháború után – kezdődtek el a modern értelemben vett népszámlálások.

1.5 ábra

A népszámlálások alapvető kritériumai

A népszámlálások jelentősége főként abban áll, hogy egy adott időpontban egy pontosan meghatározott terület teljes népességének demográfiai jellemzőit meghatározott kritériumok alapján számba veszik. Miután e műveletek rendszeresen ismétlődnek, ezzel tág tere nyílik a tér- és időbeli összehasonlításoknak, és egyúttal megteremtődik az alapja a más források alapján történő, más módszerekkel dolgozó egyéb, a népességgel kapcsolatos vizsgálatoknak (vizsgálattervezési és mintavételi alap, ellenőrző adatbázis, stb.).

A történeti demográfiai kutatások céljára használható források minősége az egyházak érdeklődésének és precizitásának mértéke mellett nagymértékben függött a statisztikai vizsgálatok intézményesülésétől, másképpen fogalmazva a hivatalos statisztikai szolgálatok létrejöttétől. Ez Európában többnyire a 18. század vége–1830 közötti időszakra tehető, bár itt a népszámlálások keletkezéséhez képest kisebb az egyöntetűség. A fejlett statisztikai rendszerek kialakulása nem minden esetben kapcsolódott ugyanis nagyon szorosan az önálló statisztikai hivatal létrejöttéhez.

Természetesen a történeti kutatás a fent említett, közvetlenül demográfiai célból készült forrásokon túlmenően az utolsó évtizedekben számos más, e célra használható közvetett forrást is felfedezett. A már említett, a hívekről készített egyházi népszerűírások (lélekösszeírások, egyházlátogatások, egyházi névtárak), az adózó főkről és adóegységekről – lényegében egy népesség jelentős részét magában foglaló háztartásokról – készített adóösszeírások (állami, megyei, a 19. század közepéig földesúri adójegyzékek és urbáriumok) mellett ide tartoznak az autodidakta kutatók által a 17-19. század időszakában készített leíró statisztikák (egy-egy ország vagy lokális népesség teljes állapotleírása), és a különböző kvalitatív jellegű források. Utóbbiak részben közvetlenül számszerű demográfiai adatokká alakíthatók, részben demográfiai események szöveges leírását tartalmazzák. Az utóbbi évtizedekben a családok és háztartások, a családtervezés/ fogamzásgátlás, a vándorlások kérdésének vizsgálatára használnak peres iratokat, kihallgatási jegyzőkönyveket, örökösödési szerződéseket, végrendeleteket, naplókat, emlékiratokat, vagyis olyan szöveges forrásokat, melyekből a kutatók részben ismét statisztikákat készítenek, részben a történettudomány nem kvantitatív elemzési módszereivel aknázzák ki azokat. Sőt esetenként az ikonográfiai (képi jellegű) források – festmények, fotók, síremlékek, szobrok – történeti demográfiai kutatás céljára történő felhasználására is sor kerülhet. (E forráscsoporttal azonban óvatosan kell eljárunk, mert a gyakorlatilag minden személyre kiterjedő anyakönyvezéssel és népszámlálással szemben a nem közvetlenül demográfiai célból készült források gyakran nem terjednek ki a vizsgált terület teljes népességére – vallási, kulturális csoportok, avagy a társadalom alsó rétegei kimaradhatnak belőlük. Különösen figyelni kell arra, hogy a kvalitatív források esetében rendszeresen túlreprezentált a társadalmi elit élete, tevékenysége, értékrendszere.)

A történeti vizsgálatok kvantitatív vagy kvalitatív megközelítését manapság gyakran szembeállítják egymással, és a szakmai véleményekben gyakorta az előbbi húzza a rövidebbet. Mint írásunk kezdetén leszögeztük, azonban a demográfia alapvetően kvantitatív tudomány. Meghatározó fontosságú számára a mért/megfigyelt jelenségek reprezentativitása, összehasonlíthatósága és az adatok hitelessége (forráskritikai ellenőrizhetősége – formai és tartalmi módon.) Úgy gondoljuk azonban hogy a kvalitatív és kvantitatív megközelítés szembeállítása mondva csinált ellentét. Egyrészt a számszerű adatok értelmezéséhez szükségesek az egykorú szöveges információk, másrészt esetenként a szöveges információk ugyanúgy demográfiai elemzés tárgyát képezhetik, mint a számok. Alighanem az okoz gondot sok demográfiaival foglalkozónak, hogy a hagyományos szöveges elemzések egy része nem teljesíti mind a három fenti feltételt (reprezentativitás, összehasonlíthatóság, hitelesség). Az elitről szóló információk az esetek többségében túlreprezentáltak és a kvalitatív források elemzésének módszertana gyengébben kidolgozott, mind értelmezésük filozófiája.

Ha a továbbiakban kifejezetten szűkebb pátriánkra összpontosítjuk figyelmünket, akkor azt mondhatjuk tehát, hogy ami a történeti demográfiai kutatásokhoz szükséges forrásokat illeti, a Kárpát-medence népességére vonatkozóan ugyanazokkal a fontosabb típusokkal találkozunk, mint a keresztény Európában bárhol. A különbség elsősorban a források kronológiájában figyelhető meg – itt minden újítás egy kicsit később indul, minden változás egy kicsit lassabban terjed el, mint a nyugati gazdasági és kulturális centrumok társadalmaiban.

1.6. táblázat - A keresztény egyházi anyakönyvezés megindulása a Magyar Királyságban felekezetek és etnikumok szerint (1880 előtt alakult egyházközségek) a)

Időszak	Római katolikus		Református	Evangelikus	Görög katolikus		Görög keleti	Összesen c)	N (anyaegyházak száma)
	horvát	vegyes b)	Magyar	vegyes b)	ruszin	román	szerb		
	Százalék								
1600 előtt	0,9	0,1	0,3	0,5	--	--	--	0,2	20
1600-1649	1,3	2,6	0,3	2,0	--	--	--	1,2	100
1650-1699	21,4	15,2	1,1	4,9	0,5	--	0,5	7,5	613
1700-1749	27,5	37,5	21,7	26,5	4,4	0,5	16,2	22,9	1872
1750-1799	40,2	36,4	62,9	49,8	65,0	13,3	64,6	42,2	3443
1800-1829	6,5	6,8	9,6	11,3	24,9	51,6	4,5	17,1	1394
1830-tól	0,9	1,1	2,5	4,9	3,2	34,3	7,1	8,0	655
Ismeretlen	1,3	0,3	1,5	--	2,0	0,3	7,1	0,9	74
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	8171
N	552	2938	1887	548	563	1485	198	8171	

a) Az időbeli választóvonal abból ered, hogy az 1880 után keletkezett egyházközségek (új anyakönyvek) már sokkal inkább az adminisztratív változásokat, mint a régóta létező közösségek anyakönyvezésbe való bekapcsolódását tükrözik.

b) A szűkebb értelemben vett Magyarországon a római katolikus és evangélikus magyarok, németek, szlovákok és szlovének részletesebb regionális elemzés nélkül egymástól nem választhatók külön.

c) Az erdélyi és magyarországi román görögkeleti, a horvátországi szerb görögkeleti, az erdélyi szász evangélikus, valamint az unitárius egyház anyakönyvezés-történeti adatait nem sikerült rekonstruálnunk.

Források: Tokody 1880 (római és görög katolikusok), Poszvek 1903 (magyarországi evangélikusok), Egyetemes névtár 1912 (reformátusok), továbbá a lugosi (1877), a nagyváradi (1909), és a szamosújvári (1914) román görög katolikus, valamint a bácsi (1897), budai (1896) és verseci (1899) szerb görögkeleti egyházmegyék sematizmusai után számítva.

Az egyházi anyakönyvezés bevezetése például a tridenti zsinat határozatainak megfelelően a 16. század második felében a Kárpát-medencében is megkezdődik a török háborúk által közvetlenül nem fenyegetett területeken, de a török hódoltságban ennek nincs nyoma. A zaklatott körülmények között azonban a 17. század közepéig alig több mint 100 anyakönyv keletkezéséről tudunk. Ez a szám a Kárpát medencében összesen működő 9–10 000 közöttire becsülhető számú, a népmozgalmi események regisztrálására kötelezett anyaegyház közül alig több mint egy százalék anyakönyvezésbe való bekapcsolódását jelenti (1.6. táblázat). A népmozgalmi események egyházi regisztrálásának folyamata igazában csak a 18. század elején válik gyakoribbá, és felekezetenként eltérő ütemben e század végére terjed el. (A mondottak azonban csak a nyugati kereszténységhez tartozó felekezetekre érvényesek. Az anyakönyvezés általánossá válása a görög katolikus és görög keleti egyházak, valamint a zsidó felekezet körében a Kárpát medence keleti részén egészen a 19. század közepéig, vagyis a hivatalos statisztikai rendszer kialakulásáig elhúzódik.) Ráadásul az anyakönyvek sok tekintetben változó értékűek felekezettől, korszaktól – sőt esetenként az anyakönyvező lelkész szorgalmától és alaposágától – függően is. Sőt, az egyes bejegyzés típusok megbízhatósága sem azonos. Különösen a halálozási bejegyzések pontatlanok. A házasság és a születések bejegyzésére – a házasság és a születés törvényessége, a rokoni kapcsolatok (öröklés), valamint az életkor bizonyítása (nagykorúság, katonai sorozás) miatt – általában szükség volt, a halálozás adata azonban nem bírt ilyen

fontossággal, különösen nem a fiatalon elhalt gyermekeké, így annak megörökítésével kevésbé törődtek. Gyakran több évtizeddel később kezdődik el a temetések feljegyzése és pontosságuk (főleg a gyermekhalálozások esetében) nem ritkán igen alacsony szintű.

A népesség számát és szerkezetét rögzítő, demográfiai elemzésekre is alkalmas népesség összeírások az 1770-es évektől jelennek meg a Magyar Királyságban, az első népszámlálás pedig – mely ténylegesen az 1777. évi osztrák népszámlálási rendszer hazai bevezetését jelenti – 1785-ben következik be (1.7. ábra), de utána közel 70 éves szünet tátong. A modern népszámlálások megszakítatlan sorozata csak 1851-gyel veszi kezdetét. Az első és a második népszámlálás között, 1804-től 1847-ig csak kizárólag a nem privilegizált populációra vonatkozó népesség-összeírások készülnek, vagyis az adófizetésre nem kötelezett papokat és nemeseket nem írják össze.

Földes Uraságok Nevét	Nemzetiség		Keresztények										Sídók		Az itt nevezett		Az itt nevezett	
	Ar. Férfiak	Ar. Nők	Férfiak	Nők	Összesen	Ar. Férfiak	Ar. Nők	Összesen	Ar. Férfiak	Ar. Nők	Összesen	Ar. Férfiak	Ar. Nők	Összesen	Ar. Férfiak	Ar. Nők	Összesen	
Veszprém	2.24	1.12	165	97	262	18	108	270	165	111	276	165	111	276	165	111	276	165
Sopron	2.11	1.05	163	87	250	18	108	270	165	111	276	165	111	276	165	111	276	165
Veszprém	2.11	1.05	163	87	250	18	108	270	165	111	276	165	111	276	165	111	276	165
Sopron	2.11	1.05	163	87	250	18	108	270	165	111	276	165	111	276	165	111	276	165
Összesen	10.16	5.12	328	184	512	72	424	1080	660	1344	660	424	1080	660	424	1080	660	424

1.7. ábra - Az első magyarországi népszámlálás járási összesítője

Veszprém megyében (1785) a)

a) A forrás részletes leírására l. Thirring 1938: 6-11, 148-158 vö. Dányi – Dávid 1960: 8-17*. Forrás: VeMLt Közgyűlési iratok 25/1785

Forrás: VeMLt Közgyűlési iratok 25/1785

Az 1770-es évek előtti időszakra vonatkozóan tehát csak az adóösszeírások alapján lehet a Kárpát-medence népességszám változásainak rekonstruálásával kísérletezni, 1700 előtt azonban ezzel se nagyon. Utóbbi forrástípus a 14-15. században tűnik fel, ám összefüggő adatsorai az 1540-es évektől kezdődnek, és akkor is csak a török hódoltság alá nem tartozó területekre vonatkozóan állnak rendelkezésre. Ráadásul kevés kivétellel nem háztartások szerinti, hanem csak településenként összesített adatokat tartalmaznak az adózókra vonatkozóan, tehát mindössze csak a településenkénti népességszám becslésére alkalmasak úgy-ahogy, demográfiai elemzésekre nem. A török uralom alatti területekről a 16. századra vonatkozóan vannak ugyan háztartásonkénti összeírásaink a keresztény népességre vonatkozóan, de ezek demográfiai szempontú feldolgozása még gyerekcipőben jár. Ráadásul e forrástípus néhány évtized után eltűnik, s a 17. század a történeti demográfiai források tekintetében ismét fehér folt az egész Kárpát medencében.

A hazai történeti demográfia alapvető forrásaival szűkre szabott terünk miatt nem foglalkozunk ennél részletesebben, megtettük ezt egyébként már másutt (Faragó 1989). Csak szerkezetüket vázoljuk fel röviden és néhány, ismét főként a

szemléletet érintő megjegyzést kívánunk velük kapcsolatban tenni. A források az alapvető demográfiai jelenségek szerint négy csoportra oszthatók:

- a. a népesség demográfiai szerkezetére (létszám, kor, nem, családi állapot) – régi kifejezéssel élve: az állónépességre – vonatkozó források;
- b. a természetes népmozgalom (születés illetve termékenység; halálozás illetve halandóság; házasodás illetve válás) forrásai;
- c. bár mint jelenség a népmozgalomhoz tartozik, gazdasági és társadalomtörténeti vonatkozásai miatt azonban sok tekintetben eltérőek a vándormozgalom-migráció forrásai;
- d. ugyancsak külön csoportba sorolhatók a családok és háztartások adatait rögzítő források, melyek – speciális feltételek, speciális adatok megléte mellett – részben azonosak a fentebb említettekkel⁵.

A források természetesen egyéb szempontok szerint is osztályozhatók. Elkülöníthetők egymástól például aszerint, hogy kik készítették (állami, egyházi, törvényhatósági és uradalmi, vagy magán-kezdemenyezésből készültek), illetve milyen célból hajtották végre azokat. Utóbbi magában rejti azt a tényt, hogy a történeti demográfusok által használt, de még a 19. század közepe előtt készült források többsége eredetileg egyáltalán nem a népesség megismerését célozza. Kitalálójuk, illetve készítőjük egy-egy felekezet híveinek, vagy az adófizetők számának nagyságára kíváncsi, vagy az összeírt ember pusztán a politika, a hatalom bábujaént jelenik meg e forrástípusban (hányan és milyen módon használhatóak a hadsereg számára, mint katonák vagy szakemberek, illetve milyen élelmiszer-ellátási problémákkal kell számolni egy adott terület népességével kapcsolatban egy-egy természeti katasztrófa vagy háború idején). Elindulhatunk ezen túlmenően úgy is, hogy azt nézzük meg, hogy egy személy, egy család, egy helyi közösség demográfiai szempontból milyen írásos vagy tárgyi nyomokat hagy maga után a hagyományos világban – hogyan fogható meg az alávetett helyzetben élő kisemberek születése, házassága, vándorlása, halála illetőleg az őket körülvevő kisebb-nagyobb csoportok és közösségek szerkezete.

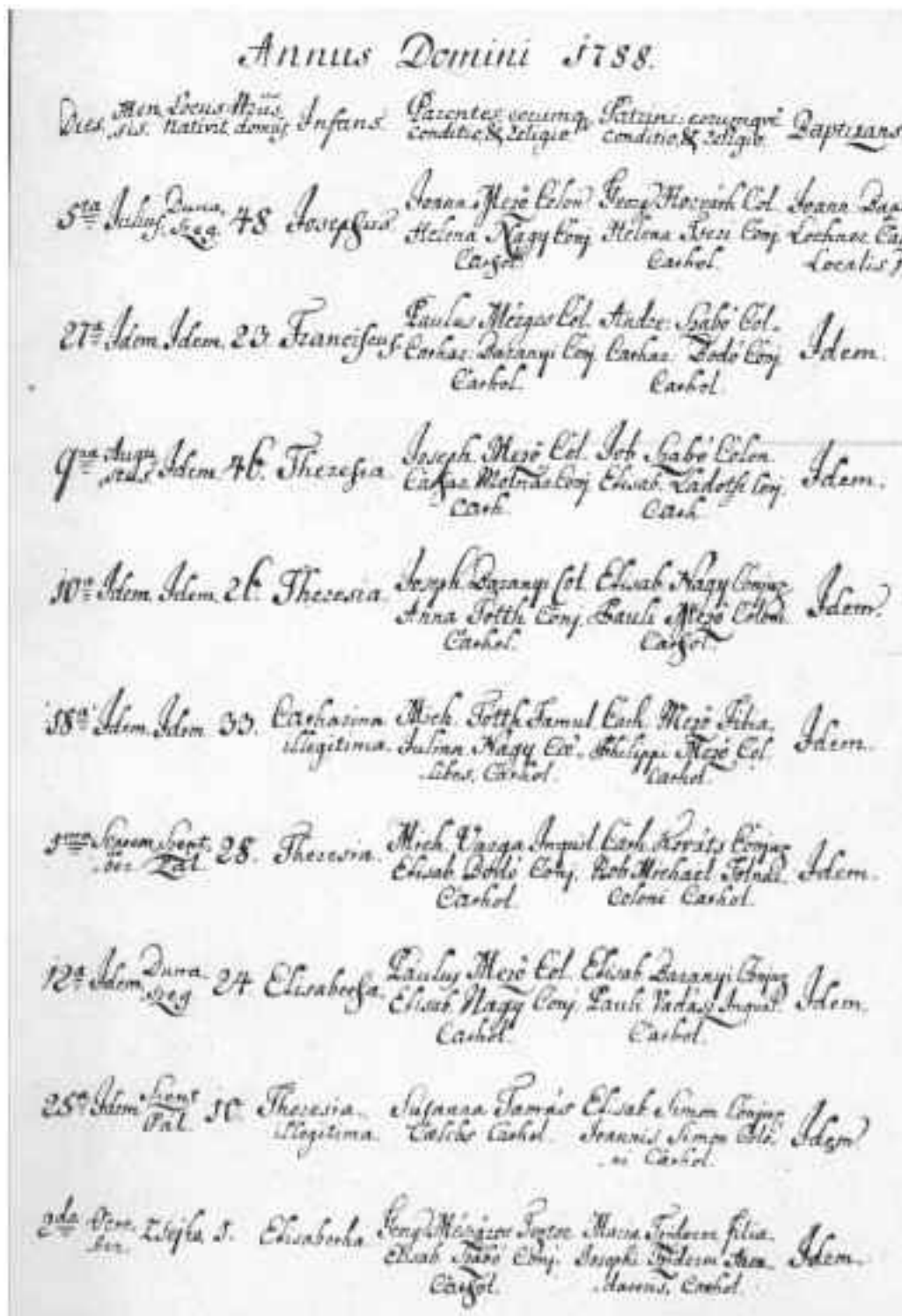
Számunkra a fentiekből talán az tekinthető a leglényegesebbnek, hogy bár mindig vannak az átlagnál régebbi és az átlagosnál jobb minőségű források – a historiográfiával foglalkozó szerzők előszeretettel szokták emlegetni az ismeretük szerinti első anyakönyv, első népességösszeírás stb. helyét, időpontját és elnevezését – a Kárpát-medencei társadalmi tömeges méretekben kielégítő módon azonban csak a 18. század közepétől-második felétől kezdve vizsgálhatók a történeti demográfia lassan-lassan már kifinomultnak nevezhető módszereivel. A korábbi korok esetében még igen jelentős mértékben a becslésekre, hipotézisekre (rosszabb esetben a történeti demográfia módszereinek nem kellő ismeretén alapuló spekulációkra) építkeznek a kutatások. Példaképp utalhatunk a Magyar Királyság etnikai összetételét mutató becslésekre a középkor végére vonatkozóan, ahogy azt a ma különböző országokban élő szerzők látják, vagy látni szeretnék (a kérdésre a 10. fejezetben térünk ki).

A nem történeti demográfiára specializálódott szakemberek számára a történeti források talán leginkább abból a szempontból lehetnek érdekesek, hogy mely források milyen mértékben alkalmasak arra, hogy a modern demográfia által létrehozott adatsorokat időben visszafelé meghosszabbíthassák, illetve melyek azok, amelyek a modern elemzési technika a siker reményében alkalmazható és így a mai demográfia számára plusz ismereteket adhat. Vitán felül itt azok az egyéni adatokat rögzítő források érdemelnek figyelmet, amelyek a mai elemzési követelményeknek megfelelően is vizsgálhatók. Két ilyen alapforrásunk van, amelyik ennek eleget tehet: az anyakönyv (amelyet 1895-ig kizárólag az egyes felekezetek papjai/lelkészei vezettek) és a minden személy alapadatait és fontosabb népességi jellemzőit (lakóhely, életkor, családi állapot, rokoni viszony, esetenként foglalkozás) rögzítő, tulajdonképpen népszámlálás jellegűnek is minősíthető népességösszeírások, valamint a korai népszámlálások (1785-1787, 1851, 1857, 1869) megmaradt összeíró lapjai.⁶ Előbbi az esetek többségében a ma is működő plébániák, gyülekezetek őrzetében található (mikrofilm-másolatát az Országos

⁵/ Az 1700 előtti időszakra vonatkozóan létezik még egy, a régészet és történeti demográfia ötvöződéséből kialakult kutatási ág, a paleodemográfia, mely úgyszintén speciális, régészeti-biológiai módszereket és elsősorban tárgyi forrásokat – főként sírleleteket – használ, tárgyalását azonban ezúttal nem tekintjük feladatunknak.

⁶ A későbbi népszámlálásokat nem említettük, mivel 1880-tól minden összeírólapot a KSH kapott meg, melyeket az adatok összesítése és az eltervezett program szerinti feldolgozása után más országoktól eltérően következetesen megsemmisítettek.

Levéltárban, esetenként a megyeileg illetékes levéltárban is őrzik). Utóbbi források nincsenek teljes körűen feltárva, csak levéltári kutatással érhetőek el, bár egy nagyobb csoportjuk – elsősorban dunántúli római katolikusokra vonatkozó összeírások – a 18. századi egyházlátogatások (canonica visitatiók) mikrofilm-másolatai között az Országos Levéltárban is fellelhető.

1.8. ábra

A dunaszegi (Győr megye) római katolikus keresztelési anyakönyv egy lapja a)

a) az anyakönyvek többségét a 19. századig latin nyelven vezették. A képen az adatokat az alábbi sorrendben tüntették fel: keresztelés napja, hónapja, a születés helye, házszám, újszülött keresztneve, szülők, keresztszülők és keresztelést végző teljes neve.

Forrás: Győr, Egyházmegyei Levéltár, V. Plébániai levéltárak, Dunaszeg

Természetesen a történeti demográfia kéziratos forrásainak jelentős része 1841-ig a Magyar Királyság hivatalos nyelvén, azaz latinul készült. Számos esetben forrásaink német nyelvűek – 1786 és 1890, illetve 1850 és 1860 között ez lesz az ügyintézés hivatalos nyelve. Ritkábban, főként egyházi anyakönyvek és egy-egy településre vonatkozó összeírások esetében helyi nyelven (a főként a városokban használt német mellett valamely szláv nyelven vagy románul) is készülhettek. Mondanunk sem kell, hogy például a korai anyakönyvek olvasásához a latin mellett esetenként tehát a gót betűs német kézírás, illetve a cirill ABC-t használó szerb és román paleográfia ismerete is szükséges lehet.

A nyomtatott források közül figyelmet érdemelnek még a már említett leíró statisztikák. Közöttük a legismertebbek Fényes Elek különböző – részben reprint kiadásban újra megjelentetett – művei. (Schwartner Márton 1798-ban megjelent szakmailag értékesebb műve nem került be a köztudatba, mert máig csak németül érhető el, és településenkénti etnikai és felekezeti adatokat nem közöl.) E forrástípus azonban óvatosan kezelendő, mivel adatainak megbízhatósága korlátozott. Népeségsszámaik egyébként többnyire nem eredetiek, hanem nagyjából az egykorú egyházi névtárak (sematizmusok) kötetéből – és néha bizony a leíró statisztikus művek tényleges kiadásánál jóval korábbi évekből – származnak.

Szót kell ejtenünk végül a történeti demográfia által használt források átalakulásáról, módosulásáról a 19. század utolsó harmadában. Abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy az 1870-es évektől kezdve egy európai (sőt világ) mércével mérve is kiemelkedő minőségű és mennyiségű adatot közlő hivatalos statisztikai rendszer alakult ki Magyarországon. A KSH akkor igen korszerű módon gyűjtött és adott ki adatokat olyan régiókról, olyan populációkról, amelyek sok tekintetben abban az időben még a hagyományos társadalmi-népeségi viszonyok között éltek. Ráadásul az ország multikulturális jellegénél fogva egységes fogalmi rendszerrel azonos módon leírva találunk adatokat egymástól nagyon eltérő normákkal, hagyományokkal és demográfiai viselkedéssel rendelkező etnikai és felekezeti csoportokról.⁷ E jelenségek valóságos (eddig kellőképpen ki nem aknázott) kincsesbányává teszik a magyar statisztikai rendszer korai, első világháború előtti és részben utáni adatközléseit, amelyek túlnyomó többsége az 1870-es évektől megjelenő statisztikai évkönyvekben, valamint az 1892–1944. között megjelent Magyar Statisztikai Közlemények két sorozatában található.

1.4. A történeti demográfiai kutatások historiográfiai vázlat

A történeti demográfiának, mint szaktudománynak keletkezése a 19. század közepére tehető. Ez volt az az időszak, amikor a társadalomtudományok nagy specializációja végbement és a nép- és államtudomány burkából egy sor új társadalomtudomány bújott ki: a földrajz, a néprajz, a szociológia, valamint a modern statisztika és a demográfia. A történeti demográfiával foglalkozók ekkor még elsősorban más tudományok kereteibe – elsősorban a történettudományba, a földrajzba és a statisztikába – illeszkedtek bele és kezdetben főként a történeti népeségek nagyságával és létszámuk változásával foglalkoztak. Igaz, a módszertani alapjukat szolgáltató, a statisztikától még nem igazán elvált demográfia akkoriban kevésbé kifinomult tartalmában, technikájában, elméletében, mint manapság. Viszonylag hosszabb módszertani stagnálás után a 20. század közepén találjuk a következő fejlődési lépcsőfokot. Amit ma tulajdonképpen történeti demográfia alatt értünk, az – bár bizonyos mértékig támaszkodik tudománytörténeti múltjára –, elsősorban mégis az 1950-es évek francia és angol/amerikai kutatóinak munkájára és eredményeire vezethető vissza.⁸

⁷/ Félreértések elkerülése végett nem az anyanyelvi megoszlásra vonatkozó – az utóbbi évtizedekben agyonpublikált – adatsorokra, hanem a demográfiai és történelmi jellemzők felekezeti-etnikai bontásban megjelentetett adataira gondolunk.

⁸/ A történeti demográfia tudománytörténetét ld. részletesebben Hollingsworth (1969), Imhof (1977), Willigan–Lynch (1982), Dupaquier (1984) és Ehmer (2004) műveiben.

A történeti demográfia, mint önálló kutatási terület Magyarországon némi időbeli csúszással csak az 1890-es években válik szélesebb körben elfogadottá. "Alapító atyáinak" Thirring Gusztávot (1861-1941) és Acsády Ignácot (1845-1906) tekinthetjük, de néhány munkájával és szellemi hatásával melléjük sorolható Kőrösy József (1844-1906) is. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az első világháború előtt készült feldolgozások többségükben ma már elavultnak nevezhetők, bár a forráskiadások számottevő része még most is használható. Ennél talán fontosabb, hogy ha a hazai népességtörténeti kutatásokat összevetjük az egykorú nemzetközi szakmai szinttel, akkor az a benyomásunk, hogy megfelelő minőségben teljesít. Bár indulása egy-két évtizeddel későbbi, mint az angol, francia vagy német kutatásé, inkább csak mennyiségi és nem színvonalbeli közöttük a különbség, többségükben ott sem a mai demográfia szemléletével folynak a vizsgálatok. Külön érdekesség, hogy a korszak magyarországi kutatási eredmények számottevő része idegen nyelven (részben németül, részben franciául) is megjelenik, így ekkoriban még jóval kevésbé érezhető eredményeink nyelvi karanténban maradásának helyzete, mely a huszadik század nagy részében a magyar történeti demográfiai kutatásokat sújtotta és sújtja.

A történeti demográfia mából visszatekintve sok tekintetben idillinek tűnő állapota – az alkotó bizonytalanság, a források felfedezésének öröme, mely a kutatás expanziójával párosul – alig három évtizedig, az első világháború végéig tart. Addig a demográfiai kutatások egy, a gazdaság és népesedés tekintetében még szerves egységben fejlődő Kárpát-medencei multikulturális társadalmat tükröznek, az elitek belpolitikai ellentétei a mindennapi életre nem gyakorolnak látható hatást. A demográfiai, földrajzi és etnográfiai kutatások minden régióra és minden etnikulturális csoportra egyaránt kiterjednek, még nem hatnak rájuk a politikai szélsőségek. A háború végén kialakult zűrzavar és az azt lezáró békeszerződések következtében azonban a medence politikailag egymással viaskodó kisállamok és egymástól elkülönülésre törekvő etnikus társadalmak mozaikjává esik szét és a kutatás már nem tudja magát többé teljesen függetleníteni a politikától.

Az átalakulás folyamata alapvetően befolyásolja a történeti demográfiai kutatások további lehetőségeit. A Kárpát-medence régióinak korábban egymáshoz szorosan kapcsolódó forrásanyaga anélkül, hogy őrzési helyét változtatná, különböző – részben újonnan alakult – államok birtokába kerül, és a kutatók forrásokhoz való hozzáférése ettől kezdve évtizedeken át a politikai kapcsolatok függvényévé válik. Az új, nyelvükben és identitásukban nem magyar elitek a különböző régiókban új oktatási intézményeket, új szervezeteket és új történetírásokat hoznak létre, és természetesen új olvasóközönséget teremtenek maguknak, így lényegében a Kárpát-medence népességtörténeti kutatása is szétdarabolódik. Mindezek következtében az első világháború után itthon folytatódó, odaát meginduló újabb kutatások – mintegy leképezve a politikai változásokat – mind nyelvileg, mind szemléletileg egyre jobban eltávolodnak egymástól. Végeredményben a politikai és határváltozások eredménye mindkét oldalon többirányú torzulás lesz. A magyarországi történeti demográfiai kutatások – kevés kivétellel – 1920 után egyértelműen Budapestre összpontosulnak, a korábbi vidéki műhelyek számottevő része határon kívülre kerül, területi és szakemberi háttere összeszűkül, és fokozatosan elsorvad. A demográfiai vizsgálatok jelentős mértékben átpolitizálódnak és egyúttal szemléletükben beszűkülnek. A magyar kutatások többségének mélyén alapjában az a kérdés munkál, hogy mi vezetett a Kárpát-medence szétdarabolódásához. Mintegy e folyamat tükröképe játszódik le a medence népességtörténetének kutatásában az első világháború után megjelenő új szlovák, román, szerb történetírásokban. Utóbbiak ugyanis évtizedeken keresztül a történeti demográfiai vizsgálatok címén valójában az új határvonalak apológiáját, etnikai-felekezeti igazolását tekintik feladatuknak. A két párhuzamos folyamat gyakorlatilag a volt Osztrák-Magyar Monarchia összes utódállamában oda vezet, hogy kutatók és kutatások az anyanyelvi és felekezeti statisztikák elemzésénél toporogva szakmailag egyre inkább lemaradnak a demográfiai, népességstatisztikai és közegészségügyi kutatások nemzetközi fejlődése mögött. A történeti demográfiai publikációk áttekintése azt mutatja, hogy az 1920 utáni szerzők többsége, ellentétben a háború előttiekkel, most már alig érdeklődik (és még kevésbé követi) a szakterületet meghatározó módszerek és kérdéscsoportok alakulását és fejlődését, egyre kevésbé képes a kutatások nemzetközi áramaiba bekapcsolódni.

A röviden vázolt fejlemények oda vezetnek, hogy a történeti demográfia az 1920 és 1945 közötti évtizedekben kettős csapdahelyzetbe masírozik bele. Egyrészt az etnikai–felekezeti nézőpontok túlsúlya meggátolja, hogy a kutatók többsége a magyar népességre lényeges hatással járó, és kifejezetten a demográfia legszűkebb vizsgálati körébe tartozó alapvető fontosságú fejlemények (a demográfiai átmenet folyamata és következményei, a termékenység gyors ütemű csökkenése, a hektikus, politikai behatások által is befolyásolt migrációs és urbanizációs folyamatok) részletes történeti elemzésében elmélyüljön, sőt egyáltalán ezeket hangsúlyosan észrevegye. A másik csapdát az jelenti, hogy ez a tartalmi deformáció

fokozatosan a politika hálójába viszi a népességtörténeti kutatásokat. Utóbbi pedig azzal fenyeget, hogy egy esetleges hatalomváltás esetén (melynek lehetősége 1943 körül sokak számára már nyilvánvaló realitásnak látszott), a kutatási eredmények, a kutatók, sőt egy egész tudományterület megítélése is politikai alpra csúszhat át.

A második világháborút követően a nemzetközi demográfiai kutatásban alapvető változások következtek be. Az 1950-es években Louis Henry vezetésével felvirágzó francia történeti demográfiai iskola, a közvetve a történeti demográfiát is érintő észak-amerikai kliometria, majd a jó évtizedes késéssel beinduló cambridge-i iskola mind szemléletében, mind módszereiben alapvetően átalakítja a történeti demográfiát. (L. a keretes összefoglalót!) Kelet-Európa és Magyarország azonban – nem teljesen saját jószántából – más utat járt be.

A negyvenes évek második felében a szovjet intézmény- és oktatási rendszer, valamint az orosz kutatás által sajátosan értelmezett marxizmus-leninizmus (és sztálinizmus) veszi át az uralmat a tudományos életben. A kutatást intézményileg államosítják, a kutatókat lényegében pártellenőrzés alá helyezik (Glatz 1995). Az ismét háborút veszített Magyarország demográfiai kutatására ugyanaz a sors várt, mint a „győztesként” nyilvántartott többi közép-és kelet-európai kis ország kutatóira. Az új, baloldali dominanciájú politikai vezetés több egymás után következő hullámban fokozatosan felszámolja a korábbi népességtörténeti kutatásokat. Az új kutatási célokat az 1940-es évek végétől kezdődően a marxista gazdaság- és társadalomtörténet jelöli ki. Az új tematikákba a népesség problematikája azonban sehogyan sem fér bele, ezért a történeti demográfiai kutatásokban mintegy évtizedes szünet következik be.

A népességtörténeti kutatások újrakezdése sok tekintetben egybeesik az államszocialista politikai rendszer szigorának Sztálin halála után meginduló lassú eróziójával. Először a jelen kérdéseivel foglalkozó demográfia helyzete könnyebbedik 1955-től. A KSH Könyvtára keretében Történeti Statisztikai Kutatócsoport létesül, a vele együttműködő országos levéltárban pedig ugyanilyen munkaközösség alakul. A kutatásokban résztvevő első munkatársak a korábban a településtörténettel foglalkozó történészek és levéltárosok, valamint a történeti kutatások iránt érdeklődő statisztikusok közül kerülnek ki. Az újrakezdés azonban bizonyos tekintetben a 60 évvel korábbi korszakhoz hasonlítható: a szerzők többsége még mindig a források megismerését tekinti fő feladatának. Csak néhány szerző és néhány írás tud szemléletében és módszerében ezen túllépni, és indítja el a népességtörténet forrásainak korszerű kritikáját, illetve – két évtizeddel a kiülődött hazai német kutatók után – megkezdi az anyakönyvek alapján álló szakszerű népmozgalmi elemzéseket.

A kutatások legfontosabb centruma az 1950-es évek végétől kezdve a KSH és háttérintézményei környékén található. Az első időszakban a KSH Könyvtár szervezetéhez tartozó Történeti Statisztikai Kutatócsoport tekinthető a történeti demográfiai kutatások központjának, de Dányi Dezső (1921-2000) könyvtárigazgató 1983. évi nyugdíjba vonulása után fokozatos ez is sorvadásnak indul. A kutatások központja fokozatosan áthelyeződik a KSH egy másik intézményébe, az 1963-ban létrejött Népeségtudományi Kutató Intézetbe (=NKI).

A történeti demográfiai kutatások második, szemléletében is egyre inkább más utakat követő gócpontja a huszadik század második felében az ELTE statisztikai tanszéke. Vezetője, Kovacsics József (1919-2003) számos konferenciát szervez, 1971-től idegen nyelven (főként németül és franciául) megjelenő periodikát indít. Miután az 1962-ben létrejött MTA Demográfiai Bizottságban az évezred végéig szintén ő képviseli a történeti demográfiát, mint az erre szakosodott akadémiai albizottság vezetője, az évezred végéig vitathatatlanul fontos a szerepe.

A fentebb említett két intézményen kívül lényegében csak átmeneti, egy-egy személyhez kötődő, a történeti demográfia iránt érdeklődő körök szerveződnek, amelyek rendszerint addig működnek, ameddig a vezéregyéniség cselekvési lehetőséggel bír (vagyis vezető beosztásban van). Közülük szakmai hatását tekintve a legfontosabb ilyen csoportosulás Andorka Rudolf (1931-1997) köré szerveződött. Még a KSH munkatársaként megkezdte a Henry féle családrekonstrukciós módszer segítségével a magyarországi születéskorlátozás történetének kutatását, majd az 1970-es évek közepétől kiegészítette azt a cambridge-i népességtörténeti kutatócsoport által kidolgozott és népszerűsített család- és háztartásszerkezet elemzéssel. 1984-ben átkerülve a Budapesti Corvinus Egyetemre, mint a Szociológiai Tanszék vezetője, már néhány tanítványát is

megpróbálta elindítani a történeti demográfia irányába. Sajnos megfelelő lehetőség hiányában egyikük sem maradt meg a történeti demográfia területén. A tanítványi kör kialakításának tekintetében nem voltak sikeresebbek a hasonló kísérletek két másik vidéki egyetemen, Pécsen és Miskolcon, illetve a szegedi tanárképző főiskolán sem.

A történeti demográfiai kutatási eredmények publikálására szakosodott kiadványsorozatok az alábbiakkal jellemezhetőek. Változó névvel és formában, hol folyóiratként, hol évkönyvként, hol kötet sorozatként jelentek, illetve jelennek meg, viszonylag szűk olvasóárdával és még szűkebb szerzői körrel rendelkeznek, de az 1950-es évek vége óta folyamatosan léteznek. 1960-tól kezdődően előbb egy, 1979 óta pedig két, változó neveken megjelenő, történeti demográfiai, gazdaság-, társadalom- és statisztikatörténeti írásokat egyaránt tartalmazó vegyes sorozat jelenik meg a KSH Könyvtár kiadásában, 1985 és 1997 között pedig az NKI 16 kötetet jelentetett meg *Történeti demográfiai füzetek* című sorozatában, majd 2000 óta ennek folytatásaként nagyjából évi rendszerességgel több száz oldalas *Történeti demográfiai évkönyveket* ad ki Faragó Tamás és Őri Péter szerkesztésében. Gyakran jelennek meg a témakörbe vágó cikkek az NKI *Demográfia*, illetve a Magyar Statisztikai Társaság *Statisztikai szemle* című folyóirataiban is.

Ha összefoglalóan értékelni próbáljuk az 1960 utáni időszak kutatási eredményeit, akkor azok öt témacsoportba sorolhatók. Az első, legnagyobb csoport, az adatközlés – forráskiadás kategóriájába tartozik. Köteteinek megszületése főként a KSH Levéltár, valamint a KSH központ népszámlálási és népesedési osztályainak köszönhető, ezek többnyire az 1850-től induló hivatalos statisztikai munkálatok eddig nyilvánosságra nem hozott, illetve szétszórtan publikált adatainak általában egy rendezőelv (felekezeti vagy etnikai statisztika, illetve népmozgalmi adatsorok) alapján történő újrakiadását jelentik. A kutatások második csoportja egy-egy demográfiai problémakörre vonatkozóan kéziratos forrásokból országos kitekintésű adatgyűjtést hajt végre, majd ennek elemzését kísérli meg. Lényegében ide sorolható a Történeti Statisztikai Kutatócsoport és az NKI népmozgalmi vizsgálatainak túlnyomó része. A harmadik csoportot olyan demográfiai folyamatokra és szerkezetekre irányuló vizsgálatok alkotják, ahol az elemzés mélyebb, lokális szintű adatfeldolgozást igényel. A hangsúly az előbbieken van, vagyis a cél valójában nem egy település népességtörténetének feltárása, hanem inkább egyes problémakörök – főként a termékenység – konkrét helyi anyagon történő vizsgálata. A negyedik csoportot az egy-egy település vagy társadalmi csoport népességtörténetének komplex feltárására irányuló törekvések képviselik. Végül ötödikként említhetjük azokat a tanulmányköteteket, amelyek vagy egy magyar népességtörténeti összefoglaló mű szerepét szeretnék betölteni, vagy egy-egy témakört kívánnak több szerzővel, több oldalról körüljárni.

A felsorolt csoportosítás azonban homályban hagy két lényeges, egymással sok tekintetben összefüggő szempontot: a kutatások szemléletét és módszertanát. Ha viszont utóbbiakat tekintjük a csoportosítás alapjának, akkor jóval egyszerűbb, egyúttal jóval élesebb határvonalat húzhatunk. Eszerint ugyanis az 1960–2010 közötti magyarországi történeti demográfiai kutatások – ha most a szoros értelemben vett forráskiadásoktól és forráskiadványoktól eltekintünk – valójában inkább csak kétfelé oszthatók. Egyik csoportjuk a történeti demográfia 1950-es évektől induló új hullámát követi, a másik csoport pedig megmarad a régi, 19. század végi – 20. század eleji kérdéskörök, a régi szemlélet és a régi módszerek alkalmazása mellett.

Az elsőbe tartozó kutatások fő jellemzője, hogy a nemzetközi kutatásokban megjelent újítások alapján próbálnak dolgozni, és egyúttal használják a jelen népesedési helyzetet vizsgáló demográfusok által alkalmazott módszertani megoldásokat és mutatókat. Munkáik tehát a családrekonstrukció, a Cambridge-ben kidolgozott metodológiát követő család- és háztartásszerkezet vizsgálat, az epidemiológia, valamint a modern demográfia (táblamódszerek, kapcsolat- és összefüggés-elemzések) módszerei alapján íródnak. Kutatásaik témáját főként a történeti népességek házasodásának, termékenységének, halandóságának, vándorlásának és reprodukciójának alakulása, a népességszerkezet, valamint a családi – háztartási viszonyok változásainak vizsgálata képezik. Az ebbe a körbe sorolható munkák kis időbeli csúszással lényegében tehát együtt haladnak a történeti demográfiai kutatás nemzetközi fejlődésével. Általában a kutatói szemlélet és az alkalmazott módszerek tekintetében ebbe az első kutatási irányzatba tartozik a Történeti Statisztikai Kutatócsoport és az NKI kutatásainak többsége – jelentős részük háttérben, vagy mint szerzőt, vagy mint közreműködőt, vagy mint szerkesztőt, vagy mint ötletadót Dányi Dezsőt és Andorka Rudolfot találjuk. Ide sorolható továbbá néhány egyszemélyes projekt is, melynek szerzői vagy tagjai, vagy kapcsolódnak a KSH intézmények kutatói köréhez.

A kutatások másik irányzata, a szerzők másik csoportja viszont a 19. század végén kialakult kérdésselvetések világában marad: mekkora volt a népesség száma a különböző korszakokban, illetőleg mi jellemzi annak felekezeti és nyelvi/nemzetiségi összetételét. Ide sorolható a Kovacsics József szervezte konferenciák és kötetek előadói, illetve szerzőgárdájának túlnyomó többsége, akik nagyjából főként középkorral foglalkozó hagyományos történészek, illetve nem kifejezetten történelmi demográfiaira specializálódott statisztikusok. Jellemző példa, hogy az 1963-ban kiadott, akkoriban külföldön is jó kritikákat kapó, és sokak számára máig kézikönyvnek számító *Magyarország történelmi demográfiája* kötet – egy, az 1870–1949 közötti időszakra vonatkozó fejezet kivételével – egész egyszerűen nem foglalkozik a népmozgalom kérdésével. Szerzői úgy foglalják össze a magyar népességtörténet honfoglalástól 1870-ig terjedő időszakát, hogy házasságkötésekről, termékenységről, halandóságról, reprodukcióról, valamint a népességi katasztrófákról voltaképpen nem ejtenek szót, csak a mindenkori népesség számának alakulására koncentrálnak.

A két csoportot egymással összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy a Dányi és Andorka vezérelte irányzat folyamatosan európai lépéstartásra törekszik, és mindig a lehetőségek határait feszegeti, ezért sok tervük nem valósul meg teljesen. Szellemi ösztönző hatásuk azonban folyamatosan tovább gyűrűzik egy erre fogékony kisebb kutatói körben. A Kovacsics által fémjelzett kutatási irány sokkal jobban szervezett, nagyobb volumenű eredményeket tud felmutatni, ezek tartalma azonban elavult és a 19. század végi szemlélet büvkörétől (a népességszám– és etnikai összetétel alakulásának középpontba helyezése) tulajdonképpen végig nem tud megszabadulni, komolyabb hatása tehát inkább csak a demográfiai ismeretekkel nem rendelkezők között van.

Míg a rendszerváltás 1980-as évek végi–1990-es évek eleji fordulata nem okozott igazán nagy változásokat a hazai történelmi demográfiában, addig a második évezred vége sok szempontból igen. A biológiai órák járása következtében a kutatók személyi összetételében az 1990-es évek közepétől igen gyors generációváltás zajlott le. 1996 és 2000 között az elmúlt évtizedek legfontosabb irányító személyiségei előrehaladott életkoruk, illetve váratlan betegségek miatt szinte egyszerre vonultak vissza, és néhány éven belül el is távoztak az élők sorából. Lényegében egy fél évtized alatt az 1910-es évek és 1931 között született legidősebb generáció kikapcsolódott a történelmi demográfia irányításából és egy kisebb számú, de nagyjából két évtizeddel fiatalabb csapat lépett a helyükbe. 2000-től az oktatásban is hangsúlyozottabban jelenik meg a történelmi demográfia, a történészek és a szociológusok számára legalább bevezető szinten elindult e tárgy oktatása. Az ELTE történettudományi doktori iskolájának PhD hallgatói közül többen anyakönyvi elemzéssel kezdtek foglalkozni. Bár érdeklődésük inkább társadalomtörténelmi gyökerű, de már figyelembe veszik a történelmi demográfia szemléletét és módszereit is, ami némi optimizmust enged meg a jövőt illetően.

Ha a hazai történelmi demográfia jelen helyzetét és közeljövőbeli lehetőségeit latolgatjuk, akkor azonban nem maradhatunk kizárólag a kincstári optimizmus talaján, reális mérleg készítésére kell törekednünk. Tény, hogy a magyarországi történelmi demográfiai kutatás adottságai sok tekintetben ma jobbak, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Egyrészt az asztali számítógép – mely egyre inkább kis méretű hordozható eszközt jelent – forradalmasította az adatelemzés lehetőségeit csakúgy, mint ahogy a CD-Rom és a DVD a segédlet és forráskiadást, a másológép és a digitális fényképezőgép a forrás- és irodalomgyűjtést. A könyvelés pozitív oldalához tartozik az is, hogy a fiatal generáció számára ma már természetes, hogy a kutatások nemzetközi trendjeit részben az Interneten, részben személyes konferencia részvételek révén figyelemmel kísérheti. A generációváltások során a régi, 19. századi alapokra támaszkodó szemlélet tehát remélhetőleg hamarosan el fog tűnni a történelmi demográfiai kutatásból, illetve visszaszorul a tudományon kívüli területekre. Az is fontos fejlemény, hogy – nem utolsósorban Granasztói Györgynek, és az általa létrehozott Atelier központnak köszönhetően – erősödik a francia társadalomtörténelmi és történelmi demográfiai kutatások recepciója is, a korábban talán túlságosan is német és angolszász irányba tájékozódó magyarországi kutatásban. És végül – anélkül, hogy túlzottan „hazabeszélnénk” – biztatónak látjuk az NKI környékén kialakult műhelymunkát és a *Történelmi demográfiai évkönyv* rendszeres megjelenését is.

Ugyanakkor szaporodó számú kérdőjelet is látunk a jövőre vonatkozóan. Ezek közül a legsúlyosabb talán a történelmi demográfiai kutatás akadozó személyi utánpótlása. Míg az 1970-es években tucatnál több felkészült kutató foglalkozott a témával, az utolsó két évtized fejleményei azt mutatják, hogy a visszavonulók és a végleg eltávozottak helyébe folyamatosan egyre kevesebben lépnek (illetve tudnak lépni) a fiatalabb évfázatok közül. A 2000-es évek történelmi demográfiai kutatásának vezető személyiségei már mind 60 felettek. Ráadásul, bármennyire is felkészültek a fiatal kutatók

(sőt, nyelvileg, módszertanilag talán felkészültebbek a korábbi generációk indulásához képest), többségük közönyös vagy éppen távolságtartó a kvantitatív elemzésekkel szemben. Talán a kívánatosnál is nagyobb mértékben követik azokat a posztmodern irányzatokat, amelyek a szociológiai, közgazdasági és földrajzi gyökerű kutatásoktól távolságot tartva inkább a pszichológia, a filozófia, a nyelvészet, a folklór, az antropológia (azon belül annak a méréseket lehetőleg kerülő kulturális felfogása) idehaza korszerűnek tartott irányzatai felé tájékozódnak.

1.5 Összefoglaló

1. A történeti demográfia egy múltbeli népesség szerkezetének, népesedési folyamatainak és ezek társadalmi-gazdasági kölcsönhatásainak főként kvantitatív eszközökkel folytatott tudományos vizsgálata;
2. A történeti demográfiai kutatás időhatárai (periodizációja) a demográfiai fejlődés szakaszai alapján képezhetők, nem követik szolgáiban más megközelítések (a gazdaság vagy a politika) történeti változásait. A Kárpát medence esetében a fő periódushatárokat a hagyományos demográfiai rendszer (az 1870-es évek eleje), az ezt követő első demográfiai átmenet, majd az 1960-as évek elejétől számítható második demográfiai átmenet jelöli ki. Speciális időhatárt képez a történeti Magyarország felbomlása 1920-ban, mely a medence – egyébként sokszínű – népességét és demográfiai adatszolgáltatását több részre osztja fel;
3. Fentiekből következően a magyar történeti demográfia területileg két történetből áll össze: 1920-ig az egész Kárpát medencével, azt követően a mai Magyarországgal foglalkozik;
4. A történeti demográfia kutatásának legfontosabb forrásait az anyakönyvek és a népszámlálások képezik. Másodlagos forrásokként használhatók a népszámlálásokat megelőző egyházi és állami népösszeírások, az 1700 előtti időszakra az adóösszeírások, valamint különböző szöveges források. Utóbbiak részben a demográfiai jelenségeket írják le és azok értelmezésére, valamint a források kritikájára használhatók, részben a kutatók számszerű elemzésre alkalmas formára alakítják át a bennük rejlő információkat;
5. A történeti demográfiai kutatás 1890 körül terjedt el Magyarországon. A történeti országterület felbomlásának sokkja azonban évtizedekre visszavetette fejlődésében, 1945 után pedig egy időre ideológiai alapon teljesen leállították a szakterület kutatását. Az 1950-es évek végétől indul újra a történeti demográfia művelése. Jelenleg két kutatási irány dominál a szakterületen. Az egyik a történeti demográfia 1950-es években francia és angol kezdeményezésre kibontakozó új hullámát követi, a másik a hagyományos népességtörténeti megközelítést művel tovább. Az előbbi kutatásainak témáját főként a történeti népességek házasodásának, termékenységének, halandóságának, vándorlásának és reprodukciójának alakulása, a népességszerkezet, valamint a családi – háztartási viszonyok változásainak vizsgálata képezik. A szerzők másik csoportja viszont a 19. század végén kialakult kérdésvetések világában marad: mekkora volt a népesség száma a különböző korszakokban, illetőleg mi jellemzi annak felekezeti és nyelvi/nemzetiségi összetételét.

Családrekonstrukció és a háztartásszerkezet-elemzés

A hivatalos népmozgalmi statisztikák előtti időszak demográfiai folyamatainak egyik alapvető módszere a családrekonstrukció (1.9. ábra).^a Ennek lényege nagyon leegyszerűsítve abban áll, hogy kiválasztunk egy vagy több egyházközséget, amelynek anyakönyvei rendelkezésre állnak, és a keresztelesek, esketések és temetések anyakönyvi bejegyzései alapján összeállítjuk az ott élt családok történetét. Az így kapott családlapokból olyan finom demográfiai arányszámokat számíthatunk, melyeket a 19-20. századi hivatalos népmozgalmi statisztikák sem képesek minden esetben nyújtani. (Pl. korszpecifikus házasságtermékenységi arányszámok, teljes termékenységi arányszámok, a nők átlagos házasságkötési életkora, csecsemő- és gyermekhalandósági arányszámok).

MARIAGE célébré à _____

NOM: LAINE Prénom: Jm Fille: _____

NOM: HOUSSET Prénom: Marg Fille: _____

PROFESSION: _____

MARIAGE	Date de mariage	Age au mariage	Dates		Durée	Age au décès	Date de remariage	Durée (ans)	Prénom et NOM du nouveau conjoint
			de mariage	de fin d'absence					
			1719	24.05.1759	40				
			1729	24.12.1794	65	30			

Tranche d'âge	Durée (ans)	Nombre de naiss.	Age de la mère	Durée de mariage	Intervalle en mois	Sexe	NAISSANCES		DÉCÈS		MARIAGES		Prénom	Prénom et NOM du conjoint
							Date	Date	s. n.	Age	Date	Age		
15-19		1												
20-24	5	2												
25-29	5	3												
30-34														
35-39			19			m	27.11.1748	04.12.1748	7				Frs	
40-44			21			m	11.08.1750				06.02.1776		Ma. Gilles LOISEAU	
45-49			23			m	13.07.1752				08.07.1776		Jm. Ma BITON	
			26			m	02.05.1755				03.07.1787		Ls. Jme LEGAL	
0-4			28			m	06.02.1757				15.01.1787		Pz. Marg CHALEUX	
5-9			29			f	15.08.1758	04.11.1759	1				Ma Anne	
10-14														
15-19														
20-24														
25-29														
30-34														
Total		6												
Garçons														
Filles														

OBSERVATIONS: _____

1.9 ábra - Francia családrekonstrukciós lap a)

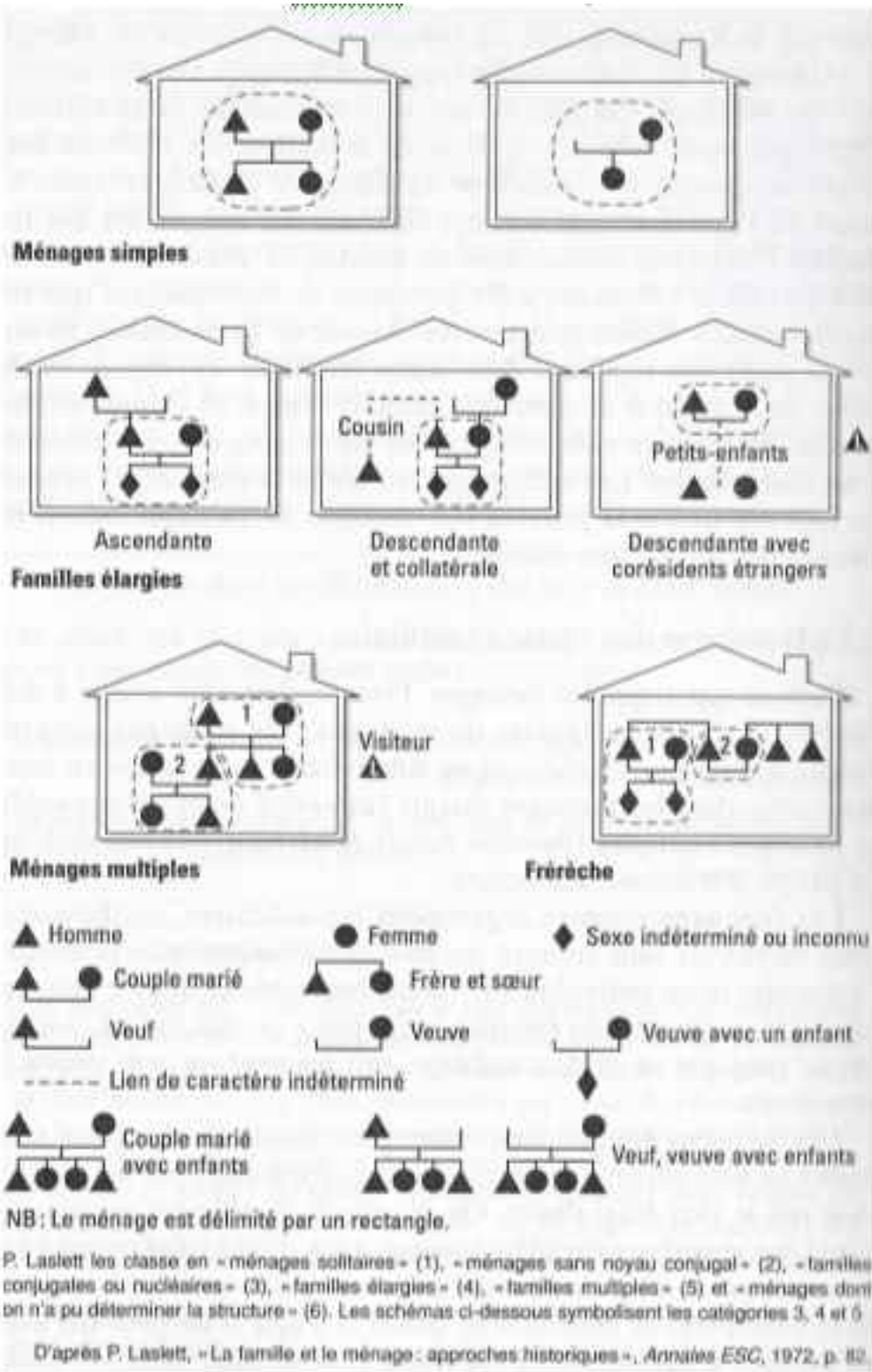
a) A lap tulajdonképpen egy házasság és egy család rövid történetét foglalja össze az anyakönyvi adatok alapján: a szülők és gyermekeik születését – esetenként korai halálát – majd házasságkötésüket. Utóbbi adat egyébként egy-egy újabb családlap megnyitására utal tovább.

Forrás: Blum 1988: 88.

A családrekonstrukciós módszer alkalmazható egy-egy társadalmi rétegre,^b vagy például egy-egy házassági kohorsz segítségével nagyobb területet felölelő mintavételre (Dányi 1991). Segítségével eredményesen végeztek országos méretű

népességrekonstrukciókat is.^c Természetesen, mint minden módszernek, ennek is megvannak a maga korlátai. Egyrészt rendkívül idő és költségigényes még akkor is, ha a nyolcvanas években már számítógépesítése is megtörtént. Másrészt igen nehézkesen és bonyolult módon tehetőek eredményei nagyobb területre avagy hosszabb időszakra vonatkozóan reprezentatívvá. Harmadrészt az sem kizárt, hogy különösen mozgalmas időszakokban, illetve instabil népegekben – vagyis ahol és amikor igen nagymértékűvé válnak a vándormozgalmak – eredményeinek reprezentativitása igen alacsonyra is süllyedhet ti. a családok jelentős részének demográfiai története a szereplők eltűnése miatt nem állítható össze.

Míg a családrekonstrukció lényegében a népmozgalmi folyamatok rekonstruálását kísérli meg, addig a Peter Laslett és Eugen A. Hammel által kifejlesztett család- és háztartásszerkezet elemzés (Laslett 1966, Hammel – Laslett 1974) lényegében népességszerkezeti vizsgálatokat céloz meg, vagyis részben a népszámlálások feladatát kísérli meg ellátni olyan populációkra és korszakokra vonatkozóan, ahol ilyen jellegű források még nem készültek (1.10. és 1.11. ábrák). A módszer azon alapszik, hogy olyan – főként egyházi eredetű – összeírásokat elemez, amelyek egy-egy közösség, néha egy tágabb régió lakosságát házanként vagy háztartásonként minden egyes személyre kiterjedően rögzítik. E forrástípusok elemzésével a népesség alapvető csoportjait jelentő családok és háztartások szerkezete, kor-, nem-, családi állapot és rokoni viszony szerinti összetétele összeállítható és elemezhető. Amennyiben több évre vonatkozóan találunk ilyen jellegű forrást, illetve az a helyváltoztatásokra vonatkozóan is szolgáltat információkat, akkor bizonyos határok között még a népmozgalmi folyamatok is megismerhetővé válnak segítségükkel.

1.10 ábra - A Laslett – Hammel féle háztartástípus rendszer ábrázolás francia változata a)

a) A kategória rendszer magyar változatát l. a 3. fejezet szövegébe helyezett külön keretben.

Forrás: Beauvalet 1999: 220.

COMMUNITY LISTING FORM CLF 1st ed.

(Two to be completed) Date 1676

Name of Community (with County) Clayworth, Notts.

Whereabouts of Original In Parish Chest Reference Number of Inhabitants (approx.) 401

I TYPE OF DOCUMENT	☒ a. Return under Act of 1694 ☒ b. Return under Compton Census, 1676 c. List made by Incumbent (other than b) Specify _____ d. Fiscal Document (other than a) Specify _____ e. Document of any other Description Specify _____								
II METHOD OF COMPILATION	☒ a. House to House Survey c. Recall e. Unknown		b. Muster d. Other Specify _____						
III ORDER OF LISTING	☒ a. By Social Standing c. Alphabetical e. Unclear		b. Geographical d. Other Specify _____						
IV DETAILS GIVEN	Yes	No	a. Families Clearly Divided <i>Divisions obvious from alphabetical order of families</i> b. Names of all Inhabitants Given c. Only Adults (over 16) Listed d. Callings of Family Heads Given e. Sexes Given f. Ages Given g. Familial Categories Given for :-						
	☒								
	☒								
	<u>SOME</u>	☒							
	All	Some							
☒		☒							
			<table border="1" style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tr> <td>☒ Wives</td> <td><u>SOME</u> Servants</td> <td><u>SOME</u> Kin</td> </tr> <tr> <td>☒ Sons/Daughter</td> <td>In-Laws</td> <td>Lodgers</td> </tr> </table>	☒ Wives	<u>SOME</u> Servants	<u>SOME</u> Kin	☒ Sons/Daughter	In-Laws	Lodgers
☒ Wives	<u>SOME</u> Servants	<u>SOME</u> Kin							
☒ Sons/Daughter	In-Laws	Lodgers							

V TABLES WHICH CAN BE FILLED (COMPLETED AFTERWARD)
 [If Table can be completely filled, UNDERLINE its number; if it can be partially filled, ENCIRCLE]

<u>1</u> Occupations	<u>13</u> Solitaries
<u>2, 3</u> Size of household	<u>14, 15, 16, 17, 18</u> Resident Children
<u>4, 5</u> Status of person	<u>19</u> Orphans
<u>6</u> In-Laws	<u>20, 21, 22, 22a, 23</u> Servants
<u>7, 8, 9, 10, 11, 12</u> Composition of households	<u>25, 26, 27, 28, 29, 30</u> Ages
	<u>31, 32, 33</u> Marriage

VI OTHER DOCUMENTS RELATING TO COMMUNITY

☒ a. Parish Registers	☒ c. Poor Law Documents <u>Town Book (see below)</u>
☒ b. Other Listing(s) <u>1688</u>	d. Others Specify <u>None</u>

VII ANY FURTHER NOTES ON LISTING, ESPECIALLY JUDGMENT OF RELIABILITY Reliability: excellent

Clayworth Town Book (in Parish) contains annual elections and accounts, including poor law accounts; accounts of churchwardens etc. This listing was first published in 1711.

1.11 ábra - Név szerinti háztartás összeírások angol nyilvántartási lapja a)

a) A lap az angolszász racionalitásnak megfelelően jellemzi Clayworth egyházközség 1676. évi lakójegyzékét a kutatás szemszögéből: milyen adatokat közölt a forrás az egyes személyekről és családokról, milyen adattáblázatok készítésére alkalmas és milyen más segítségként használható további források ismeretese a közösségre vonatkozóan.

Forrás: Wrigley 1966: 179.

Az anyakönyvek és lakójegyzékek természetesen vizsgálhatók nem nominális elemzések révén is. Az anyakönyvek ilyen jellegű vizsgálata a 19-20. századi hivatalos népmozgalmi statisztikákhoz hasonló adatsorok előállítására képes korábbi korszakokra vonatkozóan. E módszer az egyének és családok történetéhez képest kevesebb adatot tartalmaz, durvább mutatók kiszámítására alkalmas, viszont jóval nagyobb terület és hosszabb időszak átfogására képes (1.12. és 1.13. ábrák). A lakójegyzékek (listings of inhabitants) nem nominális vizsgálata lényegében a népszámlálási technikát alkalmazva utólag képes ilyen adat-összeállításokat létrehozni olyan korszakokra vonatkozóan, amikor hivatalos népszámlálások még nem léteztek. Mindkét esetben elsősorban a források hiánya, kisebb mértékben az adatok eltérő felvételezése állíthat korlátokat az ilyen jellegű vizsgálatok elé.

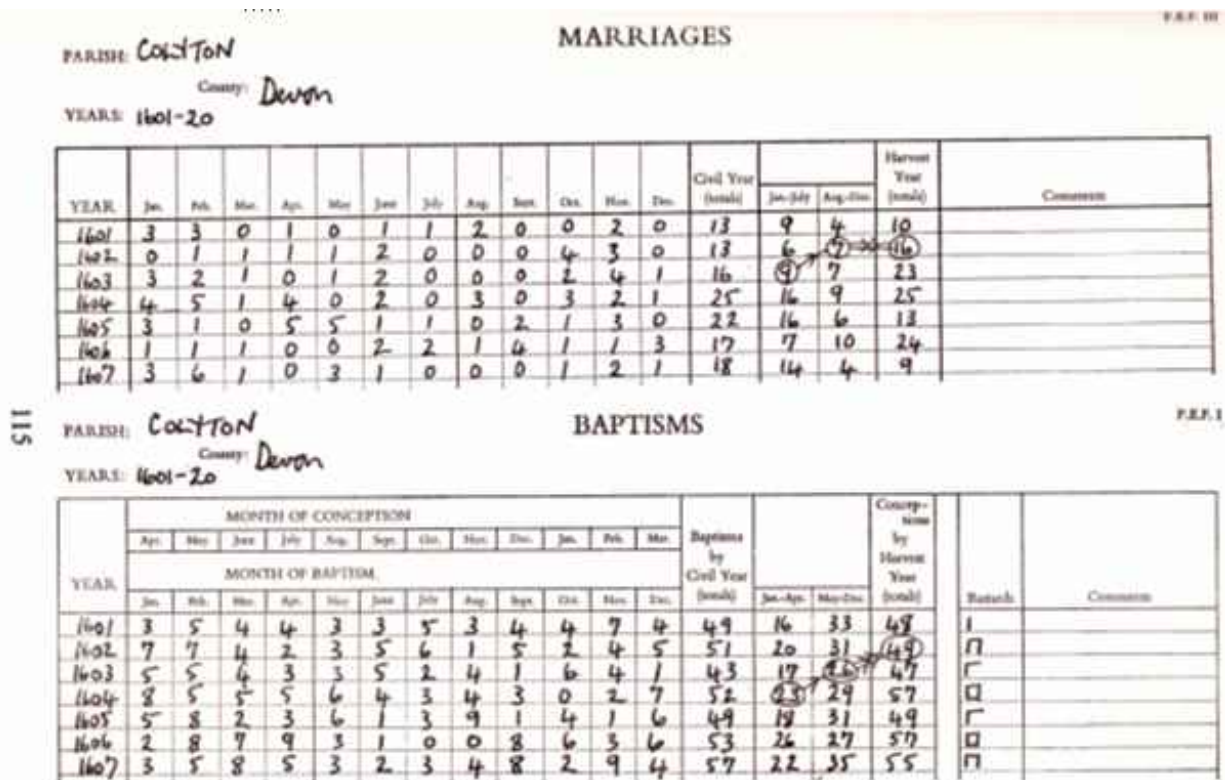

Figure 4.3

1.12 ábra - Angol nem nominális anyakönyvi összegzési lap a)

a) A lap egy angol egyházközség házasságkötési és keresztelési adatait összegzi évenkénti és havonkénti bontásban. Az éves sorok végén az eseményeket kalendáriumi és gazdasági év szerint is összegzik – ezeket korábban más-más időhatárokkal számították. A születéseknél megkülönböztették a fogamzás és a keresztelés hónapját és külön feljegyezték a házasságon kívüli születések számát.

Forrás: Wrigley 1966. 115.

Settlement Clayworth Date 1676 Pop. 401

Table 5. Status of Persons (for comparison with Gregory King).

	<u>Number</u>	<u>Percent</u>	<u>King (1696) Percents</u>
Husbands and Wives	134	33.4	34%
Widowers	7	1.7	1½%
Widows	24	6.0	4½%
Children	127	31.7	4%
Servants	67	16.7	10½%
Bachelors	18	4.5	
Spinsters	16	4.0	4%
Lodgers			
Sojourners			
Not Recovered	8 ^①	2.0	
Total	401	100.0	100%

King's percentage from Natural and Political Observations, 1696

Notes

① Includes the following relatives of the head of household: 1 Brother · 2 Sister · 1 Nephew · 1 "Female relative" · 1 "Kinsman" · and 1 "Kinswoman".

1.13 ábra - Összeírás végeredményeinek nem nominális angol összegzése a)

a) A táblázat Clayworth egyházközség lakóinak családi státus szerinti megoszlását közli abszolút számokban és százalékosan. (Összehasonlításként mellé teszi Gregory King korabeli Angliáról készített hasonló arányait, hogy az adatok helyessége ellenőrizhető legyen.) Lényegében mindez egy utólagosan végzett fiktív népszámlálás adatlapjának is tekinthető.

Forrás: Wrigley 1966: 193.

^a A módszer előfutárai már az 1930-1940-es években megjelentek Németországban és Svédországban, de a modern demográfiai mutatórendszerrel történő egybekapcsolást és a történeti forrásokra való alkalmazás standardizálását *Fleury, Michel és Henry, Louis* (1965); illetve angol forrásokra vonatkozóan *Wrigley, E. A.* (1966) végezte el. A módszer rövid magyar ismertetését l. *Andorka Rudolf* (1975).

^b L. Louis Henry kutatásait a genfi polgárookra vonatkozóan (Henry 1956).

^c L. például E.A.Wrigley és Roger Schofield kutatásait Anglia és Wales népességtörténetére vonatkozóan (Wrigley – Schofield 1989, 1997).

2. A népesség szerkezete

A népesség szerkezetének vizsgálata során elsősorban az életkori, a nemek és a családi állapot szerinti megoszlást szoktuk elemezni – utóbbi egyébként már átvezet a házasodás témaköréhez. A hagyományos demográfiai tankönyvek és összefoglalók előbbieken túl ide veszik a népesség iskolai végzettség, felekezeti, anyanyelv és nemzetiség, illetve foglalkozás szerinti összetételét, valamint gyakran ennek kapcsán tárgyalják a népesség térbeli megoszlását és a lakásviszonyait is. Jelenleg azonban csak a kor, nem és családi állapot kérdéseire összpontosítjuk figyelmünket, valamint ismertetünk néhány olyan vizsgálatot, mely fogódzókat adhat a népesség fizikai és egészségi állapotának megismerésére hosszabb távon. A többi témát jelentősége miatt külön, egyenként a 8-10. fejezetekben tárgyaljuk majd.

2.1. Korcsoportok - korszerkezet

A kor fogalomrendszere

Nézzük először a népesség kor szerinti tagolódását. Nyilvánvaló, hogy ez ma mindannyiunk számára évszámokkal megjelölt korcsoportokat jelent még akkor is, ha sok esetben csak a kissé homályosabb gyermekek – fiatalok –öreges kategóriákat használjuk. Ténylegesen azonban több dologról van szó. Egyrészt minden populációnak van egy úgynevezett kronológiai korszerkezete, melyet az évszámokkal megjelölt életkorú egyének összessége alkot, másrészt mindegyiknek van egy „kor – státus rendszere” – nevezhetjük akár „társadalmi korszerkezetnek” is – amely megfelelő életkorhoz megfelelő szerepeket, megfelelő társadalmi státust, rangot, pozíciót rendel. Ez utóbbi már nagymértékben kulturális gyökerű, és benne az azonos helyzetben levők nem feltétlenül azonos életkorúak a szó kronológiai értelmében. A „gyermek”, az „ifjú”, a „felnőtt” fogalma a hagyományos társadalomban például sokkal inkább a származási családhoz, valamint a társadalmi környezethez fűződő viszonytól (ti. valaki otthon, atyai hatalom alatt, „gyermekként” él-e, vagy már saját családot alapítva külön költözött), a családi állapottól (házas avagy nem) és a teljesítménytől („felnőtt munkák” ellátására való képesség) függ. Mindezek két további korfogalom létezésére is utalnak: a biológiai és a mentális koréra. Előbbi az egyén fizikai állapotával függ össze (erős-gyenge, fiatalos-idős, beteges-egészséges, stb.). Utóbbi viszont főként a szellemi állapotra vonatkozik, amely a házasodás-családalapítás, valamint a háztartási csoportban elfoglalt hely szempontjából lehet fontos mind az egyének, mind az öt körülvevő kiscsoport, sőt az egész közösség szempontjából. A helyzet időközönként bonyolult is lehet, mert az egyén különböző típusú korbesorolásai ténylegesen eltérhetnek egymástól (az egyént kronológiai, fizikai, szellemi állapota és képességei tekintetében eltérő csoportokba sorolhatják.). Nyilván ezzel is összefügghet, hogy az egykorú források tanúsága szerint az adatközlők a kor mérésére az évek száma helyett, vagy azzal párhuzamosan sokszor használták a születési sorrendet (elsőszülött, második gyerek, stb.), a generációs hovatartozást és a helyi társadalomban elfoglalt helyzetet – vagyis a „társadalmi kort” – jelző megnevezéseket (legény, fiatalasszony, öreg gazda, stb.) is.

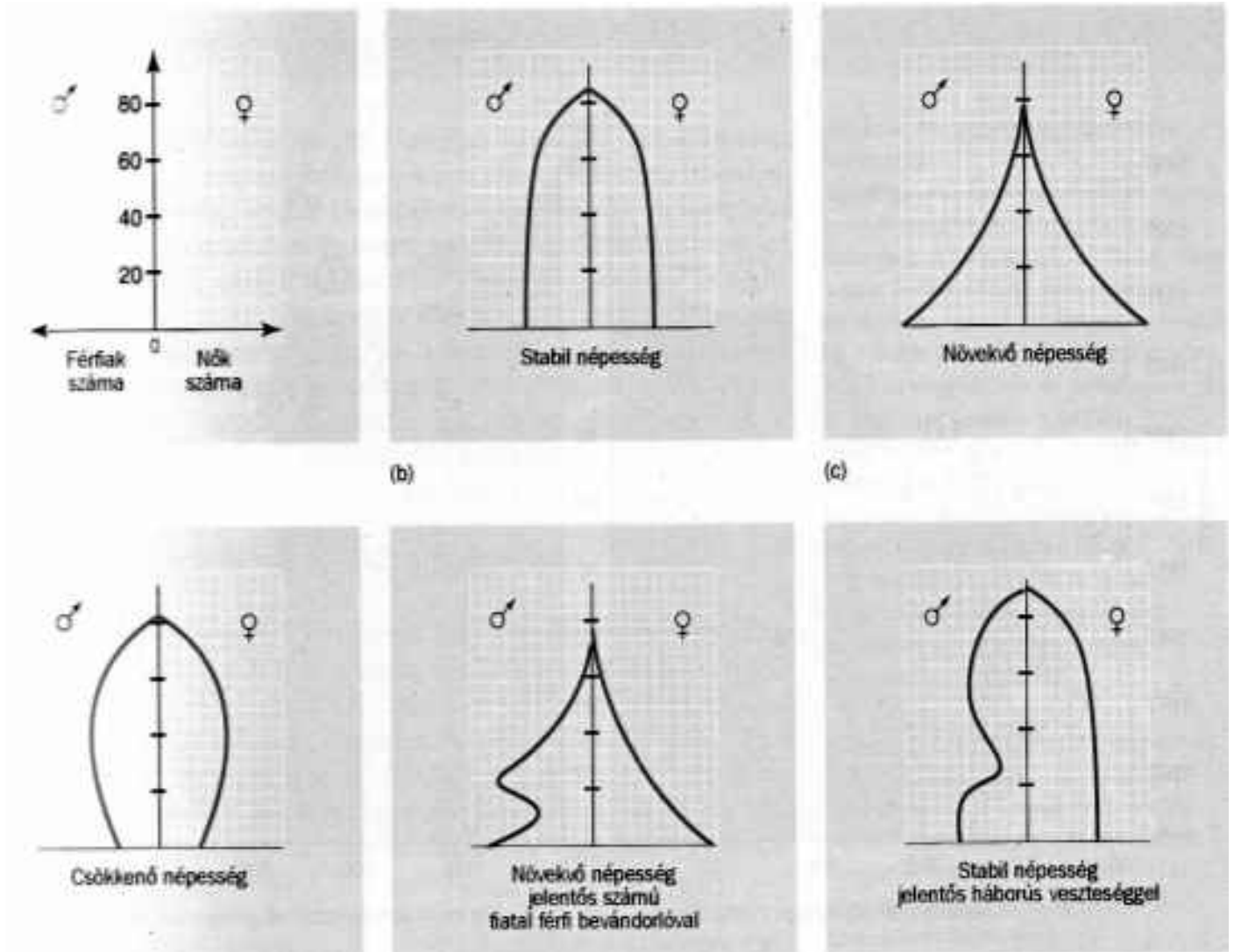
A gyakorlatban – főként az áttekinthetőség érdekében – egy-egy populáció népességét rendszerint öt vagy tíz éves korcsoportokra szoktuk osztani, esetenként pedig megkülönböztetünk nagyobb sokaságokat is (15 év alattiak, 60 év felettek, stb.), melyekben tulajdonképpen a fent említett fiatal, felnőtt, öreg kategóriákat próbáljuk meg a mindennapi használat számára leképezni a kronológiai adatok segítségével. A köznyelvben ritkán szerepel, de a demográfiai megközelítés számára fontos a kohorsz fogalma, mely alatt a meghatározott eseményt (például születést, házasodást, iskola befejezését, egy háború átélését, stb.) egy időben átéltek személyek összességét értjük. Ennek egy speciális válfaja a generáció, mely az azonos időintervallumban született személyek összességét jelenti. Utóbbi fogalmat a mindennapi életben valójában kétféle értelemben használják. Jelölik vele a lényegében néhány év különbséggel azonos időben születettek csoportját, de beszélnek generációs távolságról, illetve generációkról, amely lényegében egy születési korosztály felnőtté válásáig eltelő 20-30 éves időtartamot fog át. (Ezek az értelmezések használhatóak az életciklus jelenség során is – 1. később – de inkább társadalomtörténeti jelentőségűnek tűnnek.)

Korfák és korcsoportok

A korcsoportok társadalmi meghatározottságának többirányú és sok évszázados múltja van. Az egyházi és világi szabályok és törvények a középkortól kezdve igyekeztek megszabni a gyónóképesség, a bérmálás/konfirmáció, valamint a házassági kor életévekkel megjelölt alsó határait ugyanúgy, mint ahogy a magánjog a jogképességét (az úgynevezett „cselekvőképesség” kiskorúságtól nagykorúságig vezető fokozatait). A családi és közösségi élet számtalan területét, a nemek és generációk viszonyát mai korunkkal ellentétben azonban az egyház és az állam szabályozatlanul hagyta. Ezt a feladatot a helyi közösség látta el, mégpedig az esetek többségében nem írott szabályozás, hanem az íratlan szokásjog segítségével. Bár esetenként a normák megsértését a közösség szankcionálta, a szabályozásnak legalább ugyanekkora erőt kölcsönzött az a tény, hogy a normákat – adott esetben a társadalom kor- és nem szerinti tagolódására vonatkozókat – az emberek belsőleg magukévá tették, utódaikat születésüktől kezdve e normák betartására szocializálták. Persze mindez nem jelenti azt, hogy alkalmanként a társadalmi gyakorlat nem vált el a közösség elfogadott normáitól. A hagyományos demográfiai rendszerre például általánosságban jellemző volt a magas halandóság, melyet még rendszeres időközönként visszatérő, tömeges halálózást okozó járványok „egészítették” ki. Mindez azonban – különösen az aprófalvas vidékeken – néha úgy megváltoztathatta (jobban mondva eltorzíthatta) a nemek és korszak arányát egy kisebb közösségen belül, hogy sok esetben nem volt mód a munkamegosztási rend, a házassági elvárások (pl. a házaspárok korszakokra vonatkozó normák) maradéktalan betartására. Ugyanis esetenként oly kevesen lehettek egyes korcsoportokban egy közösségen belül, hogy a generációk közötti kapcsolatok megszokott rendszere egész egyszerűen nem tudott mindig zavartalanul, a normáknak megfelelően érvényesülni.

Ugyancsak kiemelésre érdemes az a jelenség, hogy a hagyományos közösségek társadalmi életében, még inkább a szűkebb és tágabb csoportok életét befolyásoló döntések meghozatalában való részvétel rendszerint meghatározott korhoz, státushoz és családi állapothoz kötődött. Egyszerűbben fogalmazva a döntések túlnyomórészt az önálló háztartással rendelkező házas férfi háztartásfők kezében voltak s a közösség vezetői többnyire közülük is a magasabb presztízsű, vagyonosabb és idősebb személyekből kerültek ki (egyébként 100 évvel ezelőtt a vagyon és a presztízs szintje nem volt teljesen független az életkortól sem). Mindezek azonban egyrészt rugalmasan, másrészt összetett módon érvényesültek. Önmagában a magasabb életkor nem feltétlenül jogosította fel a szóban forgó személyt a közösség sorsába való beleszólásba, ha az egyéb feltételeknek (házas családi állapot, önállóság) nem felelt meg. A nők esetében pedig a lehetőségek inkább közvetettek voltak – részben férjükön keresztül, részben a társadalmi kapcsolatok építése és ápolása, valamint a normák alakítása és ellenőrzése terén juthattak jelentősebb befolyáshoz a helyi közösségek életében, nem a falugyűlésen való szereplés révén.

A demográfia szempontjából azonban most számunkra a kronológiai kor a legfontosabb. Ugyanis hiába tudatosítjuk magunkban a fent említett négyfajta megközelítést, ténylegesen demográfiaileg elemezhető módon elsősorban a kronológiai korra vonatkozó adatok állnak rendelkezésünkre, illetve néha a népesség fizikai állapotára kapunk bizonyos adatsorokat a katonai sorozások, avagy a korai népszámlálások adatfelvételei során. Feltételeznünk kell, s talán nem tévedünk nagyot, hogy egy-egy populáció tagjainak többségében azért harmonizált egymással azok életkora, társadalmi pozíciója, valamint fizikai és mentális állapota, s mivel a demográfia kutatási gyakorlata főként nem egyéneket, hanem sokaságokat vizsgál, így ez a megközelítés önmagában is alkalmas a népességszerkezet – jelen esetben a korszak szerkezet – változási tendenciáinak követésére.

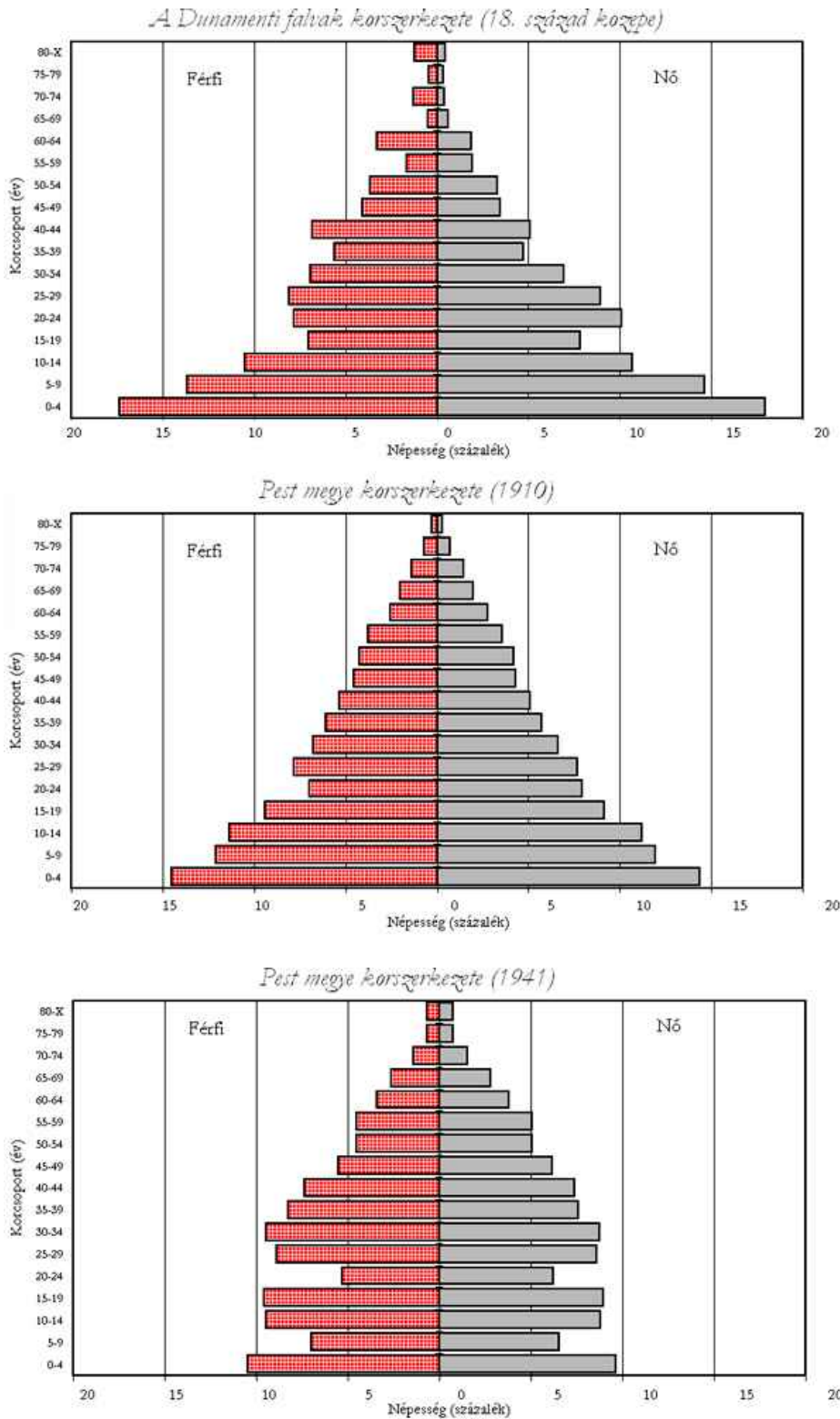
2.1 ábra

A korfa, mint a demográfiai adottságok gyors jellemzője

Forrás: Haggert 2006: 179 után.

A korszerkezet áttekintésére legalkalmasabb vizsgálati eszköz a korfa, mely nemek és életkori bontások – esetenként családi állapot – szerint mutatja meg a népesség szerkezetét. A különböző növekedési mintákkal rendelkező népegeknek teljesen más szerkezetű és formájú korfája van. A gyorsan növekvőké piramis formájú – sokan vannak a fiatalok és aránylag alacsony az idősök aránya, míg a csökkenő népegeké a beszédes urna formát veszi fel, ugyanis egyre magasabb a középkorúak és idősök, illetve egyre alacsonyabb a fiatalok aránya. A részletes korfa tulajdonképpen az elmúlt évszázadok demográfiai lenyomatának is tekinthető – a népesség sorsát jelentősen befolyásoló, hirtelen bekövetkezett események (például a háborús veszteségek) nyomai ugyanis meglehetősen jól látszanak rajta. Kiválóan alkalmas egy-egy populáció lényeges demográfiai jellemzőinek gyors áttekintésére.

2. A népesség szerkezete

2.2 ábra

Pest megye korszerkezetének változása (1750 – 1941)

Forrás: szerző számításai

Példaképpen bemutatjuk néhány Pest megye területén fekvő Duna menti falu, illetve egész Pest megye korpíramisának változását a 18. század közepe és 1941 között. Az ábrásor két első darabja arra enged következtetni, hogy az első világháborúig nagy valószínűséggel csökkent ugyan a népesség növekedési üteme, de maga a viszonylag gyors ütemű növekedés – és ezzel összefüggően a korfa piramis formája – fennmaradt. Az 1910-re és 1941-re vonatkozó korfák alakja között azonban már első ránézésre is határozott különbség észlelhető. Ez világosan jelzi, hogy Pest megye népességében az eltelt három évtized alatt demográfiai szempontból igen fontos változások következtek be: háborús veszteségek érték és kisebb lett a legfiatalabb korosztályok létszáma, ami a korábban szórványosan jelentkező termékenységsökkenés általánossá válását jelzi. E két hatás együttese megváltoztatta egyrészt a korfa alakját, másrészt egyes korcsoportok egymáshoz viszonyított arányát.

Ha a megyét ebben az esetben elfogadjuk országos szintű következtetési alapnak, akkor a fentiekből következően több megállapítást tehetünk. Először is feltételezhető, hogy Magyarország népességének korfája minden valószínűség szerint évszázadokon keresztül nem sokat változhatott. Bizonyosra vehetjük, hogy a magyar népesség korszerkezete egészen a 18. század végéig nagyjából azonos belső arányok mellett az iparosítás előtti korszak népességeire nézve általánosan jellemző széles talpú piramis formáját mutatta. Úgy tűnik, hogy ezt a korábban rendszeresen bekövetkező demográfiai válságok sem változtatták meg. Ezt igazolja, hogy ha egymás mellé tesszük egymástól fekvésében, gazdasági viszonyaiban, etnikulturális szerkezetében teljesen különböző szerkezetű, és járványtörténetükben eltérő megyék – Borsod, Győr, Máramaros, Pest – 1869. évi korfáját, mindegyik ugyanazt a piramis alakot mutatja. A korábbi évtizedek súlyos kolerajárványai – sem azok hiánya – nem okoztak szembetűnő deformációkat. Vagyis a fiatal korosztályok igen magas arányát az életkort jelképező korfán felfelé haladva mindenütt egyre inkább csökkenő létszámú csoportok követték s az időskorúak aránya már alig néhány százalékot tett ki az össznépességben. Úgy véljük, mindez azt a tényt illusztrálja, hogy az iparosítás előtti korszak hagyományos helyi társadalmi korszerkezetük terén nem igen különbözhetek egymástól. A fő arányok tekintetében azt mondhatjuk, hogy a 18. század végén a népesség közel felét – 40-45 százalék körüli arányt – tették ki a 15 év alatti korcsoportok, míg a 60 év felettieké általában nem érte el még az 5 százalékot sem, vagyis csak körülbelül minden huszadik ember tartozhatott az időskorúak csoportjába. Ami pedig a nemek korszerkezetei közötti eltéréseket illeti, az lényegesen kisebb lehetett, mint manapság – a két nem felnőtt korosztályainak továbbélési valószínűségeiben akkoriban még nem voltak meg a jelenleg tapasztalható, a nők javára megmutatkozó feltűnő különbségek.

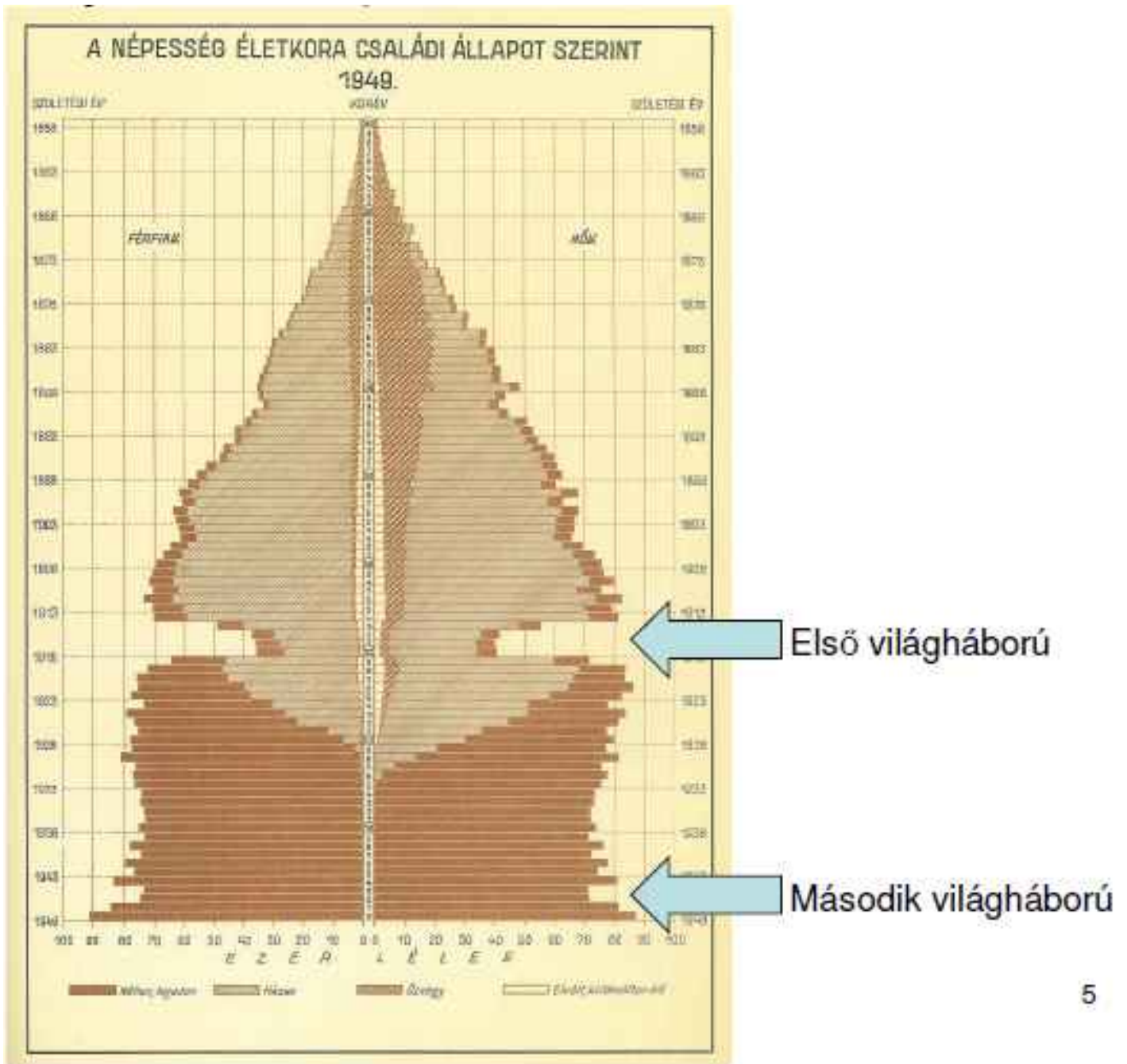
2.3. táblázat - A korszerkezet változása Magyarországon (mai terület)

Év	Korcsoport			Összesen	Eltartottsági arány a)
	0–14	15–59	60–x		
1857	37,0	58,4	4,6	100,0	0,712
1869	36,7	58,2	5,1	100,0	0,719
1880	35,2	58,1	6,7	100,0	0,721
1900	34,9	57,6	7,5	100,0	0,736
1920	30,6	60,4	9,0	100,0	0,657
1941	26,0	63,3	10,7	100,0	0,579
1960	25,2	60,7	14,1	100,0	0,650
1980	22,0	60,7	17,3	100,0	0,646
2002	16,3	63,1	20,6	100,0	0,584
2005	15,6	63,1	21,4	100,0	0,584

a) A fiatalok és az idősek aránya, viszonyítva a 15-59 éves korcsoporthoz

Forrás: Dányi 1993: 48-51, Klinger 1992: 4-5, és a 2005. évi Mikrocenzus után számítva

Ez a korszerkezet jelenleg pontosan meg nem határozható időszakban, de valamikor a 19. század első felében lassan változásnak indult. Andorka Rudolf (1981, 1987) konkrétan ki tudta mutatni több dunántúli településen a születéskorlátozás megjelenését a 18. század végére vonatkozóan. Saját Dunántúlra vonatkozó számításaink szintén erre a korai születéskorlátozási gyakorlatra látszanak utalni a török háborúkat túlélte, szűk határok között maradt, és ezért túlnépesedett magyar falvak népessége esetében. A születéskorlátozás terjedése már egy-két generációnyi időszakon belül is a csecsemők és gyermekkorúak arányának csökkenéséhez vezetett, ez viszont fokozatosan megváltoztatta az össznépesség korszerkezetének belső arányait. Először megnőtt a felnőttek részaránya, majd a 19. század végétől kezdődően a népesség egész generációs szerkezete fokozatosan átalakult. Majdnem párhuzamosan a születések számának már országos mértékben megmutatózó csökkenésével ugyanis javulni kezdtek Magyarország halandósági viszonyai is, ami a század utolsó harmadától kezdve a 60 év feletti népesség számának és arányának rendkívül gyors növekedését eredményezte. Míg a 15 év alatti gyermekek száma a 18. század végén még nyolc-kilencszerese volt a 60 év feletti népességének, addig ez az arány 1869-ben hétszeres, 1900-ban valamivel több, mint négyszeres, 1941-ben két és félszeres, 2005-ben pedig az idősek aránya számottevően meghaladja a 15 év alattiakét (2.3. táblázat). Az is egyértelmű, hogy a változás üteme gyorsul, Magyarország népessége a lassú kezdet után a 20. században rohamosan öregedésnek indult. (Erre még visszatérünk.)

2.4 ábra

Az 1949. évi népszámlálás korfája

Forrás: Népszámlálás 1949 12: VI.

Mielőtt tovább mennénk, nézzünk meg egy állóképet, azt a korfát, amely az 1948-1949 közötti évforduló korszerkezetét, és a két nem családi állapotát is rögzíti. Ez a korfa a mai területen élő népességre vonatkozóan három, a 19. század vége – 20. század közepe között lejátszódó folyamatra utal: a két világháború egymástól meglehetősen eltérő demográfiai hatására, a termékenység változására, valamint a férfiak és nők házassági és továbbélési mutatói közötti egyre növekvő eltérésre. Kezdjük a végén. Az 1900 előtt született férfiak és nők eltérő aránya világosan mutatja, hogy a 19. század első harmadához képest – amikor a nők várható élettartama még kissé alacsonyabb volt, mint a férfiaké (Hablicsek 1991: 92-93) – a század végére egymáshoz viszonyított helyzetük alapvetően megváltozott: egyértelmű, hogy a nők továbbélési esélye lényegesen

jobb lett, mint a férfiaké. Még feltűnőbb a különbség az özvegy családi állapotúak aránya tekintetében. Ebben az esetben azonban a megözvegyült férfiak jóval kedvezőbb újránházassági esélye növeli tovább a két nem közötti egyenlőtlenséget. A termékenységsökkenés 20. század elejétől általánosnak tekinthető létezését a korfa szabályos piramis alaktól való eltérése ugyancsak világosan mutatja – a hiedelmekkel ellentétben jól látható, hogy a születési évfolyamok csökkenése nem a két világháború között, nem is a háború alatt, hanem már 1900-ban markánsan elindult.¹ Ha már a háborút említettük: a 29-33 évesek mindkét nemet érintő hullámvölgye pontosan jelzi az első világháború alatt bekövetkezett hirtelen nagy mértékű termékenységsökkenés (születés kimaradás) drasztikus hatását. Minden drámai vélekedés ellenére ugyanez a második világháború alatt csak két születési évfolyamot (1944-1945) érint, azokat is jóval kisebb mértékben.² Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Magyarország népessége nem szenvedte meg a második világháborút. Mindössze arról van szó, hogy a nagyjából civil deportálása és kitelepítése, kisebb részt a háború okozta 1944-1947 közötti embervesztés az ezzel szinte egyidejűleg (nem mindig a benne résztvevők szabad akaratából) keletkezett bevándorlási többlet a korfán ellensúlyozta.³

Ha egymás mellé tesszük az 1900 és 2001 közötti korfákat, akkor világosan látható, hogy az első világháború, avagy az 1950-es évek népességi egyenlenségei – az 1954-56 közötti születési évfolyamok, az ún. „Ratkó korosztályok”⁴ hirtelen kiugrása, majd a forradalom leverése után bekövetkezett tömeges menekülések által okozott migrációs veszteség a tízen- és huszonevesek soraiban – a korfákon végigvonulnak, de hullámaik fokozatosan csökkenő mértékűek. E jelenség valójában azt jelenti, hogy egy bekövetkezett nagyobb mértékű demográfiai hullámnak meg van a maga öntörvényű mozgása, utólag már igen nehezen korrigálható. Vagyis az egyszeri népesedési jelenségek nem csak jelentősen befolyásolhatják egy-egy korcsoport nagyságát és a többiekhez viszonyított arányát, hanem a továbbiakban az így megváltozott korcsoportok demográfiai „cselekedetei” tovább görögnek, önmozgásszerűen visszahatnak a későbbi népesedési folyamatokra. Tehát a korszerkezet – s mint később látni fogjuk, a nemek szerinti összetétel – változása a népesség és népmozgalom egészére, és így nyilvánvalóan magára a tágabb értelemben vett társadalomra is hatást gyakorol.

Természetesen a korszerkezeti változások nem pontosan azonos ütemben mentek végbe a Kárpát-medence egészében. Ha az 1910. évi népszámlálás alapján keresztmetszeti képet rajzolunk két nagy korcsoport – a 15 év alattiak és a 60 év felettiek – térbeli megoszlásáról, akkor az elég világosan mutatja a kormegoszlás változásának regionális különbségeit.

¹ Megjegyzendő, hogy a történelmi területre vonatkozóan az 1910. évi koradatok ezt a tendenciát még nem mutatják egyértelműen – valószínűleg a peremterületek népességének termékenysége ekkor még nagyobb lehetett (MStK 61: 100).

² Más forrásokból tudjuk, hogy közvetlen harctéri veszteségek minden valószínűség szerint ugyancsak lényegesen alacsonyabbak voltak 1942 és 1945, mint 1914 és 1919 között.

³ Ez természetesen a deportáltakat illetve családtagjaikat, valamint a kényszervándorlásokat (kitelepítéseket, és a Magyarországra meneküléseket) elszenvedőket, illetve túlélőket nem vizsgálhatja, s azt sem hozza helyre, hogy e sajnálatos események hatására a határon túli magyar népességcsoportok létszáma a háború alatt és után tovább apadt.

⁴ A kifejezés Ratkó Anna nevéhez fűződik, akinek minisztersége alatt 1952-ben sor került az abortuszok betiltására és a tilalmat megszegők bírósági elítélésére. A rendelkezés hatása a születésszámok körülbelül két évig tartó hirtelen megugrása lett. Úgy tűnik azonban, hogy 1955-re az érintett fiatal korosztályok fokozatosan „megtalálták” a megoldást a nem kívánt terhességek elkerülésére.

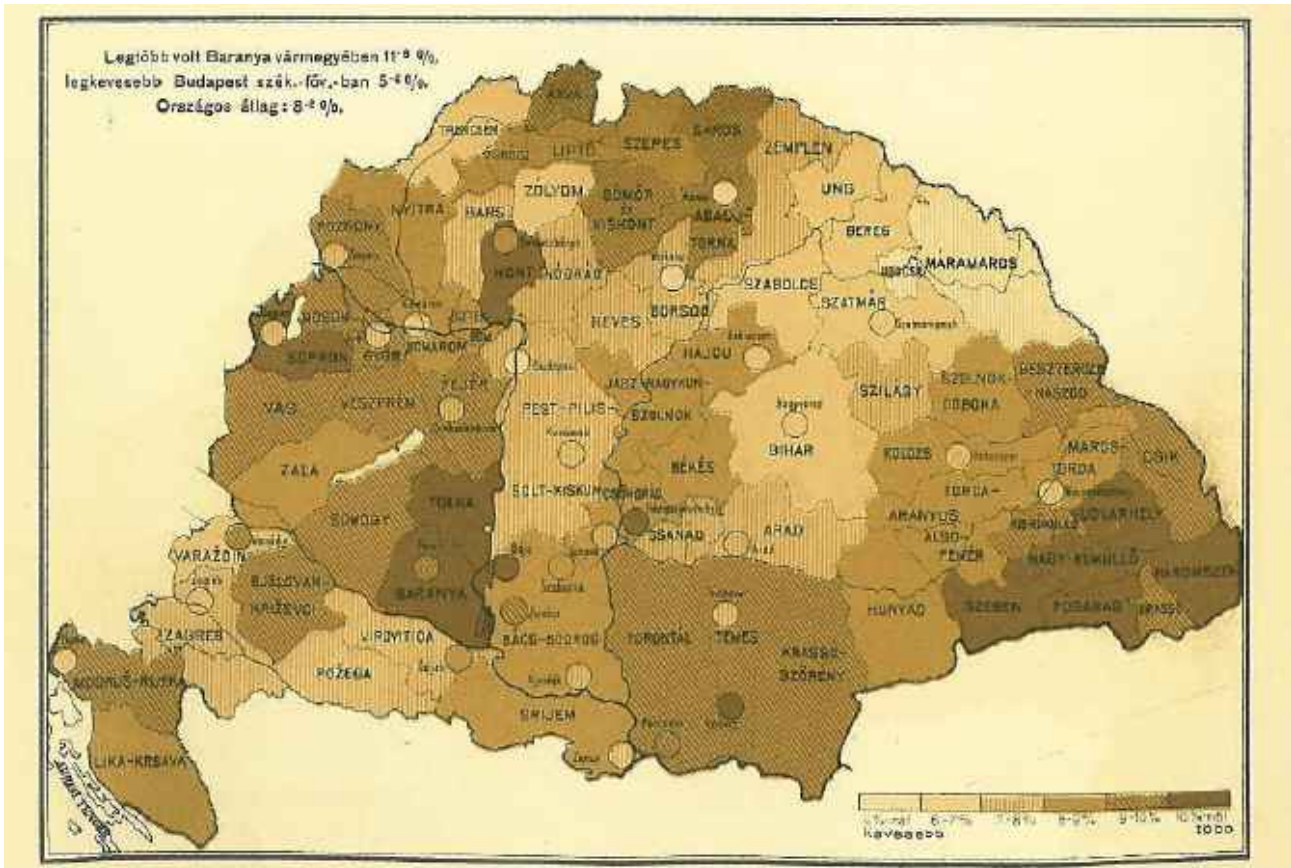
2. A népesség szerkezete

2.5 ábra

A 15 év alattiak aránya a történeti Magyarországon

Forrás: MStK 64: V. tábla 2. térkép

2.6 ábra

A 60 év felettek aránya a történeti Magyarországon

Forrás: MStK 64: V. tábla. 4. térkép

A 15 év alattiak aránya különösen alacsony három régióban (2.5. ábra): a Felvidék középső részén (Hont – Gömör – Nógrád megyék területén), Dél-Dunántúlon és a hozzá kapcsolódó Belovár-Kőrös megyében, valamint a Bánság keleti részében (Temes és Krassó megyék) és a hozzá kapcsolódó Hunyad megyében. Ezen túlmenően viszonylag alacsony a 15 év alattiak aránya a jelentős szász népességgel bíró erdélyi megyékben, és igen alacsony az összes nagyobb városban, kivéve néhány alföldi tanyás települést. Mindez lényegében a születéskorlátozás megjelenésének és elterjedésének első világháború előtti Kárpát medencei állapotát tükrözi.

A 60 év felettek arányát mutató térkép (2.6. ábra) értelmezése kicsit nehezebb. Világos, hogy az idősök aránya általában magasabb a születéskorlátozással gyanúsítható területeken – a fiatalok számának csökkenése a halandósági viszonyok lényeges javulása nélkül is megnövelheti az idősök arányát. A Felvidék északi, és Horvátország tenger melléki részének magasabb idős arányát azonban minden valószínűség szerint a fiatalabb generációk számottevő részének kivándorlásával indokolhatjuk. A Dunántúl nem egykéző részének magasabb idős arányai ugyanakkor azt sejtetik, mintha itt már érezhető lenne a felnőtt, illetve időskori halandóság javulásának folyamata is. A nagyvárosok többségének alacsony idős aránya viszont minden valószínűség szerint a fiatal és középkorú bevándorlóknak köszönhető. A regionális megoszlások tehát nem csak a korszerkezet változásának eltérő állapotát mutatják a Kárpát medence különböző részein, hanem világosan jelzik a korszerkezet alakulásának a népmozgalmi folyamatokkal (a termékenységgel, halandósággal és vándorlással) való szoros, és kölcsönösen egymásra ható összefonódását.

Öregek és fiatalok⁵

Ha már annyit emlegettük, akkor nézzük az öregedés problémáját közelebbről. E folyamat alatt általában az időskorúak össznépességen belüli arányának emelkedését értjük, ami rendszerint együtt jár a fiatalok arányának csökkenésével. A két csoport aránya természetesen attól is függ, hol húzzuk meg az idős kor alsó, illetve a fiatal kor felső határát. A folyamat során azonban, mint fentebb céloztunk rá, lényegében az egész korszerkezet átalakul, és a népességet ábrázoló korfa megnyúlik. Az öregedés legelterjedtebb és egyben legegyszerűbb mutatószáma az időskorúak össznépességen belüli arányának alakulása, de használhatjuk a népesség átlagos korát is. Egyetlen mutatószám azonban valójában nem képes átfogó módon jellemezni ezt az eléggé komplex folyamatot. A demográfiai öregedés mögött ugyanis egyaránt meghúzódhat a fiatalok számának és arányának növekedése, vagy az időskorúak számának gyors növekedése. Az előbbi elsősorban a termékenység csökkenésére vezethető vissza (a korpíramis aljáról történő öregedésnek nevezzük), a másik a halandóság javulásának következménye. Utóbbit nevezzük a korpíramis tetejéből eredő öregedésnek.

142. Nyári vándormunkások csoportja. Nyitra-Egerszeg (Nyitra vm.) – Emyey József felv. 1911. Néprajzi Múzeum, Budapest F 12 449 16

2.7 kép

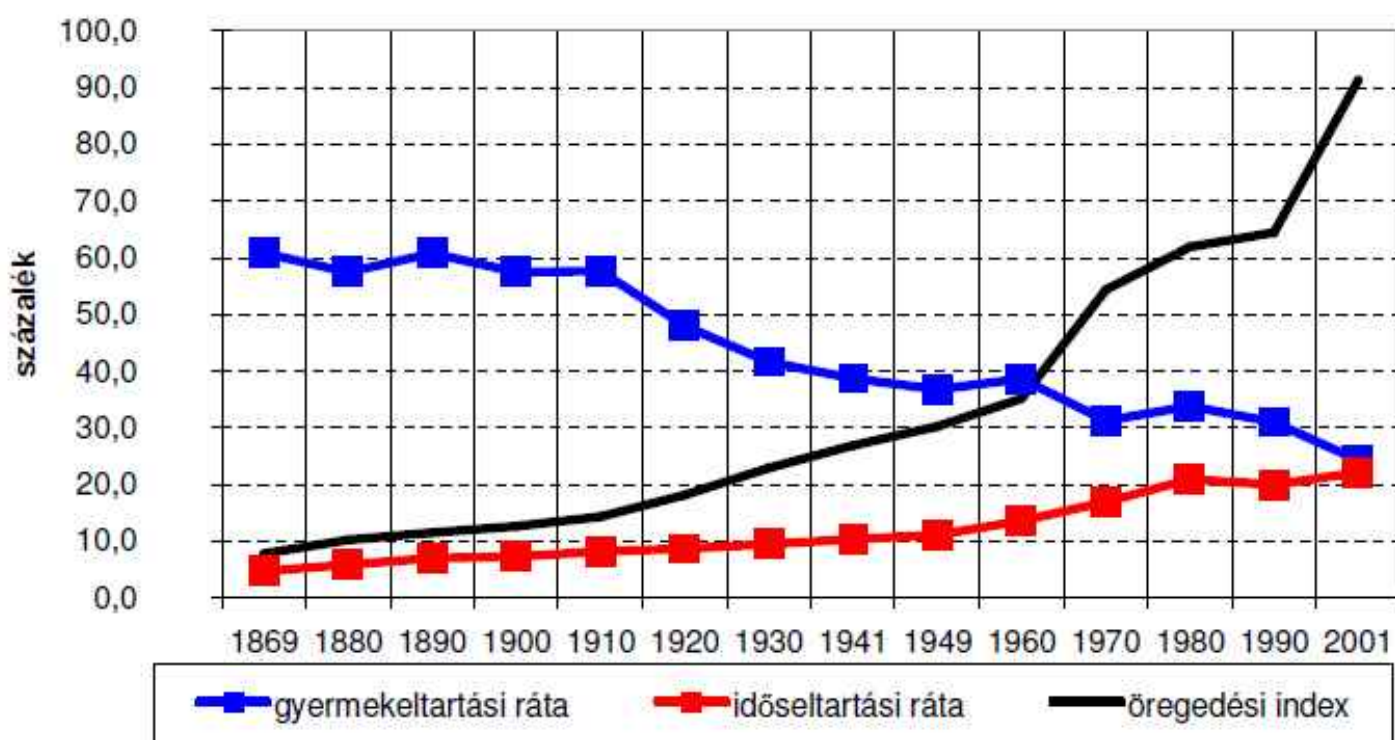
Gyermekmunkások a 20. század elején

Forrás: Magyar Néprajz VIII: no. 142. (CD Rom kiadás)

A fiatakorúaknak is nevezett, 0–14 évesek csoportjába tartozók egy része, mint azt a nyári aratómunkásokat ábrázoló fénykép is mutatja, a hagyományos világban már munkavállaló volt, de a 20. században a kötelező alap iskoláztatás

⁵ Az alfejezetet Hablicsek (2000), Vukovich (1988) és a 2005. évi mikrocenzus adatai alapján készítettük.

fokozatosan kiszorította őket a foglalkoztatottak köréből, kivéve a nyári alkalmi munkákat. A modern statisztikák, melyeknek kategóriarendszere a 20. század elejére kristályosodott ki, ezért a 15. évtől számítják a potenciálisan foglalkoztatott népességbe tartozók csoportját, idős korúaknak viszont általában a nyugdíjkorhatárt elérőket veszik. Bár ez országonként különböző lehet, de ha az utóbbi évek korhatár változtatási tendenciáitól eltekintünk, akkor rendszerint a 60. életév körül található. (Az EU statisztikai rendszerében azonban már rendszeresen a 65 évet tekintik korhatárnak.) A változási tendenciák felmérésére nézzük tehát a 2.3. táblázat alapján azt, hogyan alakult a 15 év alattiak és 60 év feletti aránya a 19. századtól kezdődően.⁶ 1869-ben a 0–14 évesek aránya 36,7, a 60 év felettié 5,1 százalék. 1941-ben és 2005-ben ugyanezek az arányok 26,0 illetve 15,6, az idősek esetében pedig 10,7 illetve 21,4 százalékot tettek ki. Vagyis a fiatalok számának változása egyáltalán nem tartott lépést a népességszám növekedésével. Ma a kétszer akkora népességben kevesebb a fiatal, mint 140 évvel ezelőtt. Az idősek száma ugyanakkor közel 8,5-szeresére, arányuk pedig több mint négyszeresére emelkedett – 2005-ben számuk 2,16 millió – és ma már jelentősen meghaladja a 15 év alattiakat.⁷

2.8 ábra

A népesség öregedése és az eltartási terhek változása a)

a) a mutatókra nézve l. a fogalomtárat

Forrás: szerző számításai Klinger 1992: 4-5 és a 2001. évi népszámlálás után (CD Rom kiadás)

A 2.3. táblázaton korábban látható jelentős függőségi arány – mely az egy munkaképes korúra eső eltartottak számát mutatja – 1900-tól észlelhető majdnem folyamatos javulása azonban megtévesztő. Ha külön vesszük a 15 és 60 év közötti aktív korúaknak számító népességre eső gyermekek és idősek számának, illetve arányának alakulását – vagyis külön vizsgáljuk a gyermek- és időseltartás rátáit (2.8. ábra), akkor a kép már jóval kedvezőtlenebbnek látszik. Míg 1869-ben 100 aktív

⁶ Részletes korszerkezeti adatokat legelőször igen későn, az 1857. évi népszámlálásban találunk, de mivel ennek mind közigazgatási beosztása, mint korcsoport határai eltérnek az 1869. évtől kezdődő népszámlálási adatsorozattól, ezért nehezen összehasonlítható a többi adatállománnyal. Emiatt vizsgálatainkban kényszerűen 1869-től kezdődően indulunk el.

⁷ Az adatok végig a mai területre vonatkoznak – a Kárpát-medence korszerkezeti adatait egységes területi rendben ilyen hosszú távon nem tudjuk végig kísérni.

korúra 5:61 arányban jutott idős és fiatal személy, a jelenlegi arány 21:25. Mivel egy idős ember ellátása – vélhetőleg elsősorban a külön háztartás, és az egészségügyi ellátás többletköltségei miatt – ma mintegy 2,5-szer annyiba kerül, mint egy fiatalé, így az aktív foglalkoztatottak terhelése akkor is nőtt volna, ha nem kellene a fiatalok ellátására is egyre többet költeni a tanulási/képzési idő meghosszabbodása miatt. Vagyis az öregedési index folyamatos emelkedése 2,5-szeresen sújtja az aktív korúakat, miközben a részben erre válaszoló termékenység-csökkenés tovább fokozza az öregedés ütemét. A terhek növekedését a gyermekeltartási index ugyancsak gyors csökkenése gazdasági értelemben tehát nem ellensúlyozza teljes mértékben. Úgy tűnik, a kör lassan bezárul. Több mint egy évszázada a demográfiai öregedés szemmel láthatóan a népességfejlődés egyik hosszú távú alapfolyamatává vált. Alighanem jobb, ha megtanulunk együtt élni vele. Ugyanakkor azt is jeleznünk kell, hogy a folyamat többarcú. A közbeszédben az öregedés egyértelmű negatívumként kerül említésre. Ne feledkezzünk azonban meg arról, hogy ez idős emberek tízezrei számára egyúttal élettartamuk megnövekedését jelenti – a hosszabb ideig tartó élet pedig nem feltétlenül jelenik meg hátrányként az érintettek számára.

A fent megrajzolt általános kép után a kérdés szociálpolitikai oldalát mellőzve az öregedéssel kapcsolatban két további demográfiai jelenségre: az időskorúak családi állapotának–családi helyzetének alakulására, valamint a munkaerő szerkezet korviszonyainak átalakulására teszünk még egy rövid kitérőt. A 18. század közepére vonatkozóan – igaz adataink csak öt falu népességén alapulnak – azt tapasztaljuk, hogy a magányos idős ember szinte ismeretlen fogalom: több száz háztartás között mindössze egyetlen egyedül élő, 60 év feletti özvegy nőt írtak össze, férfit pedig egyet sem. Az idős emberek legnagyobb részét gyermekeikkel, néhány esetben házas társukkal élnek, sőt a férfiak közel 90 százaléka az együtt élő csoport vezetője, háztartásfő. Ezzel szemben 1980 körül a 60 év feletti jó ötödrésze egyedül, 19 százalékuk házas társával és 60 százalékuk gyermekeivel, illetve rokonaival élt együtt. A 2005. évi lakásstatisztika szerint viszont az általuk lakott lakásoknak már 39 százalékában az idősek egyedül, 22 százalékában házas társal éltek, és csak 39 százalékban laktak leszármazottakkal – rokonokkal együtt (Mikrocenzus 2005. Időskorúak 2007: 32). Vagyis igen gyorsan emelkedik a közeli családi kapcsolatok nélkül élő időskorúak száma, és egyre tömegesebb méretekben találkozunk magányosan élő idős személyekkel, vagy házaspárokkal.

További fontos jellemzője az öregedési folyamatnak, hogy tekintettel a férfiak magasabb halandóságára, az időskorú népességen belüli nőtöbbség egyrészt az életkorban előre haladva, másrészt az időben előre menve gyorsan emelkedik. A 19-20. század fordulóján még lényegében kiegyenlítettnek tekinthető az időskorúak nemi aránya, ekkor ugyanis ezer 60 éves és idősebb férfira még 1058 ugyanilyen korú nő jutott. 2005-re ez a szám azonban már 1591-re nő. Ráadásul az életkor előre haladásával fokozódik a férfiak és a nők családi állapotában mutatkozó különbség is. Ennek alapvető okát a férfiak legtöbb korcsoportban tapasztalható többlethalandóságában valamint az eltérő házassági szokásokban és esélyekben kell keresnünk. Egyrészt a házastársak közül rendszerint a férfi az idősebb, másrészt az idősebb elváltak és megözvegyültek között – nem függetlenül a fentebb említett nemek közötti aránytalanságtól – a férfiak esélye sokkal magasabb arra, hogy újra házasodjanak, mint a magányos idős nőké. Az idős népesség egyik alapvető sajátosságává válik az egyedül élő özvegy nők magas aránya.

A munkaerő szerkezet öregedését ugyancsak több mutató jelzi. Nem csak a foglalkoztatottak átlagéletkora nőtt meg, hanem ezen belül a fiatalabb, 40 év alatti munkavállalók száma kevesebb, mint kétszerese a 140 évvel előtlinek, míg az idősebbek 4-szer többen vannak. A munkaerőállomány öregedése számos gazdasági és társadalmi feszültség forrása lehet. Igaz, hogy az életkor előrehaladásával felgyülemelő tapasztalatok és rutin sok területen fontosak lehetnek, de minden valószínűség szerint egy idősödő állomány feltehetőleg kevésbé rugalmas, megújulásra, változásokra kevésbé képes, mint a fiatalabb korúak. Ráadásul, ha az aktív népesség korpíramisa főként alulról és nem felülről szűkül, akkor jelentősen csökkenhetnek a fiatalabbak előrejutási esélyei is.

A kutatásokból ismert, hogy a hagyományos társadalmakban az idősebb korosztályok sok tekintetben privilegizált helyzetben voltak – a javak örökítésében, a helyi hatalom gyakorlásában, a háztartás vezetésében a legtöbb esetben őket illette a döntő szó. Adataink viszont elég világosan mutatják azt is, hogy ugyanakkor az idősek társadalmi súlyát a hagyományos világban a demográfiai viszonyok – magyarán fogalmazva a magas halandóság – korlátok közé szorította. Ezzel szemben a polgárosodás 19. századi előrehaladása a jogegyenlőség fokozatos bevezetésével nemcsak a társadalmi privilégiumokat nyeste vissza, hanem a korcsoportok és nemek életlehetőségei közötti aránytalanságokat is csökkentette.

Míg korábban az idős generációk határozták meg a fiatalok életének kereteit és szabályait, mivel birtokukban volt a túléléshez szükséges tudás és vagyon, a 19-20. század során a generációk közötti viszonyrendszer alapján megváltozott. A gazdasági – társadalmi – technikai fejlődés felgyorsulása során a túléléshez szükséges ismeretek elsajátítása egyre inkább az oktatási rendszer feladatává vált, az idős generációk tudása gyorsan avult és a fiatalok ennek átvételére vonatkozó igénye rohamosan csökken. Utóbbiak léte is egyre kevésbé függ kizárólagosan a családi vagyon átörökítésétől – az átalakult gazdasági rendszerek jelentősen megnövelték a fiatalok családon kívüli érvényesülési lehetőségeit. Mindez ahhoz az érdekes ellentmondáshoz vezetett, hogy miközben a fiatalok önállósága, függetlensége nőtt, a halandósági viszonyok javulása az idős korosztályok népességen belüli súlyát (és természetesen így társadalmi súlyukat is) növelve mintegy visszapótolta azt, amit utóbbiak hatalmukban, privilegizált helyzetük tekintetében elveszítettek.

Bár jelen pillanatban a reklámpiacon a hirdetések még főként a komoly vásárlóerőt jelentő fiatalabb generációkat célozzák meg, a nyugdíjak finanszírozásának minden fejlett társadalomban fokozatosan súlyosbodó problémája, és az idős népesség, mint szavazóréteg politikai súlyának növekedése arra utal, hogy az öregedés demográfiai folyamata társadalmi következményekkel is jár. Némi leegyszerűsítéssel úgy is fogalmazhatunk, hogy míg egy-egy korcsoport létszáma és aránya illetőleg társadalmi fontossága között fordított arány érvényesült az elmúlt évszázadokban, lehet, hogy ez a viszony a jövőben megváltozik.

A felsorolt szempontok arra is felhívják a figyelmet, hogy egyrészt a termékenység-halandóság összjátékának következtében az egymást követő generációk mérete nem feltétlenül azonos, másrészt lehetőségeik, beállítottságuk, viselkedésük is különböző lehet. A generációk nagyságát befolyásolják a szóban forgó népesség demográfiai mutatói (egyrészt az emberi élettartam hossza egy adott területen és időszakban, másrészt az a tény, hogy növekszik vagy csökken-e a szóban forgó népesség száma), valamint a szülők-gyermekek közötti időbeli távolság (korai házasságkötés és munkába állás esetében ez kisebb, késői esetében nagyobb). Növekvő népesség esetében a fiatalok minden újabb generációja nagyobb az előzőnél csakúgy, mint az emelkedő házasságkötési kor, illetve későbbi „életkezdés” esetében, vagyis az elérhető erőforrásokra nehezedő nyomás egyre erősebb, illetőleg az „újjak” érvényesülési lehetőségei egyre kisebbek. Csökkenő vagy stagnáló népesség esetében ezzel szemben a pozíciókból történő „kihalások” miatt az új generációk esélyei és életlehetőségei megnőhetnek. Mindez az egyes generációk gondolkodásmódját, társadalmi/viselkedési változásokkal szembeni véleményét, beállítódását nagymértékben meghatározza, vagyis az emberi magatartás által befolyásolható tevékenységek, szokások változása rendszerint egy-egy generációváltáshoz is köthető (Herlihy 1978).

2.2. Nők és férfiak

A népesség szerkezete és a népesedési folyamatok tanulmányozása során az életkor mellett a másik alapvető demográfiai ismérv, a nemek szerinti különbségek figyelembe vétele is fontos.⁸ Ez bekövetkezhet egyszerűen úgy, hogy adatainkat nemek szerint bontjuk (férfiak – nők aránya, illetve a népmozgalmi jelenségek által érintett személyek nemek szerinti részletezése.) Beszédesebb azonban, ha a nemek szerinti adatokat egymáshoz viszonyított arányszámokban mutatjuk ki. (A magyar gyakorlat általában a nők számát viszonyítja a férfiakéhoz, vagyis feminitási arányokat számol ki.) A nemek aránya a fellelhető adatok szerint térben és időben meglehetősen különböző lehet, de ezeket nem mindig érdemes kritikátlanul elfogadni. A régebbi történeti forrásokban gyakran előforduló alacsony női arány például gyakran egyszerű adatfelvételi hibát jelent – az önállóan nem adózó és nem katonáskodó, valamint a családfői pozíciókat nem öröklő nők adatainak rögzítésére a kezdeti népszámlálások rendszerint kisebb gondot fordítottak. Keleti társadalmakban viszont a férfiak javára mutatkozó eltérést okozhat a fiúgyermek túl, a lányok alul értékelése – világosabban szólva utóbbiak hanyagabb kezelése, mely egészen a családba való befogadás megtagadásáig is elmehet. Ebben az esetben tehát nem figyelmetlenség, hanem a társadalom szándékos beavatkozása rejlik a nemi arány torzulása mögött. (E jelenség természetesen teljességgel nem zárható ki a Kárpát medencei népességek történetének korábbi évszázadaiból sem.)

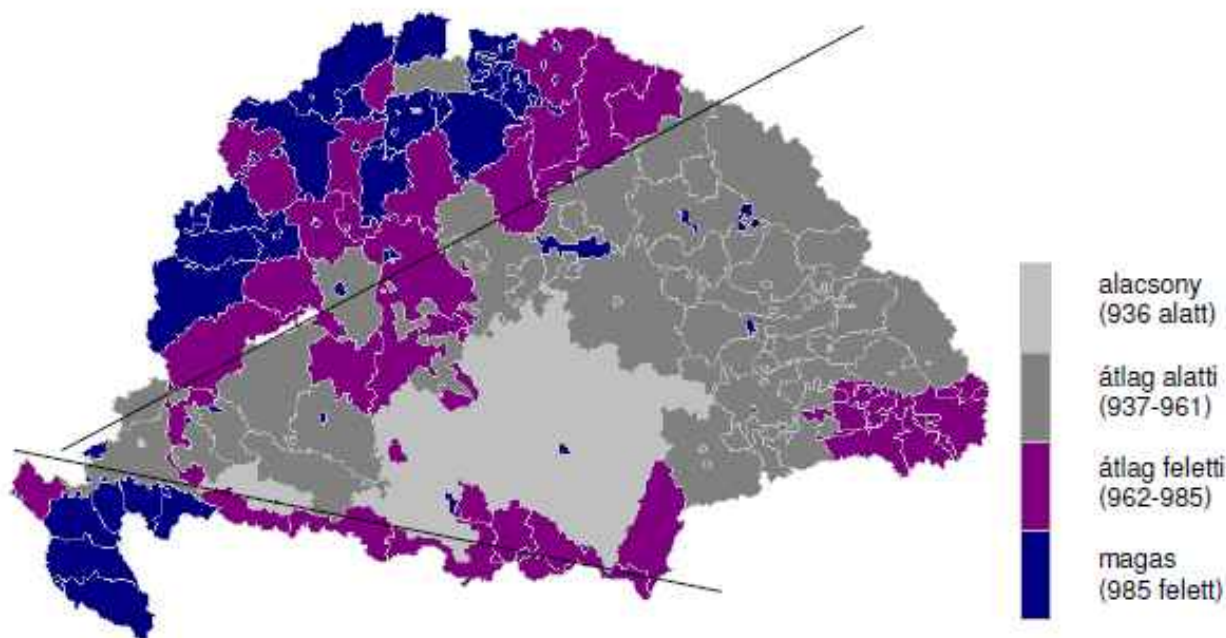
⁸ A hagyományos demográfiai meghatározás szerint a nem fogalma olyan, az elsődlegesen a szaporító szervekben megnyilvánuló jellemző, amely egy életen át változatlan marad. A meghatározás többnyire ma is helytállóan nevezhető annak ellenére, hogy az utolsó évtizedek orvostechikai változásai e különbséget esetenként relativizálják. Utóbbi kérdés tárgyalása azonban már túlmegy e kötet feladatain.

A nemi arányok különbségeinek legjelentősebb része mögött azonban tényleges demográfiai folyamatokat gyaníthatunk. A férfiak és nők arányát általában három ilyen jelenség szokta befolyásolni: az emberi népességekben rendszeresen megfigyelhető fiúszületési többlet, a nemek különböző arányú halálozása (szakmailag precízebben fogalmazva: a nemek korszakonként és korcsoportonként eltérő továbbélési valószínűségei), továbbá a vándormozgalmak, melyek tudvalevőleg nem egyenletesen szokták érinteni az egyes nemeket és korcsoportokat. Születéskor a fiúk aránya általában 3-7 százalékkal haladja meg a lányokét – ez minden valószínűség biológiai alkalmazkodás, feltehetőleg a fiúcsecsemők kedvezőtlenebb halandóságát ellensúlyozza ezzel a természet. (Az első életév végére többnyire eltűnik a születéskor észlelhető fiútöbblet.)

Ami a férfiak és nők közötti halandósági különbségeket illeti, ez az iparosítás előtti társadalmakban a csecsemők és a kisgyermekes esetében fiúhalandósági többletet jelentett, melyet a középkorú generációk között – többnyire összefüggésben a gyakori terhességgel és a sorozatos szülésekkel – rendszerint enyhe női túlhalálozás váltott fel. Végezetül időskorban a nemek közötti különbségek elenyészővé váltak. Manapság azonban a helyzet már teljesen más, a halálozás minden korcsoportban a férfiakat sújtja leginkább. Mindez arra vezethető vissza, hogy a századfordulótól kezdve fokozatosan megjavult a női halandóság, aminek eredményeképpen a huszadik század folyamán – különösen az idősebb korcsoportokban – markáns, egyes idősebb korosztályokban akár negyven-ötven százalékot is elérő nőtöbblet alakult ki.

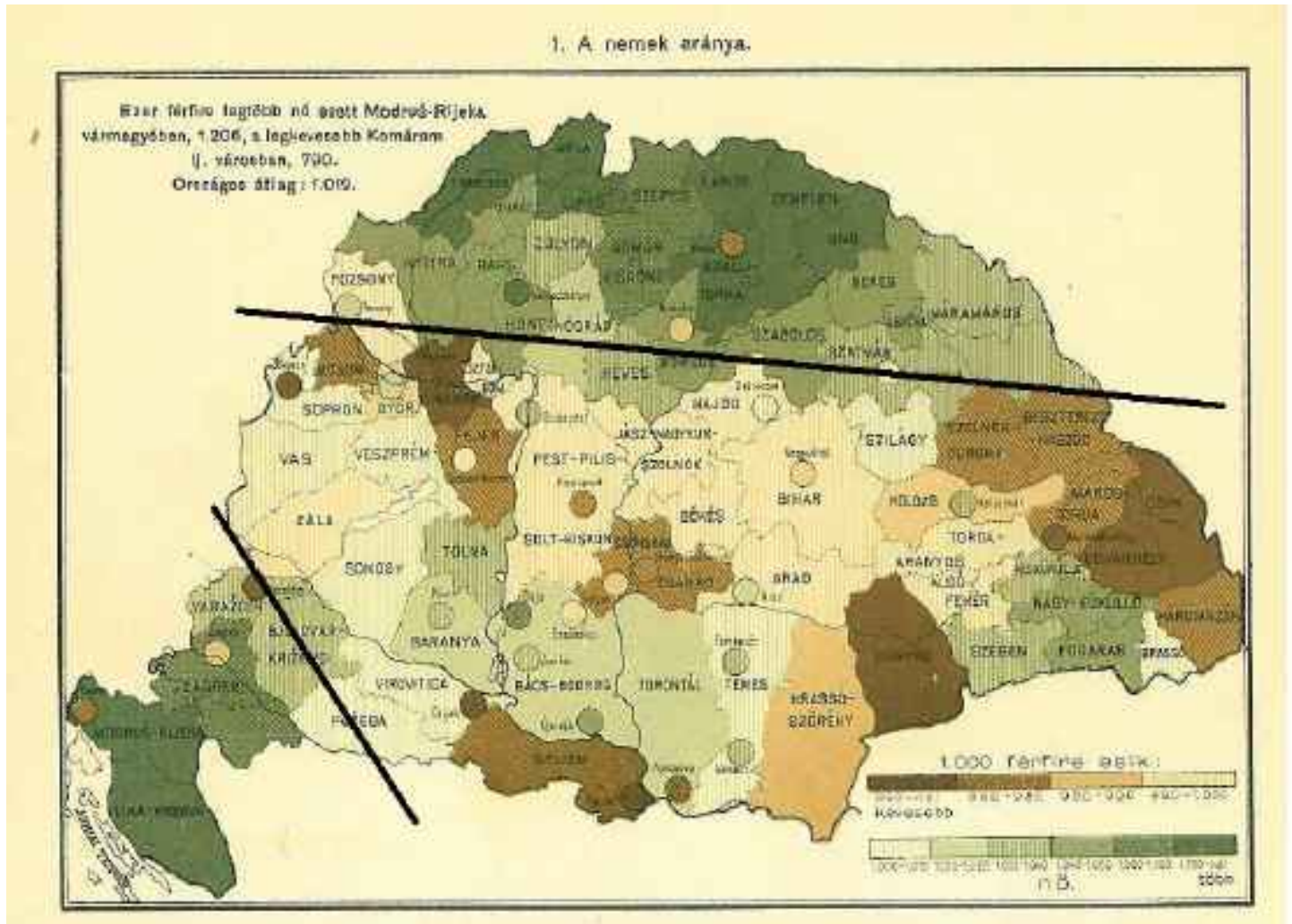
A népesség nemenkénti területi megoszlását elsősorban a vándorlás alakítja át. A vándormozgalmak hagyományosan inkább a fiatal férfiakat mozgatták meg az iparosítás előtti társadalmakban, a napszámosok, szolgák, tanulók, vándorló kézműves tanoncok nagyjából belőlük kerültek ki. Csak az ipari forradalommal, a polgári átalakulással változott meg a vándorlók nemek szerinti összetétele, mégpedig elsősorban a nagyvárosok környékén, ahol egy-egy erre „szakosodott” település cselédlányok, olcsóbéru munkásnők raját bocsátotta ki a 19. század végétől kezdve. Vagyis a századfordulótól kezdődően területileg egyenlőtlenül ugyan, de a fiatal nők vándormozgalmakban való részvétele is emelkedett.

Az 1000 férfira jutó nők aránya megyénként (1787)

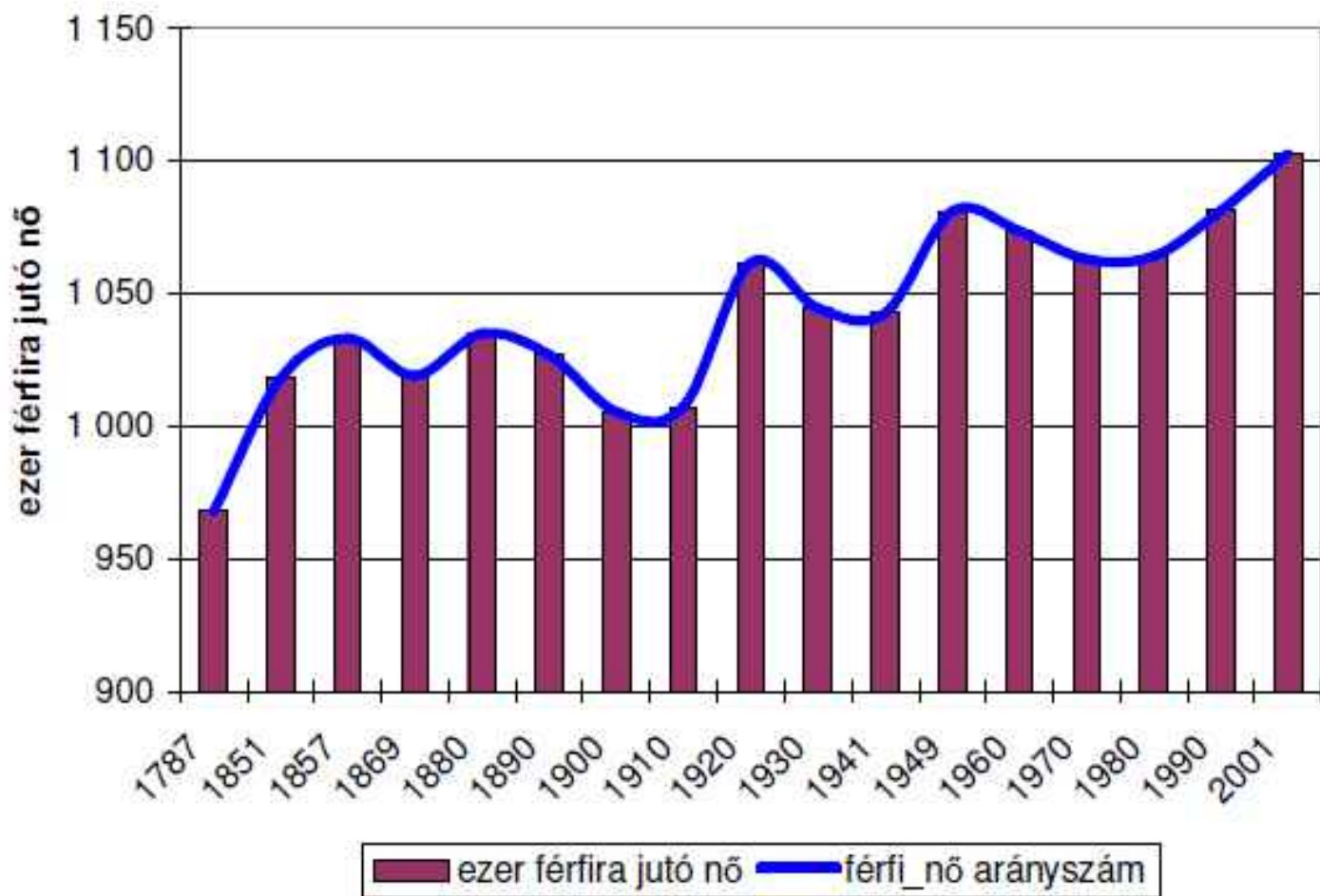

Forrás: Thirring 1938: 126–128.

Regionális adataink szerint azt tapasztaljuk, hogy a 18. század végén a történeti Magyarország a férfi-nő arány tekintetében egy Vas és Szepes megyék közötti vonallal két részre osztható. E vonaltól Nyugatra a régi ún. királyi Magyarország területén kisebb-nagyobb mértékben mindenütt nőtöbblet található, míg ettől Keletre férfitöbbletet látunk.⁹ Vagyis a nők száma és aránya a 18. század végén lényegesen kisebb volt azokon a területeken, amelyek kevés kivételtől eltekintve komoly mértékű népességvesztést szenvedtek el a török háborúk időszakában, és így a 17. századtól kezdve bevándorlási célterületté váltak. Ezzel szemben a nők aránya közel állt a férfiakéhoz azokban az északnyugati megyékben, melyek ezt az időszakot viszonylag békésen éltek át. Nem látszik rajtuk az sem, hogy a déli újratelepülő területek telepeseinek számottevő részét adták. (Valószínűleg az áttelepülések nagyjából teljes családokkal történtek, így a kor- és nem szerinti összetételre nem gyakoroltak jelentősebb hatást.)

közé eső háromszöge valamint a Kisalföld) koncentráldott. Vagyis a nemek arányát most már sokkal inkább a helyben maradásra hajlamosabb nők arányát növelő elvándorlás, mint a letelepedni kívánó új lakosok érkezése befolyásolta.

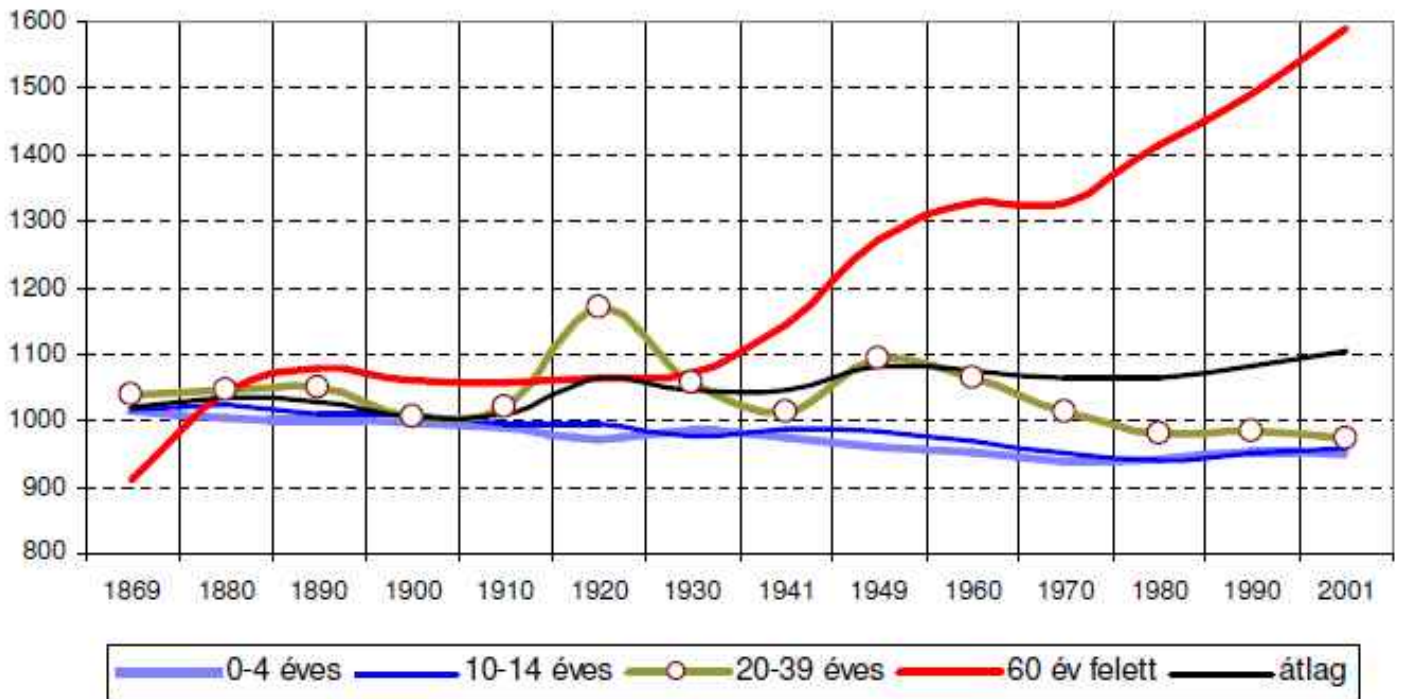
2.11 ábra

A férfi nő arány változása (1787-2001)

Forrás: szerző számításai a népszámlálások adatai alapján

A nemek aránya, melyet az 1787. évi népszámlálástól kezdve részletesen ki tudunk mutatni a mai területre vonatkozóan, egyszerre két változási tendenciát is mutat. Ha trendvonalaként ábrázoljuk, akkor határozott emelkedést jelez. E mögött azonban három nagyobb hullámvölgyet, illetve négy emelkedő hullámhegyet találunk. Az első hullám még a török háborúk utáni, férfítöbbséggel rendelkező bevándorlás hatását tükrözi. A 18. század végén és a 19. század első harmadában férfítöbbség figyelhető meg, összefüggésben a 17. század végén kezdődő és csak több mint száz év múlva lecsillapodó bevándorlási-újratelepülési mozgalmakkal, melyek minden valószínűség szerint lényegesen több férfit vonzottak az országba, mint nőket. A 19. század utolsó harmadában azonban fordult a kocka. Olyan földesuszamlásszerű folyamatok indultak meg, amelyek alapján megváltoztatták a nemek egymás közötti régi arányát. A meginduló, elsősorban a tengeren túlra irányuló kivándorlási mozgalom az eltávozó nagytömegű fiatal férfiak miatt először a fiatalabb korosztályokban eredményezett nőtöbbséget, majd a századfordulón a nők halandóságának javulása az idős korosztályokban is a nők javára billentette a népesség összetételét. Minderre csak ráerősített a két világháború férfiakat tovább ritkítő hatása. Bár a kivándorlási hullám az első világháború után kényszerűségből, az Egyesült Államok további bevándorlásokat korlátozó politikája miatt irányt változtatott Kanada, Dél-Amerika és Nyugat-Európa felé és nagyságrendekkel kisebbé vált, a férfiak hátrányára kialakuló és egyre erősödő halandósági különbségek a huszadik században mégis tartós és fokozatosan növekvő nőtöbbséget eredményeztek a magyar népességben. Vagyis amíg az ábrán látható első három hullám keletkezése főként

gazdasági, társadalmi és politikai tényezőknek tulajdonítható, addig az utolsó három évtizedben tapasztalható nemek közötti arányeltolódás elsősorban a halandósággal, egészségüggyel és egészségkultúrával összefüggő hatások számlájára írható.

2.12 ábra

A nemek aránya korcsoportok szerint (1000 férfira jut nő)

Forrás: ld. 2.11.

Ha adatainkat kiemelt korcsoportok szerint bontjuk, akkor a fenti hatások még világosabban látszanak. 1869 és 2001 között a 0-4 évesek és a 10-14 évesek nemi arányában a megfigyelhető 132 év alatt gyakorlatilag nincs jelentősebb ingadozás, egy lassan lefelé süllyedő trendet, vagyis a már fiatal korban is látható férfi halandósági többlet hatását mutatják. Ezzel szemben a háborúk és migrációk által leginkább érintett 20-39 éves korcsoport nemi arányai a már említett külső hatások miatt erőteljesen hullámoznak, míg a 60 év feletti népesség nemi aránya ismét kevés ingadozást mutat, viszont 1930-tól folyamatosan és meredeken emelkedik, egyre szélsőségesebben eltolva a nemi arányokat az idősebb korcsoportokban a nők javára, „köszönhetően” a nemek közötti halandósági különbségeknek.

Bár részben túlterjed a demográfia témakörén, mégis úgy gondoljuk, hogy érdemes röviden áttekinteni a nők szerepét a hagyományos magyarországi társadalomban. A társadalomtörténeti irodalomban példát mutató módon világosan elemzi ezt a kérdést Peter Laslett. Annak ellenére, hogy megállapításai elsősorban angliai tapasztalatokra épülnek, mégis célszerűnek érezzük azt, hogy ebből induljunk ki. Angol kutatónk szerint a hagyományos női szerepek a következők (Laslett 1983. 494-503):

1. kielégíti férje szexuális szükségleteit;
2. részt vesz a családi vállalkozásokban és helyettesíti férjét, ha az beteg avagy távol van;
3. beszerzi és elkészíti a család, illetve háztartás táplálékát (részben megosztva a férfiakkal);
4. ruhákat készít és javít saját maga, férje és a háztartás többi tagja (a gyermekek és a cselédek) számára;
5. fonóként bér munkát („bedolgozást”) végez, különösen házassága első időszakában, gyermekei megszületése előtt;

6. gyermekeket szül;
7. gyermekeket nevel;
8. fenntartja saját maga és otthona függetlenségét férje halála után is a család és a gyermekek érdekében.

Mint látjuk, a felsorolt szerepek legalább fele kifejezett demográfiai összefüggésekkel is rendelkezik. Ha a fenti megállapításokat a magyarországi tapasztalatokkal vetjük össze, akkor első benyomásunk szerint meghökkentően sok a hasonlóság. De mitután különbségek is jócskán vannak, ezért elengedhetetlen, hogy néhány dolgot hozzá fűzzünk Peter Laslett megállapításaihoz. Nézzük ezeket sorjában.

Az első ponthoz: bár a magyar szakirodalom e téren inkább szemérmesnek, mint bőségesnek nevezhető, nem tartjuk kizártnak, hogy a nők szexuális szerepe a hagyományos társadalomban sem volt teljesen passzív. Sőt nem kizárt az sem, hogy a nő időközönként bizonyos fokú szexuális kontrollt gyakorolt férje fölött.

A második ponthoz: csak aláhúznánk szerzőnk megállapításait hangsúlyozva azt, hogy a nemek közötti viszony korábban, a hagyományos társadalomban némileg más volt, mint ahogyan később, a 19. század második felében az ipari forradalom során alakult. Bár a jogrendszer általában a középkortól a 19. század végéig - 20. század elejéig nálunk is a férfit részesítette különböző előjogokban, ténylegesen a régi típusú parasztgazdaságban, (sőt a kézműves háztartásokban is) a nő sokkal inkább partnere volt a férfinak, mint a modernizálódó 19-20. századi világban. A nőnek fontos feladatai voltak a család, a vállalkozás fenntartásához szükséges források, alapok előteremtése terén. A „családi gazdaság” a két nem közötti társadalmilag is szentesített munkamegosztásra épült és fenntartásához a „női munkák” és „férfimunkák” elvégzése egyaránt szükséges, de ugyanakkor a másik nemre át nem ruházható, és bér munkával teljes mértékben nem is igazán helyettesíthető volt.¹⁰ (A nemek közötti viszonyra vonatkozóan I. keretes szemelvényünket a Mátra alatti nagycsaládok életéről a hagyományos világban. Az ábrázolás színei esetenként kicsit a kellenél harsányabbnak tűnnek, de nagyjából elfogadható módon rekonstruálják az értékrendet, a bánásmódot, és a mindennapi kapcsolatokat. Az egymásra utaltság férfi és nő közötti kapcsát azonban egy kissé alábecsülik.)

A harmadik és negyedik ponttal alighanem maradéktalanul egyet érthetünk. Ezek végül is az előbb elmondottakra utalnak: a hagyományos magyar társadalomban viszonylag pontosan elkülönített kor- és nem szerinti munkamegosztási rendszer alakult ki, melyet csak rendkívüli körülmények között, és akkor is csak átmenetileg hagytak figyelmen kívül¹¹.

Az ötödik ponthoz: Magyarországon és Közép-Kelet-Európában (Sziléziát és Csehországot kivéve, ahol kiterjedt manufaktúra-rendszer épült ki a környező falvak mindkét nemet magában foglaló bedolgozó fonóira támaszkodva) ennek a feladatkörnek nem volt akkora jelentősége a parasztasszonyok életében a 18-19. század folyamán. A fonás, mint feladat

¹⁰ "...nem csekély következtető hiba a magyar nevelésben az is, hogy abban az asszonyi és férfimunkák annyira elválasztatnak, hogy valamint a férfi pirul és alacsonyágnak tartja asszonyi munkát tenni, úgy a fejjérnép is illetlenségnek nézi férfimunkába keveredni. Mely dologválogatás számtalan esetben nem csekély dologmulasztással és hátramaradással szokott járni...megvallom, valami barbariest látok abban, midőn a német hölgyével és leányával csépeletet, kaszálat, szántat stb., noha másrészlül meg kell azt is vallanom, hogy a német szorgalom nagy részét éppen az teszi, hogy mind a két nem minden munkában egyenlően résztvesz, s míg a magyar teletszaka csak dohánnyik és furuglál, addig a német az asszonyokkal együtt fon, köt, varr stb., ami igen is egészen más következtető, mint a furuglaszó..." - írja a 19. század elején Berzsenyi Dániel (Berzsenyi 1933. 26-27.).

¹¹ "A földeken végzett fontosabb munkák mind a férfiakra tartoznak: a szántás és vetés, a kaszálás, az aratás, a behordás. A jószágtartásban ugyanígy: a nők feladata voltaképp csupán az aprójószág, baromfi, disznó gondozása, ellátása, a nagyjószággal, a lóval-ökörrel, de még a birkával is a férfi bánik, a tehenet a férfi gondozza, legfeljebb a fejést bízza az asszonyra. Nem lehetne elképzelni, hogy a legelőn járó nyájakat nők őrizzék... A munkára való képességnek ezt a különbségét az átányi emberek szemében a természet, Isten akarata rendezte el. Az asszonyok "más munkára vannak teremtve", alkatuknál fogva gyengébbek. Gyengébbek fizikailag, de viselkedésükben se olyan "kemények", bátrak, mint a férfiak. Ezért nem való, hogy a nagyjószág rájuk legyen bízva, mert úgy kell, hogy "a jószág féljen az embertől, ne az ember a jószágtól".... A nők testalkata viszont hajlékonyabb s ez előny azoknál a munkáknál, ahol meg kell hajolni. Így főként női munkának számít a kapálás, sőt félig-meddig az ásás is és a marokszedés.... A női munka hagyományos kereteit csak ritkán, rendkívüli körülmények között lépték át az asszonyok. Tudunk özvegyekről, akik mintegy férjük szerepköreit vállalták magukra a gazdálkodásban. Háborúban, a férfiak távollétében egyes asszonyok, lányok szántottak, vetettek, sőt kaszáltak is..." - írja Fél Edit és Hofer Tamás az átányi társadalom megfigyelése alapján (Fél – Hofer 1967. 8-9.). A nemek közötti határozott munkamegosztás egyébként a legtöbb hagyományos társadalomra jellemző volt.

csak a házi textilneműk előállításához szükséges tevékenységként jelent meg, így viszont a magyarországi falusi nők életét a 19. század közepéig – végéig terjedő időszakban lényegében halálukig végigkísérte.

A hatodik ponthoz: a gyermekszülés a nő számára életének beteljesülését jelentette, ami éppoly jól lemérhető a férfiak anyaság iránti csodálatán, mint a meddőségre kárhoztatott nők szégyenén és büntudatán. A hagyományos társadalom ahogy másutt, úgy a történeti Magyarországon is egészen a 19. század közepéig (néhány területtől kivéve, ahol már a 18. században elindult a születéskorlátozás) minden módon arra ösztönözte a nőt, hogy egyrészt a magas csecsemő- és gyermekhalandóság, másrészt a nálunk főként családi-rokoni alapokra épülő parasztgazdaságok munkaerőigényének kielégítése érdekében annyi gyermeket szüljön, amennyire csak képes. Sem nálunk, sem általában Európa keresztény társadalmában ez alól hivatalosan semmiféle kibúvó nem lehetett: az egyházi és a világi törvények valamint a szokásjog szerint egyaránt tilos volt a fogamzásgátlás, az abortusz és a nem kívánt gyermek kitevése, elhagyása. A termékenyebb nők épp ezért tehát fel lehettek arra készülve, hogy életükből legalább két évtizedet a szaporodás jegyében fognak eltölteni és házasságuk első felében húszegynéhány évig szinte el kellett felejteniük, hogy valaha is menstruáltak.

A hetedik ponthoz: bár Peter Laslett elsősorban női feladatnak tartja a gyermeknevelést, a magyar néprajzkutatás megállapításai szerint azonban egyértelmű az, hogy egyrészt a nevelés mindkét nem feladata volt¹², másrészt a nevelés nem egyszerűen a szülők „belügye”, hanem a család- és háztartás szélesebb körében zajlott le. A szülőkön kívül részt vettek benne az esetlegesen ott élő nagyszülők, rokonok és szolgák is, akik mind-mind akarva-akaratlan közreműködtek a gyermek szocializálásában, a munkafogások, a környezetről és a helyi társadalomról szerezhető ismeretek, valamint a közösség normáinak és viselkedési mintáinak elsajátításában.

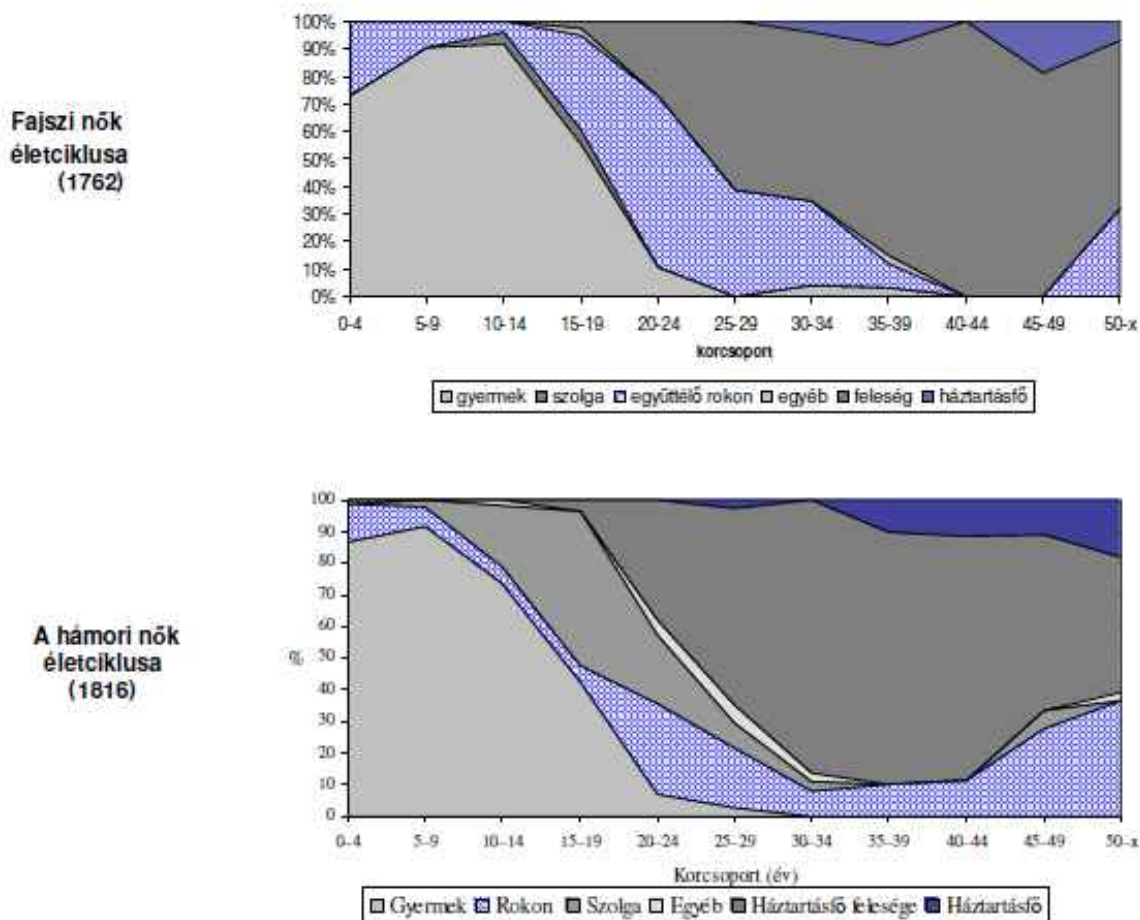
A nyolcadik ponthoz: angol kutatónk azt állapítja meg, hogy az özvegyen maradt asszonyok mérhetetlenül nehéz terheket viseltek. Saját női tevékenységeik mellett férjük halála után az ő feladatait is nekik kellett ellátniuk. Az özvegy, különösen a klimax után, „tiszteletbeli férfi” lett, és sokszor legalább átmenetileg családfői jogokkal rendelkezett. Téves tehát az az elképzelés, hogy a férfit mindig fia követte a vállalkozás vagy a birtok élén. A fiatal és vagyonos özvegyasszonyok könnyen férjhez tudtak menni. Az idősebbek pedig, különösen ha fiúgyermekük volt, inkább egyedül maradtak, és megtartották a földet, kézműves műhelyt, hogy az majd a fiúra szálljon. Mindez tapasztalataink szerint általában a 18-19. századi hagyományos magyar társadalomra nézve is igaznak tűnik, bár úgy látjuk, hogy az újracházasság gyakorisága nálunk regionálisan nem egyforma.

A fenti szerepek ellátásának természetesen alapfeltétele, hogy a nőnek férjhez kellett mennie. A hagyományos társadalomban „vénlánynak” maradni szégyen volt és olyan kudarc, amely az illető nőt félig-meddig a helyi közösség perifériájára sodorta. Magyarországon – mint erre még a továbbiakban visszatérünk – a helyi társadalom minden tagja igyekezett házasságot kötni. Nyugat-Európával ellentétben nálunk soha nem került bele tömeges méretekben a házasságkötéstől való tartózkodás a „népi népességpolitika” stratégiai eszköztárába. A fentiekből következően a szokásos női életút családra orientált volt, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy ne lettek volna ennek különböző változatai: a gyermekes asszony mellett némileg eltérő pályáivet futhatott be a gyermekkel nem rendelkező, továbbá a megözvegyült és új házasságot nem kötő asszony. Az újracházasság nő lényegében ugyanabba az asszonyszerepbe lépett vissza, amelyet a házastárs halála megszakított, mindössze a leszármazottak családi-örökösödési viszonyai váltak ettől némileg bonyolultabbá. Kisebb-nagyobb különbségeket észlelhetünk a szerint is, hogy a férjhez menő nőt kibocsátó illetve befogadó háztartás mekkora földet birtokolt, milyen háztartás- és munkaszervezetben működött („nagycsalád”, szolgálával kiegészített vagy anélküli egyszerű család háztartás), továbbá milyen mértékben kapott hangsúlyt a termékenység szerepkör az asszony életében – „egykés” illetőleg a születések számát nem korlátozó volt-e a család stratégiája.

¹² "...A két nem munkaköre a nevelődés során fokozatosan elkülönült. A fiúgyermeknek egyre inkább apja mellett volt a helye, s a férfiak munkáival ismerkedett, mind az állatgondozásnál, mind a mezei munkában. A lány pedig a női munkákat, a háztartás, az otthoni gazdaság ellátását tanulta, a főzés-sütés, mosás munkáiban egyre nagyobb részt vállalt, kistestvérei gondozását végezte, és nem utolsósorban a Mezőkövesden kiemelkedő jelentőségű varrómunkával ismerkedett..." (Fügedi Márta 1988. 61.)

A kora újkortól divat volt a hagyományos világ életciklusát képes formában ábrázolni. A mellékelt képen látható 19. század végén készült nyomat lényegében az erről szóló gondolkodást foglalja össze normatív elemeket nem nélkülöző módon. Három dolgot is érdemes a bemutatott ábrázolással kapcsolatban megjegyeznünk. Egyrészt a korábban említett hagyományos női szerepek majdnem mindegyikét ábrázolja. Másrészt az életet lépcsőszerűen, egy emelkedő és egy hanyatló szakaszt tartalmazó módon ábrázolja – a kettő közötti csúcsot eszerint a nagyszülővé válás lépcsőfoka jelenti. Sajátos ugyanakkor a kép jelentős nő-centrikussága – a csúcs és a hanyatló szakasz során a nő mellett partnerként álló férfi már egyáltalán nem kerül a képre. Úgy tűnik, mintha a férfi szerepét már betöltötte volna, és a termékenységi periódusát befejezett nő számára társasága már elhanyagolható lenne. (Nem kizárt azonban, hogy a rajzot készítő befolyásolta az a tapasztalata, hogy kevesebb idős férfit látott maga körül, mint nőt.)

De nézzük, mit mondanak minderről a demográfiai adatok. Amennyiben a női életutat modellszerűen kívánjuk felrajzolni, akkor az a hagyományos világban az alábbi fordulópontok segítségével szakaszolható. A gyermekkort követően a hagyományos világban a mainál jóval később, a 15-18 éves kor körül kezdődik a menstruáció és a „nagylány” vagy „eladó lány” korszak, melyet rövid idővel később, 16-20 éves kor között a férjhez menés követ. Az ifjú asszony ezután körülbelül két évtizeden keresztül, átlagosan 40-45 éves koráig folyamatosan szül, gyermeket nevel és végzi a parasztgazdaságban, a boltban vagy a kézműves műhelyben a női munkaerőre osztott feladatokat. Nagyjából 55 éves és rendszerint már nagyszülő akkor, amikor utolsó gyermeke is a pubertáskorba lép. Élete várhatóan 60 éves kor körül fejeződik be.

2.14 ábra

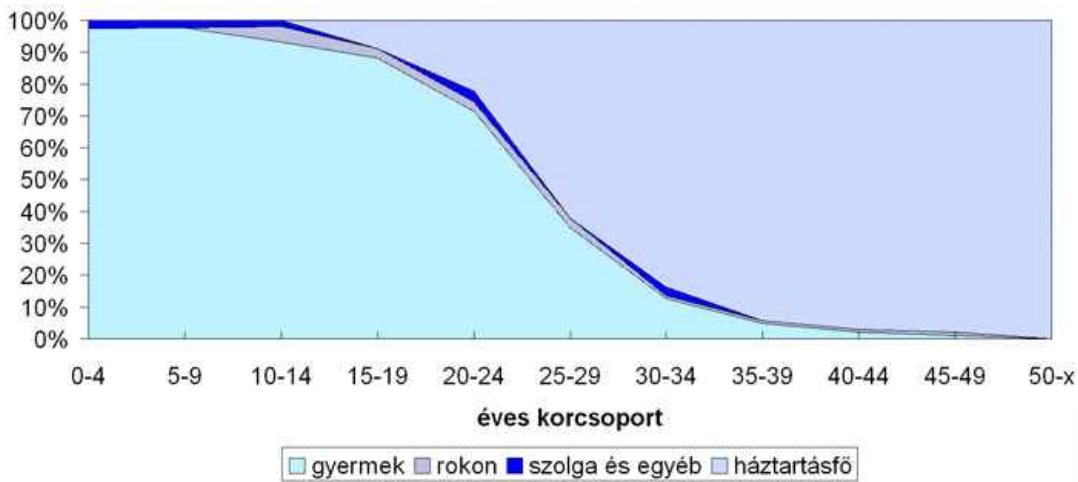
A hagyományos női életciklusok a 18-19. században

Forrás: szerző számításai Fajsz (1762) és Hámor (1816) falu adatai alapján

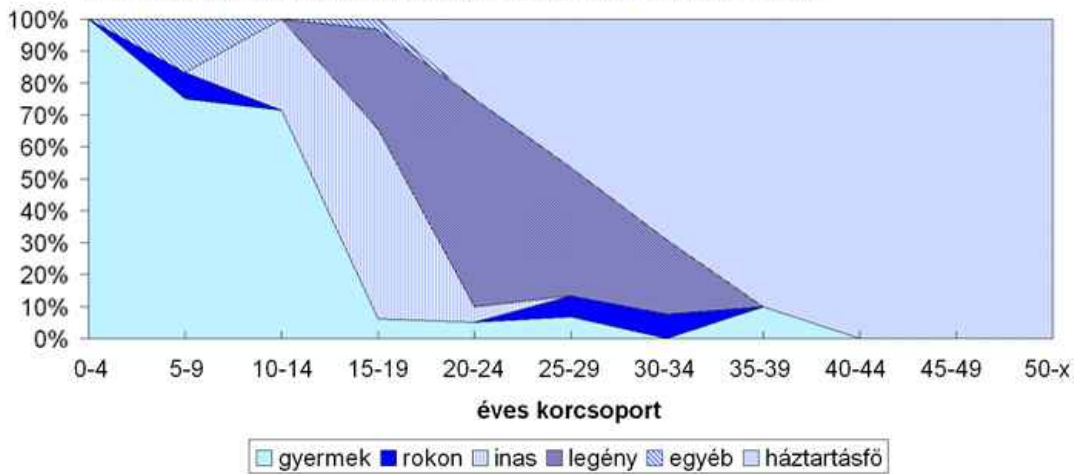
Minden életkori szakasz sajátos jellemzőkkel bír a háztartáson belüli státus, a családi állapot, a munkamegosztásban elfoglalt helyből következő feladatok valamint a normatív „előírt” termékenységi magatartás tekintetében. Természetesen több változat lehetséges attól függően, hogy gyermekkorában a leányt szolgálatba adták-e vagy nem, illetve életének utolsó éveiben megözvegyült-e (és ha igen, akkor hány éves korában) vagy nem. A legnagyobb eltéréseket azonban akkor tapasztaljuk, ha figyelembe vesszük a nőt körülvevő háztartási csoport jellemzőit is. Ez esetben ugyanis a női életutak két altípusra oszthatók. Az egyiknél a nő bonyolult összetételű („nagycsaládos”) háztartásban élte le élete számottevő részét, a másikonál „egyszerű” vagy más néven „nukleáris családos” háztartásba született és életét abban éli végig. Fajsz példája illusztrálhatja az előbbit. A női életút eszerint három szakaszra oszlott: egy, lényegében a biológiai érésig tartó és a tizenéves kor közepéig kiterjedő gyermekkorra, ezt követően kb. a harmincas évek végéig tartó „fiatal menyecske” korra (amikor a nők jelentős százaléka apósa, sógora, esetleg fivére háztartásában élt férjével és családjával), majd a „gazdasszony” korra, amikor is férje önálló háztartás (és önálló gazdaság) feje lett. Utóbbi szerepkör elérése azonban a gyermektelen, valamint az özvegyen maradt, és új házasságot nem kötő nő számára kevésbé valószínű. Esetükben ugyanis, akárcsak a birtoktalan rétegbe tartozók többségénél, a gyermekkort közvetlenül az „önálló háztartásfő felesége” szakasz követte. Ez azonban csak látszólag volt kedvezőbb az előbbinél, mivel a szélesebb körű családi-háztartási önállóság más háztartásoktól – más gazdaságoktól való függőséggel (és rendszerint szegénységgel) társult a birtoktalanok esetében. A hagyományos társadalomban a zsellérek–özvegyek–kiscsaládúak vagy eleve birtoktalanok, vagy azzá váltak és így más gazdaságokba, más üzemekbe kellett cselédként, vagy bejáró napszámosként bekapcsolódniuk annak érdekében, hogy létfenntartásukat biztosítani tudják. Kivételt ez alól csak olyan esetek képeztek, amikor a háztartás át tudott állni ipari tevékenységre, akár úgy, mint önálló kézműves, akár úgy, mint gyári munkás. Ez azonban a Kárpát medencében tömeges méretekben csak a 19. század közepe után következett be.

Speciális, a történeti Magyarországon kisebbséget képező női életciklust látunk a 2.14. ábra második részén, melyet a Miskolc melletti Hámor – egy német hagyományokkal rendelkező, részben mezőgazdaságból, részben vasipari munkából élő falu – nőkre vonatkozó adatai alapján lehetett rekonstruálni. Egyrészt a gyermekkor és a háztartásfő felesége státus elnyerése közé itt beékelődik egy nagyobb, szolgálóként eltöltött időszak. Másrészt az ábra „rokon” adata ugyanakkor azt is jelzi, hogy ezt a szakaszt nem mindenki élte végig. A fiatal lányok kisebbik része nem állt szolgálatba, sőt nem is mindenki ment férjhez, hanem a nők mintegy ötöde alárendelt státusban, rokonként élte végig életét. (Valószínűleg egy részük megözvegyülten került vissza a háztartásba.) Harmadrészt a feleségek egy hányada – általában megözvegyülése után – élete negyedik évtizedétől kezdve háztartásfői pozícióba kerül. (Feltehetőleg tovább neveli félévén maradt gyermekeit, és nem köt újabb házasságot.) Vagyis a hámori nő a szolgálatvállalással, illetve az özvegyként önállóan történő továbbéléssel részben nyugat-európai mintákat látszik követni: hangsúlyozottabb az önállósága, és már a hagyományos világban is jobban részt vesz a családon kívüli pénzkereseti lehetőségekben.

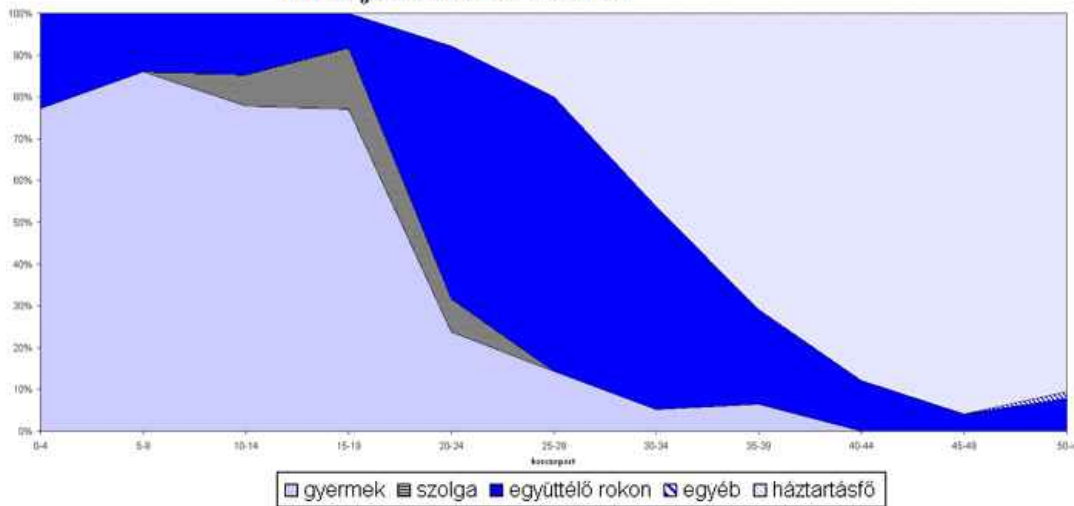
I. A nemes férfiak feltételezett életciklusa (Miskolc 1813)

II. A kézműves férfiak feltételezett életciklusa (Miskolc 1788)

III. Fajszi férfiak életciklusa

2.15 ábra

Hagyományos férfi életciklusok a 18-19. században

Forrás: ld. 2.14. illetve Faragó 2005: 419-420.

A férfiak esetében borsodi és miskolci kutatásaink alapján kettő, a Duna menti Fajszi falu alapján egy, a 18–19. század fordulójára érvényesnek tekinthető férfi életciklus modell megrajzolását kísérelhetjük meg. A miskolci nemes férfiak esetében (2.15. I. ábra) rendkívül egyszerű életciklust látunk. Bár vannak közöttük olyanok is, akik már 20 éves koruk előtt háztartásfővé válnak, túlnyomó többségük azonban csak húszas éveinek első felében jut el ebbe a pozícióba. A gyermekből háztartásfővé válásuk folyamata (mely a körökben minden valószínűség szerint együtt jár a házasságkötéssel) csak a 35–39 éves korcsoportban fejeződik be. Az átmenet azonban egyenes, köztes állomások – a családon kívüli szolgálatvállalás vagy korai házasságkötés és az atyai vagy apósi háztartásban betöltött alárendelt családfői szerep – gyakorlatilag nem fordulnak elő ebben a társadalmi csoportban. Mondhatjuk tehát tulajdonképpen azt is, hogy a nemesek – sokszor 30 évesen is gyermek státusban élve – arra várnak, hogy önálló háztartásfővé válhassanak, ami a némileg későbbi házasságkötés ellenére sem tekinthető egyértelműen „nyugati” házassági és háztartás-keletkezési modellnek. A korai házasság, illetve a korán elnyert háztartásfői pozíció ritka eseteire vonatkozó szórt szöveges források azt sejtetik, hogy ezek szabályt erősítő kivételek, rendszerint az apa vagy mindkét szülő korai halálát követik.

A fentebb ábrázolttól alapvetően eltérő életciklus modellt tapasztalunk a miskolci kézművesek között (2.15. II. ábra). A fiúk számára itt a gyermekkor tíz–tizennégy éves kor között fokozatosan véget ér, és attól kezdve körülbelül tíz évig (egyesekek harmincas éveik elejéig) inasként, majd legényként dolgoznak, többségükben az apai házon kívül. Ez lényegében valamilyen kézműves mesterség munkafogásainak elsajátítása céljából történik. Számottevő hányaduk mint legény – feltehetőleg a korabeli céhes előírásoknak megfelelően – hosszabb vándorútra is megy. Ennek következtében önállósodásuk és családalapításuk a rendelkezésünkre álló adatok szerint egyrészt minden valószínűség szerint összekapcsolódik, másrészt időben jócskán kitolódik. Vagyis a közép- és kelet-európai társadalmakra nézve sok kutató által gyakorinak vagy éppenséggel jellemzőnek tartott rokonként élés – tehát a korai házasság és egy ideig a szülők házában betöltött alárendelt családfői pozíció – körükben sem gyakorlat. Az önálló háztartásfővé válás (és a házasságkötés) időszaka a nemesekhez hasonlóan esetükben is a 20–24 éves korcsoportban indul és a 35–39 évesben fejeződik be. Ez az életútmodell tehát nagyon közel áll a kézművesek más közép- és nyugat-európai társadalmakban tapasztalható életciklusához.

Fajszi 1762. évi férfi életciklus modellje minden valószínűség szerint a földművesek életútját rögzíti és rímeli a korábban említett női párjára. Adataink szerint (2.15. III. ábra) itt az önálló háztartásfővé válás korszaka nagyjából egybe esik a két előbb tárgyalt csoporttal, ezt azonban többnyire megelőzi egy, az előbbieket életciklusaiban nem, vagy alig szereplő sajátos szakasz, a „rokon családfőként” élés. Vagyis a fiatal férfiak házasságkötése e csoportban viszonylag korán, jóval a háztartásfővé válás elérése előtt megtörténik. A teljes önállóságra, a háztartásfőségre már alárendelt „családfőként” (együtt élő rokonként) készülnek fel. Az esetek egy kis részében – vélhetőleg a fiatalabb testvérek – azonban feltételezhető, hogy az életük folyamán végig ebben az alárendelt státusban rekednek. Háztartásfővé csak úgy válhatnak, ha kilépnek annak keretei közül, ez azonban többnyire gazdasági helyzetük romlásával járhat együtt, amelyet nem mindegyikük vállal fel. Ha a csoportban maradván kivár, esetleg egy hirtelen haláleset megfordíthatja a szerencsését.

A 18–19. század fordulójáról származó adatok alapján felrajzolt három férfi életciklus modell tehát eléggé eltérő életutakat jelez, melyeknek mind demográfiai, mind társadalmi értelemben számos sejthető következménye lehetett. A nemesi és a kézműves modell nyilvánvalóan némileg alacsonyabb termékenységet, ugyanakkor rendezettebb életutakat sejtet. Ezen belül a kézműves modell határozottan nyugat-európai mintákat látszik követni: a gyermeki állapotot a családtól részben távol töltött tanulási, tapasztalatszerzési szakasz váltja fel, majd az önállósulás, a családalapítás és ezzel párhuzamosan a saját háztartás létrehozása következik. A nemesi modelltől hiányzik a külső tanulási-tapasztalatszerzési szakasz – a nagyszámú kisnemesség utódai közül kevesen szánták rá magukat (illetve voltak képesek) hosszabb ideig iskolai képzésben részt venni. A fiatalok lényegében otthon „kivárják” az önállósulás lehetőségét. A harmadik, a fajszi életpályamodell a gyermeki állapotból korai házasságkötéssel, a szülőkkel való rövidebb-hosszabb együttéléssel keresztül vezet a viszonylag kései önállósulás felé. Ebben a formációban a házasság és az önálló háztartás nem kapcsolódik szorosan össze, az életpályamodell a helyi szokásoktól függően vagy magasabb termékenységgel jár, vagy a házasságon belüli születéskorlátozáshoz vezet. A háztartás együtt élő tagjait nem szerződészerű, hanem a szokásokon és vérségi kapcsolatokon alapuló viszony köti egymáshoz, ami az együttélés rokoni-családi konfliktusoktól nem mentes bonyolódásával járó kelet-európai utat jelenti. A női életciklusok változatainak száma kevesebb, mint az itt felsorolt három férfi ciklustípusé. A nők élete ugyanis az iparosítás előtti időszakban (mely a Kárpát-medencében egészen a 19. század

közepéig, második harmadáig tart) sokkal inkább a férjhez menés és a gyermekszülés köré koncentrált, így kevesebb változatra nyújtott lehetőséget. Meglévő adataink mindenesetre azt sugallják, hogy a kulturális különbségek csökkenése és a foglalkozásokhoz kötött életciklus modellek elterjedése a nők esetében némileg lassúbb ütemű. (Ami nem független attól a ténytől, hogy csak a 20. század közepén lép ki többségük a családon kívüli munka világába.)

A 19. század második fele azonban sok tekintetben változásokat eredményezett a fenti képeken. A meginduló és fokozatosan terjedő születéskorlátozás következtében egyes területeken már a 18. század végétől – országos méretekben azonban csak a 19. század második felében – csökkenni kezdett a termékenységi szerepkör (a gyermekszülés) fontossága a nők életében. A század utolsó harmadában kibontakozó gazdasági-társadalmi átalakulás, vagyis az ipari forradalom magyarországi megindulása további átalakulásokat hozott. Egyrészt először közvetlenül a városok környékén, majd az infrastruktúra, a közlekedés fejlődésével egyre szélesebb körben lehetőséget nyújtott a nők és fiatalok hagyományos közösségből való átmeneti vagy végleges kilépésére azzal, hogy új munka- és megélhetési lehetőségeket kínált. Másrészt a mezőgazdasági technológia fejlődése megkezdte, az első világháború keltette szükséghelyzet pedig felerősítette a hagyományosan szigorú kor- és nem szerinti munkamegosztási rend fellazulását. Hozzájárult mindehhez az a demográfiai változássorozat, mely, mint korábban említettük, részben átalakította a nemek és korcsoportok egymáshoz viszonyított arányát és társadalmi helyzetét, részben megváltoztatta a női életút hosszát és szakaszait.

A 20. századra vonatkozóan sajnos nem áll módunkban olyan színes képet felrajzolni, mint amelyet a 18-19. század fordulójára vonatkozóan meg tudunk tenni. Ennek két oka is van. Egyrészt az a benyomásunk, hogy a modernizálódó, kapitalizálódó gazdaságban és társadalomban a regionálisan kialakult, és lassan változó norma- és szokásrendszereket az egyre részletesebben kidolgozott törvénykönyvek, jogszabályok, munkaszerződések és nyugdíjrendeletek egyre inkább felülírják. A szabályozások együtt a kötelező iskoláztatással, a bérmunka elhatalmasodásával pedig mind az életutakat, mind az együttélési formákat jelentős mértékben uniformizálják. Másrészt a korábbi korszakra vonatkozó vizsgálataink családonkénti és egyéni adatok elemzésén alapulnak, míg a 20. századot a hivatalos statisztikai anyag segítségével próbáljuk meg rekonstruálni és értelmezni. Az előbbi korszak anyagához képest utóbbi forrásaink biztosabb lábon állnak, pontosabbak és reprezentatívak, ugyanakkor sokkal inkább korlátozzák a feltehető és megválaszolható kérdések számát.

1.16. táblázat - A 15 éves és idősebb női népesség családi állapotának változása (1869-2005)

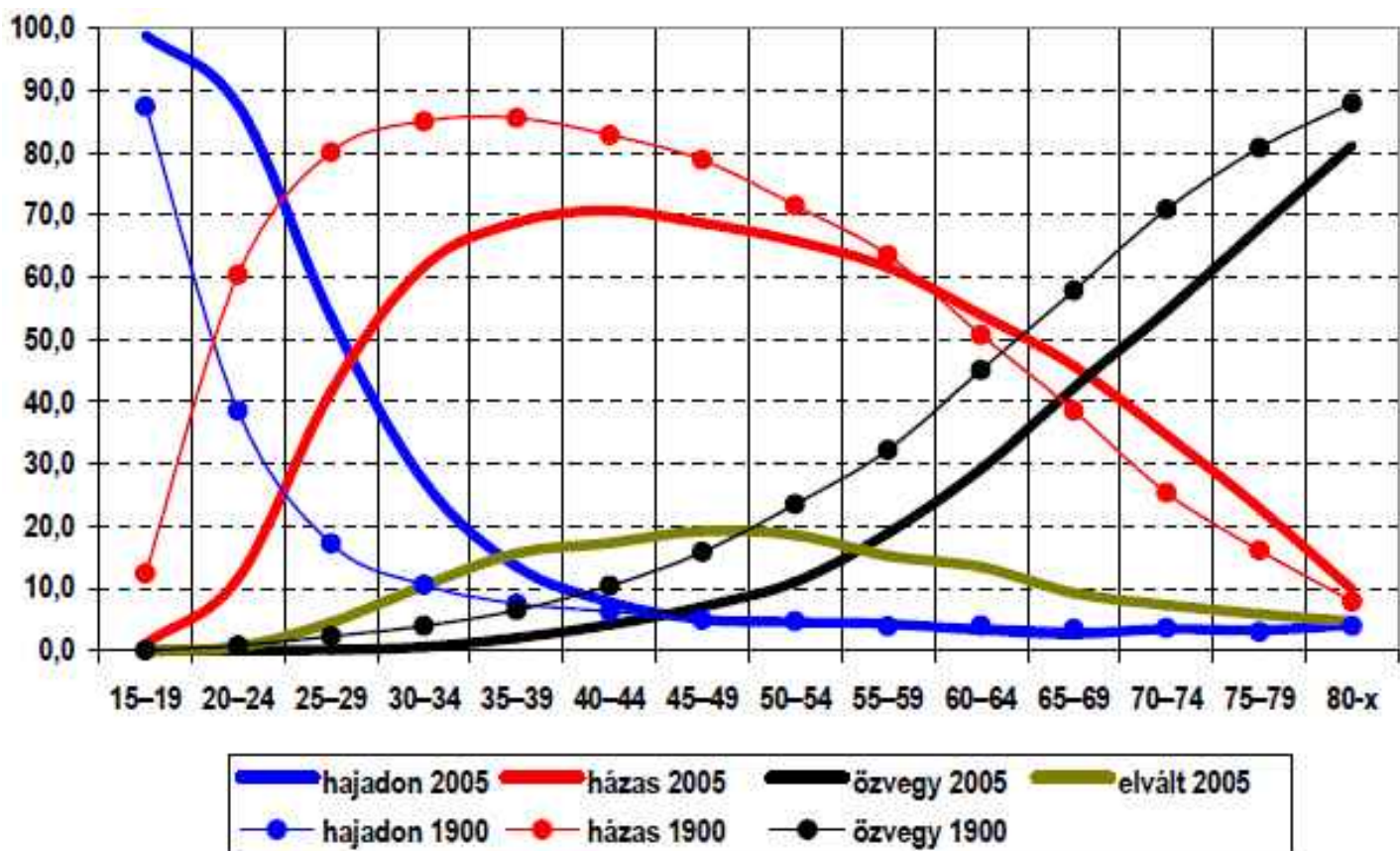
Év	Hajadon	Házás	Özvegy	Elvált	Összesen
	Százalék				
1869 ^{a)}	21,3	63,7	14,2	0,8 ^{b)}	100,0
1880 ^{a)}	22,6	61,7	15,5	0,2	100,0
1890 ^{a)}	22,2	62,6	15,1	0,2	100,0
1900	24,3	61,6	13,8	0,2	100,0
1910	24,3	61,7	13,6	0,5	100,0
1920	27,3	56,8	15,2	0,7	100,0
1930	26,4	57,8	14,6	1,2	100,0
1941	24,7	59,3	14,7	1,4	100,0
1949	22,7	59,1	16,6	1,6	100,0
1960	17,3	64,4	15,7	2,6	100,0
1970	17,2	63,8	15,2	3,8	100,0
1980	13,8	64,3	16,3	5,6	100,0
1990	15,9	58,1	17,8	8,2	100,0
2001	22,0	49,5	18,5	9,9	100,0
2005	24,0	46,5	18,9	10,6	100,0

a) polgári népesség

b) ismeretlen állapotúval együtt

Forrás: Klinger 1992: 10, Mikrocenzus 2005 II: 56-57

Jelen esetben az életciklus megközelítéséhez a családi állapotra vonatkozó férfi és női adatok nyújtják talán a legjobb lehetőséget. Ha az erre vonatkozó idősorokat nézzük, akkor a családi állapot alakulásában több, egymással ellentétes tendencia is megfigyelhető. Általában azt lehet mondani, hogy a népszámlálási adatok szerint a nyugat-európai összehasonlító adatokhoz képest végig igen magas a házassági hajlandóság. A valaha házások (házások, özvegyek és elváltak együttese) aránya a 15 év feletti nők között szinte mindig meghaladja a 75 százalékot, sőt 1920 és 1980 között folyamatosan növekszik, így 1960 és az évezred vége között túllép a 80 százalékon is. Ezen belül a házások aránya a 19. század végétől az 1950-es évekig növekszik, azt követően csökken. Az özvegy nők aránya 1869 és 1970 között a 13 és 16 százalék között ingadozik, csak 1970-től kezd lassú, de folyamatos növekedésbe (ami mögött egyaránt kereshető a két nem eltérő hajlandósága, és az újránházassági hajlandóság hanyatlása is). A polgári házasság 1895. évi bevezetésével mindenki számára lehetőség nyílt házassága felbontására, de ennek elfogadása a szokások szintjén csak igen lassan történt meg még a protestánsok körében is, holott erre esetükben már a 16. századtól kezdve volt mód (viszont a helyi közösségek normái ezt általában továbbra sem támogatták). Az elváltak aránya hosszú ideig igen lassú ütemben növekszik, számuk csak a 20. század végén kezd gyorsabban gyarapodni. A férfiak családi állapotára vonatkozó számok szinte tükrözik a női tendenciákat – emiatt adataikat külön nem is tüntettük fel – azzal a különbséggel, hogy esetükben a nőtlenek aránya jó 10 százalékkal haladja meg a hajadonok értékét, míg az özvegyek, illetve elváltan élők részaránya lényegesen alacsonyabb közöttük a megfelelő női adatoknál. A nőtlenek aránya azért magasabb, mert a férfiak némileg később házasságnak, a magányosan maradt középkorú és idősebb férfiak újránházassági esélye – nem utolsósorban kisebb számuk miatt – pedig eleve mindig jobb, így közöttük a házasságban élők aránya minden alkalommal meghaladja a hasonló női értéket.

2.17 ábra

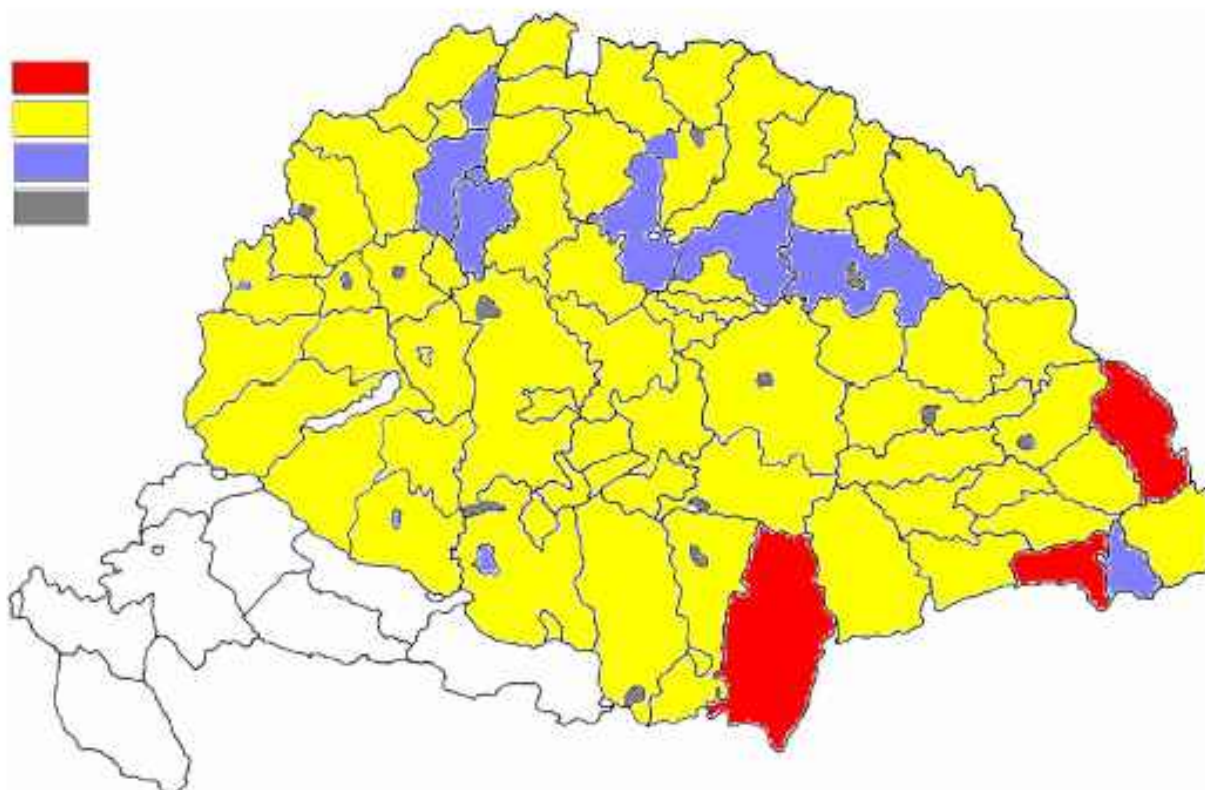
A női családi állapot ciklusok átalakulása 1900 és 2005 között

Forrás: Mikrocenzus 2005 II: 56-57 után számítva

A hosszú távú változások tendenciáit azonban alighanem akkor látjuk világosabban, ha a demográfia, és ezen belül a termékenység szempontjából legfontosabb nők csoportjára koncentrálna egymás mellé tesszük családi állapot szerinti adataik 1900 és 2005 közötti alakulását. Az ábra talán az első pillanatban nem könnyen áttekinthető, de tanulságai lényegbevágóak. Az évszázad során szemmel látható az özvegyülés körülbelül egy évtizeddel későbbre tolódása, mely a halandóság javulásának tudható be. A másik markáns tendencia, mely a lineárisan egymás mellé tett családi állapot szerinti adatokból talán nem látszott annyira feltűnően, az a házasság intézményének megroppanása. Átlagosan nem csak 10-15 évvel későbbre tolódott a házasságkötés időszaka, hanem a házasként élők csúcsa is körülbelül 15 százalékkal alacsonyabban helyezkedik el, a huszonévesek között pedig ez a távolság az eltelt évszázad alatt 40-50 százalékra nőtt. Ez azt jelenti, hogy ha az ábrázolt két adatsort modellnek tekintjük, akkor a házasságban élés időszaka 40 százalékkal, ezen belül a házasságban eltöltött 45 év alatti időszak – vagyis a fogamzóképesnek tekintett periódus – hossza körülbelül 55 százalékkal csökkent. Mindennek persze megvannak a komoly termékenységi következményei, melynek tárgyalására a 4. fejezetben kerítünk sort.

2.4. A népesség fizikai állapota.

A korai népszámlálások több ízben kísérleteztek azzal, hogy a népesség fontosnak tartott fizikai állapotát – a betegségeket és fogyatékoságokat – felmérjék (Lakatos 1996). 1880-ban konkrétan kérdezték és közzé is tették a népesség betegségi állapotára vonatkozó adatokat. A kérdések főként a betegség kezdetére és időtartamára vonatkoztak, a válaszok részletei azonban ma már keveset mondanak számunkra. Főként az összevont adatok területi különbségeit látszik érdemesnek közelebbről megvizsgálnunk.

piros=betegek aránya alacsony, sárga=betegek aránya átlag alatti, kék=betegek aránya átlag feletti, szürke=betegek aránya magas (átlag=17,4 ezrelék)

2.18 térkép

A népesség egészségi állapota 1880-ban bevallásuk szerint

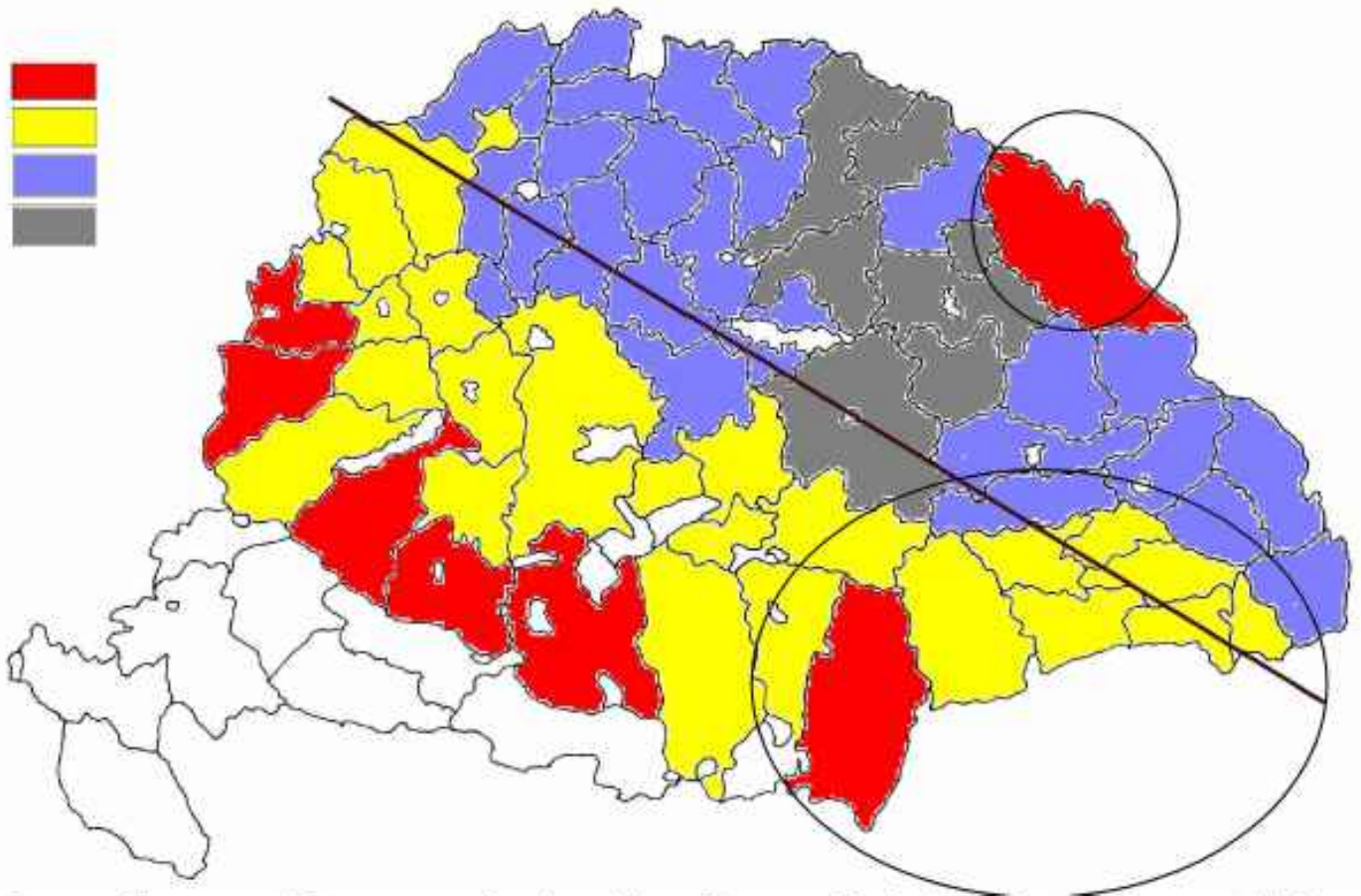
Forrás: 1880. évi népszámlálás után számítva

Ha az 1880. évi betegség térképre nézünk, akkor néhány különbség azonnal szembe tűnik. Először is a betegek aránya szinte minden nagyobb városban meghaladja az országos átlagot. A városok lakossága tehát vagy rosszabb egészségi állapotban él, mind a vidék – a korabeli halandóság mellett ez elképzelhető – vagy e településeken már társadalmi értelemben különösebb hátrányok nélkül nyilvánosan bevallható, ha valakinek egészségügyi problémái vannak. Megfigyelhető továbbá két, magát az átlagnál nagyobb mértékben betegnek mondó terület: Bars és Hont megyék (a Garam völgye), valamint Turóc összefüggő csíkja, és Borsod, Szabolcs, illetve Szatmár ugyancsak összefüggő területe. (Ismereteink jelen szintjén ennek nem tudjuk magyarázatát adni, érdemes lenne e vidékeket egészségügy történeti kutatások tárgyává tenni.) A másik érdekes véglet három hegyvidéki megye – a főként románok lakta Hunyad és Fogaras, valamint a székelyföldi Csík megye – képezi, melyek lakói igen nagy arányban mondják azt, hogy nem betegek. Úgy tűnik, hogy e vidékeken az átlagosnál jóval egészségesebb

populáció lakik, bár az sem zárható ki, hogy errefele az átlagosnál is nagyobb szegény volt az, ha valaki beteg, gyenge, vagyis munkaképtelen.

Sajnos időbeli változásokat szemléleti okokból lényegében nem tudunk elemezni. 1880-ban ugyanis átlagosan a megkérdezettek 1,7 százaléka mondta magáról, hogy beteg, míg 100 évvel később mindössze 20 százalék állította magáról azt hogy egészséges, 37 százaléknak különféle egészségügyi problémái voltak, és több, mint 42 százalék pedig kifejezetten betegnek mondta magát (Losonczy 1989: 333-338). Az a benyomásunk, mintha 120 évvel ezelőtt „illett” volna egészségesnek lenni, manapság pedig szinte kötelező panaszkodni. (Azt ugyanis nem tartjuk valószínűnek, hogy egészségi állapotunk sokkal jobb táplálkozás, lakáskörülmények, munkaviszonyok és egészségügyi ellátás közepette hússzor rosszabb lenne a 20. század végén, mint 1880-ban volt.)

A Keleti Károly által végrehajtott táplálkozástörténeti vizsgálat mellékesen publikált egy igen érdekes adatsort az 1883-1884. évi újoncozások alapján (Keleti 1887: 361-363). A közlés szöveges jellemzés alapján összefoglalja, hogy az igen nagy arányban be nem sorozottak között mekkora arányt képviseltek a testi hibásak, a gyengék valamint az alacsonyok (konkrétan az egykorú előírások szerint a 155 cm-nél kisebb méretűek). Mivel az előbbieket a közlés tartalmilag nem részletezte, nem tudunk velük foglalkozni. Egyébként is, számunkra a magasságra vonatkozó adat látszik igazán érdekesnek annak ellenére, hogy konkrét számadatokat ez sem közöl. Érdeklődésünknek több oka is van. Egyrészt a testméretek elemzése az utóbbi évtizedekben külön vizsgálati témává nőtte ki magát a gazdaságtörténészek körében, mivel a testmagasság és a népesség jóléte, táplálkozási szintje és a gazdasági fejlődés illetve hanyatlás között jól értelmezhető összefüggést sikerült találni. Másrészt a modern társadalmakban a katonaság személyi utánpótlását biztosítani hivatott újoncozás – legyenek résztvevői akár önkéntesek, akár sorkötelesek – mindig jól dokumentált és egymással regionálisan, illetve nemzetközi méretekben is összehasonlítható adatállományokat produkált. A továbbiakban tehát e témakörből adunk némi ízelítőt.

piros=az újoncozottak igen magasak, sárga=átlagnál magasabbak, kék=átlagnál alacsonyabbak, szürke=igen alacsonyak (átlag=az alacsonyak aránya 14,3 százalék)

2.19 térkép

A fiatal férfinepesség magassága az 1883-1884. évi újoncozási adatok alapján

Forrás: Keleti 1887: 361-363. után számítva

A Keleti által közölt újoncozási adatokat térképre rajzolva a területi megoszlások különbségei ugyancsak érdekes eredményeket adnak. Lényegében Háromszéktől Trencsén megyéig – vagyis a Székelyföldet, Kárpátalját, a Felvidéket és a Tiszántúl magában foglaló területen (Máramarost kivéve) – az átlagosnál alacsonyabb méretű újoncokat írtak össze, míg a Dunántúlon, a Kisalföldön, a Duna-Tisza közén, és az ország déli részén (Dél-Alföld, Délvidék, Dél-Erdély) pedig az átlagosnál magasabbakat találtak. A Kárpát medence északnyugati–délkeleti irányban tehát egy vonallal tulajdonképpen kettéválasztható. A magasabb méretű újoncokat adó területek összefüggenek egymással, így ezzel kapcsolatban hipotéziseket is állíthatunk (amelyeket később természetesen külön kutatásoknak kell igazolniuk, vagy elvetniük). Eszerint a Soprontól Bács megyéig terjedő, az újoncok magassága tekintetében kiemelkedő területnél az átlagosnál jobb táplálkozási viszonyokat feltételezhetünk, míg Krassó és Máramaros megyék magas sorkötelesei esetében inkább a genetikai örökség irányába tapogatózunk.

2.20. táblázat - A 18-19. század fordulóján összeírt katonakötelesek és az 1973. évi sorkötelesek egészségi állapotának összehasonlítása

Jellemzők	Miskolci újoncok 1788	Szatmári nemesi felkelők 1809	Sorkötelesek 1973 Borsod megye	Sorkötelesek 1973 Budapest
	Százalék			
egészségi okból alkalmatlan	14,4	12,2	21,3	29,6
alkalmas	85,7	87,8	78,7	70,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	395	4 913	1 788	1 376
Az alkalmatlanok megoszlása a főbb egészségügyi problémák szerint				
Végtag hibás	28,1	17,5	4,7	3,2
Izom- és csontrendszer hibás	5,2	1,0	21,1 ^{a)}	33,7 ^{b)}
Látáshibás	8,8	10,7	15,5	26,3
Beszéd- és halláshibás	5,2	7,3	3,2	5,4
Szellemi fogyatékos	1,8	2,0	24,2	15,2
Beteg	45,7	26,0	17,1	12,0
Ismeretlen	5,2	35,5	14,2	4,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	57	599	381	407

a) több mint felük lúdtalpas

b) nem egészen egyharmad lúdtalpas

Forrás: Nemeskéri-Juhász 1983: 622-629, 658-667 és szerző számításai a Borsod megyei Levéltár sorozási adatai alapján

Az újoncozás során keletkezett információkat – konkrétan a II. József utasítására bekövetkezett 1788. évi katonáállítás iratanyagát – Borsod megyei kutatásaink során részletesebben is megvizsgáltuk. Elemzésünknek csak egy részletét mutatjuk itt be, mely az egészségi okok miatt alkalmatlannak minősített borsodi újoncok adatait veti össze a húsz évvel későbbi nemesi felkelés szatmári, valamint az 1973. évi sorköteles összeírás Borsod megyei adataival. Ha csak a 18. század végi miskolci adatokat nézzük, melyek a legrészletesebbek, rövid összefoglalásként a következőket mondhatjuk: a 395 jelenlévő, és megvizsgált sorozásra személyből 14 százalék beteg illetve fogyatékos, 12 százalék rossz fogazatú (ez akkoriban felmentési ok volt), 73 százalék egészséges (ám ennek közel fele, az egész sokaság 34 százaléka alacsony termetű, nem érte el a besorozáshoz szükséges 155 cm-es magasságot).¹³ Összehasonlítva a miskolciakat a másik két adatsorral némi meglepetéssel azt látjuk, hogy közülük egészségi állapot tekintetében a legjobb karban a szatmári nemesek vannak, a legrosszabban pedig az 1973. évi budapesti sorkötelesek. Ha a testméretet és a fogazat minőségét figyelmen kívül hagyjuk, akkor 1973-ban kevesebb a katonának alkalmas személy, mint a 18-19. század fordulóján. Forrásaink szerint viszont az

¹³ Az már a helyzet humora, hogy Miskolc városának összesen 26 katonát kellett volna kiállítani, de a kijelölt 520 személyből egészségügyi és családi okok miatt 72 százalékot felmentettek, 24 százalék távol volt, vagy meghalt, így végül mindössze 19 főt találtak katonáskodásra alkalmasnak az 1788. évi sorozás során. (Az arányok alighanem jól tükrözik egyrészt a törvényhatóságok és a bécsi udvar közötti viszonyokat, másrészt a helyi és személyes érdekek mindenek fölé helyezésére irányuló, évszázadok óta élő törekvést.)

1973. évi sorkötelesek jóval magasabbak, mint közel 200 évvel azelőtti elődeik. Előbbiek minden valószínűség szerint sokkal jobban tápláltak, mind a 18. századi Borsod megyei sorozáson résztvevők, illetve a szatmári nemesi felkelők. Ugyanakkor a 20. századbéli sorkötelesek között jóval több a csont-, izom- és gerincrendszer hibás, a látáshibás és a szellemi fogyatékos, mint az előbbiek soraiban. Nem tudjuk eldönteni, hogy e mögött mennyiben található tényleges ún. civilizációs egészség romlás, és mennyiben adódnak a nagyobb alkalmatlansági százalékok a magasabbra emelt követelményekből. A 18. század végi miskolci és szatmári újonc népesség két tekintetben kétségtelenül rosszabb állapotban van, mint az 1973-as minta: jóval több közöttük a végtag hibás és lényegesen nagyobb közöttük a betegek minősített aránya. Utóbbiak nyilván összefüggnek azzal, hogy a hagyományos világban, a többnyire mezőgazdaságból élő népesség jóval nagyobb fizikai igénybevételnek van kitéve és magasabb az esélye annak, hogy komolyabb sérüléseket szenvedjenek el munka közben. Ugyanakkor orvosi ellátással alig rendelkeznek, tehát ha egy betegség súlyosabb és nem találnak rá megfelelő és elég hatékony ún. „népi gyógymódot”, akkor jó idő eltelik, amíg újra egészségesek lesznek. Ugyanez vonatkozik fogaik állapotára is: a vásári foghúzáson kívül 18. század végi újoncainknak alighanem kevés más fogászati gyógymóddal volt alkalmuk találkozni.

A sorozási adatokból egyúttal megállapítható, hogy a közrendű miskolci újoncok fizikai állapota rosszabb, mint a Szatmár megyében 1809-ben összeírt nemeseké. Ez az adat azért figyelemre méltó, mert abban az időben a nem nemesek közül nem teljes születési évfolyamok, hanem csak a kiválasztott személyek kerültek a bizottság elé, tehát a legsúlyosabb, már „civil” szemmel is láthatóan alkalmatlanok valószínűleg nem is találkoztak a sorozást végző katonaróval. 20 százalékkal több a betegek aránya a miskolci újoncok, mint a kontroll-csoportot képviselő szatmári kismesek között, s előbbieken belül 60 százalékkal több a végtag hibás és sokkal magasabb arányú a csont-, izom- és gerinc- és sérüléses valamint a sérves. Egyértelmű tehát, hogy a nem nemesek között lényegesen magasabb az olyan alkalmatlanok aránya, akik fogyatékosukat baleset, illetve megerőltető munka következtében szereztek. A kemény élet következményeire utal azon adatunk is, miszerint a betegek és alkalmatlanok száma a 17 és 35 év között szóródó sorozásra került, alsóbb társadalmi rétegekbe tartozó fiatal férfiak között az életkorral párhuzamosan figyelemreméltó arányban nőtt.

Mindez csak ízelítő volt abból, amit a történeti források vizsgálatából a népesség 18-19. századi fizikai és egészségi állapotára vonatkozóan megtudhatunk. Sajnos a kutatók között egyelőre nem látszik nagyobb érdeklődés e kérdéskörök vizsgálata iránt, holott a megyei és városi levéltárakban bőségesen található régi sorozásokra vonatkozó irat-együttesek.

2.5. Összefoglaló

1. A 19. század közepétől kezdve végigkísérhető a magyarországi népesség korszerkezetének alakulása. Mindezek alapján megállapítható, hogy a népesség korösszetétele adatsorunk kezdetétől fogva folyamatosan tolódik el az idősebb korosztályok irányába. A korszerkezet öregedésének üteme a 20. század második felétől gyorsul;

2. A férfi–nő arány a 18. század végétől kezdve folyamatos eltolódást mutat a nők javára, de emelkedése nem egyenes vonalú, hanem ingadozásokon keresztül megy végbe. Az ingadozásokat leginkább a fiatal és középkorú népesség nemi arányainak erőteljes oda–vissza változásai keltik;

3. A nemek közötti tevékenység-megosztás, a társadalmi és nemi szerepek a hagyományos társadalomban mai szemmel nézve szilárdabbak, ridegebbek és jobban körülhatároltak voltak. Ez minden valószínűség arra vezethető vissza, hogy a rosszabb demográfiai viszonyok, a mostohább természeti környezet, a nehezebb munkafeltételek közepette a túléléshez szükséges feltételek biztosításához egy-egy populációnak minden erejére és minden keménységére szüksége volt, és az eredmény még így is bizonytalan maradt;

4. A népesség családi állapot szerinti összetételének változásai egyrészt a nyugat-európai arányoknál magasabb házassági hajlandóságot mutattak egészen az 1980-as évekig, másrészt a házasság intézményének válságba kerülését jelzik a 20.

század második felében. A házasságban élés valamint a nők házasságban eltöltött termékeny időszakának hossza egyre kisebb, amely a jelen és a jövő termékenységére nézve veszélyeket rejt magában;

5. A népesség szerkezetének változása nem lineáris folyamatként képzelendő el. A változások az esetek többségében hullámok formájában történnek, melyek háttérben rövidebb távú egyéni életciklusok sokasága húzódik meg. Az életciklusok mintái hosszú ideig a gyakorlati tapasztalatok alapján kialakult szokásrendszereket követik, de a 20. század folyamán a ciklus típusok változatossága csökken a gazdaság és társadalom átalakulása, illetve a jogrendszer szabályozó hatása miatt;

6. A történeti adatok segítségével kísérletet tehetünk a népesség fizikai és egészségi állapotának vizsgálatára is. Az adatok összehasonlítása azonban nehézkes, mert a beteg állapot felismerése, elfogadása és bevallása a hagyományos társadalomban nem volt általános. Több eredményt hozhat a sorköteles populációk egymással történő összehasonlítása.

Női sorsok a hagyományos világban egy néprajzi kutatás tükrében. (Morvay 1956: 46-48 alapján)

„Mindenben a férfi volt az első. Ő parancsol, az asszony kötelessége az engedelmesség. A férfi vett először a tálból, ő ment elől az utcán, azt tehetette, amit akart, pihenhetett, mulathatott: ura volt önmagának. Viszont „a menyecskének mindenki ura”, elsősorban természetesen a férje Az asszonnak kötelessége volt félni az urát. „Félni kellett az embereket”, mert az ember tulajdona az „asszonyi állat”. Így mondják ezt ma is a bodonyi öreg emberek. Az asszony nem volt élettárs, gondjait nem osztotta meg, gondolatait nem közölte vele a férje. Ha valamit nem jól cselekedett, ütéssel igazította a helyes útra. Ez a bánásmód nem volt szégyen, nem volt rendellenes, az asszony is így tudta...”A vén bűnös asszonyoknak nem árt, ha néha megverik őket.”Hogy az asszonnak mi a bűne ... arra nem kaptam feleletet.

A családban a férfiak testvérek, unokatestvérek voltak, egy vérből származtak, de az asszonyok mind más családból kerültek a házhoz. A férfiak tudatában benne élt a meggyőződés, ... hogy a vagyon az övék, s benne dolgozva a magukét művelik, gondozzák, általa magukat gazdagítják, családjuk tekintélyét emelik. A nőknek nem volt vagyonuk sem lány-, sem asszonykorukban. Ha a családban lány született, nem örültek neki. „A lány hamar elmegy ... a másét dolgozza egész életében”....

A lány ennalóján kívül mást nem kapott apai családjától. Hozományát – egyetlen ládára való ágyi és testi ruháját meg esetleg egy bőrködmönt – az édesanyja teremtette elő saját kender és toll részéből meg ügyességéből. Vagyont nem vitt a menyecske férje családjához, csak hosszú évekre elegendő ruhaneműt és ágyneműt. Ott pedig végzett munkájáért étellel fizették. „Asszony csak akkor kapott szalonnát, ha dolgozni ment ki a mezőre.” Ha hosszabb időre ágynak esett, lehetőleg hazavánszorgott anyjához, nehogy terhére legyen az 'idegeneknek' ”

3. Házasság – család – háztartás

3.1 Házasodás

A házasság a hagyományos világban egy olyan társadalmilag szentesített kapocs, amely szabályozza a résztvevők közötti szexuális kapcsolatot, célja utódok létrehozása és egymással szolidáris rokoni csoportot–rokoni kapcsolatrendszert teremt, illetve erősít meg. Bár a magyar házassági rendszer Európa többi keresztény népéhez hasonlóan a monogámiára épül, ennek ellenére ez a kapcsolat a fentebb elmondottakból következően még sem egyszerűen két egyén, hanem egyének csoportjai (családok, rokoni csoportok) közötti megegyezés eredményeként jön létre, és, mint ilyen, rendkívül bonyolult összefüggés-hálóra épül. Ugyanakkor a benne résztvevő egyének számára is alapvető átalakulásokat hoz magával: megváltoztatja a házaspár társadalmi pozícióját, lehetőségeit, sok esetben munkamegosztásban elfoglalt helyüket, végső soron egész életmódjukat. Mivel a házasság tehát rendkívül sokfelé kapcsolódó intézmény, teljes körű tárgyalása messze túlterjed a demográfia vizsgálati körén, így csak a kérdéskör bizonyos elemeit szándékozunk részletesebben tárgyalni.

A házasság szokásrendszere

A hagyományos társadalomban a házasság létrejövetele tulajdonképpen két szakaszra bontható. Az első a néprajzkutatás által „párválasztás”-nak nevezett szakasz, melyet lényegében a megfelelő partner megtalálásához szükséges szokások, normák és stratégiák határoznak meg. Többek között magában foglalja a fiatalok ismerkedése és a szerelem, a partnerek közvetítése (a „házasságszerzés”), az informális és formális előzetes megállapodások (szeretőtartás, eljegyzés, próbaházasság) szokásrendszerét, valamint a választható partnerek körét behatároló különböző endogámia-szabályokat. Itt érdemes megemlíteni azokat a speciális megoldásokat is, amelyekkel a népesség igyekezett praktikus válaszokat találni a vagyon gazdaságosabb elosztására, illetőleg a házasságkötés kapcsán felmerült vitás kérdésekre (rokonházasságok, házassági cserék, „vőül menés”, „nőrablás”). A második szakasz a szűkebb értelemben vett házasságkötési aktust jelenti annak családi, egyházi és állami/hatósági vonatkozásaival (az esküvő és lakodalom szokásai és szertartásai). Az iparosítás előtti korszakban a párválasztás egyértelműen az idősebb generáció, a szülők és rokonok kezében volt és ők a maitól alapjaiban eltérő értékrend szerint döntöttek, melyben az érzelmi szempontok nem igazán játszottak szerepet. A párválasztás tulajdonképpen annak a stratégiai rendszernek volt kulcsfontosságú eleme, amely a hagyományos világ – főként a parasztok és a kézművesek – számára számos fontos kérdést rendezett. Biztosította egyrészt a genealógiai értelemben vett „család”, a rokoni csoport fennmaradását, sőt esetenként számszerű növekedését. Biztosította másrészt azt, hogy az abban résztvevő családok földbirtokukat, vagyonukat megőrizhessék, esetleg gyarapíthassák és fenntarthatassák a gazdaság folyamatos működéséhez szükséges kellő méretű, illetve kor- és nemi összetételű munkaszervezetet. Biztosította végül a leszármazottak, a kapcsolatba kerülő családok összeházasodó tagjainak további életét olymódon, hogy vagyoni helyzetüket, közösségen belüli társadalmi pozíciójukat legalábbis megőrizték, de ha lehet, még javítsák is. A párválasztás mellett még több ide tartozó stratégiai elemet megemlíthetünk: a házasság életkori időzítését az utódok számára (amit az első házasságkötők átlagos életkora jelez a külső megfigyelő számára), az ifjú pár házasság utáni lakóhelyválasztását, valamint az esetleges szerződéses megegyezéseket és kölcsönös kötelezettségvállalásokat.

3.1 kép

Falusi menyasszony és vőlegény a 20. század elején

a) A kép jól jellemzi a házasságkötés külsőségeiben is megmutatkozó ünnepi jellegét, mely a rokonok és ismerősök nagy csoportjának részvételével történt és közös evés – ivás (lakodalom) koronázta meg a ceremóniát.

Forrás: Fél – Hofer 1994: 13 után (részlet)

A fenti stratégiai célok elérése időközönként sajátos megoldási módokat eredményezett. Gazdasági-társadalmi okokból egyes közösségek, illetőleg egyes leszármazási csoportok tudatos megfontolás alapján előszeretettel kötöttek rokonházasságokat, melyek segítségével a vagyont – elsősorban a legfontosabb ingatlanokat: a házat és a földet – a rokonságon belül lehetett tartani. A legtöbb esetben unokatestvéreket házásítottak össze a vagyon megtartása érdekében. A rokonházasságok tényleges aránya azonban nem volt túl magas, a 19. század utolsó harmadában kevesebb, mint egy százaléka az összes házasságkötésnek és csökkenő tendenciát mutatott. Mivel gyakoriságuk a városokban illetve a fejlettebb, urbánusabb dunántúli területeken valamivel magasabb, mint a falvakban valamint az elmaradottabb régiókban (Tiszántúl, Kárpátalja, Erdély), korántsem egyértelmű az, hogy ez a szokás elsősorban a parasztsághoz illetve a magyar etnikumhoz kötődött.¹

A rokonházasságokhoz hasonló „vagyontakarékos” megoldás volt az, amikor két rokonság megállapodott egymással abban, hogy „keresztbe házasodnak”. Ennek során a csoportok egy-egy tagja kölcsönösen a másiktól választott magának házastársat (gyakorta egyidejűleg is kötöttek házasságot). Ezzel a módszerrel el lehetett kerülni azt, hogy a hozomány vagy az örökség kiadása következtében földet és vagyont veszítsenek a szóban forgó rokonságok, illetőleg mód nyílt arra, hogy a fenti javak „cseréje” révén kedvezőbb birtokfekvést biztosítsanak maguknak. Ehhez még hozzájöhettek azok az előnyök, amelyek két rokoni csoport többszörös házasságkötése révén történő szorosabb összefonódásból a mindennapi élet tevékenységeinek szervezése és véghezvitele során adódhattak.

A családi stratégiák fontos eleme volt a házasságkötés utáni lakóhely megválasztása. 18. századi szórvány adataink azt mutatják, hogy e téren különböző modellek létezésével számolhatunk. Voltak olyan közösségek, ahol a fiatal házások közel háromnegyed része vagy azonnal, vagy a házasságkötést követő néhány éven belül önálló háztartást tudott létrehozni. Ennek ellenpólusaként a Duna menti Fajszt adatában azt látjuk, hogy itt az 1760-as években például a fiatal párok kevesebb, mint 15 százaléka tudott házassága első éveiben önállósulni, többségük még hosszabb ideig a szülőknél lakik és legény, illetve lánykorához hasonlóan továbbra is irányításuk alatt él és dolgozik. Legtöbb adatunk azonban egy harmadik modellre vonatkozik: eszerint a fiatal házások kb. fele az, amelyik korán saját lábra tud állni (új lakásba költözik = neolokális lakóhelyválasztás), a másik fele viszont a szülői háztartás része marad. A többség az új férj szüleinek háztartásában élt (patrilokális lakóhelyválasztás), de egyes helyeken nagyobb arányú „vöül menést” (vagyis az új párnak a fiatalasszony szüleihez való költözését) is tapasztalhattunk. Bár erre vonatkozó konkrét kutatások csak igen gyéren állnak rendelkezésre, a szórványos adatokból arra következtethetünk, hogy a 19. század folyamán – amikor a még használatba nem vett üres földterületek már csaknem eltűntek és a parasztság terjeszkedése-földszerzése gyakorlatilag lehetetlenné vált, vagyis a magyar paraszti társadalom a „földszüke” szorításába került – a házasságkötés után rögvest külön költözni tudó új házaspárok aránya alighanem csökkent. Valószínűleg erre az időszakra tehető a fent említett sajátos partnerválasztási/ lakóhelyválasztási stratégia, a „vöül menés” szélesebb körben történő elterjedése is. Ez egyúttal a szegényebb származású fiatal férfiak, szolgalegények felfelé mobilitásának egyik útját is jelenthette. (A másik út egy módosabb özvegyasszony feleségül vétele volt.) Alkalmazták ugyanakkor azokban a családokban is, ahol több fiú nőtt fel és egyforma mértékű földdel való ellátásuk komolyabb birtokaprózódás nélkül nem lett volna lehetséges. Nem egy esetben ilyenkor a legidősebb fiút vöként próbálták meg elindítani életpályáján. Más célból ugyan, de előfordult ez a „megoldás” az egyetlen lánnal rendelkező egykés családokban is. Itt a gazdaság folyamatosságát próbálták biztosítani vöfogadással – vagyis tulajdonképpen a hiányzó férfi örökös és egyúttal a hiányzó fiatal férfi munkaerő „beszerzésével”.

A legfontosabb motívumok a partner kiválasztásánál az alábbiak voltak: a rokoni csoport stratégiai törekvéseinek megfelelő származás, azonos vagy megfelelőnek ítélt vagyoni helyzet, a közösség és a család endogámiára vonatkozó szabályainak betartása (lakóhelyi, felekezeti, etnikai, társadalmi azonosság vagy megfelelés), a jelölt családjának és személyének hírneve, morális elfogadhatósága, végül a jelölt munkaképessége és esztétikai megfelelése. Mindezek általános formában normaként fogalmazódtak meg a helyi közösségekben, nem egy-két személy vagy család individuális döntései voltak. Maguk a fiatalok is elfogadták e szabályokat és félig-meddig automatikusan figyelembe vették kapcsolataik kialakítása során.

¹ / A vérrokonok aránya a házasságot kötők között az 1897. évi országos 7,6 ezrelékes átlaggal szemben a német anyanyelvűek között 19 ezrelék, a magyarok között 8,5 ezrelék, a szlovákok és horvátok között 6 ezrelék körüli, a többiek esetében viszont az arány elhanyagolható (Népmozgalom 1897).

A megfelelő partner megtalálásának megkönnyítésére a hagyományos társadalom igyekezett kizárni azokat, akik nagy valószínűséggel egy-vagy több elvárásnak már eleve nem tudtak megfelelni. Erre a célra alakították ki a különböző típusú endogámiák szokásrendszerét. Maga a fogalom tulajdonképpen meghatározott körön belül maradást jelent. A házassodás kapcsán kétféle értelemben használatos – beszélhetünk térbeli és társadalmi értelemben vett endogám házasságkötésekről. A térbeli endogámia jelentheti azt, hogy partnerválasztás egy meghatározott településrészen (alvégen, felvégen, stb.) belül történik meg, de jelenthet egy településen, egy szűkebb település-együttesen, falucsoporton vagy egy néprajzi tájon, régióon belül maradást is. A szélesebb értelemben vett társadalmi endogámián belül megkülönböztetünk felekezeti, etnikai, társadalmi rétegbeli vagy foglalkozási csoportbeli azonosságra törekvést (pl. a katolikusok, kismesek, pásztorok, stb. leszármazottainak egymás között történő házassodását). Az endogámia elsősorban a kulturális azonosságot őrizte meg, s így módon könnyebbé tette az érintettek kommunikációját, együttélését, de ugyanakkor hozzájárult a túléléshez szükséges ismeretek, tapasztalatok, munkafogások zavartalan megőrzéséhez és problémamentes továbbörökítéséhez is.

Számszerűen nehéz megállapítanunk az endogámia mértékét illetve annak változását. Tamásy József (1969) 1960-as évekre vonatkozó adatai a lokális endogámia mértékét Budapestre nézve 83, a városokra 68, a falvakra vonatkozóan pedig 51 százalékban határozták meg.² Utóbbi szerző kutatásaiból tehát egyértelműen megállapítható az, hogy minél nagyobb egy település, annál nagyobb az endogámia lehetősége és tényleges mértéke függetlenül attól, hogy faluról vagy városról van szó. A másik tendencia, ami Tamásy eredményeiből kirajzolódott az a területi/lokális endogámia folyamatos csökkenése a huszadik század közepén. Országos méretekben két trend észlelhető: a 18. század folyamán a helyi közösségek nagyobb része kevésbé zárt a házasságkötés szempontjából, mégpedig minden valószínűség szerint az ország újratelepülését kísérő, átmenetileg megnövekvő vándormozgalmak miatt. Ezt követően a 19. században sokhelyütt megfigyelhető egy bezárkózási (vagy inkább visszazárkózási?) folyamat, amit a 20. században ismét egy, most már úgy tűnik, hogy megállíthatatlan nyitás, egy folytonosan növekvő exogámia-hullám kísér, vagyis a házasságot kötők párválasztásuk során nem ragaszkodnak többé már sem a térbeli, sem a kulturális, sem a társadalmi kötöttségekhez és hagyományokhoz.

3.2. táblázat - A házasságkötések társadalmi endogámiájának mértéke (1897)

Társadalmi réteg	Menyasszony foglalkozása	Após/vő azonos réteg	Eltérő státuszú házasodók	Összesen	N
ÉRTEMISÉG	21,3	34,8	65,2	100,0	5 595
FÖLDBIRTOKOS	14,9	84,2	15,8	100,0	1 453
ŐSTERMELŐ	23,4	87,7	12,3	100,0	61 524
Bányász	36,6	48,4	51,6	100,0	1 381
Iparos	33,0	40,4	59,6	100,0	9 193
Ipari munkás	47,0	40,7	59,3	100,0	13 543
Kereskedő	27,7	40,8	59,2	100,0	2 547
IPAR-FORGALOM	39,7	40,8	59,2	100,0	27 454
SZOLGA/ALTISZT	48,3	6,2	93,8	100,0	4 524
NAPSZÁMOS	43,0	55,3	44,7	100,0	29 208
ÖSSZESEN	32,1	64,1	35,9	100,0	131 045

Forrás: Népmozgalom 1897: 36 után

A társadalmi endogámia trendje minden valószínűség szerint hasonlóan alakult, bár jelenleg a területihez hasonlóan csak hipotetikus megállapításokat tehetünk róla. A szociológusok megfigyelései szerint a második világháború után

² Kérdés persze, hogy van-e értelme egy Budapest méretű település esetében egyáltalán lokális endogámiáról beszélni.

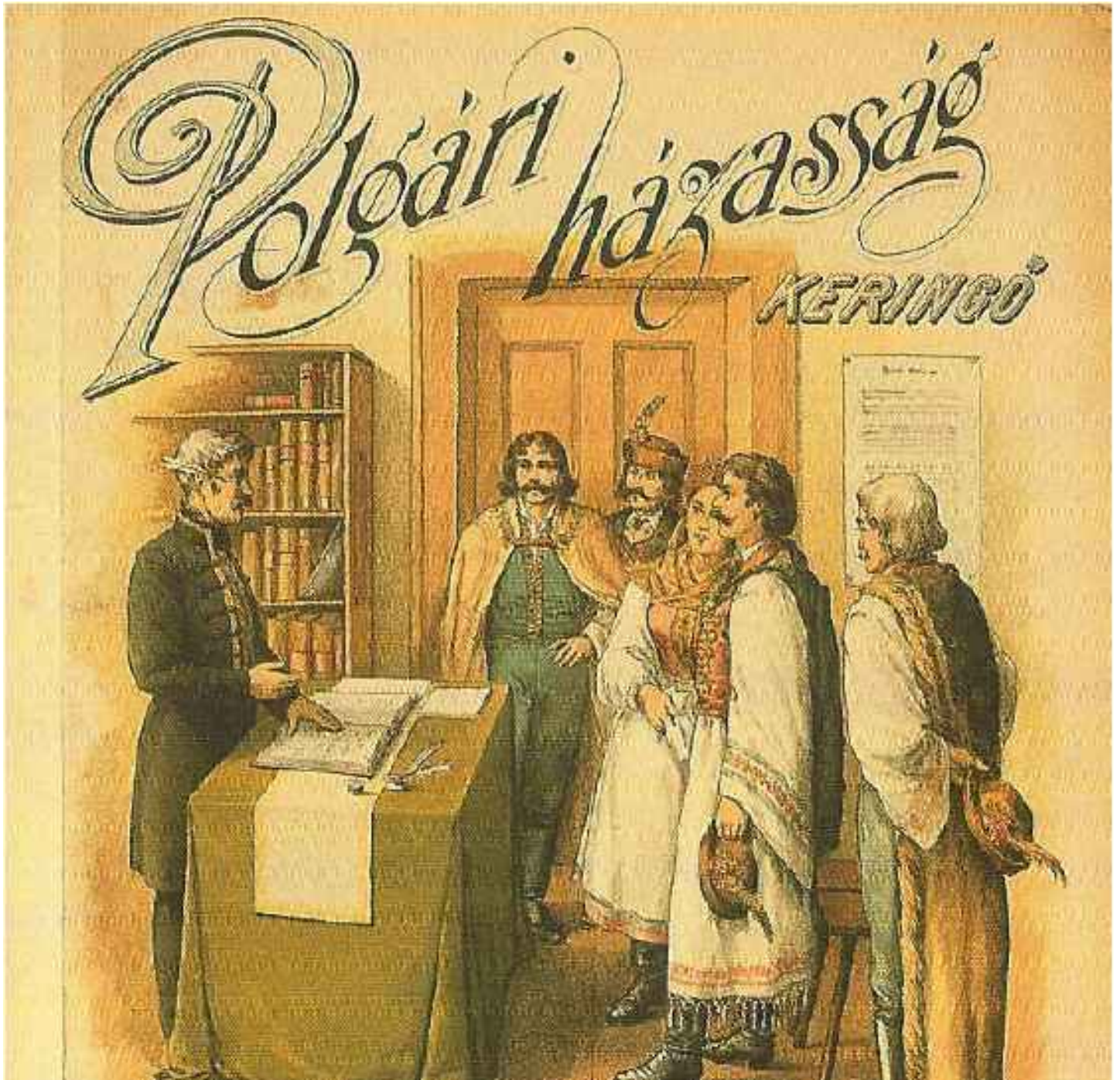
Magyarország társadalma sok tekintetben nyitottabb lett, az egyes társadalmi-foglalkozási rétegek közötti közlekedés – jelen esetben az összeházasodás – lehetőségei bizonyos mértékig megnőttek (Andorka – Harcsa – Kulcsár 1975). A századfordulón azonban – és minden valószínűség szerint ez érvényes a 19. század első felére és a 18. századra vonatkozóan is – a magyar társadalom még meglehetősen zárt. Az 1897. évi adatok szerint például a lakosság kétharmadát kitevő „őstermelő” népesség esetében mind a vőlegények, mind a menyasszonyok kb. 85 százaléka e foglalkozási csoporton belülről származott, és a sokkal nyitottabbnak számító kereskedők-iparosok egymással összefonódó házasodási köre is 60 százalékos foglalkozási/társadalmi endogámiát mutatott (Népmozgalom 1897).

Mindössze két endogámia típust ismerünk, melyet nagy vonalakban hosszabb távon is mérni tudunk: az etnikai és a felekezeti endogámiát. A rendelkezésre álló adatok szerint vidéken, a falvakban a 19. század közepén még majdnem teljes a zártság, a különböző felekezetűek összeházasodása – az egykorú statisztikai szóhasználat szerint a „vegyes házasságok” aránya – minimális, a három százalékot sem érte el. Bár a 19-20. század fordulója környékére a felekezeti endogámia mértéke jóval kisebb lett a keresztény egyházak között – Budapesten a házasságok több mint harmada, vidéken ötöde már vegyes – de a zsidóság, illetve a keresztény felekezetek közötti elzárkózás a statisztikai adatok tanúbizonysága szerint egészen a 20. század közepéig lényegében fennmaradt.

Az etnikai endogámia aránya még a felekezetek közötti elzárkózásnál is magasabb volt. A különböző anyanyelvűek vegyes-házasságainak aránya a századfordulón még nem érte el az öt százalékot sem, vagyis az eltérő nyelv és eltérő kultúra egészen a 20. századig valójában falat vont az egyes etnokulturális csoportok közé (Népmozgalom 1897). Az etnikai endogámia fellazulásának apró jelei is elsősorban városi jelenségnek mondhatók, a falvak különböző kultúrájú, felekezetű és nyelvű etnokulturális csoportjai a 19. század végén – legalábbis a házassági kapcsolatok tekintetében – egyelőre még majdnem teljes elkülönültségben éltek. A különböző etnikumokhoz tartozók összeházasodásának aránya a vidéki népességben ekkor még nem érte el a 4 százalékot sem.

Természetesen a házasságkötést nem kizárólag a helyi közösség szabályozta, hanem állami és egyházi előírások sora törekedett formájának és tartalmának, feltételeinek és a benne résztvevők körének meghatározására. A középkorban a házasságkötés kezdetben nem volt egyházi közreműködéshez kötve. Bár már Kálmán király 1100. körüli törvényei előírták azt, hogy minden házasságkötés az egyház színe előtt, a lelkész jelenlétében, alkalmas tanúk kíséretében, az eljegyzési foglalódás valamilyen jelével és mindkét fél megegyezésével következzen be, ténylegesen az egyházi házasságkötés rendszere Magyarországon csak a 15. század második felére szilárdult meg. Ekkorra tették kötelezővé a kihirdetést, és rendelték el a házassággal kapcsolatos vitákban kötelező erővel az egyházi bíróságok illetékességét. A I betűre a pontot a tridenti zsinat tette fel, amikor 1563-ban megtiltotta a clandestin (vagyis az egyházi közreműködés nélküli, csak közjegyző előtt történő) házasságkötéseket. (Tiltani azonban általában azokat a cselekményeket szokták, melyeket még sokan gyakorolnak.) Tény ugyanakkor az is, hogy a reformáció következtében a tridenti római katolikus zsinat rendelkezései Magyarországon valójában csak a 17. század végén – 18. század elején váltak általánosan elfogadottá, vagyis az egyházi házasság ügye viszonylag későn rendeződött hazánkban.

A vallási–egyházi kérdéseken túlmenően nálunk egyébként a közhatalom, illetve a földesúr Nyugat-Európával ellentétben nem szólt bele a köznép házasodási ügyeibe. Egyedül a telekbirtoklás az, amit a földesúri hatalom ténylegesen figyelemmel kísért a 19. század közepi jobbágyfelszabadításig, mivel ehhez adózási érdeke fűződött. Ezért a teljes jobbágy özvegye új házasságkötés esetén – melyhez egyébként nem kellett földesúri hozzájárulás – csak úgy költözhetett másik uradalomba, ha telkéről lemondott.

3.3 kép

A polgári házasságkötés 1895-ben létrejött lehetőségét népszerűsítő műdal kottaborítója. a)

a) A kép is utal a polgári házasságkötés egyszerűségére, mely bizonyos értelemben szakítást jelentett a szokásokkal. Az aktus ünnepi ceremóniális jellegéhez való ragaszkodás nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a házasodók többsége még hosszú évtizedeken keresztül megtartotta egyházi esküvőjét is.

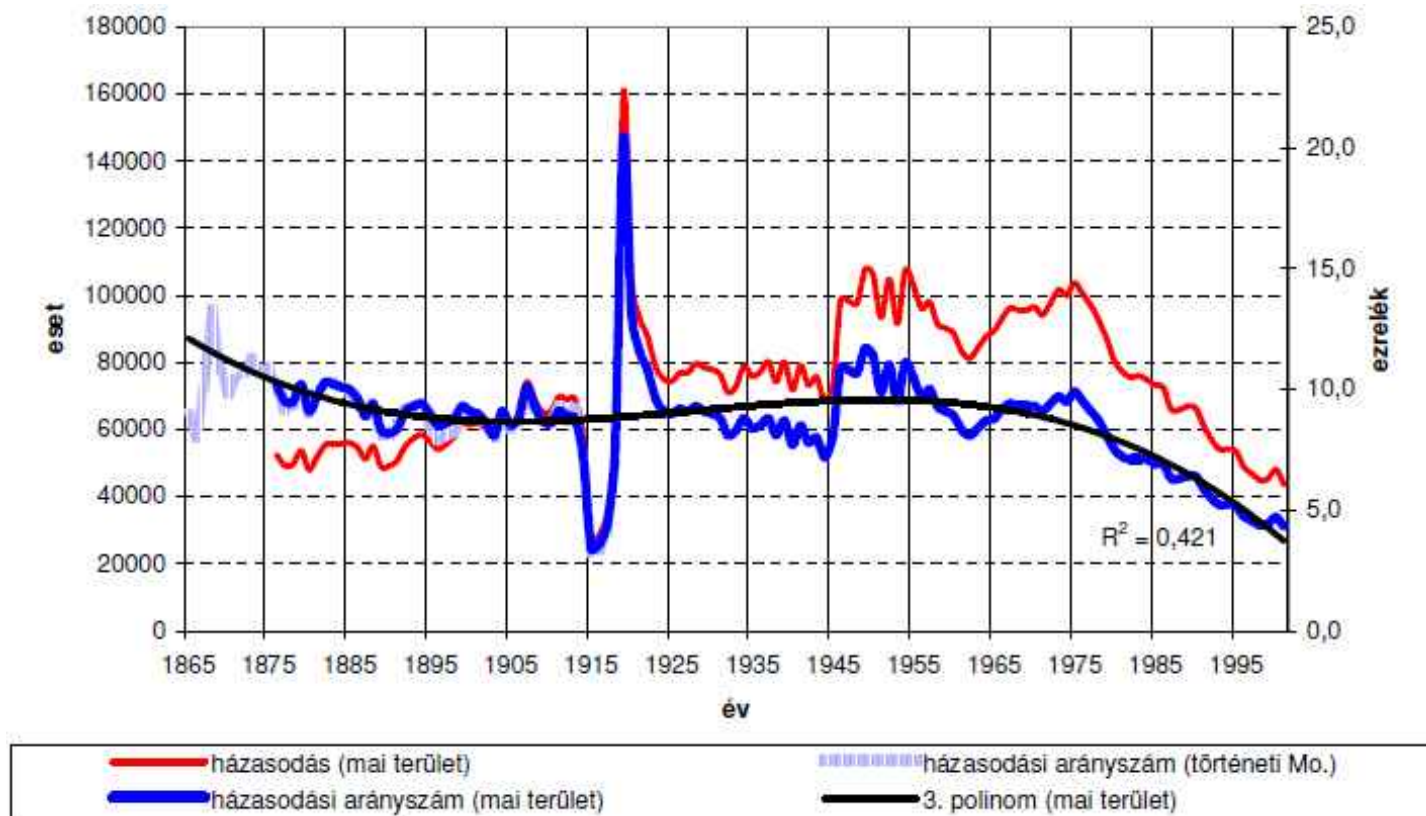
Forrás: Gyurgyák – Környei – Saly 2006: 316 (részlet)

A 19. század utolsó harmadában kibontakozó urbanizáció és iparosodás sok tekintetben ténylegesen felszabadította a fiatalokat az öregek gyámkodása alól, a helyi intézmények pedig, az egyház kivételével elvesztették a házasságkötésekbe

való beleszólással kapcsolatos jogait és hatalmukat. Azok számára tehát, akik vállalták az idősebb generációk normarendszerével és a közösség véleményével való szembefordulást, a párválasztásban a korábbinál sokkal szabadabb, jóval szélesebb körű döntési lehetőség jött létre. Nem függték többé kizárólagosan az örökségtől és a családi gazdaságtól, mint a létfenntartás egyedüli lehetőségétől, hanem fokozatosan egyre inkább módjukban állt lakóhelyet és foglalkozást választani/változtatni. Mindez eléggé lecsökkentette a házasságkötési–családalapítási döntésekbe bevonandók körét és a fiatal pár elhatározásával kapcsolatos esetleges ellenvélemények súlyát, vagyis megnövelte az érzelmi szempontok párválasztásban játszott szerepének lehetőségét. Ugyanakkor az egyének házasságkötésébe komolyabban beleszólni képes utolsó intézmény, az egyház hatóköre csak fokozatosan csökkent. A polgári házasság intézményét létrehozó törvényt, amely a továbbiakban már nem az egyházi, hanem a polgári házasságkötést tette kötelezővé, hosszú évek vitája során a parlament csak 1894-ben hagyta jóvá, a mindennapi életben pedig ennél is lassabban nyert teret. Valójában a köznép körében az egyházi házasság fontossága és gyakorlata a 20. század közepéig alig változott. Jól mutatja ezt, hogy a polgárilag és egyháziilag egyaránt megkötött házasságok aránya még az 1930-as években is elérte a 90 százalékot. (Ebben az adatban nem szerepelnek a felekezeti vegyes házasságok, mert utóbbiak esetében – nyilván főként a római katolikusok válásra vonatkozó tilalmai, valamint az utódok kötelezően előírt katolikusként nevelése miatt (reverzális) – a templomi házasságok aránya csak 70 százalék körül mozgott (Kovács Alajos 1935)).

A házasság demográfiája

A házasságkötések kapcsán az alábbiakban három, a népesség szempontjából fontosnak tűnő kérdést vizsgálunk meg. A legfontosabb az átlagos házasságkötési kor, mely alatt – ha csak külön nem említjük – mindig az első házasságkötésre gondolunk. A másik vizsgálendő jelenség a házasodás teljes körűségének kérdése, vagyis az, hogy a népesség mekkora része köt 50 éves kora előtt legalább egyszer házasságot. Mindkét mutatót elsősorban a nőkre vonatkoztatva vizsgáljuk. Jelentőségüket főként az adja, hogy egyrészt a nők termékeny időszakát életkorilag behatárolt, és a történeti információk szerint a 20. század második feléig a termékenység – a születések száma – döntő mértékben a házas családi állapothoz köthető. Vagyis egy népesség természetes szaporulata meghatározó módon függött attól, hogy mekkora része köt házasságot, illetőleg azt milyen életkorában teszi. (Későbbi házasodás potenciálisan egy – két gyermekkel kevesebb születésére nyújt lehetőséget. De ezekre a kérdésekre a termékenységgel kapcsolatos 4. fejezetben még visszatérünk.) A harmadik kérdés, amelyet röviden tárgyalnunk kell, a házasfelek egymással összehasonlított életkora, mely inkább a család- és háztartásszerkezet szempontjából játszik némi szerepet, jelentősége azonban elmarad az előbbi két tényező mögött.

3.4 ábra

A házassági mozgalom alakulása Magyarországon (1865-2001)

Forrás: Klinger 1992: 114, 278, és Demográfiai évkönyv 2000: 20. után számítva

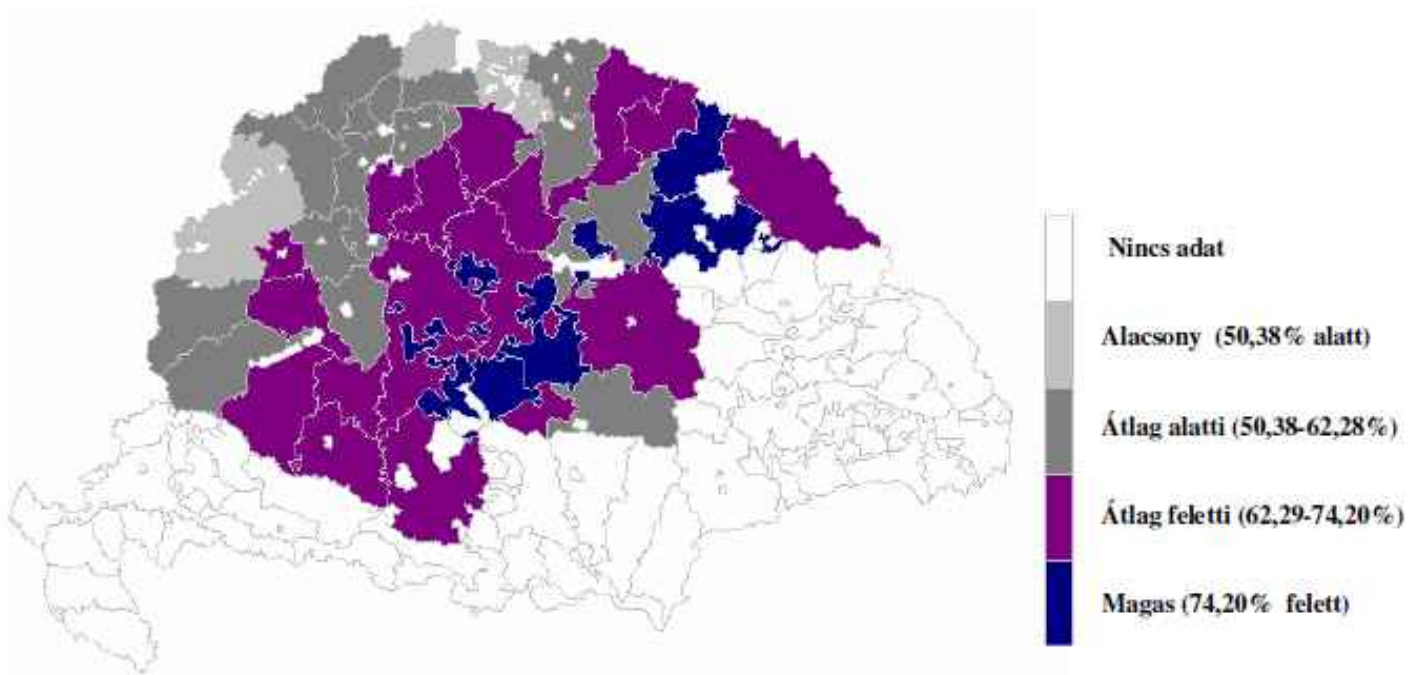
A házasságkötések gyakoriságát és a házassági hajlandóság alakulását – növekedését vagy csökkenését – országos méretekben az 1850-es évektől, megnyugtató módon azonban csak 1865-től tudjuk figyelemmel kísérni. Kiszűrve a nem házások számának változásából adódó bizonytalanságokat az alábbi tendenciák állapíthatók meg:

a) mérhetőségének kezdetétől fogva a családalapítási kedv, avagy a házassági hajlandóság egészen a huszadik század elejéig csökkent. Ezzel szemben a huszadik századot nagyjából a viharos ingadozások jellemezték. Az első világháború a fokozatos csökkenést hirtelen visszaeséssé változtatta, majd befejeződése után az elmaradt házasságok gyors megkötése következtében két évre hirtelen felugrott, majd ismét visszatért a korábbi hanyatló tendenciához. A második világháború kisebb mértékben ugyan, de szintén megzavarta a házassági mozgalmat, de a házasságkötések számának átmeneti hanyatlását követő hirtelen emelkedés most azonban már egy évtizedig fennmaradt. Bár 1956-tól ismét csökkenésnek indul a házassági mozgalom, az 1930-as évek szintjére csak az 1970-es évek második felében esik vissza, attól kezdve azonban megállapíthatatlanul zuhan lefelé. Mindez azt jelzi, hogy a család és házasság válságának jelei minden valószínűség szerint már a modern urbanizáció és iparosodás kezdete előtt megjelentek, mégpedig nemcsak a városokban, hanem az e folyamatoktól még legalább egy generációnyi időtartamig látszólag mentes vidéken is;

b) Budapest házasságkötési mozgalmát sokkal alacsonyabb értékeket mutat a vidékénél, lényegében már a 19. század végén is a mai szinten áll. A főváros házasságkötései összességükben így hosszú távú változások helyett inkább időközönkénti hullámzásokkal jellemezhetők: az 1890-es, 1930-as és 1960-as években kisebb emelkedések láthatók, melyeket hullámvölgyek követtek. Figyelemre méltó, hogy a vidék házasságkötési gyakorisága csak a 20. század közepén csökkent le a budapesti színvonalra, majd az 1950-es évek óta lényegében a két görbe együtt mozog;

c) míg a 19. század 70-es éveiben még a férfiak és nők házassodási hajlandósága nagyjából azonos, a századfordulótól kezdve a nők adatai egyre jobban elmaradtak a férfiaké mögött. Ebből azonban nem az következik, hogy a nők kevésbé óhajtottak házasságot kötni, hanem inkább arra kell gondolnunk, hogy a fokozatosan növekvő nőtöbblet egyre jobban megnehezítette számukra a férjhez menést;

d) viszonylag éles területi különbségek észlelhetők a házassodási mozgalom intenzitásában. A századfordulón Magyarország területén a tiszta házasságkötési arányszámok szerint (amikor is a házasságkötések adatait a 15 év feletti nem házasokhoz, vagyis azon férfiak és nők számához viszonyítjuk, akik házasságkötés szempontjából ténylegesen számba jöhetnek) az országban egyaránt találunk jellegzetesen alacsony, illetve magas házasságkötési intenzitású területeket. Míg az Alföld egészének és Erdély bizonyos részeinek házassodási hajlandósága igen magas, addig a nyugati határszélen, Krassó-Szörény, Sáros és Szepes megyékben valamint a Szászföldön, továbbá a városokban a tiszta házasságkötési arányszámok messze az országos átlag alatt maradnak. Érzésünk szerint ez az 1900. körüli adatokon alakuló kép az átalakulások ellenére egy korábbi időszak, a 18-19. század hagyományos Magyarországa jellemzőit őrzi. Más megközelítésben összefoglalóan a fenti kép úgy is jellemezhető, hogy Magyarország azon területein, ahol az életmód urbánusabb és/vagy a német, illetve szász etnikum aránya, kulturális befolyása akár közvetlenül, akár diffúz módon erősebb volt, ott a házasságkötési hajlandóság sokkal alacsonyabb, míg a paraszti életforma számára a 18-19. században még expanziós lehetőséget nyújtó, kevésbé urbánus, nyugat-európai (német) kulturális hatásoktól kevésbé érintett területeken sokkal magasabb volt.

3.5 térkép

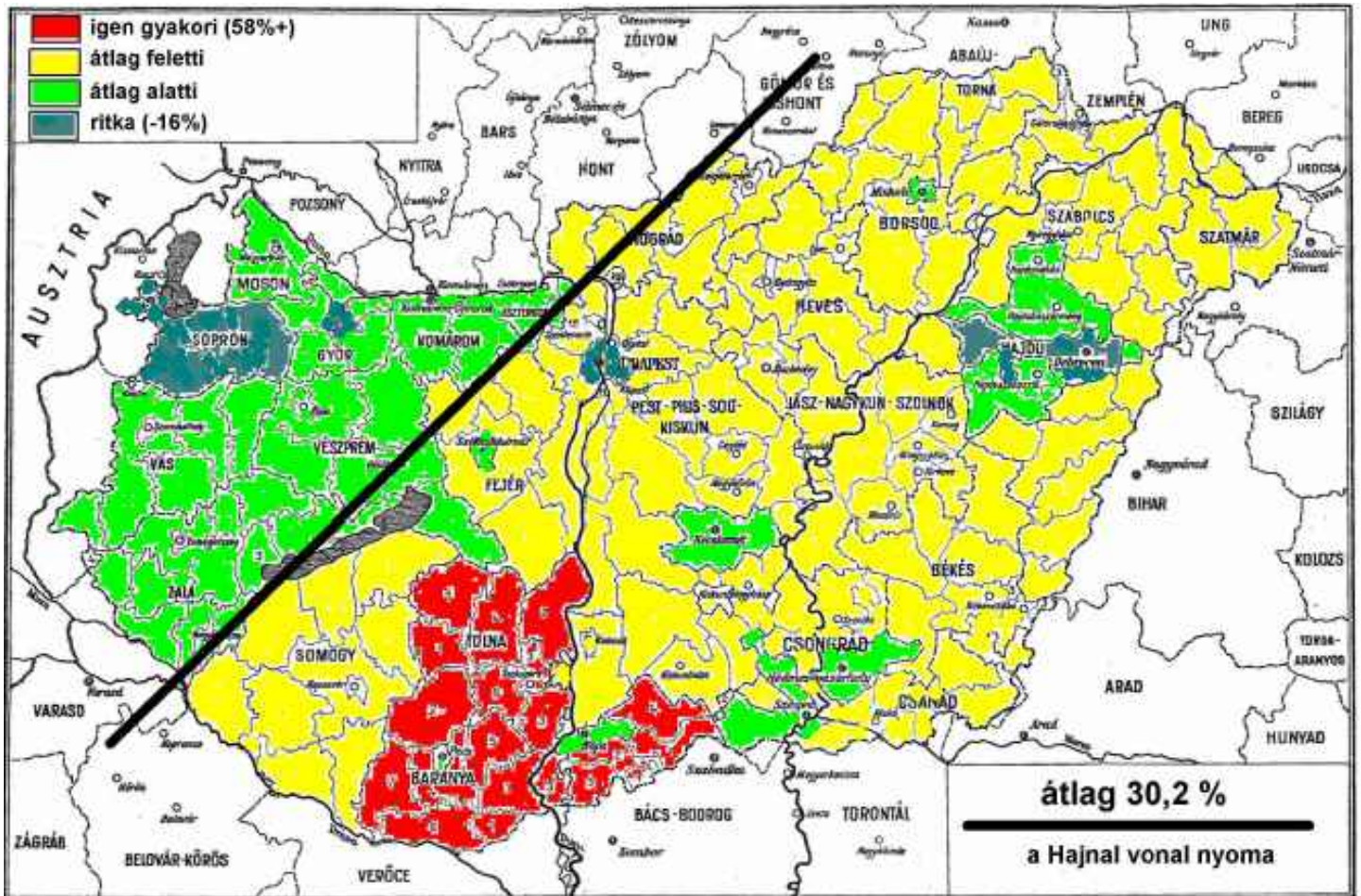
A 20 éves kor alatt házasodók aránya a közemberek lányai között (1777–1778)

Forrás: Dányi 1993: 256–258.

Az 1777-1778. évi, Mária Terézia rendeletére készült lélekösszeírások (Conscriptio Animarum) fennmaradt összesítői alapján lehetőségünk van az átlagos házassodási kor regionális változatainak kiszámítására az Erdély, Temesi Bánság és Horvátország nélküli történeti Magyarországra vonatkozóan.³ Eszerint a 18. század végén a nők esetében két jellegzetes

³ Az említett területek ekkor még nem tartoztak az összeírást elrendelő és összesítő Helytartótanács igazgatása alá.

terület rajzolható meg: egy korai (átlagosan 19 – 20 éves korban kötött) házasodási modell a Palócföldön, Kárpátalján és Magyarország déli részén, valamint egy későbbi, 21 – 22 éves korban házasodó terület (Szepesség, nyugati határszél – többségében a német-osztrák kultúra hatása alatt álló és részben németajkú területek). Az irodalom illetve a részeredmények alapján valószínűsíthető azonban egy harmadik, a nyugat-európai házasodási mintához közelálló modell létezése (ahol az első házasságkötések átlagos életkora még későbbi, 23 év körüli) a városok egy részében. Ez elsősorban Pest-Budára, Sopronra és néhány további Kárpát medencei nagyobb városra nézve mondható jellemzőnek. A férfiak adatai ugyancsak a fenti regionális mintát mutatják, bár esetükben az átlagos házasságkötési kor majdnem pontosan két évvel magasabb. A rendelkezésünkre álló néhány falusi szórványadat (Andorka 1981) szintén beleillik ebbe a képbe.

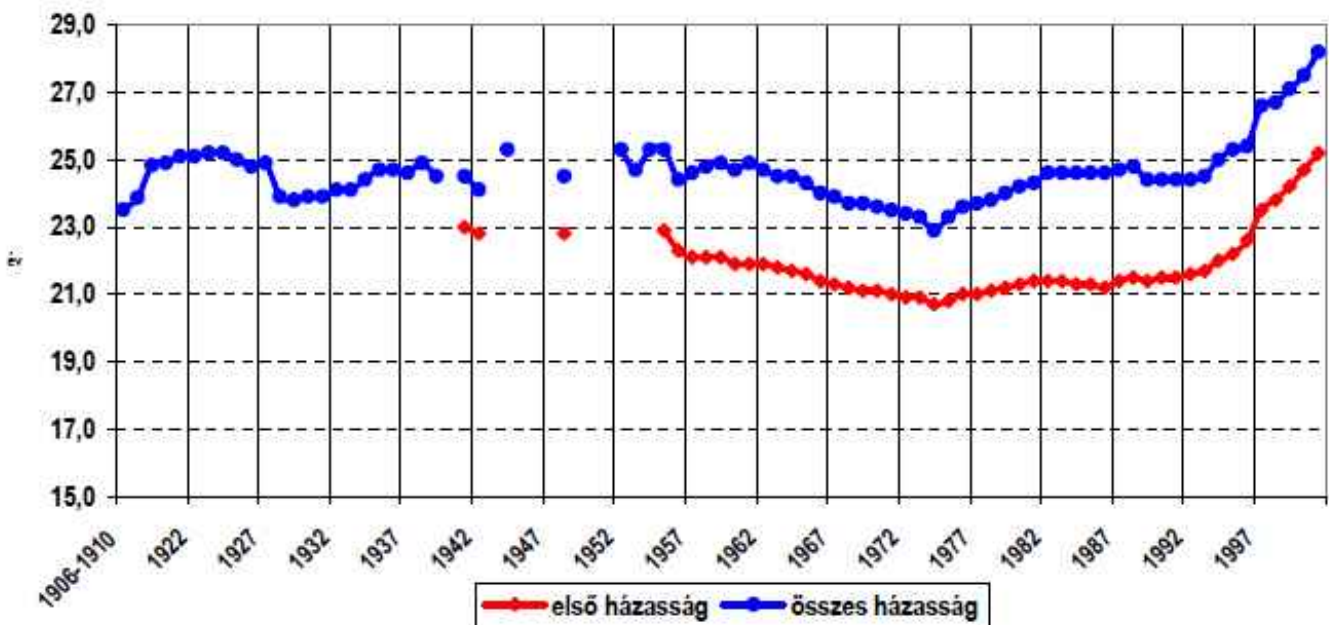
3.6 térkép

A fiatalon – 20 év alatt – házasságot kötő nők megoszlása Magyarország mai területén (1938)

Forrás: Acsádi – Klinger 1965: 125 után számítva

A területi változások követése nehezebb, mivel a 1870-es évekig viszonylag kevés megfelelő információval rendelkezünk, az 1900. évi részletes házasodási adatokból való visszakövetkeztetés segítségével mégis megkísérelhetjük az iparosítás előtti korszak viszonyainak pontosabb felvázolását. Eszerint Magyarország vidéki területein túlnyomórészt még a John Hajnal (1965), magyar származású demográfus által leírt ún. keleti minta az érvényes – vagyis a házasodás gyakorlatilag teljes körű, mindenki aki arra fizikailag és szellemileg alkalmas, házasságot akar és tud kötni. Ezzel szemben a városok adatai, mint már annyi más esetben, megint a nyugat-európai társadalomhoz hasonló arányokra emlékeztetnek bennünket: a házasságkötés e településeken nem teljes körű, a népesség 10-15 százaléka felnőtt korában is hajadon illetve nőtlen családi állapotú marad. (Nincs azonban igazán lényeges különbség a nők és férfiak adatai között.) Területileg mindössze három

helyen észlelhető a férfiak átlagosnál valamivel magasabb arányú nőtlensége (a 40-49 éves korcsoport alapján számítva): a Bécshez közeli megyékben, Dél-Erdélyben és Szlavóniában. A legutóbbi kivételével a házasságtól való tartózkodás mögött mindenütt közvetett vagy közvetlen nyugat-európai (osztrák-német) hatással kell számolnunk. Ami az időbeli fejlődést illeti, kutatásaink jelenlegi szintjén nem igen merhetünk jóslásokba bocsátkozni arról, hogy konkrétan milyen változások játszódtak le 1900 előtt. Az viszont a rendelkezésre álló publikált adatokból egyértelmű, hogy az első világháború után a házasság Magyarországon gyakorlatilag az egész felnőtt népességben teljes körű lesz. Sőt, ha közvetlenül a második világháború előtti időszakra vonatkozó, 20 év alatti korban férjhez menő nők arányának megoszlását térképre rajzoljuk, akkor a mai Magyarország területén még mindig megtaláljuk a 160 évvel korábbi Délnyugat – Északkelet irányú Kárpát medencei választóvonalat. Ez 1938-ban nagyjából még mindig megfelel annak, amelyet John Hajnal (1965) a „nyugati” és „keleti” típusú házassági szokások határaként jelölt meg. (A tendencia világos, de a teória és a valóság több részletében eltér egymástól. A választóvonalatól Keletre – főként a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl nagyobb városai, valamint Miskolc környékén – ugyanis számos, később házasodó tájat találunk.)

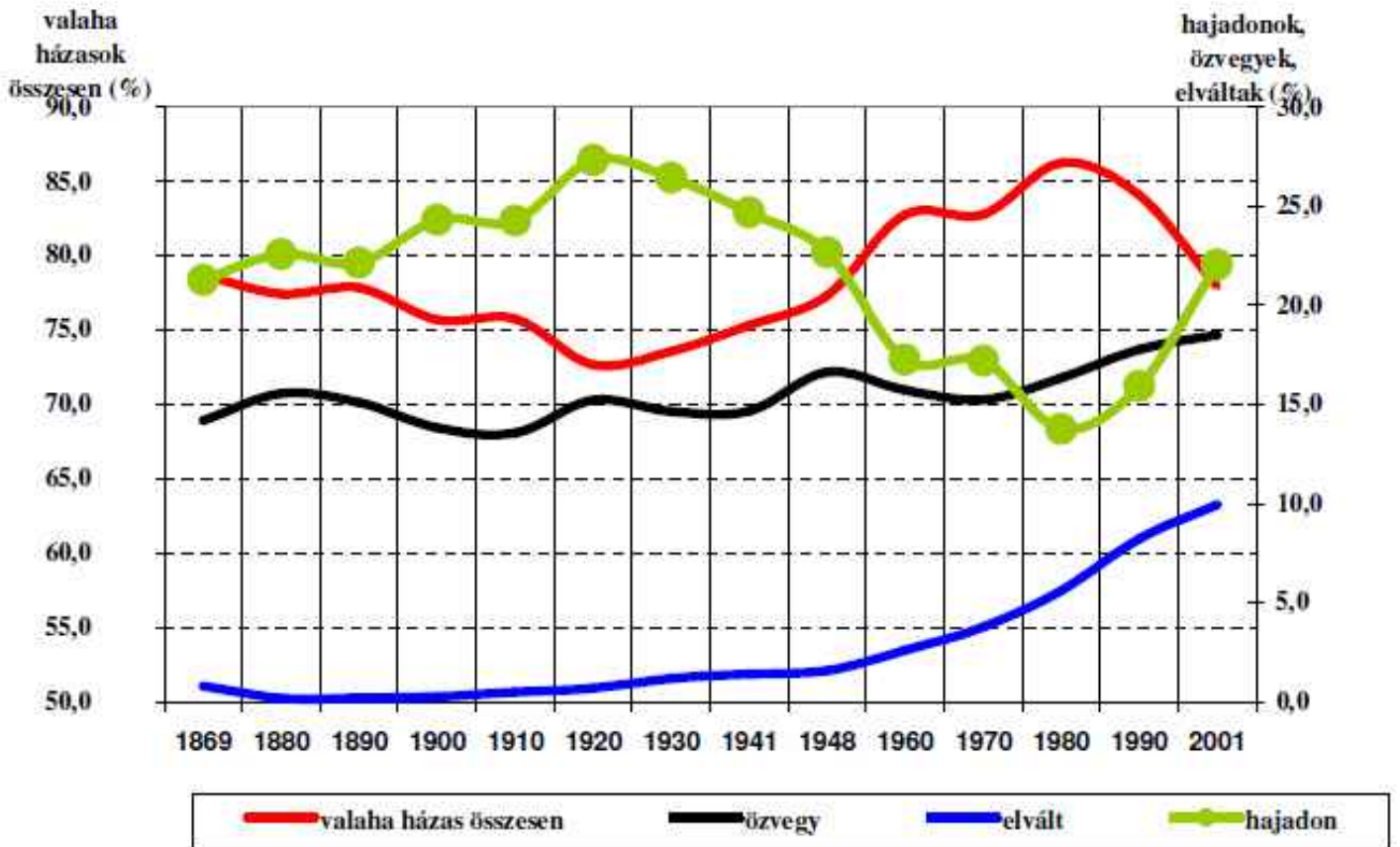

3.7 ábra

A házasságot kötő nők átlagos életkorának alakulása

Forrás: Acsádi – Klinger 1965: 20, Demográfiai évkönyv 2001 (CD Rom kiadás)

Az első házasságkötések életkorát bemutató ábránk – sajnos országosan a vonatkozó adatok csak a 20. század közepétől állnak rendelkezésünkre – ugyanakkor azt a furcsa helyzetet mutatja, hogy a házassági korra vonatkozóan a két világháború közötti időszakban inkább a stagnálással vegyes ingadozás, majd az 1940-1970-es évek között folyamatosan csökkenés valószínűsíthető. A házasságkötések életkorának átlagát mutató ábra szerint csak az 1970-es évek közepén indul meg egy jelentős, folyamatosan növekedést mutató folyamat, ténylegesen ekkortól kezdve mondhatjuk azt, hogy a házasságkötés időzítése későbbre tolódik.

3.8 ábra

A 15 év feletti nők családi állapotának alakulása Magyarország mai területén (1869-2001)

Forrás: Demográfiai évkönyv 2001: 6. után számítva

Demográfiai fontosságában a házassági korhoz mérhető a házasságkötés teljes körűségének kérdése, vagyis annak ténye, hogy mekkora volt azok aránya, akik még életük delén sem kötöttek házasságot, hanem nőtlenek, illetve hajadonok maradtak. A családi állapot szerinti adatok elemzése azt mutatja, hogy e tekintetben ellentétes folyamatok figyelhetők meg a 19. és 20. századokban. A hajadonok aránya, párhuzamosan a házassági mozgalom hanyatlásával, az 1860-as évektől kezdve az első világháború végéig nő, majd azután egészen 1980-ig erőteljesen csökken. Összességében a valaha házasok aránya azonban nyugat-európai szemszögből nézve szinte mindig magas, csak az 1980-as évektől látható változás az, amely hosszabb távon fennmaradónak tűnik, és egyúttal csatlakozik az életkorral kapcsolatban előbb már említett nyugat-európai mintához.

3.9. táblázat - Az 1875-1974 között született női generációk átlagos életkora első házasságkötésükkor és a hajadonok aránya kiemelt korévekben

Születési kohorsz	Átlagos életkor az első házasságkötéskor (év)-	Hajadonok aránya		
		20	30	50
		éves korban (százalékban)		
1875-1879	22,1	5,9
1885-1889	22,3	55,9	15,0	6,1
1895-1899	23,4	74,2	15,8	7,5
1905-1909	23,4	64,7	17,5	7,1
1915-1919	23,4	65,9	16,2	5,8
1925-1929	22,5	64,4	10,1	4,3
1935-1939	21,4	59,3	7,8	4,0
1950-1954	21,4 a)	59,5	8,4	5,0
1960-1964	21,3 a)	59,4	11,1	7,7
1970-1974	23,4 a)	76,8	26,7 a)	18,5 a)

A fentebb vázolt, esetenként kicsit ellentmondásos kép értelmezését, a házasodás alakulásának világosabb magyarázatát megkönnyítheti, ha elgondolkodunk azon, hogy mennyiben lehet és célszerű kizárólag az éves demográfiai mutatók adataiból építkeznünk. Számos demográfiai jelenség ugyanis a résztvevők által akár két évtizedes időszakon belül is ide-oda tologatható. Valószínű tehát, hogy a valós folyamatokhoz akkor jutunk közelebb, ha nem csak az éves adatokra figyelünk oda. Utóbbiak a hirtelen események (pl. háborúk) hatását kiválóan tükrözik, de egy-egy generáció tényleges demográfiai viselkedését már jóval kevésbé egyértelműen mutatják meg. Vagyis célszerű a jelenségeket – jelen esetben a házasodást – kohorszokként is megnézni. Csernák Magdolna (1997) ilyen jellegű vizsgálatából kiderül, hogy a két világháború között az első házasságkötés kora 23 év, a 30 éves korukig férjhez nem mentek aránya 15-16 százalék körül ingadozik, vagyis a házasodási mozgalom valójában stagnál. Önmagukban a hirtelen események nem a felek házasodási hajlandóságában, hanem csak a bekövetkezés időzítésében okoznak változásokat. Markáns változás ténylegesen az 1950-es évektől – az 1930-1934 között született generációtól – kezdődik: esetükben az első házasodás életkora két évvel korábbra tolódik és a házasságot egyáltalán nem kötöttek aránya jelentősen visszaesik. Ez a fellendülés a házasodási mozgalomban lényegében a rendszerváltásig tart. Csak az ekkor házasodni kezdő generációknál észleljük a trend egyértelmű visszafelé fordulását.⁴ Vagyis úgy tűnik, hogy az előbb említett gazdasági, társadalmi és politikai változásokkal együtt a házasodás időzítésének „európaizálódása” – vagyis a csatlakozás ahhoz a nyugat-európai kései házasodási modellhez, amely ott már évszázadok óta érvényben van – ténylegesen csak a 90-es években indult meg, nem az 1970-esben. Ha csak az éves adatokat nézzük, akkor erre vonatkozóan tehát téves következtetésekhez juthatunk.

Utolsó demográfiai jellegű megfigyelésünk a házasságkötésekkel kapcsolatban az először házasodó férfiak és nők egymással összehasonlított életkorára vonatkozik. Mind a két felet együtt nézve ugyanis azt állapíthatjuk meg, hogy életkoruk között többnyire számottevő különbség mutatkozik a korábbi évszázadokban. A 18. század végén a vidékiek esetében a vőlegények átlagosan körülbelül két évvel, Pest városában közel öt évvel voltak idősebbek menyasszonyuknál. Eltekintve most a házasodási kor fentebb már említett változásától ezek a korkülönbségek a 19–20. század folyamán némi hullámzás közepette ugyan, de egy kiegyenlítődségi folyamaton mentek keresztül. Vidéken megnőtt, Budapesten viszont csökkent a házasfelek közötti korkülönbség, így az 1980-as években már nemcsak a házasodási kor, hanem a házasfelek közötti korkülönbség tekintetében is egységesülni látszik az ország. Tűnőben van az a jelenség, amikor a házasságot kötő férfiakkal menyasszonyukhoz képest szinte minden esetben „illett” néhány évvel idősebbnek – és néhány centivel magasabbnak – lenniük. A változás egyrészt a nemek közötti viszony átlakulását sejteti, ugyanakkor úgy tűnik, hogy némileg

⁴ A változások egy része számításokon alapul, ezért – számos demográfiai kohorsz vizsgálatához hasonlóan – eredményei csak tendenciaként értelmezhetők, mivel a táblázatban szereplő 1970-es évekbeli generáció magatartásáról szóló végleges adatok csak jelen évtized közepén válnak majd megismerhetővé.

reagálni próbál a férfi-nő arányoknak a korfán felfelé haladva megfigyelhető eltávolodására is. (Ha nem ragaszkodunk a férfiak házassági koreltolódásához – egy mindenáron idősebb férfitartnerhez – akkor javulhat a potenciális házaspárok egymáshoz viszonyított aránya, és növekedhet a sikeres egymásra találások száma.)

Konfliktus - válás - újránházasság

3.10. táblázat - A házasságok megszűnésének oka

Év	Budapest		Vidék		Magyarország összesen		Házasságkötések	Válások	100 házasságra első válások száma százalék
	halál	válás	halál	válás	halál	válás	száma összesen (eset)		
	által felbomlott/megszűnt házasság (százalék)								
1876	99,2	0,8	99,2	0,8	99,2	0,8	52 491	321	0,6
1895	98,0	2,0	98,8	1,2	98,7	1,3	56 602	... a)	0,9
1910	88,6	11,4	94,3	5,7	94,0	6,0	65 300	2 890	4,4
1925	79,4	20,6	90,0	10,0	88,3	11,7	74 382	5 750	7,7
1949	77,2	22,8	107 820	12 556	11,6
1960	59,7	40,3	78,3	21,7	73,9	26,1	88 560	16 590	18,7
1970	61,6	38,4	74,9	25,1	71,8	28,2	96 612	22 841	23,6
1980	67,1	32,9	73,0	27,0	71,7	28,3	80 331	27 797	34,4
1990	55,3	27,7	73,8	26,2	72,3	27,7	66 405	24 888	37,5
2001	66,6	33,4	70,3	29,7	69,6	30,4	43 583	24 391	56,0

a) 500 körülre becsülhető

Forrás: Acsádi-Klinger 1965: 90, Klinger 1992: 90, Szél 1930a 365, 385, Budapest statisztikai évkönyvei, Demográfiai évkönyv 2001 (CD Rom kiadás)

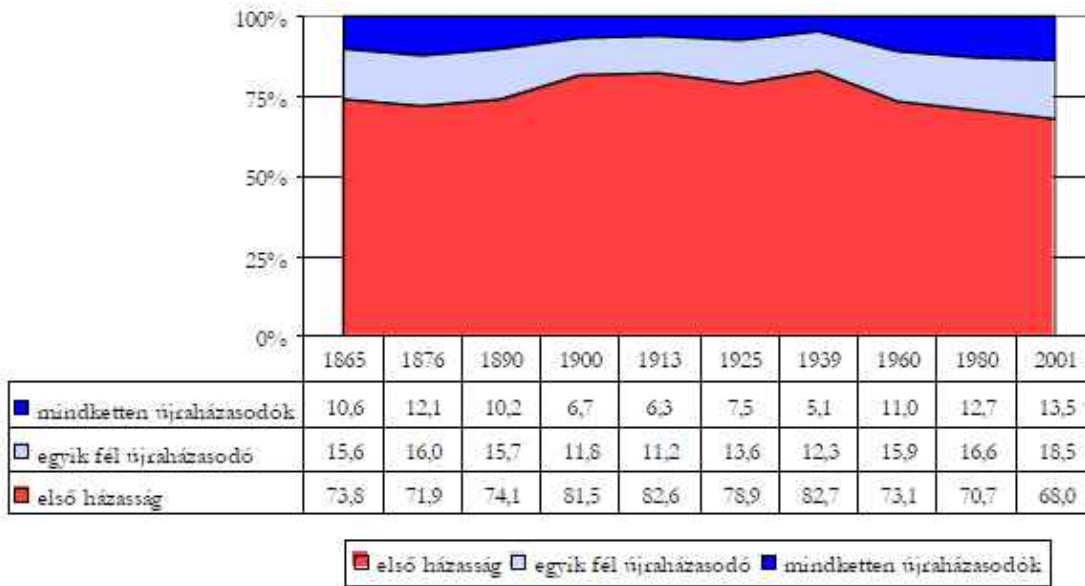
Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy meddig tartott egy házasság, akkor megfelelő vizsgálatok hiányában ismét csak becslésekre vagyunk kényszerítve. Mező Gyöngyi vizsgálatai szerint Kunszentmiklóson a 18. század végén, rossz halandósági körülmények között egy házasság átlagos időtartama közel 19 év volt (Mező 1968: 59). A várható átlagos élettartam és az első házasságkötés átlagos kora alapján 1910 körül a házasságok időtartamát 30, 1940 körül pedig körülbelül 40 évre becsülhetjük. Számításaink azonban annál pontatlanabbak, minél hátrébb megyünk az időben és a 20. század első felében is csak a vidékre mondhatók érvényesnek. A polgári házasságkötés és a válás lehetőségének bevezetésével ugyanis általában (ezen belül különösen a városokban) egyre csökkent azoknak az eseteknek a száma, ahol a házasságnak egyik vagy másik fél halála vetett véget. A „holtomiglan holtodiglan” helyett Budapesten már az 1920-as években minden ötödik házasságot bíróság szüntetett meg s 20-30 éves csúszással – vagyis egy generációval később – a vidék is ezt a fejlődési utat követi (3.10. ábra). Más szempontból nézve azt mondhatjuk, hogy a 19. század végén csak minden századik házasság végződött válással, és ezen belül a válások aránya vidéken ekkor még magasabb volt, mint Budapesten, mivel az ezt toleráló protestáns felekezetek nagyobb számban éltek a falvakban, mint a városi népesség között. Ám a huszadik század végére alaposan megváltozik a helyzet: az 1980-as évek körül vidéken már minden negyedik, a fővárosban minden második házasság válással végződik. Jelenleg pedig a válással végződő házasságok tekintetében a vidék csaknem utolérte Budapestet.

A legfrissebb adatok szerint viszont a 100 házasságkötésre eső válások aránya országosan már 60 százalék körül mozog, miközben a házasságkötések száma kevesebb, mint felére esett az 1970-es évekhez képest.

Figyelemreméltó, hogy míg a századfordulótól kezdve egészen az 1950-es évekig a felbontott házasságok több mint 50 százalékából nem született gyermek, addig ez az arány az 1980-as években már egyharmad alá esett. Közvetve mindebből arra következtethetünk, különösen, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a korábbi időszakokban a termékenység jóval magasabb volt, hogy a gyermekek létének a második világháború előtt a házasságokra nézve sokkal nagyobb összetartó ereje volt, mint az utolsó évtizedekben. A házasságok stabilitása tehát igazában valamikor az 1950-es évektől kezdődően rendült meg, amikor az egymással ellentétbe került házaspárok számára már a gyermek vagy gyermekek léte is egyre kevésbé számított akadállyal a házasság szétbontása előtt.

Korábban említettük, hogy az iparosodás és urbanizáció, és az ezzel párhuzamos társadalmi átalakulás hogyan növelte meg a fiatalok párválasztási lehetőségeit. Most viszont szólnunk kell a szóban forgó gazdasági-társadalmi folyamatok negatív hatásainak egyikéről is, a hagyományos család és házasság stabilitásának megrendítéséről. A házasságokat kívülről összetartó erők (a valóperi eljárás nehézsége, a helyi társadalom elitélő magatartása és a vallási tilalmak súlya) az 1950-es évektől alaposan meggyengültek, ugyanakkor megnőtt az együttélésekre kritikus belső feszültségek, konfliktusok lehetősége. Konfliktusok ugyan korábban is előfordulhattak a házasságok nagy részében, ezeket azonban egyrészt az uralkodó értékrendszer, másrészt a túlélés igénye, a házaspárok egymásra épülő tevékenység-megosztásának szüksége, a magányos élet hátrányai (sőt gyakran lehetetlensége) háttérbe szorították, elnyomták.⁵ A hagyományos családi gazdaság fokozatos felbomlása a munka- és lakóhelyet, valamint a kereső férfit és nőt földrajzilag elválasztotta, s egyúttal utóbbiak közösen töltött idejét töredékére rövidítette. Miközben ez a változás lehetőséget adott az egyéniség, az egyéni karrier kibontakoztatására, a nők szempontjából sok tekintetben hátrányos patriarchális viszonyrendszer átalakítására, ugyanakkor a házaspárok célját-programját gyakorta eltávolította egymástól. A folyamat során a helyi közösség ellenőrzése alól nagymértékben kikerült egyének számára megkönnyítette a családon-házasságon kívüli emberi kapcsolatok kialakításának lehetőségét is, ami a korábban nagyrészt elfojtva, rejtve, illetve kibontatlanul maradt házastársi konfliktusokat az utolsó évtizedekben már jelentős mértékben tényleges válássá alakította át. Miután a hagyományos munkamegosztási rendszer nagyrészt felbomlott, illetőleg a társadalmi szolgáltatások igénybevételének lehetősége megnőtt, az egyén számára lehetségessé vált átmenetileg vagy véglegesen a magányos életvitel, amely most már nem vezetett feltétlenül a társadalom peremére szoruláshoz. Nem meglepő tehát, hogy a házasságok felbomlása ugrásszerűen megnőtt.

⁵ A néprajzi gyűjtések részletei arról számolnak be, hogy olyan konfliktusok – házasságtörés, részegeskedés, szexuális meg nem felelés – amelyek ma egyértelműen válóokok, korábban legfeljebb csak viharos, de elmúló konfliktusokig, legrosszabb esetben a házasságon belüli különélésig vezettek el. A hagyományos gazdaság és háztartás munka- és tevékenységszervezete, másrészt (és nyilván ezzel szoros összefüggésben) a helyi közösség rosszallása többnyire lehetetlenné tette a házaspárok egyértelmű és nyílt szétválását.

3.11 ábra

Az újraházasodás alakulása Magyarországon (1865-2001)

Forrás: szerző számításai a hivatalos népmozgalmi adatok alapján

Ha az egymással házasságra lépők családi állapot szerinti megoszlását vizsgáljuk meg, akkor azt látjuk, hogy azon esketések aránya, ahol mind a két fél először lép a pap és egyúttal anyakönyvvezető elé (protogám házasságok), a 19. század 60-as éveiben valamivel kevesebb az összes házasságkötés háromnegyedénél. Elsősorban a kedvezőtlen halandóság következtében minden negyedik esküvő során vagy a vőlegény vagy a menyasszony – vagy mind a kettő – özvegy családi állapotú (palingám házasságok). A halandósági viszonyok javulása következtében az első házasságot kötők aránya közvetlenül az első világháború előtt már 80 százalék fölé emelkedik, utána azonban némi ingadozás után az 1940-es években újból visszaesésnek indul, de most már nem az özvegyek, hanem a növekvő számú elvált férfi és nő újraházasodása miatt. Fentiek alapján – némi szarkazmussal, de nem teljesen alaptalanul – azt is mondhatjuk, hogy a válás tulajdonképpen az özvegyülés helyébe lépett. Míg a hagyományos társadalomban a magas halandóság az esetek jelentős részében korábban „szabaddá” tette a túlélő házaspárt hosszabb-rövidebb házasságban töltött idő után, addig a 20. század megjavult demográfiai viszonyai közepette ezt a szerepet már a polgári bíróság vállalta fel.

3.2. Család és háztartás

Mielőtt a családok és háztartások jellemzőinek elmúlt két évszázados alakulásába belemélyednénk, foglalkoznunk kell röviden néhány alapvetőnek tekinthető fogalmi problémával. A családot a következőképpen határozzuk meg: elsődleges társadalmi és egyben rokoni csoport, mely házasságkötésen alapul, mindkét nemű felnőttekből és leszármazottaikból, vagyis konszangvinális és affinális rokonokból tevődik össze. A családban a különböző nemű felnőttek egy kis csoportja (európai viszonyok között többnyire egyetlen férj és egyetlen feleség) között szabályozott és társadalmilag elismert szexuális kapcsolat áll fenn, a családtagok egymással interakcióban meghatározott társadalmi és rokoni szerepeket töltenek be, illetve funkciókat, feladatokat látnak el, melyek közül talán a legfontosabb a társadalom számára új egyedek létrehozása a szó biológiai értelmében. A csoport tagjait szolidaritás, kölcsönös erkölcsi felelősség s rendszerint az életmód közössége is összeköti. Fontos megjegyezni, hogy számos felfogással ellentétben véleményünk szerint sem az együttlakás, sem a gazdasági kooperáció nem szükséges a család létrejöttéhez, és utóbbi a hagyományos világban nem kizárólagos színtere az utódok szocializációjának sem.

A családok tipizálásához az egyik kiindulást az egyén családhoz fűződő kapcsolatai jelenthetik. A család ebből a szémszögből nézve rendkívül dinamikus, és ugyanakkor diszkontinuus egység, keletkezik és sokszor viszonylag rövid idő alatt meg is szűnik. Az emberek többsége élete során többfajta családdal is kapcsolatba kerül. Ennek alapján megkülönböztethetjük a származási vagy orientációs családot, az egyén és házastársa által létrehozott prokreációs (nemző) családot, és az esetenként az egyén életében jelentős szerepet játszó affinális (házasságkötéssel szerzett) családot (amely tulajdonképpen nem más, mint a viszonyítási pontot jelentő egyén házastársának származási családja). A hagyományos világban nagy szerepe van a származási családnak, mely szűkebb értelemben az egyén szüleit és testvéreit foglalja magában (függetlenül tartózkodásuk helyszínétől és attól a tényről, hogy életben vannak-e vagy sem). Tágabb értelemben viszont beletartoznak a felmenők (a szülők, nagyszülők származási családja), vagyis részben olyan, már nem élő személyek is, akik a család történetét jelentik fel egészen azokig az ősökig, akiktől a csoport leszármazását eredezteti. Ily módon tehát a tág értelemben vett származási család nemcsak az egyén identitását őrzi, és erősíti, hanem egyúttal keretet és ideológiát nyújt a jelenben létező kiscsoportok számára ahhoz, hogy egymáshoz fűződő rokoni kapcsolataikat ápolják és fenntartsák. A kevésbé hatékony technológia és a lazábban, hiányosabban megszervezett társadalmi intézményrendszer következtében a természet viszontagságainak sokkal jobban kitett ember számára a túlélés e korban a mainál lényegesen nehezebb feladat, így mind az egyének, mind a családok mindennemű családi–rokoni–szomszédi kapcsolatra és együttműködésre sokkal inkább ráutaltak voltak.

A háztartás fogalmában, tartalmában, szervezetében, tevékenységi rendszerében eltér a családtól, különösen az iparosítás előtti korszakban. Tagjait az együttlakás, rokoni kapcsolat (vér-, affinális vagy fiktív rokonság), illetve jogi viszony (pl. szolgáltatás), valamint funkcionális kapcsolatok fűzik össze. Magja általában, de nem szükségszerűen egy család. A háztartási csoport három fő funkciót lát el:

1) az úgynevezett háztartási vagy házi funkciókat, vagyis a tagok életkörülményeinek biztosítását a szükséges létfeltételek (táplálkozás, ruházkodás, lakás, védelem) részleges vagy teljes megteremtése révén. Ezek bizonyos mértékig gazdasági funkciókat (a fogyasztást) is magukban foglalnak;

2) a csoport új tagjainak szocializálását;

3) az egyének és a kis közösségek életét, létezését biztosító és körülvevő részben anyagi, részben ideológiai - pszichológiai tartalmú "otthoni tér" megteremtését és fenntartását. Természetesen előfordulhat, hogy a felsorolt feladatokat részben más intézmények végzik, de éppúgy lehetséges az is, hogy a háztartás egyéb funkciókat is betölt: összefonódik a gazdasági tevékenység alapegységével, az üzemmel, és így a fogyasztás, a javak karbantartása mellett részben működési körébe szervezheti a termelést – gazdasági egységgé válhat – sőt egyes politikai és vallási feladatokat is felvállalhat.

A család és a háztartás fogalmát a nem történeti jellegű kutatások rendszeresen összemossák. Különösen gyakori a két fogalom megkülönböztetésének hiánya a modern európai típusú társadalmak elemzését végző statisztikusok és családszociológusok körében, ugyanis az általuk vizsgált, többnyire városias településeken a két csoport már igen gyakran egybeesik. S mivel a modern társadalmakkal foglalkozó elemzések a történeti összevetés igényével ritkán lépnek fel – vagy ha igen, akkor többnyire máig megelégednek az iparosodás előtti család sztereotip fogalmának ábrázolásával – a fentihez hasonló világos fogalmi differenciálás szüksége nem merül fel (s talán nincs is mindig gyakorlati jelentősége). A történeti fejlődés folyamán azonban – különösen az iparosodás előtti, illetve a nem európai típusú társadalmakban – bár a család és háztartás fogalma egybeeshet, kétségtelen tény, hogy a kettő nem mindig tekinthető azonosnak egymással. A családot nem feltétlenül jellemzi az együttlakás, az új családtagok szocializálása, a háztartási funkciók ellátása sem kizárólag családi körben megy végbe, s az "otthoni tér" is gyakran túlterjed a családon. Ugyanakkor a háztartási csoportba beletartozhatnak olyan személyek is, akiket a csoport vezetőjéhez illetve más tagjaihoz nem fűz rokoni kapcsolat, s az új tagok létrehozásában (értve ez alatt akár a nemzést, akár az örökbefogadást) nincs szerepük, legfeljebb csak szocializálásukban vesznek részt. Sőt, háztartást alkothatnak olyan együttesek is, ahol családi – rokoni kapcsolat a tagok között egyáltalán nincs – szemléletes példaként idézhető erre a házvezetőnővel, szolgálóval, esetenként káplánnal együtt élő falusi plébános háztartása.

A háztartás morfológiája

A háztartások legegyszerűbb – és épp ezért leggyakrabban használt – módszere a demográfiai gyökerű család- és háztartás kutatásban a morfológiai elemzés: a csoport vizsgálata annak létszáma, a bennük élő generációk száma, illetőleg az 1970-es évek elején elhíresült, Peter Laslett és Eugene A. Hammel által kidolgozott (l. külön keretben a fejezet végén) típusrendszer szerint. A legegyszerűbb és legkönnyebb a háztartások tagok száma szerinti megoszlásának vizsgálata. Elemzéseink azonban azt mutatták, hogy az e tekintetben különböző gazdasági és ökológiai környezetben élő, és/vagy eltérő etnikulturális hátterű közösségek alig különböznek egymástól. Mivel a hasonló átlagszámok sugallta látszólagos hasonlóság mögött eltérő termékenység, eltérő háztartásszerkezetek és eltérő háztartástípusok húzódnak meg, ezzel a túl egyszerű módszerrel nem lehet kimutatni az utóbbi különbségeket.

Amikor az egy háztartásban együtt élő generációk számát vizsgáljuk meg, az részben már kiküszöböli a termékenység eltérő mértékéből, illetve a gyermekek történeti forrásokban gyakorta hiányos feljegyzéséből adódó különbségeket. De még mindig nem elég jó kalauz a háztartási csoportok jellemzésére, ugyanis a generációs összetétel szerinti megoszlás sem egyértelmű iránytű a háztartások szerkezetére vonatkozólag. Viszonylag jelentős arányban előfordulhatnak ugyanis három generációt magukban foglaló egycsaládos és mindössze két generációt tartalmazó többcsaládos háztartások is.

Ha viszont a háztartás adatokat a Laslett-Hammel féle típusrendszer alapján elemezzük, akkor már az eddigieknél sokkal differenciáltabb képet kaphatunk a különböző közösségekről. Nézzük ezt közelebbről. Összesen 15, különböző felekezeti és/vagy etnikai jellemzőkkel rendelkező magyarországi falura nézve sikerült többé-kevésbé megbízható adatokat összeszednünk a 18. század közepe–19. század eleje közötti időszakra nézve. Adatainkat a háztartások szerkezetére koncentráló Laslett-Hammel kategóriák alapján rendszerezve e települések három csoportba rendezhetők:

- 1) túlnyomórészt, 70-80 százalékban nukleáris családos háztartásszerkezetű közösségek (mindannyian német vagy német többségű falvak);
- 2) főként bonyolultabb szerkezetű háztartásokból álló települések, ahol a nukleáris családos együtt élő csoportok aránya kisebbséget képez (szerb illetve horvát közösségek, illetve számos magyar falu);
- 3) a kettő közötti átmeneti csoportot képező közösségek .

Vagyis amíg a felekezeti különbségek a háztartástípusok megoszlásában nem játszanak igazán szerepet, addig az etnikulturális csoportok között már észlelhetők bizonyos eltérések: némileg eltérő arányok mutathatók ki a német, szlovák, magyar és délszláv közösségek háztartásszerkezetében. (Ezek ismertetésére rögtön visszatérünk.) Sajnos ezt az etnikulturálisan többszínű megközelítést források és részletkutatások hiányában nem tudjuk a 19. századra vonatkozóan folytatni.

De térjünk vissza a finomabb szerkezeti elemzésre alkalmas 18. századi mikroközösségeinkhez (Faragó 1985). Ha a Laslett-Hammel rendszert teljes részletességében alkalmazzuk, akkor további szerkezeti különbségeket észlelhetünk az egyes közösségek között. A német falvak viszonylag kisszámú bonyolultabb összetételű háztartásai között többséget képeznek az olyan többcsaládos együttesek, ahol a csoport vezetése a fiatalabb generáció kezében van, míg a magyar, szlovák és horvát falvakban a háztartásfők túlnyomórészt az idősebb generációhoz tartoznak vagy számottevő arányban testvérek (itt is rendszerint egy idősebb testvér, a „báty” a csoport vezetője). A többcsaládos jobbágyparaszti háztartások családfőinek egymáshoz való rokoni viszonyát külön megvizsgálva egyértelművé válik, hogy a háztartási csoport vezetőjének generációs hovatarozása illetve rokoni pozíciója tekintetében alapvető különbségek vannak a német (nyugat-európai eredetű) és a nem német (közép-európai, illetve balkáni eredetű) közösségek között. A vizsgálati mintában szereplő német falvakban a háztartásfővel együtt élő rokon családfők kivétel nélkül szülők (apák), míg a többi, nem német etnikulturális csoport esetében döntő többségük leszármazott (fiú), bár kisebb mértékben azonos generációba tartozó oldalági rokonok (testvérek) is találhatóak közöttük. A család- illetve háztartásfők adatainkból kivehető rokoni viszonyai a hiányzó szöveges bizonyítékok nélkül is megengedik azt a feltételezést, hogy a vizsgált német közösségekben a 18. század közepén még élt a

„visszavonulás” szokása, tudni illik amikor is az idősödő gazda örökösének még életében átadta a gazdaság vezetését, míg a magyar vagy a horvát etnikulturális csoportba tartozó közösségek esetében ennek nincs nyoma.

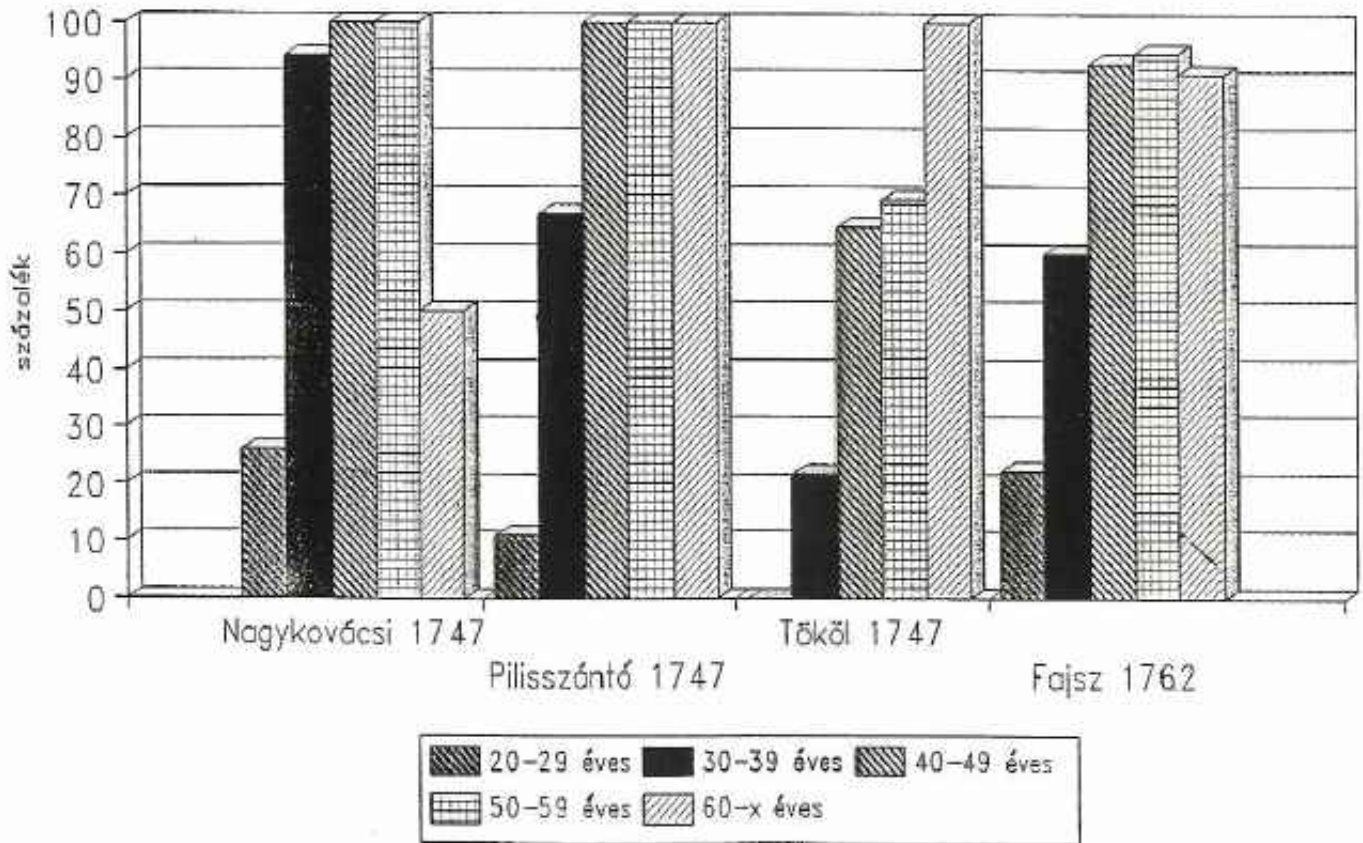
Csoportosítva a háztartásokat az együtt élő családok száma szerint megállapítható, hogy a bonyolult összetételű háztartások tényleges súlyában – vagyis a bennük élő családok, illetve személyek számában – jóval nagyobb a különbség a német, szlovák, délszláv és magyar falvak között, mint ahogy azt a főként az egységeket szerkezetük szerint kategorizáló Laslett-Hammel féle rendszer ténylegesen mutatja. Míg a német közösségekben ugyanis csak körülbelül a családok 20 százaléka él együtt egy másik családdal, addig a nem német települések esetében ez az arány 30-50 százalék, a délszlávoknál pedig akár a 80 százalékot is elérheti. Ennek magyarázata főként abban rejlik, hogy a német háztartások "kiterjesztései" jelentős részben egyedül álló rokonok, míg a többieknek inkább családok – ezen belül nem ritka a két, esetenként pedig akár három-négy család együttélése sem.

Az együttélés mértékét, a háztartásfőhöz fűződő rokon kapcsolatokat, a háztartásfő generációs hovatartozását együttesen nézve vizsgált falvaink háztartásszerkezete tehát három típusba sorolható. A német településeken a bonyolultabb együttélési formákban élő és tevékenykedő családok aránya viszonylag alacsony, a háztartásokban élő rokonok többnyire magányosak, a csoport vezetése általában a fiatalabb generáció kezében van. A szlovák és magyar falvak közösségei alkotják a második típust: a családok fele többcsaládos háztartásokban él (a leggyakoribb két család egy háztartásban), a csoportot az esetek kétharmadában a szülők generációja vezeti, a maradék többnyire házas testvérek együttélése. A horvát és szerb falvak sorolhatók a harmadik típusba. A családok meghatározó többsége többcsaládos háztartásokban él – gyakran három-négy család (esetenként még ennél is bonyolultabb együttesek) laknak együtt – s a csoport vezetése mindig az idősebb generáció (néha egy-egy idősebb házas testvér) kezében van. A típusok között az első és a másik kettő közötti válaszfal éles, míg a második és harmadik típus inkább mennyiségi mutatóiban, mint szerkezetében, felépítési elveiben különbözik egymástól – legalábbis a morfológiai elemzés alapján

A háztartás dinamikus megközelítése

Az eddigi elemzések, bár a morfológiai jellemzők mellett úgy tűnik, hogy néhány lényegi sajátosságot ki tudtak mutatni, alapjában a helyenkénti több időmetszet ellenére is statikusan, és az együtt élő csoport tagjai közötti – a demográfiai jellemzőkben, státusokban/pozíciókban megmutatkozó – különbségek többé-kevésbé figyelmen kívül hagyásával szemlélték a háztartásokat. Megpróbáltuk tehát az egyén szemszögéből és az idő, mint tényező figyelembevételével folytatni elemzésünket. A háztartásokon belül, összhangban az egykorú összeírások szemléletével és az ezeken keresztül megnyilatkozó korabeli norma- és szokásrendszerrel az alábbi státuscsoportokat különböztettük meg: háztartásfő és felesége, a háztartásfő (nem házas) gyermekei, együtt élő rokonok, továbbá a háztartás által foglalkoztatott szolgák és szolgálók. Legegyszerűbb megközelítésként megnéztük a felsorolt státuscsoportok egy háztartásra eső átlagos nagyságát. Bár ezek az átlagok nem sokkal pontosabbak, mint a morfológiai elemzésnél használt átlagos háztartásnagyság, mégis jelzik azt, ahogy az együtt élő csoportok között nem csak azok rokon szerkezete szerint lehet különbség, hanem a háztartásban élő nem rokonok (szolgák) számában, a háztartásfő családjának nagyságában és egyéb demográfiai jellemzőiben is (pl. a tagok életkorában/generációs hovatartozásában vagy családi állapotában). A családnagyságok eltérései pedig ezen belül fakadhatnak részben termékenységi különbségekből, de összefügghetnek a háztartásfő és felesége életkorával (más-más életciklusba tartozásával) is. Egyértelműen látszik mindez, ha 18. századi adatainkat a háztartások – országos állapotokat tükröző – 1970. évi státusszerkezetével vetjük össze. Ebből világosan kiderül, hogy a háztartásokon belül a "gyerek", a "rokon" és az "egyéb" (szolga) státusba tartozók száma és aránya számottevő mértékben csökkent az eltelt 200 év alatt. Vagyis ha a háztartások méretének csökkenését, szerkezetének egyszerűsödését eredményező folyamatokkal tisztában akarunk lenni, akkor a háztartásstruktúra egészére vonatkozó morfológiai mutatók jelzésein túlmenően négy jelenségcsoportot kell közelebbről megvizsgálnunk: a háztartásfővé válás (a háztartások keletkezése és megszűnése) kérdését, továbbá a gyermekek, a rokonok és a szolgák számának alakulását. Ezek közül a háztartásokban élő rokonok kérdését az előző részben már röviden említettük, a gyermekek és szolgák számának változására pedig később térünk vissza. A következőkben a háztartások keletkezésének illetve megszűnésének kérdését (más megközelítésben a háztartásfővé válást illetve a háztartásfőség elvesztését) – nézzük meg, mely a háztartásszerkezet változások dinamikus megközelítése szempontjából talán az egyik legfontosabb kérdés.

Az együtt élő csoport szerkezete szempontjából a kulcspozícióban a háztartásfő van. A családok és háztartások történetét kutatók általában megegyeznek abban, hogy a háztartásfővé válásnak (az önálló háztartás alapításának) egyik feltétele a házasságkötés, a másik pedig az önálló egzisztencia megteremtésének lehetősége. A nyugat-európai adatok azt mutatják, hogy a kettő – tudni illik a házasságkötés és az önálló háztartásfővé válás – szorosan összefügg egymással. Ha nincs mód az önállósodásra, akkor a házasságkötést igen gyakran későbbre halasztják. Kedvezőtlen körülmények között akár a népesség jelentős része a nélkül hal meg, hogy valaha is önállósághoz – saját családjához illetve saját háztartáshoz – jutott volna. Magyarország falusi településein azonban túlnyomórészt nem ez a házassági modell uralkodott a hagyományos világban. A házasodás viszonylag korai és többé-kevésbé általános volt, ami összefügg azzal a ténnyel, hogy a házasságkötés az esetek nagy részében nem, vagy nem azonnal járt együtt az önálló háztartás alakításával.

3.12 ábra

A háztartásfők aránya a férfínépességben (a megfelelő korcsoport százalékában)

Forrás: Faragó 1995 (kézirat)

Míndezt mintaként használt településeink adataival is illusztrálni tudjuk, ha megvizsgáljuk a háztartásfővé válásra vonatkozó adatainkat. A háztartásfők kormegoszlásából arra következtethetünk, hogy a német falvakban e státus elérésére valószínűleg a fiatalabb férfiaknak is van esélyük – a példaképpen használt Nagykovácsi esetében a háztartások több, mint 50 százalékának 40 év alatti férfi a feje – de a magyar és szlovák fiúknak erre már tovább kellett várniuk. (Fajszon és Pilisszántón a fiatalabb háztartásfők aránya csak 25-33 százalék.) Még ennél is mostohábbak voltak a horvát fiatalok kilátásai – Tököl adatai alapján úgy tűnik, hogy ők rendszerint csak életük delén, általában jóval 40 éves koruk után juthattak el az önálló háztartásfő pozíciójába. Talán még világosabban látszanak a fenti tendenciák akkor, ha a férfi háztartásfőket a megfelelő korcsoportbeli férfiak összlétszámához viszonyítjuk. Nagykovácsiban élete negyedik évtizedében gyakorlatilag minden férfi önálló háztartás feje lett, Pilisszántón és Fajszon viszont csak 40 és 50 éves kora között. Különösen éles a kontraszt a 60 év felettiéknél. Tökölön csak akkorra éri el az összes férfi az önállóságot, amikor Nagykovácsiban már kezdik

azt feladni. Amit az ábra mutat, azt a néprajzi és történeti szakirodalom visszaigazolja: a magyar, szlovák és horvát parasztok később elért vezető pozíciójukat életük végéig megtartják, még akkor is, ha megözvegyültek és koruknál fogva már csak az irányításra képesek, nem a fizikai munkában való tevékeny részvételre. Utódaik a házassághoz gyorsan, az önállósághoz, a birtokhoz azonban igen lassan juthatnak hozzá. Ezzel szemben a német parasztok a fiatal korban megszerzett vezetést 60 éves koruk után, életük utolsó szakaszában rendszerint kiengedik a kezükből. Ezek az adatok ismét a „visszavonulás” gyakorlatának létezésére utalnak a Magyarországra vándorolt német telepesek körében. Jelen esetben arról van szó, hogy az idős parasztok munkabírásuk csökkenésével kiadták leszármazottaiknak az örökséget és felhagytak a saját gazdálkodással. Megélhetésüket a továbbiakban a birtokot öröklőtől a vagyon átruházása fejében kapott – sokszor írásos szerződésben előre kikötött – juttatások biztosították.⁶ Ez a visszavonulás azonban, adataink alapján úgy tűnik, Észak- és Nyugat-Európával ellentétben nálunk nem feltétlenül jelentette a háztartásból való kiszakadást, hanem az esetek többségében csak a háztartáson belüli egyszerű szerep és státuscserével járt – a házas fiúból háztartásfő, a szülőkből, a volt gazdából és feleségéből együtt élő rokon család, "kiterjesztés" lett. Vagyis a férfiak egyéni életútjának elemzése megerősíti és egyúttal meg is magyarázza azokat a különbségeket, amelyeket korábban a szerkezeti elemzés kapcsán a háztartások vezetésére vonatkozóan észleltünk. Ott vezet a háztartást általában a fiatalabb generáció, ahol az egyéni életciklusok alapján a visszavonulás gyakorlatát gyaníthatjuk és azokban a közösségekben, ahol az együtt élő csoporton belüli hatalom többnyire életük végéig az idősebb generáció kezében van, ott a fiatal házások önállósulása is később következik be.

Ha egységben nézzük egy közösség háztartásszerkezetének alakulását a hagyományos világban, akkor egyidejűleg két egymással ellentétes tendenciát észlelhetünk: az állandó változást és a stabilitásra, változatlanúságra való törekvést. Andorka Rudolf a Tolna megyei Sárpilisre vonatkozó két metszetben, 1792. és 1804. között 62 mindkét időpontban jelenlevő háztartást tudott azonosítani a lakosok névszerinti összeírása alapján. Szerkezetét tekintve az eltelt 12 év alatt a háztartásoknak valamivel kevesebb, mint harmadrésze nem változott. 48 százalékuk szerkezetileg átalakult – többségük bonyolultabb lett, kisebb részük egyszerűsödött, közel 20 százalékuk pedig két vagy háromfelé hasadt (Andorka – Faragó 1984), vagy ahogy a néprajzkutatók a tájnyelvet követve ezt az aktust nevezni szokták: "válakozott".

Egy-egy háztartás szerkezetének változása számos tényezővel összefüggethető: okozhatták azt demográfiai események (egy-egy fiúgyermek "asszonyt hozhatott a házhoz", a háztartás vezetője, a "gazda" meghalhatott), vagy az együtt élő családok közül az egyik kivált, esetleg az együtt élő csoport egészében a különválás mellett döntött. Utóbbi döntés összefüggethető helyhiánnyal – a meglévő lakóház befogadóképessége például szűknek bizonyult és a közösség telekrendszere illetve együttélési/lakáshasználati szokásai és lehetőségei inkább a szorosan együttműködő, ámde külön költöző együttesek létrehozása mellett szóltak. Lehetek a külön költözésnek gazdálkodási okai (a rugalmatlan gazdasági helyzet – korlátozott piacviszonyok miatt egy bizonyos földnagyság elérése után esetleg célszerűbbnek látszott a gazdaságot két vagy háromfelé választani), de sokszor egyszerűen a családfelek vagy feleségeik nem fértek össze egymással s miután a csoport munkamegosztása és hatalmi hierarchiája zökkenővel, akadózva működött, a résztvevők jobbnak látták a szétválást. A stabilitást ugyanakkor az jelentette, hogy a közösség családjai és háztartásai a lehetőségektől függően újra és újra reprodukálták azokat az együttélési formákat, amelyeket a legcélszerűbbnek láttak. Sárpilis esetében például már a rendelkezésre álló két időmetszetből is megállapítható, hogy a háztartások döntő többsége átment a rokonokkal való együttélés szakaszán. Az 50 változatlanul továbbélt háztartás 72 százalékát valamelyik időpontban vagy kiterjesztett, vagy többcsaládos háztartásként írták össze, az 1792. és 1804. között azonosítható megosztás útján keletkezett 27 háztartásból pedig 23 (tehát 85 százalék) vagy eredetileg is egy összetett háztartásból vált ki, vagy azzá alakult. Könnyen lehet tehát, hogy a szóban forgó közösségben a háztartások többsége ugyanolyan szerkezetváltozásokon (fejlődési ciklusokon) megy keresztül, mindössze a folyamat üteme háztartásonként eltérő (más-más „ciklusban” van a szóban forgó egység), ami a vizsgálat egy-egy időmetszetre korlátozódása esetén egyrészt nem tűnik ki, másrészt megtévesztő háztartásszerkezet-változatosságot eredményez. Úgy tűnik tehát, mintha hosszú távon inkább annak az egykorú hazai falusi vélekedésnek lenne igaza, amely valójában nem látott/nem tett igazán különbséget a különböző háztartástípusok között tudván-tudva azt, hogy egyrészt nem mindig a morfológiai különbségek a lényegesek, másrészt ha egy együttélési forma demográfiai vagy gazdasági okok miatt egy adott időpontban nem lehetséges, vagy nem célszerű, ugyanaz néhány évvel később minden további nélkül létrejöhét. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy tagadnánk különböző család és háztartástípusok létét, csak úgy véljük, hogy kijelölésükkel, megfogalmazásukkal kapcsolatban az eddig gyakoroltnál jóval nagyobb óvatossággal

⁶ Óhatatlanul ide kívánczol az a megjegyzés, hogy ehhez szükséges lehetett annak a mentalitásnak a megszületése, amely kompromisszumok során megegyezéseket alakít ki, azokat szerződésekké formálja és utóbbiakat be is tartja, illetve tartatja.

kell eljárunk. Nem elegendő egyetlen pillanatkép, nem elegendő néhány azonosnak látszó morfológiai jellemző ahhoz, hogy tipizáljunk, azonosítsunk, vagy megkülönböztessünk egymástól olyan társadalomszervezeti alapegységeket, amelyek egyrészt örökös mozgásban vannak, másrészt funkciók, tevékenységek sokaságát látják el egyedül vagy más személyekkel, csoportokkal, intézményekkel együttműködve.

Amikor dinamizmusról beszélünk, akkor azonban lényegében egyszerre háromféle mozgásra is gondolhatunk. Elsőnek említhetők a főként (de nem kizárólagosan) demográfiai típusú események, amelyek a hagyományos társadalomban a születések-halálozások magas aránya miatt akár évente is bekövetkezhetnek egy-egy család illetve háztartás életében. A második mozgástípus az egyének és a csoport középtávú ciklikus változása, melyet fentebb írtunk le. Végül a harmadik a háztartás, mint rendszer – általában csak nagyobb egységekben: közösség, régió szintjén megfigyelhető – hosszú távú változása. A szinte menetrendszerűen bekövetkező demográfiai események tárgyalása ebben a fejezetben még nem feladatunk, viszont a ciklikus változásokkal kapcsolatban, melyekre már az előbb konkrét példákat is hoztunk, érdemes néhány általánosíthatónak látszó következtetést megfogalmaznunk. Az együtt élő háztartási csoport mozgása – változása lényegében három egymással párhuzamos, egyidejűleg működő részmozgásból áll össze:

a) az egyéni életciklusokból;

b) az előbbivel szorosan összefüggő családi életciklusokból;

c) valamint a háztartási csoport ciklusából, amely szorosan kapcsolódik a csoport magját alkotó háztartásfői család életciklusához.

Az első két ciklus-típus demográfiai alapokra épül, de alakulásába meghatározó módon szólhatnak bele a gazdasági-társadalmi körülmények, az egyén illetve a család életét, tevékenységét szabályozó norma és szokásrendszer, a külső hatalmak, a tételes jogi előírások, valamint utoljára, de nem utolsó sorban a csoport életének biztosítását, tagjainak boldogulását elősegíteni kívánó stratégiák. Ez utóbbiak a házasság, a termékenység, az együtt maradás rendjének előírásával illetve szükség esetén annak megváltoztatásával szabályozzák az egyének, családok és háztartások életútját. A háztartási ciklust a demográfiai tényezők csak közvetve, az egyéneken illetve családokon keresztül érintik. Elsősorban a háztartás funkciói, illetve a gazdasági alapjául szolgáló üzem (a parasztgazdaság) munkaerőalapjában betöltött szerepe az, amely a csoport mozgását, változását (nagyságának, kor és nem szerinti összetételének alakulását) megszabja. A három ciklus tehát különböző mozgásokból tevődik össze. Az egyén életciklusa lényegében az életkor változásával párhuzamosan státus-, pozíció- és kapcsolatváltozásokat, míg a családi élet a demográfiai események következtében a családban lezajlott létszám- és összetétel változásokat jelenti. Ezzel szemben a háztartási ciklus általában a háztartásban élő család vagy családok ciklikus változásából következő létszám rokon- és státus-szerkezet változások kiegyenlítésére, egy viszonylag állandó nagyságú, az egység gazdasági és társadalmi funkcióinak ellátásához szükséges tevékenység-megosztás szempontjából optimálisnak tűnő, többé-kevésbé állandó kor- és nemi összetételű csoport biztosítására való törekvésnek jelenik meg. A három ciklus a háztartás egységében egymással szorosan összefonódik, mozgásának módja és irányai, valamint az egyes ciklusokban résztvevők köre azonban kisebb-nagyobb mértékben eltérő lehet.

Buda környéki falvakra vonatkozó 18. századi források segítségével végzett mikroelemzésünk (Faragó 1985) során a hagyományos magyarországi falusi társadalmakra nézve az alábbi három háztartásciklus-ideáltípust sikerült megállapítanunk:

1) a háztartásfők fiatal korukban kezdetben élhetnek többcsaládos háztartásokban is, de többségük nukleáris vagy kiterjesztett családos háztartásban tölti fiatalkorát. Ez a háztartás legkésőbb szülei halálával nukleáris családosá alakul át. A háztartások egy része minden valószínűség szerint nem, vagy nem mindig megy keresztül az összetett szerkezetűvé alakulás, a rokonokkal való együttélés szakaszán, vagy ha igen, akkor ez a szakasz rövid és rendszerint csak egy-két rokonnal (többnyire az idős, visszavonult szülőkkel) való együttélésre korlátozódott. A csoport jellegzetes együttélési formája tehát a nukleáris családos háztartás;

2) a fiatalabb háztartásfők között kezdetben is viszonylag gyakori a rokonokkal való együttélés, s az életkor előrehaladásával tovább növekedve 50 éves kor felett pedig gyakorlatilag általános lesz. A háztartások többsége fejlődése során feltehetőleg soha nem szűkül össze nukleáris családosá. A csoport életét sokkal inkább a tagok cserélődése, mint a nagy szerkezeti változások jellemzik. Ezt a típust a folyamatosan többcsaládos háztartásban élés jellemzi;

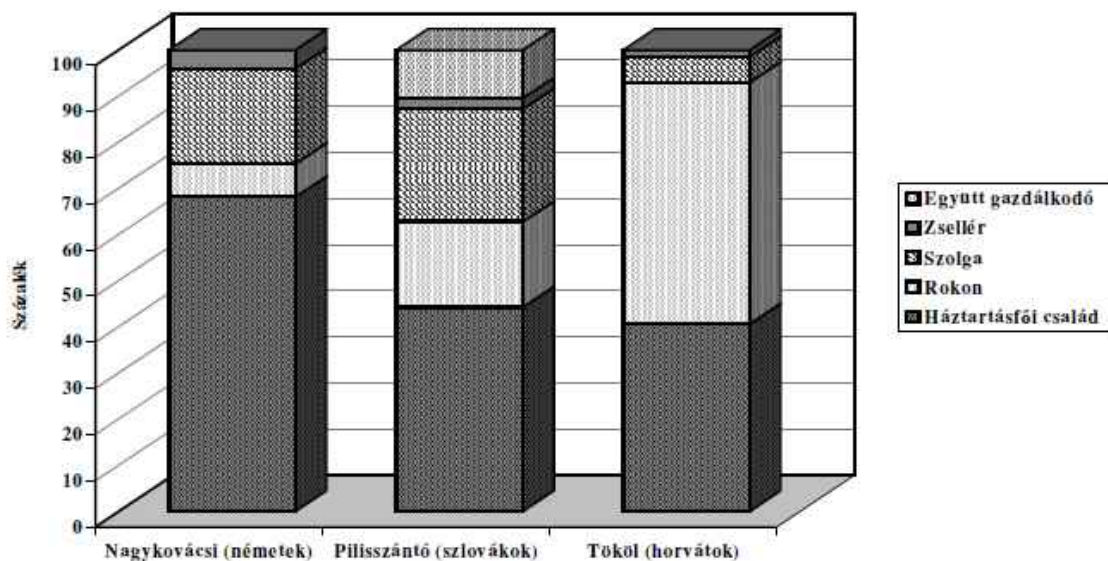
3) a háztartásfők fiatal korukban bonyolultabb összetételű háztartásokban élnek. 40 éves koruk körül háztartásaik a rokonok halála vagy kiválása következtében általában nukleáris családosá alakulnak át, majd az idő előrehaladásával (valószínűleg a gyermekek házasságkötése következtében) ismét növekszik a rokonokkal együtt élő háztartásfők aránya. A legtöbb háztartás szükségszerűen átmegy mind a rokonokkal való együttélés, mind a nukleáris családos háztartásként létezés szakaszán – többnyire a demográfiai adottságok döntenek el, hogy melyik szakasz milyen hosszú lesz. Ez a típus lényegében az előző kettő között helyezkedik el. Ha kevés forrás, netán egyetlen időmetszet adatai alapján próbáljuk kategorizálni, könnyen kaphat téves címkét.

Mindez összevág a korábban elmondottakkal: a háztartásfő egyéni életciklusával és a demográfiai korlátokkal, melyek az egyének pályáját meghatározó módon befolyásolják. Amikor a háztartásfő a hagyományos társadalomban 40. év körül jár, szülei már ritkán élnek, gyermekei viszont többnyire még nem házasodtak meg, tehát általában kicsi a valószínűsége egy bonyolult együttélési forma bekövetkezésének. Ahogy viszont a gyermekek családot alapítanak, úgy nő a többcsaládos háztartás létrejövételének lehetősége és valószínűsége attól függően, hogy a közösség milyen együttélési formát és szerkezetet tekint követendő normának. Vagyis a demográfiai folyamatok és a közösségben uralkodó szokásrendszer összjátéka együtt alakítja ki egy-egy település háztartásszerkezetét.

Mielőtt a háztartások változásával kapcsolatos információkat megpróbáljuk egyetlen képbe rendezni, meg kell vizsgálnunk a hagyományos világ Kárpát medencei háztartásainak munkaszervezetét is. A falusi háztartások esetében – mint korábban már említettük – rendkívül szigorú kor és nem szerinti tevékenység- és munkamegosztás működött. Ez egy adott háztartás méretével és gazdasági funkciójával összhangban álló, meghatározott létszámú, valamint és kor- és nemi összetételű tagságot követelt. Mindenki hagyományosan ismerte (mert gyermekkorától folyamatosan sajátította el) egy-egy nemre és korcsoportra szabott tevékenységeket és szerepeket. Megoldandó feladatokat a csoport számára elsősorban a termelőtevékenység vethetett fel egyrészt igen erősen megmutató természetfüggősége, az évszakok/munkacsúcsok változása során meglehetősen eltérő mértékű munkaerőigény kielégítése miatt, másrészt azok a krízishelyzetek, amikor valamely demográfiai esemény (elsősorban haláleset vagy elvándorlás) folyamányaképpen a csoport tevékenység- és munkaerőszervezetét a követelményekhez igazodva át kellett szervezni.

A népmozgalmi jelenségek miatt szükségessé vált "személycserék" illetve "személypótlások" kérdését a falusi család az iparosítás előtti korban részben az előrehozott házasodás, részben az átmeneti szolgafogadás révén oldotta meg. Ennél sokkal érdekesebb azonban az a mód, ahogyan a birtokos parasztság a szokásos termelőfeladatainak munkaerő-ellátását megszervezte. Erre ugyanis számos alternatív lehetősége volt – a szükséges munkaerőt egy-egy gazdaság több forrásból biztosíthatta:

- a) a háztartásban élő családtagokkal, rokonokkal;
- b) állandóan a háztartásban élő fogadott szolgálival (szolgákkal);
- c) két háztartás munkaerejének közös hasznosításával;
- d) külső munkaerő alkalmankénti igénybevételével.

3.13 ábra

A parasztgazdaságok munkaerő állományának (15–59 éves férfiak) összetétele különböző etnokulturális közösségekben (18. század közepe)

Forrás: Faragó 1997: 235.

Ha megpróbáljuk a parasztgazdaságok munkaszervezetét a történeti forrásokkal sajnálatos módon nem mérhető, két vagy több háztartás közötti kooperációs formák kényszerű figyelmen kívül hagyásával a mintául használt közösségekben áttekinteni, akkor az alábbi képet kapjuk (Faragó 1985. 80-84). Nagykovácsi esetében a szolgálival kiegészített nukleáris családos háztartás előfordulása a leggyakoribb, míg Tökölön a munkaszervezet alapját rendszerint a rokonokkal bővített család adta. Pilisszántónál viszont tulajdonképpen nem találunk jellegzetes munkaszervezeti formát, a gazdaságok a munkaerőigényét a háztartásfő családja hol egyedül, hol rokonokkal, hol szolgálakkal kibővítve fedezte s közel ugyanekkora gyakorisággal fordul elő két gazdaság szabályozott és szervezett együttműködése (közös gazdálkodása) is. A felnőtt férfi munkaerő állomány – a 15-59 éves korúak – típusonkénti megoszlása nagyjából megfelel annak, amit korábban a háztartások munkaszervezetéről már elmondtunk. Az egyetlen különbség az, hogy a háztartásfő családjának szerepét a munkaerő-szervezetben világosabban mutatja, mint ahogy az a gazdaságok munkaerőalap-fajták szerinti megoszlása alapján sejthető volt. A német falvakban a háztartásfő családjába tartozók adták a felnőtt férfi munkaerő abszolút, Pilisszántón a relatív többségét. Egyedül Tököl az, ahol a háztartásfő családja, mint munkaerőforrás a rokonság mögé szorult. A rokonság Tökölön kívül csak Pilisszántón játszott valamennyire számottevő szerepet, a szolgálak pedig Nagykovácsiban és Pilisszántón, vagyis pontosan ott, ahol a háztartásadatok alapján az feltételezhető volt. (A hagyományos háztartás tevékenységszerkezetének plasztikus leírását l. az alábbi keretes szemelvényben.)

A göcseji nagycsalád élete Plánder Ferenc 1832. évi beszámolója alapján (Paládi 1985: 62-63, 70)

„A göcseji nép valódi patriarkális életet él. A férfiak, akárhányan legyenek, az atyai háznál maradnak és egy főnök alatt, közösen gazdálkodnak. A leányok kiházásíttatnak és ekkor ágyi ruhát, ládát, régente mentét, most ködmönt, egy tehenet vagy üszőborjút kapnak. Avagy ha édesanyjuknak szőlőbirtoka volt, ennek is egy része kiadatik nekik. Többnyire az egész gazdaság osztatlanul a férfiak tulajdona marad. A család öregebbike vagy értelmesebbike a házigazda. Ez veszi be a jövedelmet, ez fizeti meg az adót, ez szerzi meg a szükségeseket. A gazdának felesége vagy az értelmesebb háziasszony gazdasszonyi tisztet visel, s e két főnök senkinek számolni nem köteles. A házigazda gondviselése alatt álló köz[ös] kasszán kívül, majd minden egyes házaspárnak tulajdon fiókkasszája is van. Azon szőlőt, mellyet mindegyik férj feleségének osztályrészében kap, közös erővel megmunkálják, de annak termését a tulajdonos házaspár eladhatja s azért tetszése szerint használhatja...

... A családnak öregebb férfija, hacsak különben nem alkalmatlan, feje és parancsnoka az egész családnak, s mivel egy illy főnök alá gyakran 6 – 7 feleséges férfiú is találkozik, többnyire úgy intézkednek, hogy a mezei gazdaság folytatására szükséges minden eszközöket önmagok elkészíthessék, általánosan mind jó faragók, de különösen minden családban van egy, ki a szekérkeréken kívül az egész szekeret elkészíti, új csöbröket, vedröket, bucskákat [kis hordó], kisebb-nagyobb boroshordókat csinál, mellyeket egy másik, ki a kovácmesterséget vagy a családnak előregült tagjától, vagy vidékhelyen tanulta, kovácmunkával ellátja. ...

...A nőszemélyek fonással, szövással, varrással és hímezéssel foglalatostkodnak. A családnak főnöke a házi szükséghez alkalmazott föld[ből] [vala]mennyt jókor kivág, azt többször megszántatja, beboronáltatja és annak idejében annak egy részét lenmaggal, másikat kendermaggal beveti. Ha a len és kender a némberek közös munkájával egész fonhatóság elkészítetik, ekkor a házi gazdasszony a kikészített lent és szöszöt annyi részre ahány feleséges férfiú a családban találhatik elosztja, s kinek kinek a maga részét általadja, úgy mégis, hogy az árvák sem maradnak figyelem nélkül, mivel az özvegyeknek is bizonyos rész adatik. Illy osztály után mindegyik asszony a neki jutott résznek tulajdonosa lesz, arról egyedül férjének köteles felelni – a szöszöt megfonja – önmaga megszövi, és az így megkészített vászonból férjének és gyermekeinek inget, gatyát, tarisznyát varr...”

Külön megvizsgálásra érdemes a parasztháztartásokban foglalkoztatott szolgák kérdése, mert a szolgálatvállalás fontos életciklusbeli szerepe volt az egyik pillére az iparosítás előtti korszak nyugat-európai típusú háztartásmodelljének (Hajnal 1983, Laslett 1983). A mintaként használt településekre vonatkozó adatok alapján megállapítható, hogy a jobbágyparaszti háztartásokban található szolgák nagyjából férfiak voltak és kétharmaduk a 15–24. év közötti korcsoportba tartozott. Családi állapotuk szerint egyértelműen nőtlenek illetve hajadonok. Mindebből okunk van azt feltételezni, hogy a szolgálóállapot az egyének – elsősorban a férfiak – életciklusának egy meghatározott szakaszát képezte. Ugyanakkor adatainkból az is megállapítható, hogy a szolgálóállalás beépülése az életciklusba nem a teljes népességre, hanem annak csak bizonyos csoportjaira jellemző. Ugyanis a szolgaként élők aránya általában nem múlta felül a 30 százalékot még a 30 év alatti korcsoportokban sem, vagyis valószínű, hogy Nyugat-Európával ellentétben Magyarországon az egyéni életciklusnak nem volt feltétlenül része a szolgálóállalás, a fiatalok többsége feltehetőleg nem ment keresztül ezen az állapoton. Bár voltak gazdálkodást tanuló, birtokos paraszti családból származó fiatalok is a szolgálóállalók között, feltételezhetően nagyobb részük az alsóbb társadalmi rétegekből származik.

Részletesen vizsgált közösségeink közül a többcsaládos háztartásszerkezetű, horvátok lakta Tökölön a szolgák szerepe a háztartás munkaszervezetében nyilvánvalóan marginális, minden bizonnyal személyük az együtt élő csoport kor és nem szerinti megoszlásának torzulásait egyenlítették ki. (Pótolták a munkaszervezetből hiányzó megfelelő korú gyermeket, helyettesítették a beteges, vagy kisgyermekét gondozó háziasszonyt, stb.) Az ellenpéldát Nagykovácsi képviseli. E közösségben a nagyszámú ígásállat tartása, a viszonylag nagy földterületen folytatott földművelés többnyire szükségessé tette a háztartás munkaerejének bővítését, amelyet az adott esetben a német gazdák szolgák alkalmazásának segítségével hajtottak végre.

Ha a fenti ideáltípusokból adódó szélesebb távú következtetéseket próbálunk meg levonni, akkor a következőkre jutunk. A háztartások, illetve a hozzájuk kapcsolódó gazdaságok⁷ munkaerő-ellátására két megoldás létezik a hagyományos világban: a szükséges munkaerő belső, családi-rokoni alapokon nyugvó biztosítása, vagy a család munkaerejének külső, fizetett munkaerővel történő kiegészítése. Első pillanatban az első megoldás tűnik egyértelműen előnyösebbnek, hisz a munkaerő helyben van, ráadásul nem kell fizetni érte. Ha azonban végig gondoljuk az életciklusokat, akkor ez az előny már nem látszik annyira egyértelműnek. Igaz, hogy a „rokon” munkaerő ingyen van, de kapcsolódhatnak hozzá a munkában kevésbé használható családtagok, illetve akkor is élelmezni kell őket, ha nincs számukra feladat, mert a gazdaság munkaereje nélkülük is biztosított (Például munkaképes korba léptek a gazda fiai). Ezzel szemben a „nyugati” rendszer racionálisabb: a felesleges munkaerőt nem alkalmazza tovább, sőt saját gyermekeit is rendszeresen szolgálatba küldi. Ez a szisztéma sokkal ridegebb, de nagy valószínűséggel hatékonyabb. Voltaképpen ez a „nyugati” típusú házasság, háztartáskezelési rendszer és a nukleáris családok újkori dominanciájának alapja és egyúttal következménye, melyet John Hajnal és Peter Laslett felfedezett.⁸

Mai fejjel azt kérdezhetnénk, hogy miért nem nyert nagyobb teret ez a hatékonyabb rendszer a Kárpát medencében, különösen, ha képviselői a 18. században bevándorolt német telepesek kulturális hagyományuként sikeresen alkalmazták ezt egyes régiókban? Ez azonban történelmietlen felvetés. Nem elsősorban azért, mert az itteni magyar és szláv hagyományok és rokonsági rendszerek mások voltak, hanem sokkal inkább azért, mert valójában a két szisztéma között nem volt szabad választási lehetőség. A bér munkával dolgozó parasztgazdaság (vagy farmergazdaság) elterjedése ugyanis magas népsűrűséget, munkaerő-felesleget, kiépült munkaerőpiacot, működő szerződési rendszereket (l. visszavonulás) – vagyis kezdődő urbanizációt, fejlődő pénzgazdálkodást – igényelt, melynek feltételei ebben a régióban széleskörűen csak a 19. század végére teremtődtek meg. Akkor azonban már a mezőgazdaság szerepének csökkenése, feladatai gépesítésének megindulása elkezdődött, így a parasztgazdaságok munkaerőpiacon játszott szerepe egyre kisebbé vált.

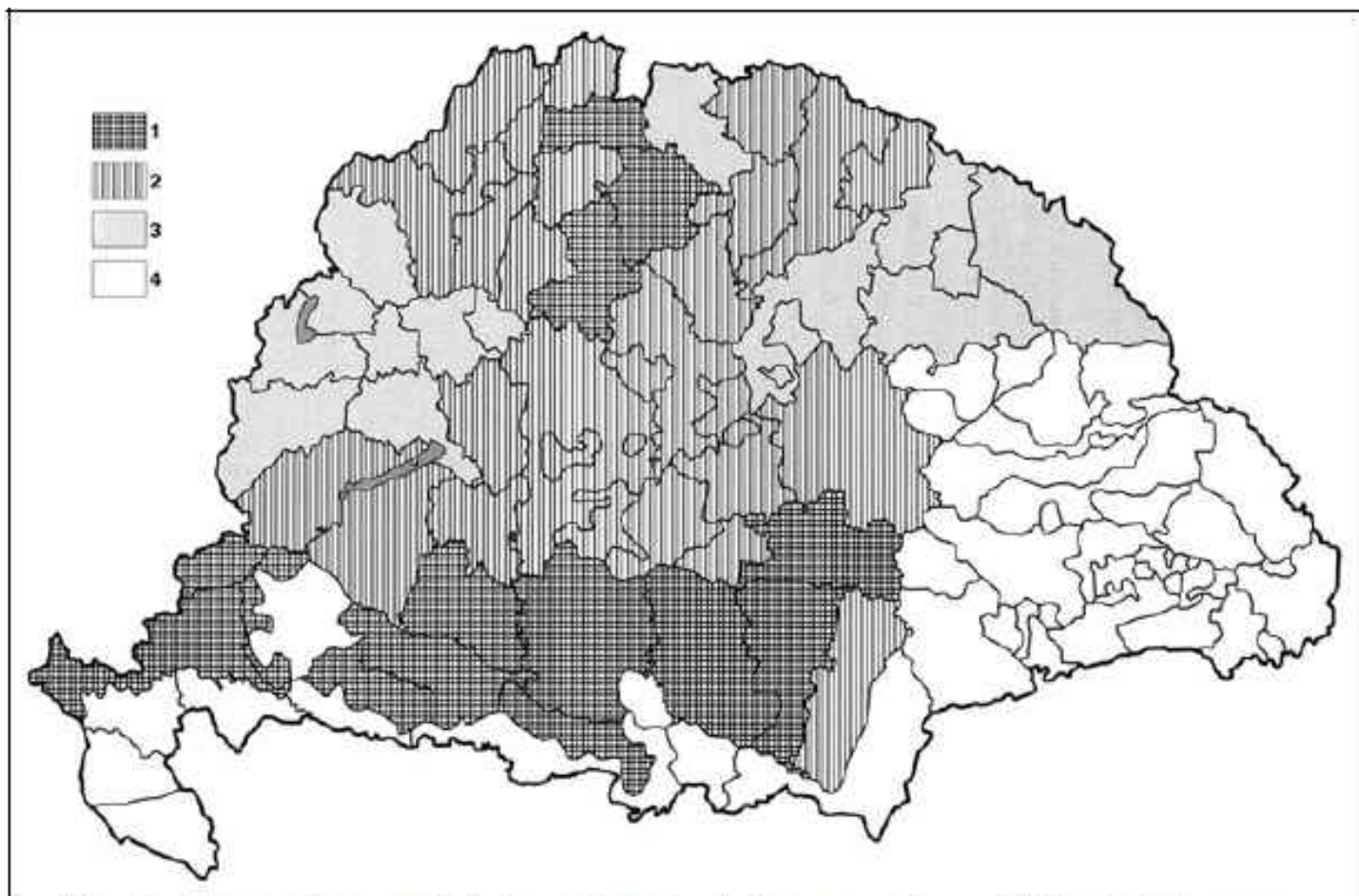
Nézzük meg, hogyan változik az adatok tükrében ez a fentiekben vázolt hagyományos háztartási – család – együttélési- és munkaszervezeti rendszer, összefoglaló kifejezéssel élve a háztartásstruktúra. Ami a hosszú távú háztartásszerkezet változásokat illeti, ott Magyarország esetében korábbi vizsgálataink alapján azt lehet megállapítani, hogy az adatokkal ellenőrizhető időszakban két trend érzékelhető. A háztartások mérete (az átlagos háztartásnagyság) a 18. század végétől körülbelül a 19–20. század fordulójáig fokozatosan növekszik, majd attól kezdve gyors ütemben és folyamatosan esik. A háztartás-növekedési tendenciát igazolják a háztartásnagyságon kívül egyéb mutatók is. Az egy családra eső felnőtt fiúk és nők arányának növekedése a 19. század első évtizedeiben, valamint az egy háztartásra eső valaha házasságok (a házasságok és özvegyek együttes adata) számának 1857–1900 közötti enyhén növekvő adata egyértelműen bizonyítja, hogy a háztartásnagyság méretének növekedése nem kizárólag a gyermekek halandóságának javulása által előidézett létszámgyarapodásra vezethető vissza, hanem az együtt élő családok számának és arányának valós növekedését, a háztartásszerkezet tényleges átalakulását jelenti. A fiatal generációk egy része egyre nehezebben tud saját egzisztenciát teremteni, sokan rövidebb-hosszabb időre a szülői háztartásokban rekednek. A trend a 19. század vége felé változik meg Magyarországon, és csap át növekedésből a háztartások méretének csökkenésébe. Ez az az időszak, amikor a néprajzi gyűjtések is egyre inkább a régi nagy együtt élő csoportok bomlásáról, a hagyományos világ háztartásszerkezeteinek átalakulásáról adnak hírt.

E változás mögött számos hatás összjátéka áll. Egyrészt a fokozatosan gyorsuló Kárpát medencei urbanizáció sok fiatal számára lehetőséget teremt a hagyományos mezőgazdaságból történő kilépésre. Az 1880-as évektől tömegek választják a kivándorlás lehetőségét – egyesek számára ez egyúttal foglalkozásváltást is jelent, mások keresményükkel visszatérnek a paraszti létbe, de már önálló gazdaként. Több újítás, eszközváltás hatására a 19. század végétől csökken a mezőgazdaság – ekkoriban a legnagyobb foglalkoztató – élőmunka igénye. Mindezekkel párhuzamosan nagyobb arányokat ölt a termékenység csökkenése. E folyamatok az agráriumban helyüket nem találók számára egyre több más alternatívát nyitnak

⁷ Ez nem jelenti azt, hogy a háztartás és a parasztgazdaság szinonim fogalmakként használhatók. A kapcsolódás úgy is végbe mehetett – és az adataink szerint a háztartásállomány körülbelül felében ez volt a helyzet – hogy egy-egy földnélküli, vagy töredéktelkes egység bejáróként, napszámosként kapcsolódott be egy-egy telkes gazda által irányított gazdaság munkaszervezetébe. Maga az így bekapcsolódó egység önmagában azonban csak fogyasztási egységként működött.

⁸ Utóbbi szerző – némi túlzással – az említett jelenség-együttest olyan nagyra értékelte, hogy ide vezette vissza az iparosodás és kapitalizálódás társadalmi alapját jelentő bér munkás réteg kialakulását, illetve a kelet-európai régió e téren máig megmutató elmaradottságát. (Laslett 1988).

meg, így együttesen csökkentik a földre, a mezőgazdaságra nehezedő, a munkát keresők által kifejtett népességyomást. Mindezek folyamán – visszatérve a háztartásszerkezet kérdéséhez – azt látjuk, hogy a 20. században már a nukleáris családos egyszerűsödött szerkezet a meghatározó, melynek mérete a gyermekszám – a termékenység – csökkenésével párhuzamosan rohamos mértékben zsugorodik össze.

1 = háztartásonként 1,14 házas férfi, 2 = 1,00–1,13 házas férfi, 3 = egynél kevesebb házas férfi, 4 = nem elemzett illetve adattal nem rendelkező terület

3.14 térkép

A történelmi Magyarország népességének háztartásszerkezete (1787) a)

a) A háztartások bonyolultságát a házas férfiak háztartásonkénti számával mértük. (Az özvegy nők és férfiak által vezetett háztartásokat figyelembe véve a tisztán nukleáris családokból álló populáció értéke kb. 0,9, a felette levő értékek arányosak a többcsaládos háztartások elterjedtségének gyakoriságával.)

Forrás: Faragó 1977: 196.

Természetesen a fenti megállapítások csak az országos trendet próbálták felvázolni, amely mögött eltérő regionális fejlődések húzódnak – és ténylegesen húzódnak is – meg. Az ország a 18. század végén a háztartásszerkezet szempontjából különböző régiókra oszlott: a történelmi Magyarország területén ekkor három "nagy családos" régiót (a Felvidék középső részét, a Délvidéket és Horvátországot-Szlavóniát) és hat "nukleáris családok" háztartású régiót (Kisalföld, Szepes, Kelet-Tiszántúl, Kárpátalja, Szász- és Székelyföld) lehetett észlelni. Erdély kivételével a háztartásstruktúra regionális mozgási tendenciáját is figyelemmel kísérhettük. Bár a 18. század végétől a "nagy családos" mértékét a jelző "apai háztartásokban élő fiúk és vők" aránya országos átlagban folyamatos emelkedést mutatott, csakúgy, mint az átlagos

háztartásnagyság, területi megoszlásában a kép némileg bonyolultabb. Térképre vetítve az országos átlagot meghaladó értékű megyéket azt tapasztaltuk, hogy azok a területek, ahol a fenti mutató alapján az összetett szerkezetű háztartások száma és aránya feltehetőleg magas, a 18. század végétől kezdve folyamatosan terjeszkednek, míg a "nukleáris családos" háztartásúak összehúzódnak (Faragó 1977). Vagyis a nagycsalád, mint együttélési forma a 18. század végén – a 19. század elején nem jellemzi kizárólagosan sem az egész magyarországi falusi társadalmat, sem ezen belül a magyar etnikum lakta területeket. Részben a szegény, túlnépesedett, fejlődésben megrekedt hegyvidékeken, részben az extenzíven gazdálkodó, ritkán lakott, földbőséges megyékben fordul elő a leggyakrabban. Mindkét terület közös jellemvonása, hogy távol van a városiasodó, fejlettebb árutermelést folytató területektől, és némileg gyengébb rajta a parasztság társadalmi-demográfiai viszonyaiba is gyakran beleavatkozó feudális viszonyrendszer. Bár az együttélés formáit természetesen befolyásolják a helyi szokásrendszerek, véleményünk szerint létrejöttének okai nem itt, nem is elsősorban a történelem előtti idők nemzetségi, rokonsági szervezetének továbbélésében, hanem a korabeli gazdasági – társadalmi viszonyokban keresendők.

A kisalföldi-nyugati határszéli megyékben azonban az országos képtől eltérő a helyzet. Itt a nukleáris családú háztartások dominanciája már a 18. század végén megfigyelhető, s ez a viszonylag késői házasodással, majd a 19. század végén a neomalthusianus népesedési magatartás (a tudatos családtervezés) terjedésével csakúgy, mint a parasztság bomlásának már a 19. század közepén is előrehaladott stádiumával azt igazolja, hogy e táj némi késéssel a nyugat-európai parasztság fejlődési mintáját igyekszik követni. A parasztság átalakulásának folyamata itt tehát "megelőzi az országos átlagot". Összességében azonban az a terület kicsiny ahhoz, hogy az országos fejlődés méretét, ütemét alapvetően befolyásolni tudja.

Speciális a helyzet Horvátországban, ahol a paraszt-társadalom bomlása két lépcsőben történt meg.⁹ A régi nagy háztartások, a zadrugák többsége eltűnik a századfordulóra, de a parasztság, mint réteg bomlása ennél jóval lassabb. A falusi társadalmi és háztartásstruktúra átalakulása jobban elválik egymástól, mint Magyarországon. A szétbomló zadrugákból önállósuló aprózódó birtokú parasztsaládok előtt csak két út van: a fokozatos elszegényedés, vagy a kivándorlás. A parasztságból való kilépés a városba vándorlás, vagy ipari munkássá válás formájában csak kevesek számára járható út. Némileg hasonló a helyzet a Délvidéken is. A felbomló "telepes nagycsaládokból" illetve határőr zadrugákból kiválóknak az a része, amely nem jut önálló tanyához, vagy birtokhoz, csak részben képes arra, hogy a régió belül változtasson lakóhelyet és foglalkozást. Bár a terület városiasodása a 19. század végén nagy lépést tesz előre, az agrárnépeség aránya olyan magasról indult, hogy a teljes népességfelesleg felszívására a régió városai és ipara nem képes. A századfordulón ez a vidék lesz az egyik nagy kivándorlási góc, miközben a mezőgazdaság fejlődése mind a hozamok, mind a technológiai korszerűség tekintetében a magyarországi fejlődés élvonalába emelkedik.

Külön sajátos utat jár be az erdélyi társadalom fejlődése. Háztartásszerkezete a 18. század végén kisebb, egyszerűbb csoportokból áll s a 19. század közepétől kimutathatóan ugyanazt a folyamatot: a háztartásnagyság növekedésének és a háztartásszerkezet bonyolultabbá válásának folyamatát követi, mint a szűkebb értelemben vett Magyarország. Míg azonban utóbbiban ez a fejlődés a századfordulón megáll, addig Erdély esetében ilyen törés nem észlelhető. Mintha ez a terület – párhuzamosan más társadalmi-gazdasági mutatóiban is jelentkező visszamaradottságával – megkésve a magyarországi fejlődést követné. A vonatkozó szociográfiai-néprajzi írások hasonlóképpen azt sugallják, hogy a rokonokkal való együttélésen alapuló háztartások visszaszorulása Erdélyben a magyarországinál egy-két generációval később, sokhelyütt csak a második világháború után következett be (Herédi 1982).

⁹ Megjegyezni kívánjuk, hogy a zadruqa típusú bonyolult együttélési formák Horvátország nem minden részén fordultak elő, de nem kívántunk e régió speciális kérdéseivel részletesebben foglalkozni.

3.15. táblázat - A háztartások szerkezetének alakulása a 20. század második felében

3.15.1 Magyarország háztartásainak szerkezete a magyar statisztika kategória rendszere szerint 1949-2005 (százalék)

Év	gyermekkel és/vagy rokonnal élő család háztartás	házaspár gyermek nélkül	egy szülő gyermekkel	család-háztartás összesen	nem család háztartás	egyedül élő	nem család háztartás összesen	háztartás összesen
1949 a)	93,0	1,0	6,0	7,0	100,00
1970	72,6		7,3	79,9	2,6	17,5	20,1	100,00
1990	38,1	23,1	10,6	71,8	3,9	24,3	28,2	100,00
2005	34,8	22,9	10,6	68,3	2,7	29,0	31,7	100,00

3.15.2 Magyarország háztartásainak szerkezete a Laslett-Hammel kategória rendszer szerint b)

Év	1	2	3A	3B	3 C-D	3 A-D	4	5	4-5	mind-összesen
	egyedül élő	nem család háztartás	házaspár gyermek nélkül	házaspár gyermekkel	töredék-család	nukleáris családok háztartás összesen	kiterjesztett családok háztartás	több-családok háztartás	rokonnal élő háztartás összesen	
1949 a)	6,0	1,0	22,0	35,0	8,0	65,0	19,0	9,0	28,0	100,00
1970	17,5	2,6	23,9 a)	30,5 a)	7,4	61,8	12,7	5,5	18,2	100,00
1990	24,3	3,9	23,1	26,4	10,6	60,1	9,1	2,6	11,7	100,00
2005	29,0	2,7	22,9	26,7	10,6	60,2	5,3	2,7	8,1	100,00

a) becslés

b) a kategóriák leírására nézve I. a keretes részt a fejezet végén

Forrás: Mikrocenzus 2005 II. 103-110

A további időbeli fejlődést már csak a trianoni területeken tudjuk elemezni, mely a fentebb említett különböző regionális utak többségét nem tudja követni. Itt inkább csak egy nyugati – keleti régió közötti ellentétet érzékelünk. Ráadásul a hivatalos statisztikai adatok alapján meglehetősen nehéz háztartáselemzést folytatni, mivel a családstatistika ténylegesen 1949-től, a háztartásstatistika pedig csak 1960-tól vált a népszámlálások megbecsült részévé. Az egy lakásban lakók száma alapján – mely körülbelül 8 – 10 százalékos különbséggel követi az átlagos háztartásnagyság alakulását – azt állapíthatjuk meg, hogy az együtt élő csoportok nagysága az első felhasználható adattól kezdve folyamatosan csökkent, 2005-ben alig több mint fele az 1890. évinek. Ez a változás azonban nagyjából a termékenység folyamatos csökkenését tükrözi. A 20. század második felére vonatkozó háztartásszerkezeti adatok alapján inkább azt sejtethetjük, hogy a magyarországi háztartások szerkezete egészen az 1940-1950-es évekig valójában lassan és keveset változhatott. E változások két fő tendenciája egyrészt az egyszemélyes háztartások szaporodása, másrészt a nagyobb létszámú, bonyolultabb szerkezetű, több családot magukban foglaló csoportok arányának fokozatos visszaszorulása volt. Az 1970. évi adatok alapján azonban valószínűsíthető, hogy a háztartások kb. negyed részében még a második világháború előestéjén is egy vagy több rokon található és körülbelül minden tizedik–tizenkettedik háztartásban két vagy több család együttesen élt. Az a benyomásunk, hogy minden korábbi, a régi életforma átalakulásán, a parasztság bomlásán kesergő vélemény ellenére valójában csak az utolsó néhány évtized alakította át igazán radikálisan a magyarországi háztartások szerkezetét. E folyamat méreteit jól mutatja, hogy 1970-hez képest 2005-re a többcsaládok háztartások aránya kevesebb, mint harmadára csökkent és jelenleg már 3 százalék alatti

értéket mutat, míg az egyedül élők (egyszemélyes háztartások) aránya közel ötszörösére emelkedett. Mivel a bonyolultabb összetételű háztartások többsége már a 18-19. században is elsősorban a falusi közösségeket jellemezte, e változásokat úgy is megfogalmazhatnánk, hogy a falusi háztartások napjainkra szerkezetüket tekintve "urbanizálódtak" – manapság már meglehetősen kicsi a különbség a városi és falusi háztartások összetétele között. A zsugorodási és egyszerűsödési folyamat eredményeképpen fokozatosan háttérbe szorul az utolsó években a családban élés súlya és szerepe. A magányosan élők aránya 1949 és 2005 között 6-ról 29 százalékra nőtt, a nem család háztartások aránya már közelíti az egyharmadot, míg a család háztartások aránya 93-ról 68 százalékra csökkent, ezeknek is közel fele gyermek nélkül élő, vagy töredék család.¹⁰ Az egy időpontban fennálló állapotot tükröző statisztikai keresztmetszet szerint a mindkét szülőt és gyermekeiket tartalmazó háztartások aránya sajnálatos módon már alig haladja meg a háztartásállomány harmadát.

3.16 kép

Hagyományait őrző nemesi família a 19. század végén

Forrás: Magyar néprajz VIII. (CD Rom kiadás) No. 15. után (részlet)

¹⁰ A gyermek nélkül élők nem feltétlenül jelentenek gyermektelen családot. Lehet, hogy gyermekük/gyermekeik már felnőttek, és külön laknak. Ebben az esetben azonban már nagy valószínűséggel túl vannak azon az életkoron, amely a népesség további reprodukcióját elősegíthetné.

3.17 kép

Többgenerációs modern paraszti család a 20. század elején

Forrás: Magyar néprajz VIII. (CD Rom kiadás) No. 160. után (részlet)

3.18 kép

Moldvai csángó hagyományos „nagy család” az 1960-as években

Forrás: Magyar néprajz VIII. (CD Rom kiadás) No. 84. után (részlet)

3.19 kép

Polgári család modell egy 20. század eleji hirdetésen

Forrás: Gyurgyák – Környei – Saly 2006: 112 után (részlet)

Háztartásszerkezeti körképünket végül a családok és háztartások világának alakulását bemutató néhány képi reprezentációval fejezzük be. A 3.16. képen látható szentgáli nemesek – a királyi vadászok kései leszármazottai – esetében egy viszonylag szűkebb rokonságot látunk, ahol a háztartásfő feleségét és az özvegy nagymamát udvariasan leültették, a pipát fogó háztartásfő mellett a többiek – a fiú, a vő és egy távolabbi rokon (nagybácsi?) – helyezkedik el. A mezőkövesdi matyók esetében (3.17. kép) már a kizárólag a státusok dominálnak, a nemi szerep alárendelt: a háztartásfő és felesége ül a közepén a fiúörökössel, balra a hajadon lány, jobbra a férjzett, mögötte áll a vő és egy rokon pár (nagyszülők, nagybácsi – nagynéni?), akik idős koruk ellenére a háttérbe szorultak, ami alighanem a familiában játszott alárendelt szerepüket is tükrözi. A moldvai csángó nagycsalád esetében (3.18. kép) új változatot látunk. A háztartásfő és felesége két oldalán vélhetőleg a legidősebb fiú és felesége foglal helyet, a háttérben álló három párnál viszont nem tudjuk eldönteni, hogy ki a vő, a meny, a fiú és a lány, mint ahogy az elől üldögélő kisebb-nagyobb gyermekek hovatartozása sem állapítható meg. Ezzel együtt a familia épp olyan szilárdnak látszik, mint a matyóké, de a státusok reprezentálása egyértelműen fontosabb, mint az,

hogy a háztartáson belül élő családok tagjainak együvé tartozását jelezzék. Utolsó, tulajdonképpen sörreklámnak készült ábránk (3.19. kép) a polgári családmodellt jeleníti meg. Szerkezete egyszerű – házaspár és gyermeke a dajkával (az asztalon előtte levő korszó sör alighanem a szoptatásra utal). A korcsoportok és nemek közötti kapcsolatok terén a kismemesi familia egy kissé a korszak tradicionális nőkkal szembeni udvariasságát, a sörreklám inkább a nemek egyenlőségét és az életmód funkcionálisát sugározza. Míg a korábbi képek esetében a korszerkezetek és a gyermekek száma alapján feltételezhető a csoport önreprodukciója – különösen a csángók esetében – addig a kismemesi familiánál és a polgári családnál a képek alapján azonban ez már koránt sem vehető biztosra. (De erre a kérdésre majd a következő fejezetben még visszatérünk.)

3.4. Összefoglaló

1. A házasodás szokásrendszerét – a párválasztást – a hagyományos világban az idős generáció irányította. Az elfogadható partnereknek számos – társadalmi, fizikai, morális – követelménynek kellett megfelelnie, a fiatalok érzelmi ebben nem játszottak meghatározó szerepet. A partnerválasztás szabadsága csak a gazdaság és társadalom átalakulása – az iparosodás és az urbanizáció – során jött létre, amely lehetőséget nyújtott a fiatalok számára az idős generáció döntéseivel való szembehelyezkedésre és a tőlük független egzisztencia megteremtésére;

2. A házasodás több szempontból fontos eleme a népmozgalmi folyamatoknak. Ennek talán legfontosabb meghatározója, hogy az utolsó néhány évtizedtől eltekintve a gyermekszülés évszázadok óta csak a házasságon belül volt elképzelhető, ha az anya a társadalom szankcióit el akarta kerülni. Emiatt a termékenység szempontjából meghatározó a jelentősége annak, hogy a fiatal generáció tagjai között mennyire általános, mennyire teljes körű a házasságkötés, és átlagosan milyen életkorban következik be. Magyarország az ún. „keleti” modellt követte, vagyis a házasságot kötők aránya az 1970-es évekig 70–80 százalék körül mozgott, és az esküvőt a fiatal nők többségükben 19–21 éves koruk körül kötötték. (Ez potenciálisan magasabb termékenységet tett lehetővé, mint a „nyugati” modell kevésbé széleskörű, és átlagosan 2-4 évvel később bekövetkezett házasodása.) Ebben a régióban csak az utolsó évtizedekben, főként a rendszerváltás után indult meg a „nyugati” házasodási modell átvétele;

3. A hagyományos világban a házasságok egy életre szóltak, de a ténylegesen házasságban töltött idő a mostoha halandósági körülmények miatt gyakran viszonylag rövid volt. Emiatt évente a házasságot kötők 20–30 százaléka újránházasodó özvegy volt. A polgári házasság intézményének létrejötte a 19. század végén azonban megteremtette a partnerek által nem megfelelőnek ítélt házasságok felbontásának lehetőségét. (Korábban erre csak a protestánsoknak volt lehetősége, de a falvakban ténylegesen ők is ritkán éltek vele.) A válás elterjedése a 20. század folyamán lassú, de folyamatos, manapság már 100 házasságkötésre 60 százalék körüli válás esik;

4. A társadalom alapegysége és egyúttal a népesség reprodukciójának helyszíne és intézménye a család és a háztartás. Előbbi a szexualitást és a reprodukciót biztosítja, míg a háztartás intézménye a benne élő családi csoport (vagy csoportok) materiális és pszichoszociális körülményeit biztosítja és az új tagok – a gyermekek – szocializációját végzi el. A hagyományos világban utóbbi egység nem kizárólag családtagokból állt, hanem gyakran közeli vagy távolabbi rokonokat, szolgákat is magába foglalt. Gazdasági értelemben a háztartás régen és most is gyakran csak fogyasztási egység;

5. Az együttélés szerkezetének vizsgálata a makrostatisztikák segítségével Magyarországra vonatkozóan csak a 20. század közepétől lehetséges, előtte többnyire mikrovizsgálati módszerekkel (Laslett – Hammel kategóriák alapján történő elemzés) illetve egyszerűbb mutatók alkalmazásával kerithetünk sort. Az egyszerű morfológiai elemzések esetenként megtevesztő adatokat adhatnak;

6. A háztartások dinamikusan változó egységek. Változásaik az egyének, a családok és a háztartási csoportok ciklikus alakulásából állnak össze. Az együtt élő csoport funkcióinak betöltése érdekében létszám- és összetételbeli stabilitásra törekszik, ezt azonban tulajdonképpen csak az állandóan folyó kisebb-nagyobb változások révén tudja megvalósítani. A

háztartásszerkezet működésének–mozgásának elemzése legjobban a különböző státusokban levő személyek – háztartásfő, együtt élő rokonok, szolgák, gyermekek – együttesének vizsgálata révén végezhető el;

7. A háztartások munkaszervezetének elemzése rávilágít arra, milyen különbségek rejlenek a „nyugati” és „keleti” típusú házassági-, háztartás keletkezési- és munkaszervezeti rendszerek összetétele és működése között az iparosítás előtt. Feltételezhető, hogy az eltérő megoldások nagy mértékben összefüggenek a gazdaság- és városfejlődés jelentős kora újkori különbségeivel Európa nyugati és középső régiója között, noha a 18. század során bevándorló német telepések ezt a rendszert, mint kulturális hagyományt magukkal hozták a Kárpát medencébe;

8. A 19. század folyamán átmenetileg a háztartásszerkezet a bonyolultabbá válás irányába indult el a Kárpát medence nagyobb részén, a főként mezőgazdaságból élő régiók túlnépesedése miatt. E folyamat 1890 körül fordult meg. A kivándorlás, a termékenységcsökkenés, és a népességfelesleg egy részét felszívó gyorsuló urbanizáció együttes hatására a 20. században a háztartásszerkezet egyszerűsödése és a háztartások méretének rohamos csökkenése következett be. Jelenleg már minimális a rokonokkal való együttélés, sőt a családos háztartások aránya is egyre alacsonyabb, miközben az egyszemélyes háztartások aránya lassan eléri az egyharmadot.

A Laslett – Hammel féle háztartás kategória rendszer (Hammel-Laslett 1974 és Andorka-Faragó 1984 után)

1. Egyedül élők

- a. özvegy férfi vagy nő
- b. egyedül élő nőtlen férfi vagy hajadon nő

2. Nem család háztartások

3. Egyszerű családos háztartások (a háztartásban csak egy családmag található)

- a. Házaspár gyermek nélkül
- b. Házaspár nem házas gyermek(ek)kel
- c. Özvegy férfi nem házas gyermek(ek)kel
- d. Özvegy nő nem házas gyermek(ek)kel

4. Kiterjesztett családos háztartások (a családmaghoz nem tartozó felmenő, lemenő vagy oldalági rokonnal együtt élő egyszerű család)

- a. felfelé kiterjesztett családos háztartás (pl. özvegy szülővel együttélés)
- b. lefelé kiterjesztett családos háztartás (pl. unokával való együttélés)
- c. oldalirányban kiterjesztett családos háztartás
- d. a-c. kombinációja, de a háztartásban csak egyetlen családmag található

5. Többcsaládos háztartások

- a. másodlagos család(ok) felfelé, a háztartásfő a fiatalabb generációhoz tartozó családfő
- b. másodlagos család(ok) lefelé, a háztartásfő az idősebb generációhoz tartozó családfő
- c. másodlagos család(ok) oldalirányban

- d. együtt élő házas testvérek
- e. egyéb többcsaládos háztartás (a-5 kombinációja)

6. Egyértelműen nem besorolható háztartások

A kategóriarendszer megkülönbözteti a családot nem tartalmazó csoportokat, a nukleáris családos háztartást (amely egy férfit és egy nőt, valamint társadalmilag elismert utódaikat foglalja magában), valamint a különböző „kiterjesztett” családtípusokat. Ez utóbbiakban egy nukleáris családhoz férfi vagy nőágon – vagy egyszerre mindkettőn – rokon személy vagy személyek esetleg család(ok) kapcsolódnak. Ez jelentheti több, önállóságát és különállását bizonyos mértékig megőrző nukleáris család összekapcsolódását, de még gyakrabban egy összeolvadásuk révén kialakuló új szerkezetű, új viszonyokat, új kapcsolatokat teremtő együttes keletkezését. A háztartásfő és a hozzá kapcsolódó rokon személy(ek) – a "kiterjesztés" – iránya, a kapcsolódó személyek, illetve családok száma, rokonsági foka, típusa szerint a kiterjesztett családos háztartásoknak több altípusa lehet. A két legfontosabb ezek közül: a szűkebb értelemben vett kiterjesztett családos háztartás (egy nukleáris család összekapcsolódása egy vagy több, külön családot nem alkotó rokonnal) és a többcsaládos háztartás (két vagy több nukleáris család összekapcsolódásából keletkezett csoport). Mindegyik tovább osztható aszerint, hogy a kapcsolódás lineárisan (egyenes ágon) vagy kollaterálisan (oldalágon) vagy mindkettőn, a lineáris kapcsolódás férfi- vagy nőágon történt stb. A kategória-rendszer szerkezetileg nagyon világosan megkülönbözteti a háztartásokat, ezért alkalmas összehasonlítások és kvantitatív elemzések végzésére. Nehezebben használható ugyanakkor a háztartások dinamizmusának bemutatására, ezért sokszor bírálták is. Ennek ellenére jelenleg világszerte elterjedt, úgy látjuk, hogy egyelőre a gyakorlatban nincs alternatívája. Aki időben és térben összehasonlítható háztartásszerkezet kutatási eredményekre törekszik, annak ezt a módszert (is) érdemes használnia.

4. Születés és termékenység

4.1. Bevezető: születés – szülés – termékenység

Születés alatt általános értelmezés szerint a magzat világrajövetelét értjük. A demográfiának azonban ennél konkrétabb, az elemzés számára pontosabban meghatározott fogalmakra van szüksége, ezért megkülönböztetjük egymástól az élveszületést, amely a legáltalánosabban elfogadott meghatározás szerint az újszülött az élet bármely jelét mutatja, és a halvaszületést, amelynél ez nem figyelhető meg. Utóbbi kifejezést többnyire már nem használják, helyette a magzati halálozás fogalmát alkalmazzák. (A régi halvaszületéssel tartalmilag azonosnak a 28. terhességi hét után született, de életjelet nem adó magzat tekinthető.) Manapság gyakran találkozunk a koraszülött fogalmával is, amely alatt a 37. terhességi hét előtt, vagy 2500 grammnál kisebb súllyal világra jött újszülöttet értjük. A születési statisztikák tehát a születések számát az újszülöttek különböző ismérvei (nem, fizikai adottságok, életképesség) szerint, illetőleg egy-egy időszakra és/vagy meghatározott területre vonatkozóan rögzítik.

A történeti múltban a kérdés némileg leegyszerűsödik. Magyarországon a hivatalos születési statisztikák ugyanis 1895-ig alapvetően az egyházi anyakönyvek adatszolgáltatásaira épülnek, ott azonban 1868 előtt – amikortól kezdődően a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal tartalmában átalakította a lelkészek által kötelezően végzett népmozgalmi adatszolgáltatást – kevés kivételtől eltekintve csak keresztelések, vagyis élveszületések szerepelnek. Miután a koraszülés alkalmával alkalmazott orvosi módszerek és felszerelések a 20. század előtt hiányoztak, ekkor még koraszülöttek sincsenek, mert nem maradtak életben. Vagy a halvaszülöttek, vagy a korai csecsemőhalálozások közé kerültek – rendszeresen találunk az anyakönyvekben olyan halálozási bejegyzéseket, amelyeknél hiába keressük a keresztelést. (Szerencsés esetben a koraszülött a születést levezető bábától szükségkeresztelésben részesült, de ez nem mindig került be az anyakönyvbe.)

4.1 kép

Szülés hagyományos körülmények között

Forrás: Deáky – Krász 2005. 163 (részlet)

A **szülés** lényegében a 20. század közepéig otthon történt és lefolyásánál néhány kivételtől eltekintve nem orvos, hanem baba segédkezett. Bár a központi kormányzat már Mária Terézia uralkodásának időszakától kezdve arra törekedett, hogy a bábákat valamilyen oktatásban részesítsék, ez azonban sok esetben nem ment túl a megyei főorvos által rendezett rövid tanfolyamon, illetőleg a plébános oktatásán. Utóbbinak célja azonban elsősorban a bizonytalan életessel rendelkező újszülöttek „szükségkereszteléséhez” elengedhetetlen ismeretek elsajátítása volt, egészségügyi ismereteket nem adott.

4.2. táblázat - A szülésnél a) segédkezők megoszlása képzettség szerint (1897)

Régió ^{b)}	A szülésnél				Összesen	N
	Orvos	Okleveles	Nem okleveles	Egyéb személy		
		Bába				
	Működött közre					
	Százalék					
Duna bal partja	2,0	41,1	53,9	3,0	100,0	76 883
Duna jobb partja	2,4	50,0	45,0	2,6	100,0	100 551
Duna–Tisza köze	2,3	79,5	9,6	8,6	100,0	98 083
Tisza jobb partja	1,8	38,8	55,4	4,0	100,0	63 444
Tisza bal partja	1,8	60,6	28,9	8,7	100,0	93 275
Tisza–Maros szöge	2,3	59,1	15,0	23,6	100,0	69 034
Erdély	1,3	46,1	38,0	14,6	100,0	84 815
Fiume/Rijeka	6,7	92,2	–	1,1	100,0	1 314
Budapest	9,7	90,3	–	0,0	100,0	16 869
Magyarország összesen	2,2	55,9	33,2	8,7	100,0	604 268

a) Csak törvényes (házasságon belüli) szülések.

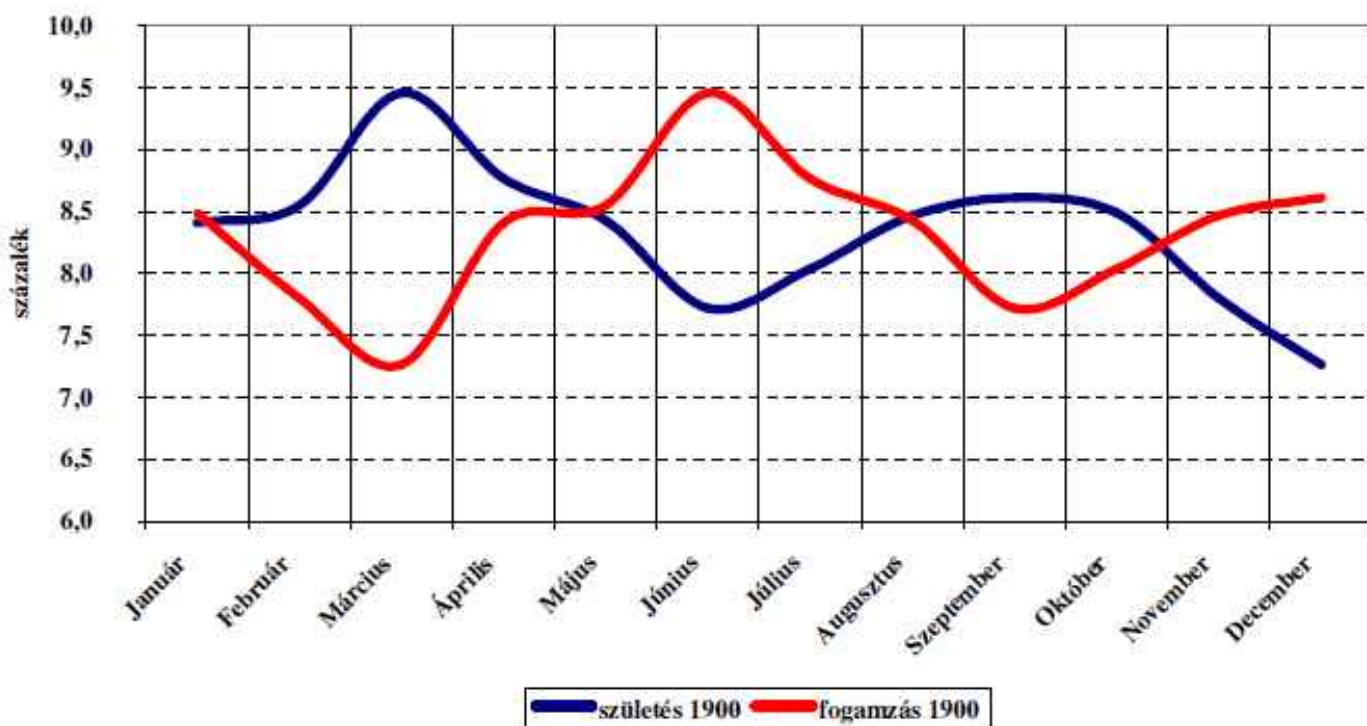
b) A felsorolt elnevezések a hagyományos statisztikai régiókat jelentik, amelyeket a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal az 1870-es évektől az első világháború végéig használt. Egy esetben módosítottuk az elnevezést: a Királyhágóntúl helyett a történelmi Erdély nevet használtuk. Az adatforrás Horvátország adatát nem közölte.)

Forrás: MStK 22: 68–59.

A 20. század elejéig tehát a bábák jelentős része semmilyen olyan oktatásban nem vett részt, amely a szülés tényleges folyamatával és körülményeivel foglalkozott. A mesterség gyakran családon belül öröklődött és csak a hagyományok, valamint a tapasztalatok alapján működött. A statisztikai hivatal által gyűjtött adatok szerint a városok és az Alföld kivételével az egészségügyi intézményekben képzett bábák igénybe vételének aránya az 1890-es években még nem érte el az esetek 50 százalékát, sőt Erdélyben és a Bánság román lakta falvaiban a szülések kb. ötödrésznél még bába sem volt jelen. A komplikáltabb szülésekhez szükséges orvosi segítséget az anyák csak néhány nagyvárosban (Budapest, Fiume és valószínűleg néhány nagyobb régióközpont) remélhettek.

A **termékenység** fogalma alatt a nő –illetve az anya – született gyermekeinek számát, másképpen fogalmazva születeinek gyakoriságát értjük. Vagyis míg a születés az eseményt a gyermek felől nézi, addig a termékenységet elemző demográfus a kérdést az anya irányából közelíti meg. A termékenységi statisztika tehát az anyák különböző ismérveit (életkor, családi állapot, foglalkozás, szülés sorszáma) veszi számba. Láthatólag a demográfia ez esetben a nőkre koncentrál. E mögött azonban elsősorban nem az a közhelyes megállapítás rejlik, hogy „csak az anya biztos”. Inkább arról van szó, hogy egyrészt egy nő termékeny időszaka sokkal pontosabban meghatározható, ugyanakkor sokkal inkább kötött időhatárok közé szorított, másrészt a termékenység mértékét végső soron a nő adottságai, szándékai, az őt ért hatások határozzák meg. Apa szükséges hozzá, de az kis túlzással bárki lehet. (Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az újszülött jövő sorsa szempontjából az apa genetikai öröksége nem fontos, pusztán arról van szó, hogy egy nő termékenységének realizálására a férfi utólag már kevés hatást gyakorol.)

A születésre és termékenységre a múltban igen sok tényező hatott, melyek egy része azóta jelentéktelenné vált. Először is a termékenység és a gyermekszülés a hagyományos világban igazában csak házasság keretén belül volt megengedett. Ha valaki ezt a szabályt nem tartotta be, egész további sorsát meghatározó súlyos társadalmi hátrányokkal számolhatott. (Erre még a fejezet végén visszatérünk.) A mainál többet nyomott a latban az anya egészségi állapota és fizikai adottságai, mert az ezzel kapcsolatos hátrányokat az egykorú népi gyógyítók – orvost a népesség nagyobb része a 19. század közepéig szinte nem is látott – ritkán tudták ellensúlyozni. Nem beszélve arról, hogy a korábbi korszakok során a természet ingadozásainak erősen kitett élelmiszertermelés ritkán adott lehetőséget a folyamatos és kiegyensúlyozott táplálkozásra, amelynek fontos szerepe volt a fogamzások gyakoriságában.¹ Az élelemhez jutás – különösen a szegényebb társadalmi rétegek esetében – a rendszeresen előforduló rossz termések időszakában gyakran vált bizonytalanná.

4.3 ábra

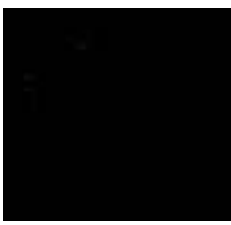
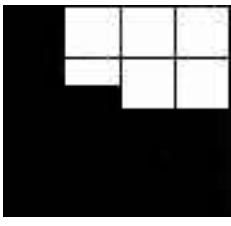
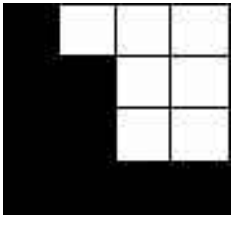
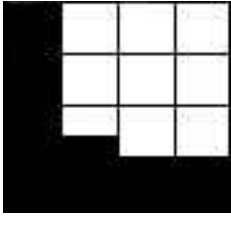
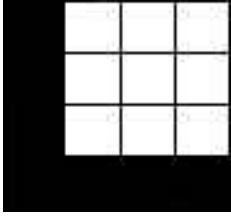
A születések és fogamzások számának havonkénti alakulása 1900 körül

Forrás: MStÉkv 1900. után számítva

¹ Konkrét, főként az első világháború időszakára vonatkozó komoly kutatások bizonyították, hogy az alultáplált népességben átmenetileg csökken a nők fogamzó képessége.

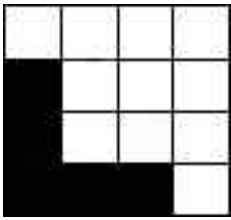
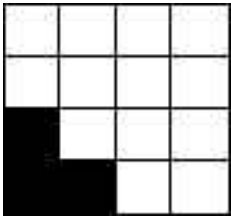
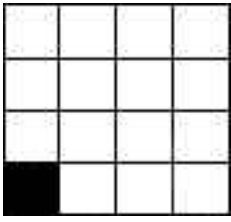
De nem csak a táplálkozás esetében mutatható ki az ingadozás és a természeti ciklusok hatása. Jól látható a hullámváz a fogamzások és a születések alakulásán is. A fogamzások mélypontja a 19-20. század fordulójára vonatkozó adatok szerint a tél vége, csúcspontja a tavasz-végi és a kora nyári időszak. Azt követően ismét hanyatlás látható egészen szeptemberig. A görbe tulajdonképpen jól kirajzolja a mezőgazdasági munkák csúcsidezőszakait és mélypontjait. Bár közvetlen forrásunk erre nincs, de nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a szexuális aktivitás előbbinek ellentettjeként működik: alacsony a munkacsúcsok idején, magas tavasszal és az október – január közötti nyugalmasabb téli időszakban. (Világosan látható tehát, hogy a 19. század végéig a népesség többsége még a természet ciklusaihoz igazodó mezőgazdaságtól függ.²)

4.4. táblázat - Termékenységi modellek a történelem folyamán

	Egy nőre jutó gyermek száma (<i>TFR</i>)	Felhasznált reprodukciós időtartam	Jellemző jegyek	Populációk	Történelmi példák
(1)	16		Biológiai maximum	Elméleti	Nincs, csak egyedi esetek
(2)	11,4		Nagyon korai házasságok Minimális intervallum	Egyes csoportok	1660 előtt született francia kanadaiak
(3)	9		Kései házasodás Minimális intervallum	Egyes csoportok	Kanadai hutteriták 1926- 1930=8,5
(4)	7,5		Korai házasságok Hosszú intervallumok	Sok fejlődő ország népessége	Egyiptom, hutteriták 1960- 1965=7,1
(5)	7		Átlag		

² Bár nem a mezőgazdaság nyújt mindenkinek főfoglalkozást, közvetve a napszámosok, kézművesek és általában a 80 százalék körüli falun élő népesség életmódjára ekkor még hatással van. A hivatalosan nem a mezőgazdaságban dolgozók egy része szintén folytat mellékesen ilyen tevékenységet, illetve élet- és munkaritmusa, tevékenykedéseinek intenzitása szintén a mezőgazdaság logikáját követi, mivel nagyjából az abból élőknek szolgálja ki.

4. Születés és termékenység

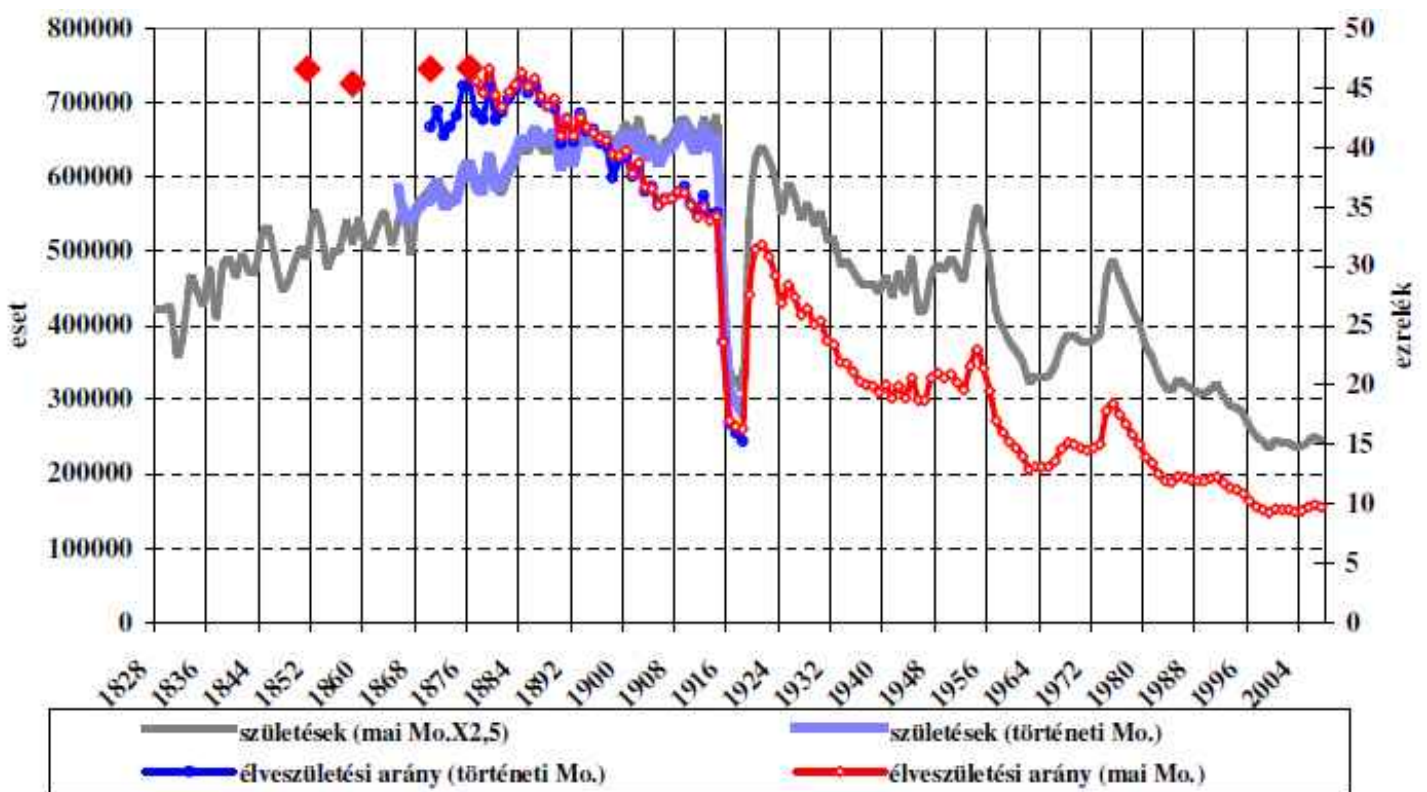
(6)	5		Kései házasodás Hosszú intervallum	Sok európai populáció (XVIII-XIX. század)	Anglia, 1751- 1800=5,1
(7)	3		Tudatos születés -korlátozás (közepes mértékű elterjedtség)	Európa (a XX. század első fele)	Olaszország, 1937=3,0
(8)	1		Tudatos születés -korlátozás (nagy elterjedtség)	Több mai európai populáció	Liguria (Olaszország), 1990=1,0

Forrás: Livi-Bacci 1999: 33. után

Amennyiben egy populációban még nem alakult ki a termékenység korlátozásának normája és szokásrendszere, ennek gyakorlata – amit a demográfiában gyakran „természetes termékenységnek” neveznek – a nő számára egész életútját megszabó program a hagyományos világban. Livi-Bacci (1999) termékenységi modelleket mutató ábráján látható – melyek részletei tapasztalati adatokra épültek – hogy speciális körülmények között egyes populációkban egy nőre átlagosan akár 10-nél több szülés is eshetett. (Ismeretes, hogy Mária Terézia királynő a 16 szülésig is eljutott, igaz minden valószínűség szerint bőven volt segítsége minden téren.) De a hagyományos világra nézve sokkal inkább átlagosnak tekinthető 7-9 közötti szülésszám is ki tudta tölteni egy nő egész termékeny időszakát. Ha maradunk konkrétan a Kárpát medencénél, akkor azt mondhatjuk, hogy miután a fogamzóképeség a nők több mint 90 százalékban adott, és közel 80 százalékuk férjhez is megy, attól kezdve 20 – 30 évig két – két és fél éves gyakorisággal fogamzás, terhesség, szülés, majd körülbelül egy éves szoptatási időszak követi egymást a nők többsége életében, majd a ciklus kezdődik előlről. Mire a prokreatív időszak megszűnik, addigra viszont szinte minden nő számára már meg is jelennek a nagyszülői szerepek. Vagyis egy maitól gyökeresen eltérő női életút, egy túlságosan egyéninek nem mondható életciklus rajzolható meg a 150 – 200 évvel ezelőtti korszakra nézve.

4.2. A születési mozgalom története az első világháborúig

Egy ország népességének növekedését, szinten maradását vagy csökkenését alapvetően a születési mozgalom alakulása határozza meg. Befolyásolhatja azt természetesen a halandóság mértéke is, de a meg nem született gyermekeket az élet semmilyen mértékű meghosszabbodása nem pótolhatja. Éppen ezért a népesség története szempontjából kiemelkedő fontosságú, hogy születési mozgalmának és termékenysége alakulásának történetét rekonstruáljuk. Esetünkben azonban ez nem látszik egyszerűnek, mivel a történeti Magyarország születési statisztikáját sajnos nem lehet igazán messzire visszavezetni. Bár Mária Terézia uralkodásának időszakától kezdve mind a 18., mind a 19. században az államigazgatás többször megkísérelte, hogy a törvényhatóságok adatszolgáltatására épülve létrehozzon egy átfogó népességstatisztikai rendszert, ez a törekvés egészen a 19. század közepéig nem jár sikerrel. Az abszolutizmus rendőrruralma kellett ahhoz, hogy a népmozgalmi adatszolgáltatás meginduljon, de még az 1870. évi statisztikai évkönyv is arról panaszodik, hogy országos összesítője nem teljes, mert Bihar és Zemplén megyék nem küldtek megfelelő adatokat, hiába voltak erre kötelezve (Kármán 1985: 100-101). Jelenleg a Kárpát medencére nézve 1865-ig, Magyarország mai területére vonatkozóan 1828-ig tudjuk visszavezetni a népmozgalmi események – és így a születések – statisztikáját, de mind a két esetben utólagos gyűjtőmunka vált szükségessé ahhoz, hogy az adatokat ténylegesen összeállíthassuk.³

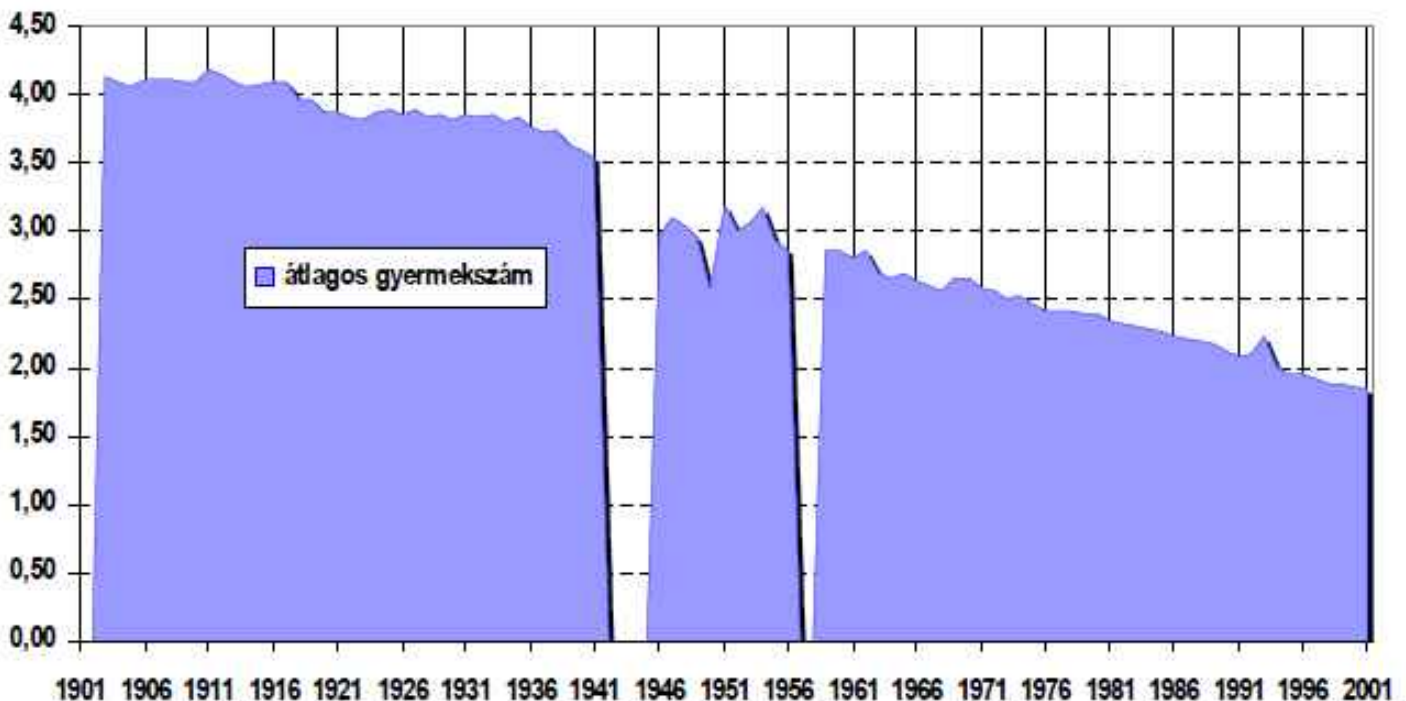
4.5 ábra

A születési mozgalom alakulása Magyarországon (1828 - 2007)

Forrás: MStÉ 2001 (CD Rom kiadás) és MStÉ 2007. Az 1865 előtti adatokat Klinger 1972-1984. alapján számítottuk ki.

³ 1852 és 1859 között, illetve 1864-re vonatkozóan vannak még országos adataink, de a külön igazgatás alá eső régiók (Vajdaság, Határövidék, Erdély) adatai részben hiányosak, mint ahogy nem állnak rendelkezésre az 1860-1863 évi országos adatok sem. Látható, hogy amikor a politikai nyomás enyhült, a törvényhatóságok egy része azonnal abbahagyta az adatszolgáltatást. (Sajátos értelmezése ez a „nemzeti ellenállásnak”).

A népmozgalmi adatok egyértelmű trendeket mutatnak. A születések száma egészen az első világháborúig kis ingadozásokkal, de egyenletes növekedést mutat. Jobban megnézve azonban látható, hogy ez nem a termékenység növekedésének, hanem elsősorban a dinamikusan növekvő népességszámnak köszönhető. A nyers születési arányszám (a születések népességnagysághoz viszonyított aránya) az 1880-as évekig stagnáló, majd az 1880-as évektől kezdve folyamatos hanyatlásnak indul és egészen az 1940-es évek elejéig ez a helyzet nem is változik. Egy kivétel van: az első világháború alatt bekövetkezett hirtelen zuhanás a születések számában és a születési arányszámban. Utóbbi egyértelműen a háborúra vezethető vissza. Milliós férfitömegek kerültek ki a frontra – nem csak a lövészárkokba – ezért viszont távollétük miatt a fogamzások és születések száma mélyrepülésbe kezdett. A 4.5. ábrának még egy érdekessége van: a történeti és a mai országterület adatainak és nyers mutatóinak alakulása – legalábbis az 1865. év, vagyis az adatsor indulása óta – alig különböztethető meg egymástól. Ez azt jelenti, hogy a történeti és a mai országterület születési trendjei lényegében azonosnak vehetők, annak ellenére, hogy nem csak lélekszámban, hanem települési, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyaiban a két terület népessége között számos különbség állt fenn abban az időben.

4.6 ábra

A meghalt nők életük során szült gyermekeinek átlagos száma (1903-2001) ^{a)}

a) Az első világháború előtti adatok a történeti területre vonatkoznak

Forrás: szerző számításai az 1903 – 1920 közötti népmozgalmi statisztikák és a MStÉ 2001 (CD Rom kiadás) után

A szakemberek előtt ismeretes, hogy a nyers élveszületési arányszám sok szempontból elég bizonytalan mutató. Nagymértékben befolyásolja azt a népesség korösszetétele – vagyis ugyanazokkal a születésszámokkal rendelkező két egyforma létszámú, de eltérő korösszetételű népesség tényleges termékenysége nem azonos. De megzavarhatja a mutató értékét a viszonyítási alapul szolgáló népesség létszámának ingadozása is, amelyet például a vándormozgalmak szintén befolyásolhatnak. (Tudjuk, hogy ezek 1880 és az első világháború között az ország több régiójában elég jelentősek voltak.) A termékenység alakulására nézve tehát sokkal pontosabb információt nyújt a meghalt nők korösszetételétől és a migráció hatásától nem függő, életük során szült gyermekeinek összes száma. Pontosnak ez sem nevezhető, mert – különösen a 20. század elején – a szóban forgó statisztika alapjául szolgáló halálozási lapokon még sok olyan nő is szerepelt, aki termékeny életszakaszát nem tudta teljesen végig élni, hanem idő előtt meghalt. (Vagyis a halálozási lapon feltüntetett

tényleges termékenysége kisebb volt annál, mint amelyet megfelelő élethossz esetében produkált volna. Sajnos utóbbiak száma azonban az összesített adatközlésekből ma már nem mindig emelhető ki.)

4.7. táblázat - A teljes termékenység a) területi értékei a mai Magyarországra vonatkozóan a 19–20. században

Év	Dunántúl	Észak	Tiszántúl	Alföld	mai	történeti
					Magyarország	Magyarország
					összesen	
1830–1839 b)	8 305	6 405 c)	7 425	7 300	7 700-8 000 d)
1850–1859 b)	6 760	7 075	6 660	6 275	6 765
1900–1901	5 282	5 385
1910–1911	4 669	4 856
1920–1921	3 774
1930–1931	2 840
1962-1990	1 800-2 000
1991-2000	1 300

a) A termékenységi periódust (15–49 éves kort) végigélt nők 1000 főre eső átlagos születés illetve gyermekszáma.

b) Dányi Dezső községi mintavétele. (Házassodási kohorszok, az 1850-es illetve 1870-es évek termékenységét jelzik)

c) Az érték túl alacsonynak tűnik, az anyakönyvezés valószínűleg hiányos lehetett.

d) Becslés az északi terület feltételezhető adathiányainak figyelembevételével. Dányi eredeti nyers adata 7395.

Forrás: Dányi 1991: 123–124, Kamarás 1991: 177, Habcsek 1995: 17–18; 22–23, Habcsek 2001

Ha utóbbit is tekintetbe vesszük – vagyis csak azon nők adataival számolunk, akik a termékeny periódusukat – a szokásos demográfiai határok közötti, a 15-től a 49 éves korig terjedő időszakot – végigélték, akkor kapjuk meg a termékenység alakulásának valóságához legközelebb álló képét. Valójában azonban a különböző módszerekkel készített 4.5. és 4.6. ábrák adatai, bár nem egy időben kezdődnek, tendenciáikban egybevágóak, tehát tulajdonképpen kiegészítik egymást. Vagyis a születési mozgalom folyamatos csökkenést mutat az 1880-as évektől kezdve. Ha most ezek mellé állítjuk a 4.7. táblázat első kettő, Dányi Dezső által létrehozott adatsorát, akkor további érdekes következtetésekhez is juthatunk. Dányi Dezső sajátos módszerrel készült adatai⁴ szerint ugyanis az 1830 – 1839 évek során házasságot kötöttek termékenysége egy nőre közel nyolc gyermekszülést mutat. Ez azt jelenti, hogy miután körülbelül 20-25 éves termékeny időszakot számíthatunk egy nőre, az 1850 – 1860-as években lényegében még egy születéskorlátozástól alig érintett népesség élt az ország mai területén. Lehettek – sőt biztos, hogy voltak olyan góccok, ahol ez a folyamat már elindult, de ennek hatása országos méretekben ekkor még nem mutatkozik meg.

A másik fontos jellemző, mely a fenti adatokból kiviláglik, a termékenység regionális különbségeivel kapcsolatos. Eszerint a Dányi által vizsgált északi régióban, mely közvetlenül kapcsolódik a ma Szlovákiához, a volt felvidéki területekhez, a legmagasabb a termékenység mértéke egészen az 1880-as évekig. Kamarás Ferenc számításai – a 4.7. táblázat 1900 és 1930 közötti adatsorai – melyek közvetlenül az első világháború előtti időszakra vonatkozóan egymás mellé teszik a történeti és a mai terület termékenységi adatait, ugyanakkor azt sugallják, hogy a Kárpát-medence elcsatolt peremrészeinek termékenységi

⁴ Dányi Dezső az ország mai területén két házassodási kohorsz – mintát (1830 és 1839, illetve 1850 és 1859 között házassodottak) állított elő, és ezek termékenységtörténetét dolgoztatta fel családrekonstrukciós módszerrel. E módszer más alkalmazásáról nem tudunk, a híres francia nagy vizsgálatok nem házasságokat, hanem közösségeket tekintettek mintavételi alapnak. Dányi eredményei hazai viszonylatban egyedülállóan jelentősnek nevezhetők.

mutatói csak 3-4 százalékkal haladják meg a központi rész, a mai Magyarország területének hasonló értékeit, annak dacára, hogy utóbbi sokkal urbánusabb, s nem utolsó sorban Budapestet is magában foglalta.

Próbáljunk tehát összefüggő és világos képet rajzolni a különböző módszerekkel elemzett, a 18. század végétől az első világháborúig tartó úgynevezett hosszú 19. század termékenységtörténetéről. Ennek az időszaknak a születési mozgalmát a század utolsó harmadáig viszonylag magas (nyers) születési arányszámok jellemezték. Az évenkénti kisebb-nagyobb ingadozások elsősorban a házasságkötések számaival függtek össze. A termékenység ekkoriban igen magas lehetett. Ha az 1897. évi népmozgalmi statisztika alapján megpróbáljuk megbecsülni a termékenységet, akkor azt látjuk, hogy a 30 – 49 éves nők által szült gyermekek – vagyis annak a generációnak a termékenysége, amely 1848 és 1867 között született, és a kiegyezés után, de még 1886 előtt ment férjhez – igen magas volt: 23 százalékuknak ez a negyedik-ötödik, 63 százalékuknak pedig a 6-15 közötti sorszámú szülése. Biztosra vehető, hogy az anyák jelentős része még 40 éves kora után is szült, vagyis többségük termékeny periódusát végig „kihasználta”. Az 1897. évi népmozgalmi statisztika alapján tehát úgy becsülhető, hogy mivel ez a 30-49 éves közötti korcsoport átlagosan 6,8 gyermeket hozott a világra, tekintettel arra, hogy egy részük még nem élte végig termékeny periódusát, végső gyermekszámuk valahol 7,5 és 8 fő között állhatott meg. Magyarán szólva ez lehetett az utolsó pillanatok egyike, amikor az ország összesített termékenységén még nem érződik komoly mértékben a terjedni kezdő születéskorlátozás hatása.

Az összképen azért található néhány folt is. Egyrészt már a rendelkezésre álló nyers születési arányszámok is arra utalnak, hogy az egyes Kárpát medencei régiók termékenysége nem egyforma. Az alföldi területeken tűnik a legmagasabbnak a termékenység, a legalacsonyabb születési arányszámok pedig a Felvidék középső részén, a Dunántúlon, Erdélyben és a volt Temesi Bánság területén (a Tisza–Maros szögében) fordultak elő, sőt számos helyen megjelentek az „egykes” települések is. Talán nem véletlen, hogy a huszadik század elején már megindulnak az aggódó viták a termékenység csökkenése miatt – noha meg kell jegyeznünk, hogy a népmozgalmat figyelemmel kísérő egyes állami hivatalnokok már a 18. század végén is hangot adtak aggodalmuknak egyes régiók alacsony születésszáma miatt (Dányi 1960). Messziről visszatekintve azonban úgy tűnik, hogy bár az első világháború előtt már vannak baljós jelek, de még nem történt igazán tragikus, különösen nem jóvátehetetlen változás a termékenység alakulásában. Kamarás Ferenc (1991: 178) a történelmi Magyarország területére nézve utólag kiszámította a teljes termékenységi arányszámot,⁵ amely viszonylag pontos képet ad a századforduló termékenységi viszonyairól (4.7. táblázat). Az érték ugyan erőteljesen csökken 1900 és 1910 – 1911 között 5,4-ről 4,9-re, de még mindig jóval felette áll annak a mértéknek, mint amely a népesség reprodukciójához szükséges, vagyis még szerény népességnövekedésre – természetes népszaporulatra – is futja belőle. (Erre a fejezet végén még visszatérünk.)

⁵ Ez a mutató azt mondja meg, hogy az adott időszak korszpecifikus (életkor szerinti) termékenységi viszonyai mellett egy nő átlagosan hány gyermeknek adna életet, ha végig éli teljes termékeny életszakaszát (vagyis a 15 és 49 év közötti időszakot).

4.3. A születéskorlátozás története Magyarországon. (A fogamzás, termékenység és gyermekszám alakításának módszereinek változása.)

A kérdés, amely ma is sok vihart kavart világszerte, igen fontos a magyar népességtörténet szempontjából is. Mielőtt azonban ezzel kapcsolatos ismereteinket összegeznénk, úgy gondoljuk, hogy érdemes röviden összefoglalnunk három különböző módszerekkel, különböző léptékben és más – más típusú forrásanyagokon végzett vizsgálat legfontosabb eredményeit.

*Párhuzamos történetek I. A születésszabályozás kialakulása Andorka Rudolf családrekonstrukciós vizsgálatainak tükrében*⁶

Andorka Rudolf életének utolsó két és fél évtizede alatt számos egyéb feladat ellátása mellett nemzetközi jelentőségű kutatásokat végzett a hazai történeti demográfia területén. Fő célja a születéskorlátozás kezdetének feltárása és lefolyásának részletes megismerése volt, ennek érdekében 11 falu 12 különböző felekezetekhez tartozó egyházközségeinek családrekonstrukciós elemzését végezte el. A módszer lényegében több ezer család személyes adatokig elmenő kollektív családtörténetének demográfiai szempontú feldolgozásán alapult, melynek során kiszámította az egyes közösségek korszecifikus házasságtermékenységi arányszámait, a születek között eltelt időszakok (az intervallumok) hosszát, az első házasságkötések átlagos életkorát, valamint a csecsemőhalandóság mértékét. Az alapadatokat családlapokon összesítette. Utóbbiak lehetővé tették a számára annak megítélését, hogy előfordult-e születéskorlátozás, – és ha igen, milyen mértékben – a vizsgált közösségben. Amennyiben ugyanis a születek gyakorisága lényegesen alacsonyabb volt, mint amilyen születéskorlátozás nélkül más magas termékenységű közösségekben lenni szokott, vagyis a természetes termékenység érvényesülése esetén, akkor joggal feltételezhető, hogy a házaspároknak legalább egy része valamilyen módszerrel tudatosan korlátozta a fogamzást, illetve a gyermekszülést. Megfigyelte, hogy amikor egy közösségben megjelenik a születéskorlátozás gyakorlata, akkor a kutató feldolgozó munkája során fokozatosan egyre több olyan családlapot (olyan családi termékenységtörténetet) talál, ahol hosszabbodnak a születek közötti intervallumok, illetve ahol a nők egy része 40 éves kora előtt abbahagyja a gyermekszülést. Vagyis megjelenik a születéskorlátozó magatartás két jellegzetes formája: a további születek akadályozása, amint a kívánt gyermekszámot elérték, illetve a születek közötti időszakok lehetőség szerinti megnyújtása, és ezzel a termékeny időszak végéig szülhető gyermekek számának csökkentése.⁷ Kiderült ugyanakkor, hogy szinte az össze születéskorlátozást folytató közösségben továbbra is előfordulnak olyan családok, akik a családlapok szerint nem követték ezt a magatartást. Tehát vagy nem korlátozták termékenységüket, vagy próbálkozásaik eredménytelennek bizonyultak. (Az alkalmazott születéskorlátozási módszerekre azonban a használt források, és a vizsgálat módszere természetesen nem adhatott közvetlen információkat.) A születéskorlátozás elterjedésének menetét mikroszinten Andorka a következőképpen írja le:

„Ha a rekonstruált családokat a tényleges gyermekszám szerint hasonlítjuk össze, akkor hasonló képet kapunk a születéskorlátozás elterjedéséről, mint amikor a korszecifikus termékenység és a születek közötti intervallumok szerint elemeztük őket. Például a két ormánsági faluban a gyakorisági görbe két csúcspontot mutat: 4 és 8 gyermeknél. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy kétféle népesség keveredett az összeállított családlapokon: a születéskorlátozók, náluk a leggyakoribb gyermekszám 4, és a születéskorlátozást nem vagy alig alkalmazók, náluk a leggyakoribb gyermekszám 8. 1790 előtt az utóbbiak lényegesen többen vannak. Az 1791 és 1820 között kötött házasságokban már csak egy csúcspontot látunk, 3 gyermeknél, de még viszonylag sok a 6–7 gyermekes család is. Az 1821 és 1850 között kötött házasságoknál a csúcspont már 2 gyermeknél mutatkozik és csupán kevés hat- vagy többgyermekes családot találunk. Az utóbbiak száma a XIX. század

⁶ Az összeállítást Andorka Rudolf általunk összeállított tanulmánygyűjteménye alapján készítettük (Andorka 2001).

⁷ A „modern” családtervezésben túlnyomórészt a születéskorlátozás első formáját alkalmazzák: a házasság elején megszületnek a tervezett gyermekek, azután – a házasság nő viszonylag fiatal életkorától kezdve – nem kerül sor több szülésre. Mind az Ormánságban, mind a Sárközben minden valószínűség szerint a 19 században a „modern” születéskorlátozási séma térhódításának jelei mutatkoznak, mert az intervallumok rövidülnek, miközben a szült gyermekszám tovább csökken.

második felében tovább csökken, de a leggyakoribb családnagyság a 2 gyermek. A gyermekszám alapján is azt látjuk tehát, hogy már a XVIII. század második felében is voltak itt olyan családok, ahol előfordult a születéskorlátozás, de ezek csak a XIX. század folyamán kerültek többségbe, miközben a nem vagy alig születéskorlátozók aránya csökkent, bár valószínűleg nem tűnt el teljesen a XIX. század végén sem.” (Andorka 2001: 116-117)

Végső következtetéseit az alábbi pontokban foglalja össze:

1. Magyarországon a paraszti közösségek egy része ismerte és a 18. század végétől kezdve egyre elterjedtebben alkalmazta a születéskorlátozás egyes, pontosan nem ismert technikájú módszereit. Sem az nem állapítható meg, hogy mekkora arányban fordultak elő a Kárpát-medencében a születéseiket korlátozók és nem korlátozók, sem az, hogy a kettő közötti arány pontosan mikor és milyen ütemben változott meg a 19. század eleje óta. Egyértelmű azonban, hogy „jóval az iparosodást és a modern átalakulás kezdetét megelőzően előfordult egyes falvakban a széles körű születéskorlátozás”;
2. Magyarország számottevő részén „nem érvényesült a „nyugat-európai házassági minta”, vagyis a késői házasságkötés és a hajadonon maradók magas aránya, hanem meglehetősen fiatal korban kötöttek házasságot, és valószínűleg kevesen maradtak hajadonok életük végéig”;
3. Mindez oda vezetett, hogy „*egyes falvak és vidékek népessége már a XIX. század első felében az egyszerű reprodukció szintjét érte el*” miközben ugyanebben az időben sokhelyütt még a század végéig az „erősen bővített népességreprodukció érvényesült”;
4. Végül vizsgálataiban során „*nem igazolódtott a demográfiai átmenet elméletének az a feltevése sem, hogy a születéskorlátozás elterjedését megelőzte, sőt kiváltotta a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása.*” A vizsgált közösségek adatai nem ezt mutatják. (Andorka 2001: 120-121, kurzív kiemelések eredetiben).

Andorka úgy látja, hogy végső soron elvileg a magyarországi parasztság a népességnövekedés korlátozásának két alternatív stratégiája között választhatott: az egyik a házasságkötés későbbre tolása volt, amely a később megvalósuló és rövidebb ideig tartó házasi termékenység révén korlátozta az utódok számát, a másik a házasságon belüli születéskorlátozás, amely viszont megőrizhette az addig is gyakorolt korai házasságkötés szokását. Úgy látja, hogy bár mind a két módszer hazai alkalmazására van példa, de míg Nyugat-Európában inkább ez előbbit, Magyarországon inkább a korábbi szokásoknak jobban megfelelő utóbbit alkalmazták: fenntartották a korai házasság gyakorlatát és a házasságon belül folytattak születéskorlátozást.

Párhuzamos történetek II. A születésszabályozás kialakulása Miskolc környékén (szöveges és nem nominális források elemzésének tapasztalatai)

Várostörténeti vizsgálataink során kiderült, hogy a termékenység korlátozására irányuló magatartás jelenléte Miskolcon a 18. század második felétől kezdve kitapintható a szöveges forrásokban. Ennek régóta gyakorolt módja a hagyományos világban a megszokott közönség, ezt azonban nem mindenki ismerte és nem túl hatékony módszer. Későbbi időpontból származó információ, de ugyancsak régi tapasztalatot tükröz a hosszabb ideig történő szoptatás gyakorlata, amely szintén nehezíti a teherbe esést. Feltételezhetően azonban gyakran sor került a nem kívánt terhességre, amit csak abortusz mesterséges előidézésével tudtak megszüntetni. Noha ez büntetendő cselekmény volt és a hatóságok arra bíztatták az embereket, hogy figyeljék, ki terhes – különösen, ha nem házasi – nehogy a magzattól tiltott módon megszabaduljon,⁸ a különböző típusú egyéb kihallgatások anyagaiból mégis valószínűsíthető, hogy a magzatelhajtás gyakorlata nem volt ismeretlen Miskolc környékén a 18. században. A város illetve a megyei szolgabíró széke elé került becsületsértési és

⁸ Ha valaki házasságon kívül teherbe esett, jelenteni kellett azt a városi elöljáróságnak. Amennyiben ezt nem tette meg, akkor a városi hajdúkkal kísértették be és kihallgatták a teherbe esés körülményeiről (a büntetendő parázna cselekedetben való másik tettes személyéről). A gyakorlat az átlagosnál szigorúbb lehetett, mivel egy eperjesi születésű terhes szolgáló 1791-ben azzal védekezett, hogy „nem tudtam, hogy szükség(es) magamat jelenteni”. A rendelkezés eredményeképpen a lányokat a lakosság fokozottan figyelte, hogy nem léptek-e félre, nem estek-e teherbe. Az említett szolgálót azért hallgatják ki, mert ahogy megvallja: „nem jelentettem magamat, mások attak be” (jelentették fel). Ugyanő azt is elmondja, hogy gazdája figyelmeztette, amikor terhessége miatt búslakodott, hogy „ne sírjak, mert jól eltanál menni tüllem á gyermek 's majd azt mondják, hogy szánt szándékkal vesztettem el”.

káromkodási ügyek között ugyanis több ízben találkozunk olyan vallomással, amely ennek létező gyakorlatára utalt. A városban lakó SziJ Juliannát a megye 1776-ban azzal gyanúsította, hogy terhessége alatt az anyjától kapott „*valamelly szert, mellyel ki szaggattatta belüle a gyermeket*”, nemes Lenkei Susanna után 1777-ben azért érdeklődtek, mert állítólag „*gyermekét meg ölte a hasába*” (valószínűleg valamilyen eszközzel abortuszt idézett elő). Egy tiszánai születésű Miskolcon szolgáló lány azt vallja, hogy egy ismerőse felajánlotta, hogy szerez neki olyan szert a patikából, amely magzatelhajtásra alkalmas „*mert mi evvel sokszor szoktunk élni*”. Forrásainkból úgy tűnik, hogy a „*kenést*” [masszírozást] végző gyógyítóasszonyok is közreműködtek a nem kívánt terhesség megszüntetésében. „*Nem jártam én Görömbölyre mint ő, nem kenték ki én belőlem az gyermeket, mint ő belőle*” mondja Miskolci Erzsébet nemesasszony egy vita során veszekedőtársa lányáról 1741-ben. Szélsőséges esetekben még az is előfordult, hogy a nem kívánt gyermeket anyja a születése után ölte meg. A felsorolt, illetve az itt nem idézett esetek kapcsán azonban fontos megjegyeznünk, hogy ekkor a születéskorlátozást célzó cselekedetek valamint a mögöttes szándékok még negatív értékeléssel kerültek említésre. A grafikonjainkon jelzett, a születések számának csökkenését mutató változások azonban e magatartások tömegessé válását sejtetik a felnőtt református és evangélikus népességben Diósgyőrött a 18–19. század fordulójától, Miskolcon pedig a 19. század elejétől.

Jó lett volna persze mindezt igazolni a termékenység csökkenését bemutató pontosabb, részletesebb, ugyanakkor konkrét, demográfiai vizsgálatokra alkalmas számszerű adatokkal. Azok a név szerinti összeírás-elemzések azonban, ahol ezt a családonkénti átlagos gyermekszám segítségével próbáltunk vizsgálni, nem hoztak igazi eredményt. Egyrészt nem igazán sikerült olyan forrást találni a népszámlálások előtti korszakra vonatkozóan, ahol mindkét nemű felnőtt és gyermekkorú népesség életkorokkal megjelölve összeírásra került. Ha mégis, akkor a forrás vagy csak egy kis létszámú speciális társadalmi rétegre vonatkozott (cigányok), vagy a nők adatait nem tartalmazta (nemesek).

Valamivel eredményesebbnek bizonyult az anyakönyvi adatok egyszerű nem nominatív (nem név szerinti) elemzése. Ez alatt azonban nem a nyers születési arányszámokra gondolunk, ugyanis azok kiszámítására fordított igyekezetünk lényegében kárba veszett. A kapott eredmények elképesztően és valószínűtlenül magas, 70–80 ezrelék körüli nyers születési arányszámokat adtak – magyarul a miskolci anyakönyvek számos olyan születést is tartalmaztak, amely egyrészt a környékbeliek, másrészt az összeírásokban nem szereplő, a városban ideiglenesen tartózkodó népesség (szolgák, katonák, vándorúton levők, vendégek, rokonok) számlájára irandók. Vagyis úgy tűnik, hogy a modern népességstatisztika előtti korban az egyénekhez – családokhoz nem köthető nyers népességi mutatók egy Miskolc méretű, nagy vándormozgalmakat bonyolító városban,⁹ – szemben egy kisebb méretű falu kevésbé mozgó-cserélődő lakosságával – túl nagy bizonytalanságot hordoznak magukban. Eredményesebbnek bizonyult a konkrét népmozgalmi adatok – a házasságkötések és a születések számának változását mutató görbék – egymáshoz viszonyított elemzése. Ezek segítségével megállapítottuk, hogy bár a házasságkötések ingadozása jóval nagyobb volt a vártnál, a születések számát jelző görbe a római katolikusok esetében általában néhány évnyi csúszással pontosan megfelelt a házasságkötések számában mutatkozó tendenciának – csökkenő házasságkötési mozgalmat pár év múlva csökkenő születésszám követett, növekvőt emelkedő. E törvényszerűségnek azonban három esetben az anyakönyvi adatokból rajzolható görbék nem feleltek meg: a diósgyőri református népmozgalmat mutató grafikonon az 1790-es, a miskolci reformátusok és evangélikusok esetében pedig az 1820-as évektől kezdve a születések és házasságkötések görbéi elveszítették egymással való kapcsolatukat. Miközben a házasságkötések száma szinten maradt vagy növekedett, addig a születések száma mindhárom esetben határozottan csökkenni kezdett ahelyett, hogy követné az előbbieket emelkedését. Vagyis utóbbi ábrák a szóban forgó közösségekben a jelzett időszakok környékén bekövetkezett termékenységi magatartás-változásra utalnak. Világosabban fogalmazva: a születéskorlátozás megjelenését valószínűsítik. Miután, mint fentebb említettük, a házasságkötések és születések közötti kapcsolat a római katolikusok esetében végig az egész általunk vizsgált időszakban fennmarad, feltételezhető, hogy körükben a születések tudatos korlátozására irányuló törekvés minden valószínűség szerint tömeges méretekben jóval később jelenik meg. Hogy a törés a 18–19. század fordulóján a protestáns családok gyermekvállalási kedvében Miskolcon, illetve a mellette fekvő, a kamarai uradalom központjaként működő Diósgyőrött miért és hogyan következett be, arra vonatkozóan most már további nominális vizsgálatokat kellene végezni, maga a jelenség azonban összességében nem annyira meglepő. Mindkét városban az evangélikusok és reformátusok között jóval nagyobb számban található olyan társadalmi rétegek – elsősorban

⁹ 1785-ben a történeti Miskolc város jogi népessége 13 402 fő, tényleges népessége a jelenlevő idegenekkel együtt

14 089 fő. (Az adat az akkor különálló, később idecsatolt falvakat és Diósgyőr mezővárost nem tartalmazza.) (Dányi – Dávid 1960: 44).

nemesek és értelmiségiek – akik az elsők között, és a legnagyobb arányban léptek erre az útra, mivel a vagyon és a lehetőségek viszonylagos szűkével, és az örökösök ehhez képest túlzott számával jellemezhető konfliktussal igen korán kellett szembenézniük. (Faragó 2000: 181-183 után.)

Párhuzamos történetek III. A magyarországi termékenység alakulásának folyamata a Coale módszerrel folytatott vizsgálat tükrében¹⁰

Tekse Kálmán és Dányi Dezső a termékenység szintjének és trendjeinek méréséhez vizsgálatainkban az *A. J. Coale* által javasolt termékenységi indexeket használta. Ezek az indexek egy adott népszámlásában megfigyelhető összes (házas és nem házas) nő házasságban történt (egykorú kifejezéssel élve: törvényes), illetőleg házasságon kívüli (törvénytelen) élveszületéseit hasonlítják össze a házas hutterita nők 1921–1930. években megfigyelt termékenységével.¹¹ Tekse és Dányi vizsgálatainak során megállapították, hogy 1880-ban mindössze egyetlen megye volt a történeti Magyarországon, amelynek házas termékenységi indexe 0,45-nél, és hat olyan, amelyekben 0,50-nél alacsonyabb volt. A legalacsonyabb értéket Krassó-Szörényben találták, ahol a házas nők termékenysége 1880-ban mindössze 42 százalékra volt a házas hutteritákénak, vagyis kisebb volt, mint az alacsony termékenységről hírhedt egykorú francia átlag. Baranya és Hont megyékben valamint Krassó-Szörényben, a három születéskorlátozó magterületen, a házas termékenység csökkenése 1880 után is folytatódott. Országosan a városi és falusi települések házas női népességének termékenysége között jelentős különbségek mutatkoznak, az alacsony városi értékek nagyrészt Budapest népességének csekély házas termékenységével magyarázhatók. (A többi város termékenységének szintje – néhány iparosodottabb településtől eltekintve – közel maradt a környező falvak értékeihez.)

A házasságból történt születések korszpecifikus arányszámainak alakulása jól szemlélteti az alacsony házas termékenység kialakulásának tényleges lefolyását. „Az arányszámok 20 éves koron alul még nem jeleznek születésszabályozást, sőt az országos arányszám magasabb, mint a standardnak elfogadott, hutteritákéhoz igazított arány. Az alacsony termékenységű megyékben azonban a születésszabályozás már 20 éves kortól elkezdődik és az idősebb korokban igen hatásos. A magas termékenységű megyékben azonban intenzívebb születésszabályozás csupán a 25 éves kor után kezdődik, de később is kisebb hatáskörrel” (Tekse 1969: 35) Tehát bár a házas termékenység az első világháborúig országos szinten állandóan csökkenő trendet követ, vagyis ahol későn kezdik el a születésszabályozást, ott nem lesz igazán elég hatásos. Az egyének és közösségek ezzel kapcsolatos tapasztalatainak tudatosulnia kell, ez pedig hosszú folyamat. Ebből következőleg tehát a termékenység csökkenésének üteme meglehetősen lassú. Összességében 1880 és 1910 között a történeti országterületen a hutteritákhoz viszonyított általános termékenység kevesebb, mint 13, a házas termékenység pedig mindössze valamivel 7 százalék feletti mértékben csökkent. (Ugyanezek az értékek a mai országterületre nézve némileg magasabbak, 16 illetve 10 százalékos csökkenést mutatnak.)

¹⁰ Tekse 1969, Dányi 1991 és Kamarás 1991 írásai után.

¹¹ Az Észak-Amerikában élő német eredetű protestáns szekta máig szigorúan betartja mindenfajta fogamzásgátlás mellőzésének szabályát.

Tanulságok: A születéskorlátozás kialakulásának folyamata Magyarországon

A történet kezdetét a családtervezés fogalmának ismertetésével kell kezdenünk. Ez lényegében egy család vagy együtt élő kisközösség fennmaradásához (vagy növekedéséhez) szükséges utódok számának biztosítására való törekvést jelent. Konkrétabban fogalmazva: a kívánt gyermekszám meghatározását és az ennek megvalósításához szükséges tevékenységeket foglalja magában. Manapság a köznyelv ez alatt a fogamzások, illetve a születések idejének és számának szabályozását érti, azonban a kérdés – különösen a műltra vonatkozóan – ennél jóval bonyolultabb. Tágabb értelemben ugyanis ide tartozik a születésszámokat befolyásoló, de a fogamzásokhoz közvetlenül nem kapcsolódó tényezők – a házasodás időzítése, a szexuális élet szabályozása, de ide sorolható a gyermekszám örökbefogadás révén történő gyarapítása, illetve a nem kívánt gyermekektől való megszabadulás hol kevésbé, hol erősebben drasztikus módszerei. Ráadásul nem kizárólag a fogamzások és a gyermekszám csökkentésére irányuló óhajok és praktikák léteztek, hanem máig találkozunk ennek ellentétjével, a fogamzás elősegítésére, a gyermekáldás biztosítására irányuló törekvésekkel is. A különböző szándékok, törekvések, módszerek mögött tehát több, esetenként egymással ellentétes tényező munkál. A családok fontosnak tartották, hogy örökösük – különösen fiúörökös – legyen. Az elit vékony rétegétől eltekintve a gyermek ugyanakkor nem pusztán örökös, hanem egyúttal segítséget, munkaerőt is jelentett. Ha szolgálatba állították, akkor pedig mai szemmel nézve inkább bevételi forrássá vált, mintsem hogy kiadásnövelő tényező lett volna. Sőt bizonyos értelemben életbiztosítás is volt, ugyanis az idősek eltartásának feladatát nyugdíjrendszer híján minden család maga látta el (pontosabban az a következő generáció feladata volt). Ha tehát valaki nem tudta létrehozni és felnevelni a később róla gondoskodó utódokat, akkor sanyarú öregkornak nézett elébe. Tegyük mindehhez hozzá végül a hagyományos világban uralkodó kedvezőtlen halandósági viszonyokat: a 19. század közepe előtti időszakban a született gyermekeknek csak körülbelül fele érte meg a felnőtt kort, vagyis lehetett belőle teljes értékű munkaerő, örökös, és az idős generáció eltartója. Tehát hosszú időn keresztül a népeségek sokkal inkább a születésszámok maximalizására, mint annak korlátozására törekedtek.

Ha a konkrét történeti adatokra térünk rá, akkor több kiinduló megállapítást kell tennünk. Gyakran hivatkoznak arra, hogy már az ókorban is ismeretesek bizonyos fogamzástáplálási módszerek, és valószínűsíthető a családtervezés iránti igény létezése is. Ugyanakkor a kutatásnak komoly nehézségekkel kell szembenéznie akkor, amikor a szexualitással bármilyen formában összefüggő információkhoz szeretne hozzájutni, mert ezekről a kérdésekről az emberek még a 20. század első felében sem szívesen nyilatkoztak, nem hogy erről dokumentumokat hagytak volna maguk után. Még inkább áll ez a születéskorlátozás /fogamzástáplálás kérdésére, melyet az Európában máig jelentős szerepet játszó – a 16. századig pedig domináló – római katolikus egyház szinte minden formájában ellenez és tilt. Így az átlagember e kérdéskörrel kapcsolatos ismereteire, hozzáállására, szándékaira vonatkozóan többnyire csak közvetett forrásokból: kisebb – nagyobb panaszok, bűnügyek során ejtett kihallgatások jegyzőkönyveiből kaphatunk információkat, e kérdésekről még az egyébként gyakran bőbeszédű emlékiratok is hallgatnak. Tóth István György (1991) kutatásaiból tudjuk például, hogy a 18. századi falusi népesség többségének nem voltak megfelelő fogalmai a fogamzás és teherbeesés folyamatáról, így ennek megelőzésére többnyire haszontalan babonákkal próbálkozott (l. a keretes szemelvényt). Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a 18. században a köznép még kevésbé ismerte a megszakított érintkezés fortélyát (amely egyébként koránt sem tekinthető túlságosan hatásos módszernek a fogamzás megakadályozására, inkább csak némileg késleltette a teherbeesést.)

Tóth István György fogamzásgátlási praktikákról szóló adatgyűjtéséből (Tóth 1991: 47-48)

Abaújszántó 1715:

„Mikor férjhez megyen, tégyen borsót a csizmájában, üljön az öt ujjain, míg a lakodalom léssen, gyermeke nem léssen.” tanácsolja a gyanúba vett asszony a tanúnak;

Bihar 1716

„a herélt ló tökét kéményben megszáraztotta és azt adta be urának” a tanú, hogy ne essen teherbe;

Pacsa (Zala megye, 18. század első fele)

Az anyós a veje kapcájába olyan cérnát varrt, amivel a kakast bevarrják, miután kiherélték, hogy a veje ne tudjon gyermeket csinálni;

Keszthely (Zala megye, 18. század vége)

A tanú újholdkor, vasárnap, napkelte előtt megmosta kötényét és pántjára csomókat kötött: „ahány csomót kötök a kötényem pántjára, annyi esztendeig gyereket nem fogok kapni, bár paráználkodom” vallja a kihallgatott tanú.

A miskolci kihallgatások ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy nem csak a fogamzásgátlás szórványos megjelenése észlelhető e városban a felvilágosodás korában, hanem többfajta olyan módszert is ismertek, amellyel a teherbe esés után abortuszt tudtak előidézni. Sőt a hatóságok igyekezete, mellyel a nem házas nők teherbe esését figyelték, arra is utal, hogy a nem kívánt, de megszületett gyermek szándékos elvesztése – elhagyása, esetleg meggyilkolása – is rendszeresen előfordulhatott.

4.8 kép

Fogamzásgátló eszközök újsághirdetése a 19. század végi Budapesten

Forrás: Gyurgyák – Környei – Saly 2006: 265 (részlet)

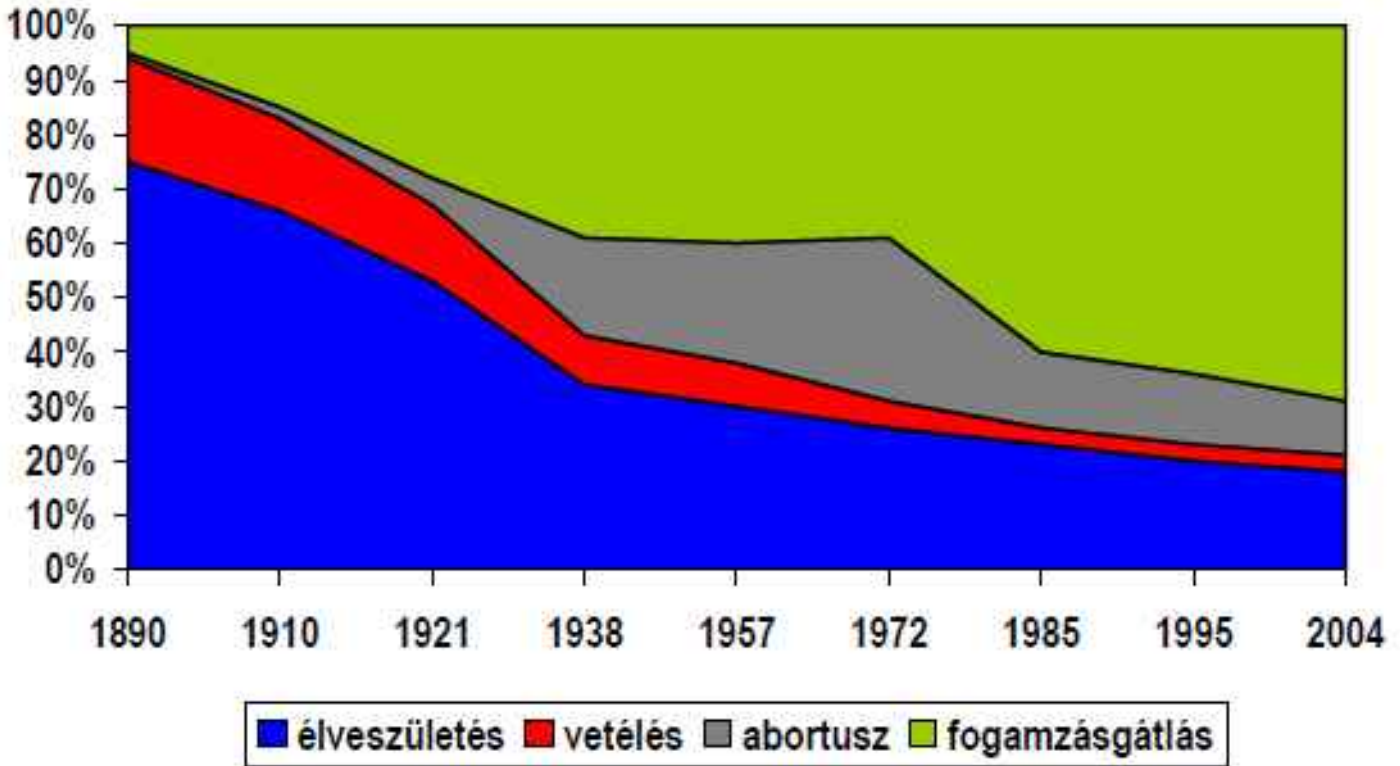

4.9 kép

A nem kívánt gyermek kitevése (1890 körüli fénykép)

Forrás: Deáky – Krász 2005: 316. után (részlet)

Bár a termékenység történetével foglalkozó irodalom sokat foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, úgy véljük azonban, hogy mind az egykorú, mind a mai szerzők jelentős része túl nagy jelentőséget (és hatást) tulajdonít a születéskorlátozó szándékoknak és tevékenységeknek. Bár láthatók fogamzásgátló eszközöket ajánló hirdetések már a 19. század végi újságokban, a feltüntetett árakból egyértelmű, hogy ezek a köznép számára még akkor is elérhetetlenek, ha egyáltalán tudnak a létezésükről. (Egyetlen dobozka vagy tucat fogamzásgátló eszköz egy heti és egy hónapi átlagos munkabér összege között ingadozott.) Számukra maradnak a régi praktikák, vagy a szerencsében való bizakodás. Ha pedig „megtörtént a baj”, akkor nem marad más hátra, mint a nem kívánt gyermek elhagyása, „lencsbe adása” (4.9. kép).¹²

4.10 ábra

A születéskorlátozás szerepének változása (1890-2004)

Forrás: szerző számításai Kamarás Ferenc adatai alapján

¹² A népesség az idők folyamán a babonáknál némileg hatékonyabb, úgynevezett hagyományos fogamzásgátlási módszereket is kidolgozott. A leggyakrabban a megszakított érintkezést és a szoptatási idő meghosszabbítását alkalmazták, de előfordult az időszakos önmegtartóztatás, valamint az öblítés is. Az elit körében a 18. századtól ismeretes a kondom (először halhólyag formájában). Ha mégis bekövetkezett a terhesség, akkor megpróbálták abortuszt előidézni a szervezet terhelésével, a méhbe történő felszúrással, bizonyos növényfajták alkalmazásával. (E kérdéseknek gyakran egyes bábák voltak a szakértői.) A nem kívánt gyermek megszületése esetén drasztikus módok is előfordultak, amelyek révén meg kívántak tőle szabadulni: kitették, nem törődöm módon bántak vele (ennek speciális formája volt a városok környékén a „dajkaságba adás”), sőt rendszeresen előfordult a gyermekgyilkosság is.

4.11. táblázat - Partnerkapcsolatban élő nők megoszlása a fogamzásgátlás módja szerint

A fogamzásgátlás módszere	1958	1966	1977	1986	1993
	százalék				
Megszakított érintkezés	30,7	42,2	16,6	8,0	6,2
Időszakos megtartóztatás	4,1	2,7	2,9	2,2	2,3
Kondom	12,4	11,4	3,6	3,7	8,5
Méhen belüli eszköz	0,0	0,0	9,4	19,0	18,5
Fogamzásgátló tableta	0,0	0,0	35,3	39,4	40,0
Egyéb	11,8	10,7	4,3	0,7	1,5
Összes védekező	59,0	67,0	72,0	73,0	77,0
Nem védekezik	41,0	33,0	28,0	27,0	23,0
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Kamarás 1999 után számítva

Osztjuk Kamarás Ferenc véleményét, hogy a fogamzáshoz vezető érintkezések kevesebb, mint 10 százalékát akadályozták meg 1890 környékén fogamzásgátlás formájában. Hogy a folyamat mennyire lassan haladt előre, azt ugyancsak nevezett szerző összeállításából tudjuk: eszerint 60 évvel később, 1958-ban a nők több mint 40 százaléka még mindig nem élt a fogamzásgátlással, 47 százalékuk pedig hagyományos, nem hatékony módszereket alkalmazott. (A hatékonyan védekezők aránya csak az 1980-as években lépett túl az 50 százalékon, de több mint negyedrészüik még akkor sem alkalmazott fogamzásgátlást a szexuális érintkezések során.)

Térjünk vissza most a fentebb egymás mellé állított, a születéskorlátozás elterjedésének időzítését, méreteit és körülményeit firtató kutatások rövid ismertetéséhez. A különböző megközelítéseket alkalmazó, eltérő forrásokat más-más módszerekkel elemző írásokból számos dolog kiderül. Egyértelmű, hogy a mai demográfia viszonylag pontosnak tekinthető mutatói a hazai forrásanyagban 1900 előtt nem számíthatók ki. Ha a speciális Coale módszert alkalmazzuk, akkor ugyan vissza tudunk menni 1880-ig, de az ennél is korábbi időszakra vonatkozóan már csak a sok tekintetben bizonytalan nyers népmozgalmi arányszámok számíthatók ki, illetve az egykorú szöveges források (főként néprajzi leírások és bírósági iratok) foghatók vallatóra. Ugyanerre a korai korszakra vonatkozóan viszont a – nagy munkát igénylő – családrekonstrukciós elemzés segítségével a mai igényeknek is megfelelő pontos kvantitatív elemzések készíthetők, viszont ezek csak egy – két falura vonatkoznak, vagyis még egy régióra nézve sem lehetnek reprezentatívak, nem hogy az országos trendekre vonatkozóan.

Andorka Rudolf elemzései ugyanakkor kiválóan bemutatják, azt a folyamatot, ahogy az egyes településeken megjelenik, majd teret nyer a születéskorlátozás gyakorlata. A szöveges források (Faragó 2000, Tóth 1991) viszont ízelítőt adnak a gyakorlatban alkalmazott fogamzásgátló és abortuszt előidéző módszerekről, és a korabeli emberek erről szóló véleményéről. Viszont a felsorolt elemzések nem alkalmasak a születéskorlátozás térbeli elterjedésének és méretének megállapítására. Utóbbira kiválóan alkalmas viszont a Coale módszer, de ennek is van egy baja: az egykorú nem publikált népszámlálási adatok túlnyomó többségének pusztulása miatt ennek mutatói csak megyei szinten, és csak 1880-tól kezdve számíthatók ki.

4.12 térkép

A születéskorlátozás elterjedése a történelmi Magyarországon az első világháború előtti évtizedben

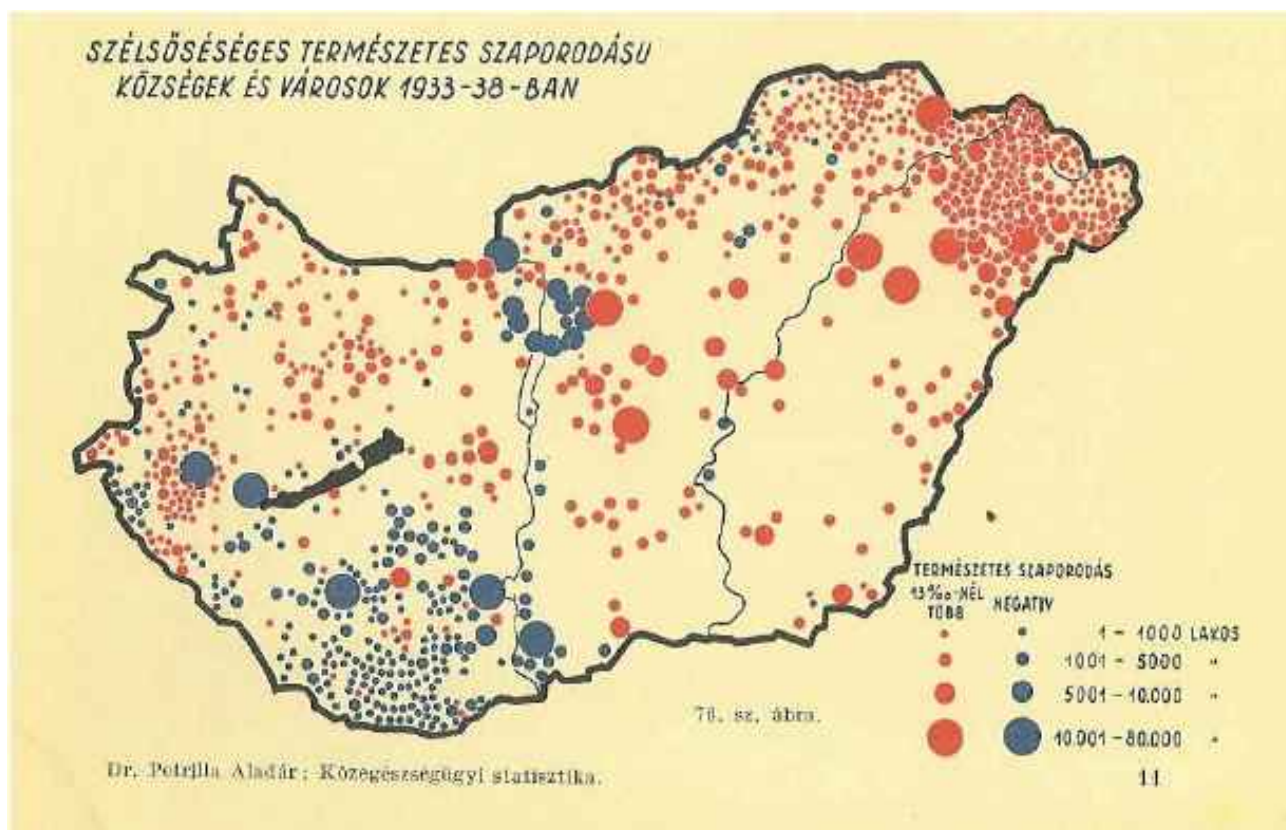
Forrás: Kovács 1923: 73.

A születéskorlátozás település szintű elterjedését végül egy egyszerű kartográfiai módszer tudja bemutatni: Kovács Alajosnak az 1901–1910 közötti népmozgalmi adatok alapján készített „egyke térképe” (4.12. térkép). Az alacsony termékenységű települések – ami alatt a térkép szerzője a 25 ezrelék alatti nyers születési arányszámmal rendelkező helységeket érti – eszerint a 20. század elején négy nagyobb göcot képeznek a Kárpát medencében az első világháború előtt. Nyugatról kelet, majd észak felé haladva: komolyabb számú, tömeges születéskorlátozással gyanúsítható települések csoportja található Vas megye déli csücskében, a Dél-Dunántúlon (Baranya, Tolna és Somogy megyék, a Délvidéken Torontál, Temes és Krassó megyék, a Maros mente és Hunyad megye, északon Hont, Észak-Nógrád és Gömör megyék. (Ezen túlmenően igen elterjedt még a születéskorlátozás a térképen fel nem tüntetett nagyobb városokban, valamint a társadalmi elit és a középrétegek körében, de erre még a 9. fejezetben visszatérünk.)

A két világháború között már dühödött viták bontakoznak ki a születéskorlátozással kapcsolatban különböző ideológiai háttérű és egyenetlen demográfiai ismeretekkel rendelkező szereplők között. Magát a folyamatot gyakorlatilag mindenki

elítéli, de szinte mindenki másképp magyarázza. Az „egyke rendszer” okainak kérdésében teljesen ellentétes, sőt heves indulattal összezapó nézeteket találhatunk az irodalomban. Egyesek az erkölcsi romlást, a luxus élet utáni vágyat, vagy a protestantizmust, tehát tudati tényezőket tettek érte felelőssé, mások a földbirtokviszonyokban, a parasztság gazdasági felemelkedését meggátló nagybirtokrendszerben, a gazdasági fejlődés nem kielégítő voltában, avagy Trianonban látták azokat a tényezőket, melyek az „egykező” demográfiai magatartást kialakították. A kérdés azonban ennél kissé bonyolultabb, nem magyarázható egyetlen okkal. Egyrészt a születéskorlátozás rétegfüggő. Az egységesként értelmezett paraszti társadalom születési arányszáma például csak közvetlenül a világháború előtt esik 40 ezrelék alá. Ezen belül az „egykező” elsősorban a birtokos parasztok között fordul elő, más falusi rétegek, a napszámosok, törpebirtokosok, cselédek termékenysége ekkor még jóval magasabb. Vagyis a „népi baloldal” földreformot sürgető igényei épp a születéskorlátozó birtokos paraszti réteg számát növelték volna a magas termékenységük rovására.

Másrészt a vitázó felek – úgy tűnik, hogy különböző okok miatt, de szándékosan – figyelmen kívül hagyták azt a ténytet, hogy a magyarországi alacsony és csökkenő termékenységben legalább olyan nagy szerepet játszik az urbanizáció és az iparosodás társadalmi hatása, mint a közírók által – különösen a két világháború között – állandóan emlegetett paraszti egykező. Másképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy bár a magyar népesség termékenysége összességében már az első világháború óta nem elégséges hosszú távon a népesség szinten maradásához, a falusi népesség esetében ez sokhelyütt még évtizedekig nem következett be. A falvak elnéptelenedésének adatai ezt nem cáfolják. Bár vannak helyi példák a születésszám-csökkenés miatti tényleges népességfogyásra, sőt az eredeti lakosság eltűnésére (kicserélődésére) – Ormánság, Sárköz stb., "egykező" falvai –, összességében azonban a magyarországi falusi népesség fogyása csak részben írható a csökkenő termékenység számlájára. Egészen a közelmúltig arra is visszavezethető, hogy egyrészt fiatalabb népességük évtizedek óta tömegesen vándorol a városokba, másrészt a falvak egy része modernizálódik, várossá válik, amit termékenységének csökkenése követ.

4.13 térkép

Magas és nagyon alacsony születési arányokkal rendelkező települések Magyarországon az 1930-as évek végén

Forrás: Petrilla 1943: 161.

A vitázók egy része azt sem volt hajlandó tudomásul venni, hogy a születéskorlátozó magatartás kialakulása regionális jellegű, és egyúttal társadalmi értelemben réteg- és életmódfüggő. Vannak régiók, ahol már az első világháború előtt gyökeret vert, sőt kezdete ott egészen a 18. század végéig–19. század elejéig visszavezethető (pl. Baranya és Tolna). Másutt viszont a népességszint fenntartásához szükséges mértéket messze meghaladó termékenység tapasztalható még az 1930-as évek végén is (Szabolcs és az ország keleti pereme, l. a 4.13. térképet). Bár az 1930-as évek óta ismeretes – egyes statisztikusok tanulmányokban közzé tették az erre utaló bizonyosságokat – hogy az újonnan gyarapodó számú társadalmi rétegek (ipari munkásság, a szolgáltatásokban foglalkoztatottak, valamint az értelmiség) termékenysége jóval alacsonyabb, mint a birtokos parasztságé, és még erőteljesebben süllyedő irányt mutat, a vitázók többnyire ezt is figyelmen kívül hagyták. (Egyesek nem vették észre, mások valószínűleg szándékosan nem akarták észrevenni.)

Ugyanakkor az is világos, hogy a népesség termékenységi magatartása közösségi normáktól és kulturális értékrendszerektől is függ. Számos példánk van arra, hogy a válással és a fogamzásgátlással kapcsolatban megengedőbb protestáns egyházak híveinek körében több helyen és korábban jelent meg születéskorlátozó magatartás, mint e kérdéseket ridegebben megközelítő katolikusok esetében. Andorka vizsgálatai azonban egyértelműen bebizonyították, hogy a felekezeti tényező önmagában nem jelent meghatározó elemet a demográfiai viselkedésben, ahhoz még más okoknak is társulniuk kell. Ha tiszta képet akarunk kapni a magyarországi termékenység alakulásának kérdésében, akkor alighanem jobban tesszük, ha a születéskorlátozás körüli viták taglalásába merülés helyett visszafordulunk a termékenység konkrét alakulásának követésére képes adatok elemzéséhez.

4.4. Magyarország termékenységtörténete a 20. században

Az első világháború megtörte az addigi, a születések növekvő számán alapuló népességfejlődést. A háborús évek alatt kevesebb, mint felére esik vissza az élveszületések száma. Az ország teljes vesztesége e téren az elmaradt születések révén legalább egy és egynegyed millió lélekre becsülhető. Bár a háborút követően sokan azt várták, hogy a születések száma visszatér az első világháború előtti szintre és pótolja az akkori születéskiesést, ez azonban nem következett be. 1919-ben és az azt követő években megemelkedett ugyan a születések aránya, de számszerűleg többé egyetlen évben sem érte el az első világháború előtti szintet. A szakemberek előtt azonban csak a harmincas években vált világossá, hogy a születések csökkenése nem egyedül a háború következménye, magától nem is fog megállni ez a folyamat. Az 1937-ben megjelent, az 1926 – 1932 közötti évek népmozgalmát tárgyaló kötet szerzője szinte máig ható érvénnyel foglalja össze a magyarországi termékenység folyamatának az első világháborúig visszavezethető folyamattal kapcsolatos felismerést: a népesség „... a jövő gondjaitól való félelmében ... nemcsak, hogy korlátozza a gyermekáldás bőségét, hanem céltudatos önzéssel egész az egyetlen gyermek, sőt ma már a gyermektelenségig útjába áll a természetnek, mesterséges eszközökkel. ... nemcsak a vagyonosak, vagy csak jobbmódúak válnak meggyőződéses híveivé, hanem beférkőzik az alacsonyabb, szegényebb sorsú néprétegek közé is, melyek addig a felserdülő gyermekben támaszt, segítséget láttak. Segítségére van az önzésnek ... a legújabb kor szociálpolitikája is, mely mellett a gyermekáldás kifejezetten gazdasági hátrányt jelent. ... A foglalkozással bíró nő pedig elsősorban kenyérkereső hivatásának él s retteg az esetleg bekövetkező szüléstől, mely legtöbb esetben állásának elvesztését jelenti, nem tudván megfelelni anyai hivatásának és a foglalkozásával járó kötelezettségeknek is. A születendő gyermek akadály lenne életében, tehát vagy a fogamzást akadályozza meg, vagy magzatát hajtja el ... valószínű, hogy közel jártunk a lényeghez, ha a romló gazdasági viszonyokat, az önzést, az individualizmust, a hitetlenséget, a politikai viszonyokat és az akaratot, illetőleg nemakarást állítjuk oda bűnbakul. Ezeknek a tényezőknek egyenként való vagy kölcsönös hatása teremtette meg a »kis családot«, melyben egy vagy egy gyermek sincs. Európa jövőjét a kis család fogalmának elterjedése alá fogja ásni, vagy már alá is ásta...” (MStK 97: 9*). Jövőbe látó mondatok több mint 70 évvel ez előtről. Vessük most össze ezzel azt, amit a hazai termékenység alakulására vonatkozó statisztikai adatok mondanak.

Azt már a 4.5. ábrán bemutattuk, hogy enyhén növekvő népességszám mellett a születések évenkénti mennyisége egészen az 1940-es évekig csökken. Akkor a folyamat megállt, és a születések száma egy darabig emelkedett. Az 1950-es évek

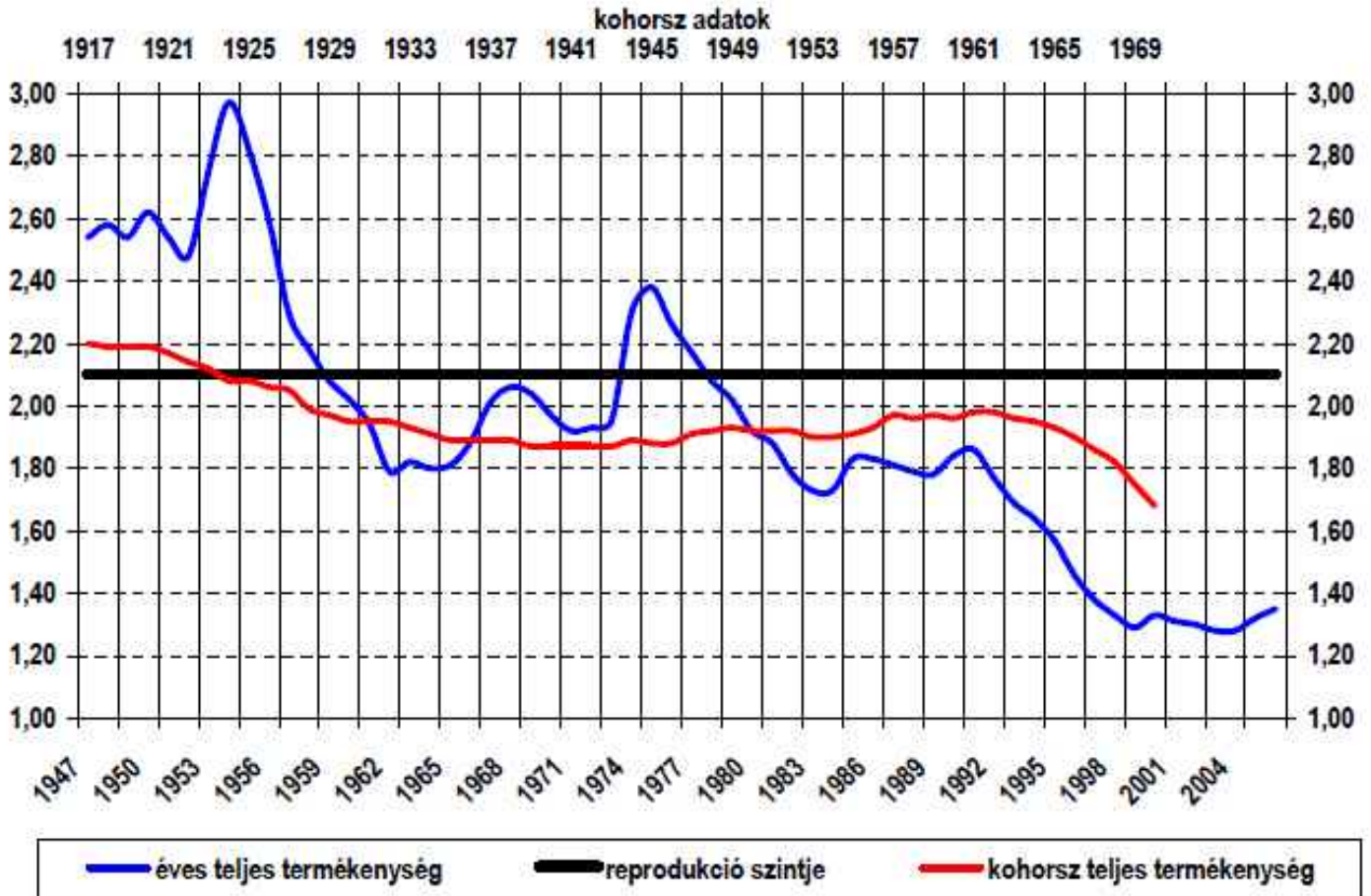
elején azonban újraindult a csökkenési folyamat, amit a fennálló, háborús pszichózissal átítatott Rákosi rendszer politikai problémának tekintett, és drasztikus lépéseket tett annak megállítására. A bevezetésre került szigorú abortusztilalom jelentős születésszám-emelkedést eredményezett. A termékenység két év alatt 20 százalékkal emelkedett. Megjelentek a már említett „Ratkó korosztályok”. A születek felugrása azonban nagyjából csak két évig tartott, majd az 1956-os forradalom után az abortusztilalmat feloldották. Ekkor azonban a rendelkezések az ellenkező irányba lendültek ki. A világon akkor legengedékenyebbek közé tartozó rendelkezések léptek életbe a művi vetéléssel kapcsolatban, gyakorlatilag mindenki számára lehetővé téve a születésszabályozásnak ezt a nem kívánatos, és sok szempontból káros eszközét. Mivel azonban széles körben elérhető módon korszerű fogamzásgátló eszközök még nem álltak rendelkezésre, rohamosan emelkedett az abortuszok száma. (1959 és 1973 között Magyarországon a művi abortuszok száma meghaladta az élveszületek számát.) A termékenység csökkenésének egyik magyarázata tehát részben a művi vetélések korlátozás nélküli engedélyezése volt. De nem ez volt az igazi ok, hiszen a terhesség megszakítás maga is okozat, a fogamzásgátlás növekvő igényének, és a gyermekvállalási kedv csökkenésének egyik kényszerű következménye.

A valódi okok másutt keresendők. Az 1950-es évek második felében megindult és az 1960-as években felgyorsult társadalmi-gazdasági változások kihatottak az egyéni és családi életre, azon keresztül pedig a családok által kívánt gyermekszámra. Egyrészt az erőltetett iparosítással, valamint a bérek, az igények és a megélhetési költségek közötti távolság növekedésével párhuzamosan az addig a háztartásban, otthon dolgozó nők jelentős tömege állást vállalt és heti 48 órában foglalkoztatottá lett. Másrészt az egyéni parasztgazdaságok erőszakos megszüntetése ugyancsak jelentős területi és társadalmi mozgásokat eredményezett. Tömegek áramlottak a községekből a városokba, a mezőgazdaságból az iparba. A nők munkába állása együtt járt képzettségi szintjük emelkedésével, több időt kellett tölteniük tanulással, önképzéssel. Mindezekkel párhuzamosan változott a családok társadalmon belüli helyzete, a gyermekeknek pedig a családon belüli szerepe. E folyamatok együttesen csökkenő gyermekszám iránti igényt alakítottak ki a népesség túlnyomó részében és a termékenység zuhanásszerű csökkenéséhez vezettek, mely az 1960-as évek elején érte el mélypontját. Ekkor világviszonylatban Magyarországon volt a legalacsonyabb a születési arányszám. Az 1962-ben születettek létszáma csaknem 100 ezer fővel volt kevesebb, mint a nyolc évvel korábbi, 1954. évi generációé, s a teljes termékenységi arányszám 3-ról 1,8-ra esett vissza ugyanezen időszak alatt.

Miután a szakemberek egy részének sikerült a politikusokat arról meggyőzni, hogy ezek a folyamatok hosszabb távon a népesség jelentős elöregedéséhez, a népesség létszámának csökkenéséhez és a kedvezőtlen korösszetételből adódó társadalmi-gazdasági és szociális gondokhoz vezethetnek, 1967-ben létrehozták a gyermekgondozási segély (gyes) intézményét. Bevezetését követően némileg emelkedett a fiatalok gyermekvállalási kedve, és a születek száma rövid ideig ismét nőtt, majd a növekedés ismét kifulladt. Ekkor, 1973-ban újabb népesedési célú intézkedések születtek, amelyek az egyszerű reprodukciós szintű termékenység elérését célozták meg. Némileg szigorították a korábban teljesen szabad abortusz engedélyezését, ezzel egyidejűleg új, korszerű fogamzásgátlási szereket vezettek be és egyszerűsödtek az ehhez való hozzájutás feltételei is. Az abortuszok száma két év alatt 47 százalékkal csökkent. A gyes módosított rendszere, az önálló lakáshoz jutással kapcsolatos kedvezmények ösztönözték a párokat az első és a második, esetleg a harmadik gyermek rövidebb időn belüli világra hozására. A termékenység emelkedése azonban ezúttal sem bizonyult tartósnak, és mindössze néhány évig haladta meg az egyszerű reprodukciós szintet. Létrejött tehát egy újabb születési hullám, amely 1975-ben tetőzött, húsz évvel később, mint az 1950-es évek közepének abortusztilalma idején megfigyelhető elődje. 1980-ban már ismét alacsonyabb volt a termékenység, mint 1973-ban, az intézkedések bevezetése előtt.

Két okból sem követjük tovább a folyamatot. Egyrészt egyre jobban távolodunk ugyanis a termékenység történeti vizsgálatától, és csúszunk bele a jelen demográfiai folyamatait elemzők területére, amely azonban nem tartozik feladatunk közzé. Másrészt a házasságkötési mozgalom elemzése kapcsán már megtapasztaltuk, hogy a tényleges folyamatok megértéséhez jobb, ha a népesedés kohorsz szemléletű megközelítését alkalmazzuk, és nem az éves születési arányszámokat elemezzük. A 19. század utolsó harmadáig, amikor a nők többsége többnyire még szinte egész termékeny időszakát terhességgel, szüléssel, szoptatással és gyermekneveléssel töltötte, viszonylag kevés lehetősége volt a statisztikákban rögzített termékenységi trendek befolyásolására. (Másképp fogalmazva: az egy-egy generációra/kohorszra vonatkozó adatok változása nem sokban különbözött még az éves adatok által adott képtől.) A 20. század közepén azonban, amikor az átlagos gyermekszám már csak 2–3 között ingadozik, akkor a nő számára lehetőség nyílik arra, hogy a

tervezett kyszámú születést lehetőség szerint úgy időzítse, hogy a család minden tagjának élete, munkája, karrierje szempontjából nézve optimális legyen. Vagyis a tervezett gyermekszám megvalósítása egy körülbelül 20 éves időtartamon belül jó eséllyel tologatható. Ezért bizonytalanok rendszerint azok a vélekedések, amelyek egy – egy népessépolitikai intézkedés hatását értékelik, hisz lehet, hogy pusztán születések előrehozásáról, vagy elhalasztásáról van szó, nem tényleges termékenységváltozásról.¹³

4.14 ábra

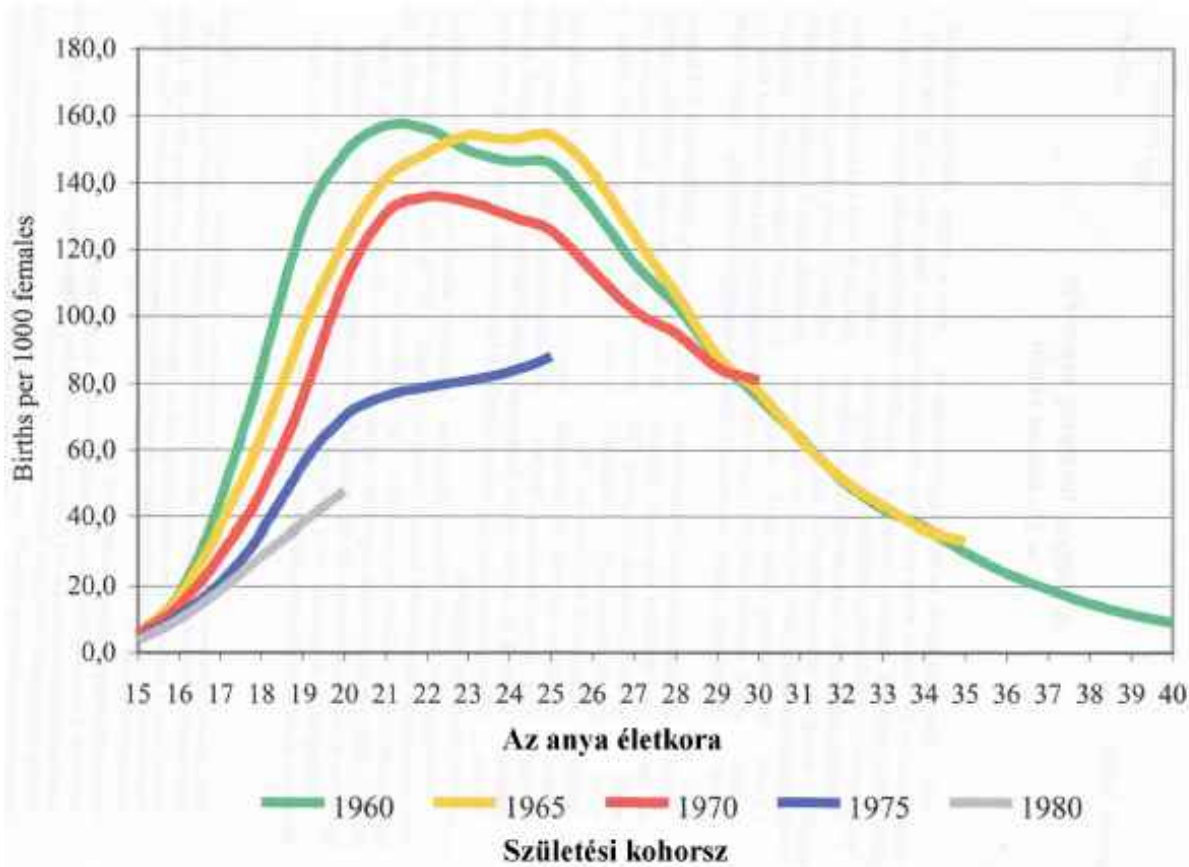
Évenkénti és kohorsz termékenységi adatok (1947-2006) a)

a) a kohorsz adatok 30 évvel visszafelé eltolva számítandók (az 1970 után születettek esetében a termékenység még nem befejezett). (TFR= teljes termékenységi arányszám)

Forrás: Kamarás – Spéder 2008. után számítva

Ha összehasonlítjuk a 20. század második felére vonatkozóan a teljes termékenység éves, illetve kohorsz adatait, akkor világosan látszik a fent említett különbség. Míg az éves termékenységi adatok egy viszonylag meredek csökkenési trendet, és azon belül három átmeneti növekedési hullámot mutatnak, addig a kohorsz adatokból nem csak a szeszélyes emelkedések és süllyedések hiányoznak, hanem a görbék alapján véve más – más tendenciákat mutatnak. A termékenység mértéke, másképpen fogalmazva az 1917 és 1930 között született generációk termékenysége, mely az 1930-as és 1970-as évek közé

¹³ Erre időközönként a politika még rá is tesz egy lapáttal. Személyes emlékmünk, amikor 1973-ban a népessépolitikai intézkedések termékenységre gyakorolt kedvező hatásáról szóló bejelentéssel még a 9 hónapot sem várták meg.

4.16 ábra

Néhány születési évjárat korszpecifikus termékenységi arányszámának alakulása

Forrás: Kamarás 2003: 185

Két dolgot azonban mindenképpen jelezni kell. Az egyik arra vonatkozik, hogy a termékenység mostani regionális képe továbbra is egyenetlen, és sok tekintetben őrzi korábbi évszázadok lenyomatát. Ma is jól látszik rajta az ország keleti felére jellemző magasabb, illetőleg a nyugati és urbánusabb területekre karakterisztikus alacsonyabb termékenység (4.15. térkép). Annyi az eltérés a korábbiakhoz képest, hogy most már nem növekedésről, hanem csökkenésről beszélünk – vagyis keleten lassabb, nyugaton gyorsabb a termékenység hanyatlásának folyamata (vagy a csökkenés előtti kiinduló érték volt magasabb, illetve alacsonyabb). A másik jelzés ismét Kamarás Ferenc egy elemzéséhez kapcsolódik (4.16. ábra). Eszerint a korszpecifikus termékenységi adatok görbéi azt sejtetik, hogy az egymást követő születési évjáratok termékenysége egyre laposabb görbéket ír le, így félok, hogy ez a termékenységcsökkenési folyamat még nem állt meg. De ennek tárgyalása szintén túlmegy jelen írás feladatkörén.

4.5. A házasságon kívüli születések rövid históriája

Ha a régebbi születésekre vonatkozó statisztikákat nézegetjük, akkor szembetűnik, hogy azok egészen az 1940-es évekig „törvénytelen születések” név alatt milyen határozottan megkülönböztették egymástól a házasságból, illetve a házasságon kívül születetteket. Már korábban több ízben hangsúlyoztuk, hogy a történelmi múltban az utóbbi társadalmilag kevésbé volt elfogadott, és mind az anya, mind a gyermek számára számos hátránnyal járt¹⁵, ezért ennek mértéke általában igen alacsony volt. Közelebről nézve azonban a helyzet hosszabb távon ennél kissé bonyolultabb. Egyrészt a házasságon kívüli születések történetének legalább két korszaka van, másrészt több típusa létezett, illetve létezik.

Az első korszak kezdete az idők homályába vész, vége pedig körülbelül az 1940-es évekre tehető. Nagyjából két dolog jellemzi: résztvevői vagy társadalmi értelemben a marginális rétegekhez tartoznak, vagy egy korábbi kultúrában kialakult táji párválasztási rendszer továbbéltetői. Az első típus – amely sokak szemében a „törvénytelen születés” fő reprezentánsa – a városok cseléd és napszámos rétegéből verbuválódó anyákat és házasságon kívül született gyermekeiket foglalja magában. Ezek aránya éppenséggel nem csekély, a 19. század végi Budapesten például gyakran meghaladta a születések 30 százalékát is. A másik típus, mely kevésbé közismert, a „próbaházasság” elnevezéssel jellemezhető. Az erről szóló híradások népleírásokból, korai néprajzi kutatásokból erednek. Eszerint elsősorban német illetve egyes vidékeken szlovák szokásként ismerik, a magyar nyelvterületen főként a Felvidékkel, illetve a német és szlovák etnikummal szomszédos tájakon (Kisalföld, palócok, matyók) valamint a gyimesi csángók között említik. A szerzők többsége azzal indokolja e szokás szélesebb körű elterjedésének hiányát, hogy a Magyarországon általánosnak mondható korai házasságkötés miatt a rendszeres nemi élet iránti kielégítetlen váagnak nem kellett a fiatalokat arra készíteni, hogy próbaházasság típusú szokásokat alakítsanak ki. Ténylegesen azonban a magyar nyelvterület számos helyén megtalálható "szeretőtartás". "falubajrás", "guzsalyozás" az udvarlás és a próbaházasság közötti átmeneti kapcsolattípussá vált – gyakorta együttélés nélküli, a társadalom által elfogadott, rövidebb-hosszabb ideig tartó házasság előtti szexuális viszonyként működött. Közvetett módon ezt támasztják alá a törvénytelen születésekre vonatkozó 19. századi hivatalos statisztikai adatok is. Nemzetközi összehasonlításban Magyarország ugyanis a német nyelvterülethez tartozó államokkal és Skandináviával együtt Európa élmezőnyéhez tartozott a nem házas termékenység mértéke tekintetében a századforduló körül. Minden 13-14. gyermek házasságon kívül született (ez az érték ugyan mai szemmel nézve már nem túl magas, de akkoriban másutt ennél jóval alacsonyabb volt.) Különösen az ország két régiója: Erdély magyarlakta részei (elsősorban a székelyföldi megyék) valamint Bihar – Arad – Temes – Torontál – Krassó vegyes etnikumú területe volt az, ahol az országos átlagot jóval meghaladó a törvénytelen születések száma és aránya. Az adatok alapján az is kivehető, hogy korábban a nyugati határszél mellett (ahol a próbaházasság hagyománya is leírásra került) valamint a nagyobb városokban – főként Budapesten – hasonlóképpen az átlagot meghaladó szinten állt a törvénytelen születések aránya (Szél 1942, Ájus – Henye 1992).

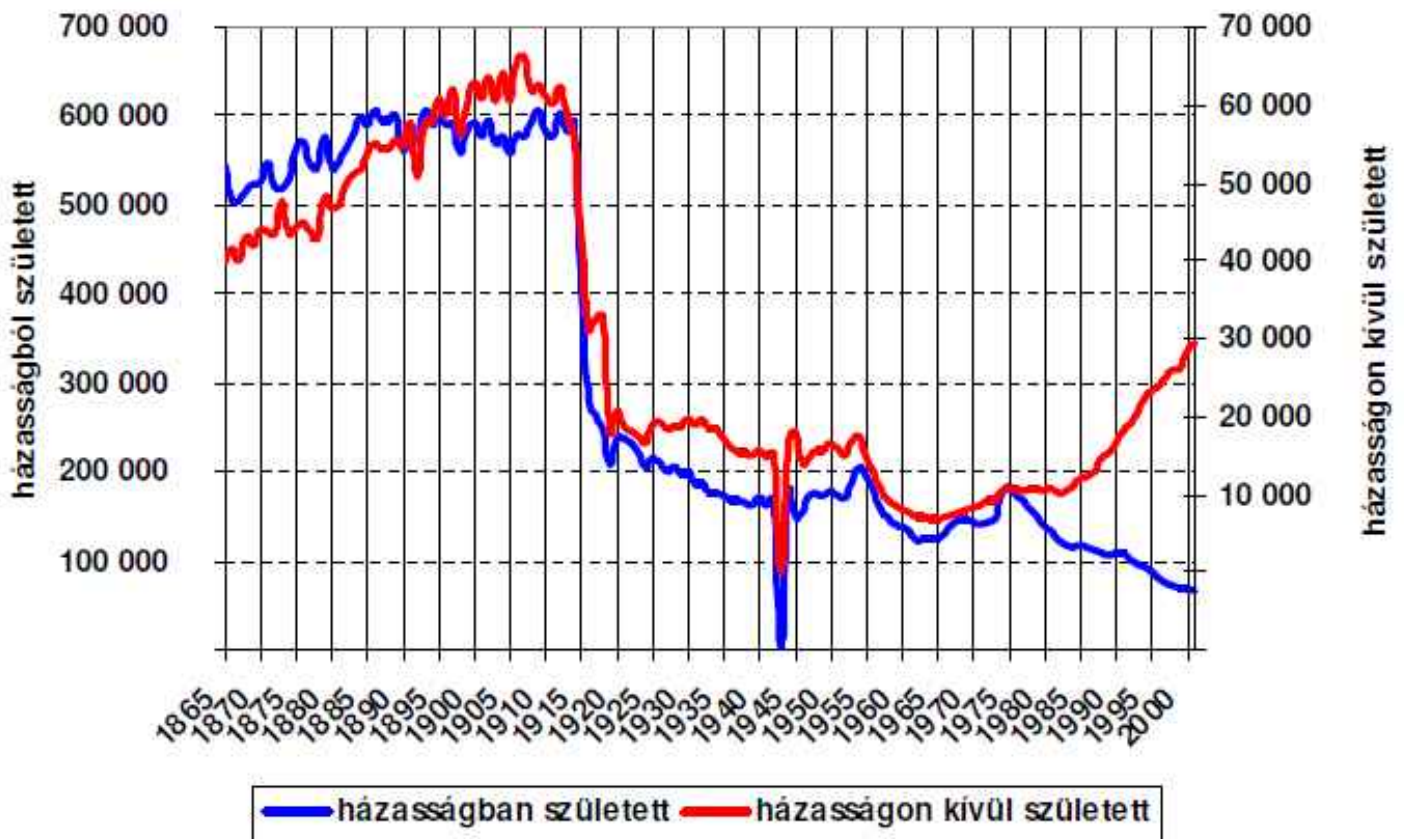
A házasságon kívüli termékenységre vonatkozó első világháború előtti statisztikai adatokból tehát három következtetés vonható le:

a/ az udvarlási szokások sajátos regionális mintája állt mögötte, amely egyes helyeken engedélyezte vagy legalábbis eltűrte a házasság előtti szexuális kapcsolatot;

b/ ha kiszűrjük az életkor és a családi állapot szerinti összetétel zavaró hatását, akkor megállapítható, hogy a közhiedelemmel ellentétben nem a városok voltak a házasságon kívüli születések és a konzervatív polgári szemlélet szerinti fiatalok közötti „erkölcstelenség” fő színterei. Azonos kor és családi állapot szerinti összetétel, vagyis egyenlő számú fiatal hajadon lány esetében a törvénytelen születések aránya csak Budapesten volt magasabb, egyébként a falvak és városok arányai nem tértek el lényegesen egymástól. Ez utóbbi tény – ti. a budapesti igen magas, az összesnek kb. 30 százalékát kitevő „törvénytelen” születési aránya – elsősorban azzal indokolható, hogy a napszámosnők illetve a faluról származó cseléd lányok száma és aránya (vagyis azé a két rétegé, amely az átlagot messze meghaladó mértékben részesedett a házasságon kívüli születésekben) a fővárosban jóval felülmúlta a vidéki településeket;

¹⁵ A házasságon kívül született gyermek általában nem örökölhette, zárva maradtak előtte bizonyos karrierlehetőségek (céhes kézművesség, pappá válás, tisztségek viselése) és lényegében rokonsági rendszeren kívül maradt, ami a túlélésért való küzdelem során a régi világban önmagában is komoly hátrányt jelentett. A „megesett” lány pedig a társadalmi megbélyegzés mellett marginális helyzetbe került a házassági piacon, ami egész további életére vonatkozóan meghatározó jelentőségű lett.

c/ a szexuális kérdésekkel kapcsolatos paraszti szokásrendszer vizsgálata még igen sok tennivalót kíván, az udvarlásra jelenleg rendelkezésünkre álló vonatkozó adataink még nem elégségesek ahhoz, hogy elegendő pontossággal és elegendő mélységben megrajzolhassuk a házasságkötés előtti szexuális kapcsolatokat, a „próbaházasság” illetve általában a két nem kapcsolatát a jegyesség időszakában. De már az eddigi kutatási eredmények is aláhúzzák a fentebb elmondottakat rámutatva arra, hogy a hagyományos paraszti erkölcsi felfogás nem volt minden tekintetben azonos a vallás-erkölcs illetve a 19. századi viktoriánus polgári illetan előírásaival.

4.17 ábra

A házasságon kívüli születések számának alakulása (1865-2001) a)

a) A születésszámok nagy esése 1915 és 1918 között az első világháborúnak tulajdonítható, 1919-től viszont az adatok csak az ország mai területére vonatkoznak

Forrás: szerző számítása Klinger 1992. 151, 301 és MStÉ 2001 után (CD Rom kiadás)

Ha a házasságon kívüli születések arányának időbeli alakulását nézzük, akkor annak több jellemvonása kelti fel a figyelmet. Először is szembe tűnik, hogy görbéje az 1970-es évek közepéig rendkívül hasonló módon viselkedik, mint a házasságon belüli születési mozgalom. A másik szembe tűnő sajátossága, hogy alakulásán belül két korszak különböztethető meg. Más trend érvényesül benne 1975 előtt és után. A 19. század közepétől a századfordulóig egy, a házasságból történő születések növekedésének ütemét csekély mértékben meghaladó emelkedés jellemzi. Az első világháború után viszont egészen az 1970-es évek közepéig mozgása szinte párhuzamos a házasság termékenységével. Ekkor változás következik be, és a két trend határozottan elválik egymástól. A házasságon kívüli születések aránya meredek emelkedésbe kezd.

A 19. századi szerzők a házasságon kívüli születések számának növekedését általános erkölcsi romlásként élték meg és némi egyoldalúsággal főként a kötelező katonai szolgálat bevezetésével, illetve az ezt kísérő hatósági házasságkötési

korlátozásokkal hozták összefüggésbe. Ténylegesen azonban inkább arról van szó, hogy a korábbi korszakok paráznaságot drasztikusan büntető eljárásaival szemben a 19. század második felében a társadalom és a joggyakorlat egyaránt elnézőbbé vált a házasságkötés előtti, illetve a házasságon kívüli szexuális kapcsolatok megítélésében.

Ugyanakkor a tisztított mutatók alapján, mint ahogy azt az előbb már említették, más kép tűnik elő. Kiderül, hogy a házasságon kívüli termékenység mértéke a városokban és a falvakban lényegében azonos. A városok magasabb arányai arra vezethetők vissza, hogy ott jóval több a nem házas nő, vagyis az a népességcsoport, amely a házasságon kívüli születésekben a leginkább érintett. Ténylegesen az 1897. évi népmozgalmi statisztikákból az is látható, hogy a házasságon kívüli születések jelentős része igen fiatal nőkhez köthető. A 19. század végén a 17 évesnél fiatalabb korban szülő nők több mint fele, a 17–19 éveseknek pedig nagyjából negyede családi állapotát tekintve hajadon. Kiemelkedő bizonyos társadalmi rétegek „részvétele” is a házasságon kívüli születésekben: a napszámosnők 30, a cselédlányok 87 százaléka nem házasként válik anyává. Körösy József némileg korábbi időszakra vonatkozó budapesti vizsgálataiból ugyancsak az derül ki, hogy a „leányanyák” nagyjából 70 százaléka a marginális társadalmi rétegek közé tartozik. (A házasságon kívüli teherbe esés korai történetére vonatkozóan – mely persze jóval később is előfordulhatott – l. keretes szemelvényünket.)

Egy házasságon kívüli teherbe esés rövid története a 18. század végén (Részlet egy szolgáló 1792 július 20-i miskolci kihallgatásból)

Kinek hívnak, hova való – hány esztendős, micsoda vallású vagy?

Mónár Ersébethnek hívnak, Miskolcra való 20. esztendős kálvinista vagyok.

Kitül való a' gyermeked?

Pilta Mihály inasátúl – Pistátúl való a' gyermekem.

Mikor és hól, s hányszor, vólt véle közöd?

Most esztendeje a' cseléd házba, 5-ször vagy hatszor – éjszaka volt vele közöm.

Igirte valamit, mikor elsőbe közösködtél vele?

Igen is patyolat kendőt igirt de soha sem adott semmit.

Jelentted é valakinek hogy terhes vóltál?

Senkinek se jelentettem mert nem is tudtam hogy kell valakinek jelenteni.

Hát miért engedted magadat, és miért nem kiáltottál, mikor bántott?

Azért engedtem magamat mert azt igirte hogy el veszen, és úgy beszélt, hogy meghal érettem, ha nem engedem magamat, úgy szeret engemet

...

(Lelőhely: Borsod megyei levéltár, Miskolc város levéltára, IV. 1501. XIV. No. 205.)

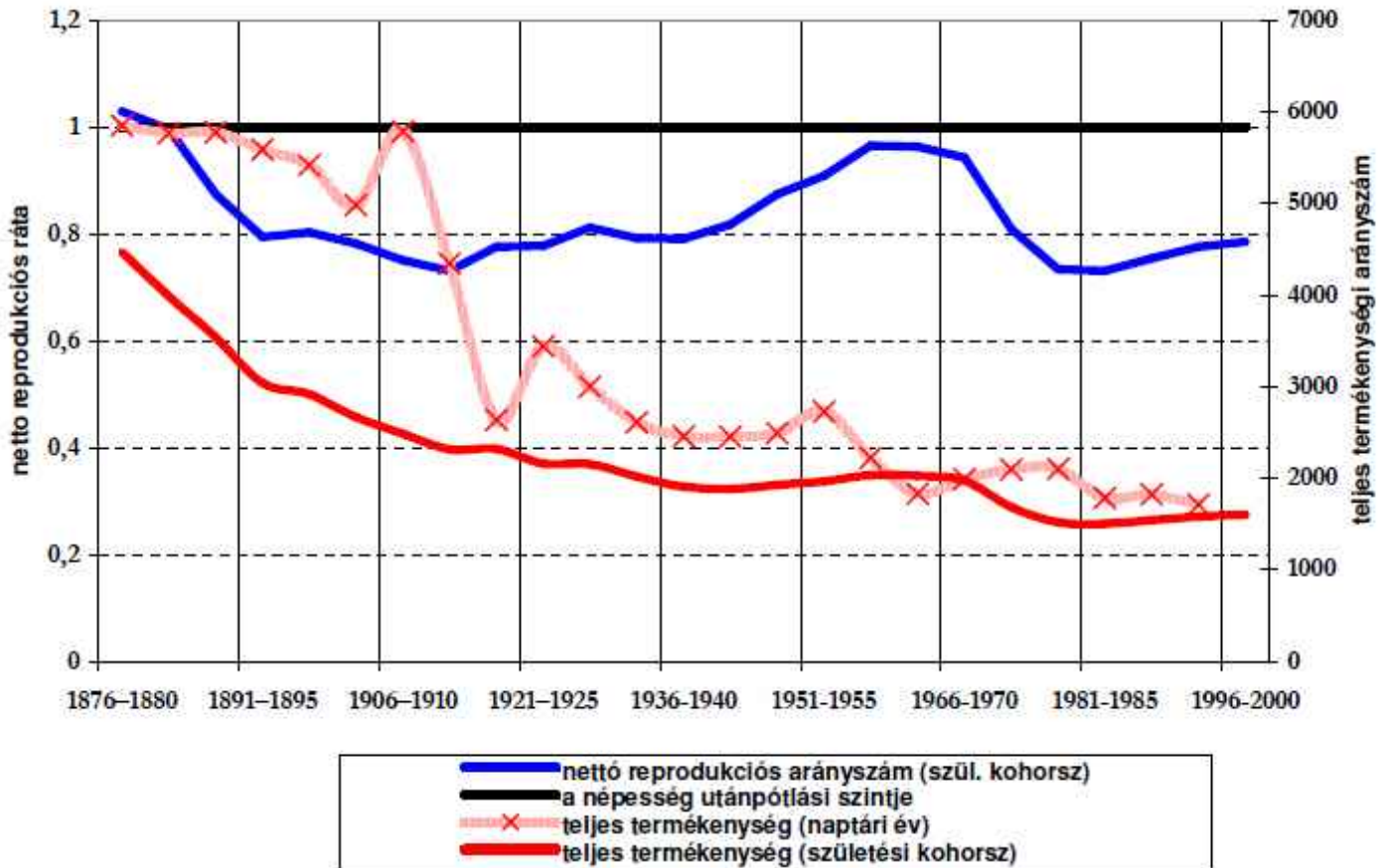
Az új növekedési hullám – a skandináv család- és termékenységi modell – 1970-es évekbeli megjelenése azonban már csak részben magyarázható a házasságon kívüli születések iránti tolerancia és társadalmi elfogadottság további erősödésével, a cselédtartásnak pedig már egyáltalán nincs benne szerepe. Minden bizonnyal hozzájárult térhódításához a házasság kialakuló válsága és az együttélési formák változása, melyeket előző fejezetünkben érintettünk. Jellegzetes vonása nem pusztán a gyors növekedés, hanem az a változás is, hogy jelenleg lényegében már minden társadalmi réteg körében terjed,

nem lehet rá többé azt mondani, hogy csak a marginális csoportok termékenységi mintája. Ilyenképpen ebben az esetben egy kezdődő új történetről van szó, mely nincs tényleges kapcsolatban a házasságon kívüli születések előző, a 20. század közepén fokozatosan eltűnt mintájával – sem a városok marginális rétegeinek sorsával, sem a vidéki „próbaházasodók” történetével.

4.6. Szaporulat és reprodukció

A reprodukció a népesség újratermelődését jelenti, amikor a születések és halálozások révén a populáció állománya megújul, kicserélődik. Bármennyire is fontos tehát a termékenység a népesség jövője szempontjából, szükséges, de önmagában nem elegendő ahhoz, hogy egy adott népesség száma stabilizálódjon, avagy növekedjen. Utóbbiakat jelentős mértékben befolyásolhatja még a halandóság és a vándormozgalmak alakulása, sőt tág értelemben természetesen mindazok a tényezők, amelyek a termékenységre és a halandóságra hatnak. De hatással lehet rá a népesség biológiai/fizikai állapota, demográfiai viselkedési mintái, stb. A mindennapi gyakorlatban azonban a könnyebb elemzés érdekében sokszor figyelmen kívül hagyjuk a felsorolt tényezők többségét – beleértve ebbe még a vándormozgalmat is – és azt tekintjük a népesség újratermelődése alapvető kérdésének, hogy elegendő-e a születések száma a népességi szint fenntartásához. Ez azonban hallgatólagosan magában foglalja a halandóságot, hiszen itt főként a meghaltak utánpótlásáról van szó. Nagyobb halandóság esetében magasabb születésszámra, kisebb esetében alacsonyabbra van szükség ahhoz, hogy az utánpótlás szintjét elérhessük. A gyakorlatban a statisztikák és az elemzések hosszú időn keresztül igen egyszerű módon vizsgálták ezt a kérdést: a népesség természetes szaporulatát, vagyis a születések és halálozások egyenlegét figyelték. Ezzel azonban ugyanaz a probléma, mint a nyers népmozgalmi arányszámok használatával. A természetes szaporulat nem csak a termékenység és a halandóság mértékétől függ, hanem a népesség szerkezetétől is. Például egy előregedett, fiatalokat alacsony számban tartalmazó népesség még utóbbiak magas termékenysége mellett sem képes pozitív természetes szaporulatot kimutatni. De hasonló kijelentést tehetünk a halandósággal kapcsolatban is: magas termékenység mellett is elképzelhető alacsony – sőt katasztrófák esetén negatív – szaporulat is a halandóság igen magas értékei esetében. Vagyis egyrészt a népesség szerkezete, mely az elmúlt idők népmozgalmának eredményeit hordozza magában, másrészt a népmozgalmi folyamatok összjátéka – annak mérlege – határozza meg a népesség számának alakulását: növekedését, stagnálását, vagy csökkenését.

E folyamatok pontosabb mérése érdekében a demográfia két módszertani újítást dolgozott ki. Egyrészt az összehasonlítás során standard adatokkal dolgozik, vagyis egy meghatározott összetételű népességre vonatkozóan végzi el számításait, így küszöbölve ki például a korösszetétel, vagy a családi állapotbeli eltérések zavaró hatását. A másik újítás két reprodukciós arányszám kidolgozása volt. Az egyik, a nyers/bruttó reprodukciós együttható/ráta azt fejezi ki, hogy egy nő élete folyamán adott korszertinti/korszertifikus termékenységi arányszámok mellett átlagosan hány lánygyermeket szülne. Az 1930-as években kidolgozott nettó reprodukciós arányszám ennél tovább megy, és figyelembe veszi a halandóságot is, vagyis azt mutatja meg, hogy egy nő által szült leánygyermek közül hányan jutnak el szülőképes korba, vagyis ténylegesen hányan képesek folytatni az anyjuk által kezdett reprodukciós folyamatot. (Ha tehát e mutató értéke 1, akkor stagnáló, ha 1-nél kisebb, akkor fogyó, ha 1-nél magasabb, akkor növekvő népességről beszélhetünk.)

4.18 ábra

A termékenység és reprodukció alakulása Magyarországon a 19. század végétől a 20. század végéig

Forrás: szerző számításai Habclicsek 2001: 60-65. alapján

Ha ezek után megnézzük a Habclicsek László számításai alapján készített ábrát – mely szintén a kohorsz adatokra épült – akkor a 19-20. századi magyar népességfejlődésről sajátos képet kapunk. Hosszabb távról nézve – vagyis az 1876 – 1880 között született generációtól kiindulva a termékenység estében nem csak az előbbi, viszonylag megnyugtató, stagnálás közeli kép létszik, hanem az a zuhanás is, amely a kezdő generációtól a 20. század második feléig lejátszódott, és a 21. század elején a 19. század végi induló értéknek már csak alig 40 százalékát teszi ki. A reprodukció értékeit nézve pedig az ábra még kevésbé pozitív. Azt mutatja ugyanis, hogy míg az ábra első generációja, mely termékenységét az első világháború végéig nagyjából befejezte, még önmaga szerény mértékű bővített újratermelésére volt képes, vagyis természetes népességnövekedést produkált, addig az öt követők erre már képtelenek voltak. Az első világháború után ugyanis a reprodukció drámai visszaesése következik be. A mélypont az 1906 és 1920 között született generációkhoz fűződik, melyek termékeny periódusa lényegében az 1920-as évek vége és az 1960-as évek eleje közé esik. Ők a népesség reprodukciójának 80 százalékához szükséges mértéket sem érték el. Az 1921 – 1925 közötti éveket követő generációk esetében kezd el a reprodukció szintje lassan emelkedni, és az 1960 – 1970 között születettek esetében Habclicsek valószínűsíti a népesség utánpótlását jelentő egységnyi nettó reprodukcióhoz való közelítést. Ez azonban rövid ideig tart, majd szerző újabb hanyatlást prognosztizál. E mögött két dolog rejlik. Egyrészt az ábra vége számított adatokon – a korábbi folyamatokat figyelembe vevő népesség-előreszámításokon – nyugszik, és jelen esetben annak közepes, mondhatjuk azt is, hogy kissé optimista változatára épül. (Az előbb hivatkozott Kamarás féle korszecifikus termékenységi adatok – 4.16. ábra – ennél jóval borúsabb képet jeleznek előre.) A másik tényező a halandóság alakulásával függ össze. Az 1960-as és 1990-es évek közepe között Magyarország népe kisebb halandósági krízist élt át (Józan 2008), amely csak a reprodukció lassú és fokozatos javulását engedte meg. Ismét eljutottunk tehát addig a határig, ameddig a történelmi megközelítés elmehet. Végző soron azonban az ábra, bár nem egy sikertörténetet mutat be a 20. századra vonatkozóan, ugyanakkor azt is jelzi,

hogy elvileg talán még lehetséges a reprodukció, az utánpótlási szint újbóli megközelítése, ez azonban messze komplexebb, a demográfián részben túlterjedő megközelítést igényel, mint a plusznak tekintett születések havi anyagi díjazással történő segítése. Ugyanakkor az ábra rejtett módon magában foglalja annak szükségét is, hogy a folyamatok megértése érdekében a következőkben tovább lépjünk a halandóság problémakörének irányába.

4.7. Összefoglaló

1. A demográfia a születéssel kapcsolatos kérdések tárgyalása során megkülönbözteti egymástól a gyermekekre vonatkozó születés, a nő által végrehajtott szülés és a termékenység fogalmát. Legfontosabbnak az utóbbit – az anya szüleiének gyakoriságát – tekinti;

2. A hagyományos világban, amennyiben egy nő termékeny időszakát – a 15–49 közötti éveket – házasként végig éli, akkor átlagosan 7-8 gyermeknek ad életet, de gyakoriak a 10 feletti gyermeket szülőök is. A gyermekek szülésének és felnevelésének feladata ezt a női életszakaszt tulajdonképpen végig kitölti;

3. Hosszú távon nézve a születések népességhez viszonyított száma a Kárpát medencében már a 19. század közepén is csökkenő irányzatú, de a termékenység mértéke még közvetlenül az első világháború előtt is olyan szinten áll, hogy segítségével a népesség utánpótlása és szerény növekedése biztosítható;

4. A termékenység hosszú távú változásának és a születéskorlátozás kialakulásának vizsgálata különböző típusú forrásokon, különféle módszerekkel végezhető. Minden módszernek és forrásnak egyaránt vannak előnyei és hiányosságai, a tényleges folyamatok megismeréséhez azonban nagy valószínűséggel akkor jutunk el, ha a kérdéskörhöz több felől, több módszerrel közelítünk, és – különösen a 20. századtól kezdve – nem kizárólag az éves adatokra építünk, hanem kohorsz jellegű vizsgálatokat is alkalmazunk. (Kétségtelen, hogy utóbbinak problémája, hogy az ilyen jellegű eredmények csak egy-egy generáció termékenységi időszakának lezárulásával várnak pontosan megismerhetővé, vagyis megállapításainkba mintegy 30 éves időbeli csúszás épül be, de ez a történeti vizsgálatok esetében nem okoz problémát);

5. A gyermekszám tervezésére, ezen belül elsősorban a születések korlátozása irányuló törekvés létezése hazai levéltári forrásokból már a 18. század végére vonatkozóan is igazolható, sőt szórványosan ez bizonyíthatóan be is következik a 19. század elejétől kezdve. A születéskorlátozás területi gócai, ahonnan majd ez a magatartás tovaterjed, e század végén már egyértelműen megjelölhetők. A folyamat terjedése azonban lassú, és országos szinten egészen az első világháborúig még nem okoz komoly károkat a termékenység mértékében;

6. A termékenység viszonylag lassú ütemű csökkenése azzal indokolható, hogy egyrészt a 20. századig nem állt rendelkezésre olcsón és tömeges mértékben elérhető fogamzásgátlási technika, másrészt csak az első világháború után alakult ki számos helyen az a közhangulat, amely párosulva a nehezedő gazdasági – társadalmi körülményekkel, az urbanizációs és iparosodási folyamatokkal jelentős arányú népességet készített volna demográfiai viselkedésének megváltoztatására;

7. A 20. század során lényegében több nagy változást látunk a magyarországi termékenység alakulásában. A század elejétől az egymást követő generációk termékenysége csökken, a népesség reprodukciója 80 százalékos szintre esik vissza. Az 1960-as és 1990-es évek között a helyzet javul, a termékenység enyhén emelkedik és a tiszta reprodukciós arányszám rövid időre közel kerül az 1-es értékhez. A rendszerváltás után termékenyebbé váló generációknál azonban ez a folyamat minden jel szerint megtörik, mind az éves, mind a kohorsz adatok a termékenység rohamos csökkenését mutatják;

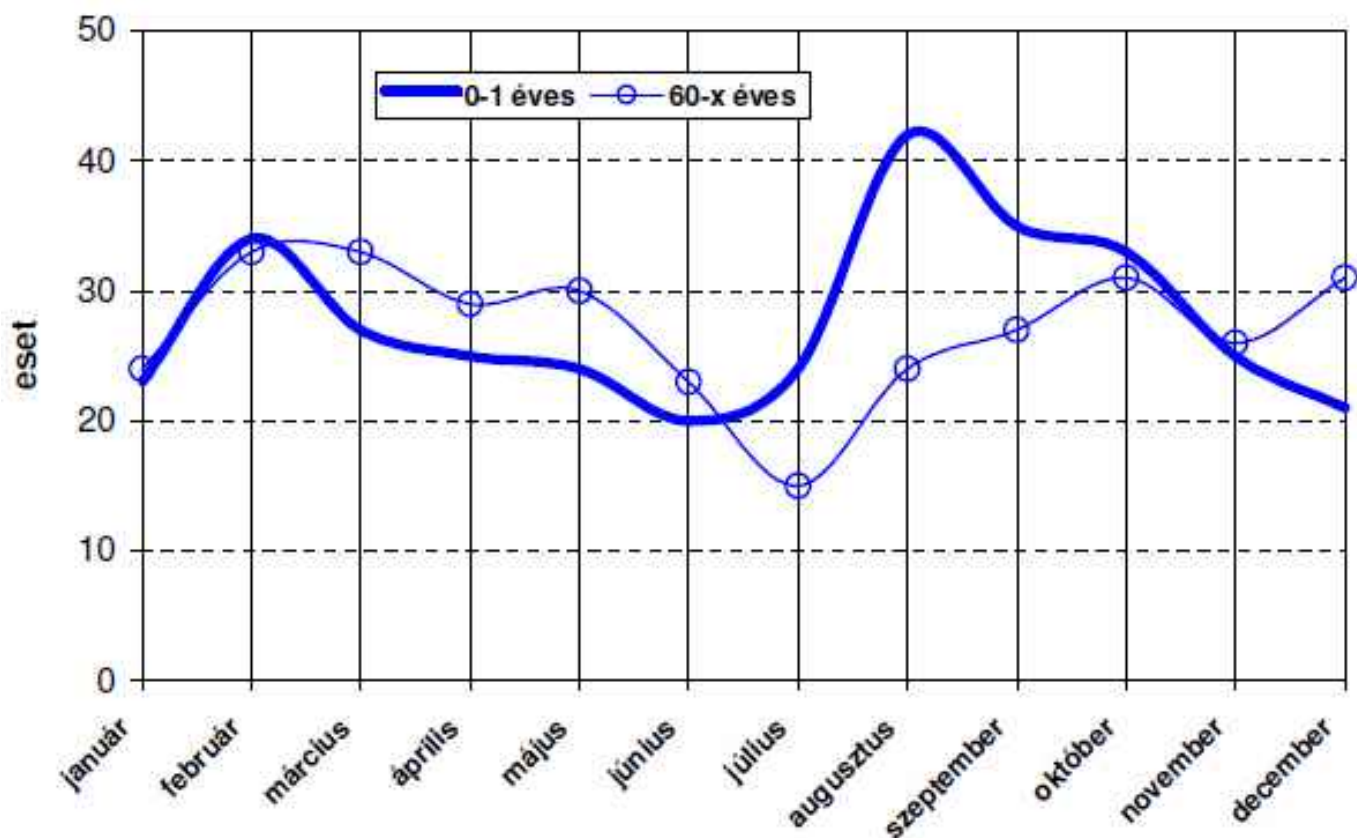
8. Bár a termékenység a 20. század utolsó harmadáig döntő mértékben a házasságokon belül realizálódik, hosszú ideig létezik a marginális csoportok körében a házasságon kívüli termékenység és a regionálisan előforduló különböző „próbaházasság”

jellegű szubkultúrák. Az 1970-es évek közepétől azonban új jelenségként minden társadalmi rétegben megjelenik, és gyorsan növekszik a házasságon kívüli születések száma. Terjedésük új mintája minden valószínűség szerint az együttélési formák átalakulásához és a család,- illetve házasság válságához kapcsolódik.

5. Halál és halandóság

5.1. Bevezető

Halálozás alatt az élet minden jelének elmúlását értjük, mely az élveszületés után bármely idővel bekövetkezhet.¹ (Be kell vallanunk azonban, hogy az élet végének pontos megállapítását az orvosi technika fejlődése ma egy kicsit bizonytalanabbá teszi számunkra, de a demográfia szémszögéből nézve eddig egyelőre ennél jobb meghatározást nem találtunk.) A halál a népesedésnek a születésekkel egyenrangúan fontos jelensége. Bekövetkezése biológiai szükségszerűség, időpontja azonban bizonytalan – sőt minél messzebb megyünk vissza az időben, annál bizonytalanabb. Ez a fokozott bizonytalanság két tényezőtől adódik össze. Egyrészt az emberi magatartás által történő befolyásolhatóság, melyet eddig a házassági vagy termékenységi magatartás kapcsán láthattunk, nem jellemzi a **halandóságot**. Másrészt a betegségekről szóló ismeretek és a megelőző, illetve gyógyító módszerek hagyományos világban tapasztalható fejletlensége, valamint a viszonylag gyakran bekövetkezett halandósági katasztrófák a mainál jóval kevésbé megjósolhatóvá tették valakinek az élettartamát.

5.1 ábra

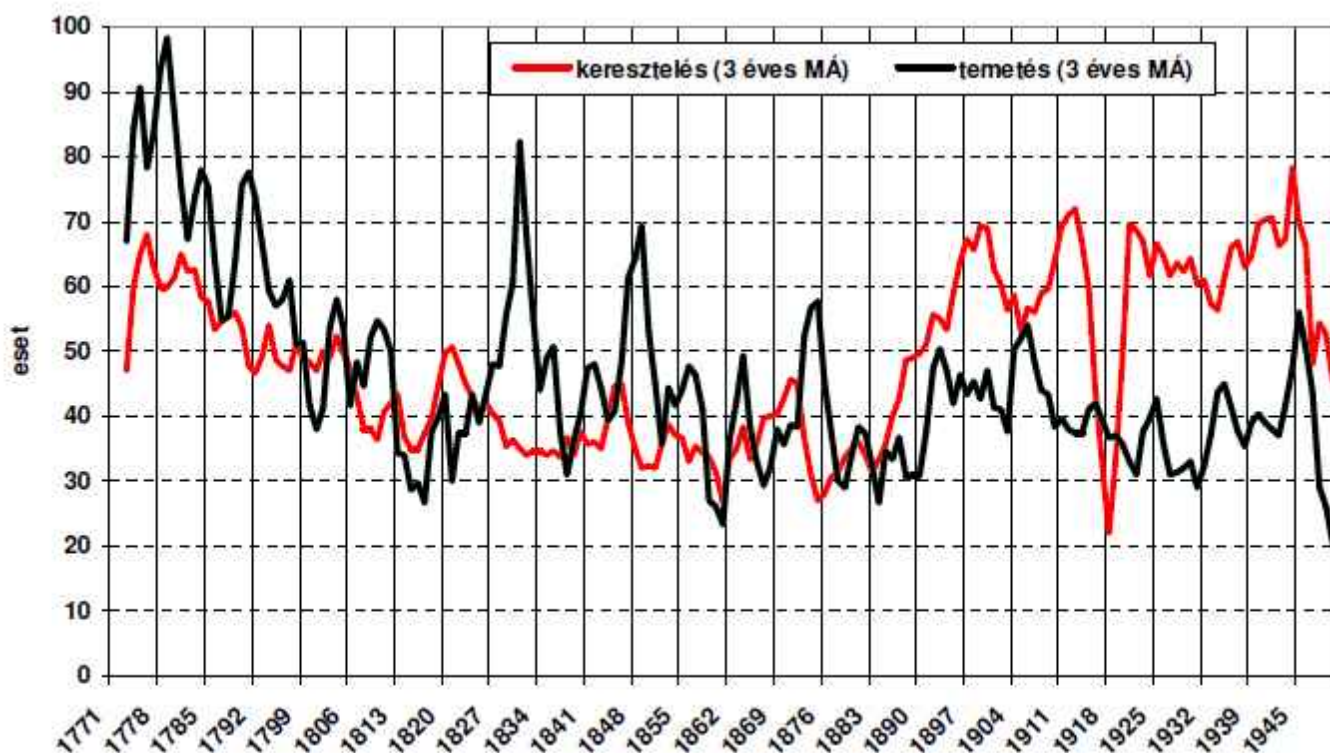
A csecsemők és az idősök halálozási szezonálisitása a miskolci reformátusok között (1828-1830)

Forrás: szerző számításai a miskolci anyakönyvek alapján

Akarmelyik felekezeti anyakönyveinek 18-19. századi temetési adatsorait nézzük, azok legszembeütőbb jellemvonása a meglehetősen nagy mértékű hullámzás. A halandóság ingadozása meghaladja mind a házasságkötéseket, mind a

¹ Az ENSZ 1953-ban keletkezett szóban forgó meghatározása tehát a fogalom köréből kizárja a magzati halálozást, vagyis hallgatólagosan az élet kezdetét a születéshez köti.

kereszteléseket és változása azoknál jóval kevésbé szabályos és kiszámítható. Az ingadozások azonban nem egysíkúak. Megfigyelhetők közöttük rövid távú, havonkénti (szezónális) ingadozások (5.1. ábra), melyek eltérőek a csecsemők és a felnőttek/idősek esetében. Előbbieknél a halálozási csúcs – főképp emésztőszervi megbetegedések miatt – nyáron található, míg utóbbiaknál a legtöbb haláleset késő ősszel és télen következik be. Ez egyrészt a kedvezőtlen időjárással hozható összefüggésbe (egy tüdőgyulladásba akkor könnyűszerrel belehalhatott a beteg), másrészt a szegényebb népesség esetében rendszeresen előfordult, hogy a tél vége felé egyre rosszabbul táplálkozott, fogyó tartalékát máshonnan (halászatból, vadászatból, gyűjtögetésből) sokhelyütt nem tudta pótolni, így legyengült szervezettel könnyen áldozatául eshetett olyan betegségeknek, amelyeket más körülmények között egyébként túlélt volna.

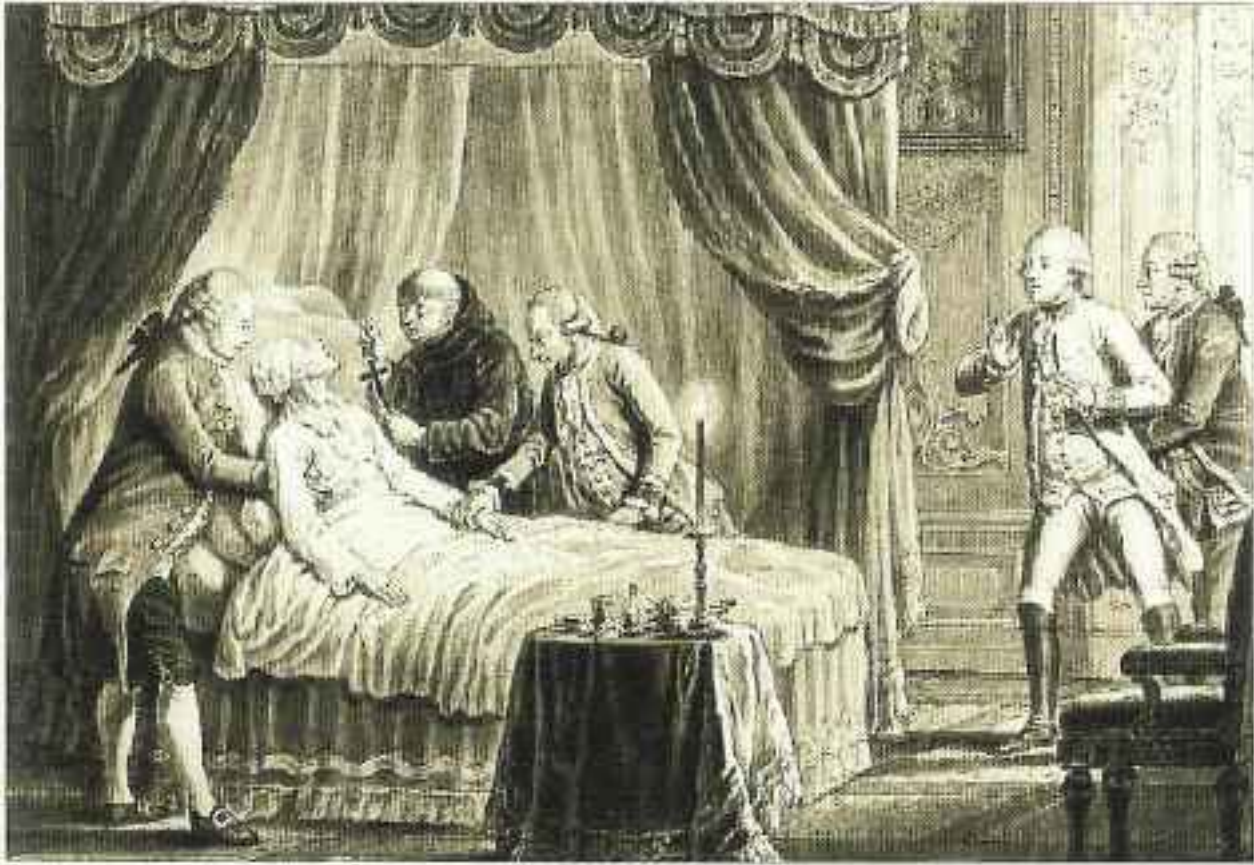
MÁ= 3 éves mozgó átlag

5.2 ábra

A születések és halálozások ingadozása Görömbölyön (1771-1950)

Forrás: Borsod – Abaúj – Zemplén megyei Levéltár, Görömbölyi anyakönyvek

A halandósági görbe másik ingadozási típusa a hosszabb távú változásokhoz kapcsolódik. A példaképpen bemutatott falu, a Miskolc melletti Görömböly adatai jól mutatják, hogy még a hirtelen változásokat csillapító mozgó átlag használata mellett is mennyire ingatag a halálozások grafikonja, mondjuk a születésekéhez képest. (Utóbbiakat inkább csak az eltérő generációs létszámok mozgatják, míg a halálozás nagy mértékű változékonysága minden valószínűség szerint a különböző – többnyire járványos – betegségek hullámzó megjelenésére, majd eltűnésére vezethető vissza.) Ugyanakkor az is világosan látható, hogy a halandóság kiugrásai egészen az 1880-as évekig lényegében felemészti az esetenként előforduló születési többletet. Tapasztalataink szerint itt nem specifikus helyi jelenségről van szó, százával rajzolhatnánk ugyanilyen görbét a 18-19. század halandóságáról. A népmozgalom mintája általában csak a 19. század végén változik meg és válik egyrészt egyenletesebbé, másrészt mutat fel többé – kevésbé rendszeresen születési többletet. Ma ezekkel a jelenségekkel – sem a heves ingadozásokkal, sem a jelentős mértékű születési többletekkel – már nem igen találkozunk.

5.3 kép

II. József halálos ágyán (1790)

Forrás: Sandgruber 2001: 173 (részlet)

Az idők során átalakult a halálhoz való viszonyunk is. Abban a tekintetben nem változott a helyzet, hogy a halálozás régen is, most is figyelmet, félelmet kelt, és mély hatást gyakorol azokra, akik túlélő tanúi, de a hagyományos világban nem ritka, és többnyire váratlan eseményt jelent, hanem jelenléte szinte állandónak mondható. A kor embere igen keveset tudott tenni azért, hogy elhárítsa, vagy legalábbis bekövetkezésének idejét késleltesse. Aki szerencsésen megérte a felnőtt kort az számíthatott arra, hogy nem csak nagyszülei és szülei, hanem testvérei, rokonai, játszótársai felének halálát végig éli és esélye volt rá, hogy több nagyobb, tömeges halálozást okozó járványnak szintén tanúja lehessen. Következésképp a halál a számára sokkal inkább természetes, sokkal inkább elfogadható volt, amiben segítségére lehetett az akkoriban még általános hit a túlvilágban, a természet feletti erőkben. Igaz, hogy a 2-300 évvel ezelőtti orvostudomány számos olyan betegséget nem tudott meggyógyítani, amelyből ma már könnyű szerrel kilábalunk, viszont a modern és racionális egészségügyi rendszer az élettől való, előbb-utóbb törvényszerűen bekövetkező búcsúzást nem minden esetben könnyíti meg. Valószínűleg humánusabb körülmények között teheték meg ezt elődeink, akik otthon, családi körülmények közepette, vigasztalással és a túlvilágba vetett hittel távoztak az élők sorából (5.3. kép). Ugyancsak e vallásos hit és vallásgyakorlat mainál sokkal mélyebb és általánosabb elterjedtsége adott erőt az emberek többségének ahhoz, hogy a sok veszély és csapás közepette – amennyiben azokat sikeresen túléltek – újra és újra házasodjanak, gyermekeket nemzzenek, szüljenek és neveljenek fel (vagy temessenek el).

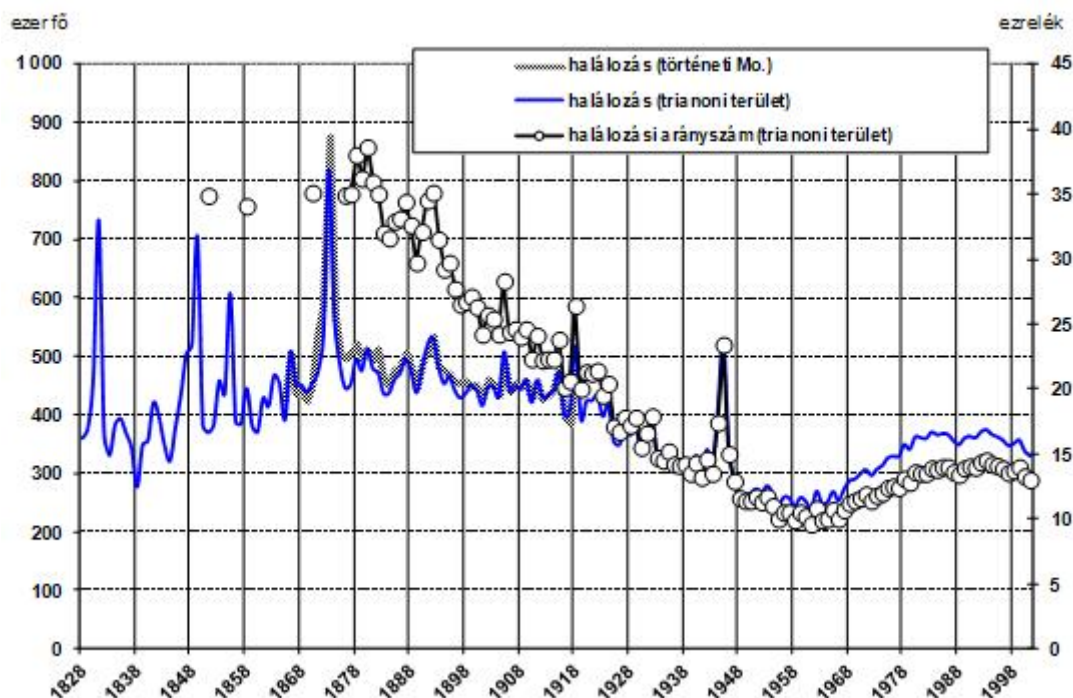
A halálozás jelentőségét a hagyományos demográfiai rendszerben tehát két tényező adja. Egyrészt időbelisége alig befolyásolható, másrészt miután a halandóság időegység (év, hó, nap) alatt bekövetkező mértéke a mainál jóval nagyobb mértékű volt egészen a 20. század elejéig, a népességszám változásának ugyanolyan – esetenként nagyobb jelentőségű – faktora, mint a termékenység.

A halandóság mértékét természetesen számtalan tényező befolyásolja az előre ki nem számítható katasztrófákon túlmenően. Szűkebb értelemben függ a nemtől, életkortól, fizikai állapottól. A férfiak halandósága születésüktől kezdődően kisebb-nagyobb mértékben magasabb a nőknél egészen utóbbiak termékeny periódusának végéig, amit minden valószínűség szerint a fajfenntartás védelme érdekében kialakult biológiai–genetikai tényezőknek tulajdoníthatunk. A hagyományos világban azonban a patriarkálisan gondolkodó társadalmakban a leánygyermek gondozására néha kevésbé figyeltek oda, illetve a nők szervezetét a bekövetkezett számos szülészeti esemény erősebben igénybe vette, így a két nem közötti halandósági különbség 150 – 200 évvel ezelőtt kevésbé volt feltűnő. Ami az életkort illeti, egyértelmű, hogy az idősebb korosztályok halandósága az életkor előre haladtával nyilvánvalóan egyre magasabb – ez egyébként ma is így van. Mai szemmel viszont a régi világ igen magas csecsemő- és gyermekhalandósága meglepő lehet, ma már ezzel csak Afrika egyes részein találkozunk. (De erre később visszatérünk.) Ugyancsak nyilvánvaló, hogy egy olyan világban, ahol a túlélésért folytatott küzdelem sokkal inkább épül a fizikai erőlkövéstésre, mint a mai technicizált társadalomban, a fizikai állóképesség mértéke, a biológiai – genetikai adottságok születésüktől kezdve erőteljesen hatást gyakoroltak egy ember életkilátásaira.

Tágabb értelemben természetesen korábban is komoly mértékben befolyásolta az egyén életének hosszát lakókörnyezete – értve ez alatt mind a természeti viszonyokat, mind az ember alkotta épített, módosított környezetet, és szorosan kapcsolódott mindehhez a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők sora. A higiéné, a táplálkozás, az életmód – mely részben az egyén társadalmi helyzetétől, és vagyonától, részben az őt körülvevő közösség kultúrájától, részben az ismeretek és az egészségügyi viszonyok fejlettségétől is függ – jelentős mértékben növelhette, vagy csökkenthette a túlélési esélyeket.

5.2. A magyarországi halandóság hosszú távú történetének vázlatja

Nézzük meg először, hogy adatszerűen mit tudunk a halandóság folyamatának változásairól hosszabb távra vonatkozóan megállapítani. Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a legkorábbi halálozási adatokat az egyházi anyakönyvekben találjuk. Ezekből nagyobb területre és hosszabb távra vonatkozóan azonban nem könnyű egyértelmű információkhoz jutni. Nem csak az a baj ugyanis, hogy a kezdeti halálozási – pontosabban temetési – bejegyzések pontatlanabbak, hiányosabbak, mint a keresztelési adatok. (Utóbbiakra nem csak a törvényes születés igazolása miatt lehetett szükség, hanem a házasságkötéshez is kellettek, míg a temetési adatoknak nem volt ekkora fontossága.) A visszamenőleges kép megismerésének legalább ugyanilyen mértékű akadálya, hogy az egyházközségenként anyakönyvezett halálozási adatok összegzésére sem került sor a 19. század közepéig.

5.4 ábra

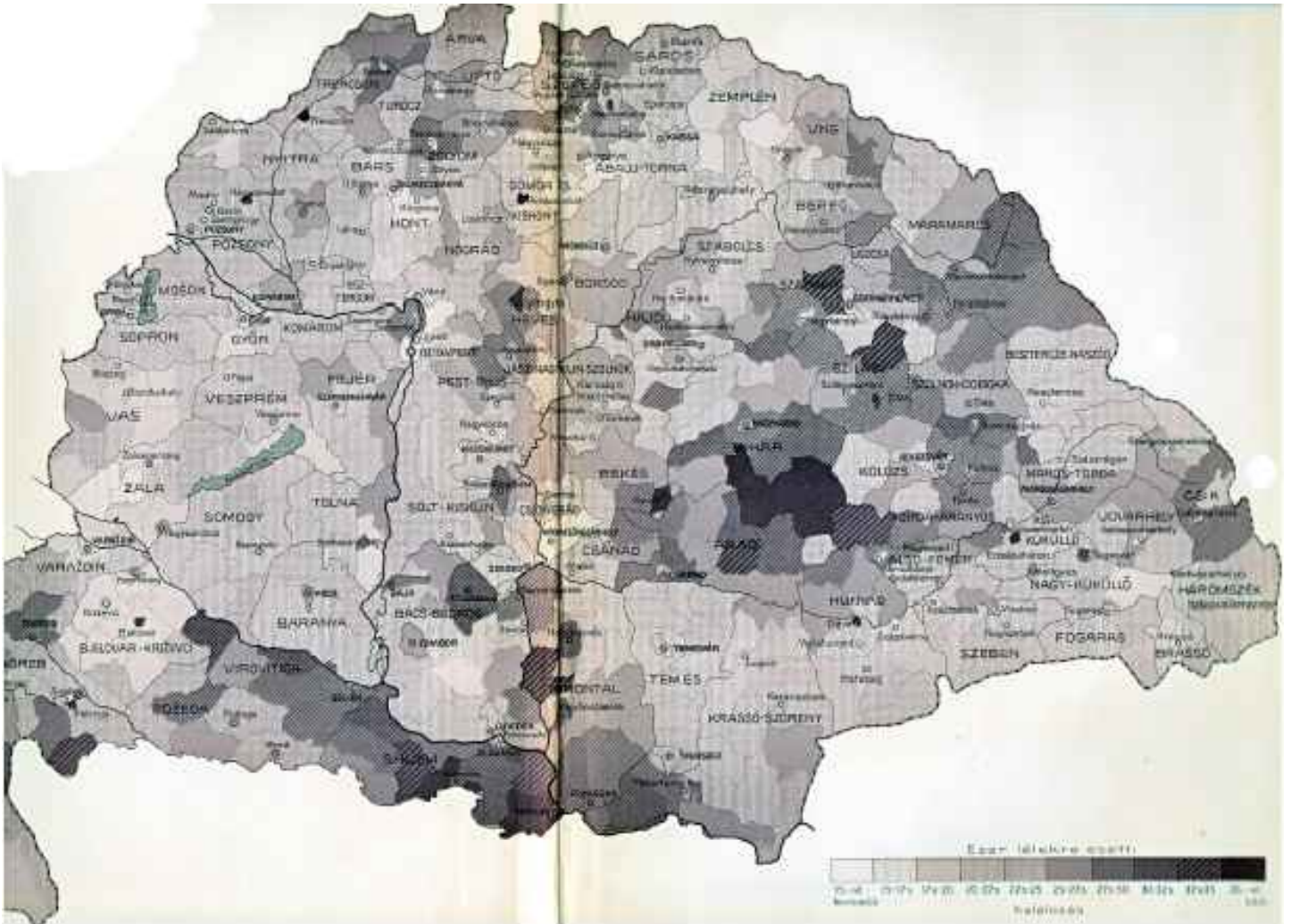
A halálozások alakulása Magyarországon (1828-2001)

Forrás: MStÉ 2001 (CD Rom kiadás) és MStÉ 2007. után. Az 1865 előtti adatokat Klinger 1972-1984. alapján számítottuk ki.

Mint korábban említettük, hivatalos népmozgalmi statisztika 1851-től döccenőkkel, folyamatosan pedig csak 1865 óta áll rendelkezésünkre a történelmi országterületre vonatkozóan. Ennél hosszabb adatsorunk csak a mai Magyarország területére van, mivel a Klinger András által az 1970-es években szervezett adatgyűjtés során az anyakönyvek alapján a népmozgalmi adatokat visszavezették egészen 1828-ig.² Az 5.4. ábrán látható azonban, hogy ez az adatsor tulajdonképpen az egész Kárpát medencére vonatkozóan is elfogadható következtetési alapot képez, mivel a két terület értékei 1865 és 1918 között – amikor mindkét időszak a rendelkezésünkre áll – lényegében azonos ritmusban és azonos mértékben változnak.³ A grafikonból azonban ezen túlmenően is több fontos következtetés levonható. Egyrészt látható, hogy a halandóság tekintetében az 1870-es években korszakváltás következett be Magyarországon. Az ezt megelőző időszakban sorozatos halandósági katasztrófákat mutató kiugrásokat látunk a halandósági görbén, melyek az 1880-as évektől többé már nem észlelhetőek. Csak két kivétel van, de mindkettő emberi tevékenység rovására írható: a két világháborúé. (Bár az első világháború végén a spontán módon terjedő influenza – a „spanyol nátha” – áldozatainak száma sem lebecsülendő.) A másik, az ábrán látható szembeötlő jelenség a halandóság folytonos javulása, mely az 1880-as évektől figyelhető meg. Ennek eredményeképpen, míg a nyers halálozási arányszám 1880 előtt általában 35 és 40 ezrelék között mozgott, a második világháború előtt 20 ezrelék alá kerül, ma pedig már csak 10 ezrelék körüli.

² A dátum attól nevezetes, hogy a többé-kevésbé egységesített rovatú anyakönyvezésről dokumentum jellege miatt ekkortól kezdődően hiteles másolati példány is készült, melyeket a megyei levéltárak azóta is őriznek.

³ A mai területre vonatkozó adatoknál – a népességi aránynak megfelelően – azok 2,5-szeresét használtuk, hogy az ábrán a nyers halálozási arányszámokat is szerepeltethessük. (A grafikon csak két lépték használatát engedte meg.)

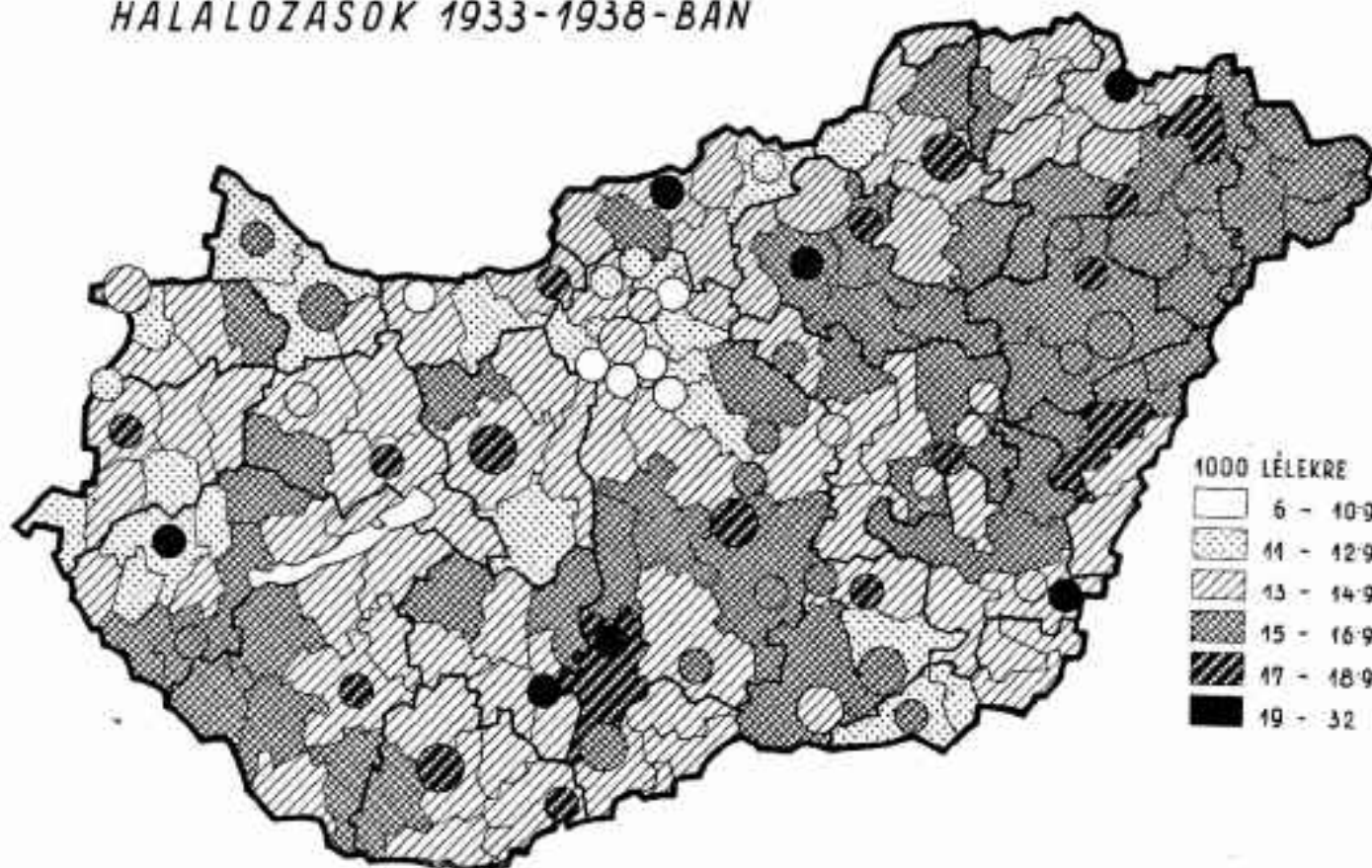
5.5 térkép

Magyarország nyers halálozási arányszámai járásonként (1910-1911)

Forrás: MStK 50: III. tábla

Természetesen a halálozás mértékében jelentős területi különbségek észlelhetők. A történeti országra jellemző nyers halandósági arányszám 24,3 ezrelékes 1910/1911. évi átlaghoz képest a szélső értékeket 45 (Bihar megye egy járása) és Pétervárad város 13,6 ezreléke jelenti, vagyis az adatok szórása meglehetősen magas, a regionális különbségek az első világháború előtt még igen nagyok. A járási adatok Horvátország észak-keleti része és az Alduna mente, valamint számos alföldi terület (Arad, Bács, Békés, Bihar és Csanád megyék), észak-keleten Szatmár, Szilágy és Máramaros környékén jeleznek nagyobb, rossz halandósági értékekkel rendelkező térségeket, és viszonylag magas arányszámokat mutat a városok számottevő része is. Regionálisan nézve 1910-ben Erdély és Horvátország nyers halálozási arányszáma közel jár a 25 ezrelékhez, a Dunántúl és a városok mutatója 21 ezrelék közeli, míg Budapesté ennél alacsonyabb, csak 18,5 ezrelék.

HALÁLOZÁSOK 1933-1938-BAN

5.6 térkép

Magyarország nyers halálozási arányszámai járásonként

Forrás: Petrilla 1943: 159.

A halandóság térképének rajzolata az 1930-as évekre viszonylag keveset változik. Budapest és elővárosai kivételével a városok halandósága még mindig átlagos, esetenként annál rosszabb, és a keleti magasabb halandóságú régió nyomai is láthatók a megkisebbedett országterületen. Alapvető a változás azonban a halandóság mértékében: most az 1933-1938. évi országos átlag 14,6 ezrelék, azaz csak 60 százaléka az 1910/1911. évinek. Vagyis a javulás általánosnak mondható, de a területi különbségek lassan változnak. (Hasonlót tapasztalhatunk a későbbi évtizedekben is vö. Daróczi 1997:134)

Az alábbiakban részben a halálozási statisztika adatai, részben az irodalom, részben saját kutatásaink alapján megpróbáljuk értelmezni a halandósági folyamatok hosszabb távú alakulását. Induljunk ki az erdélyi Wesselényi István naplójából. "Keszei János uramnak tavaly keresztelvén meg egy kisleánykáját, kinek is keresztapja voltam, megholt, és ma temetők el szegényt a klostromban. Már hat gyermeke halván meg, egy kislány is igen nyomorultul van, az is meg fog halni." – írja Wesselényi naplójában 1707. május 17-én. (Wesselényi 1985: 181). A kép teljesen tipikusnak mondható. Az iparosodás előtti korban minden 4-5-ik csecsemő meghal egy éves korának betöltése előtt, nagyvárosokban pedig még ennél sokkal rosszabb értékek is előfordulnak. Igen magas a kisgyermek halandósága is, így végeredményben egy-egy születési évszám 50–60 százaléka meghal, mielőtt elérné felnőtt korát.

Figyelemre méltó, hogy a 20. századdal szemben a halálozás mértéke a városokban lényegesen magasabb, mint a falvakban, közülük is a legrosszabb mutatókkal a 19. századi Pest-Buda "dicsekedhet". A hagyományos város magas halandóságának

számos oka van. A zsúfoltság és a részben ebből eredő rendkívül rossz higiéniai viszonyok, amelyek betegségeket terjesztő baktériumok táptalaját alkotják, a fertőzött ivóvíz, s nem utolsósorban az urbánus településekre jellemző nagy forgalom, az emberek állandó jövés-menése, mely együtt jár mindenféle fertőzés és betegség behurcolásával, illetve rendkívül gyors elterjedésével mind – mind növeli a városok halandóságát. Mindehhez járul még a városi népesség táplálkozásának ingatag helyzete is: a város ugyanis rendszerint képtelen a saját ellátásához szükséges élelem előállítására saját határában, az élelmiszer behozatal pedig a korabeli közlekedési viszonyok között nem egyszer akadozó.

Mindennek következtében a 17–19. században e városok természetes szaporodása többnyire negatív, a városok a népesség "temetői", rendszerint többen halnak meg bennük évente, mint ahány újszülöttet keresztelnek a templomokban. Az iparosítás előtti korszak városa a kutatók szinte egyöntetű megállapítása szerint tehát a környező falvak emberanyagából tartja fenn magát, még inkább azok terhére növekszik. Időközönként előfordul, hogy egy-egy nagyobb város ily módon részben elnépteleníti környékét – "elfogyasztja" azok népességét. Magyarországon azonban ez a halandósági modell csak a városok kisebb részére nézve érvényes. Elsősorban Budapest, illetve a nyugati határszél régi, középkori hagyományokra visszatekintő, eredetileg nagyrészt német polgárok által lakott településeinek halandósági viszonyai jellemezhetők ilyen módon. A kisvárosok, valamint a városállomány túlnyomó részét kitevő mezővárosok demográfiai szempontból falusias viszonyokat mutatnak (lehet, hogy nem csak abból). Összességében a városok a 18–19. századi magasabb halandósága már azért sem befolyásolta jelentős mértékben a magyarországi halandóság általános trendjének alakulását, mert a városi lakosság aránya a 19. század közepén még kevesebb, mint 15 százalék. Ez az arány még a felgyorsult urbanizáció közepette sem lesz több az első világháború előtt az ország össznépességének ötödrésznél.

A halandóságról elmondottak számottevő része a falvakra is érvényes, a továbbélés valószínűsége mai adataink felől szemlélve csak minimálisan magasabb vidéken, mint a városokban. Ha megnézzük a népesség születéskor várható átlagos élettartamára vonatkozó, a 19. század első negyedéből származó adatokat, akkor azt látjuk, hogy azok összességükben igen alacsonyak, 30 év alatt maradnak, vagyis lényegében nem haladják meg azt a hosszat, mint amelyet a paleodemográfiai kutatások a kora középkori Magyarországra nézve megállapítottak. (Vannak demográfiai jelenségek, melyeknél sokszor évszázadokig alig látszik egyértelmű elmozdulás valamilyen irányba.)

Bár Magyarország népesedése a 19. század második felében már egyre pontosabban és időben egyre jobban közelítve követi a Nyugat-Európában is látható népesedési folyamatokat – ez az úgynevezett "demográfiai átmenet" időszaka –, a halandóság és a termékenység kiinduló értékei viszonylag magasak, amit a gyors változások sem tudnak teljesen áthidalni. A 19–20. század fordulóján a magyarországi halandóság mértéke még inkább az európai mezőny vége felé helyezkedik el. Az első világháború előtt a nyers halandósági arányszám 24 ezrelék, a fertőző betegségekben elhalálozottak aránya 23-25 százalék körüli, a csecsemőhalandóság pedig 200 ezrelék közelében van Magyarországon. Budapest kivételével a századfordulón a városok halandósága is az országos átlagértékek felé közelít. A főváros (és néhány nyugat-európai típusú régi város, pl. Sopron) halandósági mutatói viszont az országos átlagnál lényegesen kedvezőbben alakulnak.

Eddigi megállapításainkat – néhány utalástól eltekintve – többnyire a nyers halandósági mutatók alapján tettük. Tény viszont, hogy természetesen a nyers halandósági adatok sem pontosabb mutatók, mint a nyers születési arányszámok. Alapjában függenek egy népesség korszerkezetétől. Sokkal megbízhatóbb eredményeket kapunk tehát akkor, ha adott időszak halandóságának mértékét a korszerkezet figyelembe vételével számítjuk ki, vagyis a meghatározott korban meghaltakat az adott életkorú népesség lélekszámához viszonyítjuk. Ha pedig pontos összehasonlításokat szeretnénk végrehajtani, akkor a kormegoszlások eltérését kiküszöbölő standardizált adatokat kell kiszámolnunk. A történeti kutatás problémája viszont abban áll, hogy utóbbiak csak 1891-től kezdődően számíthatók ki, a korábbi korszakokra nézve nem állnak rendelkezésre, holott, mint említettük, a halandóság modellváltása ennél két évtizeddel korábbi. Ha rövid, de lényeglátó áttekintést szeretnénk látni, akkor jobb, ha a halandósági táblákhoz fordulunk. Igaz, hogy ezek utólagos rekonstrukciók eredményei, de ily módon korábbi korszakokra vonatkozó adatokat is használni tudunk.

A halandósági tábla – melyet a kevésbé pesszimista angol nyelv élettáblának nevez (Life table) – azt fejezi ki, hogy a különböző életkorokban mekkora a halálozás, illetve a továbbélés valószínűsége. Alkalmazása révén olyan populáció

népesedési folyamatai is rekonstruálhatóak, mely nem rendelkezik népmozgalmi statisztikával, csak életkori adatokat tartalmazó népszámlálás jellegű forrásokkal. Segítségével megállapíthatók a születéskor, illetve az egyes életkorokban **várható élettartamok**, valamint az egyes életkorokra nézve várható továbbélési rend, melyek a halandóság változását – javulását vagy romlását – koncentráltan mutatják. A demográfiai kutatások az emberi élettartam lehetséges maximális tartamát 125 év körülire becslik. Ha azonban a konkrét adatokat vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy az élet átlagos hosszáról szóló statisztikák a maximális élettartamnál sokkal kisebb, többnyire legfeljebb 60–80 éves végigélt időtartamokat mutatnak, attól függően, hogy mely korszakról, mely országról, azon belül melyik születési évjáratról, és férfiakról, avagy nőkről van-e szó. A 18 – 19. századra vonatkozóan pedig ezek az időtartamok még ennél is sokkal rövidebbek.

5.7. táblázat - Továbbélési rend Magyarországon (1821-1830)

Település-típusok	1000 élveszületésre számítva												Születéskor várható
			5	10	15	20	30	40	50	60	70	80	
	éves korban												átlagos élettartam (év)
férfi													
Privilegizált városok ^{a)}	1000	686	499	449	432	413	364	312	242	172	98	34	23,9
Mezővárosok ^{b)}	1000	760	568	511	487	383	427	383	326	255	153	58	29,2
Falvak ^{c)}	1000	767	585	520	497	397	438	397	330	251	132	43	29,4
Összesen	1000	747	556	500	478	459	417	373	312	238	138	51	28,2
nő													
Privilegizált városok ^{a)}	1000	726	532	481	463	346	400	346	285	214	130	51	26,7
Mezővárosok ^{b)}	1000	785	590	531	510	390	444	390	330	253	146	54	29,9
Falvak ^{c)}	1000	795	605	539	514	384	443	384	316	226	110	33	28,9
Összesen	1000	777	581	524	502	483	437	383	321	242	137	50	29,2

a) Pest szabad királyi város és néhány püspöki székhely adatai

b) 2000 lakos feletti települések

c) 2000 lakos alatti települések

Forrás: Hablicsek 1991: 88-93

Nézzük meg először a mai országterület népességének továbbélési rendjét az egyes hazai településtípusokban a hagyományos demográfiai rendszer időszakában. Ez 1821–1830-ben, tehát közvetlenül a 19. századi kolerajárványok sorozata előtt az alábbi sajátosságokat mutatja (5.7. táblázat). A 10 éves kort a népességnek körülbelül fele, a felnőtt kort – tekintettel arra, hogy több mint 80 százalék ekkoriban még falun élt – nagyjából 35–40 százaléka éri el. A nők továbbélési esélyei 20 éves korig szemmel láthatóan jobbak a férfiakénál, utána azonban – minden valószínűség szerint a gyakori szülések miatt – életésélyeik romlanak, jobban mondván már nem különböznek többé a férfiakétól. (Kivételt képeznek ez alól a nagyvárosok, ahol a nők végig megtartják előnyös pozíciójukat – ennek magyarázatát jelenleg nem ismerjük.) Településtípusok szerint nézve ezeket az értékeket egyértelmű, hogy a nagyvárosban a legrosszabb a továbbélés esélye.

A falvakban a legjobb esélyt gyermek- és felnőttkorban, a mezővárosokban pedig idős korban látjuk, bár e két utóbbi településtípus között nincs igazán nagy különbség. Úgy tűnik, hogy leginkább az élelemhez való könnyebb hozzáférés, a kisebb zsúfoltság, és a kisebb járványveszély az, ami az életesélyeket ebben a korszakban meghatározza. Feltűnő ugyanakkor, hogy mindkét nem esetében milyen gyorsan romlanak a falusi népesség továbbélési adatai 60 éves kortól kezdődően – úgy tűnik, hogy a korabeli technológiai szinten nagy fizikai erő kifejtést igénylő mezőgazdasági termelésben való részvétel idős korban már rohamosan csökkenti az életesélyeket.

5.8. táblázat - Az egyes korokban még várható átlagos élettartam alakulása (év)

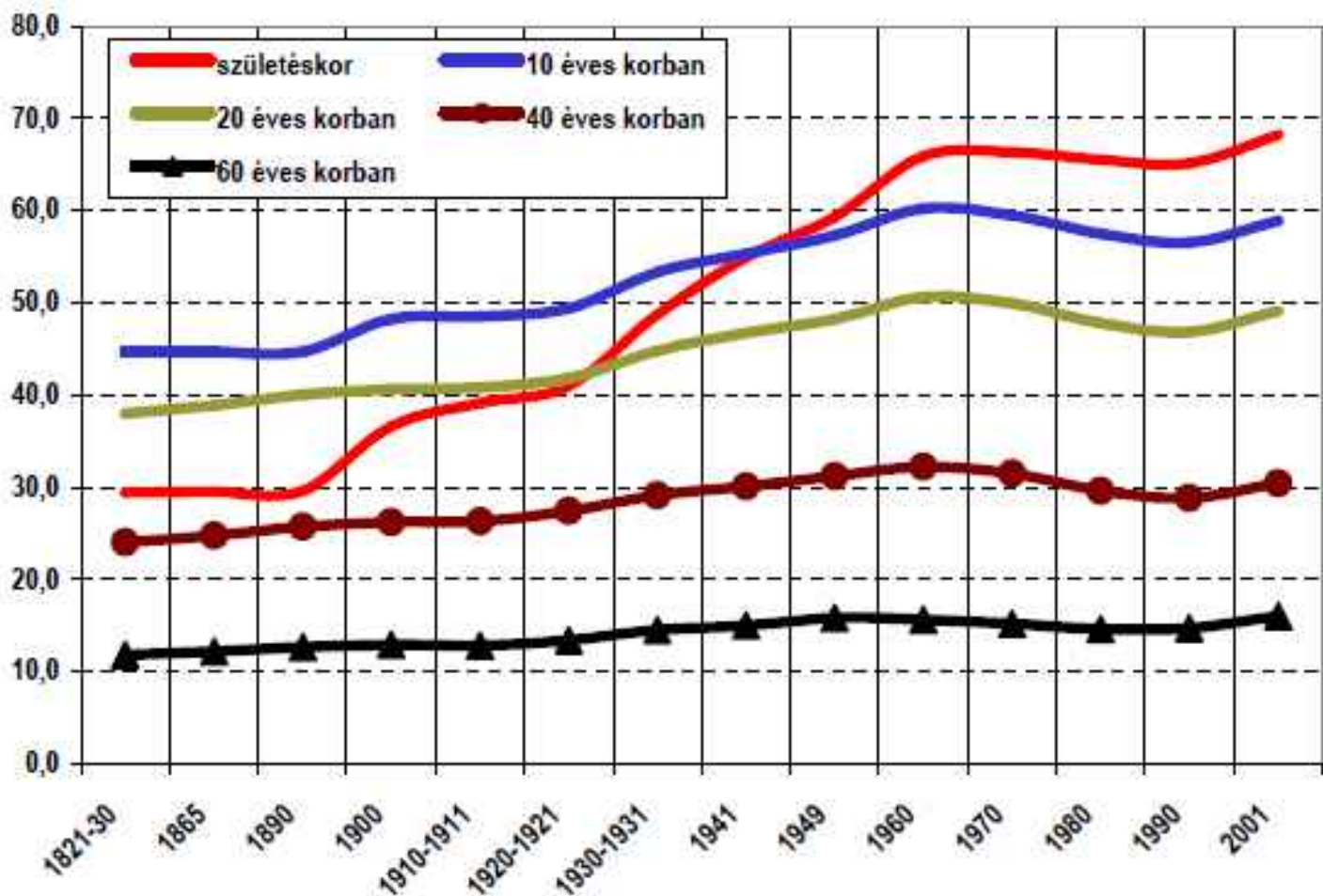
Év	Férfi korév					Női korév				
	0	10	20	40	60	0	10	20	40	60
1821-30 ^{a)}	29,4	44,7	38,0	24,0	11,8	28,9	42,0	35,3	22,5	10,9
1890 ^{b)}	29,6	44,6	30,4	43,0
1900	36,6	48,2	40,6	26,2	12,9	38,2	46,8	39,9	26,5	12,8
1920-1921	41,0	49,4	41,8	27,4	13,4	43,1	50,0	42,7	28,6	14,0
1941	54,9	55,3	46,7	30,1	15,0	58,2	57,3	48,7	32,1	16,0
1960	65,9	60,2	50,6	32,2	15,6	70,1	63,7	54,0	35,0	17,6
1980	65,5	57,5	47,8	29,6	14,6	72,7	64,4	54,6	35,5	18,3
2001	68,2	58,9	49,1	30,4	16,0	76,5	67,2	57,3	37,9	20,7
Növekedés férfiak 1830-2001	38,8	14,2	11,1	6,4	4,2					
Növekedés nők 1830-2001						47,6	15,2	12,0	15,4	9,8

a) Mintavétel Magyarország mai területére vonatkozóan

b) történelmi terület

Forrás: Hablicsek 1991: 92, Kamarás 1991: 181-183, Klinger 1992: 107, Demográfiai évkönyv 2001: 67.

Ha a várható élettartam alakulását hosszú távon nézzük, akkor azt látjuk, hogy a 19. század végéig a csecsemő- és gyermekkor kivéve kicsi benne a változás. A 20. század során viszont hatalmas fejlődés következik be. A férfiak várható élettartama 1900 és 2001 között csaknem megduplázódik – összesen majdnem 32 évvel nő – míg a nőké valamivel több, mint kétszeres lesz. E hatalmas fejlődés azonban két típusú egyenletlenséget is takar. Egyrészt – különösen a férfiak esetében – az idősebb évjáratok életesélyei alig részesednek a fentebb jelzett fejlődésből. 1900 és 2001 között a férfiak esetében a 40 évesek várható élettartama 10, 60 éves korban 24 százalékkal nő, szemben a születéskor várható élettartam 86 százalékos növekedésével. Vagyis 100 év alatt az élettartam nyereségük 40 éves korban 4,2 év, 60 éves korban pedig mindössze 3,1 év, szemben a születéskor várható élettartam közel 32 éves emelkedésével. (A nőknél a fenti arányok javulása látványosabb: 43, illetve 62, szemben a 100 százalékkal, tehát években kifejezve 11,4, illetve 7,9, szemben a születéskor várható élettartam 38,3 éves növekedésével.) A másik egyenletlenséget a férfiak és nők várható élettartama közötti, a 19. század vége óta egyre szélesebbre nyíló olló jelenti. Míg a 19. század elején a különböző korokban várható férfi és női élettartamokban viszonylag kicsi a különbség, és minden kiemelt korcsoport esetében a férfiak esélyei jobbak 1 – 3 évvel, addig ez a helyzet 1900-ra megfordul, a 20. század végére pedig a női életesélyek a születéstől a 40 éves korig 8 évnyi előnyt mutatnak a férfiakhoz képest. Csak 60 éves kortól kezdve csökken a nők előnye, de 2001-ben még mindig közel öt évnyi.

5.9 ábra

A férfiak várható élettartamának változása kiemelt korcsoportokban (1821-2001) a)

a) Az 1865. évi adatok teljesen, az 1890. évek 20-60 éves kor között interpolációval becsültek

Forrás: I. 5.8. táblázat

Részletesen megnézve a férfiak élettartam változásait, a folyamatok alakulásában érdekes időbeli változásokat látunk. Az egyik fontos átrendeződés a 20 éves korig bekövetkező életesélyek alakulásával kapcsolatos. Talán meglepőnek tűnik, de az adatok azt mutatják, hogy a születéskor várható élettartam a 20 éves korban várható hosszát csak 1920 körül érte utol, a 10 évesekét pedig csak 1941-ben. Egészen a 20. század közepéig a hosszabb élet alapfeltétele az volt, hogy túl kellett élni a csecsemő- és kisgyermekkor halálos veszedelmeit. A másik sajátosság ott mutatkozik meg, hogy a várható élettartam növekedése az egyes korosztályokban külön ütemben ugyan, de az 1960-as évekig nagyjából egyenletes mértékben folytatódik, majd ekkor egy három évtizedes lassú romlás látszik minden korosztály esetében. A demográfus szakma megállapítása szerint ebben az időszakban hosszan tartó (krónikus) epidemiológiai válság alakult ki, amely főként a fiatal és középkorú férfinépeiséget érintette. A kutatás főként az életmód megváltozását hibáztatja ennek létrejöttében. Az önkizsákmányoló élet, a dohányzás és az alkoholizmus elhatalmasodása nagyjából a halálozások harmadáért tehető felelősnek (Józan 2008: 94-98). (Az életmód hatásáról szóló érvet erősíti egyébként, hogy a 60 évesek körében inkább csak megtorpanásról, mint élettartam csökkenésről beszélhetünk.) A férfi élettartam emelkedése csak a rendszerváltás után, az 1990-es években indul ismét újra.

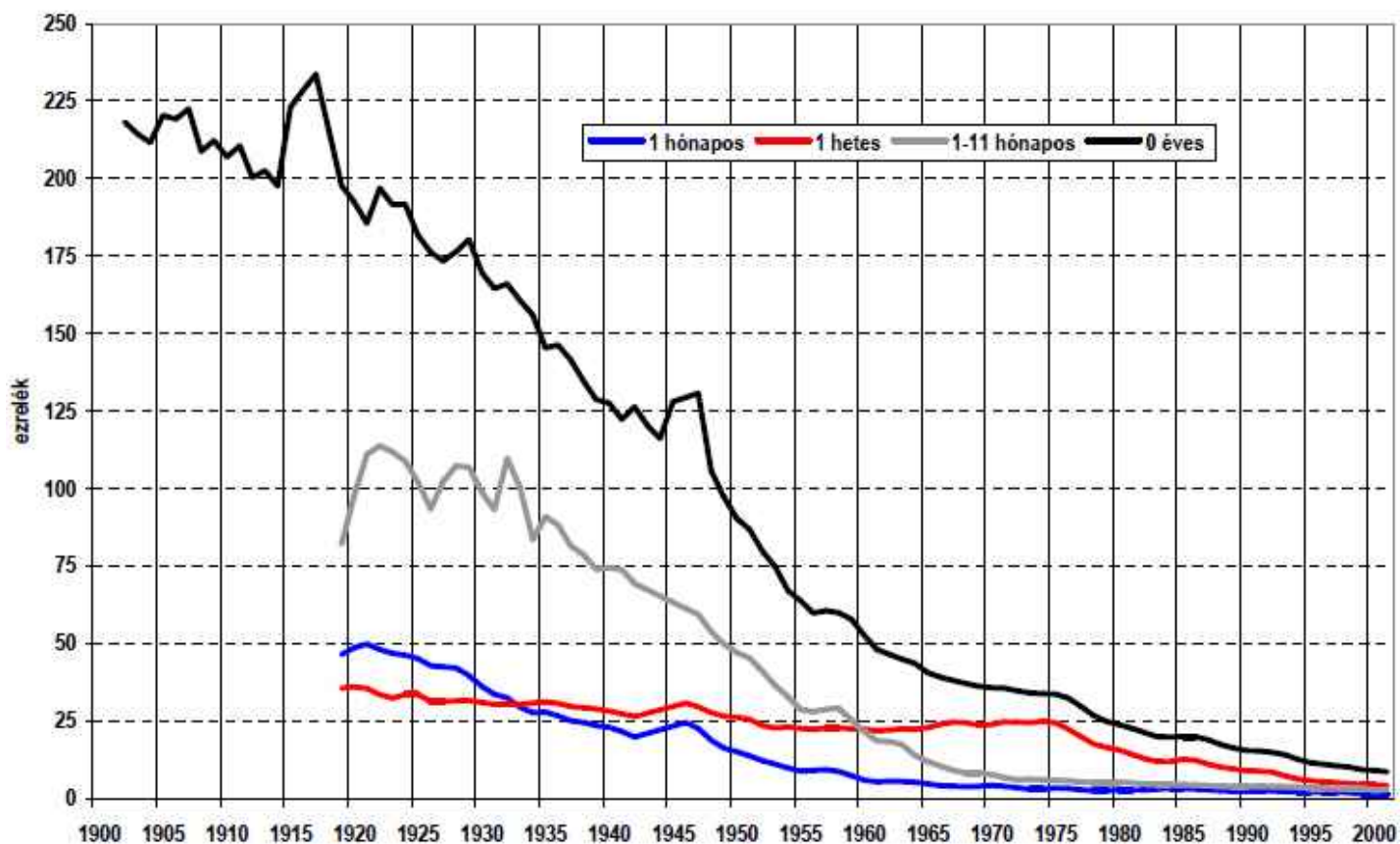
A nők esetében a folyamat kicsit másként játszódik le. Életkilátásaik a 20. század elején még nagyjából azonosak a férfiakéval. De 1941 körül a különbség már majd minden korcsoportban két év körüli a javukra, amely 1980-ra 6 – 7 évre emelkedik, és bár növekedése lelassult, de a nők élettartamában javukra kimutatható jelentős különbség jelenleg is fennáll. A fenti élettartam változások következményei messze túlmutatnak a demográfián. A nemek közötti arányok közép- és idősebb korosztályokban bekövetkezett megváltozása ugyanis kihat a családi- és háztartási viszonyokra, az életmódra, és egészségügyi valamint szociális problémákat is generál.

Miután azonban a halandósági viszonyok javulásában történő megtorpanás, esetenként azok romlása több más kelet-közép-európai országban szinte egy időben következett be, arra kell gondolnunk, hogy a jelenség rendszer-specifikus lehetett. A szocialista társadalmi kísérlet – mely a munkaképes korosztályok életlehetőségeit alapvetően befolyásolta – a kezdeti átmeneti javulás után alighanem hosszabb távon fokozatosan rontani kezdte az életesélyeket. Az 1990-es években tapasztalható kedvező fordulat közvetve ezt a feltételezést támasztja alá. (Daróczy 2001.)

5.3. Csecsemő- és gyermekhalandóság

A **csecsemőhalálozás** fogalma a születéstől az első életév betöltéséig bekövetkezett halálozásokat foglalja magában. Mutatója egy adott időszak csecsemő-halottainak az ugyanezen időszak születéseikhez viszonyított számát jelöli (általában 1000 főre vonatkoztatva). A csecsemőhalandóság jelentősége a hagyományos demográfiai rendszerben illetve a múltbeli társadalmakban sokkal nagyobb volt annál, mint ahogy azt ma sokan gondolják. Csak röviden sorolunk fel ennek kapcsán néhány tény. Először is, míg manapság a halálozások elenyésző részét teszik ki a csecsemőkorban elhaltak, addig a hagyományos világban a halottak gyakran harmada-negyede egy évesnél fiatalabb volt. Másodsorban erről a jelenségről mondhatjuk azt, hogy a demográfiai átmenet során a 19. század vége és a huszadik század közepe közötti időszakban a legdinamikusabban változott meg. Míg ugyanis a várható élettartam a 20. század közepére-végére körülbelül két és félszeresére nőtt az iparosítás előtti korszakhoz képest, a nyers halálozási arányszám közel harmadára, a termékenység pedig valamivel kevesebb, mint ötödére esett vissza, addig a csecsemőhalandóság kevesebb, mint huszadára csökkent. Más szavakkal fogalmazva: míg a hagyományos világban minden megszületett gyermekből a negyedik-ötödik meghalt egy éves korának betöltése előtt, addig ma, ha a hazai adatoknál maradunk, csak minden 180-dik. Mindehhez hozzátehetjük, hogy a csecsemőhalandóság olyan jelenség, melynek mutatói nem pusztán demográfiai jelzőszámokként működnek, hanem érzékeny mutatói egy társadalom egészségügyi rendszere fejlettségének és hatékonyságának, a lakosság felvilágosult gondolkodásának, valamint a társadalomszerkezet hierarchikus avagy demokratikus voltának (gondolunk itt a halál előtti társadalmi egyenlőtlenség kérdésére) is. Ezek azok a tényezők, melyek miatt a történeti demográfiai kutatás kiemelt figyelmet fordít e témakörre.

De nézzük mindezt részletesebben. Ha áttekintjük a különböző történeti demográfiai mikroelemzések eredményeit, akkor számos falu és mezőváros csecsemőhalandósági adatait gyűjthetjük össze a 18-19. század időszakára vonatkozóan. Benda Gyula (2000) keszthelyi elemzéseiből tudjuk azonban, hogy a valós csecsemőhalandósági adatok megállapításának útja mennyire rögzös, mennyire nem elegendő, ha anélkül, hogy azokat kritikai ellenőrzés alá vettük volna, csak az anyakönyvekben található adatokra hagyatkozunk. A szórt mikroelemzések alapján tehát mindössze azt a nem különösebben tartalmas megfigyelést tehetjük, hogy az iparosítás előtti időszakban magas, általában 200 ezrelék feletti volt a csecsemőhalandóság. Saját, csak a megbízhatóbb adatokra alapuló elemzéseink alapján a 18-19. századra vonatkozóan addig jutottunk el, hogy a 19. század első felében a városok csecsemőhalandósága jóval magasabb, mint a falvaké, ezen belül a fejlettebb települések (Budapest, nyugati területek nagyobb városai), illetve a fejlettebb régiók (Dunántúl, nyugati határszél) értékei ekkor még magasabbak, a visszamaradottabb felvidéki területek halandósága pedig alacsonyabb. Dányi Dezső kifejezetten a falvakra koncentrált regionális mintavétele hasonló eredményeket mutat – eszerint a legnagyobb a csecsemőhalandóság a Dunántúlon, a legalacsonyabb a Dél-Alföldön és Észak-Magyarországon (régiói a mai ország területére értendők). Vagyis ebben a korszakban a fejlődés, az urbanizáció hatására átmenetileg rosszabbodnak a csecsemők életlehetőségei.

5.10 ábra

Csecsemőhalandóság korcsoportok szerint Magyarország mai területén (1900-2001, 3 éves mozgó átlag)

Forrás: Klinger 1992: 90-91, 326, MStÉ 2001 (CD Rom kiadás).

A csecsemőhalandóság megfigyelése országos méretekben a magyar hivatalos statisztikai adatok alapján 1891-től lehetséges.⁴ Ennek alapján a 19. század közepétől kezdődő fejlődést az alábbiakban tudjuk vázolni. Magyarországon csakúgy, mint Európa legtöbb országában a csecsemőhalandóság folyamatos csökkenése a 19. század utolsó harmadától kezdve figyelhető meg, lényegében a demográfiai átmenet egyik integráns elemét képezi. Ha azonban a csecsemőhalandóság mutatóját a halálozási kor szerint tovább bontjuk – 0-6 napos, 7-28 (illetve a magyar statisztikában 30) napos, 1-11 hónapos korban elhunytak – akkor már igen különböző időrendekkel találkozunk. Mindennek illusztrálásaképpen tanulságos egy pillantást vetnünk a magyarországi csecsemőhalandóságról készített grafikonra (5.10. ábra). Ebből azt látjuk, hogy a 19. század végétől az 1920-as évekig lényegében csak az 1-11 hónapos korban bekövetkezett csecsemőhalandóságok száma csökkent nagyobb mértékben, az újszülött halálozás csökkenése ennél jóval későbbre datálható. A 7-30 napos korú csecsemők halandóságának javulása az 1920-as évektől észlelhető, míg a 0-6 napos csecsemők halandóságának csökkenése mindössze az 1970-es évek második felében indul meg.⁵

⁴ Az 1851-1864 közötti statisztikák, melyek az osztrák rendszer szerint készültek, szintén alkalmasak a csecsemőhalandóság megfigyelésére, de mint korábban említettük, nem terjednek ki (pontosabban szólva: nem állnak rendelkezésre) az egész Kárpát medencére vonatkozóan. Az 1870 – 1880-as évek magyar hivatalos statisztikája viszont sajnálatos módon külön nem figyelte meg a csecsemőhalandóságot, hanem a 6, illetve 4 év alatti halálozási adatait együttesen kezelte gyermekhalandóság néven.

⁵ Külön megjegyzést érdemel az, hogy a csecsemőhalálozások grafikonja összességében az egész 20. századon keresztül többé – kevésbé egyenletes csökkenést mutat, nem észlelhetők rajta a különböző gazdasági, társadalmi és politikai fordulatok hatásai. Mindez megerősíti azt, hogy a népesedési folyamatok időbeli alakulásának van egy bizonyos autonómiája, és egyúttal azt sugallja, hogy az újonnan születő élet értékének tisztelete még az egymástól nagyon különböző ideológiájú rendszerekben is felismerhető.

A különböző korcsoportba tartozó csecsemők halandóságának javulása közötti időbeli eltérések magyarázata az alábbiak szerint valószínűsíthető:

a) az 1-11 hónapos kori csecsemőhalandóság csökkenésének oka feltehetőleg a családi környezetben található (csecsemőgondozás, táplálkozás, higiénia javulása, fertőző betegségek sikeres visszaszorítása az elkülönítés révén). E változások kezdete Magyarországon minden valószínűség szerint a 19. század utolsó harmadára, sokhelyütt azonban csak a 19-20. század fordulójára tehető;

b) a 7- 30 napos kori csecsemőhalandóság csökkenése az aktív csecsemővédelemhez, az egészségügyi tanácsadás kezdetéhez, a szülőotthonok létrehozatalához fűződik. E változások többnyire az 1920-as évekbeli hazai egészségpolitikai reformokhoz kapcsolódnak;

c) a 0-6 napos kori csecsemőhalandóság csökkenése viszont csak akkor indul meg, amikor a modern orvostudomány (szülészet, gyermekgyógyászat) hatékony módon képes az újszülöttek és kisgyermekek védelme érdekében a beavatkozásra, vagyis ennek feltételei mind az orvosi eljárások, mind az egészségügyi szervezet, illetve annak műszerezettsége és gyógyszerekkel való ellátása tekintetében megteremtődtek. Magyarországon mindez az 1970-es évektől észlelhető.

A hagyományos világhoz közel álló időszak – az 1890–1910 közötti évek – adatai alapján a régi világ csecsemőhalandóságának differenciáltságát is valamennyire rekonstruálni tudják. Adataink ugyanis azt bizonyítják, hogy a csecsemőhalandóság tekintetében a történeti Magyarország, avagy a Kárpát medence a 19. század végén még a hagyományos demográfiai rendszerhez közel álló állapotokat mutat. Az 1890-es évek elején a csecsemőhalandóság országos átlaga még 250 ezrelék körüli, és az első világháborúig mindössze két ízben esik átmenetileg valamivel 200 ezrelék alá. Ez alól – mint később látni fogjuk – csak néhány terület, illetve társadalmi/kulturális csoport mutatói jelentenek kivételt.

Nézzük meg először a nemek közötti különbségeket. Az 1892. évi országos adatok alapján egyértelmű, hogy 100 elhalt leánycsecsemőre kb. 110-115 fiúhalálozás esik – vagyis a születéskori nagyjából 5 százalékos fiúszületési többlet körülbelül kétharmada már egy éven belül eltűnik. A két nem halandósága közötti különbség egyaránt észlelhető a városi és a megyei adatokban, minden régióban és minden felekezeti csoportban. (Az „erősebb nem” valójában tehát történeti adataink szerint is biológiailag eredendően gyengébb, sérülékenyebb.) Ha részletesebben nézzük az elhalt csecsemők életkorát, akkor azt látjuk, hogy a 19. század végi adatok szerint a csecsemőhalálozások kb. 16 százaléka az első héten, további 24 százaléka a 2-4. héten következik be és a rákövetkező 11 hónap folyamán kerül sor a többi 60 százalékra. Vagyis egy kiugró halálozási csúcsot gyors enyhülés követ, amelynek mértéke persze még mindig igen magasnak mondható összevetve a tizenévesek vagy a felnőttek halandóságával.

A kutatások kimutatták, hogy az egy héten belül elhunyt újszülöttek halála szinte kizárólag endogén (=belső) okokra vezethető vissza: fejlődési rendellenességek vagy a terhesség illetve születés során kapott olyan behatások állnak mögöttük, melyekre a mai orvostudomány sem találja meg mindig a megfelelő megoldást, míg a 150-200 évvel ezelőtti szinte teljesen tehetetlen volt. Nem beszélve arról, hogy az orvos által levezetett szülés néhány nagyvárost – főként Budapestet – kivéve még 60 – 70 évvel ezelőtt is ritkaságnak számított, így a problémák első jelentkezését magas színvonalon képzett egészségügyi szakember akkoriban általában nem is érzékelhette. Endogén okokra vezethető vissza még a 2-4. héten bekövetkezett csecsemő-halandósági esetek túlnyomó többsége is. Ezzel szemben az egy hónap utáni halandósági eseteknél már többségben vannak az exogén (külső hatásra bekövetkező) halálokok: a táplálkozás problémáival összefüggő gyomor- és bélhurut, az időjárással kapcsolatos tüdő- és mellhártyagyulladás, a külvilágtól kapott különböző fertőző betegségek (kanyaró, himlő, TBC). Összességében durva megközelítésként azt mondhatjuk, hogy az endogén okokra visszavezethető halálozás nagyjából megfelel az egy hónapon belül bekövetkezett csecsemőhalálok számának és arányának (egyébként 85-90 százalék ténylegesen emiatt is következett be). Ez két szempontból is lényeges: ez az arány sokkal könnyebben kiszámítható annál, mint amennyi esélyünk van arra, hogy a 19. század vége előtt egy orvosilag pontos halálokokkal vezetett és hiánytalanul regisztrált csecsemőhalálozásokat tartalmazó anyakönyvet találjunk. Másrészt aláhúzza annak fontosságát, hogy a csecsemőhalandóságot legalább két bontásban (0-30 napos, 1-11 hónapos) kell vizsgálnunk ahhoz, hogy tiszta képet kaphassunk róla.

A modern demográfia számos olyan csecsemőhalandóságot befolyásoló tényezőt tárt fel, amely az anyával kapcsolatos. Ezek közül azonban a múltra vonatkozóan csak néhány deríthető fel: az anya előző szüléseinek részleges története illetve a gyermek felől nézve annak születési sorrendje, valamint az anya életkora – az 1930-as évek előtti időszakra vonatkozóan azonban ezek is csak az anyakönyvek név szerinti vizsgálata esetén. A vetélésekre, az anya egészségi állapotára, a terhesség lefolyására vonatkozóan – csakúgy, mint a terhesség hosszára és a születési súlyra nézve – viszont a történeti demográfus a 20. századot megelőző idősorozatokra vonatkozóan általában nem tud információt gyűjteni. Van viszont egy olyan adat, mely megtalálható forrásainkban, és az iparosítás előtti korszakban kiemelkedő fontosságú: a született gyermek jogi státusa, tudni illik, hogy házasságból vagy házasságon kívül született-e. E mutató azért lényeges, mert a házasságon kívül születettek halandósága legalább 20, de gyakran 50 százalékkal rosszabb (magasabb) volt, mint az úgynevezett „törvényes” csecsemőké. Mindez arra vezethető vissza, hogy a házasságon kívül szült anyák elsöprő többsége cseléd- vagy napszámosnő volt, s életkörülményeik, vagyoni helyzetük nem igazán tették lehetővé a többnyire nem várt újszülött megfelelő színvonalú gondozását. A budapesti adatok – ahol a házasságon kívüli születések aránya a 19. század utolsó harmadában már elérte a 30 százalékos arányt – egyértelműen mutatják a házasságon kívül született csecsemők magasabb (sőt az 1880-as évektől kezdve romló) halandóságát. Ez minden valószínűség szerint összefüggött azzal a ténnyel, hogy a házasságon kívül született gyermekek jelentős részét dajkaságba adták, ahol részben a hanyag kezelés, részben a gyakori és nem megfelelő mesterséges táplálás miatt számottevő részük heteken-hónapokon belül elhalálozott.

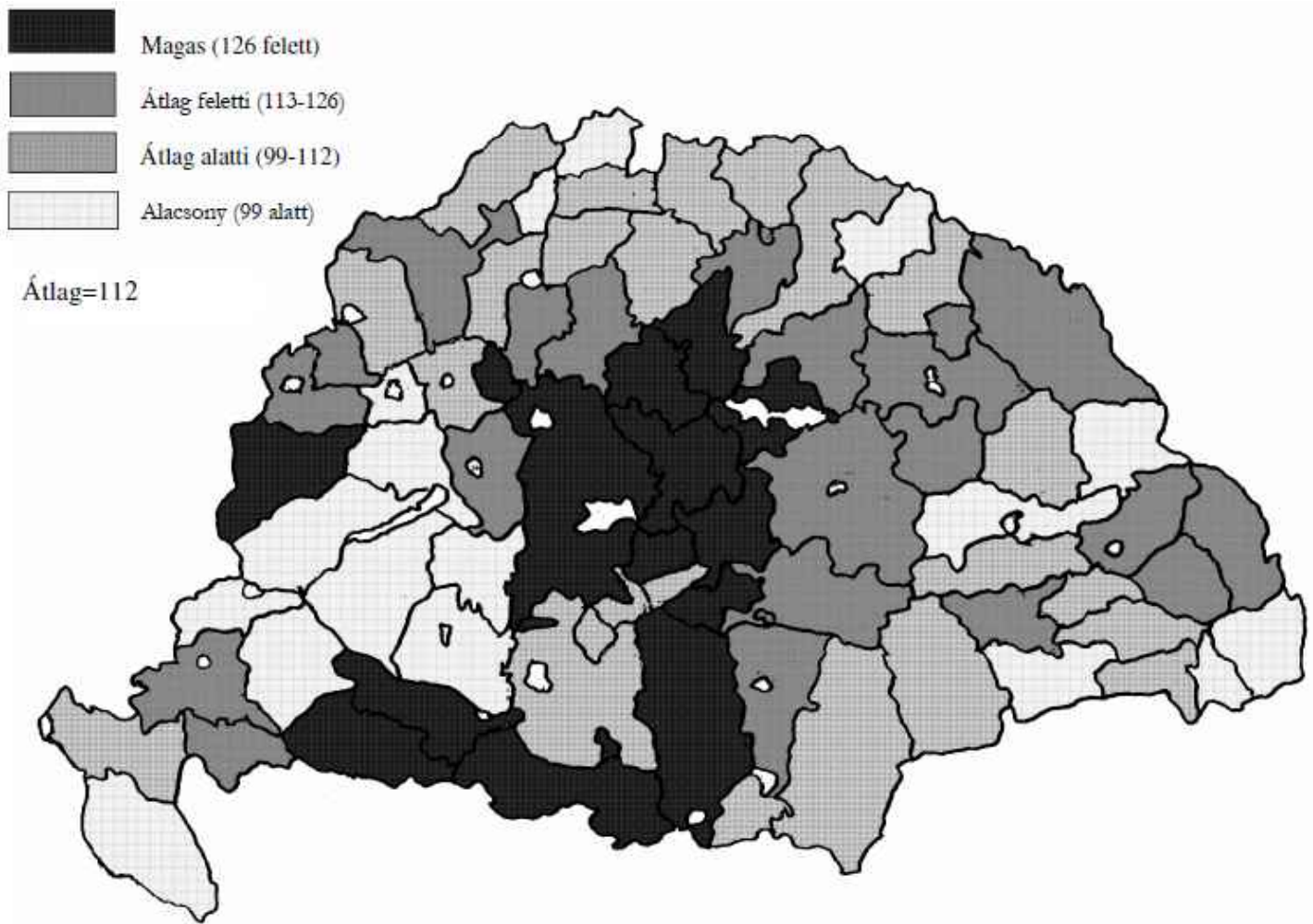
Feltehetőleg a társadalmi különbségek rejlenek a főváros eltérő társadalmi összetételű lakossággal jellemezhető kerületeinek csecsemőhalandóságában kimutatható számottevő differenciák mögött is. Adataink szerint ugyanis a korabeli elit lakóhelyét képező pesti Belváros csecsemőhalandósága az első világháború előtti időszakban mindössze feleakkora, mint a külvárosias, részben munkások, részben földművesek és napszámosok által lakott Óbudán illetve Kőbányán (A pesti Belváros e tekintetben megelőzi korát, 1920-as évek végi csecsemőhalandósága megfelel az 1950-es évek közepi magyarországi átlagnak.)

Részben a társadalmi, részben a kulturális, részben az életmódbeli különbségekkel függ össze a városok és falvak csecsemőhalandóságának eltérő alakulása. A városok nem paraszti, nem mezőgazdasághoz kötött életmódot folytató népességének csecsemőhalálási adatai igen nagy mértékű változásokat mutatnak a 19. század második felében. A 19. század eleji – közepi adatok szerint a városi értékek még elképesztően magasak, Pest-Budán esetenként a 4 – 500 ezrelékes csecsemőhalandóság is megfigyelhető. Mindez a rossz higiéniai viszonyokra (rossz ivóvíz, nagy fertőzési veszély) és feltehetőleg a nem megfelelő újszülött gondozásra vezethető vissza. A szigorúbb közegészségügyi szabályozások bevezetésével, a városi közművek (vízvezeték- és csatornarendszerek) megjelenésével és nem utolsósorban a műveltségi szint fokozatos emelkedésével azonban a 19. század végére Budapest, a 20. század elejére pedig fokozatosan a többi nagyváros mutatói már alacsonyabbak lesznek, mint a vidéké, a falvaké, ahol a hasonló változásokra még évtizedeket kell várni. A falusi csecsemőhalandóság csökkenésének üteme ugyanis lényegesen lassabb, a higiéniai viszonyok javulása és a felvilágosult gondolkodás terjedése itt hosszabb időt igénylő folyamat volt.

A csecsemők megszületésénél, gondozásánál, az első hetek túlélésénél alapvető szerepe volt egyrészt a csecsemőt körülvevő család illetve a tágabb helyi közösség tapasztalatainak valamint az ide kapcsolódó tevékenységeket megszabó és ellenőrző szokásrendszereknek. Noha a hagyományos világban a szokásrendszer íratlan szabályainak betartása a helyi közösség minden tagjára nézve kötelező volt, ezzel együtt az újszülött csecsemő gondozása, táplálása, egészségügyi felügyelete, és a mindennek színteret biztosító lakás minősége nem kizárólag a szokásoktól függött, hanem nagy szerepe volt benne a szülők vagyoni helyzetének, társadalmi állásának, foglalkozásának, műveltségének (iskolai végzettségének) is. Nem véletlen az, hogy az első világháború küszöbén közölt adatok szerint a legrosszabb és a legjobb helyzetű társadalmi/foglalkozási csoportok – napszámosok, cselédek illetve tisztviselők és földbirtokosok – csecsemőhalandósága között majdnem kétszeres a különbség. (Ami persze még mindig sokkal kisebb eltérés annál, mint amilyen a vagyonban, életmódban és társadalmi lehetőségekben lehetett közöttük). A műveltség és hozzáállás fontosságát igazolja, hogy az összességében valószínűleg lényegesen különböző vagyoni helyzetű nagybirtokos, valamint tisztviselő és altiszt csoport csecsemőhalandósága között minimális a különbség, míg az utóbbiak és a hasonló anyagi lehetőségekkel (de más szemlélettel és vélhetőleg alacsonyabb szintű általános műveltséggel) rendelkező kereskedők között viszont érezhetően nagyobb. Elgondolkoztató ugyanakkor,

hogy a társadalmi elit 1914. évi 100 ezrelék körüli csecsemőhalandósági színvonalát az országos átlag csak körülbelül 30 év múlva, az 1940-es évek elején éri el.

Ugyanakkor sokkal inkább a szokásrendszer, mint a vagyoni állapot különbségére utalnak a felekezetenkénti és etnikai csoportok szerinti csecsemőhalandósági mutatók eltérései. Kiemelendők ezen belül Horvátország általában rossz mutatói, valamint a szerb, ruszin és román anyanyelvűek illetőleg a görögkeleti és görög-katolikus felekezetűek magas értékei, melyekkel szemben az ellenpólust – az átlagnál sokkal kedvezőbb csecsemőhalandósági adatokat – a magyar és a német anyanyelvűek illetőleg a zsidó és az evangélikus felekezetűek mutatják. (Különösen figyelemre méltóak a zsidóság igen jó mutatói, melyek csak mintegy 60 százalékát teszik ki a csecsemőhalandóság országos átlagának, ily módon nagymértékben hozzájárulnak e népességcsoport 19. század végi gyors számbeli növekedéséhez.)

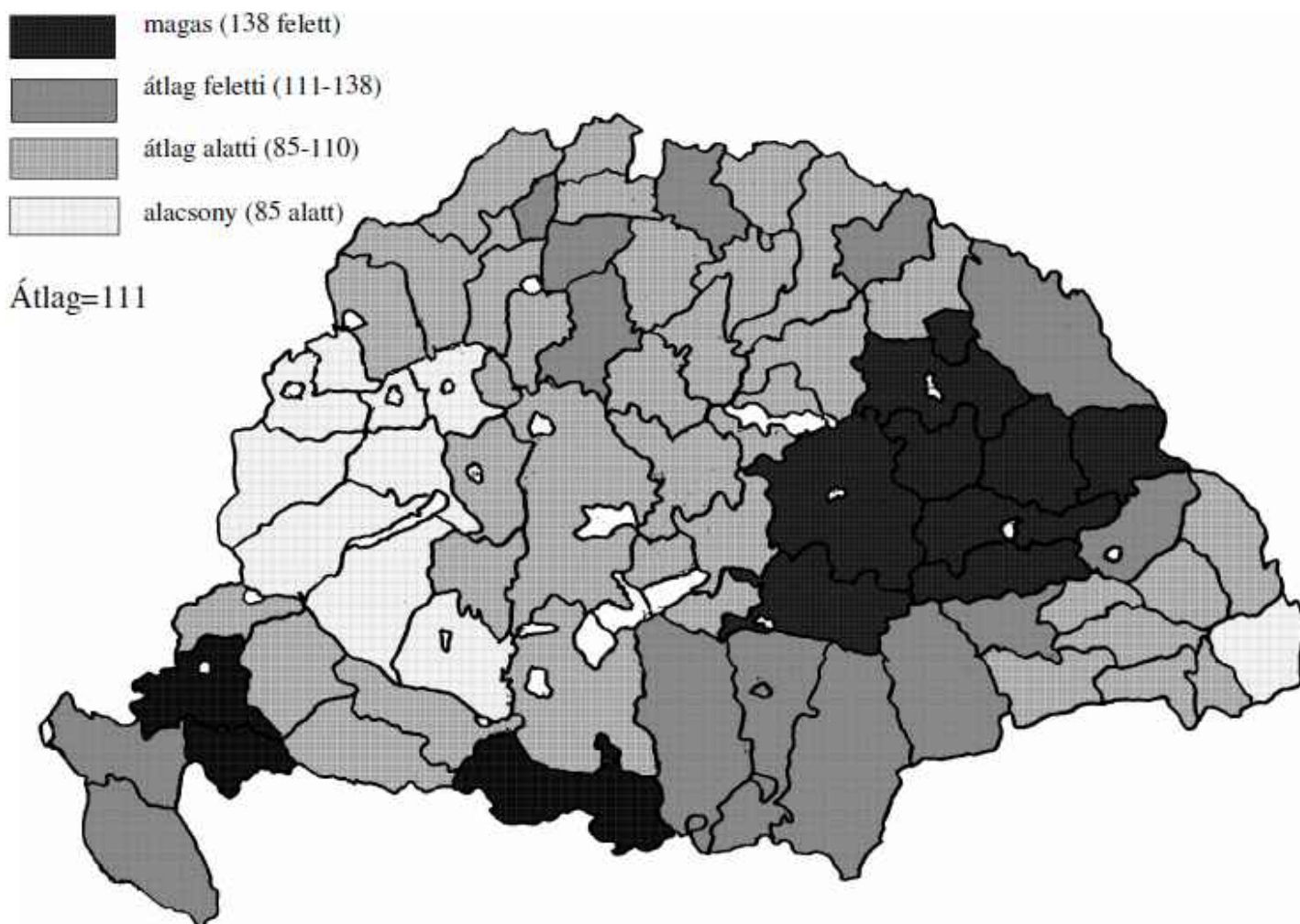
5.11 térkép

Poszt-neonatólis (1-11 hónapos) csecsemőhalandóság a történeti Magyarországon 1000 élveszületésre számolva (1910)

Forrás: MStK 50: 96*-97*.

Ha a neonatólis (0-30 napon belüli) illetve posztneonatólis (1-11 hónapos kori) csecsemőhalálózást a megyei adatok alapján regionálisan vizsgáljuk, akkor sajátos területi megoszlást tapasztalunk. A 0-30 napos újszülöttkori halandóság – vagyis az, amely elsősorban endogén okokra vezethető vissza - különösen rossznak mutatkozik a Dél-Dunántúlon, a Bánságban, a Tiszántúlon és Erdély románok lakta részeiben. Jelen pillanatban azonban nem dönthető el, hogy az eltérő területi értékek

mögött milyen mértékben húzódnak meg kulturális – csecsemő és terhes-gondozással kapcsolatos – okok illetve biológiai/genetikai avagy természetföldrajzi adottságok, netán egyes területeken a regisztráció pontosságának alacsonyabb szintje. Az 1-11 hónapos korban bekövetkezett csecsemőhalandóság területi megoszlása már egyértelműbb képet mutat (5.11. térkép). Kiemelkedően jó értékeket látunk a Dunántúl túlnyomó részén, Kolozsvárott és a szász városok környékén, meglehetősen rosszat Budapest körül, az Alföldön és peremvidékén, a szerbek lakta dél-magyarországi területen, a Székelyföldön és az osztrák határ menti sáv megyéiben. Nem tudjuk ugyanakkor, hogy mivel indokolható néhány hegyvidéki megye (Árva, Liptó, Ung, Beszterce, Háromszék valamint a horvátországi Lika) túl jó mutatója. Meglepő a Vastól Nyitra megyéig húzódó magas csecsemőhalandóságú sáv is – vagy valamilyen, a csecsemők továbbélése szempontjából káros szokásrendszerre, vagy a szoptatás túl rövid ideig tartó voltára gyanakodhatunk, bár elképzelhető, hogy mindez e fejlettebb vidékek korai „urbanizálódása” egyik tüneteként is értékelhető.

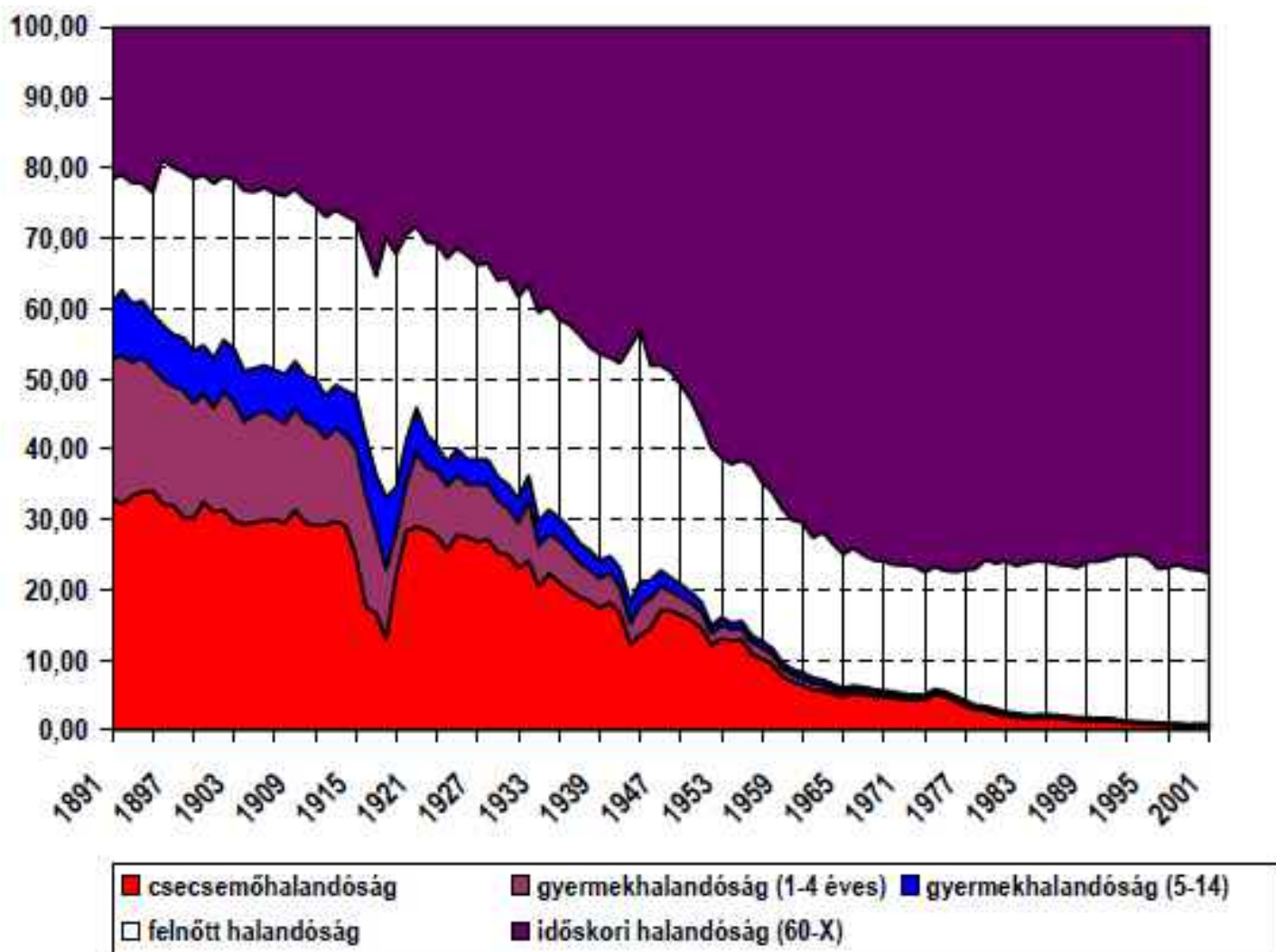

5.12 térkép

Gyermekhalandóság (1-6 éves) megyénként a történeti Magyarországon (1910) 1000 élveszületésre számítva

Forrás: MStK 50: 96*-97*.

A **gyermekhalandóság**, az 1-6 éves korban elhalálozottak esetében még határozottabb körvonalakat látunk. A városok és a Dunántúl túlnyomó része, valamint Háromszék megye adatai kiemelkedően jók, míg a volt Temesi Bánság, és a Hunyad – Bihar – Máramaros karéjtól egészen a székely és szász területekig kiugróan rossz gyermekhalandósági értékeket találunk. A mögöttes tényezők feltárása külön vizsgálatot igényelne, de minden bizonnyal gazdasági, életszínvonalbeli, kulturális és életmódbeli különbségek együttese rejlik e regionális mintázat mögött.

5.13 ábra

A halandóság korszerkezetének alakulása 1891 és 2001 között

a) Az 1891-1918 közötti adatok a Horvátország nélküli történelmi területre vonatkoznak. Az 1942 és 1943 évi adatok elvesztek, az ábrán nem szerepelnek.

Forrás: Klinger 1992: 188-189, 316-317, MStÉ 2001 (CD Rom kiadás).

A csecsemő- és gyermekhalandóság súlyát, illetve annak változását talán akkor látjuk világosan, ha áttekintjük a halandóság teljes korszerkezetének alakulását. Az 1890-es évek eleji halálozási korszerkezetben a csecsemőhalandóság még közel áll az egyharmados arányhoz, és igen nagy arányú a gyermekhalandóság is. A csecsemő- és gyermekhalandóság mértéke éves szinten együttesen meghaladja a halálozások 60 százalékát, aránya azonban az 1895 és 1960 közötti időszakban – vagyis nagyjából egy emberöltő alatt – gyökeresen megváltozik. Míg a 60 felettiiek a halottak között az 1890-es évek elején még alig haladják meg a 20 százalékot, arányuk az 1960-as évek közepétől már nagyjából egyenletesen 75 százalék körül mozog. Az időskori halálozás arányának növekedése nem a felnőtt halandóság változásával függ össze – utóbbi végig az egész időszak alatt a 20 százalék körüli mezőben tartózkodik - hanem a csecsemő- és gyermekhalandóság visszaesésére vezethető vissza. Vagyis ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdve tulajdonképpen a csecsemőhalandóság mértéke szabja meg az összhálozást a 20. század közepéig, mind számszerű alakulását, mind belső korszerkezeti arányait tekintve.

Az 20. század gyors és hihetetlen nagy mértékű csecsemőhalandóság javulása viszont két következménnyel jár, melyek hatása a század második felében bontakozik ki. Egyrészt a születéskor várható élettartam jelentősen megnövekszik és eltűnik a korábban tapasztalt élettartam növekedés a gyermekkort túlélő fiatal korosztályok esetében. Másrészt az előbbieket folyományaképpen a csecsemőhalálozás jelensége a továbbiakban súlytalan tényezővé válik a halálozási viszonyok és a várható élettartam alakulásában.

5.4. A halálteki szerkezet változásai

A halandósági folyamatok változásának megértéséhez nagyon fontos a **halálteki** tanulmányozása. Halálteki alatt értjük mindazokat a betegségeket, kóros állapotokat, fejlődési rendellenességeket, külső hatásokat (sérüléseket, mérgezéseket), melyek akár közvetlenül, akár közvetett módon az érintett személy halálához vezetnek. Kivételes esetektől eltekintve a halálteki anyakönyvi feljegyzése csak a 19. század második felében indult el. Miután azonban a regisztráló személyek általában nem rendelkeztek megfelelő képzettséggel az okok meghatározásához, többnyire csak a halál előtti betegségi tünetekre – például lázas állapotra – utaltak, melynek kiváltó okai ma már nem igen fejthetők meg. A halálteki vizsgálata valójában tehát csak az állami anyakönyvezés bevezetésével válik igazán lehetségessé, amikor azok meghatározását orvos vagy erre a tevékenységre kiképzett halottkém veszi át.⁶ A kezdeti pontatlan halálteki megjelöléseken túli másik probléma a betegségek és halálteki szerkezetének típusainak statisztikák készítésére alkalmas rendszerbe szervezése (osztályozása). Ennek nemzetközileg egyeztetett rendszere csak a 19. század végén alakult ki, és pontosítása, finomítása, helyesbítése az óta is folyik.⁷

5.14. táblázat - A halálteki összetételének változása a 19. század utolsó harmadában Máramaros megye példáján

évek átlaga	nagy járvány ^{a)}	gyermek betegség ^{b)}	TBC	egyéb fertőző betegség	fertőző betegség összesen	egyéb betegség- ill. halálteki	nem termé- szetes halálteki	összesen	összes halálteki eset
	százalék								
1870-1874	17,4	50,0 ^{c)}	100,0	40 118
1875-1879	8,6	40,0 ^{c)}	100,0	34 795
1880-1885	5,0	37,0 ^{c)}	100,0	50 143
1886-1891	2,0	36,0 ^{c)}	100,0	48 998
1892-1894	3,3	35,0 ^{c)}	...	1,4	100,0	35 963
1896-1900	0,4	15,2	12,8	4,0	32,4	65,9	1,7	100,0	42 112
1901-1905	0,0	17,5	12,1	2,7	32,3	65,9	1,8	100,0	46 130
1906-1910	0,0	13,5	12,8	5,1	31,5	66,6	1,9	100,0	45 134
1911-1915	0,0	14,1	12,2	4,5	30,9	67,7	1,4	100,0	48 853

a) kolera, himlő

b) diftéria, kanyaró, szamárhurut, vérhas, vörheny

c) becslés

Forrás: szerző számításai a statisztikai évkönyvek alapján

A történeti kutatások ez esetben ismét azzal a problémával kerülnek szembe, hogy némileg korábbra kell(ene) visszamenniük annál, mint amit a ténylegesen rendelkezésre álló adatok megengednek. Jelen esetben tehát a halálteki

⁶ Ezzel együtt még a korai halálteki statisztikákba is jelentős bizonytalanságot visz be az a tény, hogy az első világháború előtt az orvos által megállapított halálteki aránya csak kevéssel haladta meg az 50 százalékot.

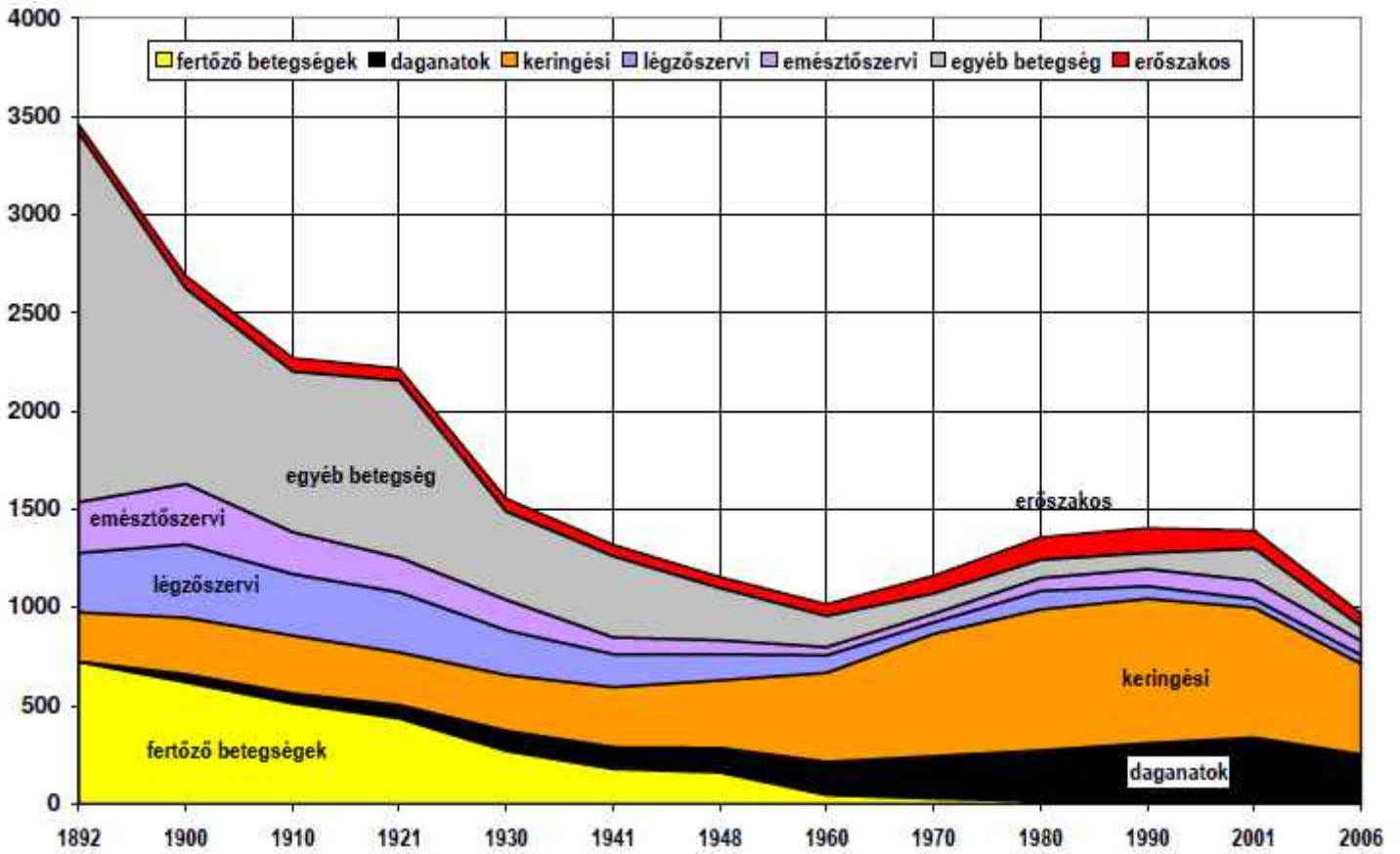
⁷ A betegségek nemzetközi osztályozásának (BNO) első változata 1893-ban készült el, jelenleg az 1990-ben jóváhagyott tizedik revízió van érvényben, melyet a WHO tagállamai 1994 óta alkalmaznak. Az utolsó revíziók során a nem halálos betegségek is beépültek a rendszerbe.

szerkezet viszonylag leghosszabb hazai idősorát egyelőre saját máramarosi kutatásaink alapján tudjuk megrajzolni, országosan erre ismereteink szerint nincs mód. E megye ugyanis a 19. század végén még mind demográfiai mutatói, mind életmódja tekintetében a hagyományos demográfiai rendszert és a hagyományos társadalmat mintázta, vagyis a megyéről készített modern halálozási statisztikák alkalmasak a korábbi viszonyokra való visszakövetkeztetésre. Ha egymás mellé tesszük Máramaros 1896 és 1915 közötti halálozási statisztikáját és az 1870–1895 közötti nagyobb helyi járványokról összerakható ismereteinket, akkor a megye halálteki szerkezetéről az alábbi összefoglaló képet kaphatjuk (5.14. táblázat). 1870 körül a fertőző betegségekre visszavezethető halálokok aránya 50 százalékosra becsülhető. Egybevág ezzel a becsléssel, hogy a megyei főorvos egy 1855 végén készített jelentése – igaz, ugyancsak becslés formájában, s pont a kolerajárvány évére vonatkozóan – még mintegy 60–40 százalékos arányt vázol fel tapasztalatai alapján a halálozáshoz vezető fertőző, illetve nem fertőző betegségek, mint halálteki csoportok között. A 19. század utolsó harmadát azonban már a fertőző betegségek – ezen belül különösen a klasszikus nagy járványok (kolera, himlő) – visszaszorulása jellemzi. Összhalálozáson belüli súlyuk az 1890-es évek és az első világháború között végül 30 százalék körüli arányban ingadozik, mely részben a TBC, részben az ún. gyermekbetegségek (diftéria, kanyaró, skarlát [vörheny], szamárköhögés és vérhas) okozta halálozásokat tartalmazza.

A máramarosi fertőző betegségek visszaszorulásáról kialakult véleményünk összességében megegyezik azokkal a megállapításokkal, amelyekkel Petrilla Aladár (1959: 373–374.) általában jellemezte a 19–20. századra vonatkozóan ezt a folyamatot: a fertőző betegségek egy része különösebb orvosi beavatkozás nélkül eltűnt (pestis, kolera), ugyanilyen spontán csökkenés indult meg a vörheny, kanyaró és szamárköhögés esetében. Védőoltás – vagyis aktív orvosi beavatkozás – révén sikerült a himlőjárványokat felszámolni, a szóban forgó betegségek egy további csoportjában (tifusz, váltóláz, malária) pedig a 19. század végi járványügyi intézkedésekkel azok terjedését lassítani, a mégis kitörő járványokat viszonylag szűk területre lokalizálni lehetett. Ugyanakkor egyes betegségek (pl. vérhas, járványos májgyulladás) előfordulásának gyakorisága illetve a bennük megbetegedettek száma viszont növekedett – ez azonban valószínűleg nem tényleges térnyerésüket jelentette, hanem a javuló diagnosztikus lehetőségek miatti pontosabb észlelésükre vezethető vissza. A legtöbb fertőző betegség erős szezonális ingadozása, valamint letalitásának (a megbetegedettek halálozási arányának) mértéke a jobb terápiás eredmények miatt jelentősen csökkent. Számolni kell viszont a kórokozók változásából adódó jelenségekkel is – miközben egyes betegségek ereje gyengülhet, másoké erősödhet (közülük talán a legfontosabb az influenza). Számolni kell végül azzal, hogy rendkívüli körülmények közepette, például háborúk idején a korábban megszűntnek látszó fertőző betegségek újból fellobbanhatnak.

Az egyetlen, de igen lényeges különbség az országos trendekhez képest abban látható, hogy e folyamatok Máramarosban jelentős, legalább egy generációnyi időbeli csúszással zajlanak le. E lemaradás mögött egyaránt megtalálható a változásokhoz szükséges gazdasági alapok gyengesége, a népesség egészségi állapotának javulásához elengedhetetlen szemléletváltozás lassú térnyerése és az egészségügyi szervezet modernizálódásának igen vontatott üteme.⁸ (Erre azonban még visszatérünk.)

⁸ A sebészek (chirurgusok) egyetemet végzett orvosokkal történő felváltása az 1890-es években zajlik le, Máramaros korszerű kórházi rendszere is csak a századforduló környékére kezd kiépülni, a bábák között pedig a szakszerűen képzettek csak a 20. század elején kerülnek többségbe. Ugyanakkor az írástudatlanság még 1910-ben is szokatlanul magas (a 6 éven felüli népesség 73 százaléka analfabéta), vagyis a megye falusi népessége még ekkor is csaknem teljes mértékben a hagyományos világ verbális kultúrájában és szokásrendszerében él.

5.15 ábra

A halálokok szerkezetének változása 1892 és 2006 között (100 ezer lakosra jutó halálozás) a)

a) Az 1892 és 1910 közötti adatok a történelmi területre vonatkoznak

Forrás:Klinger 1996: 204, Demográfiai évkönyv 2001: 242-251, Józán 2008: 76. alapján.

5.16. táblázat - A halálokok szerkezetének változása

év	fertőző	rosszindulatú daganatos	keringési	légzőszervi	emésztőszervi	egyéb ^{a)}	erőszakos	összes	ebből rosszul meghatározott
1892 ^{b) c)}	20,9	...	7,3	8,7	7,5	54,4	1,2	100,0	...
1900 ^{c)}	23,1	1,5	10,7	13,8	11,5	37,0	2,3	100,0	26,2
1910 ^{c)}	22,6	2,2	13,0	13,8	9,4	36,1	3,0	100,0	27,1
1921	19,6	3,1	12,0	13,8	8,0	40,7	2,8	100,0	16,9
1930	17,3	6,6	18,3	14,6	10,0	29,0	4,1	100,0	14,4
1941	13,5	8,3	23,2	12,7	6,5	31,3	4,5	100,0	17,7
1948	13,9	10,7	29,7	11,5	6,2	23,0	4,8	100,0	16,7
1960	4,4	16,6	44,5	8,8	4,1	15,6	5,9	100,0	4,5
1970	2,3	18,5	53,7	4,9	3,8	8,9	7,9	100,0	0,4
1980	1,0	18,9	52,9	6,9	4,9	6,9	8,5	100,0	0,1
1990	0,6	21,2	52,5	4,6	6,2	5,8	9,1	100,0	0,1
2001	0,5	25,5	51,0	3,3	7,2	5,3	7,2	100,0	0,2
2006	0,4	25,6	47,5	4,7	7,3	7,7	6,7	100,0	0,1

a) egyéb betegségek és rosszul meghatározott halálokok

b) a halálokok közel harmada pontatlanul meghatározott, így azok szerkezeti arányai is bizonytalanok

c) történeti terület adata

Forrás: Klinger 1996: 204, Demográfiai évkönyv 2001: 242-251, Józan 2008: 76 után.

Ha az országos adatokat nézzük, akkor a haláloki szerkezet változása a 19. század vége és a 21. század eleje között a következőkben írható le. A fertőző betegségek aránya a 19. század végén 23 százalék körülire tehető és az első világháború befejeződésétől rohamos csökkenésnek indul. Valamivel később, az 1930-as évektől hasonló folyamat kezdődik a légzőszervi megbetegedések okozta halálozások körében is. Ezzel ellentétes folyamatokat tapasztalunk a keringési rendszer, valamint a rosszindulatú daganatokra visszavezethető halálokok arányának növekedésében. Mindkét csoport súlya statisztikánk kezdetétől folyamatosan növekszik, jelenleg együttesen már csaknem a halálokok háromnegyedét teszik ki. E mögött három hosszabb folyamat húzódik meg: egyrészt csökken a csecsemő- és gyermekhalandóság, vagyis jelentősen visszaesik a halálozások körében azon fiatal korosztályokba tartozók aránya, akik között a két említett betegségcsoport még az átlagnál jóval ritkábban fordul elő. A rosszindulatú daganatok és keringési rendszer körébe tartozó halálokok arányának növekedését segíti az a folyamat is, amely a diagnózisok pontosabbá válásában, a pontatlanul, illetve rosszul meghatározott halálokok arányának nagymértékű csökkenésében mutatkozik meg. (A 19. század végén utóbbiak aránya még az összes halálok körülbelül harmadára tehető.) Végül egyértelmű, hogy a fenti két csoportba tartozó megbetegedések és halálozások számának tényleges gyarapodásával is számolnunk kell. A keringési rendszerrel kapcsolatos halálokok növekedése egyértelműen a népesség öregedésével függ össze – egyre nagyobb azoknak a korosztályoknak az aránya, ahol az ilyen betegségek a szervezet „elhasználódása” miatt előfordulnak, a daganatos betegségek esetében azonban a halálozások növekedése részben a vonatkozó rizikófaktorokkal (főképp a dohányzással) áll kapcsolatban, nem vezethető vissza kizárólag a korszerkezet átalakulására. A halálokok között – különösen az 1970-es és 1990-es évek között – jelentős szerepet játszottak az erőszakos halálokok, de arányuk végig 10 százalék alatt maradt.

Ha más megközelítésből, az egészségtudatos magatartásból indulunk ki, akkor azonban arra a következtetésre juthatunk, hogy a halandósági szerkezet alakulásában egyre jobban „részt veszünk”, a halálokok legalább harmada közvetlenül

összefüggésbe hozható a nem megfelelő életmóddal: az egészségtelen táplálkozással, a mozgás hiányával, a dohányzással, alkoholfogyasztással, valamint a fejlett társadalmakhoz képest magas baleseti aránnyal (Józan 2006: 51-77, 95-101). A tömegkommunikációban sokat emlegetett drogfogyasztás és öngyilkosság hatása e téren mindig sokkal kevésbé volt jelentős, utóbbi aránya még csökkent is a rendszerváltás után. Ugyanakkor rátekintve a halálozás okspecifikus szerkezetének és mértékének változására az egész áttekinthető időszak során azt is megállapíthatjuk, hogy a demográfusok és közegészségügyi szakemberek által feltárt, az 1960-as és 1990-es évek között lezajlott epidemiológiai válság nagyságrendileg messze elmarad azon nagymértékű pozitív változás mögött, ami a 19. század vége és az 1960-as évek között a halandóságban lejátszódott. (Ha próbálunk optimistán nézni a fejleményekre, akkor azt mondhatjuk, hogy talán ez volt az a „tanulópénz”, melyet az észak-nyugat európai társadalmakéhoz képest rendkívül gyors halandósági átalakulásunk kapcsán meg kellett fizetnünk.)

Ha a halandóság átalakulását egységes folyamatként kezeljük, akkor érdemes szóba hoznunk azokat a modelleket, amelyeket a demográfiai kutatás erre a folyamatra kidolgozott. Konkrétan két teóriáról kell szólnunk: az epidemiológiai átmenetről, és az egészségügyi átmenetről. Az **epidemiológiai átmenet** fogalmát Abdel R. Omran (1971) vetette fel 40 évvel ezelőtt. Eszerint a halandóság átalakulása három szakaszban zajlott, illetve zajlik le a különböző népeiségekben:

a) Az első szakaszban a népesség halandóságát a ciklikus ingadozások jellemzik, melyek erőteljesen fékezik a népességszám növekedését. Sehol sem fordul elő a halandóság folyamatos csökkenése. A ciklusok mögött különböző járványokat, éhínségeket és az ezekhez kapcsolódó háborúkat találjuk. A születéskor várható élettartam általában 30 év körüli;

b) A második szakaszban a nagy járványok előfordulása megritkul, megszűnnek az éhínségek és ettől kezdve az endémiák (a súlyos esetben halált okozó fertőző betegségek, elsősorban a TBC), valamint az úgynevezett gyermekbetegségek előfordulása marad változatlan. Megindul a halandóság folyamatos csökkenése, a várható élettartam fokozatosan 50 évre emelkedik;

c) A harmadik szakaszban a halandóság csökkenése tovább folytatódik. A baktériumok és vírusok felfedezése és az aktív védekezés megkezdése révén sikerül a fertőző betegségeket nagyrészt kiszorítani a halálokok közül. A vezető szerepet a krónikus degeneratív (idült, nem fertőző) betegségek veszik át a halálokok között. Ebben a szakaszban a szívbetegségeknek, az agyér-betegségeknek, a daganatos elváltozásoknak van alapvető szerepük. A népességnövekedés szabályozójának szerepét a halandóságtól a termékenység veszi át, a születéskor várható élettartam 50 év fölé emelkedik.

Mindezekből a folyamatokból a gyermekek és a fiatal nők profitálnak leginkább. A halandósági változások ugyanakkor bonyolult összefüggésrendszerben következnek be. A halandóság alakulásában fontos szerepet játszhatalnak gazdasági – társadalmi változások (például a táplálkozási lehetőségek javulása a népesség számottevő részében), illetve a változások hatása tovább terjed. A csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenése például ösztönzi a termékenység korlátozásának folyamatát.

Néhány évvel ezelőtt Jacques Vallin és France Meslé (2004) tovább fejlesztette Omran elméletét és bevezette az egészségügyi átmenet szélesebb fogalmát. Eszerint ennek első szakaszát az Omran által megalkotott epidemiológiai átmenet képezi, a második szakasza az 1970-es években elindult kardiovaszkuláris forradalom (a keringési rendszer betegségeit gyógyító eljárások ugrásszerű fejlődése), a harmadikat pedig az öregedési folyamat lassítására irányuló, 20. század végén kibontakozó törekvés képviseli. Úgy tűnik, sikerül elérni, hogy a degeneratív betegségek⁹ progresszióját (kifejlődését) különféle gyógyszerekkel, és a megfelelő életmódra vonatkozó tanácsokkal eredményesen lassítsuk, így a halálozás is egyre idősebb életkorban következik be. Az egészséges életmód szerepe egyre inkább növekszik, minél kevésbé befolyásolják a halandóságot a természeti tényezők. Az egészség megőrzése érdekében a járványok elleni küzdelmet fokozatosan felváltja az egészségkárosító szenvedélyek és a környezetrombolás elleni fellépés. A 19. században indult demográfiai átmenet

⁹ Valamely szerv „elhasználásából”, „kopásából” származó, fokozatosan kialakuló betegségek.

végét jelző, jelenleg 65–70 év közötti születéskor várható átlagos élettartam további növekedése várható. A halálozási kor növekedése előreláthatólag a mentális okokkal összefüggő halálozások arányának növelését fogja előidézni.

Nem időzünk tovább az itt röviden összefoglalt gondolatmenetekenél. Két tanulság mindenképpen levonható belőlük. Egyrészt a halálokok változása számos tényező együttes működésének eredményeképpen következik be és meghatározott ütemeket követ. Másrészt már Omran utalt rá, hogy a változások több típusa lehetséges, nem azonos ritmusban és időszakokban folynak le a fentebb röviden összefoglalt halandósági változások a különböző társadalmakban. Magyarország esetében az epidemiológiai átmenet első szakasza az 1870-es években zárul a kolera fenyegetésének összezsugorodásával (de erre a következő fejezetben még visszatérünk). A második szakasz nagyjából a két világháború közötti időszakot öleli fel. A harmadik szakasz kezdete az 1950-es évekre tehető, amikor a gyermekbetegségeket és a TBC-t sikerül visszaszorítani. A keringési rendszerrel kapcsolatos halálozás csökkenésének megindulása – a Vallin – Meslé féle „kardiovaszkuláris forradalom” pedig két évtizedes csúszással, csak az 1990-es években hoz látványosabb eredményeket idehaza. (A hazai fejlődés nemzetközi folyamatokba való illesztését majd a 14-15. fejezetekben kíséreljük meg részletesebb módon.)

5.5. Az élet védelme – intézmények és magatartások

A hazai népegészségügy egyik kiemelkedő kutatója öt jelentősnek mondott problémát sorol fel tanulmányában, melyek közül három érinti a halandóságot: a kedvezőtlen egészségmagatartás, a magas arányú megbetegedések és az ugyancsak viszonylag magas arányú halálozás számos betegség típusnál (Ádány 2004). Mindez kérdésként is megfogalmazható jelen írás szemszögéből: a halandósági viszonyok alakulásához mennyiben járult hozzá a népesség egészségkultúrája és demográfiai magatartása, valamint az egészségügyi rendszer tevékenységének hatékonysága. Természetesen ez esetben jóval nehezebb rövid és adatokkal alátámasztható folyamatokat felvázolnunk, mivel az említett kérdéskörök csak esetenként váltották ki a statisztikusok érdeklődését (illetve ritkán kaptak megbízást a feltérképezésükre). Sokkal inkább esetleges adatokra, illetve egykorú véleményekre kell építenünk, szemben, mondjuk a halálozási korszerkezet felrajzolásával. A kérdéskört tehát két oldalról próbáljuk megközelíteni. A kezdetekre vonatkozóan először bemutatjuk korábban már használt miskolci monografikus jellegű kutatásunk néhány idevágó eredményét, majd utána megpróbáljuk mindezt felülnézetből, az országos adatok alapján összefoglalni.

A halandóság, az egészséggel kapcsolatos magatartás és az intézményrendszer közelről nézve (Miskolc, 1700-1914)

Az alábbiakban három kérdéssel foglalkozunk részletesebben: a közegészségügy szervezetével, a gyógyító tevékenységgel és ezzel összefüggésben az emberek egészségügyi szervezethez, orvosláshoz való hozzáállásával, a népesség egészségi állapotával és utójára, de nem utolsó sorban a lakosság higiéniés viszonyaival a 18. század eleje és az első világháború közötti időszakban.

Első pontosnak mondható adatunk szerint Miskolcon és környékén (a későbbi Nagy-Miskolcon) 1764-ben mindössze két orvos, nyolc seborvos és 16 bába működik. Közülük szinte minden magasabb képzettségű személy Miskolcon lakik, Diósgyőrött egyetlen seborvost és három bábát találunk, a többi helységben pedig csak 1-1 bábát írtak össze (Felsőgyőrött és Mindszentesen bába sincs, utóbbiak Miskolc illetve Diósgyőr egészségügyi személyzetére utaltak.) Miskolcon 1736-ban alapítják az első gyógyszertárat,¹⁰ és a század második felében már bekövetkezik a sebészek és borbélyok szakmai elkülönülése.¹¹ Adataink azt mutatják, hogy a városban viszonylag korán, a 19. század elején megindul a seborvosok

¹⁰ Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy fenntartója, Trangus Illés rosólis (aromásított szeszes ital) árusítására is engedélyt kap. A gyógyszer drága és akkoriban még nem annyira közkedvelt, hogy árusítása önmagában elegendő legyen a patikus megélhetéséhez.

¹¹ Megyei rendelet erősíti meg a Helytartótanács utasítását, miszerint „mostantól senki sem folytathat orvoslást orvosi tudást igazoló törvényes előzetes vizsgálat, s az arról szóló bizonyáglevelél nélkül.” A rendelet előzménye a miskolci seborvosok és borbélyok között kitört vita volt melynek során „nem áttallották egymást lábasokkal is meghajigálni, mondván [a seborvosok a borbélyokról] az ilyenek mindenféle betegség gyógyítását felvállalják, és csak a saját belátásuk szerint gyógyszerezik betegeiket”. (Tóth P.1981: 122)

szakképzett orvosdoktorokkal történő felváltódása. Az 1809. évi összeírás szerint már öt orvos él és dolgozik Miskolcon, míg a seborvosok száma a korábbi hét főről négyre csökken. A 19. század első felében a működő gyógyszertárak száma ugyancsak négyre (vagy ötre) emelkedik.

A gyógyítás, a születés és a halál színtere korszakunkban elsősorban az otthon. Bár a Miskolc történetét összefoglaló munkák szorgalmasan beszámolnak a vizsgált területen található ispotályok, mint gyógyító intézmények történetéről, a valóságban ezek, egy-két kivételtől eltekintve kétes hírű intézmények, inkább a szegényházhoz, illetve az elfekvőhöz álltak közel, mintsem hogy a kórházak előfutárainak lennének tekinthetők. Minden nagyobb felekezet – római katolikus, református, evangélikus, görögkeleti és zsidó – létrehozta a maga ispotályát és a napóleoni háborúk óta többnyire katonai ispotály is működött a városban, a bennük összeírt személyek száma azonban együttesen mindössze 30-40 fő körül mozog a 18. század végén. Működésükbe valamennyire bevilágít a római katolikusok mindszeinti ispotályának néhány fennmaradt, 1790-1792 közötti számadása. Ennek alapján egyértelmű, hogy a szóban forgó intézmény típus tevékenységének középpontjában nem a gyógyítás állt.¹² Mindez persze nem független attól a tényről, hogy a korabeli orvostudomány gyógyítási hatékonysága meglehetősen alacsony fokú, a betegségek többségének kórokozóját nem ismerik és gyakorta a tünetek megszüntetésére használt gyógyszerek és eljárások sem eléggé eredményesek. A legfontosabb gyógyító eljárásokat a köpölyözés, érvágás, izzasztás jelentik, melyekhez hol kisebb, hol nagyobb hatékonyságú gyógyszereket használnak. A népi gyógyításban nagyobb szerepet kapnak a gyógyfüvek, a füstölések és a mágikus eljárások, valamint a "kenés" (masszírozás). A gyógymódok vagy alkalmasak voltak a betegség gyógyítására – a gyógyfüvek egy részét a modern gyógyászat és orvostudomány is használja –, vagy nem. Következésképp a beteg vagy meggyógyult a gyógyszertől, önmagától vagy állapota tovább romlott. Utóbbi esetben a közvélekedés szerint meg kellett nyugodni Isten akaratában.

Részben a fenti alacsony hatékonysággal, részben anyagi okokkal, részben a középkortól kezdve továbbélő mágikus hiedelmekkel függ össze az, hogy a hivatalos orvostudomány és a társadalom nagyobb része között nincs megfelelő kapcsolat. A kor átlagemberének sem pénze nincs gyógyszerre és orvoslásra, sem bizalma nincs iránta. A gyógyító beavatkozásokat rendszerint csak a szemmel látható és gyorsan eredményesen megoldható esetekben – főként sérülések, sebek kezelésében – igénylik és értékelik. A nem egyértelmű tünetekkel járó, belső szerveket érintő betegségek bekövetkezése során a kisszámú felsorolt (és vagyonos) elittől eltekintve a népesség túlnyomó többsége rontást gyanít, vagy – különösen a reformátusok – az Isten büntetését sejtí mögötte. Bár Benkő Sámuel a felvilágosult tudós magabiztosságával már 1781-ben úgy nyilatkozik, hogy „azokat a hatástalan és jól ismert orvosságokat pedig, melyekben a szemfényvesztők és kuruzslók szoktak bízni, akik a fölösleges gyógykezelési időből olykor meg nem érdemelt hasznot húznak, csak kinevetem”, a betegek számottevő része másképp vélekedik a betegségek okairól és megszüntetésük lehetőségéről.¹³ Orvos helyett inkább „orvos asszonyhoz”, népi gyógyítóhoz fordul, gyógyszer helyett gyógyfüveket használ. Annak ellenére, hogy a hivatalos orvostudomány az 1770-es évek óta egyre inkább üldözi a nem hivatásos gyógyítókat, a 19. század közepéig-végéig nem tudja őket teljesen háttérbe szorítani.¹⁴ (Megjegyzendő, hogy bár a gyógyítók és bábák életmódjuk, származásuk miatt sokkal közelebb állnak az átlagemberhez, azért a lakosság bennük sem bíz meg maradéktalanul. Nem lehet véletlen, ugyanis hogy a boszorkányperek, rontással gyanúsítások vádlottjai között a bábák és javasasszonyok igen gyakran fordulnak elő.)

A lakosság egészségügyi állapotának jellemzése ma sem egyszerű, a 18-19. század időszakára nézve pedig csaknem lehetetlen. Bár a 18. század vége óta számos orvosi jelentés maradt ránk, ezek többsége Benkő Sámuel 1781. évi leírásához hasonlóan rövid szöveges beszámoló a legkirívóbb esetekről. Mindössze egyetlen olyat ismerünk (1794-ből), ahol a

¹² Az ápoltsakkal összefüggésben az ispotály által elköltött összegek 8,6 százalékát teszik a gyógyszerekre és betegellátásra fordított kiadások, ezzel szemben 13,5 százalékra rúgnak a sírásás költségei (a többi költség az intézmény fenntartását és a lakók ételmezését szolgálta. A „gyógykezelés” sajátos voltára utal az egyik tétel, miszerint „csináltam egy korbácsot a koldusokra – 45 xr (krajcár)”. (B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/e IV. 501/e 1793/2329.)

¹³ Bár nem vidékünkéről származó adat, mégis érdemes idéznünk egy fálusi körorvos jóval későbbi, 1920-as évekbeli tapasztalatait szemléletességük miatt: „Nálunk a betegségnek csak három oka lehet: a hideg, a munka és a gonosz tekintet (a szemmel verés)... csak az a betegség, ami fáj. A szinte pathológiás indolentia (beteges közöny) mellett azonban a nagyfokú fősvényesség is szerepet játszik az orvosi segítség mellőzésében.” (Váradi 1928: 1210-1211. p.)

¹⁴ A hivatalos orvoslással kapcsolatos kételkedés, valamint a „népi gyógyítók” (természetgyógyászok, csontkovácsok, stb.) elmúlt évtized során kissé átalakult formában történő újra felbukkanása egyébként szembeötölő bizonyítéka annak, hogy a betegségekkel illetve gyógyulással kapcsolatos régi hiedelmek valamennyire még tovább élnek ma is. Vö. Oláh 1986 és Friedrich 1977. (Tanulságos egyébként a két különböző látásmódú írást egymással szembesíteni.)

miskolci lakosság néhány betegségét a beszámolót készítő járási seborvos megnevezi és statisztikai adatokat ad róluk. A felsorolt betegségek a következők: láz, orbánc (sebfertőzéssel bekövetkezett bőrgyulladás), szem- és torokgyulladás, súlyos hasmenés, fejsérülések, szülési sérülés és két nem teljesen világosan leírt gyermekbetegség. Elég egyértelmű, hogy a jelentés csak a ténylegesen előforduló betegségek töredékét sorolta fel, mégpedig azokat, amelyek feltűnő, jól látható tünetekkel rendelkeztek. Egy részük nem is betegség, hanem baleset illetve balesettel összefüggő sérülés. A leírt esetekben a felnőttek 96, a gyermekek 80 százaléka felgyógyult, a többiek elhaláloztak. Ha ezeket az arányokat az akkoriban Miskolcon bekövetkezett átlagosan évi 600 halálesetre vetítjük rá, akkor 100 lakosra évente körülbelül 80 megbetegedés esne, ami ma meglehetősen kevésnek tűnik. Valószínű, hogy az olyan kisebb betegségekkel, melyek nem okoztak munkaképtelenséget akkoriban senki sem törődött, bár nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a meglehetősen magas arányú csecsemő- és gyermekhalandóság miatt fizikailag-biológiailag igen „válogatott” népesség maradt életben, mely a maihoz képest esetleg ellenállóbb volt a természeti hatásoknak és a kisebb fertőzéseknek.

A halandósági viszonyokat a megbetegedések, az életkörülmények és életlehetőségek, valamint az ezekkel összefüggő fizikai állapot mellett komoly mértékben befolyásolták az egyének és a közösség higiéniai viszonyai is. A személyi tisztaság ebben az időben meglehetősen alacsony fokon áll. Az emberek keveset tisztálkodnak, ruhájukat ritkán mossák, ritkán cserélik, és alsóneműt sem hordanak – a férfi és női alsó nadrágok csak a 20. században terjednek el a köznép körében. Új jelenség, de nem tudjuk, hogy mennyire általános, hogy a piszkos ruhát és állapotot egyesek már szóvá teszik: Csala János vargalegény „oly csintalanul és szennyesen zsíros ingben járt, mint a’ kondás,... az asztalomnál ült ’s nem szégyenlette a’ haját ott (z)sírral kenni...” panasolja mestere. A mosdás hiányosságait egyébként még 20. század eleji források is gyakran szóvá teszik.¹⁵

Bár nem miskolci tapasztalatot tükröz, de a városi köznépre valamint a környező falvakra minden bizonnyal érvényes lehet Venczel József járási seborvos 1797. évi dél-borsodi látogatásának tapasztalata, mely romlott ételek fogyasztásáról, szellőtlen lakásokról, a táplálék és a lakosság piszkosságáról ad számot.¹⁶ Tévedés azonban azt hinni, hogy ebben az időben rossz tapasztalatok kizárólag a szegényebb falusi népesség körében gyűjthetők. Božena Němcova szerint a 19. század közepi Miskolcon is „rendetlenek, piszkosak ezek a nagyságák és minden „noblesse” ellenére mindenütt nagy a rendtelenség, szenny, a gyermekével egyik sem törődik, jó a gyermek úgy, ahogy van”.

Az emberek közvetlen környezetéhez hasonlóan kritikán alulinak nevezhetők az egykori köztisztasági viszonyok is. A házak többségében nem volt külön illemhely, mindenki úgy, és ott oldotta meg ezzel kapcsolatos gondjait, ahogy tudta. Bár a lakosok felháborodtak akkor, ha valaki szükségét pont az ő házuk előtt végezte, egész korszakunkat végigkíséri a város és a megye állandóan megismételt – és ebből következőleg valószínűleg kevés eredménnyel járó – felhívása és fenyegetődzése a köztisztaságra való ügyelésre. A prágai polgárosszony 1850-ben még ugyanúgy panaszkodik „az utcákon mindenütt fellelhető piszkokra,” mint a közel másfél évszázaddal azelőtti hatósági rendelkezések.¹⁷ Mindez azonban nem sokat segített a betegségek megelőzésében. A város területén levő ásott kutak legnagyobb része – és így gyakorlatilag az egész rendelkezésre álló ivóvíz készlet – fertőzött, 1913-ig nem épült vízvezeték Miskolcon. Meg kell azonban mondanunk, hogy az itt felsoroltak inkább átlagos, mint annál rosszabb viszonyokat tükröznek. A magyarországi közegészségügyi monográfiák még az 1920-1930-as években is sok tekintetben hasonló viszonyokat írnak le a magyarországi falvakra és városokra vonatkozóan. Ha összefoglalóan jellemezni kívánjuk a lakosság közegészségügyi helyzetét, akkor arra

¹⁵ Erre vonatkozólag ismét kései, nem borsodi példákat idézünk frappáns megfogalmazásuk miatt (amelyek nagy valószínűséggel területünkre nézve is érvényesnek tekinthetők): „sok esetben találunk olyan beteget, akit a bábaasszony fürdetett meg utoljára... egy tálnyi vízben öten-hatan megmosakodnak egymás után, legtöbbször szappan nélkül, vagy olyan házi szappannal, amely nem habzik, tehát a piszkot sem oldja le ...szájukat, fogukat soha nem mossák ...” (Szarvas 1932: 31. p.).

¹⁶ „istállóban szokták az akármínemű husokat füstölteni ...az tésztát az parásban avagy hamuban sütötték ...az házak avagy szobák tisztátalanok, büdösök, az levegő benne el vagyon rekkenne...az ganait egy garmadra szokták hordani házak előtt, és úgy azon kikelett felé és nyárban azon hasson heverni szoktak .. az vizeknek ki áradásával sokszor történt, hogy a halak meg fultak és azokat az szegényebb ember meg eszi avagy megette...” (B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/e. 1795/ 429. Jelentés Szentisvánról.)

¹⁷ A köztisztasági helyzet érzékletesebb bemutatása érdekében az 1788. évben kiadott megyei rendelet kidobolt szövegének egy részletét idézzük: „Tapasztalván, hogy nem tsak falúhelyeken, sőt még a’ mezővárosokban is mindenféle tsintalanságok az utzákra ki öntetnek, sőt ami nagyobb dolog kutyákat és egyéb el vezett marhákat az utzákra ki hajítanak, az helység és város bírának kemény és el kerülhetetlen büntetés alatt meg hagyatik, hogy illy emberi és marha egészségét meg vesztő és így mindeneknek ártalmas rendelések el hártására különös gondjok legyen, az meg döglött marhákat, ugy egyéb állatokat messze a falutól el ássák ...” (B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/b. Spec. XXII. 138. 1788. december 1.)

valószínűleg alkalmazható azon érzelemtől fűtött leírás, melyet egy 20. század elején író orvos vetett papírra falujáról – mely egyébként egy Borsodnál lényegesen fejlettebb viszonyok között élő kisalföldi település volt: „a lakosság egészségügyét főképpen három dolog jellemzi: tudatlanság, tisztatlanság és indolentia (nemtörődömség)...egyetlen egy szobában élnek, főznek, alszanak, szaporodnak és halnak meg ...alig van család, ahol valami több esztendő betegeget ne lehetne találni...”

A lakosok, ha nagy ritkán igénybe is veszik az orvos segítségét, sem a gyógyszerekkel kapcsolatos utasításokat, sem a járványok esetén az elkülönítésre, fertőtlenítésre vonatkozó tanácsokat és rendelkezéseket nem követik. Ennek egyenes következménye, hogy még a nagy halandósági katasztrófákat nem okozó helyi járványok is rengeteg áldozatot követelnek. Borsod megye még a 20. század elején is az átlagosnál magasabb hastífusz és malária halandósággal „dicsekedhet”. Mindehhez hozzájárul a szegényebb, fizikai munkából nagyobb mértékben részét kivévő társadalmi rétegek gyakorta rossz egészségi állapota és minden valószínűség szerint mennyiségileg és minőségileg gyengébb táplálkozása, túlsúlyos, egészségtelen lakásai és előttünk áll az a környezet, amely közreműködött a Miskolcon és környékén a 18-19. században tapasztalható magas halandóságban és az alacsony várható élettartamban.

Fentiekből eljuthatunk ahhoz a következtetéshez, hogy a halandósági mutatók alakulásában a népesség – talán nem is mindig tudatosan – de pro vagy kontra aktívan közreműködik. Az emberi tevékenységre visszavezethető negatív környezeti hatások rontják az életkörülményeket és a halandósági mutatókat. A város két világháború közötti neves történetírója szerint Miskolc városa „az 1878-as árvíz utáni rendezésig valóban a legegésztelenebb magyar városok egyike volt. Szűk utcái, csatornázás nélküli zsúfolt közei, dohos, vizes lakásai mindenkor melegágyai voltak a ragályok csíráinak” (Marjalaki 1931: 8). Adataink pedig számszerűen igazolják, hogy Miskolc lakviszonyai a 20. század elejéig bizonyosan nem nevezhetők az életmód és a közegészségügyi viszonyok szempontjából ideálisnak. A fürdőszobák csekély száma valószínűsíti, hogy a tisztasággal és a személyi higiénével még a második világháború előtt is komoly problémák lehettek.

A kedvezőtlen higiénés állapotokon, a lakások zsúfoltságán nem segít kellőképpen az, hogy Miskolc népessége már a 19. század végén több mint 90 százalékban rendszeresen igénybe veszi az orvos segítségét, míg a borsodi falvakban ennek aránya csak 50 százalék körüli. Túlzott illúzióink a korabeli orvostudomány pozitív hatásával kapcsolatban ne legyenek. Egyrészt az orvos az élet védelmében hosszú ideig elég szűk területen tudott csak hatékonyan közreműködni. A másik fontos tényező, hogy a kórházaktól – melyek hagyománya (és jó ideig belső állapota)¹⁸ a korábbi, többnyire szegényházként működő ispotályokhoz ment vissza – a „magára valamit adó” lakosság hosszú ideig visolygott. A Miskolci városi kórház 1856-1899 közötti adatai azt mutatják, hogy 10 év alatti gyermekeket gyakorlatilag nem visznek kórházba és a „rendes polgárok” a betegek között csak a 19. század legvégén kerülnek többségbe. Az ápoltak 61 százaléka 1880-ban még cseléd, napszámos, koldus, katona és prostituált, ami nyilvánvalóan nem áll összhangban Miskolc akkori tényleges társadalmi összetételével. Egyébként a kórház betegforgalmi kimutatása szerint az elbocsátott betegek között a ténylegesen meggyógyítottak aránya a század végére nem nőtt, hanem kis mértékben csökkent. Igaz pozitív változások is érezhetők: egyrészt a halálozások aránya is csökkent, másrészt az egészségügyi szolgáltatást igénybe vevők száma nőtt és társadalmi köre kiszélesedett. Ezzel együtt a szülések több, mint 80 százaléka, a halálozások túlnyomó része még a második világháború előtt is a népesség otthonában zajlott le. Összességében azt látjuk tehát, hogy Miskolc és környéke halandósági viszonyai a vizsgált időszak alatt – különösen annak utolsó évtizedeiben – jelentős mértékben javultak, főként a gyermek- és csecsemőhalandóság terén születtek ígéretes eredmények. Megtörtént az egészségügyi ellátás intézményrendszeri kereteinek kiépítése és – legalább is Miskolc városában – pozitív módon változott a népesség orvoshoz/ orvosláshoz való viszonyulása is. Mindezek összességében megteremtették a további előrelépésekhez szükséges kiindulási alapokat.¹⁹

A halandóság, az intézményrendszer, és az egészséggel kapcsolatos magatartás alakulása felülnézetből

¹⁸ Az 1870-es években a városi kórházban még mindössze egyetlen fürdőszoba van, a kórtermek zsúfoltak, az ápolók együtt laknak a betegekkel. A higiéné nem megfelelő, így az 1874. évi tífuszjárványnak nem csak a betegek, hanem a kórházi személyzet egy része is áldozatul esik.

¹⁹ Az alfejezet monografikus jellegű, Miskolc népességtörténetét összefoglaló munkáinkon alapul (Farágó 2000, 2003) – az idézetek forrásai ott részletesen megtalálhatóak.

Magyarország népességének életesélyei a 19. század második felétől kezdve nagy mértékű változásokon mennek át. Ennek számos és szerteágazó oka lehet, összefoglalására eddig a kutatás nem igen vállalkozott. Mi is csak feltételezésekkel élhetünk. Tudunk arról, hogy a táplálkozás összetételében történnek bizonyos változások, számos fertőzésveszélyt megszüntettek a nagyszabású lecsapolási és folyamszabályozási munkák, melyek felszámolták a mocsaras és árvizes területek nagy részét. A mezőgazdasági technológia fejlődésével, a terméshozamok növekedésével és a közlekedési infrastruktúra kiépülésével fokozatosan javultak a táplálkozás feltételei. Végül, de nem utolsó sorban minden bizonnyal jelentős hatással lehetett a halandóság csökkenésére az országos közegészségügyi szervezet 19. század utolsó harmadában nagy ütemben történő kiépülése.

Nézzük meg az utóbbit egy kicsit részletesebben. Az 1720-as évektől az újonnan létrejött központi igazgatási intézmény, a Helytartótanács hosszú sorban, rendszeresen jelenteti meg a megyei és városi egészségügyi szervezetet, az orvoslást, a gyógyszertárakat, a szülészeti, a temetkezést szabályozó rendeleteit és utasításait. A közegészségügy javítására vonatkozó központi óhajok azonban nagyrészt nem teljesülnek, mivel az orvoslással, szüléssel foglalkozók száma egészen a 18. század végéig igen alacsony, illetve művelői részben nem elegendően, vagy egyáltalán nem képzettek. Magyarországon az orvosképzés csak 1772-ben indul meg, addig egyetemet végzett szakember csak külföldről (vagy külföldi képzésen keresztül) kerülhetett be a magyar egészségügy szervezetébe. A sebészek és gyógyszerészek képzése egészen a 18. század végéig céhkeretekben történik, bár a század közepétől kezdve a hatóságok már tudásukat ellenőriztetik az egyetemen, illetve a megyei vagy városi orvossal (a mai fogalmaink szerinti tisztiorvossal). Ezzel szemben a bábák időszakunk elején még többnyire csak „beletanulnak” a mesterségbe. Az egyházi és világi hatóságok hosszú ideig elsősorban azzal foglalkoztak, hogy utóbbiak megfelelőképpen el tudják látni (a római katolikus rítus szerint) az életképtelennek látszó újszülöttek szükségkeresztelésének feladatát. Csak a 18. század utolsó harmadában kéri tőlük számon egy rövid képesítő tanfolyam elvégzését. A gyógyító tevékenység jelentős részét még a 19. század első felében is a népi gyógyítók („orvosasszonyok”, „tudósemberek”, „javasasszonyok”) végzik, akik ismereteiket generációról generációra szálló szájhagyomány és tapasztalat útján szerzik.

Nem utolsó sorban a járványok pusztítása és a fertőző betegségekben elhalálozottak magas aránya vezetett oda, hogy a közegészségügyi szervezet alapjainak lerakása a 18. század végén mégis elkezdődik. Létrejönnek a tisztiorvosi hivatalok – előbb a megyék, majd a járások számára is kötelezővé teszik orvos, illetve seborvos alkalmazását. A Helytartótanács elrendeli a halottkémlést, a bábák, gyógyszertárak rendszeres ellenőrzését, 1813-tól kötelezővé teszi a himlőoltást. A 18–19. század fordulóján a nagyobb helységekből megindul a kórházak létrehozása. A közegészségügyi szervezet minden részletre kiterjedő kiépülése elsősorban a régi városokban kezdődik el, ezek többségében a 18. század végén már számos orvos dolgozik és megtaláljuk a legfontosabb egészségvédelmi intézményeket. Ezzel szemben az alföldi területeken és a peremvidékek városaiban ez a fejlődés csak a 19. század első felében – a század közepén indul meg, a falvakban pedig inkább csak a 20. században. Emiatt a közegészségügyi intézményrendszer működésének pozitív hatása az országos halandósági adatokban elég későn, csak az 1870-es évek után kezd megmutatkozni.

Amikor a népesség közegészségügyi helyzetének alakulását próbáljuk felvázolni, akkor nem biztos, hogy pusztán a – sokszor csak későn létrejött – intézmények és az orvos szakma történetére kell összpontosítani figyelmünket. Utóbbiak működésének hatékonysága ugyanis meghatározó mértékben függ attól, hogy a gyógyításra szakosodott egészségügyi személyzet, az egészségi problémák megelőzésére törekvő igazgatás intézkedéseit, utasításait a lakosság mennyire érti meg és fogadja el, és a nyújtott védelmet és szolgáltatásokat milyen mértékben veszi igénybe. A felvilágosodás kormányzati rendelkezései között a 18. század elejétől számos olyan rendeletet, utasítást találunk a köztisztaságra, a járványok terjedésének megelőzésére, az egészség vigyázására vonatkozóan, amelyeket több mint egy évszázadon keresztül sorozatosan megismételnek, vagyis nem mentek át a köztudatba, nem tartják be azokat. A népesség egészséggel kapcsolatos magatartása a Kárpát-medencében is igen lassan változik a 18 – 19. század folyamán, hisz az ennek többé – kevésbé alapfeltételét jelentő rendszeres és kötelező iskoláztatás is, mely ténylegesen csak az 1860-as évek végén indul el.

5.17 kép

Illemhelyek és szennyvízelvezetés a Tabánban a 19. század második felében

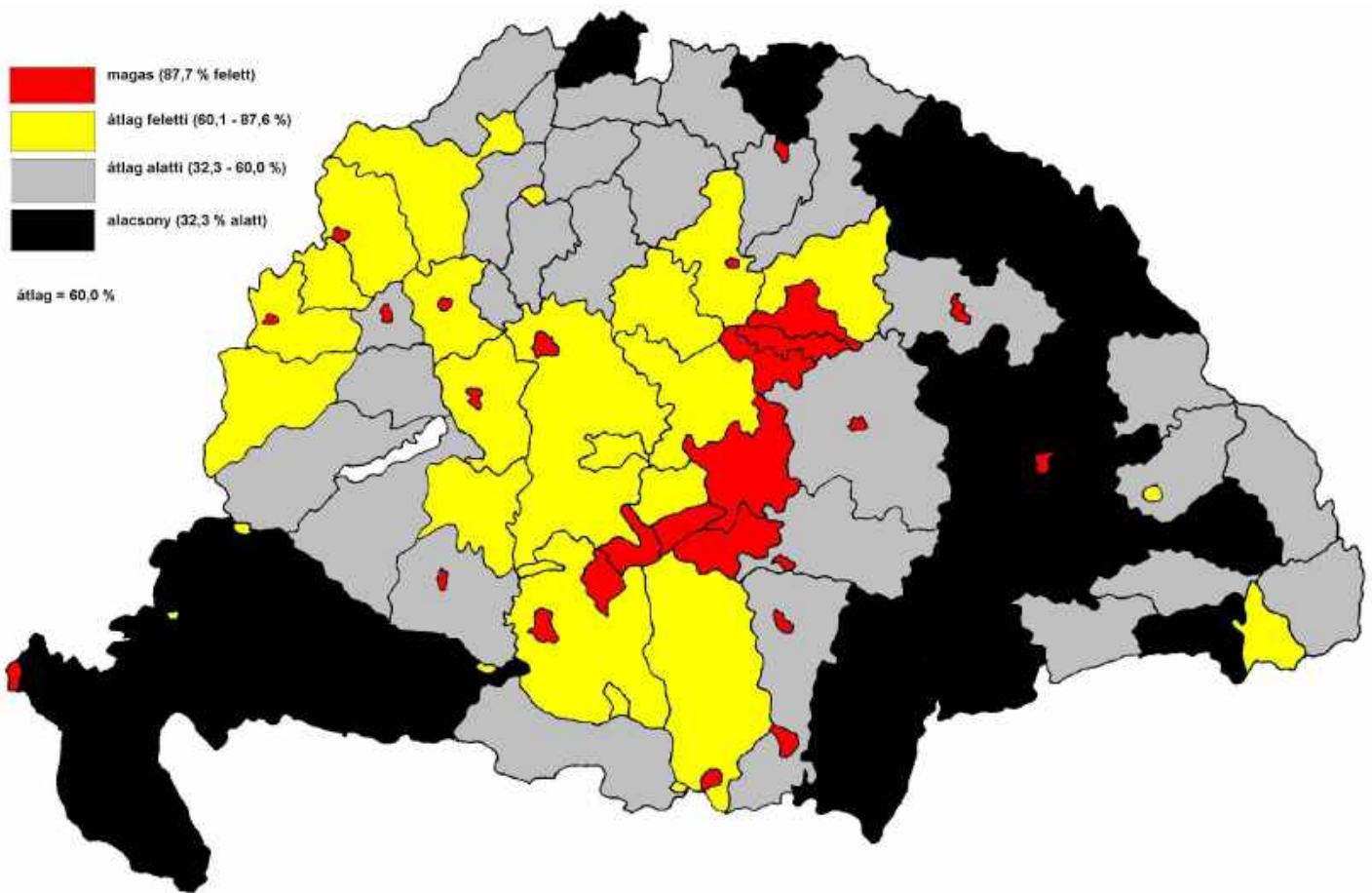
Forrás: Jalsovszky – Tomsics 2003: 30 (részlet)

A köztisztasági viszonyok mai szemmel nézve kritikán aluliak. A képen látható, a budai Ördög árok partján álló házak árnyékszékei tartalmukat még az 1870-es években is közvetlenül a patakba ürítik (a vízöblítés sajátos formája), mely azt egyenesen a Dunába szállítja.²⁰ A jóval későbbi, 1949. évi népszámlálás szerint a 20. század közepén a falvak – ahol akkoriban még mindig a népesség 64 százaléka élt – lakásainak 73 százaléka egyszobás, a szobák 63 százaléka földes, az egy szobára eső lakók száma 2,9 fő, a vízvezetékekkel ellátott lakások aránya pedig 1,4 százalék. Fürdőszoba, angol WC a falvakban gyakorlatilag ekkor még nem létezik (Népszámlálás XII: 210-211, 221). Ilyen körülmények között nem csoda,

²⁰ Egyébként a főváros budai oldalának szennyvize a 21. század elejéig tisztítatlanul ömlött a Dunába.

hogy egy képzett orvos által elvárt higiéné megvalósulására kevés az esély – így talán a fentebb röviden idézett vidéki orvosok dühösen kétségbeesett megjegyzései is érthetőbbek lesznek (szembe találtak Budapest és az egyetem után a hazai valósággal).

Ebben a világban a gyógyító tevékenység jelentős része kisebb bajok esetében évszázadok óta a családon belül történt a generációról generációra szálló hagyományos tapasztalat alapján. Súlyosabb esetekben a bábát, javasasszonyt, gyógyító embert – no, és természetesen a templomot – keresték fel. Az orvos és az orvostudomány igénybe vétele az elit és a városi ember kiváltsága maradt egészen a 19. század közepéig – második feléig. Egy-egy megyében a hivatalból alkalmazott megyei (fő)orvos mellett csak néhány seborvos működik vagy egy-egy nagyobb helységben megtelepülve, vagy vásárokon vándorolva, gyakorolva gyógyító mesterességét.²¹ Az ismeretlentől való félelem, a személyes találkozás hiánya, a társadalmi távolság ily módon eleve bizalmatlanságot keltett az orvostudomány iránt, melynek leküzdése csak a 19. század folyamán kezdődik meg. (Az 1831. évi járvány alkalmával még számos orvost kis híján meglincseltek azzal a váddal, hogy ők az okai a kolera terjedésének, sőt szánt szándékkal mérgezik gyógyszereikkel az embereket.)

5.18 térkép

Az élet értéke: a törvényhatóságok közötti különbség az orvosi segítség igénybevételének mértékében (1911)

Forrás: MStK 50: 95-96*

A hivatalos egészségügy elfogadottságának mértékét – és egyúttal elérhetőségét mind földrajzi, mind anyagi értelemben – alighanem jól tükrözik a századforduló hivatalos statisztikái. Térképünk azt mutatja, hogy 1900 körül már gyakorlatilag

²¹ A seborvos (chirurgus, borbély, felcser) alatt nem a mai egyetemi végzettségű sebészorvost kell értenünk. Mindennapi tevékenysége többnyire sebek kezelését, foghúzást és érvágást, esetenként pedig a fodrász mesteresség gyakorlását jelentette.

minden városi beteg halála előtt orvosi kezelésben részesül, míg a falvakban ez az arány épp, hogy eléri az 50 százalékot, az elmaradottabb területeken – Erdély egyes területein és Horvátországban – pedig csak 20–30 százalék körüli. Ráadásul feltételezhetjük, hogy a lakosság tisztában volt a baj súlyosságával, ha orvost hívott, mivel a statisztika csak a halál előtti orvosi segítség igénybevételére kérdezett rá. Vagyis a könnyebb esetekben a hivatalos egészségügy igénybevétele a falvakban még ennél is jóval ritkább lehetett. Úgy véljük, valahol itt lehet a nyitja annak, hogy a 19. század második felében még rosszabb halandóságú magyarországi városok az első világháború után maguk mögé utasítják a vidéket a továbbélési valószínűség tekintetében. És alighanem ez az állapot játszik közre az országos halandósági mutatók első világháború előtti javulásának lassúságában is.

5.19. táblázat - Egészségügyi személyzet és intézmények

történelmi Magyarország									
Év	kórház	gyógyszertár	kórházi ágy	orvos	sebész ^{b)}	gyógyszerész	okleveles szülésznő	szülésznő okl. nélkül	forrás
1840	(60) ^{a)}	383	(5 816) ^{a)}	642	1 353	(324) ^{b)}	(405) ^{c)}	...	Tafeln 1840
1857	...	456	...	1 222	1 489	633	2 774	...	Gortvay 1953: 237
1881	307	890	MStÉk 1894: 70-75, Kempler 1984: 39
1893	341	1 794	17 712	3 955	511 ^{e)}	1 429	8 276	...	MStÉk 1894: 70-75
1913	462	1 775	48 578	6 090	92	2 041	14 815	3 485	MStÉk 1913: 68-70
mai Magyarország									
1921	187	1 170	27 159	4 476	13	968	5 582	552	MStÉk 1919-1922: 35-36
1938	304	1 567	48 898	10 590	...	1577	4809	278	MStÉk 1938: 40-41
1955	...	1 361	64 550	14 153	...	2 754	3 618	...	StÉk 1949-1955: 305-319
1970	...	1 406	84 543	23 524	...	3 509	1 897	...	StÉk 1973: 427-432
1990	...	1 479	105 097	38 172	...	3 390	2 695	...	StÉk 2001: 159-165
2001	...	2 049	80 504	39 648	...	5 024	2 041	...	StÉk 2001: 159-165

a) csak katonai intézmények

b) Erdély nélkül

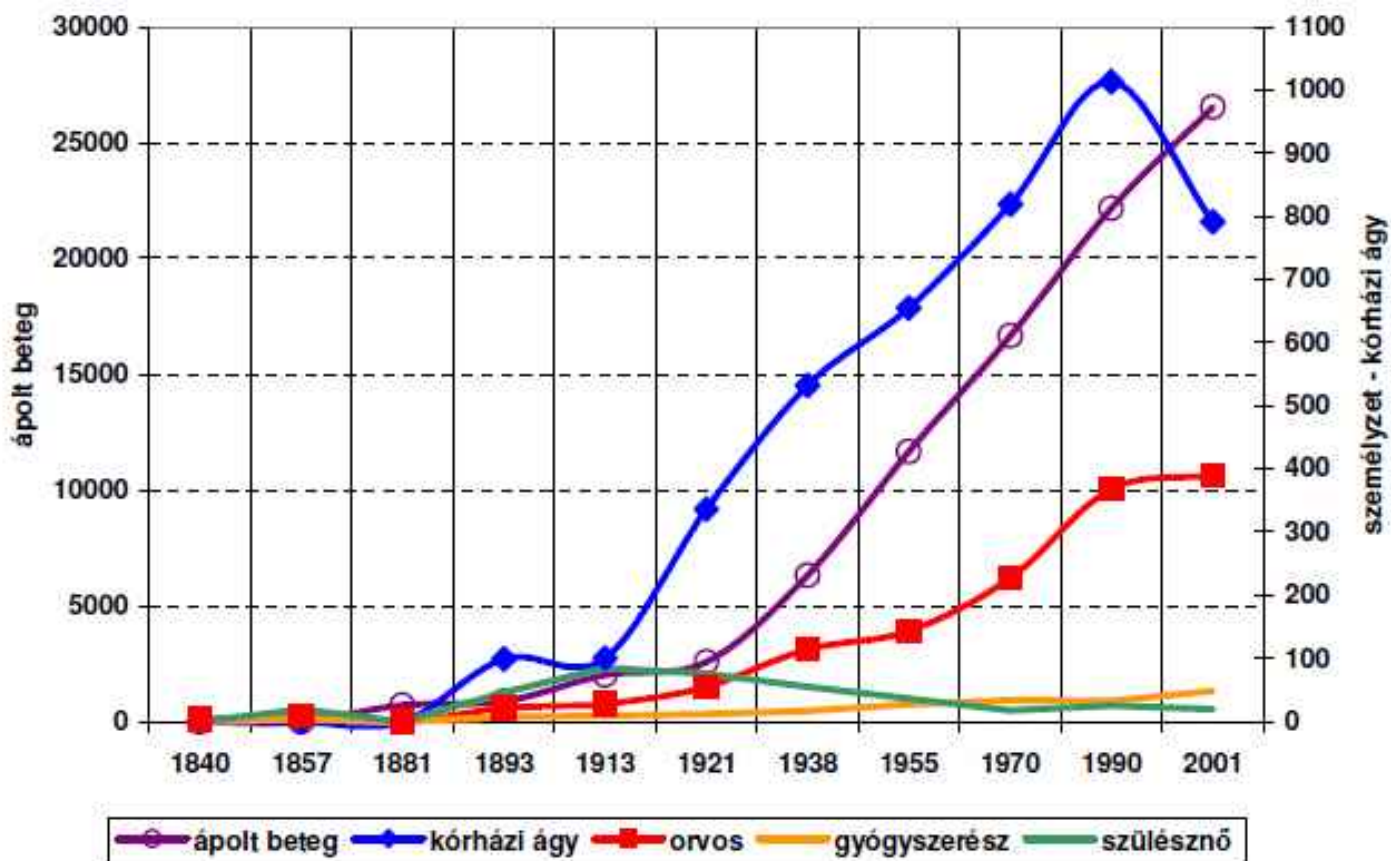
c) csak az önkormányzati alkalmazásban levők

d) Vajdaság nélkül

e) a sebészképzést 1872-ben beszüntették

A népesség egészségügyi magatartásával szemben viszonylag könnyebben és pontosabban felvázolható a gyógyításra hivatott, az élet védelmét szolgáló egészségügyi intézményrendszer kialakulásának adatsora. Bár 1848 előtti számaink még jelentős bizonytalanságokat hordoznak magukban, és összehasonlítható idősorok lényegében csak 1893-tól kezdődően állíthatók össze, még az adattöredékek is dinamikus változást és növekedést sejtetnek. Hosszú távon egészen az 1980-as évekig az orvosok, gyógyszerészek és kórházi ágyak számának dinamikus növekedése tapasztalható. Két terület viszont más utat követ. A sebészek számának növekedése a 19. század második felében megáll, képzésüket 1872-ben beszüntetik – jobban mondva az tartalmilag korszerűsödik és áttevődik az egyetemi orvosképzésbe. Kicsit hasonló fejlődést mutat

a szülésznek számának alakulása. Esetükben létszámuk növekszik egészen az első világháborúig. E mögött a hivatalos egészségügyi képzést nem kapott bábák szakmából történő kivezetése rejlik. Az első világháború után azonban a szülésznek száma is csökkenni kezd. A csökkenés valószínűleg a szülőotthonok megjelenésével kapcsolatos, de feltehetőleg közre játszik benne az orvosok szülés segítésében játszott szerepének növekedése is, mely a szülésznot apránként az orvos segítségévé fokozza le.

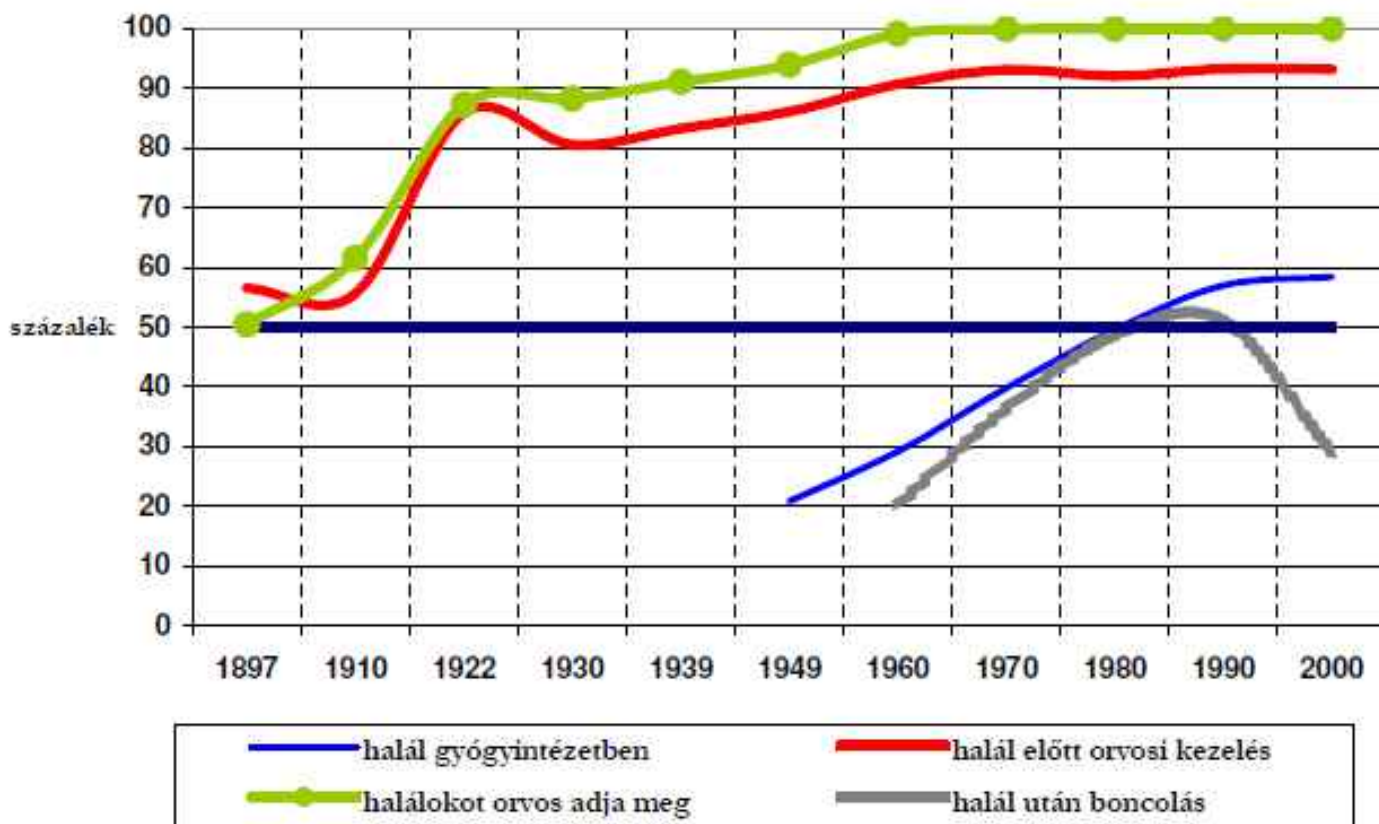
5.20 ábra

Az egészségügyi ellátottság változása 100 ezer főnyi népességre számítva (1840-2001)

Forrás: 5.19. táblázat

Ha a népesség egészségügyi ellátottságára vonatkozó néhány hosszabb távon kiszámítható mutató görbáját nézzük, akkor azokon három jelenség szúr szemet. Elsőként az, hogy az előző táblán látott létszámbeli és intézményi dinamizmus ellenére a lakosság egészségügyi ellátottsága az első világháború előtt mennyire alacsony szinten áll mai szemmel nézve. Lényegében azt látjuk belőle, hogy az egészségügyi intézményrendszer a 20. század elejéig a lakosság elsőprő többségét kitevő alsó rétegeket tulajdonképpen szinte egyáltalán nem éri el. (Ez egyúttal hallgatólagosan azt is jelenti, hogy az első világháború előtti halandóság csökkenésében a közegészségügyi intézkedéseken túlmenően az orvostudománynak nem lehetett túl sok szerepe.) A másik szembevetendő jelenség az egészségügyi szolgáltatások (a kórház) igénybevételének igen nagymértékű növekedése az első világháborút követő időszakról kezdve egészen az 1980-as évekig. Alighanem ez is közrejátszhatott abban, hogy az 1960-as évekig tartott a halandóság csökkenésének talán legdinamikusabb korszaka. A harmadik érdekes jelenséget az orvosok számának stagnálását és a kórházi ágyak számának csökkenését mutató görbévek jelentik, melyeket nem követ az ápolott betegek számának csökkenése. Ez az időszak ugyanis az, amikor a korábban említett epidemiológiai válság véget ér, és az egy darabig kritikus állapotú férfi halandósági mutatók ismét javulni kezdenek. Vagyis a halandóság és az egészségügyi ellátás szintjét mutató görbék – legalábbis azok, amelyeket használni tudtunk – nem mindig harmonizálnak egymással. (Itt némi párhuzamot érzünk a 2. fejezetben tárgyalt fizikai állapotnál említett betegségtudattal.) A kórházban ápoltak számának lineáris növekedéséből tehát egyáltalán nem biztos, hogy egészségi állapotunk folyamatos romlását kell

kiolvassunk. Jelezheti ugyanis az egészségtudatos magatartás terjedését, az egészségügyi szolgáltatások fokozatosan egyre szélesebb körű elterjedését is.

5.21 ábra

Az egészségügy szerepének növekedése a halálozás körül

Forrás: szerző számításai MStÉk 1897-1939 és a Demográfiai évkönyv 2001 (CD Rom kiadás) után

Manapság az egészségügyi intézmények jelentős szerepet játszanak az egyén életének végén. Adataink szerint Magyarországon az elhunytak közel 60 százaléka kórházban fejezi be életét, de több mint 90 százalékát kezelték előtte, haláluk okait pedig ma már 100 százalékban orvosok állapítják meg. (A rendszerváltásig az elhunytak közel felét is boncolták, ami a haláloki statisztikák pontosságát jelentős mértékben fokozta.) Mindebből azonban még nem következik, hogy kizárólag az egészségügyi rendszer határozza meg a halandóság mértékét. Bizonyára helytálló Józán Péter véleménye, miszerint Magyarországon az életkilátások javulása az 1960-as évekig főleg az orvoslásnak köszönhető (Józán 2006: 94). Ugyanakkor osztjuk Harald Hansluwka (1989) véleményét is, miszerint az orvostudománynak nagy szerepe van ugyan a halandóság mértékének csökkentésében és a várható élettartam növelésében, de nem tud minden, a halandósággal kapcsolatos problémát megoldani. Nem képes a halandóság mértékét befolyásoló vagyoni és műveltségbeli különbségek csökkentésére, nem tudja felszámolni a települési- és lakásviszonyokból adódó esély eltéréseket, avagy a nemek várható élettartamában megtalálható egyenlőtlenségeket. A tömegkommunikációban hatásosan tált új terápiák, új kezelési eszközök és a műteti technikák, szervátültetések és egyre újabb gyógyszerek halandóságra gyakorolt hatását sem szabad túlbecsülni, hiszen egyelőre csak viszonylag kis kör – főként a fejlett társadalmak tehetős rétegei – tudnak ebből profitálni. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy a helyzet a jövőben tovább javuljon, és – ahogyan ez gyakran megtörtént már az emberiség történetében – egyre többen élvezik majd a fejlődés eredményeit, és végül ez mindenkinek javára válik. De természetesen érvényes marad Arthur Imhof kesernyés megjegyzése is a népesség jelentős része túlvilágba vetett hitének elvesztésével kapcsolatban: „Várható élettartamunk alakulása az utóbbi évszázadok folyamán: néhány évvel

több itt a Földön – de oda az örökkévalóság ... hatalmas mértékben rövidült le a teljes életút azáltal, hogy egyetlen, evilági fázisra korlátozódott. Az örök élet hasonlíthatatlanul tágasabb dimenzióját elvesztettük.” (Imhof 1992: 223)

5.6. Összefoglaló

1. A halál biológiai szükségszerűség, a halandóságot az emberi magatartás – különösen a hagyományos világban – igen kevésbé tudja befolyásolni. Ugyanakkor mindennapos jelenléte miatt a népesség korábban sokkal természetesebben viszonyult a halálhoz;
2. A halandóság mértéke régen a mainál sokkal magasabb, a népességszám változásának meghatározó tényezője;
3. A 19. század első felében, egészen az 1870-es évekig terjedően sorozatos halandósági katasztrófákat jeleznek a halálozás magyarországi adatsorai. Ezt követően azonban ritkulnak a hirtelen ingadozások. Lényegében az 1870-es évektől a magyarországi halandóságunk csökkenő irányzatot mutat;
4. A halandósági viszonyok átalakulását koncentráltan mutatja a különböző életkorokban várható élettartam alakulása. A 19 – 20. század során ebben hatalmas változások történnék, a születéskor várható élettartam 28 – 30 évről 70 közelire nő. Az életesélyek jobban nőnek a fiatal korcsoportokban, valamint a nők között – az élettartam növekedésének folyamatából az idősek és a férfiak kevésbé profitálnak;
5. A 19. század végén még minden ötödik született gyermek meghal egy éves korának betöltése előtt. A csecsemő- és gyermekhalandóság ekkoriban meghaladja az összes haláleset 60 százalékát. A 20. század során azonban ebben hatalmas változások következnek be, a csecsemőhalandóság a 21. század elejére huszadára csökken. Míg a csecsemő- és gyermekhalandóság mértéke egészen a 20. század közepéig lényegében megszabta az összhálakozás alakulását, addig manapság már súlytalan tényező;
6. A 19. század 60 – 70-es éveiben a halálokok nagyjából felét a fertőző betegségek – kisebb-nagyobb járványok – okozták. A haláloki szerkezet a 19. század végétől kezdődően fokozatosan alakul át. A fertőző betegségek súlya először 20-25 százalék közé csökken, majd a 20. század közepére jelentéktelenné válik. A 20. század második felében a degeneratív betegségek képezik a legfontosabb halálokokat, közülük is kiemelkedik a keringési rendszerrel kapcsolatos betegségek, valamint a rosszindulatú daganatok csoportja;
7. Egyre nagyobb a jelentősége az emberi magatartásnak a halálozási kockázat alakulásában. Az életmód, a higiénia, a táplálkozás, a szenvedélybetegségek szerepe egyre fontosabb szerepet játszik az egyén életesélyeinek növelésében, vagy csökkentésében;
8. A közegészségügy és az egészségügyi intézményrendszer kiépülése Magyarországon kései, a 19. század végén jut abba az állapotba, hogy aktívan és hatékonyan segíteni tudjon az életesélyek növelésében. Az orvosok, kórházi ágyak, gyógyszertárak, és általában a lakosság egészségügyi ellátottságának növekedése komoly mértékben segítheti a várható élettartamok növekedését, azonban minden egyenlőtlenséget, minden problémát, amely az egyes régiók, településtípusok és társadalmi csoportok, illetve a nemek közötti halandóság különbségeiben jelentkeznek, nem oldhat meg.

6. Humanitárius katasztrófák

6.1. Bevezető

A katasztrófa fogalma a következőképpen határozható meg: olyan esemény, mely kollektív stresszhelyzetet vált ki, mivel bekövetkezése során az adott közösség tagjainak számottevő része veszélybe kerül, illetőleg veszteségeket szenved el. A fenti meghatározásnak tehát három alapeleme van:

a) nem elszigetelt egyénekre vonatkozik, hanem személyek kisebb-nagyobb közösségét érinti, vagyis nem egyéni, hanem közösségi esemény. (Természetesen ebben a vonatkozásban egy egyéni tragédia is – pl. a családfő halála – csapást jelenthet egy kisközösség számára, de nem katasztrófa az egész társadalom felől nézve);

b) nem pusztán fenyeget egy közösséget – a fenyegetettség a történelemben (máig húzóódon) mindennapos jelenségnek számít –, hanem ténylegesen pusztít, károkat okoz;

c) stressz helyzetet teremt, miután az egyének létét biztosítani hivatott társadalmi rendszer megsérül, illetve alkalmatlannak bizonyul a katasztrófa helyzet kezelésére.

A katasztrófa fogalma meglehetősen viszonylagos. Egy-egy esemény megítélése korszakonként – közösségenként más és más lehet. Ami az egyik közösség vagy egy korszak számára katasztrófa, az másutt vagy más korban lehet, hogy csak kuriózumnak, vagy megszokott jelenségnek számít. A katasztrófák dimenzióik (eredet, időbeliség, terjedelem) szerint többféleképpen csoportosíthatók. Eredetük szerint feloszthatók külső és belső okokra visszavezethetőkre. A katasztrófához vezető belső okok általában a társadalmi rendszerben keletkezett különböző zavarokat jelentik. Altípusai a következők: gazdasági (pénzügyi, termelési, fogyasztási) zavarok; politikai zavarok; technológiai problémák, ellenőrzési zavarok (ellenőrzési feladatok be nem tartása, szabályok megsértése).

A külső okokra visszavezethető katasztrófák két további alcsoportba sorolhatók: egy részük természeti okokra vezethető vissza (vulkánkitörések, földrengések, szökőárok, viharok, árvizek, gát- és földszakadások, járványok), más részük pedig társadalmi okokra (kívülről érkező „begyűrűző” gazdasági válságok, másik rendszer támadása, technológiai eredetű környezeti katasztrófák.). Természetesen a fenti csoportosítások némileg merevek, gyakori, hogy egy-egy konkrét katasztrófa keletkezését az okok összefonódása idézi elő (pl. a politikai és gazdasági zavarok együttesen jelentkeznek, vagy egy járványt a társadalmi rendszer nem kielégítő védekezőképessége, illetve védekező tevékenysége enged katasztrófává fejlődni).

Időbeliség szempontjából a katasztrófák lehetnek hirtelenek, rövid lefolyásúak, hosszú ideig tartók, illetve fokozatosan kifejlődőek, valamint rendszeresen ismétlődőek (krónikusak). A katasztrófák terjedelme kétféleképpen értelmezendő. Megkülönböztethetők a katasztrófák földrajzi kiterjedésük mérete szerint: kis területen koncentráltan vagy nagy területen egyszerre, illetve fokozatosan terjedve (diffúz módon) jelentkeznek. Feloszthatók azonban a katasztrófák az érintett közösség nagysága, az érintettek létszáma szerint is (lokális közösséget, kisebb tájat, régiót, kontinenst, illetőleg néhány tucat főtől egészen a százmilliós nagyságrendig terjedő számú népességet érintőek).

Az egyes katasztrófátípusok társadalmi hatása ismét többoldalúan vizsgálható. Végezhető a katasztrófa vizsgálata annak időbeli szakaszai szerint (megelőző időszak, észlelés, hatás, reakció, helyreállítás). Elemelhetőek a katasztrófa rövid- és hosszú távú hatásai a társadalom különböző dimenziói (környezet, gazdaság, népesség, szűkebb értelemben vett – kapcsolatokra, folyamatokra, szerveződésekre vonatkozó – társadalmi hatások, valamint kulturális-tudati viselkedési és beállítódási hatások) szerint. Végezetül a fenti megközelítések mindegyike több szinten – egyén, kiscsoport, formális és nem formális szervezetek, teljes társadalom – kísérelhető meg.

Egyes kutatók szerint az iparosítás előtti korszakban sok szempontból másként reagálnak az egyének és a közösségek a katasztrófákra, mint a XIX–XX. században. Sokkal inkább támaszkodnak a családi – rokon-szomszédi csoportokra, mint a formális intézmények segítségére, sokkal nagyobb szerepet kap a vallás és mágia, jellegzetes, ma már furcsának tetsző közösségi magatartások (vallásos tömegmozgalmak, bűnbakkeresések) jelenhetnek meg. De nemcsak az egyének és közösségek, hanem a formális szervezetek is másképp reagálhatnak egy-egy katasztrófára – nyilván más válaszok szükségesek és lehetségesek pl. éhínség esetén egy kiépült infrastruktúrával, nemzeti piaccal, átfogó, hatékonyan működő helyi közigazgatási rendszerrel bíró társadalomban, mint egy ezekkel nem rendelkező, hagyományos tevékenység-megoszlásra és hatalmi struktúrára épülő rendi államban.

Gyakrabban előforduló természeti katasztrófák a)	Baktériumok	Vírusok	Ember okozta katasztrófák
	által előidézett járványok b)		
aszály	Pestis	himlő	éhínség
cunami	Kolera	malária	háború
erdőtűz	Lepra	sárgaláz	
földcsuszamlás	Hastífusz	influenza	
földrengés	kiütéses tífusz c)		
vulkánkitörés	TBC típusok	kanyaró	
viharok (jég-, hurrikán, tornádó)		↓	
	Diftéria szamárköhögés vérhas vörheny	} gyermek- betegségek	

6.1 térkép

A humanitárius katasztrófák főbb típusai

- a) ezeken kívül bekövetkezhetnek igen ritkán előforduló, a fentieknél súlyosabb katasztrófák is (pl. meteorit becsapódás)
- b) a kisebb pusztításokat okozó, ritkábban illetve főként Európán kívül előforduló fertőző betegségek nélkül
- c) előidézője rickettsia (a vírushoz hasonló, de méretében a vírus és baktérium között álló kórokozó)

Források: Faragó 2005: 21 után

Az alábbiakban kifejezetten azokra a katasztrófa típusokra összpontosítjuk figyelmünket, melyek erőteljes demográfiai hatásokat fejtenek ki, és jelentős mértékben beavatkoznak a népesedési folyamatokba. A használt szakirodalom a természeti katasztrófák 14 típusát sorolja fel, de ezek többségével szerencsére nem kell foglalkoznunk (6.1. táblázat). A Kárpát-medencében az emberi életet komolyan fenyegető természeti katasztrófák a 19. század végéig ugyanis szinte kizárólag az éhínségekre korlátozódtak (és nemzetközi összehasonlításban utóbbiak sem számítottak igazán gyakornak és komoly

méretűnek). Vulkánkitörések, szökőárok, tornádók, hurrikánok az ország fekvése, természetföldrajzi adottságai miatt az utolsó néhány évezredben nem fenyegették ezt a területet, és az eddigi kutatások azt mutatják, hogy komolyabb pusztítással járó földrengések is csak 200–300 évente fordulnak elő. Kivétel ez alól csak a Kárpát-medence folyami árvizei jelentenek, azonban ismereteink szerint ezek pusztítása is inkább az anyagi javakat, illetve a háziállatokat fenyegeti, mint az emberéleteket.

Más a helyzet viszont a járvány-katasztrófákkal, melyek egy-egy fertőző betegség adott területen és viszonylag rövid idő alatti tömeges és az életet súlyosan fenyegető fellépését jelentik. Az utóbbiaknak az elmúlt évszázadok során a Kárpát-medencében előforduló típusai már sokrétűbbek, történetük pedig az előbbieknél lényegesen gazdagabb, terjedelmesebb, mint ahogy azt a későbbiekben még látni fogjuk. A témakör vizsgálatának történeti demográfiai jelentősége egyrészt abból adódik, hogy a múltbeli társadalmak létszámukhoz, erőforrásaikhoz viszonyítva lényegesen nagyobb méretű és rendszeresebben jelentkező katasztrófákkal néztek szembe, mint kései utódaik, másrészt a mai világnál jóval kevésbé sikeresen tudtak védekezni ellenük. Vagyis a humanitárius katasztrófák emberéletekben történt pusztításai sokkal inkább befolyásolták az érintett népségek sorsát, mint ahogy az hasonló esetekben manapság tapasztalható. A hagyományos világ szembenőően védtelenebb volt a különböző természeti katasztrófákkal és járványokkal szemben, mint amilyenek mi vagyunk. Rosszul, lassan és nem túl hatékonyan (vagy egyáltalán nem) működött előrejelző és hírszolgálati rendszerük, nem ismerték pontosan a katasztrófa keletkezésének okait, nem álltak rendelkezésükre hatékony védekezési eszközök. Ráadásul a régi világ egymással gyorsan kommunikálni képtelen, helyi közösségekben szétszórta élő lakossága rendszerint nem volt eléggé jól szervezett ahhoz sem, hogy már meglévő tapasztalatait, tudását és eszközeit hatékonyan használhassa fel a védekezési kísérletek során. Ennek következtében egy-egy katasztrófa e társadalmakat nemcsak súlyosabban érintette, hanem jóval több ember helyzetét sokkal hosszabb távra kihatóan befolyásolhatta, mint ahogy az a 20. vagy 21. századra jellemző. Bár kétségtelenül ma sem veszélymentes az emberi élet, de számos korábban súlyos katasztrófát okozó jelenség (pestis, kolera, himlő) mára eltűnt vagy „megszelídült”, és az újonnan fellépők többsége (ebola, AIDS) a valós megbetegedési és halálozási adatok szerint nagyságrendekkel kisebb fenyegetést jelent mint korábbi elődei. Ráadásul több, jelenleg is veszélyesnek látszó, esetenként újnak tűnő potenciális fenyegetés (influenza, malária) már évszázadokkal korábban is jelen volt Európában és ezen belül a Kárpát-medencében is, csak a közvélemény akkoriban nem minden esetben tudott róla, vagy nem tartotta azt veszélyesnek. A tényleges emberi veszteségekkel járó humanitárius krízisek száma tágabb környezetünkben, Európában tehát, minden ellenkező híreszteléssel szemben, az utolsó egy-két évszázad során igen markánsan csökkent, a mégis bekövetkezők hatásai pedig jóval enyhébbek, okozott veszteségeik lényegesen kisebbek, mint amelyeket elődeik okoztak. (Mindössze arról van szó, hogy katasztrófáink az utolsó évtizedekben „jobban vannak kommunikálva”.)

A humanitárius katasztrófák közül tágabb környezetünkben, a Kárpát-medencében tehát, mint említettük, főként a járványok voltak a legjelentősebbek. Közülük a legfontosabbakat, a legnagyobb népességi veszteségeket okozókat – a pestist és a kolerát – az alábbiakban külön alfejezetben tárgyaljuk, míg a kisebb jelentőségűeket csak röviden tekintjük át. Ezt követően ejtünk szót azokról a katasztrófa típusokról, amelyek keletkezésüket közvetve vagy közvetlenül az emberi tevékenységeknek köszönhetik. Áttekintésünket a katasztrófák demográfiai hatásának elemzésével zárjuk. De mielőtt a fentiek konkrét tárgyalásába belekezdenénk, szükségesnek látszik a járványokkal kapcsolatban néhány alapfogalom tisztázása.

A fertőzés alatt a kórokozó mikroorganizmus szervezetbe jutását és ott történő szaporodását értjük. Ha a kórokozó szervezetben történő szaporodása tüneteket is okoz, fertőző betegségről beszélünk. A járvány pedig a fertőző betegségek láncolatából áll, annak tömeges előfordulását és folyamatos terjedését jelenti. A járványok elemzése során gyakran kerül szóba három fontos fogalom: a morbiditás, a mortalitás és a letalitás. A morbiditás azt jelzi, hogy az adott betegségben hányan betegedtek meg, vagyis arra utal, hogy az érintett népesség fogékonysága milyen mértékű. A pestis és a kolera például magas, 80 - 100 %-os morbiditású is lehet, vagyis egy járvány során gyakran szinte a teljes lakosság megbetegszik. A mortalitás viszonyzáma azt mutatja meg, hogy az adott népességből hányan halnak meg egy adott járványban, tehát mekkora a tényleges halandósági veszteség. (Százalékban vagy ezrelékben fejezzük ki.) Végül a letalitás fogalma a járvány veszélyességét fejezi ki, vagyis arról informál, hogy a megbetegedettek hány százaléka halt meg. Az említetteken túlmenően még számos további mutató és mérési lehetőség létezik, de ezek részleteibe nem merülünk bele, mivel a hazai járványok eddigi történeti kutatásai során ritkán kerülnek elő olyan források, amelyek módszertani értelemben finomabb, mélyebb vizsgálatok lehetőségét teremtik meg.

A járványok demográfiai hatását számos tényező befolyásolhatja. Jelentős tényező például a népsűrűség, valamint a járvány terjedési útvonala. A járványok általában nagyobb pusztítást végeznek azoknak a településeknek a környékén, amelyek a fontos kereskedelmi utak és folyami átkelőhelyek mellett fekszenek, mint a forgalomtól távol eső, ritkán lakott vidékeken. Előbbiek ugyanis a különböző helyekről jövő–menő emberek találkozási helyeit képezik, a nagyméretű forgalom viszont nem csak javak és hírek, hanem fertőzések kicserélését is jelenti egymás között. A terjedési útvonalak békeidőben rendszerint a kereskedelmi forgalom útját követik, háborúban pedig rendszerint a csapatmozgások irányában találhatók. Miután a nagy járványok kiindulási területei közül több – így a pestisé és a koleráé is – Keleten, Ázsiában található, azok a régiók, amelyek intenzívebb kapcsolatokkal rendelkeztek abban az irányban fekvő társadalmakkal, gyakrabban és súlyosabban érintettek lehetnek. A Kárpát medence keleti és déli részei például rendszerint többet szenvedtek az elmúlt évszázadokban a járványoktól, mint a nyugati határszél.

Ha egy járvány egy adott területen hosszabb időn át állandóan jelen van, akkor az endémiásnak tekinthető. Amennyiben viszont a járvány egy adott népességben a szokottnál jóval nagyobb arányban jelentkezik – hirtelen és tömeges megbetegedéseket okoz – akkor epidémiáról beszélünk. Ha pedig egy járvány egy egész kontinensre (vagy több kontinensre) kiterjed, akkor azt pandémiának nevezzük. Az epidémiák és pandémiák kialakuláshoz azonban különleges körülmények kellenek: vagy hirtelen, nagy és viszonylag gyors népességmozgások – például búcsújárások, népességek tömeges menekülései, illetve katonai hadmozdulatok – vagy a modern közlekedési technológia megjelenése (vasút, gőzhajózás), mely a 19. század folyamán még gyakran nem párosult hatékony ellenőrzéssel és járványvédelemmel. A járványok terjedését befolyásolhatják ezen túlmenően az éghajlati és időjárási tényezők is. A trópusi területek, valamint a meleg, párás nyári időszakok e téren mindig magasabb járványveszélyt jelentenek.

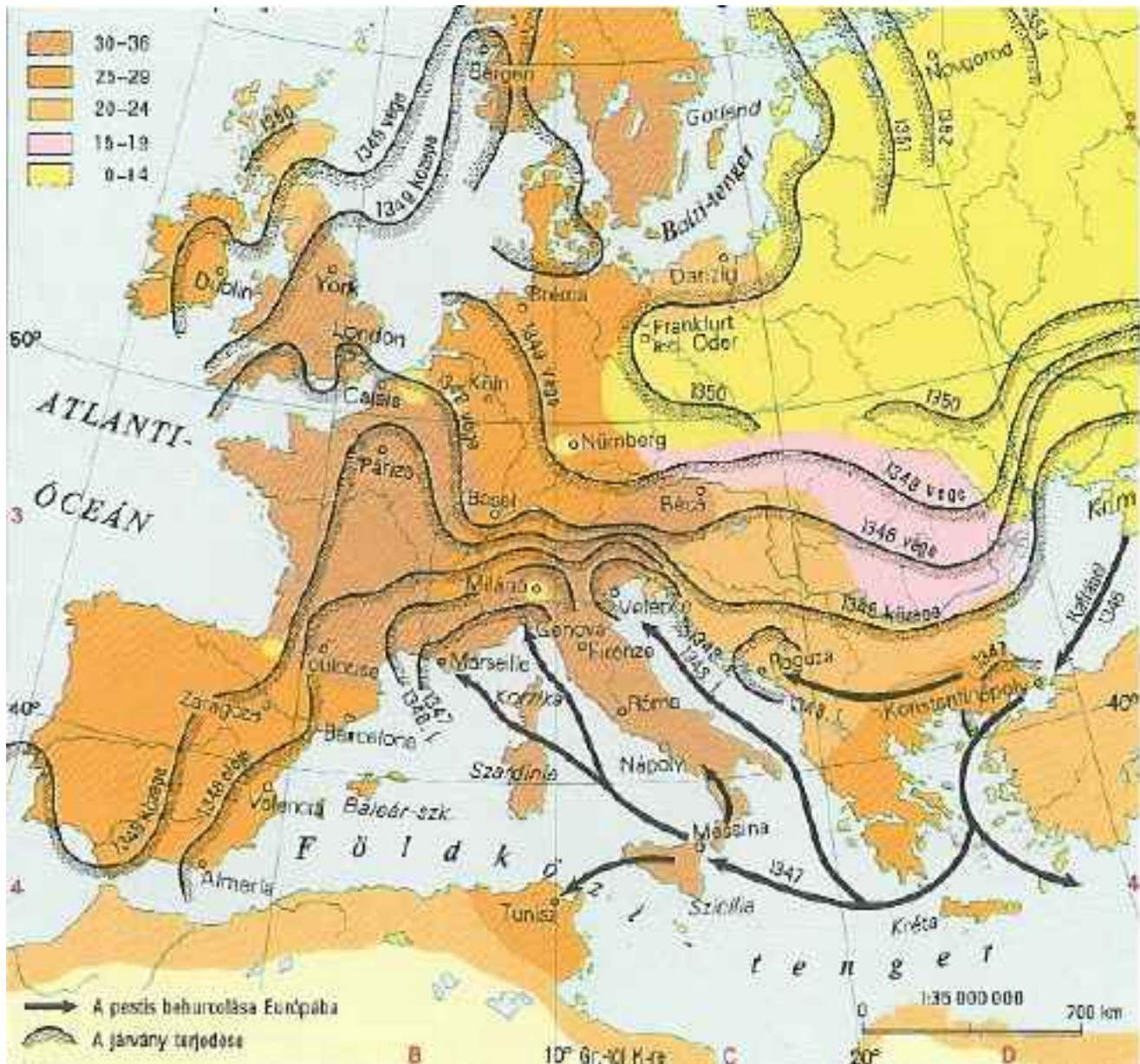
A járványok terjedésében elsődleges és másodlagos tényezők játszanak szerepet. Az elsődleges (közvetlen) tényezőket a fertőzés forrása, terjedése, és a fertőzésre fogékony személy jelenti. A fertőzés forrása mindig valamilyen élőlény (baktérium, vírus). A fertőzés terjedése során a kórokozó tovább terjedhet levegő, víz, talaj vagy élelmiszer fogyasztása segítségével, de közvetítheti azt másik élőlény: izeltlábú (bolha, tetű), illetve az ezeket hordozó állat (patkány, madár, stb.) és gyakran egy másik ember. A másodlagos (közvetlen) tényezők közé tartozik a nagy népsűrűség, a rossz hygiénés viszonyok, a nem megfelelő környezet (vizenyős terület, nehezen szellőztethető település, illetve építmény) a kórokozók és terjesztő élőlények számára kedvező viszonyok, a népesség alultápláltsága, legyengülése, a tömegesen kialakult immunitás hiánya, a fentebb már említett nagy népességmozgások gyakori előfordulása (Mende 2004).

A járványokat csoportosíthatjuk a kórokozók típusa szerint (6.1. táblázat), de megtehetjük azt a gyakorlat szempontjából a járványok terjedése, illetve az ellenük történő védekezés felől nézve is. Utóbbi esetben megkülönböztetünk a szájon keresztül a szervezetbe került és az emésztőrendszerben kialakult fertőzéseket (például a kolera), légúti fertőzéseket (influenza, TBC, himlő és általában az ún. gyermekbetegségek), valamint a keringési rendszeren keresztül történő fertőzéseket, melyek állatok vérszívása révén kerülnek be az emberi szervezetbe (malária, kiütéses tífusz, sárgaláz). Az emberek illetve állatok útján terjedők közül talán a legnevezetesebb a pestis, de megemlítésre érdemes lehet a szifilisz és a modern kor súlyos betegsége az AIDS. A fentiek kapcsán meg kell azonban jegyeznünk, hogy a történeti kutatások során – különösen olyan járványok esetében, amelyek több évszázaddal ezelőtt játszódtak le – sem a kórokozók pontos megállapítása, sem a fertőzés útjainak precíz leírása nem mindig lehetséges, mivel az egykorú források, illetve azok szerzői többnyire maguk sem voltak ezzel tisztában. (Igen sok esetben a járvány kórokozóját, illetve az ellene való védekezést annak jelentéktelenné válása után fedezték fel.) Tekintettel azonban arra, hogy bennünket inkább a járványok demográfiai hatása érdekel, mint maguknak a betegségeknek a története, ezért ezekkel a kérdésekkel a továbbiakban nem foglalkozunk.

6.2. A pestis

A pestis súlyos fertőző betegség, melyet a *Yersinia pestis* nevű baktérium okoz. A pestis kórokozója elsődlegesen vadon élő rágcsálókat, patkányokat, egereket fertőz meg, a betegséget a fertőzött állatokról rendszerint bolhák viszik át az emberekre. Emberről emberre a pestist a cseppfertőzés – a már pestises ember köhögése vagy tüsszentése – képes továbbítani. A

pestis különböző formákban jelenhet meg: bubópestis, tüdőpestis, széptikémiás pestis és pestis minor (utóbbi a betegség enyhe, nem halálos formája). A múltban közülük a leggyakrabban a bubópestis előfordulásával számolhatunk. Ennek tünetei rendszerint a fertőzéstől számított 2-5 napon belül jelentkeznek, hidegrázással és lázzal kezdődik. A lázzal egyidejűleg megnagyobbodott, érzékeny nyirokcsomók (bubók) jelennek meg a betegen. A bubók később kifakadnak és a pestisben megbetegedett személyek 40 – 60 százaléka a láz és belső vérzések miatt a harmadik és ötödik nap között meghal. A pestis másodlagos formája az emberi fertőzés útján a tüdőbe kerülő baktérium révén kialakuló tüdőpestis, amely két napon belül csaknem 100 százalékban halált okoz.

6.2 térkép

A Fekete Halál Közép- és Dél-Európában

Forrás: Történelmi világlátás 1997: 38 (részlet)

A pestis története messzire, az antikvitásba visszavezethető. Számunkra azonban az első, némileg pontosabb adatokkal körülírható és egyúttal nagy demográfiai hatást kifejtő pestisjárványtól, az 1347 és 1351 között pusztító úgynevezett Fekete Haláltól válik érdekessé a történet. A járvány közép- és kelet európai pusztításának mértéke máig vitatott. Kárpát medencei

jelenléte 1348-ban és 1349-ben forrásokkal igazolható, de pusztítására vonatkozó olyan konkrét adatokkal, amelyek alapján akár csak egy becslést megkockáztathatnánk, nem rendelkezünk. Az azonban tény, hogy ettől kezdve a krónikák és oklevelek folyamatosan említik a pestis pusztítását körülbelül 10 éves időközönként. A 14. században 3, a 15-ben 8 – 10, a 16-ban 6, 1621 és 1720 között 9 pestisjárványról tudósítanak a krónikák. 1720 után ritkul a pestis látogatása és a 18. század közepén megszűnik a pestisveszély a Magyar Királyságban. A pestis ugyan később is megjelenik, de a déli határ menti helységekben bekövetkező fertőzéseket rövid időn belül lokalizálni tudják, országos veszélyt már nem jelentenek és halandósági katasztrófát többé nem okoznak.

Tekintettel arra, hogy a demográfiai célokra alkalmas országos áttekintéseket adó források az 1770-es évektől jelennek meg a történeti Magyarországon, vagyis három évtizeddel az utolsó Kárpát medencei méretekből pusztító pestisjárvány megszűnése után, a pusztításokra nézve csak eléggé bizonytalan adatok állnak rendelkezésünkre. Mindössze annyi következtetést vonhatunk le belőlük, hogy a két utolsó járvány százvezres nagyságrendű halálozásokat okozott a Kárpát medencében, és az egykorú népesség 8 – 12 százalékát ragadta el viszonylag rövid idő, egy – két év leforgása alatt.

6.3. táblázat - A pestis pusztítása a Magyar Királyságban (1700-1828)

Járványos évek	Történeti Magyarország a)	Erdély	Temesi Bánság
	a halálozások száma		
1706	–	...	b)
1708–11	300–500 000		b)
1717–20	–	120 000	...
1737–43	180–200 000 c)	41 722	10–15 000
1755–57 d)	–	4 303	–
1762–63 d)	–	–	Szórványos
1770–71 d)	–	1 204	–
1795–96 d)	–	Szórványos	Szórványos
1828 d)	–	17	–

a) Erdély, a Temesi Bánság és Horvátország nélkül

b) török uralom alatt

c) a tényleges halálozás adata minden valószínűség szerint magasabb

d) a járvány a határ menti ellenőrző pontok környékénél messzebb nem jutott

Forrás: szerző számításai a vonatkozó irodalom alapján

Az 1708-1711. évi pestis pusztítására vonatkozó adatok becslései 150 ezer és 1 millió között szóródnak, de véleményünk szerint realisabb a 300 és 500 ezer fő közötti halálozás feltételezése. Tekintettel az akkori népesség 4 millió körüli számára, a fenti adat 8-13 százalékos mortalitást jelez. (Ezt az arányt az akkoriban jellemző, a török háborúk befejeződése után megindult bevándorlások miatt feltételezhetően 0,5 és 1 százalék között mozgó éves népességnövekedéshez érdemes viszonyítani.) Vagyis a járvány emberi ára többszörösen meghaladhatta a Rákóczi szabadságharc alatt bekövetkezett teljes embervesztését.¹ Az 1738-1743 évi pestis pusztítását a járvány monográfusa, Dávid Zoltán (1973: 94) 250 ezer főre

¹ A két eseménysor természetesen nem összehasonlítható. A szabadságharcnak nagy politikai jelentősége volt minimálisan várható demográfiai hatással. A pestisnek viszont hatalmas demográfiai jelentősége volt, de politikailag kevésbé fontos – legfeljebb az egyik hivatkozási alap lehetett a katonailag amúgy is vesztesre álló küzdelem abbahagyásához.

teszi, de ezt alulbecsültnek látjuk. Csak a kelet-magyarországi forrásokat átnézve úgy látjuk, hogy az e járvány által okozott halálesetek száma biztosan 300 ezer felett lehetett. Ez a feltételezhető teljes népességre vetítve körülbelül 7 – 9 százalékos mortalitást jelent, vagyis még mindig több évi teljes népszaporulatot emésztette fel. Országos szinten egyelőre itt állunk, az utolsó pestisjárvány alaposabb megismeréséhez – melyre forrásszinten lenne lehetőség – még további kutatásokra van szükség. Ha ennél többet akarunk tudni a pestis demográfiájáról, akkor jelenleg nem tehetünk mást, mint hogy a lokális kutatásokhoz fordulunk.

A pestis Magyarországon a 18. században**Részlet Thaly Kálmán történész emlékbeszédéből****(Kassa, 1906 október 29, a fejedelem újratemetése alkalmával)**

„...mikor a csak három milliót tevő lakosságból több mint 300 000 embert elvitt a ragadós betegség, a táborokban kiütött a pestis, éjszaka a katonaság megszökött, azt mondván, vérével szívesen harcol a hazáért, de – úgymond – dögben [pestisben] nem akarunk elpusztulni: a fejedelem az ő legerősebb várának, Érsekújvárnak fölmentésére indul. A pestis miatt nagy bajjal, összetespedt sereggel és élelmiszervonattal, 16 000 emberrel. Ónodi táborában kiütött a pestis. Minden óvintézkedés ellenére is, mire a sereg Vácra érkezett, 3 000 emberre olvadt le, minnek természetes következménye volt, hogy az ostromlott Érsekújvárt lehetetlen volt fölmentenie ... A katonaság között a fegyelem kezdett fölbomlani. Különösen a városokba szállásolt gyalogság pusztult ki, a lovasság még szabadon járván a pestis elől, a contagiának [ragályos betegségnek] nem volt annyira kitéve. Nagyon sokat szenvedtek a derék, hősies felvidéki városok, Lőcse, amelynek több mint fele lakossága kihalt és Kassa városának és vidékének, amely akkor elsőrangú erőd volt, négy kapuja volt. Ezek közül, a pestis miatt, mivel megfogyott a helyőrség, mert hajdúk köteleken ereszkedtek le a falakon, a bástyákon át [megszöktek], a négy kapu közül hármát be kellett zárni, a negyediken pedig a halottakat hordták ki ...”

(Magyary-Kossa 1940 IV: 40)

Hódmezővásárhely tanácsának jelentése Békés megye alispánjához a pestis pusztításáról**(1738 november 20)**

„Az infectio [fertőzés] közöttünk még sem szűnik, sőt az Istennek példás ítélete – úgy látjuk – még jobban foly közöttünk. Boldog szemek azok, kik ezeket nem láthatták. Mi nyögünk, mint a galambok. Akik még életben vagyunk is, minden órán várjuk fejünkre ezt az Isten rettenetes ítéletét, mert annyira elfogytunk, hogy még temető embert is alig kaphatunk és sokan csak szekérre teszik halottjokat és még sírt ás neki a sérelmes fél, addig szekéren vagy halottya, azután úgy temeti el. A legfőbb [legtekintélyesebb] ember házában is ha halott esik, alig látunk két vagy három embert, akik eltemetnék. Pusztáinkon ember nem látszik, az szolgák gazdájokat elhagyták és haza jöttek, hogyha meghalnak, talán Istenért őket eltemetik, kik közül is sokan meghaltak, úgy, hogy az ökrök, lovak széjjel az pusztákon bujdosnak, senki sincs, aki reájok vigyázzon. Az utcák pedig üresek a lakosoktól, alig látunk egy-két embereket. Az úr Isten eő szent Felsége bő irgalmassága fordítsa el rólunk ezen rettenetes csapást, mert teljességgel elfogytunk; tizenkét napok alatt holtanak meg többen mintegy hét százaknál...”

(Magyary-Kossa 1929 I: 336)

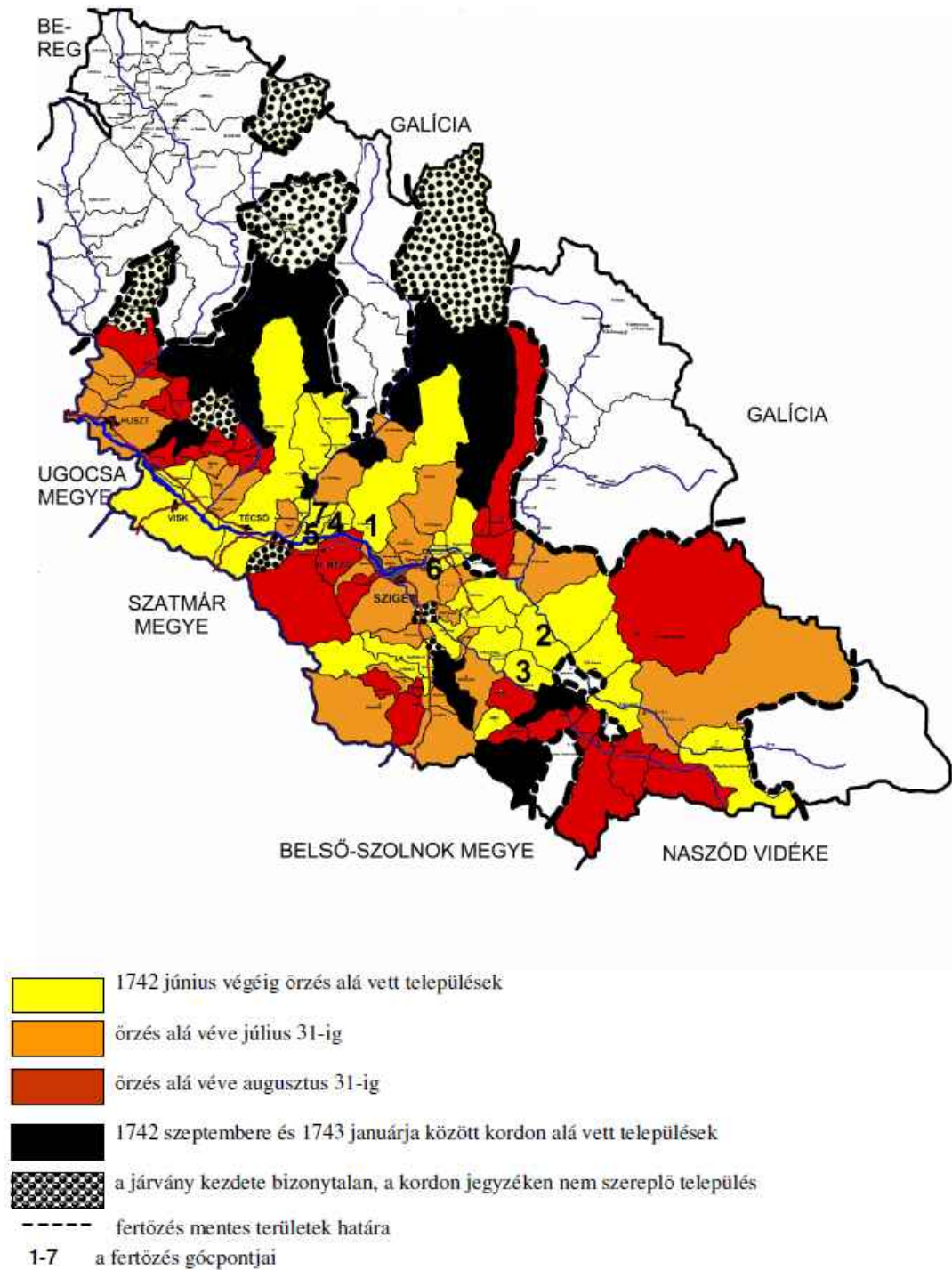
Megjegyzések

Első szemelvényünk a pestis kitörése által okozott pánikot mutatja, mely még olyan népességcsoportokat is elér, mint a halállal rendszeresen szembenézni szokott hivatásos katonaság. Nyilván utóbbiak tisztában vannak vele, hogy a pestissel szemben hatástalan az egyén harci tapasztalata és ügyessége, a járvány ereje jóval nagyobb és pusztítóbb, mint a korabeli fegyvereké. Egyetlen valamennyire hatásos védekezés van ellene: menekülés a fertőzött helyekről, a fertőzött emberek közeléből.

Hódmezővásárhelyi jelentésünk hangsúlyosan érzékeltet egy másik, e korban ugyancsak széleskörű felfogást: a csapást Isten a bűneinkért mérte ránk. Megérdemeltük, nem védekezhetünk ellene, de legalább a vallás és a közösség szokásainak megfelelő módon szeretnénk meghalni és eltemetésre kerülni – adja mindenki tudtára panaszos óhaját a városi tanács.

A pestis közelről: Máramaros 1709-1743

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk mindazt, amit kutatásaink során egy kelet-magyarországi megye, Máramaros 18. századi pestis történetével kapcsolatban meg tudunk állapítani. Az első konkrét adatok, amelyből egy járvány megyei rekonstrukcióját megkísérelhetjük, az utolsó előtti, 1710. évi pestisre vonatkoznak. Eszerint Lengyelország keleti területein és a Balkánon 1705 és 1708 között már megfigyelhetők e járvány kibontakozásának első jelei, mely 1708-tól megkezdí lassú terjedését Aradtól felfelé Magyarországon. 1709 áprilisában Kecskemétről, októberben Debrecenből és Kolozsvár környékéről, novemberben Szabolcsból, decemberben Ungvárról, 1710 januárjában Szatmárból adnak róla hírt forrásaink. Máramarost valószínűleg 1710 tavasza környékén éri el. A megye első történeti összefoglaló kísérletének írója, Pap József azt gondolja, hogy a pestist a lengyelek hozták Máramarosba – mely alatt valószínűleg az akkor még Lengyelországhoz tartozó Galícia lakosait kell értenünk –, de annak fentebb vázolt terjedési vonala és menetrendje legalább ilyen valószínűvé tesz egy délkeletről érkező fertőzési hullámot. 1710 szeptemberében még biztosan tart a járvány Máramarosban, mivel e hónapból értesülünk Huszt város helyőrségének „kihalásáról”, a sószállítás szüneteléséről, és ekkor kér adókedvezményt a megye Rákócziól a pestisre hivatkozva. Ezután a megyei közgyűlési jegyzőkönyv röviden annyit jegyez meg 1710 novemberében, hogy a szolgabírákat felszólították a járvány elől elmenekült „erdőben lappangó lakosok” lakóhelyeikre történő visszahívására. A pestis minden bizonnyal véget ért. Sajnos a járvány tényleges pusztításáról (vagyis az emberi veszteség akárcsak hozzávetőleges nagyságáról) sem a megye egészére, sem az egyes településekre vonatkozóan nem találtunk semmiféle konkrét adatot. Mind az irodalom, mind a levéltári források némák maradnak e tekintetben. Kutatásaink során a megye pestis miatt bekövetkezett emberveszteséget az adóösszeírások alapján 10 és 20 százalék közöttire becsültük, de ennek egy része nem halálozás, hanem a járvány előli tömeges – és ideiglenes – elmenekülés következménye (Faragó 2007: 34-36)

6.4 térkép

Az 1742-43. évi pestisjárvány kiterjedése Máramaros megyében

Forrás: Faragó 2007: 40.

Több szerencsénk van a következő, 1742-43. évi pestissel. Ez volt ugyan az utolsó, amely a területen végigvonult, de egyúttal ez volt az első, amellyel részletesen foglalkozott a központi bürokrácia (és utasítására a megye is), vagyis ennek kapcsán már komolyabb mennyiségű forrásanyag keletkezett. Máramarosra vonatkozóan ezekből sikerült annyit megtalálnunk, amennyi lehetővé tette a járvány lefolyásának és hatásának nagy vonalakban történő rekonstruálását. Az iratanyag és a korábbi adatközlések alapján megállapítható volt, hogy bár Magyarország legnagyobb részén a pestis már 1739 folyamán

megjelent, Kelet-Magyarországon ez csak később következett be. Egy 1740. januári jelentés még a teljes régiót (Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéket) fertőzésmentesnek mondja, az ezt követő időszakból részletesebben megmaradt járvány-jelentésekben pedig 1741 novemberében találkozunk először máramarosi helység nevével. A járvány kezdete, mint a legtöbb esetben, itt sem állapítható meg egyértelműen. Bár a közeli Szabolcsban és Szatmárban 1739-től hol felbukkan, hol visszavonul a pestis (de lényegében úgy tűnik, hogy folyamatosan jelen van), nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a megye Galícia felől fertőződött meg, és azt sem tudjuk, hogy 1741–42 fordulójáig miért maradt fertőzésmentes. A vesztegzárak felállításáról és működéséről készített jegyzék szerint az első őrzés alá vett máramarosi helység 1742 januárjának elején a Visó folyó völgyében fekvő Petrova, ezt követi február végén a tőle nem messze fekvő Szurdok falu, majd április 5-től indul meg a járvány gyorsabb terjedése, és ettől fogva a fertőzött településeket sorozatosan katonai kordonnal veszik körül annak érdekében, hogy a fertőzött személyek mozgása révén a pestis ne tudjon tovább terjedni. (A járvány elterjedésének útvonala tehát inkább egy délnyugatról, mint Galíciából érkező fertőzést valószínűsít, de konkrét adatok híján ez bizonyosan nem állítható.) Június végén 23, egy hónappal később 51, szeptemberben már 82 település, vagyis a megye összes településének több mint kétharmada pestisfertőzött. A járvány 1742 október – novemberének fordulóján kezd gyengülni, de rohamos visszavonulása csak a télen, 1743 januárjában nyilvánvaló, és teljesen a tavasz vége felé múlik el. Befejeződésének időpontja szintén nem teljesen egyértelmű. Az utolsó központilag vezényelt vesztegzárakat 1743 április 24-én és 25-én oldják fel, ugyanakkor két faluból forrásaink még szórványos pestishalálzásokat jeleznek egészen május közepéig, illetve végéig.

6.5. táblázat - Az 1742-43. évi máramarosi pestisjárvány lefolyásának időtartama településenként

járások és kerületek	3 hónapnál rövidebb	3-6 hónap	6-12 hónap	egy évnél hosszabb	ismeretlen	település összesen
Alsó	3	12	8	--	5	28
Felső	--	1	16	1	--	18
Kaszói	1	16	--	--	2	19
Szigeti	--	17	5	--	3	25
Bocskói uradalom	--	4	3	--	--	7
Falvak összesen	4	50	32	1	10	97
városok	--	4	1	--	--	5
Máramaros összesen	4	54	33	1	10	102

Forrás: Faragó 2007: 42.

A fertőzött helységek körül vont kordonok kezdő és záró időpontjából viszonylag nagy biztonsággal megállapítható az egy-egy településen bekövetkezett pestisjárvány lefolyásának időtartama. Eszerint a járvány lefolyása meglehetősen gyors, a települések közel 60 százalékában néhány hónap alatt lezajlott. Mindössze a falvak harmadában és Huszt városában tartott fél évnél tovább (többnyire 7-8 hónapig). Egy évnél hosszabb ideig mindössze egyetlen község (a legelsőként katonai kordonnal körbevett Petrova) maradt pestises

A halottak egykorú név szerinti jegyzéke csak a férfiak esetében tüntet fel összesen két nagy korcsoportot. Eszerint a pestisben elhunytak kerekén 40 százaléka volt 20 év alatti. Ez az érték azt jelenti, hogy a hagyományos világban megszokottal ellentétben a szóban forgó járvány a felnőtt népességet ugyanúgy pusztította, mint a gyermekkorúakat. (Elképzelhető, hogy az idegenekkel kevésbé érintkező csecsemők és kisgyermek a felnőtteknél kisebb arányban fertőződtek meg, de természetesen nem zárható ki esetükben a halottak hiányos számbavétele sem.) Hét település esetében részletesebb források lehetővé tették a pestises halottak néhány demográfiai jellemzőjének megállapítását. A bennük összeírt 578 falusi és 243 mezővárosi halott kor és nem szerint megrajzolt korfája alapján úgy tűnik, hogy a halottak megoszlása

lányegében mintha az élőkét tükrözné. Ebből arra következtetünk, hogy a pestis lényegében minden korosztályt nagyjából egyforma mértékben sújt.

Hosszúmező mezőváros esetében kivételes helyzetben vagyunk, mert itt az igen részletes feljegyzések miatt a megyében egyedülként lehetőségünk volt a halottak neme és életkora mellett családi – háztartási státusuk megismerésére is. Ennek alapján világossá vált, hogy a járvány az esetek jelentős részében nem eredményezte teljes családok kihalását, hisz családonként többnyire csak 1-3 áldozatot találunk. Valószínű azonban, hogy nem minden pestisben megbetegedett személy halt meg, vagyis a járványt megkapók száma ennél jóval nagyobb lehetett, míg a lelki megpróbáltatást, a hónapokig tartó állandó félelmet az őrzés alá vont, pestisessé vált településeken senki sem kerülhette el. Ugyanakkor a mezőváros halottai között viszonylag kevés, mindössze 29 családfőt találunk és alacsony az elhunyt nők száma és aránya is. Utóbbi adatok mintha arra utalnának, hogy egyes népességszoptok talán védettebbek voltak, vagy életmódjuk miatt – a külvilággal elsősorban a felnőtt férfiak tartották fenn a kapcsolatokat, míg az ide-oda menést igénylő feladatokat inkább a fiatal férfiak látták el, nem a családfő – sikeresebben el tudták kerülni a fertőzést. Mindenesetre ténynek tűnik, hogy a pestis nem érintette azonos súllyal a lakosság minden egyes csoportját. A halálesetek családonkénti egyenlőtlen megoszlása viszont arra utal, hogy a járvány a bubópestis kategóriába tartozott. Egyrészt a halandóság mértéke alacsonyabb, mint amit a tüdőpestis esetében megfigyeltek, másrészt a teljes családok kihalása helyett a pestis csak egyes családtagokat ragadott el, vagyis a fertőzés nagy valószínűséggel nem emberről emberre, hanem az említett bolhák közreműködésével történt.

Összességében azonban nem csak a halandóság értékei ijesztően magasak Máramarosban, hanem az is feltűnő, hogy a települések több mint kétharmadában mindez igen rövid idő alatt játszódott le. (Mint korábban már említettük, a települések több, mint felében mindössze 1-6 hónapig tartott a pestis „látogatása”.) Tehát valóságos sokként érthette a lakosságot családtagjaik, rokonaik, szomszédjaik, ismerőseik hirtelen, tömeges, napról-napra történő sorozatos elhalálózása, lakóhelyük fegyveres örökkel történő körülzárása, mozgásuk egyik napról a másikra történő korlátok közé szorítása. Ez minden valószínűség szerint akkor is igaz, ha a járványnak az ország különböző vidékein évek óta történő pusztításáról és a megye felé történő fokozatos közeledéséről igen sokan korábban, már annak helyi kitérése előtt is hallhattak a piacon, a korcsmában, vagy a templom előtt, a hírcsere szokásos helyszínein.

6.6. táblázat - Az 1742-43. évi máramarosi pestis főbb epidemiológiai adatai: a járvány veszélyessége

Időszak	megbetegedett	meghalt	mortalitás	morbidityás	letalitás
	fő		ezrelék	százalék	
1742 augusztus	2050	1534	75,7
1742 november – december	360	242	67,2
1742 december – 1743. május ^{a)}	300	145	48,3
1742-1743 összesen	32-33000 ^{b)}	22-23000	400-430	60,0-62,0	70,0

a) három település (Alsóapsa, Széleslonka és Taracköz) naponkénti adatai alapján

b) 70 százalékos letalitás alapján becsülve

Forrás: Faragó 2007: 48.

Ha áttekintjük az 1742. évi pestis demográfiai dimenzióit Máramaros vármegyében, akkor a következő megállapításokra juthatunk. A pestis a megye településeinek valamivel több, mint 70 százalékát megtámadta, a járvány során a hivatalosnak

tekinthető halálozási jegyzék szerint 22 000, a hiányzó adatokat is figyelembe véve közel 23 000 ember halt meg. A lakosság 60 – 62 százaléka betegedett meg, a járvány letalitása (a megbetegedettek halálozási aránya) teljes kifejlődése során körülbelül 70 százalékra becsülhető. Különösen súlyos volt a járvány a Tisza menti területeken s általában a megye délkeleti, többé-kevésbé síkvidéki, és főként románok lakta részén – itt alig maradt fertőzésmentes település. Ezzel szemben a Kárpátok völgyeiben, hegyoldalaiban levő településeken, illetve a Verchovina fennsík Máramarosra eső részén csak a települések körülbelül felén jelent meg a ragály. Ez jelzi azt, hogy a közlekedés és földművelés szempontjából kedvezőtlen helyzetű hegyvidéki területek gazdasági hátrányokat jelenthetnek ugyan az ott lakók számára, járvány idején azonban félreeső fekvésük vitathatatlan előnyökkel járhat. (6.4. térképünk ugyanakkor azt is mutatja, hogy mindez tendenciaképp értendő: a járvány által súlyosan érintett területek közepette is létezett négy falu, mely – nem tudni miért – megmenekült pestistől.)

Amennyiben az 1742. évi pestis pusztítására vonatkozó adatokat összevetjük a későbbi járványok halálozási statisztikáival, akkor egyértelmű, hogy ez volt az utolsó igazán nagy epidémia a megyében. Bár ezen időszakra vonatkozó pontos össznéesség-adattal nem rendelkezünk, úgy becsüljük, hogy jó egy év leforgása alatt elpusztulhatott a megye akkori lakosságának nagyjából 40 százaléka, ami más megközelítésben a korabeli éves népszaporulat legalább 30-szorosának elvesztését jelenti. Elvileg körülbelül ennyi évre lett volna szükség ahhoz, hogy a veszteséget bevándorlás nélkül, természetes szaporulat révén pótolhassa Máramaros népessége. Mégis úgy tűnik, hogy hosszabb távon az 1742. évi pestis nem okozott helyrehozhatatlan károkat: Máramaros lakossága az említett nagy veszteségek ellenére 1785-ben az 1715 körülnek legalább háromszorosára becsülhető. Vagyis egy járvány demográfiai hatása csak a népesedési folyamatok összességének ismeretében állapítható meg. Jelen esetben úgy tűnik, hogy a gyors népességnövekedés mögött joggal feltételezhető magas természetes szaporulat és a folyamatos galíciai (főként ruszin) bevándorlás együttesen viszonylag gyorsan eltüntette a pestis következményeit. A járválynak mindössze két emlékével találkoztunk a későbbiekben. A 18. század végén két esetben még használták, mint időhatározót („pestisi [születésű] vagyok”), vagyis a népi emlékezet még egy emberöltő múlva is számon tartotta a járványt. A másik nem is annyira emléknél, mint inkább hatásnak nevezhető és lényegében együttesen kapcsolható mind a két 18. századi pestishez. Bár igazán konkrét adatunk nincs rá, mégis az a benyomásunk, hogy feltehetőleg az 1710. és 1742-43. évi pestisjárványok népességveszteségének regionális egyenetlensége (a hegyvidéki, főként ruszinok lakta területek jóval kisebb érintettsége), illetve az ettől nem független 18. századi bevándorlási folyamatok döntötték el hosszabb távon azt, hogy a megye népességének domináns létszámú csoportjává nem a román, hanem a ruszin/ukrán vált.

Az 1740-es éveket követően Máramarost ténylegesen már nem fenyegeti a pestis, bár még évtizedeken keresztül aggódni kell miatta a lakosoknak. A szomszédos Erdélyben és Lengyelországban ugyanis 1770–71-ig, Moldvában és Havasalföldön pedig egészen 1814-ig több-kevesebb rendszerességgel felüti a fejét a rettegett járvány. Emellett – a figyelmet ébren tartandó – a központi hatóságok egészen a 19. század első harmadáig rendszeresen utasítják a megyét a szomszédos területek közegészségügyi állapotának szemmel tartására, a bevándorlók figyelésére, és az átmenő forgalom egészségügyi ellenőrzése céljából még a 18. század folyamán felállított határ menti vesztegzár állomások folyamatos karbantartására.

A pestisjárványokkal kapcsolatban még egy általánosabb megjegyzés kívánkozik ide. Miután részletes betegségleírásokat Máramaros vonatkozásában nem ismerünk, jobb híján el kell fogadnunk azt a feltételezést, hogy a megyében minden alkalommal bubópestis pusztított. Noha erre vonatkozólag konkrét adatunk nincs, e járványtípusnál a kórokozó bacillus terjedésének feltételezhető iránya a patkány (vagy egyéb rágcsáló) → bolha → ember útvonala, e kórtípus emberről emberre közvetlenül nem terjed. Szükséges hozzá a baktériumhordozó bolha és a bolhát hordozó rágcsáló közreműködése. A fertőzés terjedését a középkor óta a pestises házak, illetve fertőzött települések örökkel történő bekerítésével próbálják megállítani.² Miután ez azonban csak az emberi mozgást akadályozza, a rágcsálók és bolháik közlekedését nem, gyakran nem elegendő mértékben hatékony. Ha az öröket a jó helyismerettel rendelkező népesség egy része kijátssza (mert például menekülni szeretnének a fertőzött helyről), vagy az őrzött település sűrűn lakott vidéken található, netán város, ahol a közvetítő állatok

² A Kárpát medencében ennek első példáját Brassó városa mutatja, ahol 1510-ben Hans Saltzmann városi orvos alkalmazta a vesztegzárt a pestis terjedésének akadályozására. (Gortvay 1953: 8).

szabadon mozognak, ott a vesztegzár nem lesz feltétlenül hatékony, a fertőzés elkerülése nagy mértékben a szerencsén is múlhat. Mint láttuk, Máramarosban is volt négy település, amely a fertőzött régióban is járványmentes maradt. De ugyanígy nem lett pestises 1738 és 1743 között az egymás mellett fekvő Borsod és Torna megye, holott minden szomszédjukban pusztított a járvány. Rajtuk kívül három nagyobb folt: Trencsén – Liptó – Hont háromszöge, Győr – Moson – Sopron, és a Balaton környéki megyék (Somogy, Zala, Veszprém) maradtak járványmentesek, vagyis nem húzhatunk sehol egy egyenes vonalat, amelyen nem jutott túl a pestis. Jelen pillanatban nem tudjuk az okát annak, hogy miért ilyen szeszélyesen helyezkednek el a pestises területek a Kárpát medencében. De annak sincs magyarázata, hogy Máramarosban miért olyan későn, csak 1741–42 fordulóján terjedt el a járvány, holott a szomszédos Szatmárban már évek óta pusztított. Ráadásul utána a szomszédos területeken még további 70 évig pusztító fertőzés a későbbiekben már nem terjedt át a földrajzi közelség dacára a Kárpát medence keleti részére. Mind az itt felsorolt sajátos regionális jellemzők, mind e betegség véglegesnek látszó eltűnése a régióból (és tágabban Európából) tehát egyelőre megoldatlan kérdések sorozatát jelenti. Zárásul csak jelezni szeretnénk néhány tény: a pestis kórokozóját 1894-ben, tehát európai eltűnése után 150–200 évvel fedezték fel, ellenszerét a 20. század elején fejlesztették ki, a járvány elenyészésének okáról folyó vita pedig még lezáratlan. Ugyanakkor kórokozója Indiában máig megtalálható.

6.3. A kolera

A kolera Magyarországon

A kolera az emésztőrendszeren keresztül terjedő megbetegedés, kórokozója a *Vibrio cholerae* elnevezésű pálcika alakú baktérium. A betegség 1-5 napos lappangási idő után hányással és folyamatos hasmenéssel kezdődik. Utóbbiak következtében a betegség igen gyorsan, akár 6-12 óra alatt a szervezet kiszáradását okozhatja, a kolerás testsúlyának 10 százalékát is elveszítheti néhány óra leforgása alatt. A folyadékvesztés, a fokozatos kiszáradás só- és vízháztartási zavart okoz és a betegek jó része vese-és keringési elégtelenség miatt hamarosan meghal. (A kolera letalitása általában 30 – 60 százalék közötti.) A fertőzés széklettel fertőzött vízzel, valamint fertőzött ételeken és mosatlan gyümölcsön keresztül terjed, de a korabeli elégtelen tisztálkodási viszonyok közepette akár emberről emberre is átragadhat – elég lehet a piszkos kezek érintkezése és utána egy közös étkezés.

6.7. táblázat - A kolerajárványok okozta veszteségek Magyarországon

Járvány éve	Történeli Magyarország			Magyarország mai területe	Számított halálozási arány az összes népességhez képest c)	
	Hivatalos adat	Becsült adat	Halálozási többlet a népmozgalmi adatok szerint		Történeli terület	Mai terület
			ezer fő			
	1831-32	238 a)	500-600	...	117-145	1,7-2,5
1835-36	43 a)	0,3-0,4	0,3
1848-49	...	300-350	...	120-140	...	2,9-3,3
1854-55	115	160-180	145-182	70-80	1,1-1,3	1,6-1,8
1866-67	70	75-90	81-92	28-30	0,6-0,7	0,6
1872-73	189	400-500 b)	484	140-170	2,2-3,1	2,7-3,3

a) Erdély nélkül.

b) Keleti Károly szerint a járvány áldozatainak száma kb. 350 ezer főre, Thirring Lajos (1963: 235, 354) szerint 400-500 ezer fő közöttire tehető. A halálozási többlet miatt utóbbi látszik valószínűbbnek.

c) becslés

Forrás: szerző számításai Fráter 1980, Keleti 1875., Lukács 1966, Thirring 1963, Máday 1983a, 1983b és Máday 1990. alapján.

A kolera, mint betegség Indiában régóta jelen van, de messze terjedő pandémiás kitörésére első ízben 1817-ben került sor. Azóta összesen hét nagyobb világgjárványt okozott. A Kárpát-medencét négy pandémia érintette, melynek nyomán összesen nyolc kisebb – nagyobb kolerajárványt keletkezett a 19. században.³ Közülük pusztítás tekintetében három: az 1831-1832.,

³ A kolera az első világháború alatt visszatért, de mindössze körülbelül 5000 halálozást okozott a polgári és katonai népesség között 1914 és 1919 között, töredékét a 19. századi nagy járványoknak (Regöly-Mérei 1969: 73).

az 1848-1849. és az 1872-1873. évi emelkedik ki. Az 1835-1836., 1866., 1886. és 1893. évi járványok csak a Kárpát medence bizonyos régióira korlátozódtak, a többé-kevésbé ugyancsak országos jellegűnek tekinthető 1854-1855. évi kolera halálozási vesztesége pedig mind a halottak számát, mind a halálozások arányát tekintve csak fele akkora tehető, mint a fentebb említett három nagy járványé.

A három nagy járvány pusztítása 300 és 600 ezer fő közötti halálozással járt, ami eléri a pestisek nagyságrendjét. Az érintett népesség azonban a másfél évszázados népességnövekedés miatt most jóval nagyobb, így a kolera mortalitás mértéke általában 1–3 százalék közötti, vagyis harmada – ötöde a pestisének. Ugyanakkor a Kárpát medence kolerahalálozási értékei a 19. század folyamán mind a számok, mind a népességhez viszonyított arányaik tekintetében lényegesen meghaladták Nyugat- és Dél-Európa hasonló adatait. Ennek kapcsán érdemes szövé tenni, hogy a nagyságrendileg csak harmadik helyre sorolható 1848–1849 évi kolerajárvány feltételezhető halálos áldozatainak száma többszöröse a forradalom és szabadságharc során bekövetkezett összesen 50–60 ezer fő közöttire becsülhető katonai és polgári veszteségeknek. (Úgy tűnik, hogy a közvéleményben a politikai vereségek máig háttérbe szorítják a „csupán” demográfiai veszteségek jelentőségét – talán azért, mert utóbbiak többnyire a politika alatti rétegek soraiból szedik áldozataik jó részét.)

A járványok mind keleti irányból érkeztek, a kolera terjesztésében az 1850-es évekig bizonyíthatóan szerepe volt az orosz hadsereg hadmozdulatainak is a különböző háborúk során, melynek egyes alakulatai esetenként közvetlenül érintkeztek fertőzött ázsiai területekkel. Megjegyzendő azonban, hogy a már békeéveknek számító 1872-1873 évi kolerajárvány is az Oroszország–Ukrajna–Románia útvonalon érkezett el a Kárpát medencébe (s ment tovább Nyugat- és Észak–Európa felé). A járvány sajátosságainak részletesebb megismerése érdekében ismét a helyi kutatási eredményekhez fordulunk.

A kolera közlrol: Borsod és Máramaros

A kolera halandóságra gyakorolt hatását két Miskolc közeli falu – Görömböly és Hejőcsaba falu (ma mindkettő Miskolc város részét képezi) – részletesen megmaradt kolerajelentései alapján mutatjuk be. Eszerint a két településen a járvány során összesen 152 személy betegedett meg, közülük 51 meghalt, 79 felépült, 22 sorsa pedig ismeretlen (az utolsó ismert jelentésben még ápolás alatt állóként szerepeltek). Ha utóbbiakat nem vesszük figyelembe, akkor azt mondhatjuk, hogy a megbetegedett személyek 39 százaléka meghalt, 61 százalékuk viszont túlélte a betegséget, vagyis a letalitás 39 százalékos. Ha valaki az első két napot át tudta vészelni, akkor már 80 százalékos esélye volt a gyógyulásra. A betegség azonban nem egyformán érintett mindenkit. Adataink azt mutatják, hogy a csabai reformátusok halandósága számottevően magasabb volt, mint az ugyanott lakó katolikusoké és zsidóké, vagyis az életmód, a szokások és a környezet tisztasága egyaránt szerepet játszott a betegség terjedésében vagy távol tartásában. Valószínűleg hasonló okok játszottak közre abban is, hogy összességében viszont a módosabb és rendezettebb Hejőcsaba kolerahalandósága alacsonyabb mértékű maradt, mint Görömbölyé. Korcsoportok szerint nézve a népességet a legjobb felgyógyulási esélyük a középkorú felnőtteknek volt. A gyermekek kolera halandósága már valamivel magasabb, a 60 év felettiiek számára pedig a megbetegedés szinte a biztos halált jelentette. Feltehetőleg többnyire nem rendelkezett a szervezetük olyan tartalék életerővel, olyan ellenálló-képességgel, amely az igen gyors és igen magas arányú folyadékvesztéssel járó betegségből való felépülést lehetővé tette volna.

Borsod megye egyébként az 1831. évi kolerajárványban sokat szenvedett. A hivatalos országos zárójelentés szerint a megyében összesen közel 7 000 ember halt meg kolerában, közülük legalább 10 százalék Miskolcon és a környező településeken vesztette életét. A halottak valódi száma azonban az anyakönyvekben feljegyzett, a járvány előtti és utáni „normál” évek átlagát meghaladó többlethalálozások alapján 9 000 és 9 500 fő közöttire tehető. Ez a megye esetében a népesség 4,5 – 5,0 százalékát jelenti, míg a jobb lakáskörülmények között élő megyeközpont, Miskolc és környéke 24 000 főnyi lakosságához képest viszont mindössze csak 3 százalék a halottak aránya.

6.8. táblázat - 19. századi máramarosi kolerajárványok veszélyessége a)

Időszaka	Megbete-gedett	Meghalt	Letalítás b) (%)	Mortalitás (ezrelék) c)	Morbiditás (%) d)
1831 augusztus e)	146	56	38,4
1831 zárójelentés	1328 f)	860	64,8 f)	0,6	0,9 f)
1855 zárójelentés	7983	2361	29,6	1,3	4,5
1866 zárójelentés	196	104	53,1	0,1	0,2
1872 zárójelentés	5708	2149	37,6	1,0	2,6
1892-1893	1944	958	49,3	0,4	0,7

a) az 1836. és 1866. évi járvány a megyét nem érintette, az 1848-1849. évi kolera adatai ismeretlenek. (Lehet, hogy a politikai zavarok miatt nem is történt adatgyűjtés.)

b) a halottak megbetegedettekhez viszonyított aránya

c) a halottak népességhez viszonyított aránya. (A viszonyítás alapját a megye teljes népessége képezi. Ha csak az érintett településeket néznénk, akkor rendszerint háromszor akkora értékeket kapnánk.)

d) a megbetegedettek népességhez viszonyított aránya

e) csak az orvosok által készített jelentések adatai

f) bizonytalan, a megbetegedettek száma hiányosnak tűnik

Forrás: Faragó 2008: 45.

Nézzük meg, hogy mit tehetünk mindehhez hozzá Máramaros megyei kutatási eredményeink alapján.

Máramaros a kolera szempontjából nem tartozott a Kárpát medence legveszélyeztetettebb területei közé, ezért az összes kolerajárvány részletes tárgyalásába nem is érdemes belemennünk, mivel egyikük sem érintette súlyosan a megyét. A komolyabbnak nevezhető 1855. és 1872–73. évi kolerajárványok egyenként valamivel több, mint 2000 halálos áldozatot követeltek, az 1893–94. évi pedig 1000 fő körüli halálozással járt, viszont mind az 1831., mind az 1866. évi kolera 500 főnél kevesebb veszteséggel múlt el. (Sajnos az 1848–49. évi kolerajárvány halálozási adatait egyelőre még közelítő mértékben sem ismerjük). Ha ezeket az adatokat a megye 19. század folyamán jócskán megnőtt össznépességéhez viszonyítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy e járványok részletes elemzésének már inkább csak orvostörténeti, mint demográfiai jelentősége lenne. Néhány részletkérdéssel azonban mégis érdemes foglalkoznunk, mivel távolabbra menő következtetések vonhatók le belőlük: az 1831. évi kolera keletkezésének sokat emlegetett kérdésével, valamint a kolera fertőzésének és gyógyításának néhány sajátosságával, amelyek részben az 1855. évi kolerajelentések, részben az 1866. évi járványról szóló korabeli beszámolók révén talán az átlagosnál részletesebben ismerhetők meg.

Kezdjük az 1831. évi kolerajárvány keletkezésével, melynek kitüntetett máramarosi vonatkozásai vannak. A kérdésnek Rigler Gusztáv epidemiológus külön, alapos levéltári kutatásokon alapuló tanulmányt szentelt. Kutatása végén arra a konklúzióra jutott, hogy az országba úgy került be a kolera, hogy „behurcolta egy bukovinai házaló zsidó ki [a] Máramarosszigeten összegyűlt és a Tiszán sót szállító ruténeket fertőzte” (Rigler 1922: 394.). A megoldás (a fertőződés története) azonban az általunk áttekintett források alapján koránt sem ilyen egyszerű. Ténylegesen a levéltári és publikált adatok alapján az alábbiak állapíthatók meg. A kolera június 13. és 16. között majdnem egyszerre jelent meg Ugocsa és Torontál megyékben, majd 20-án a Határőrvidék közelebről meg nem nevezett területén (utóbbi lehetett Torontál mellett,

de sokkal távolabb is). Az adott közlekedési viszonyok közepette azonban fizikailag lehetetlennek tűnik e két, vagy három járványkitörést egyetlen terjedési útvonallal magyarázni, tehát eleve minimum két, de lehet, hogy három fertőzési göccsel kell számolnunk. Borsod esetében – e megye volt a legharcosabb vádlója Máramarosnak, mint járványterjesztőnek – tekintettel arra, hogy nem annak Tisza menti településein jelentkezett a járvány, jelenleg még az sem dönthető el egyértelműen, hogy oda a fertőzés honnan érkezett (Miskolc szerteágazó kereskedelmi kapcsolatait ismerve itt még egy közvetlenül Galiciából kiinduló járványterjedés sem zárható ki teljesen). Valószínű, hogy a máramarosi Irhóc faluból származó ruszin tutajosok megfertőződése, akiket az utókor – talán nem minden alap nélkül – a járvány Kelet-Magyarországon történő elterjesztésével vádol, útközben (valószínűleg Ugocsában) következtetett be, mert Máramarosban a járvány csak több mint két héttel később jelentkezett, s akkor sem Irhócon vagy Máramarosszigeten (amelyeket a tutajosok útjuk során érintettek), hanem a tőlük meglehetősen távol eső Fejéregyháza faluban. Nem beszélve arról, hogy a máramarosi alispán július 8-iki jelentése szerint az ugocsi Tiszaújlakon vesztegzár alá helyezett közel 1400 főnyi munka nélkül üldögélő máramarosi tutajos között nem, hogy tömeges kolerajárvány alakult volna ki (ahogy egybezárt fertőzött emberektől ez várható lett volna) „de mind egészségesek, sőt még fel-híztak.”⁴ Ráadásul e kolerajárvány, mint az táblázatunkban látható, Máramarosban igen enyhe lefolyású volt. Hivatalosan kevesebb, mint 500 áldozatot követelt, szemben Borsoddal, ahol közel 20-szor annyi ember veszítette életét a járványban. Vagyis ott a kolera sokkal jobb táptalajra talált, amit önmagában is érdemes lenne részletesebben megvizsgálni, mert ez legalább annyira fontos kérdés, mint az, hogy honnan érkezett az első fertőzés. A történetnek több tanulsága van. Először is nem célszerű forrásellenőrzés nélkül átvenni egy keletkezéstörténetet. Az összes elérhető adat alapján kell egy járvány keletkezését, lefolyását és demográfiai hatását rekonstruálni. Másodszor: a járvány egy területen történő megjelenésének és továbbterjedésének története ritkán egyszerű, szerepet játszanak benne az emberek vándormozgalmi, higiénés szokásai, egészségre való odafigyelésük, vagy oda nem figyelésük, stb. Harmadszor: katasztrófák idején az emberek hajlamosak történetek kiagyaltására és bűnbakok keresésére, akik rendszerint az idegenek közé kell, hogy tartozzanak. Ha egy baj keletkezését gyorsan kívánjuk megállapítani, és megelégszünk az első, szimpatikusnak és használhatónak látszó ok/tényező elfogadásával, nem biztos, hogy minden esetben a lényegre találtuk meg.

Nézzük a fertőzés, illetve a gyógyítás problémaköreit az 1866. évi kolerára vonatkozó források alapján. E járványra nézve (mely, talán a legenyhébb lefolyású volt Máramarosban a 19. század folyamán) két részletes megfigyelés is a rendelkezésünkre áll: a megyei főorvosé, valamint a leginkább érintett település, a románok lakta Fejéregyháza falu görög katolikus lelkészéé. Kökényesdy Mihály lelkész beszámolója kiemeli azt, hogy a lakosság egésze addig, amíg meg nem ijed, nem veszi komolyan azokat a hatósági felhívásokat, amelyek a fertőzésveszélyes alkalmak kerülésére vonatkoznak, de szokásaikkal ellenkeznek. A lelkész sajnálkozva számol be arról, hogy a lakosok kerülnek a gyógyszerek használatát még akkor is, ha ingyen kapják, mert rendszerint nem hisznek annak gyógyító hatásában. Érdekes, és a kor viszonyai között ritka megfigyelése ugyanakkor, hogy a járvány jobban sújtja a szegényebb népséget. Megfigyelései sok tekintetben egybevágóak a Badzey László megyei főorvos összefoglaló jelentésében leírt tapasztalatokkal. Ő is szóvá teszi a bizalmatlanságot a gyógyszerekkel és az orvossal kapcsolatban.⁵ Hasonlóképpen észleli a táplálkozás, az öltözködés, a lakviszonyok egyszerűségét, azonban ezeket nem a szegénységből, hanem kimondatlanul, de érzékelhetően inkább a szokásokból, a népség sajátos viseleti, táplálkozási és lakáskultúrájából vezeti le.⁶ Lényeges többletet jelent viszont az, amit a főorvos a higiénével kapcsolatban említ: a lakosság nem használ emésztőgödröt, „szükségletét ki-ki ott végzi, a hol az meglepi ... ezen ősi szokás a falu fennállása óta divatozik.” Vagyis elég egy kolerás beteg, és nagy az esélye annak, hogy a talajvíz (s azon keresztül a sekélyre ásott kutak ivóvíze) elszennyeződik, így a fertőzés könnyen, gyorsan tovább terjedhet.

Anélkül, hogy a gazdasági helyzetet és a társadalmi viszonyokat tovább vizsgálnánk, megfogalmazhatjuk azt a véleményünket, hogy mind a két szemtanúnak sok mindenben igaza lehet, bár látásmódjuk képzettségükből, hivatásukból

⁴ Tudni illik rendszeres étkezést kaptak a vesztegzár alatt, de fizikai munkát nem végeztek, sőt mozogni is csak korlátok között tudtak.

⁵ A nép „...inkább hajt egy vén asszony szavára, mint száz orvos tanácsára ... Még most is akadnak olyanok, a kik elkeseredetten nemcsak hiszik, de el is hitetik a néppel, hogy minden nadrágos ember egy-egy ellenségök, ki megrontásukra törekszik ... Akárhányszor megtörtént, hogy a beteget látogatva, az előtte való nap kiküldött orvosságot fölbontatlan találtak, mentségül egyik vagy másik asszony ellenjavallatát hozván föl... A mi iránt legkevesebb ellenszenvet látszott tanusítani e nép, az a kámforoldat volt (talán mert pálinka szaga is volt).” (idézi Faragó 2005: 56.)

⁶ „A nép lakházai a lehetőleg egészségtelenekek, összezsúfolva van itt számos tagból álló család a házi állatokkal. A kéménynek híre sincsen A füst ott menekül, a hol rést talál, ajtón, ablakon. E helyütt jutottak eszembe azok, kik a cholera ellen a füstölést ajánlották ... No hiszen volt itt füst annyi, hogy majd meg fűltünk miatta, de cholera is. ... A táplálkozás ezen szegény néposztálynál igen silány, burgonya s tengeri [kukorica]a főcikk ... A ruházat hitvány volta – a meghülés által – bizonyára alkalmi okul szolgálhatott a cholera kifejlődésére. Egy hónaljig érő ing, lábravaló s túsó [széles bőrv] az egész öltözet, a gyomor majd mindig meztelen” (Uo.).

kifolyólag némileg különböző, s a főorvos esetében megfigyelhető a lakossággal szemben némi sértett távolságtartás is. A beszámolókból egyértelműen megállapítható, hogy az egykorú higiénés viszonyok csak úgy, mint sokak táplálkozásának gyenge minősége és nem kielégítő fizikai kondíciója egyaránt oka lehetett a fertőzések – jelen esetben a kolera – viszonylag gyors terjedésének.

Nézzük meg röviden a fentiek után az 1855. évi máramarosi járvány lefolyását, melyről viszonylag részletesebb statisztikai adatokkal rendelkezünk. A kolera ekkor június 7-én Szeklence faluban jelentkezik először, majd két hét szünet után, június 22. és 29. között további hat településen észlelnék megbetegedéseket. Az időszakai jelentések alapján látható, hogy a július közepe – október közepe közötti időszak, vagyis a nyár és a kora ősz tekinthető a járvány csúcsideszakának, majd a tél folyamán a kolera megszűnik Máramarosban.

Ha a betegség terjedését és területi megoszlását nézzük, akkor igen jellegzetes kép rajzolódik ki előttünk. Az első meglepő adat az, hogy a járvány által elvileg veszélyeztetett népesség aránya igen magas, meghaladja még az 1742. évi pestis adatait is, eléri az össznépesség 81 százalékát. Ezzel szemben a halottak száma alig több valamivel, mint az említett pestis áldozatainak tizedrésze. A járvány terjedésének földrajzát nézve megállapítható, hogy a kolera megjelenésének helyei, a járvány gócai többnyire egymástól távolabb eső települések, nem észlelhető közöttük egyértelmű fertőzési útvonal. Ráadásul az érintett területeken a népességnek csak igen kis része, általában 4–6 százaléka betegszik meg, akik közül kevesebb, mint 30 százalék hal meg. Tehát mind a megbetegedések száma, mind azok közül a halállal végző esetek aránya viszonylag alacsony. Ennek eredménye az, hogy e több mint 2000 halottal járó járvány is enyhének nevezhető, ha a megye ekkoriban 170 ezer fő körüli népességéhez viszonyítjuk. Területi megoszlását tekintve ismét a Bereg megye menti hegyvidéki területek (ökörmezei járás) azok, ahol a legtöbb fertőzésmentes település, valamint a legkisebb számú megbetegedés és halálozás figyelhető meg, vagyis a regionalitás tekintetében kirajzolódó kép hasonló ahhoz, mint amelyet az 1742. évi pestisjárvány esetében megfigyelhettünk.

Adataink ismét megerősítik azt a köznapi megfigyelést, hogy ahol kisebb a jövő-menő forgalom, ott kevésbé lehet számítani fertőzésekre és járványokra. Egyértelműnek tűnik, hogy a földrajzi elhelyezkedésnek egy-egy közösség járványtörténetében kitüntetett szerepe van. Ennek kapcsán érdemes néhány szó erejéig kitérnünk a települési viszonyokra. Máramaros népességének a járványveszély szempontjából nagy szerencséje, hogy bár száma az aránylag kevés megművelhető területhez viszonyítva a 19. század folyamán egyre magasabb, a teljes területhez viszonyított népsűrűség még mindig igen alacsony. Ráadásul a legtöbb településen a házak is szórtnan, nem egymás mellett, utcákba szerveződve helyezkednek el, s a lakosok gazdálkodási tevékenysége szintén kiterjedt területen, gyakran egymástól távol zajlik le, és így meglehetősen eltér a síkvidéki, zárt dűlőkben dolgozó földművelő népesség körében megszokottól. Az egyes családok között így valószínűleg ritkább a napi személyes érintkezés. Vagyis a 19. századi kolerajárványok, melyek terjedését inkább a zsúfoltság, a rossz higiénés körülmények, a fertőzött ivóvíz és táplálék segíti elő, bár a megyében sokhelyütt jelentkeznek, nem képesek túl nagy számú népességre áttérjedni, így az áldozatok száma is viszonylag mérsékelt marad. Hiába elégedetlenek az orvosok a lakosság higiénés viszonyaival és szokásaival, a szórt települési mód jelentős mértékben nehezíti a kolera fertőzés terjedését. Azt mondhatjuk tehát, hogy noha Máramarosban a kolera az ország egyéb területeihez képest sokkal tovább, egészen a 19. század végéig vissza-visszatér, valójában nem mutatja azt a rettenetes képet, mint amelyet a hagyományos világ halandósági kríziseiről a szakirodalom – különösen a zsúfoltan lakott városok történeti irodalma – rajzolni szokott.

6.4. Egyéb járványok

Az eddig tárgyalt két nagy járvány, a pestis és a kolera mellett számos kisebb, kevésbé veszedelmes fertőző betegség található a hagyományos világ népességében. Ezek főként helyi járványokat okoztak, epidémiává nem fejlődtek, de egy-egy régió vagy település életében rövidebb – hosszabb ideig gondot jelenthettek. Létezésük miatt maradt 20 százalék feletti magasságban a fertőző betegségek, mint halálokok aránya a történeti Magyarországon a 19. század utolsó harmada és az első világháború közötti időszakban. Még az sem zárható ki, bár nem is bizonyítható, hogy a kolera eltűnével és a himlő visszaszorulásával kissé nagyobb szerephez is jutottak, mint korábban. Olyanok is megkaphatták ugyanis ezeket a betegségeket, akik korábban a nagy járványok áldozatává estek volna. De mielőtt végigmennénk e járványokon az országos adatok alapján, nézzük meg, hogy a hivatalos egészségügyi statisztika előtt, a 19. század első felében mit tudunk a helyi járványokról mondani az anyakönyvek alapján. Ez esetben is a Miskolc környéki anyakönyvi kutatások eredményeit foglaljuk össze.

Az egyéb járványok alulnézetből: Miskolc és környéke

A miskolci reformátusok halálozási anyakönyveiből indulunk ki, melyekben hazai tapasztalataink szerint viszonylag korán, már a 19. század első évtizedeiben elkezdődött a halálokok feltüntetése. Az általunk feldolgozott 1828–1830. évek halandósági válsága a halálokok megoszlása szerint az alábbi képet mutatta. A három év alatt összesen 1 364 halálozás történt, amelyből az első ránézésre mindössze 13 százalékot tesznek ki a járványos betegségek: a himlő, a vérhas, a skarlát (és a vele valószínűleg azonos patécs). Ez azonban alighanem túl rózsaszínűnek mutatja a képet, mivel az anyakönyvben felsorolt halálokokat a ma használatos hivatalos haláloki névjegyzékben szereplő elnevezésekkel túlnyomó többségében nem tudtuk azonosítani. Ennek két oka van. Egyrészt ekkoriban az anyakönyvet vezető személy, feltehetőleg többnyire a lelkész, valójában nem halálos betegségeket, hanem a halál előtt megfigyelhető tüneteket jegyezte be halálokként. A második ok az elnevezések bizonytalansága. Ugyanazon betegség neve ugyanis más lehetett tájanként, más lehetett akkor, ha a beteget orvos is látta, és nyilván előfordult számos esetben a téves megnevezés is – az anyakönyvet vezető minden valószínűség szerint jobban eligazodott a teológiai kérdésekben, mint a betegségek között. A járványos betegségek egy része esetében annyival könnyebb a helyzetünk, hogy ezek többsége jól látható tünetekkel rendelkezett.

6.9. táblázat - A miskolci reformátusok halálakai korcsoportonként (1828-1830)

halálok	Csecsemő (0–1 éves)	Gyermek (2–14 éves)	Felnőtt (15– 59 éves)	Idős (60 év felett)	Ismeretlen korú	összes	esetszám
	százalék						
Himlő	8,7	25,3	0,8			7,8	106
Patécs	0,3	4,1	0,5			1,1	15
Skarlát		1,4				0,3	4
Vérhas	3,9	8,2	3,0	2,2		4,1	56
forróbetegség	0,9	3,8	9,3	4,7		4,8	66
Hideglelés	0,6	2,4	6,8	7,9		4,5	61
Köhögés	2,1	2,4				1,0	14
szárazbetegség a)	5,1	13,0	41,4	27,5	3,8	22,5	307
fertőző betegség	21,6	60,4	61,9	42,4	3,8	46,1	629
egyéb betegség	45,9	33,4	29,3	18,7	23,1	31,7	432
gyengeség	30,6	3,8	0,3	0,9	34,6	9,2	126
Öregség			0,3	35,1	3,8	8,3	113
egyéb ismeretlen	0,6	0,3	4,5	1,3	34,6	2,5	34
rosszul meghatározott ok ^{b)}	31,2	4,1	5,1	37,3	73,1	20,0	273
erőszakos halálok ^{c)}	1,2	2,0	3,8	1,6	0,0	2,2	30
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1364
Megoszlás	24,4	21,5	29,0	23,2	1,9	100,0	

a) hektikával és sínlődéssel együtt

b) hirtelen, holtan talált, idélen, nyomor, megnevezés nélküli

c) baleset, verekedés

Forrás: szerző számításai az anyakönyvek alapján

A korcsoportok szerint részletezett adatok alapján azt látjuk, hogy a vizsgált években – amikor még a kolera nem érte el az országot – a csecsemők 13, a gyermekek közel 40 százaléka bizonyosan járványos betegségek, főként himlő,

skarlát és vérhas áldozata lett a miskolci református családokban. (Az első két járványos betegségnek felnőtt áldozata alig van.) A 18. század végétől kezdve rendszertelenül ránk maradt korabeli tisztiorvosi jelentések ezen túlmenően gyakran említik a kanyarót, valamint különböző lázakat, melyek szintén komoly pusztítást végeztek elsősorban a gyermekek körében. A felsoroltak azonban nem merítik ki az összes, abban az időben dúló járványt. Ha megpróbáljuk egy kicsit merészebben értelmezni adatainkat, akkor mellbevágóbb eredményekhez jutunk. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a fertőző-betegségek okozta halandóság jóval magasabb volt, mert feltehető, hogy a csecsemők és a kisgyermekek rovatában szereplő „köhögés” számarköhögést jelent, a felnőttek „hektikája”, „szárazbetegsége” és „sínlődése” főként tüdő gümőkórt, a „forróbetegségeket” „hideglelések” egy része pedig feltehetőleg a maláriát vagy a tífuszt rejti. A járványhalandóság mértéke az utóbbi, csak feltételelesen azonosítható betegségek figyelembevételével tehát a csecsemők esetében 22, az öregek esetében 42 százalékra nőhet, a gyermekeknél és a felnőtteknél pedig meghaladhatja a 60 százalékot, összességében pedig a halálozások 46 százalékát. (És az adatok közvetlenül az 1831. évi kolera megjelenése előtti időszakot mutatják!) Egyenként nézve az egyes nagyobb korcsoportokat azt mondhatjuk, hogy a járványhalandóság a legkevésbé a csecsemőket érintette, mivel ők általában a védettségüket fokozó anyatejen nevelkedtek egyéves korukig és viszonylag kevésbé érintkeztek korosztályukkal, tehát kevésbé voltak kitéve a fertőzéseknek is. A második legkevésbé fenyegetett csoport az időseké, akik már számtalan járványt túlélve ellenállóképesek azok túlnyomó többségével szemben. A járványok leginkább a 2–14 év közötti gyermekek, valamint a fiatal és középkorú felnőttek életét veszélyeztették. Sajnos a határozottabb véleményformálást gátolja, hogy a feltüntetett halálokok egy részét (pl. „dagadás”, „kelevény”, „hirtelen”) ma már igen nehéz „lefordítani”, pedig úgy tűnik számunkra, hogy alkalmazásuk a helyi ismeretek talaján nyugvó szigorú logikai rendben következett be. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy még a teljesen ismeretlennek nevezhető halálokok („gyengeség”, „öregség”) is következetesen korcsoporthoz köthetők, másrészt egy-két kivétellel a Miskolcon beírt halálokokat sorolja fel az ugyanabban az időben a szomszédos Szirma faluban anyakönyvező református lelkész is, aki nyilván nem egyeztetette azokat bejegyzésenként városi kollegájával.

A leíró jellegű közegészségügyi források járványhalálzással kapcsolatos visszafogottsága viszont megengedi azt a feltételezést, hogy a táblázatunkban feltüntetett nagyszámú járványos betegség a korabeli ember számára olyannyira mindennapos lehetett, hogy tulajdonképpen megtanult velük együtt élni s az élet rossz, de elkerülhetetlen részének tekintette azokat. A hallgatólagos belenyugvást alighanem az is segítette, hogy a gyorsabb lefolyású járványos betegségek többsége elsősorban a fiatalabb korosztályokat sújtotta. Ellenben a híres nagy országos járványok – a korábbi pestis és a későbbi kolera – a felnőtt népeiséget sem kímélték, így jóval nagyobb meghökkenést és félelmet gerjesztettek a korszak (felnőtt korú) krónikásaiban.

A himlő szinte folyamatos hullámokban visszatérő pusztítása a 19. század első harmadában két ok miatt is érdekes. Egyrészt a gyermekek körében komoly halandóságot okozott – 1828–1830. évi adataink szerint például a 2–14 éves korban elhalálozott gyermekek 25 százalékát a himlő vitte el –, másrészt ez volt azon kevés betegség egyike, amely ellen igen korán megtalálták a hatásos gyógymódot, és megkísérelték a védekezést. A tehénhimlővel történő és ily módon védettséget eredményező oltás lehetőségének az angol Edward Jenner általi felfedezése után nem sokkal Magyarországon és ezen belül Borsod megyében hamarosan bevezették azt. Úgy tűnik azonban, hogy hosszú évtizedek kellettek ahhoz, hogy a himlő elleni védekezés igazán hatásossá, és teljes körűvé váljon. Az 1840-es évekből éppúgy találunk orvosi panaszokat a gyermekeiket az oltás elől elrejtő anyákról, mint az 1810-esből.⁷ Csupán annyi az előre lépés, hogy a korai oltásjegyzékekben szereplő igen változatos korösszetételű beoltott személyekkel szemben 1847-ben a listán szinte már kizárólag csak egy év alattiakat találunk, vagyis a csecsemők-kisgyermek oltása kezd rendszeressé válni. A himlőjárványok kiiktatására tett erőfeszítések azonban csak az 1880-as évekre jártak teljes sikerrel Borsod megyében.

Az egyéb járványok felülnézetben.⁸

⁷ A miskolci járási orvos, Maurer János írja panaszos levelében a megyének, hogy a rendszeres himlőoltás előtt „leg nagyobb és leg első akadály ez, hogy a köz nép rendszerint nem akarja oltatni, s e miatt sokszori fáradozásaim hiába esnek e mellett oly engedetlenek, hogy ha némelyeket, kiknek gyermekei be vannak oltva, további oltás végett elő hivatok, el nem akarnak jönni, sőt házaktul el távoznak, gyermekeiket el viszik, és el rejtik”. (B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/e 1816/3757.)

⁸ Amennyiben egyéb hivatkozást nem teszünk, akkor a saját kutatásainkon túlmenően főként Gortvay (1953), Mende (2004), Petrilla (1961) és Winkle (2005) adataira építettünk.

Ha az első világháború előtti időszak mai szemmel is viszonylag pontosnak mondható halálloki statisztikáit nézzük, akkor a történeti Magyarország⁹ halandóságán belül a fertőző betegségek aránya a 19. század vége és a háború között valamit csökken (27-ről a halállokok 24 százalékára süllyed), ezen belül azonban egyértelműen a TBC vezet 60 százalékos aránnyal. (További 30 százalékot képviselnek az úgynevezett gyermekbetegségek, 10 százalékot a többiek.). Ha viszont az orvos- és járványtörténeti irodalomba mélyedünk el, akkor nyilvánvaló lesz, hogy a korábbi korszakokra nézve kiemelkedően komoly szerepet játszottak a halandóság alakulásában a „nagy járványok” (pestis és kolera), valamint a TBC-n kívül több más fertőző betegség is – hogy csak a legtöbb áldozatot szedőket említsük: a himlő, a kiütéses tifusz és az influenza. Az alábbiakban ezekre térünk ki röviden. Már előljáróban meg kell azonban mondanunk, hogy ezek demográfiai súlyát igen nehéz megállapítani. Egyrészt az említett járványok többségének akkor volt komoly szerepe a halandóságban, amikor még nem áll rendelkezésünkre pontos halálloki statisztika, sőt az anyakönyvezés sem teljes körű a Kárpát medencében. Másrészt többségük pusztító, de lokális járványként jelent meg, a makroszintű halandóságokban nem okoz feltűnő ingadozásokat 1828 után, amikortól kezdve ezt figyelemmel tudjuk kísérni – vagyis nem lehet a túlhalalozások alapján sem megbecsülni a hatásukat. Csak helyi kutatások révén lehetne róluk képet alkotni, ilyen jellegű vizsgálatokat azonban igen ritkán találunk a megye, község és várostörténetekben. Áttekintésünk tehát csak vázlatos lehet. Ugyancsak ez az oka annak, hogy nem foglalkozunk az úgynevezett gyermekbetegségekkel sem. Bár utóbbiak a történeti Magyarországon az első világháború előtt még együttesen a halállokok 8–10 százalékáért felelősek, e gyűjtőfogalom lényegében öt betegséget takar: diftéria [torokgyík], kanyaró, szamárköhögés, skarlát [vörheny] és a némileg homályosnak tűnő „gyermekes hasmenése”. Vagyis egy-egy gyermekbetegségre a halálozások legfeljebb 1–2 százaléka esik. Ez a 19. század végén 1–2 ezer embert jelent – sok, de az egész népesség szempontjából nézve nem annyira jelentős.¹⁰

Nem lehetetlen, hogy a Kárpát medence mocsaras és vízjárta területein számottevő halálozást okozhatott a malária is a 19. századi ármentesítések előtt. Szép számmal voltak ilyen területek főként a Duna, Tisza és Dráva folyása mentén, de hírhedt volt a Hanság a Fertő tó mellett, a szatmári Ecsedi láp, a bihari Sárrét, a Balaton mente, és különösen a bánági mocsarak. Az utóbbi környékén gyakran előforduló lázas betegségek komoly mértékű halálozást eredményeztek a 18. századi települési mozgalmak során az erre fel nem készült német bevándorlók között. A malária áldozatairól azonban pontos adataink nincsenek. A hiteles népmozgalmi- és halálozási statisztikák idejében a malária már nem tartozik a fontos halállokok közé, előtte pedig eltűnik az anyakönyvekben előforduló különböző lázak között, melyek a tünetek alapján egymástól igen különböző betegségeket mostak össze.

A TBC (gümőkör)

Kórokozója a *Mycobacterium tuberculosis* (felfedezőjének nevére nevezik Koch baktériumnak is), amely az ember valamennyi szervrendszerét megtámadhatja, de leggyakrabban ezt a tüdővel teszi. A megbetegített tüdőben gumók keletkeznek, innen kapta gümőkör nevét. A kórokozók behatolási helye a légutak, a nyálkahártya, esetleg a sérült bőrfelület. Elsősorban emberről emberre, cseppfertőzéssel terjed, de fertőzött levegő, étel, ital révén is megkapható. Az elsődleges fertőzés könnyen gyógyul, a betegek 90 százaléka esetében további fenyegetést nem jelent. A maradék 10 százalék esetében a fertőzés teljesen kifejlődik és felük a beteg halálát is okozhatja, vagyis a TBC letalitása a nagy járványokhoz képest alacsonynak látszik. Újrafertőződés esetében a betegség kialakulásának esélye azonban megnő. A TBC elterjedése leginkább a rossz higiéniai állapotok között élő városi népességben figyelhető meg. Miután azonban a betegség nem rövid időszak alatt nagy halandóságot okozó járványok formájában jelenik meg, hosszú ideig nem kelt nagy figyelmet annak ellenére, hogy a szakemberek az antikvitás óta tudnak létezéséről. Kórokozóját Robert Koch 1882-ben fedezi fel, a sikeres védőoltást (BCG) 1906-ban alkalmazzák először, de használata széles körben csak a második világháború után terjed el.

A nagy járványok elmúlása és a kialakuló ipari forradalom során bekövetkezett urbanizációs robbanás után válik szembetűnővé a TBC, mint betegség jelentősége. Lényegében így a TBC története két szakaszra is osztható. A 18. századig

⁹ Ez esetben csak a Horvátország nélküli terület adatait használtuk – utóbbi adatai egészen az első világháborúig pontatlannak tűnnek és nem minden évről vonatkozóan sikerült azokat megtalálnunk.

¹⁰ Jelen fejezet terjedelme nem teszi lehetővé minden fontosabb járvány külön-külön tárgyalását. Ráadásul ezek jó részének története demográfiai értelemben véve gyakran feldolgozatlan – a szerzők figyelme főként orvostörténeti tényekre irányult, nem a járványok demográfiai hatásainak felderítésére.

TBC visszaszorulása viszonylag lassú, ha a nyugat-európai államok adataihoz viszonyítjuk, akkor az ottani értékekhez képest mintegy fél évszázados késésben vagyunk. Ha területileg nézzük az 1901–1915 közötti TBC-halandóságot, akkor átlag feletti értékeket találunk a városokban, illetve a Duna-Tisza közén, valamint a Felvidék legnagyobb részén, átlag alattiakat általában a vidéken, illetőleg Erdélyben és a Dunántúlon. Az egyes felekezeti csoportok szerint nézve az adatokat a római katolikusok értéke viszonylag magas, a reformátusoké alacsonyabb, a zsidóké pedig kirívóan alacsony. Anyanyelvi csoportok szerint nézve elsősorban a románok és ruszinok értékei tűnnek az átlagosnál magasabbnak. Ha együtt próbáljuk értelmezni a TBC-mortalitás értékeit, akkor azt mondhatjuk, hogy egyrészt a jó vagyoni és kulturális helyzet, másrészt a viszonylag ritkábban lakott területek (különösen a magas hegyvidékek) mutatnak alacsony adatokat, míg a városok, a sík területek, az elmaradott, szegény vidékek és kevésbé iskolázott csoportok TBC halandósága az átlagosnál szinte mindig rosszabb. Ezzel szemben a nemek és a korcsoportok között nem látunk markáns különbségeket. Etnokulturális szempontból nézve most is a zsidók TBC halandósága a legalacsonyabb, és a görög rítusú csoportoké a legmagasabb, ami igen eltérő egészségmagatartásra enged következtetni. Regionálisan igazán markáns különbségek nem alakultak ki. Budapest értéke valamivel az átlag felett van (Laky 1925).

A magyar egészségügyi rendszer lényegében a 20. század elejétől kezdődően vette fel komolyan a küzdelmet a TBC ellen. Ennek eredménye az 1920-as évektől látható, de a halandóságban látványos fejlődés igazában csak a második világháború után következett be. Az 1920-as évek elején még átlagosan 25 ezer életet követelő TBC halálozás az 1940-es évek végén 10 ezer alá, az 1980-as években 1 000 fő alá süllyedt, a két világháború között kiépült tüdőgondozói hálózat nagy része feladat nélkül maradt. Regionálisan nézve főként a városok, és két alföldi régió: a Duna-Tisza köze és Szatmár környéke az, amely még a 20. század közepén is az átlagnál rosszabb TBC halandóságot mutat. Mára azonban ezek a különbségek elenyésztek annak ellenére, hogy a marginális rétegek között a kedvező változásokkal szembemenő fejlemények is megjelentek az utóbbi évtizedekben.

A fekete himlő

Kórokozója a *poxvirus variolae* vírus, mely a felső légutakon keresztül jut a szervezetbe. Emberről emberre cseppfertőzéssel terjed. Lappangási ideje 11–13 nap, majd a betegség 3–5 napos magas lázzal kezdődik. Ezt követően a láz abbamarad, a testet kiütések borítják el. Szerencsés esetben néhány nap múlva beszáradnak, a pörkök leesnek és hegek – a himlőhelyek – maradnak utánuk. Súlyos esetekben viszont a betegség halálhoz vezethet – a himlő letalitása 10–12 százalék, de a fiatalok között magasabb is lehet. A történeti adatok szerint azonban a 18. század végéig szép számmal haltak meg himlőben idősebbek is, csak a 19. századi köztudat sorolta be a himlőt egyértelműen a gyermekbetegségek közé.

A himlő története szintén visszavezethető az antikvitásig, de a demográfia számára is fontos áttekintő halálozási adatokat csak a 18. századtól kezdve ismertünk róla. A nemzetközi kutatások véleménye szerint ekkor a himlő a halálozások 8–20 százalékáért felelős. Egyes vélemények szerint a népesség 80 százaléka is megbetegedhetett himlőben és Nyugat-Európa évi himlő halálozása évi 400 ezer főt tett ki. A himlő „virágkora” a 18. század és a 19. század első fele, a vizsgálatok szerint terjedését elősegíti a népsűrűség növekedése, a városiasodás és az időközönkénti táplálkozási problémák – az éhínség miatt legyengült szervezet ugyanis könnyebben fertőződik.

Magyarországon a himlő a középkorig nem fordult elő, viszont a 18. század elején, 1708–1710 között a himlő már az egész országban elterjedt. A Helytartótanács 1796. évi kimutatása szerint a gyermekek egynegyedét a himlő vitte el (Duka-Zólyomi 1983: 38). A gyermekhalálozások becsülhető arányát figyelembe véve ez megfelel az összhálaózás nagyjából 10 százalékának, vagyis egybevág az említett nyugat-európai becslésekkel. (Egyébként ehhez illeszkedik fentebb említett miskolci adatsorunk is.)

A himlő azon kevés járványos betegség közé tartozik, melyet az orvostudomány segítségével gyakorlatilag teljesen kiirtottak a világon. Sőt, a hatékony védekezés e betegség ellen már a 18. század elején elindult. Ennek első formája a varioláció (a védeni kívánt egészséges személy emberi himlővel történő megfertőzése) volt, melynek során a betegség többnyire enyhébb lefolyású lett, mint a „természetes úton” kapott himlő, és a beoltott védettséget nyert. A módszer Ázsiában évszázadok óta

ismert, de Európában széles körben végül is nem terjedt el, mert alkalmazása az esetek egy részében halálhoz vezetett. Az áttörés az angol Edward Jenner nevéhez fűződik, aki 1796-ban felfedezte, hogy az immunizáció a tehénhimlő segítségével is lehetséges, melynek alkalmazása nem veszélyes. A felfedezés meglepő gyorsasággal jutott el Magyarországra, 1801-ben már Pozsonyban és Pesten is alkalmazzák. 1818-ig több mint 650 ezer gyermeket oltanak be, hamarosan bevezetik az újraoltást, mely hosszabb védettséget ad, és 1829-ben már kötelezővé teszik az iskolások számára. A gyakorlatban azonban a himlőoltás lassan terjed, évtizedekig nem válik teljes körűvé. Különösen a lakosság szegényebb rétegei ellenzik, részben félelemből, részben azért, mert fizetni kell érte. Így fordulhat elő, hogy a himlő szinte a kolerával egy időben, még az 1870-es évek elején is számottevő halálozást okoz Magyarországon. A közegészségügy 1870-es évekbeli átszervezése azonban lehetővé teszi az oltási program következetes végrehajtását. Utoljára az 1890-es években haladja meg a himlőben elhaltak évenkénti átlagos száma az ezer főt Magyarországon. Az első világháború előtt a himlőhalálozások száma 200 fő alá csökken, az 1920-as években pedig mindössze 20 fő körüli lesz. A nemzetközi egészségügyi szervezet, a WHO által 1967-ban kezdeményezett himlő ellenes program (eradikáció) megindítja a betegség világméretű felszámolását. 1980-ban idehaza is beszüntetik a himlőoltásokat.

Kiütéses tífusz¹¹

A kiütéses tífusz (typhus exanthematicus) kórokozója a *Rickettsia prowazeki* baktérium, mely a ruhatetűben és fejtetűben található. Utóbbiak az emberen élősködve adják tovább a fertőzést, mely a csípés vakarása révén kerül be az ember vér- és nyirokrendszerébe. A betegség rossz hygiénés körülmények között élő, túlszűfolt közösségekben fordul elő járványos formában. 1-2 hetes lappangás után magas lázzal, szédüléssel kezdődik, a 4-7. napon kiütések jelentkeznek, amelyek később bevéreznek. A súlyos állapotot a kórokozók által keltett bevérzések okozzák, amelyek szinte minden szervben megfigyelhetők (szív, agyhártyák, érfalak). Letalitása nagyon magas, elérheti az 50–60 százalékot. A középkor óta a hadseregek állandó kísérője, a rendszerint katasztrófális higiéniai körülmények között élő katonatömegek között volt a legnagyobb esélye elterjedésének és járvánnyá válásának. Előfordult azonban börtönökben, és a vitorlázás során hónapokig úton levő hajók legénysége között is.

Ez a járvány is Keletről származik. Első megjelenése Európában a 15. század végére, a 16. század elejére tehető (Granada ostrománál, illetve 1505-ben Veronában írták le először.) Magyarországra vélhetőleg 1542-ben kerül olasz zsoldosok révén. A kiütéses tífusz hosszú ideig viselt „morbus hungaricus” becenevét az 1566-ban Komáromnál táborozó császári seregben kiütött, sok halálozást okozott járvány során kapta, mivel a főként németekből álló katonaság a betegséggel itt találkozott először. A kiütéses tífusz a 16. századtól kezdve végi kíséri az európai hadtörténetet: több előfordulását említik a török háborúk, a 30 éves háború és a napóleoni hadjáratok során, de visszatér az első és a második világháború alkalmával is.

Magyarországon a török háborúk után 1809-ben, a francia háborúk idején fordul újra tömegesen elő, de helyi tífuszjárványok az 1830–1840-es években több helyütt bekövetkeznek. Több milliós halálozást okoz az első világháború keleti frontján, de jelenleg nem tudjuk pontosan, hogy milyen mértékben érintette az osztrák – magyar hadsereget. Utolsó tömeges előfordulása a második világháború végén következik be. Ekkor 1945 – 1946-ban még mindig közel 5000 fős megbetegedésről és egy híján 500 fős halálozásról tudósítanak, de a járvány ennél valószínűleg súlyosabb lehetett, ám az 1944. évi adatokat nem ismerjük.

Az influenza

Az influenzát A, B, és C típusú vírusok okozzák, közülük elsősorban a A típus képes világméretű járványok előidézésére. A betegség rendszerint október és április között jelenik meg, emberek közötti cseppfertőzéssel terjed. Hirtelen lázzal kezdődik, igazán veszélyessé szövődmények (tüdőgyulladás, szívizomgyulladás) révén válhat, így letalitásának mértékét nehéz megállapítani.

¹¹ A nevében hasonló, de más kórokozóval, más tünetekkel rendelkező és történetileg kevésbé jelentős hastífusszal részletesen nem foglalkozunk.

Legelső pandemiáját 1510-ből ismerjük, előfordulása azonban a 18. század óta sűrűsödik. A kétes értékű világhírhez és demográfiai jelentőséghez az 1918–19-ben szinte az egész világon végigsöprő, „spanyol nátha” néven elhíresült influenzajárvány révén tesz szert, mely 25–40 millió közöttire becsülhető áldozatot követel (jóval többet, mint ahányan a háborúban életüket veszítették). Sokak véleménye szerint ez volt a világszerte rettegett H1N1 altípus debütálása.

Magyarországon az influenza 1918-ban összesen 53 201 főnyi halálozást okozott (Szél 1925: 22), és valószínűleg erre vezethető vissza a csehszlovákiai adatok között található 15 ezer fős szlovákiai és kárpátaljai túlhalálozás is. Bár hasonló romániai és jugoszláviai adatok nem állnak rendelkezésünkre, megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a „spanyol nátha” Kárpát medencei áldozatainak száma akár a 100 ezer főt is elérhette, de a háború elvesztése, az összeomlás – beleértve ebbe a népmozgalmi statisztikát is – valamint a békeszerződések sokkja a közvetlenül érintetteken túlmenően elfedte e járvány jelentőségét.

6.5. Éhínség

A nemzetközi történeti demográfiai kutatás az 1960–1970-es években sokat foglalkozott az éhínségek problematikájával. Visszanézve úgy tűnik, mintha a halandósági katasztrófákat túlságosan is összekötötte volna a gazdasági válságokkal és a rossz termékek következtében keletkező éhínségekkel. Manapság egyre inkább úgy tűnik, hogy az éhínségek szerepe közvetett. Legyen az a szervezet, amely ebben az állapotban könnyűszerrel prédája lesz más, halálos fertőzéseknek. Magyarországon ráadásul jóval kisebb volt a az éhínségek szerepe, mint Nyugat-Európában. A Kárpát medencében alacsonyabb volt a népsűrűség, az alföldi részeken jobbák a földművelés természeti adottságai, így bár forrásaink sokszor megemlékeznek rossz termésekről, de éhínségről – kivéve a hegyvidékeket és Erdélyt – a 18. század végéig igen ritkán adnak számot. Ebben persze annak is szerepe volt, hogy itt az állattenyésztésnek, az állati termékeknek jóval fontosabb szerepet játszottak a táplálkozásban, mint pl. az egykorú Nyugat-Európában. Az agrár- és táplálkozástörténeti kutatások szerint a 19. század előtti korszakokban Magyarországon több húst és kevesebb gabonát/pékárút fogyasztottak, mint a tőlünk nyugatabbra eső területeken. Az ország igen nagy területein a gabonatermelés nem volt jelentős, vagy azért, mert a természeti környezet erre nem volt igazán alkalmas, vagy azért mert – sűrűn lakott urbánus és ipari körzetek, nagyvárosok hiányában – nem volt kereslet a gabonafélék iránt. Így azután hiába alacsonyabbak a terméshozamok a Kárpát medencében, a viszonylag csekély terménymennyiségek mellett is felhalmozódhatott annyi készlet az idők során, hogy fedezhette egy rossz év termés kiesését. Csak akkor keletkezett nagyobb veszély, ha sorozatosan egymás után következtek be aszályos évek, s így a második vagy harmadik évben már valóban nem volt mit enni.

Változott a helyzet a 18. századtól, miután megnőtt a népesség száma és sűrűsége. A század végén a volt királyi Magyarországon – melyet a török háborúk nem, vagy alig érintettek – egyes vidékeken már relatív túlnépesedésről is beszélhetünk. Voltak ugyanis olyan területek, amelyek gabona-behozatalra szorultak. Ha viszont itt éhínség alakult ki, akkor az sem mindig segített, ha másutt hosszú évekre elégséges tartalékok halmozódtak fel, ugyanis azokat a fejletlen úthálózat miatt nem lehetett mindig elég gyorsan a szükségét szenvedő vidékekre szállítani. Különösen az ország északkeleti körzete (Máramaros, Ung, Ugocsa, Bereg megyék) és Erdély került rendszeresen ilyen helyzetbe.

Ha megpróbáljuk az éhínségek időbeli fejlődését felvázolni, akkor röviden az alábbiakat állapíthatjuk meg. Forrásaink alapján az első komolyabb éhínség 1785–1786-ban Kelet–Magyarországon következett be Máramaros középponttal. Ezt követően 1794-ben, 1816-ban, 1846–1847-ben és 1863-ban hallunk újabb éhínségekről, de mindegyik egy kicsit másképp zajlik le. Az 1794. évi mindössze egyetlen évre terjed ki, komolyabb demográfiai hatásairól nem tudunk. Az 1846–1847. évi főként a Felvidéket, az 1863. évi aszály az Alföldet érinti, de egyiknek sincs komolyabb népességi következménye.

Speciális az 1816. évi éhínség. Ez nem aszály, hanem az indonéziai Tambora vulkán 1815. évi kitörésének következménye, amely az utolsó 200 év legnagyobb ilyen jellegű katasztrófája volt.¹² A kitörés által a levegőbe juttatott por és hamu

¹² Becslések szerint a kitörés ereje a sokat emlegetett 1883. évi Krakatau vulkánkitörés erejét tízszeresen meghaladta (Evans 2002).

Írországtól a Kárpát medencéig visszavetette a hőmérsékletet, és tönkretette az 1816. évi terméseket. (Ugyanez történt egyébként az amerikai kontinensen is.) Az utólagos becslések szerint Európa szerte legalább 200 ezer ember halálát okozta ez az esemény (Post 1977). A jelenség a Kárpát medencében is érezte hatását, de demográfiai következményekről ez esetben sem tudunk.

A 19. század közepétől a helyzet több szempontból is változott. A burgonya elterjedése a hegyes területeken javította az élelmezési lehetőségeket, mivel egyrészt ott is megtermett, ahol a búza nem, másrészt jóval kiegyenlítettebb terméseket hozott. Ugyanakkor az éhínségek megszűntét legalább ilyen mértékben segítette a közlekedési viszonyok fejlődése is. A 19. század első felében jelentősen nőtt az épített utak hossza, az 1850-es években pedig gyors ütemben épült ki a vasúti gerincvonalak hálózata, így lehetővé vált az élelmiszerkészletek rövid idő alatt történő gyors átcsoportosítása a szükségét szenvedő vidékekre. Megszűnt az éhhalál fenyegetése.

Az éhínségnek létezett még egy típusa, amelyet nem terméshiány, hanem egy másik katasztrófa kapcsán kibontakozó szándékos emberi magatartás (a járványok terjedését meggátolni hivatott vesztégzár következtében megbénult élelmiszerforgalom, a készleteket feléllő katonaság, az erőforrásokat elpusztító háború) következménye, vagy a gazdaság működési zavarai idéztek elő. Ennek két legtipikusabb esete a hagyományos világban egyrészt a járványok során bontakozott ki, másrészt a formálódó piaczgazdaság és a hagyományos gazdaság összeütközésének következménye volt.

Az elsőre ismét példaként hozhatók fel a hegyvidéki megyék. Máramarosban például mind az 1742. évi pestis-, mind az 1831. évi kolerajárvány vonatkozó iratanyagában számos olyan jelentés, kérvény, panaszlevél található, amely a megye élelmiszer-ellátási gondjaival foglalkozik. 1831. július 15-én Máramarosszigeten már kisebbfajta éhséglázadás is kitört. A megye ugyanis kedvezőtlen adottságai miatt élelmiszer-behozatalra szorult, viszont most a kolerajárvány miatt a vásárok tartását átmenetileg betiltották, a megye határait Bereg, Galícia és Bukovina felé lezárták. Noha Szatmár, Ugocsa és Belső-Szolnok megyék felé a közlekedés korlátozott mértékben lehetséges maradt, ennek ellenére a félelem miatt nem engedték be egymás lakóit a szomszédos törvényhatóságok, így Máramaros komoly élelmezési válságba került.

Ugyanez történt 1831-ben a kolera sújtotta felvidéki területeken, amelyeket a hatóságok a járvány miatt szintén lezártak, és itt is lehetetlenné vált a szükséges gabona behozatala. Ennek azonban drasztikusabbak lettek a következményei, mint Máramarosban. Véres felkelés tört ki, melynek során a nemeseket, tisztviselőket, orvosokat és zsidókat halálra keresték és esetenként lemészárolták. Mindez annak a következménye volt, hogy az iskolázatlan népességben az a közhiedelem támadt, hogy a hatóságok a lakosságot éhhalálra ítélték, illetve egyes képviselőik szándékosan megmérgezik a kutakat. (Tény, hogy az orvosok egy része bizmutporral akarta az ivóvizet fertőtleníteni, amely közvetlen fogyasztás esetén mérgezést okozhatott). A felkelést csak statáriális intézkedésekkel és 100-nál több személy kivégzésével sikerült lecsillapítani.

Az ember okozta éhínségek másik típusát a nyugati határszél mellett tudjuk megfigyelni, ahonnan rendszeresen exportálták a gabonát a Habsburg birodalom örökös tartományaiba, ezért az árak jóval magasabbak voltak, mint az alföldi részeken, ahol egyáltalán nem volt piaca a gabonának, csupán a helyi fogyasztást fedezte. Viszont a lakosság széles rétegei még a Nyugat-Dunántúlon is alig kapcsolódtak be az árutermelésbe, vagyis nem volt pénzüik a gabona megvásárlására akkor, amikor krónikusan rossz termések alakultak ki, és az árak magasra ugrottak. Tehát gazdasági okok miatt és szociálisan rétegzett módon alakult ki éhínség, olykor még azokban az években is, amikor a termés ugyan nem volt rossz, de a hadikonjunktúra felszűfolta az árakat, amelyeket a parasztság szegényebb rétegei képtelenek voltak megfizetni. (Különösen a háborús időszakokban egészen a 19. századig a hadsereg volt a gabona legnagyobb vásárlója.)

Egy éhínség közelről: Máramaros 1785-1786

Nézzük meg most az 1785–1786. évi máramarosi éhínséget közelebről, amelynek levéltári forrásait is feldolgoztuk. 1785 őszén a körülmények kedvezőtlen összjátéka állt elő több folyamat eredményeképpen. Először is az évszázad folyamán fokozatosan feszültség keletkezett a megtermelhető, illetve megszerzhető élelmiszer mennyisége és a fogyasztók száma között. Máramaros megye népessége – minden valószínűség szerint magas természetes szaporulata, valamint

a hosszú idő óta tartó folyamatos, főként Galíciából történő bevándorlás következtében – a század elejéhez képest több mint háromszorosára növekedett, amellyel a megye mezőgazdasági termelése annak ellenére nehezen tudott lépést tartani, hogy itt a hazai agrártörténet-írás véleményétől¹³ némileg eltérően már igen korán elkezdődött a tömeges méretű burgonyatermesztés. Az egykorú adatok szerint már az 1784. évi gyenge termés miatt kevés volt az 1785. évi tavaszi vetés, s miután utóbbit is megtépázta a fagy és a jégverés, komoly élelmiszerhiány alakult ki. Ráadásul nem lettek jobbák a következő esztendőök sem. 1786-ban a táplálkozáshoz szükséges gabona több mint 90 százaléka hiányzott, 1787-ben pedig – amikor az összeírók a burgonya adatait is figyelembe vették – a táplálékhiány még mindig kerekén 77 százalék volt. Ennek területi megoszlása azonban nem volt egyenletes: míg a jobb mezőgazdasági adottságú területeken a hiány 50 százalék alatt maradt, addig a hegyvidéken (a Verchovinán) és a Tisza völgyében, vagyis a megye nagyobb részében meghaladta a 90 százalékot is.

6.11. táblázat - Az 1785-86. évi éhínség demográfiai következményei Máramaros megyében a hivatalos kimutatások szerint

Járás	Az éhínség foka az egykorú osztályozás szerint településenként a/				Halálozás által érintett	Halott összesen	Elmenekült belföldre	Elmenekült külföldre b)
	3. fokú	2. fokú	1. fokú	Összes település	település	fő	família c)	
Alsó	26	7	4	37	16	82	214
Felső	17	6	1	24	21	132	546	317
Kaszói	10	12	8	30	11	69	71	108
Szigeti	12	11	5	28	21	170	341
Verchovinai	18	---	---	18	7	25	181
Összesen	83	36	18	137	76	478	1353	[425]

a) a magasabb fokozat súlyosabb éhínséget jelent

b) beleértve ebbe a külön kormányzott Erdélyt is

c) A menekültek táblázata a felső és a kaszói járás kivételével hiányosnak illetve hibásan kitöltöttnek tűnik

Forrás: OL A 39 11813/1786 szeptember 15

A rossz termések és éhínségek fenti sorozata persze nem kizárólag Máramaros megyét veszélyeztette. A Helytartótanács felmérése szerint az éhínség 1785–1787 között 12 megyében pusztított komolyabban, 10-ben okozott kisebb gondokat, vagyis tulajdonképpen országos jellegű volt. A legsúlyosabban azonban minden törvényhatóság közül Máramarost érintette (ez abból is látható, hogy a kiosztott kerekén 677 ezer rajnai forintnyi segély 43 százalékát egyedül ez a megye kapta). Az 1786 szeptemberében készült kárfelmérés szerint (6.11. táblázat) az éhínség 1785–1786 folyamán 478 halálozáshoz vezetett, és közel 2000 familia menekült el a megyét övező galíciai, bukovinai, erdélyi és magyarországi területekre. A demográfiai következmények valódi nagyságrendje azonban az 1785. és 1787. évi népszámlálási adatok összehasonlításából becsülhető meg a legpontosabban. Előbbi időpontban a megye összeírt jogi népességét forrásunk 103 504 főben adja meg, az 1787. évi összesítőben azonban Máramaros már csak 86 118 fővel szerepel, vagyis a lakosság száma a várt kismértékű növekedés helyett kerekén 17 000 fővel csökkent. A közvetlen vagy közvetett halálos áldozatok száma nagy valószínűséggel elérte az 1000 főt, az ideiglenesen vagy végleg elvándoroltaké pedig valahol 15 és 18 ezer fő körül mozoghatott.

¹³ Az agrártörténeti szakirodalom megállapítása szerint ugyanis, bár sokan kísérleteztek a burgonya termesztésével már a 18. század második felében, a növény elfogadása csak az 1816. évi éhínség után következett be, és a burgonya termelés elterjedése csak az 1820-1830-as években kezdődött meg Magyarországon. Ezzel szemben Vályi András ország-leírása azt jelzi, hogy e növényt már a 18. század végén több régió (Bács, Veszprém, Zemplén és Máramaros megyék) falusi lakossága széles körben termesztette.

Az éhínség által nem direkt módon, hanem közvetetten okozott halálozások száma azonban a helytartótanácsnak küldött jelentésekhez képest feltételezhetően jóval magasabb lehetett. A hiányzó táplálékot a népesség a vadon termő növények fogyasztásával próbálta ellensúlyozni,¹⁴ de ez hosszabb távon nem jelentett igazi megoldást. A rosszul táplálkozó népesség fizikailag legyengült és számos betegség, mely normális állapotban kevésbé veszélyeztette, most végzetessé is válhatott. A nemzetközi kutatások szerint az éhínségek elősegítették bizonyos fertőző betegségek terjedését (TBC, kanyaró), és növelték egyes korcsoportok (gyermekek, öregek) halandóságát. Ráadásul az éhenhaláson és menekülésen túlmenően számos további közvetett demográfiai hatásuk is lehetett. Rendszerint csökkentették a termékenységet – a női népesség egy része nehezebben esett teherbe, sőt egyesek átmenetileg terméketlenné válhattak, a házasságok egy részét pedig ilyenkor kedvezőbb időkre halasztották (Le Roy Ladurie 1975).

Nem kizárt természetesen, hogy ilyen kedvezőtlen morbiditási (megbetegedési) folyamatok Máramarosban is megjelentek, de mint láttuk, a létszámcsökkenés legalább 90 százaléka az elvándorlás következménye volt, tehát a nélkülöző népesség nagyobb része az inség elöl elmenekült, nem pedig éhen halt. (És nem lehetetlen, hogy számottevő részük talán rövid időn belül visszatért.)

Az éhínség minden valószínűség szerint nem érintett egyformán minden társadalmi réteget. Jól mutatja ezt egy 1790 környékéről származó técsői felmérés, miszerint a városi lakosok hatodának több mint féléves élelmiszerkészlete volt, ezzel szemben 35 százalék viszont semmi tartalékkal nem rendelkezett. Az éhínség miatt segélyezett Iszka, Hidegpatak, Kalocsa és Priszlop falvak adataiból pedig az is kiderül, hogy minden ötödik esetben a bajok okozója nem pusztán a termés, illetve a táplálék hiánya volt, hanem személyi és családi okok (öregség, betegség, a családi munkamegosztásban fontos szerepet játszó családtag halála, vagy a túl sok apró gyermek) is közrejátszottak a kiscsoport nehéz helyzetbe jutásában. Az éhínség mind okainak, mind következményeinek tekintetében tehát meglehetősen sokfelé ágazó, sokrétű jelenségnek tekinthető, kizárólag demográfiai adatokon keresztül valójában nem is lehet kielégítő módon megközelíteni.

6.6. Háborús katasztrófák

Az alábbiakban nem hadtörténeti kitérőt szándékozunk tenni, pusztán rövid értékelést kísérlünk meg a háborúk halandósági hatásával kapcsolatban. Mindezt azért tartjuk szükségesnek, mert ismereteink szerint részben a hagyományos történetírás, részben a mai szenzációhajász bulvárirodalom rendszeresen túlzásokba esik a háborúk pusztításának ábrázolása során. Egyrészt az egykorú félelmekből keletkezett hiedelmeket teszi magáévá, másrészt a 20. századi tapasztalatokat vetíti vissza egészen a középkorig. (Egyéb, kommerciális szempontokról most ne szóljunk.) A régebbi irodalom úgy gondolta – és ezt ma is gyakran megismétlik – hogy egy ország népességét elsősorban a háborúk tizedelték meg. Noha kétségtelen, hogy erre is van példa, az egykori források vizsgálata alapján azonban rendre kiderül, hogy a népességi katasztrófák háttérben szinte soha sem a fenti események, hanem a járványok állnak. Egészen a huszadik századig a háborúk esetében nagyobb az a veszteség, amelyet a katonaság által behurcolt járványok okoznak, mint a hadsereg összes egyéb károkozása, illetve a harci cselekmények során bekövetkezett halálozások száma. Mindez két okkal magyarázható. Egyrészt a korszak hadseregei számszerűleg kicsik, haditechnikájuk alacsony hatásfokú és rövid hatósugarú – a tömegpusztítás precízen dolgozó eszközeit a tudomány csak a 20. században fejlesztette ki –, szemben a járványos megbetegedések gyors terjedéséhez és akár 50–60 százalékos halandóságot is elérő hatékonyságához képest. Másrészt a járványok olyannyira rendszeresek voltak, hogy a korabeli krónikások már nem is mindegyiküket tárgyalták részletesen, míg a ritkábban bekövetkező természeti katasztrófákról és harci cselekményekről pontosabban tájékoztatták közösségüket. (Magyarország is így került be először a 16-17. századi török háborúk miatt az európai átlagember tudatába az azokról rendszeresen hírt adó újságlapok révén.)

¹⁴ „Eddig mezei paréval, sóskával, repcsényel, csalánnal és ilyen füvek szedésével meg forrázásával élt közönségesen a nép, már ezeketis el verte a jég, a mi volt is, egy szóval nincs mivel élni, se contribuensnek [adófizetőnek], se nemesnek, úgy hogy éhel halnak minyája ha csak nem segítenek, mert nincs min veniek gabonát az egész faluba...” írják a jódiak Splényi József királyi biztosnak 1786 júliusában. Gáti István ugyancsak arról írt, hogy a lakosoknak „korpa, tsalán, kotsány, rügy, fűrészpor kenyerek.” Megjegyzendő azonban, hogy a vadon termő növények és gyümölcsök fogyasztása más hagyományos gazdálkodási rendszerben élő társadalmakhoz hasonlóan az éhínségtől mentes időszakokban is rendszeres részét alkotta a máramarosi lakosság táplálkozásának, vagyis a másutt nevelkedett, más körülmények között élő értelmiségiek rácsodálkozó véleménye nem biztos, hogy mentes volt a túlzásoktól. (Faragó 2005: 41-42.)

Ami a hadseregek méretét illeti, egészen a napóleoni háborúig kivételes eset, hogy egy hadsereg létszáma átlépje a 100 ezer fős határt – ilyen tömeg katona felszerelése, zsoldja, ételmezése ugyanis olyan hatalmas összegekbe került, hogy azt még a gazdag államok is csak rövid ideig engedhették meg maguknak. A középkortól a 18. századig a hadseregek többnyire tíz- és negyvenezer fő között mozogtak és ezek egy része is kiszolgáló személyzetből (kocsisok, iparosok, szolgák, szakácsok, stb.) állt. Lényegében nem igen számíthatunk többet egy-egy állam hadseregének maximális nagyságára az össznépeség 1 százalékánál (ami a felnőtt férfinépeség nagyjából 4–5, a fiatal férfiak körülbelül 10 százalékát jelenti).

Nehezebb feladat a háborús emberveszteségek megbecslése, mégpedig több ok miatt. Először is erre még a 20. századra vonatkozóan is ritkán találunk pontos adatokat. A hadseregek csak a katonai állomány nyilvántartásával, illetőleg az ellenfélnek okozott veszteségek megbecslésével foglalkoznak, viszont a polgári statisztikai rendszerek a hadviselés közepette előbb-utóbb csődöt mondanak. Ráadásul egészen az első világháborúig igen jelentős az olyan emberveszteség, mely nem közvetlenül a harci cselekményeknek tudható be, hanem a hadseregben keletkezett, illetve a hadsereg által terjesztett járványos betegségek számlájára írható. A kettő különválasztása azonban rendszerint nagyon nehéz. Tény ugyanakkor hogy a pestis és a kolera pusztításának korszakaiban ez a veszteség rendszerint meghaladta a háborús cselekmények közvetlen áldozatainak összlétszámát.

Az alábbiakban a modern kor három, Magyarországot súlyosan érintő háborús időszakának emberi árával foglalkozunk: a török háborúk, az első valamint a második világháború által okozott pusztításokkal. Bár a tárgyalt időszakba beletartozna a Rákóczi felkelés és az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc, ezeket azonban nem tárgyaljuk. Már korábban említettük, hogy mindkét esetben a harci események áldozatainak száma eltörpül az ugyanabban az időszakban pusztító pestis, illetve kolera okozta halálozások mellett.¹⁵ Ugyancsak nem foglalkozunk a tatárjárás kérdésével sem, mivel arról demográfiaiilag értékelhető adatunk nincs, a kutatói vélemények ellentmondásosak és nem épülnek hitelt érdemlő konkrét adatokra.

A török háborúk demográfiai hatása¹⁶

Ami a török hadjáratok kapcsán keletkezett emberi veszteségeket illeti, még az esemény politikai súlya miatt kiemelkedően dokumentált mohácsi csata esetében is látható, hogy mennyire pontatlanul ismerjük a hadseregek és a harctéri veszteségek mértékét, nem beszélve a csata során, illetve utána bekövetkezett, a polgári lakosságot érintő veszteségekről (Perjés 1979). Nem is vállalkozhatunk többre, mint egy vázlat készítésére a török háborúk valószínűsíthető emberi áráról.

A köztudat 150 éves török hódoltságot szokott emlegetni, de valójában a helyzet nem ilyen egyszerű. Érsekújvár és környéke mindössze 30 évet töltött török uralom alatt, míg Temesvár környékén 1390 körül kezdődtek meg a török portyák, 1552-ben foglalták el a várost, de csak 1718-ban ürítették ki a Temesközt, vagyis itt a török hadjáratok hatását a népesség több mint 300 évig „élvezhette”. De ezek csak a regionális különbségek. Sokkal ellentétesebbek a népességi változásokról szóló álláspontok. A 15-16. század fordulójára vonatkozó népességbecslések 2,4 és 4,5 millió fő között mozognak és hasonlóan szélesen szóródnak a 17. század végi, török utáni idősakra vonatkozó népességbecslések is.¹⁷ Anélkül, hogy most az egyes kutatások egymásnak gyakran ellentmondó népességszámainak kérdésébe belemennénk, azt mondhatjuk, hogy jelenleg két álláspont kristályosodott ki:

a) a kutatók többsége szerint a népességszám a 200 éves időtartam alatt lényegében nem változott, de a török uralom alatt elveszett a népszaporulat;

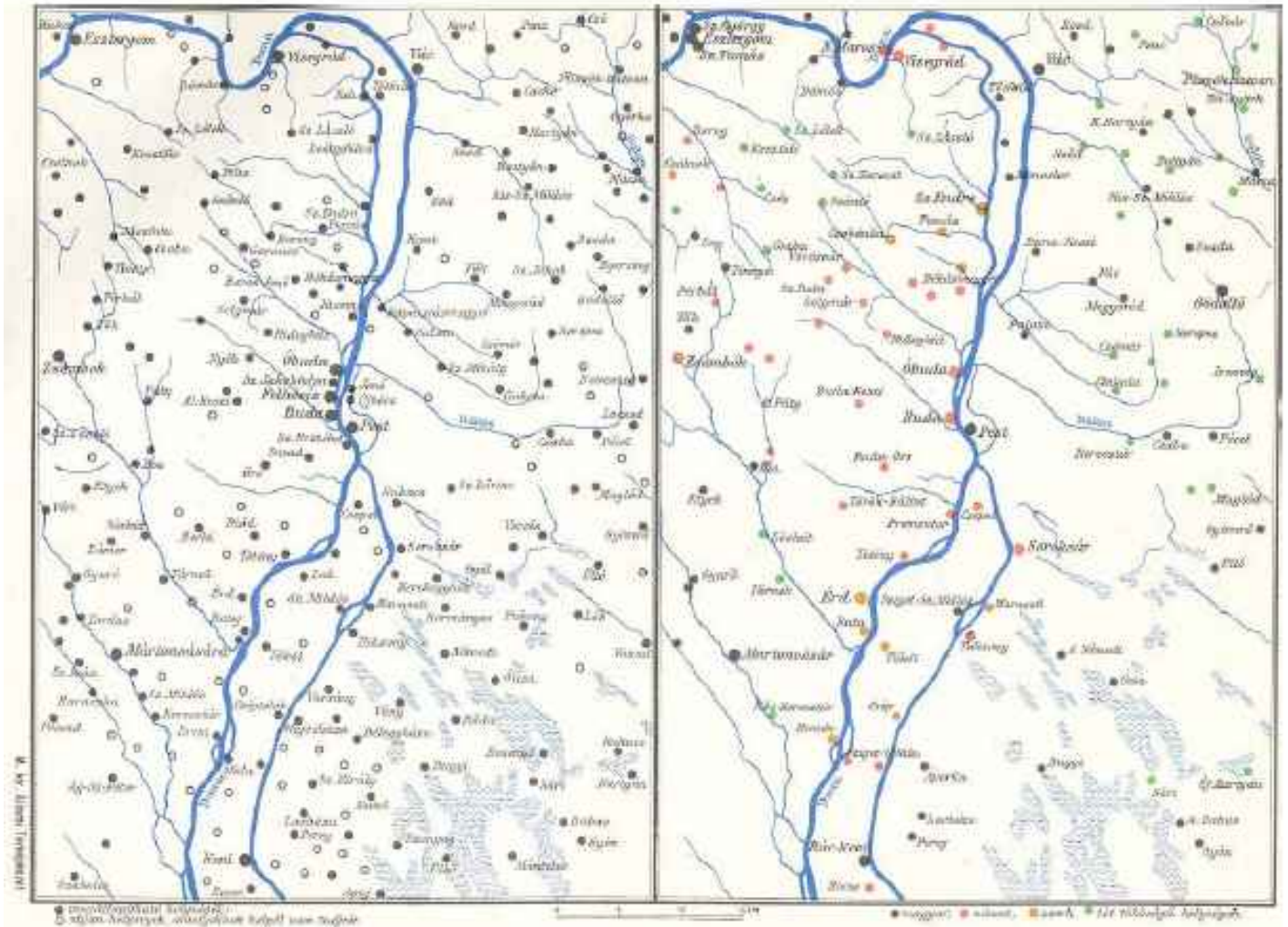
b) a népességszám 20 százalékkal nőtt, de az a bevándorlás számlájára írható. A magyar őslakosság aránya csökkent, míg fél milliónyi nem magyar bevándorló jött a helyükbe.

¹⁵ Ez természetesen a nevezett események politikai és eszmei jelentőségét semmivel sem kisebbíti, de ennek méltatása nem jelen írás feladata.

¹⁶ A fejezet rész megírását Ágoston 1998, Dávid Géza 1997, Engel 1999, Hegyi 1995, Kubinyi 1996, Pálffy 2003, és Szakály 1988, 1990. alapján végeztük.

¹⁷ Az ellentétek feloldása talán akkor várható, ha a korszak kutatása, mielőtt további narratívák kártyavárait építené, hajlandó lesz a középkori és újkori településszerkezet nominális összevetésére és a regionális változások kiértékelésére.

Nem vitás, hogy mindkét változat esetében számolnunk kell az eredetileg 70 – 80 százalékos arányúra becsült magyar lakosság jelentős csökkenésével. A kérdés az, hogy e mögött milyen népesedési folyamatok találhatók. Eddig a kutatás főként arról beszélt, hogy a lakosság egy részét a fosztogató katonák legyilkolták, illetve rabságba hurcolták. Először Ágoston Gábor (1998) vetette fel hangsúlyosan a járványok szerepét, bár elsősorban a katonaság halálzárlataiban játszott szerepét írta le. Az érvelés azonban nyugodt szívvel kiterjeszthetjük az egész lakosságra, mivel a katonák az esetek jelentős részében az ő házaikban szálltak meg, így – ha csak már jövetelük hírére el nem menekültek (ami gyakran megesett) – könnyűszerrel átterjeszthették minden a tábori körülmények között kifejlődött járványt a civilekre.

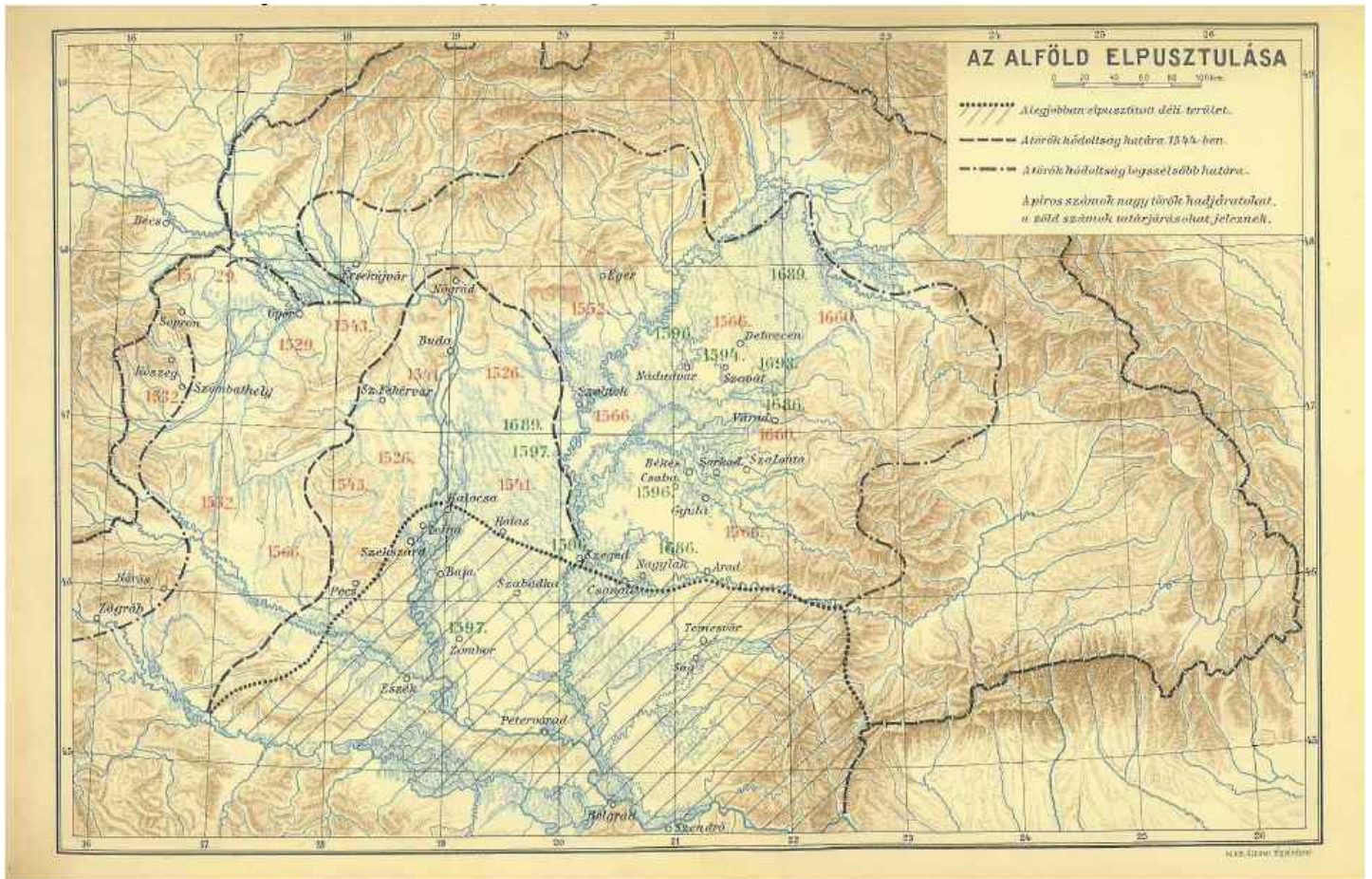

6.12 térkép

A középkori településrendszer átalakulása a 16-18. században Pest-Buda környékén

Forrás: Hóman – Szekfű 1928-34 VI. kötet (CD Rom kiadás)

A lakosság pusztulását, a falvak elnéptelenedését rendszerint a különböző korszakok egymás mellé tett, megváltozott településállományával szokták bemutatni. Ebből azonban nem egyértelmű, hogy népességcsökkenés következett be: a változás ugyanis egyaránt párosulhatott a népesség növekedésével, szinten maradásával és csökkenésével, illetve a településszerkezet átalakulásával, vagyis a kis falvak helyén óriástelepülések létrejöttével, melyek akár tucatnyi korábbi falu népességét magukba szívták. (l. az Alföld példáját). Ebből az összehasonlításból csak egy a biztos: a térképen ábrázolt Pest-Buda környéki falvak a 16. század előtt majdnem kizárólag magyar népességűek, míg a 18. században valamivel több, mint felük német, szlovák, néhány helyen pedig délszláv lakosúként került összeírásra. Vagyis az is lehet, hogy a példaként bemutatott terület lakossága számszerűleg nem csökkent, de biztos, hogy jórészt kicserélődött.

6.13 térkép

A török háborúk pusztítási zónái Magyarországon

Forrás: Hóman – Szekfű 1928-1934 VI. kötet. (CD Rom kiadás).

A népesség átrendeződésére vonatkozóan számunkra meggyőzőbb a Szekfű Gyula által felvázolt pusztulási zónák térképe, mely rímel a 18. századi, biztos alapokra épülő népsűrűségi térképekre is. (L. részletesebben a 9. fejezetben). Ennek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a 16 – 17. század folyamán három népesedési folyamat zajlott le, mely egyrészt a török háborúk következménye volt, másrészt a 19. és 20. századi népességfejlődést alapozta meg annak minden kulturális és regionális ellentmondásával együtt. E folyamat jelentett először is egy jelentős lépcsőzetes migrációt: betelepülést a nagyobb helyiségekbe az aprófalvakból, menekülést a török elől a Kárpát medence nyugati és északi karéjára, illetve menekülést/áttelepedést a még hátrányosabb helyzetű balkáni területekről a Magyar Királyságba. Jelentett másodsor egy differenciális népszaporulatot: a nyugodtabb, biztonságosabb helyeken népességnövekedés zajlik e viharos két évszázad alatt is, míg másutt viszont stagnál, vagy éppenséggel csökken a lakosság. Jelentett végül egy sűrű halandósági krízisekkel tarkított népességfogyást, sőt elnéptelenedést azokon a területeken, amelyek a hadak és a velük hurcolt járványok állandó útvonalába estek. Úgy gondoljuk, hogy mindezt csak színezhették a harctéri veszteségek és a hadak fosztogatásai, esetenként rablógyilkosságai és rabszedései.¹⁸ Biztos, hogy utóbbiak hatása nagyságrendileg messze alatta maradt azoknak a pestisjárványoknak, melyeket a keletről érkező török hadak szinte menetrendszerűen továbbítottak a Kárpát medencébe.

Ha mohácsi csata környékén a népességet 3,3 millió főre becsüljük – ez Kubinyi András 1495-re vonatkozó számításainak maximális értéke – akkor a legóvatosabb becslés szerint, évente mindössze 2 ezrelékes növekedést feltételezve ennek 4,7 millióra kellett volna szaporodnia a 17. század végére – 18. század elejére. Ehelyett viszont a kutatók egy-két kivételtől

¹⁸ Bár kétségtelen, hogy utóbbiakról sokkal szívesebb és háborzongatóbb történeteket lehetett (lehet) mesélni.

eltekintve csak 4 milliós népességet feltételeznek a török háborúk után a Kárpát medencére vonatkozóan. Tehát nem csak a szaporulat jó része tűnt el, hanem a népesség csökkenése csak a tömeges délszláv, román, és ruszin bevándorlás révén vált elkerülhetővé. Az azonban addig, amíg komolyabb bevándorlástörténeti kutatásokkal nem rendelkezünk, kideríthetetlen, hogy a 17. század végi népességből mennyien tekinthetők a Mohács előtti népesség utódjának, és mennyien vannak a Kárpát medencén kívüli területekről 1526 után bevándorlók és leszármazottaik, vagyis hogyan lehet, akár csak nagy vonalakban megvonni a török háborúk időszakának népesedési mérlegét.

A két világháború

Az első világháború a kisember számára, aki nem követte – mert nem követhette – a nagypolitika folyamatait, majdnem olyan váratlanul tört ki, mint ahogy korábban egy nagy járvány keletkezett. Pusztító hatása is csak a 18–19. századi nagy járványokhoz mérhető.

6.14. táblázat - Az I. világháború Magyarországot illetve Osztrák-Magyar Monarchiát ért embervesztesége

népesség 1910 ^{A)}	bevonult	meghalt	Meg sebesült	fogoly és eltűnt	összes veszteség	halottak		Forrás ^{B)}
						bevonultak	népesség	
ezer fő						százalékában		
Történeti Magyarország								
20 608	3 382	531	1 493 ^{C)}	834	2 858	15,7	2,6	Pilch 1928: 338
	3 800	661	743	734	2 138	17,4	3,2	Julier 1933: 297
	3 614	661 ^{D)}	743	734	2 138	18,3	3,2	Mike 1927: 624-627
Mai terület								
7 607	...	155	353	174	682	...	2,0	Mike 1927: 629-633
	...	250 ^{E)}	3,3	Thirring 1963: 235
Osztrák-Magyar Monarchia (Boszniával együtt)								
50 314	8 322	1 524	1 838	1 698	5 060	18,3	3,0	Mike 1927: 624-627
	7 800	1 200	3 620 ^{C)}	2 200	7 020	15,4	2,4	Everett 1980 után ^{F)}

a) idegen állampolgárok nélkül

b) A Magyar Nagylexikon (2004) Pilch Jenő, Ravasz István (2003: 242-243) pedig Julier Ferenc adatait idézi. (Julier valószínűleg Mike Gyula adatait használta.)

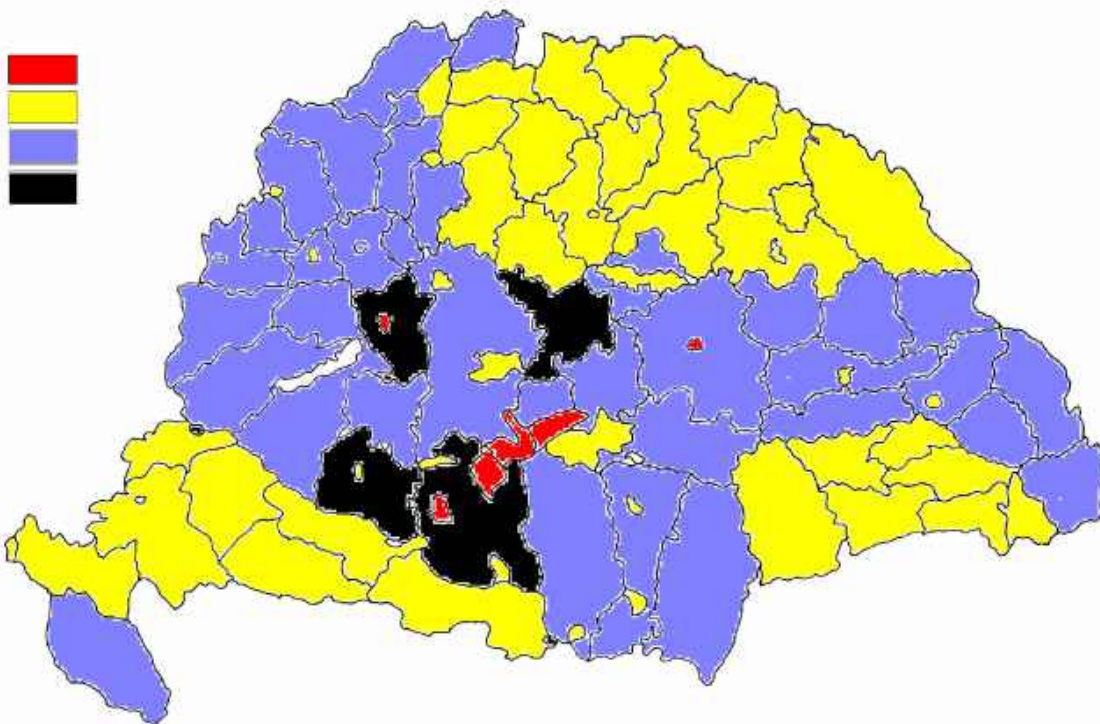
c) Pilch Jenő és Susan Everett sebesülési adatai nincsenek összhangban a többi adatközléssel

d) A hivatalosan holtá nyilvánított eltűntekkel együtt

e) Tekintettel arra, hogy Winkler (1919) megyénkénti adatai alapján már 1917 végéig 200-210 ezer főre tehető katonai halálesetek száma, a becslés nagyságrendje reálisnak látszik

f) Idézi www.worldwar1.com/tlcrates.htm (Az interneten fellelhető adatok túlnyomó többsége egymástól igen eltérő nagyságrendű és általában hiányos összetételű adatokat közöl.)

A történeti Magyarországra vonatkozóan a katonai halálesetek (beleértve a későbbiekben hivatalosan holtta nyilvánított eltűnteket) száma 660 ezer fő, az 1910. évi férfinépességhez viszonyítva ez a 15 és 49 év közöttiek 10,6 százalékát teszi ki. Természetesen nem ez volt a háború egyetlen következménye: 700 ezer fő feletti a sebesültek és ugyanilyen mértékű a fogságba esettek száma, ami a fent említett férfiállomány további 23-25 százalékát érintette. A háború hatásától a nők és a férfinépesség gyermekkorú és idős generációi sem menekülhettek. Egyrészt tőlük mintegy 230-250 ezer áldozatot szedtek az életkörülmények romlása, valamint az influenzajárvány miatt bekövetkezett túlhalalozások. (Így a háború közvetlen és közvetett halálos áldozatainak száma együtt összesen nagyjából mintegy 800 ezer főre becsülhető a történeti országterületen, a mai területre nézve pedig 400 ezer fő körül járhatott.¹⁹) Másrészt sokáig tartó utóhatásként a háborús rokkantak és hadiözvegyek száma csak az ország mai területén 200 ezer fő körül lehetett, melyhez még hozzá számolhatunk 250 ezer körüli hadiárvát is (Parádi 1940: 571). A korábbi háborúkban soha nem tapasztalt, évekig tartó, lövészárkokban megélt, kézitusákkal "szinesített" állóháború lélekromboló hatása pedig meg sem becsülhető. Járványok tekintetében nem annyira borús a kép, de nem is mondható rózsaszínnek. A TBC halálozás javulása a háború alatt megáll, sőt 1915 és 1920 között Magyarország visszacsúszik a 19. század végi szintre, utána azonban ismét folytatódik a javuló tendencia. Az influenza rövid időre ennél jóval nagyobb halandóságot okoz: 1918-ban a már említett 53 ezer főt, 1919–20-ban további több mint 8000 főt, de más nagyobb járvány ismereteink szerint nem pusztít komoly mértékben.

fekete=súlyos veszteségek, kék=átlag feletti veszteségek, sárga=átlag alatti veszteségek, piros=enyhe veszteség
 átlag=23,7 ezrelék az 1910. évi polgári népességhez viszonyítva (össességében az 1910. évi 15-49 év közötti felnőtt férfi népesség 10,6 százaléka)

6.15 térkép

Az első háborúban elesettek törvényhatóságokénti aránya az 1917. év végéig

Forrás: Winkler 1919: 31-34. alapján számítva

¹⁹ Bár a mai terület népessége a Kárpát medence egész akkori lakosságának csak nagyjából 40 százalékát tehetette ki, azt nem csak a 250 ezer főre becsülhető katonai veszteségek érintették erősebben, hanem minden valószínűség szerint a polgári népesség túlhalalozásai és az 1918. évi influenzajárvány is. (Mindkét utóbbi jobban pusztított a városokban, mint a ritkábban lakott és élelemmel jobban ellátott vidéki területeken.)

Területileg nézve a katonai halálozás valamivel jobban érinti a magyarlakta területeket, valamint a nyugati határszél lakosságát. Úgy tűnik, mintha a harmadrészben ruszin lakosságú észak-keleti terület, a negyedrészen szerbek lakta horvátországi területek, és a háromnegyed részben román lakosságú dél-erdélyi megyék vesztesége némileg enyhébb lenne. (Elképzelhető, hogy az e területekről származó behívottak kisebb arányban kaptak helyet a harcoló alakulatok között, mivel a hadvezetés valószínűleg félt a másik oldalon harcoló orosz, ukrán, szerb és román katonákkal való fraternizálástól.²⁰) De ugyancsak jóval alacsonyabb a legtöbb város vérvesztesége is – valószínűleg a háború folytatásához szükséges speciális ismeretekkel rendelkező felmentettek többsége (szakmunkások, a gazdasági élet és az adminisztráció kulcsemberei) itt találhatóak.

A második világháború esete némileg más. Egyrészt sokan utólag egy meghosszabbított fegyverszünetként értékelik ezt az időszakot, és talán van benne valami. A békekötések nem kompromisszumokként jöttek létre, amelyet az érdekeltek többsége elfogad, hanem a „győztes mindent visz” elv alapján. Emiatt a vesztes államok népességét a döntések nem elégtették ki, de nem hoztak létre stabil biztonságérzetet a győztesekben sem. Tévedés azt gondolni, hogy itt csupán mesterségesen keltett hangulatokról volt szó. Ha Magyarországot vesszük példának, akkor nem csak az első világháborút fizikai értelemben megszenvedő túlélők hatalmas tömege, hanem a közel fél millió elcsatolt területekről érkezett menekült (vagy leszármazottja) érezte magát, nem minden alap nélkül, károsultnak, aki elégtételre jogosult. (A háború valódi okairól, a felelőségekről őszintén sehol sem beszéltek, mindegyik tábor a másikat okolta érte.) Nem telt bele sok idő, és megjelent a következő háború pszichózisa, majd jó 20 évvel később maga az új háború is.

²⁰ A kor kifejezése arra az állapotra, amikor a másik oldal azonosnak, vagy rokonnak tekintett etnikumú csapataival szemben a katonák nem mutattak elegendő harckészséget.

6.16. táblázat - A háború hatása: az 1941 és 1948. közötti kényszervándorlások és erőszakos halálások egyenlege Magyarország mai területére vonatkozóan

A népmozgalom alakulása	Időszak	Fő	Népességvesztés ^{a)}			
			Érintett népesség	Minimum	Maximum	Valószínű
Népszámlálásban összeírtak	1941	9 316 074	elhurcolt és elpusztult zsidó	200 000	298 000	220 000 ^{b)}
Természetes szaporulat	1941-1948	332 547 ^{c)}	elhurcolt és elpusztult cigány	5 000	50 000	5 000
Bevándorlók	1941-1948	23 000	polgári halott	a népmozgalmi nyilvántartásban szerepel		
Menekültek ^{d)}	1941-1948	240 000	katonaság halottja	80 000	136 000	90 000 ^{e)}
Szovjetunióba hurcoltak és vissza nem tértek			elhunyt hadifogoly és deportált	30 000	250 000	65 000
Összesen	1948 vége	9 911 621	Összesen	315 000	734 000	380 000^{f)}
Népszámlálásban összeírtak	1948 vége	9 204 799				
A háború következményeképp keletkezett kivándorlási veszteség						
Nem tért haza	1945-1946		Zsidó	15 000	45 000	20 000
Kitelepült	1947-1948		szlovák	73 000	73 000	73 000
Kitelepített	1946-1947		Német	173 000	173 000	173 000
Elmenekült	1945		Német	50 000	75 000	10 000
Nyugatra ment ^{g)}	1945-1948		politikai menekült	50 000	100 000	50 000
Összesen	1945-1948			361 000	466 000	326 000
Egyenleg		-705 680	Egyenleg	-676 000	-1 200 000	-706 000

a) A népességvesztés az irodalom és a népmozgalomra vonatkozó adatok összevetése alapján becsültük meg. (A kurzívval jelöltek becsült adatok. Bár más számok is feltételezhetőek, de együttesen egységes rendszert képeznek – ha például a kivándorlási adatokat növeljük, akkor a veszteségeket csökkenteni kell, és viszont.)

b) Az életben maradtakat a legalaposabbnak tűnő szerzők (Snyder 1946, Thirring 1963, Stark 2001) 220 és 260 ezer fő közöttire becsülik. Összegezve az 1941 és 1944 közötti természetes fogyás, az elpusztítottak, valamint az életben maradtak, de haza nem tértek adatait az 1941-ben a faji törvények alapján hivatalosan zsidónak tekintett 455 ezer főből számításaink szerint a munkaszolgálatban elpusztultakkal együtt 207 és 237 ezer közöttire tehető a halálos áldozatok száma. Brahm (1997) széles körben használt 298 ezer fős adata jelentősen túlbecsli a veszteségeket.

c) Thirring Lajos (1963: 234) kereken 20 ezer fővel kisebb természetes szaporulatot említ. Az adatok mögött 110-120 ezer főnyi 1944-1945 évi túlhalálóság rejlik, amely minden valószínűség szerint elsősorban a háború – közvetett és közvetlen – polgári áldozatait foglalja magában. Vagyis a háború halálos áldozatainak száma összességében tehát megközelítheti a fél

millió főt, de ennek kevesebb, mint fele függ össze közvetlenül a hadműveletekkel. Nagyobb részét a deportálások áldozatai, valamint az éhezés és fertőzések miatt bekövetkezett idő előtti halálozások teszik ki.

d) A menekültek tényleges száma ennél alighanem nagyobb, mivel valószínűleg több tízezer, az ideiglenesen visszacsatolt területekre 1938 után áttelepült személy is visszatérni kényszerült 1944 és 1945 folyamán.

e) a munkaszolgálatosok veszteségeit a zsidó adatok között számoltuk el

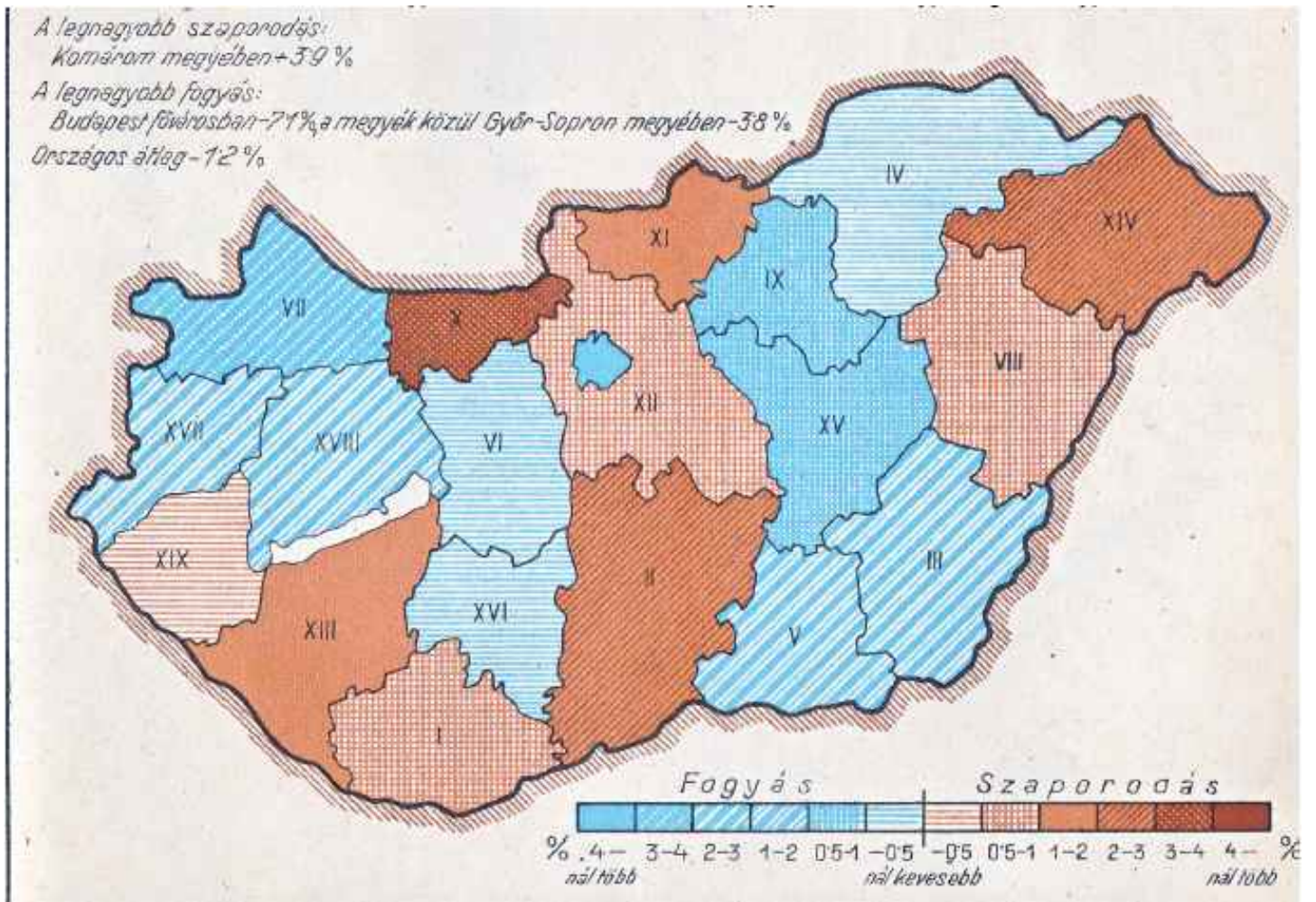
f) Für Lajos (2001: 326) a mai területre vonatkozóan 660 és 800 ezer fő közötti halálos áldozatot becsül, ez azonban nem egyeztethető össze sem a hivatalos statisztikákkal, sem a többi szerző adataival.

g) Az egyénileg, illetve családosan véglegesen Nyugatra mentek, illetve ott maradtak teljes száma az életben maradt, de Magyarországra vissza nem tért zsidókkal és a német menekültekkel együtt eszerint 80 ezer fő körülire becsülhető.

Forrás: Népszámlálás 1949 12: 25-27, Czibulka 2004, Für 2001: 314-326, Klinger 1969: 14-17, Snyder 1946, Stark 2001, Szabó A. 2001, Thirring 1963: 236-241, Vadkerty 1999.

Vagyis a második világháború kitörése kevésbé volt váratlan, ugyanakkor Magyarország részére látszólag kevésbé rosszul indult. Egyrészt a trianoni békében elcsatolt területek magyar lakta részének többségét (átmenetileg) sikerült visszaszerezni, másrészt a háború első éveiből sikerült kimaradni. Bármennyire is súlyos veszteségeket szenvedett a keleti fronton a 2. magyar hadsereg, a katonai részvétel súlya, az áldozatok nagysága, a népesség érintettsége 1944 nyaráig össze sem hasonlítható az első világháborúéval. A katonai veszteségek legfeljebb ötödére becsülhetők a korábbiak, és a harcban résztvevő férfinepesség nagyjából megmenekült az évekig folytatott lövészárokharc megpróbáltatásaitól is. Hogy összességében a második világháború mégis sok, nagyjából fél milliónyi áldozatot követelt, az nem a fronton folytatott harcoknak „köszönhető”. 120 ezer fő körüli a civil lakosság háborús túlhalálása (ebben benne vannak a bombázások áldozatai is), 200 ezer fő feletti az 1944-ben elhurcolt és meggyilkolt zsidó (és néhány ezerre az ugyanerre a sorsra jutott cigány) népesség, és sok tízezeren tünnek el a Szovjetunió munkatáboráiban is.²¹

²¹Sajátos jelenség, hogy a kevesebb halálos áldozatot követelő első világháború, és az azt követő békeszerződések azonban sokkal nagyobb traumaként él az emlékezetben, mint a második világháború. Ez minden valószínűség szerint arra vezethető vissza, hogy utóbbi emberveszteségeinek számottevő része inkább a népesség meghatározott csoportjait (zsidókat, cigányokat, a bombázások pedig főként néhány nagyváros népességét) érintette, szemben az első világháború emberi következményeivel, melyeket csaknem mindenki közvetve vagy közvetlenül megszenvedett.

6.17 térkép

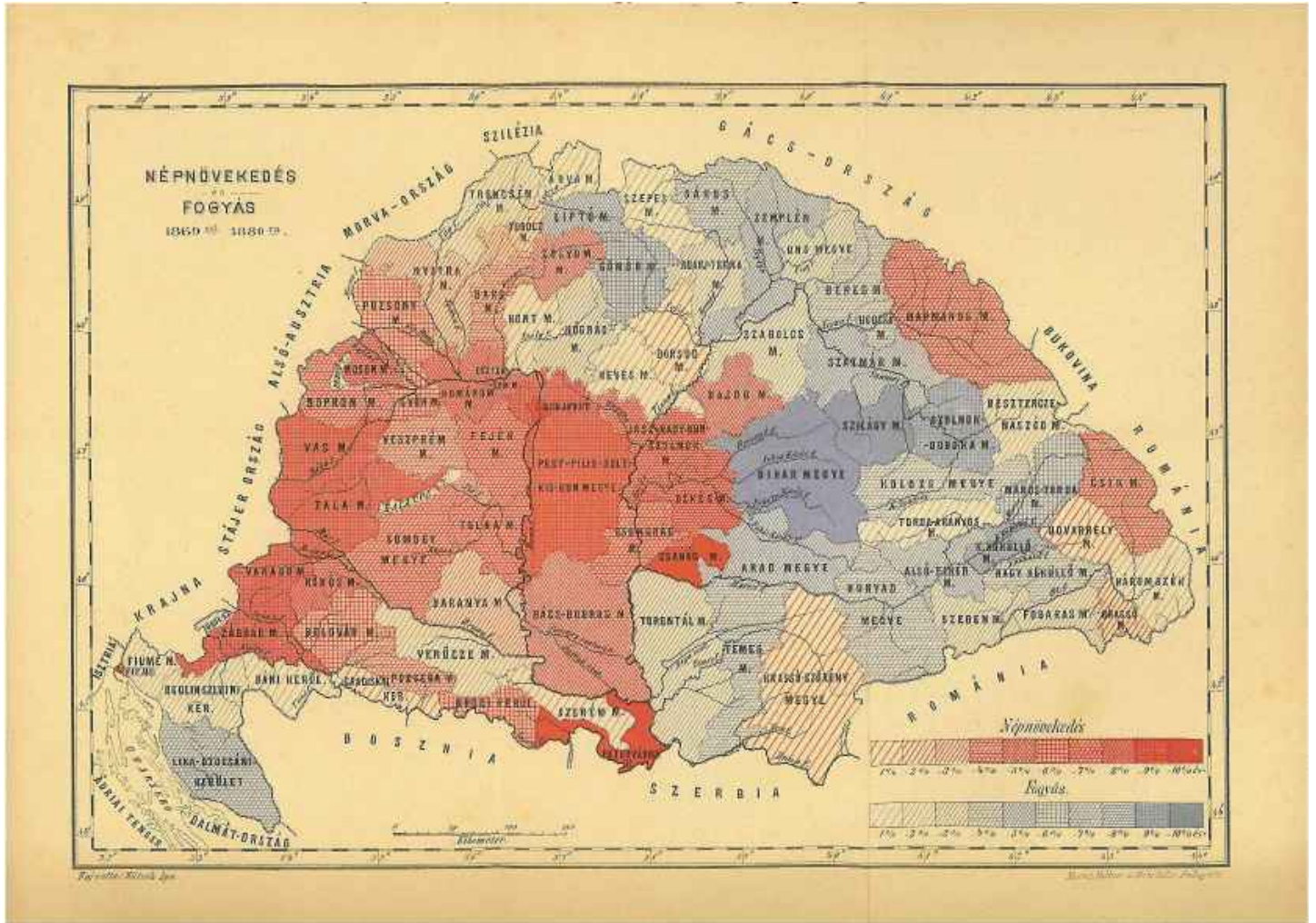
A II. világháború hatása Magyarországnépe ségére

Forrás: Népszámlálás 1949 12: II. grafikai tábla

Sajnos nem állnak rendelkezésre olyan pontosságú statisztikák a második világháború népességre gyakorolt hatásával kapcsolatban, mint amilyeneket a Statisztikai Hivatal a két háború között készített (nyilván 1945 után politikai okokból nem kapott ilyenek készítésére „megrendelést”), így sokkal nagyobb mértékben kényszerülünk becslésekre és feltételezésekre. Valamit elárul azonban számunkra a népességszám változása az 1941. és 1949. évi népszámlálás között. Eszerint ha a változások területi megoszlását nézzük, akkor a Dunántúl észak-nyugati részén, a Tisza alsó folyása mentén, valamint Fejér és Tolna, illetve Heves és Borsod–Abaúj–Zemplén megyékben népességfogyást tapasztalunk, e tekintetben azonban Budapest jár az élen. Ebben azonban nyilvánvalóan összemosódnak a katonai halálozások, valamint a háborút követő kényszervándorlások (a szlovák-magyar lakosságcsere, a németek egy részének kitelepítése) következményei. A népességnövekedést felmutató megyékben ugyanis – Zala, Somogy és Nógrád kivételével – mindenütt 10 ezer főt meghaladó szomszédos országokban született népességet találunk.

6.7. Katasztrófa és demográfia

Az alábbiakban megpróbáljuk röviden összefoglalni a katasztrófák demográfiai hatásait. Az nyilván nem kétséges, hogy egy viszonylag gyorsan bekövetkező nagyméretű halandóság súlyosságától függően eltüntetheti egy vagy több év természetes szaporulatát, de akár nagyobb népességcsökkenést is okozhat. Az is nyilvánvaló, hogy mindez nem egyenletes mértékben következik be, egyes régiók jobban, mások kevésbé lesznek érintettek.

6.18 térkép

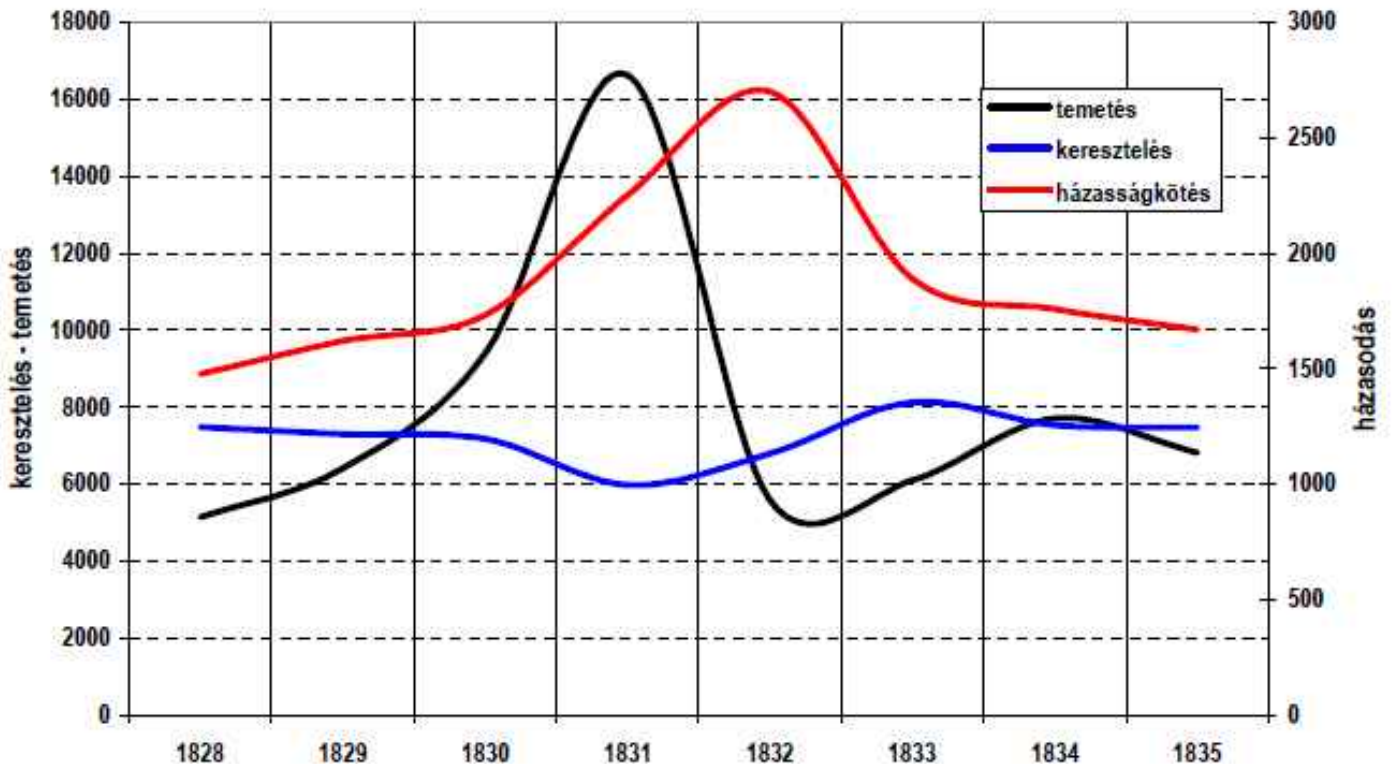
Az 1872-1873. évi kolerajárvány hatása a magyarországi népességnövekedésre 1869 és 1880 között

Forrás: Láng – Jekelfalussy 1884: 472-473. után

Térképünk jól mutatja, hogy például az 1872-1873. évi kolerajárvány a Felvidék középső része és a Keleti Kárpátok, valamint majdnem egész Erdély (kivéve a Székelyföldet) és a Tisza felső folyása, valamint Horvátország tengerparti részén olyan mértékben csökkentette a népességet a két népszámlálás, 1869 és 1880 között, hogy azt a természetes szaporulat nem volt képes ellensúlyozni. Ezzel szemben a Dunántúl, a Kisalföld, a Duna–Tisza köze és Szlavónia, amely területeket a kolera kevésbé érintett, ugyanezen idő alatt jelentős, 5-10 százalékos népességnövekedést könyvelhetett el.

Kevésbé ismert azonban, hogy egy nagyobb katasztrófának nem csak halandósági következményei vannak, hanem rövidebb–hosszabb időre egy régió teljes népmozgalmát átalakíthatja, jobban mondva deformálhatja. Livi-Bacci szerint egy

népességi katasztrófa az alábbi modellel írható le (Livi-Bacci 2000: 41). A katasztrófa kitörése hirtelen halandósági csúcsot okoz, ami mind a házasságkötések, mind a születések számát alacsonyra csökkenti. A katasztrófa elmúlása után viszont sajátos módon állnak helyre a népesedési folyamatok: ugyancsak rövid időre megnő a házasságkötések száma, a halandóság pedig rövid időre a szokott mérték alá süllyed. Utóbbi azzal magyarázható, hogy a gyengébb fizikumú népesség hirtelen megrikulásával (kihalásával) a fennmaradók halandósága az átlagosnál alacsonyabb mértékű lesz, csak egy-két év alatt tér vissza a szokásos kerékvágásba. Ugyanakkor a járványt követően a születések száma szokatlanul magasra ugrik, mintegy pótlandó a népességvesztéseket, és csak három–négy év alatt tér vissza szokásos medrébe.

6.19 ábra

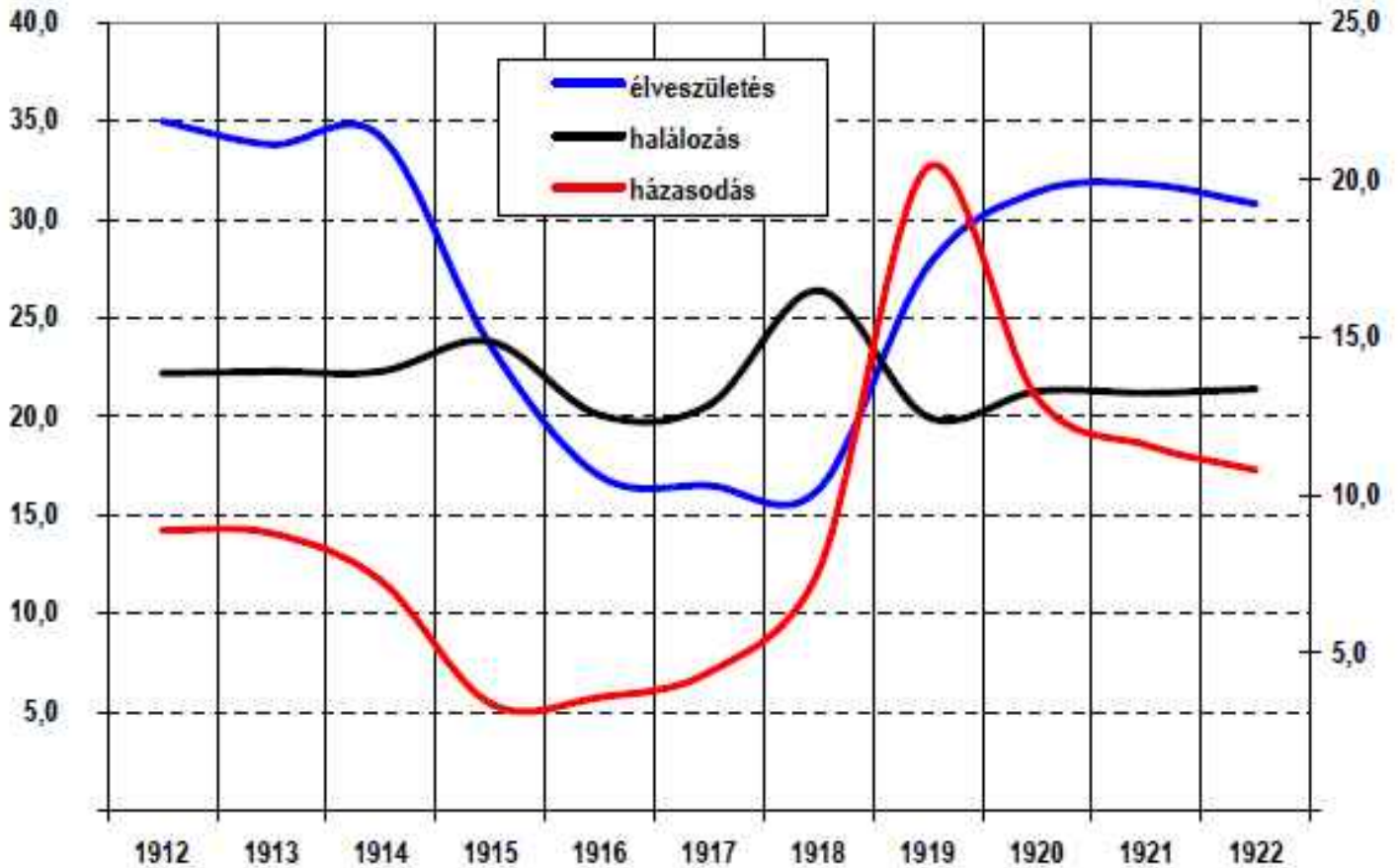
Fejér megye népmozgalma az 1831. évi kolerajárvány időszakában

Forrás: Klinger 1972: 32-53. után számítva

Nézzük meg, hogy néz ki mindez a gyakorlatban. Példaként megvizsgáltuk a járvány által súlyosan érintett Fejér megye népmozgalmának alakulását az 1831. évi kolera időszakában. Az adatok azonban a Livi-Bacci féle modelltől sok tekintetben eltérő képet mutatnak. Bár a halandóság viselkedése pontosan megfelel a fenti modellben leírtaknak, a másik két népmozgalmi folyamat azonban nem. A házassági mozgalom egyáltalán nem esik vissza a járvány alatt, sőt növekedni kezd. Csúcsát a járványt követő évben éri el, majd visszazuhan a szokott mértékre. A születések számának növekedése pedig alig észrevehető többletet produkál, azt is csak a járvány utáni évben. Más megyéket megnézve akár a Dunántúlon (Komárom, Tolna) akár az Alföldön (Szabolcs, Szolnok) majdnem ugyanilyen grafikonokat kaptunk.²² Vagyis az általunk vizsgált népségek másképp viselkedtek, mint ahogy azt fentebb idézett szerzőnk a nyugat-európai katasztrófa elemzések tanulságai alapján feltételezi. A szóban forgó megyék népessége ugyanis döntően hagyományos mezőgazdaságból él, és tömeges mértékben még nem folytat születéskorlátozást. Fentiekből következően, ha az egyik házsfél meghal, akkor az özvegyen maradt személy mihamarább igyekszik azt pótolni: a szigorú nemek közötti munkamegosztás igényli mindkét nembeli felnőtt munkaerő jelenlétét a családban és amennyiben nincs olyan felnőtt gyerek a háztartásban, aki az elhunyt

²² A vizsgálatokat a Klinger féle anyakönyvi adatgyűjtés (Klinger 1972 – 1984) alapján végeztük, a megyék az 1970-es évek közigazgatási határai alapján kerültek közlésre.

szülő feladatait át tudná venni, a csoport zavartalan továbbélése megköveteli az újraházasodást. E logika szorítása alól csak a mezőgazdasággal nem foglalkozók, illetve a nagyobb földbirtokosok térhetnek ki, akik nem paraszti életformát folytatnak. A termékenység alakulása – a mindössze egy évig tartó kisméretű csúcs – pedig tulajdonképpen az új házasságkötések hatását mutatja egy olyan népességben, amelyiknél csak a nem házas állapot korlátozza a termékenységet. A többieknek a fogamzás ugyanabban az ütemben következik be a járvány előtt, alatt és után, így a születési görbe nem ír le nagyméretű hullámzást.

6.20 ábra

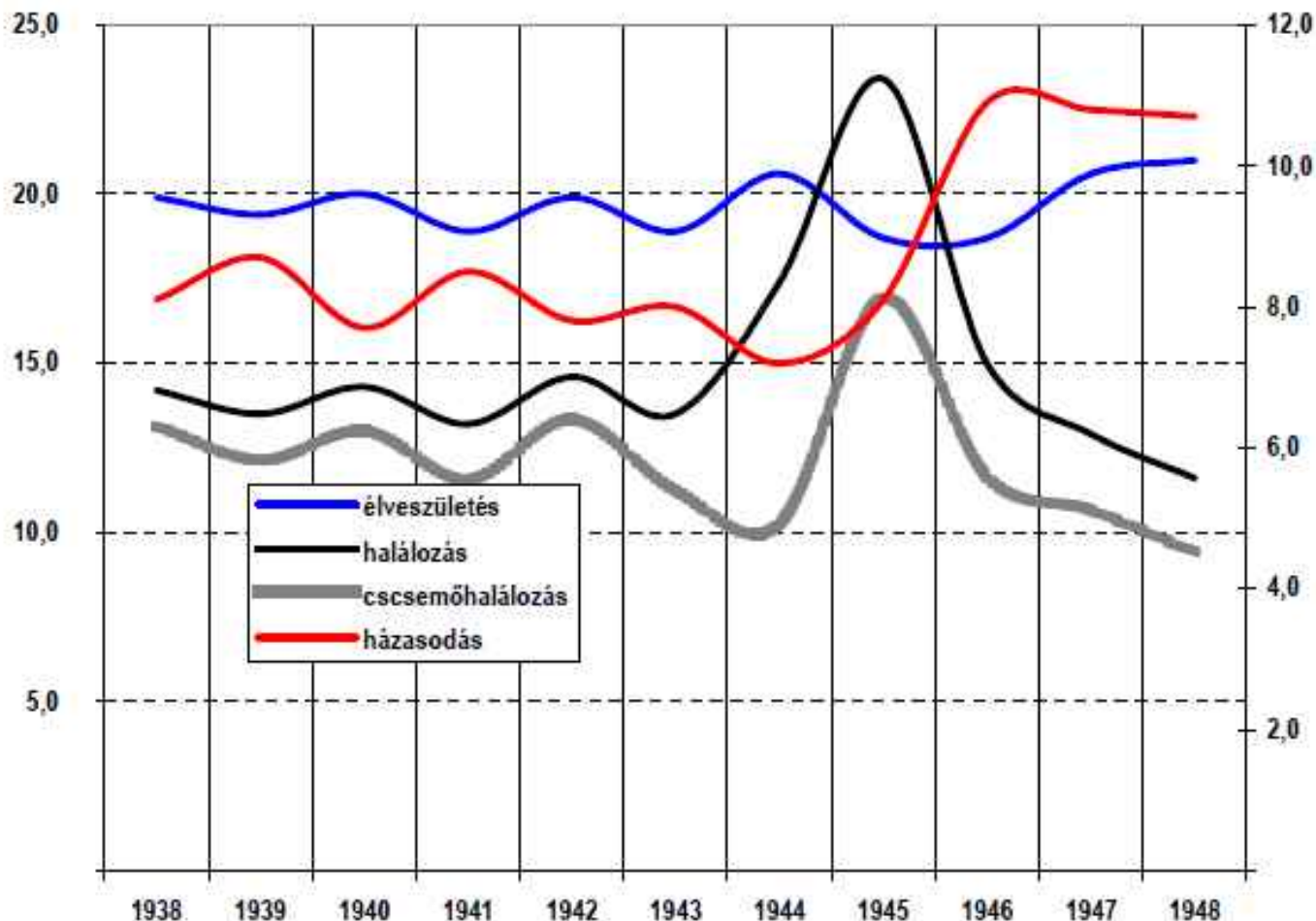
A népmozgalom alakulása az első világháború környékén (1912-1922)

Forrás: szerző számításai

Nézzük meg, hogyan néz ki a népmozgalom alakulása az első világháború alatt.²³ Ebben az esetben nem egy néhány hónapos krízisről van szó, és a görbe sem normál népességet tartalmaz. A görbe ugyanis csak a polgári népességre vonatkozik, ebből azonban 1914-ben hirtelen kivonnak több százezer fiatal férfit, vagyis a népmozgalom bázisát képező házas népesség száma lecsökken, mivel az elhunytak helyébe kevesebben lépnek, ugyanis a fronton távollevő férfiak nem tudnak házasságot kötni, illetve azt elhálni. Ennek következtében mind a házasságkötések, mind a születések számában közel 50 százalékos visszaesés látható 1915 és 1917 között. Valamit a halandóság is csökken 1916 és 1917 folyamán, mivel valószínűleg a meg nem született csecsemők hiányzó halandósága lejjebb viszi annak görbét. 1918-ban az influenza halandóság viszont a járványoknál szokásos hirtelen csúcsot idézi elő. Az 1919-től kialakuló házassági csúcs rövid ideig tart, gyorsan megköti az összes elmaradt házasságot. Ez valóban a születések számának megugrását eredményezi, a születési arányszám csak 1924-ben tér vissza egy viszonylag egyenletesnek mondható szintre, van azonban egy sajátossága. A látszólagos nagy ugrás

²³ Az elemzést mindkét háború esetében a nyers népmozgalmi arányszámokkal végeztük. A népmozgalom alapadatainak a mai területre történő átszámítását az első világháború időszakára vonatkozóan a Statisztikai Hivatal utólag végezte el.

csak a háborús évekhez képest tűnik magasnak, valójában a születések mértéke még az 1919-1923 közötti, ún. helyreállítási időszakban is mintegy 10–15 százalékkal alatta marad a háború előtti mértéknek. Hiányzik a háború során akár halottként, akár hadifogolyként kiesett férfinépesség, ami igen negatívan hat az ország termékenységének alakulására. (A görbe halandósági része természetesen másképp nézne ki, ha az évenként bontott katonai halandóság adatai a rendelkezésünkre állnának, a házasságok és születések tendenciáin azonban ez aligha változtatna.)

6.21 ábra

A népmozgalom alakulása a második világháború környékén (1938-1948)

Forrás: szerző számításai

Ha ugyanezt az elemzést elvégezzük a második világháború alatti időszak népmozgalmi adatain, akkor ismét más ábrát kapunk. Van ugyan egy sajátos lüktetése a mind a házasságoknak, mind a születéseknek, mind a halálozásoknak, de ez inkább a mögöttük levő különböző születési évfolyamok létszámának változását látszik követni. Lényegében a háború hatása egészen 1944-ig alig látszik a népmozgalmi adatsorokon. Ez alighanem két tényezővel is magyarázható: a háború első éveit most a népesség sokkal kevésbé sínyli meg, mint az első világháború időszakában: kevesebb embert mozgósítanak, kevesebben kerülnek a frontra, a háború egyelőre az ország területétől távol zajlik. Ráadásul úgy tűnik, hogy a bevonultatott katonák most több-kevesebb rendszerességgel hazatérhetnek, így nem látszik komolyabb elmaradás sem a házasságok, sem a születések tekintetében. A háború a halandóságot – beleértve a csecsemőhalandóságot is – mindössze 1944-ben ugratja magasba, azt követően pedig nem a régi szintre, hanem alacsonyabbra esik vissza, és az 1950-es évekig nagyjából azonos szinten is marad. A csecsemőhalandóság szintén a háború előttinél alacsonyabb szintre esik vissza 1946-ban, lényegében folytatja a már a 20. század eleje óta megfigyelhető csökkenő tendenciáját. A házasságkötések 1945-ben a szokásos ugrást produkálják, de 1946-ban csak minimális mértékben csökken a szintjük – mintha modellváltás indult volna el. Hasonlóan

viselkedik a nyers születési arányszám is: az 1945 évi – nem túl alacsony – mélyponttól elrugaszkodva 1947 után is magasan marad, sőt, mint azt már korábban említettük, mesterséges beavatkozás hatására az 1950-es évek közepe felé még meg is növekszik.

Ha a három görbét összehasonlítjuk egymással, akkor lényegében a népesedési magatartás változásának sorozatképét kapjuk. A kolerára történő válaszok mutatják meg azt, ahogy a népesség Magyarországon a hagyományos demográfiai rendszerben egy katasztrófa kihívására válaszol. Az első világháború görbéje azt illusztrálja, hogyan zavarják meg a hirtelen politikai események a 20. századi totális háborúk közepette a népesedési folyamatokat, és arra a megváltozott világban a népesség legalább is a születési mozgalmak tekintetében már egy kissé másképp reagál. A második világháború görbéje pedig arra hoz példát, hogy a népességpolitikai beavatkozások – a szabadságolások, a születések számának növelésére irányuló intézkedések, a társadalmi rend átalakulása (mely az 1940-es évek második felében – legalábbis a falusiak számára – még kedvezőnek látszott) hogyan változtatják meg a népesedési folyamatokat. De mindez már ismét egy másik témához, a népességpolitikához vezet, amelyre a 13. fejezetben térünk vissza.

6.8. Összefoglaló

1. Humanitárius népességi katasztrófa alatt olyan eseményeket értünk, amelyek tömeges halálozást okoznak. Több típusuk van, de a Kárpát-medencében a természeti katasztrófák történetünk folyamán nem játszottak komolyabb szerepet, soha nem okoztak jelentős embervesztést. A legtöbb katasztrófát, a legtöbb veszteséget történelmünk során a járványok okozták. Közülük is kiemelkedik a pestis és a kolera;
2. A pestis 1348 és 1743 között komoly népességvesztéseket okozott a történeti Magyarországon. Erdélyben és a déli határok mentén egészen a 18. század végéig előfordult, de a 18. század közepétől már minden esetben sikerült lokalizálni. Egy-egy pestisjárvány a népesség több mint 10 százalékát is képes volt elpusztítani néhány hónap leforgása alatt, de kisebb területeken ennél jóval nagyobb mértékű halandóság is előfordulhatott. Pusztításának adatait országos szinten azonban az 1700 előtti időszakra nézve részletes források hiányában nem ismerjük;
3. A később megjelent, pusztításuk mértékét tekintve a második helyen álló kolerajárványok adatait ezzel szemben már viszonylag pontosan látjuk. 1831 és 1893 között összesen 8 kisebb-nagyobb kolerajárvány zajlott le a Kárpát-medencében. Közülük az 1831-32., az 1848-49., és az 1872-73. évi járványok több százezres halálozást okoztak;
4. A többi járvány közül pusztító erejét tekintve említést érdemel a TBC, a himlő, a kiütéses tífusz és az influenza. A TBC kivételével azonban a legtöbbjükéről nincsenek demográfiai részletesen elemezhető adataink, mivel többségük 1800 előtt játszott jelentős szerepet, vagyis akkor, amikor halálhálók statisztikák még nem készültek;
5. Az egyéb járványok közül a TBC okozta halandóság összességében elérte a nagyobb kolerajárványok szintjét. Kettejük között az a különbség, hogy a TBC hosszú időn keresztül, viszonylag kisebb mértékben, de folyamatosan szedte áldozatait, de nem okozott hirtelen fellobbanó, majd egy évtizedig eltűnő járványokat, míg a kolera egy évtizedben általában egyszer, hirtelenül, tömeges katasztrófát okozó módon jelent meg;
6. Az éhínségeknek Nyugat-Európával szemben a Kárpát-medencében nincs nagy szerepük, mivel a terület mezőgazdasági adottságai az átlagosnál jobbak, ugyanakkor népsűrűsége alacsonyabb. Egyébként az éhínségek közvetlenül viszonylag kevés halálozást okoznak. Negatív hatást azzal gyakorolnak, hogy az éhezők szervezetét legyengítik, és ezzel utat nyitnak sokfajta egyéb betegség és fertőzés számára;
7. A háborúk okozta halandóság a 20. század előtt messze elmarad a járványoké mögött. Ennek fő oka, hogy a haditechnika csak a 20. században lesz képes hatékonyan, gyorsan, nagy tömegű ember elpusztítására. A háborúk legnagyobb veszélye a 20. század előtt főként abban áll, hogy a hadseregek szinte mindig közreműködnek a nagy járványok terjesztésében;
8. Magyarországot három nagyobb háborús veszteség sújtotta az újkorban: a török háborúk, az első, valamint a második világháború. Szabadságharcaink nem jártak nagyméretű embervesztésekkel, a tatárjárás pusztításáról pedig nem rendelkezünk demográfiai értékelhető forrásokkal;

9. A török háborúk okozta legnagyobb kár, hogy másfél évszázad teljes népszaporulatát felélte. Népeségcsökkenés csak azért nem következett be, mert a 16-17. század folyamán számottevő bevándorlás pótolta a népességveszteségeket. Utóbbiért a hiedelmek ellenére nem elsősorban a katonaság öldöklései és rabszedései a felelősek, hanem minden valószínűség szerint a Keletről ideérkező török hadak által rendszeresen és folyamatosan terjesztett pestis;
10. Az első világháború mintegy 660 ezer főnyi veszteséget okozott, de számottevő egyéb negatív hatással is járt: sokan sebesültek meg testileg és lelkileg, és több százezernyi rokkant, özvegy és árva maradt utána. A megromlott életkörülmények miatt a polgári népesség körében bekövetkezett túlhalálásokkal és az influenza 1918. évi pusztításával együtt a háborúval összefüggő halálozás mértéke a mai területre vonatkozóan meghaladhatta a 400 ezer főt;
11. A második világháború okozta katonai veszteségek lényegesen kisebbek, mint az első világháborúé. A zsidók, cigányok jelentős részének megsemmisítő táborokba hurcolása, valamint az orosz hadifogságban és kényszermunkában tízezer számra elpusztultak együttesen nagyjából félmillió népességveszteséget okoztak Magyarországnak.

7. Vándormozgalmak

7.1. Bevezető

A népesség térbeli mozgásának többfajta típusa fordult elő a történelem során. Beszélhetünk egy népességcsoport – vagy akár az egész emberiség – elterjedéséről, amely alatt lassú, a körülményekre válaszoló spontán mozgásokat értünk. (Ezek többnyire a természeti körülményekhez való alkalmazkodás során következnek be, amikor vagy az életfeltételek változnak rossz irányba, vagy az adott terület túlnépesedett és lakosai nem képesek magukat fenntartani.) A másik véglet egyrészt azok a gyors, rövid távú mozgások (turizmus, búcsújárás, bevásárlás, vagy egyéb gazdasági célú ideiglenes helyváltoztatások) képviselik, amelyek rövid ideig tartanak, és nem járnak a tulajdonképpeni lakóhely megváltoztatásával. Másrészt e végletek közé soroljuk azokat a populációkat, melyek rendszeresen és állandóan vándorolnak, vagyis nomád vagy félnomád (az év bizonyos részeit másutt töltő, vagyis két vagy több lakóhely között mozgó) életformát folytatnak. A felsorolt két véglet között helyezhető el a tulajdonképpeni vándorlás, amely alatt a népesség tudatos, tervezett lakóhely változtatását értjük, melynek során másik településre költözik. Mielőtt e fogalmat tovább boncolgatjuk, rögvest jeleznünk kell, hogy, miként az már az eddigiekből is sejthető volt, a vándorlás fogalma számos, megegyezés alapján elfogadott alapelvre épül. Általában nem tekintik vándorlásnak a településen belüli költözést, holott például egy Budapest méretű helység esetében mind távolságban, mind környezetben, mind életkörülmények tekintetében nagyobb változást jelenthet, mondjuk a XIX. kerületből az V-ikbe költözés, mint egy megye egyik falujából a szomszédos településbe történő átvándorlás. A demográfiai szakirodalom egy része nem tekinti vándorlásnak a szezonális munkavándorlásokat és nem sorolja oda az ingázásokat sem, más részük, valamint a népességföldrajz igen. Jelen írásban a vándorlás fogalmának utóbbi, az ideiglenes és szezonális vándorlásokat magában foglaló, de az ingázást mellőző megközelítést igyekszünk alkalmazni, már amennyire azt a történeti források engedik.

7.1. táblázat - A migráció tipizálásának néhány lehetősége

Típusképző ismérvek	Típusok			
	taszítás		vonzás	
Motiváció jellege	ki- /elvándorlás		be- /idevándorlás	
A migráció iránya	közeli	regionális	távolabbi	interkontinentális
Célterület távolsága	ingázó	szezonális	hosszabb idejű	állandó
Vándorlás időtartama	egyéni	családos	csoportos	tömeges
Vándorlók létszáma és szerveződése	családi	gazdasági	politikai	egyéb
Vándorlás oka/célja	kényszerített	ösztönzött	engedélyezett	tiltott (illegális)
A vándorlás önkéntessége				

Forrás: szerző

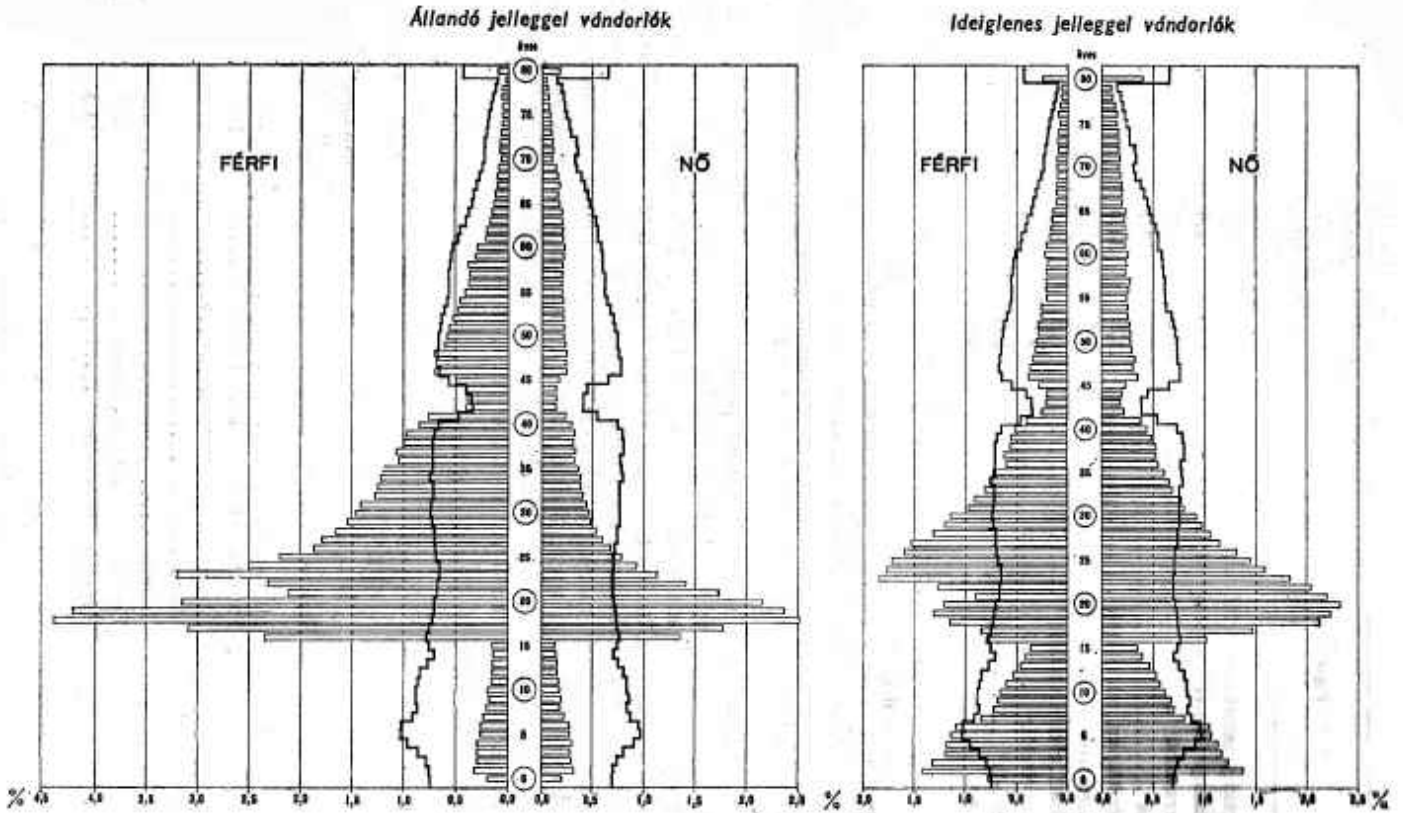
A vándormozgalmak sokféleképpen tipizálhatók. Bizonyára nem az egyetlen megoldás az, amit táblázatunkban feltüntettünk, de kiindulásnak talán elegendő. A vándormozgalmak történetének valamelyes ismerete alapján a migrációs jelenségeket négy típusba soroltuk, melyek a migráció oka/célja, a motiváció jellege, a migráció iránya, távolsága, időtartama, a mozgásban résztvevők létszáma és szerveződése, valamint a folyamatot befolyásoló körülmények (a vándorlás önkéntes vagy nem önkéntes voltának kérdése) alapján számos további altípusra bonthatók.

A táblázatban felsorolt típusok jelentős részének neve, úgy gondoljuk, önmagáért beszél, így értelmezésükkel külön nem foglalkozunk. Két kategóriát érdemes viszont egy kissé kibontanunk. A vándorlás során manapság azt többnyire individuális akcióként képzelik el. A hagyományos világban azonban ez nem minden esetben volt így. Az állandó jellegű vándorlások túlnyomó része családos formában valósult meg: vagy egész családok kerekedtek fel, de az is előfordult, hogy a vándorlásban résztvevő fiatalok egy része menet közben alakított párkapcsolatot, különösen olyan esetekben, amikor az utazás hosszabb ideig tartott. Támogatott vándorlási akciók során pedig akár egy falu lakóinak egy nagyobb csoportja is útnak indulhatott – erre a német vándorláskutatások számos példát mutattak, de ugyanez megfigyelhető a 18. század végi–19. század eleji hazai vándormozgalmak során is.

Az önkéntesség kapcsán más dolgokra kell kitérnünk. A 19. század közepéig – végéig a Kárpát medencében általában nem volt határőrizeti rendszer az országhatároknál, csak az utakat vigyázták. Ellenben az országon belül az utakon még a megyehatároknál is ellenőrzésre lehetett számítani. A 18-19. században hosszabb távra csak dokumentum – passus,⁷ kézműveseknél vándorkönyv – birtokában lehetett utazni. Magyarán ez azt jelentette, hogy aki utat használt, lovon – kocsin közlekedett, annak mozgását ellenőrizték. Aki gyalogosan lépte át a „zöld határt” az viszont csavargónak számított, melyre minden közösség gyanakodva nézett, így személyi kapcsolatok nélkül messze nem igen juthatott. (Aki ennek ellenére próbálkozott, hamar a tömlőc fenekén találhatta magát, ahonnan szerencsés esetben két tucat botütéssel és kitoloncolással szabadult, kevésbé szerencsés esetben a 20-30 évre katonának szegődés hozta ki.) A földesurak engedélyhez kötötték alattvalóik elköltözését, tehát az engedély nélküli eltávozás gyakorlatilag teljes vagyonszerzést jelentett. Az önkormányzatok (megyék, városok), a földesurak, az államhatalom és az egyház nem csak tilthatták alattvalóik távozását, de egyes csoportokat távozásra is kényszeríthettek (nem kedvelt felekezeti, etnikai és foglalkozási csoportok: protestánsok vagy katolikusok, továbbá zsidók, cigányok, örmények juthattak erre a sorsra.) A konkurrens államok, egyházak, földesurak, megyék viszont esetenként anyagi támogatás (föld, ház, ingatlan javak juttatása, ideiglenes adóelengedések, stb.) ígéretével ösztönözheték az érdekeiket szolgáló bevándorlást. De vándorlásra (menekülésre) indíthattak kényszerhelyzetek: közeledő járvány, fosztogató hadsereg, éhínség, stb. Vagyis a vándorlást számos körülmény befolyásolhatta. Ezek egy része természetesen ma is létezik, de a régebbi világban talán nagyobb volt a súlyuk, mert ritkán létezett olyan hatalom, olyan közösség, mely azon az állásponton lett volna, hogy mindenkit megillet a mozgás szabadsága, és mindenkinek illik toleránsnak lenni az idegenekkel szemben.

Természetesen a táblázatban felsorolt típusok és ismérvek valójában csak az elemzést, a megértést elősegítő sarkítások. A gyakorlatban több ismérv jelen lehet egy migrációs folyamatban és egyáltalán nem biztos, hogy az csak egyetlen típusba sorolható. Ráadásul a vándormozgalmak nem csak a demográfia, hanem számos más tudomány (közgazdaság, politológia, szociológia, néprajz/antropológia, földrajz, szociálpszichológia, stb.) vizsgálódási körébe is beletartozhatnak, így tipológiai rendszerünk ennek megfelelően tovább gyarapítható lenne. Jelen alkalommal azonban ismét megpróbálunk a szűkebben vett demográfia területén maradni. Utóbbi leginkább az alábbi kérdések iránt érdeklődhet: vannak-e, s ha igen, milyen speciális demográfiai jellemzői a vándormozgalmakban résztvevőknek, miben különböznek a nem vándorlóktól? Más-e a vándorlásban résztvevők demográfiai magatartása, eltérnek-e demográfiai folyamataik? Mekkora a vándorlók száma és aránya, és a vándorlás bekövetkezése hogyan hat a kibocsátó és a befogadó népesség szerkezetére és folyamataira?

⁷ Hatósági engedély és jótállás – gyakran személyleírással együtt – valamely megye, város, falu, földesúr vagy egyház részéről az útra induló szándékait és tisztességét illetően.

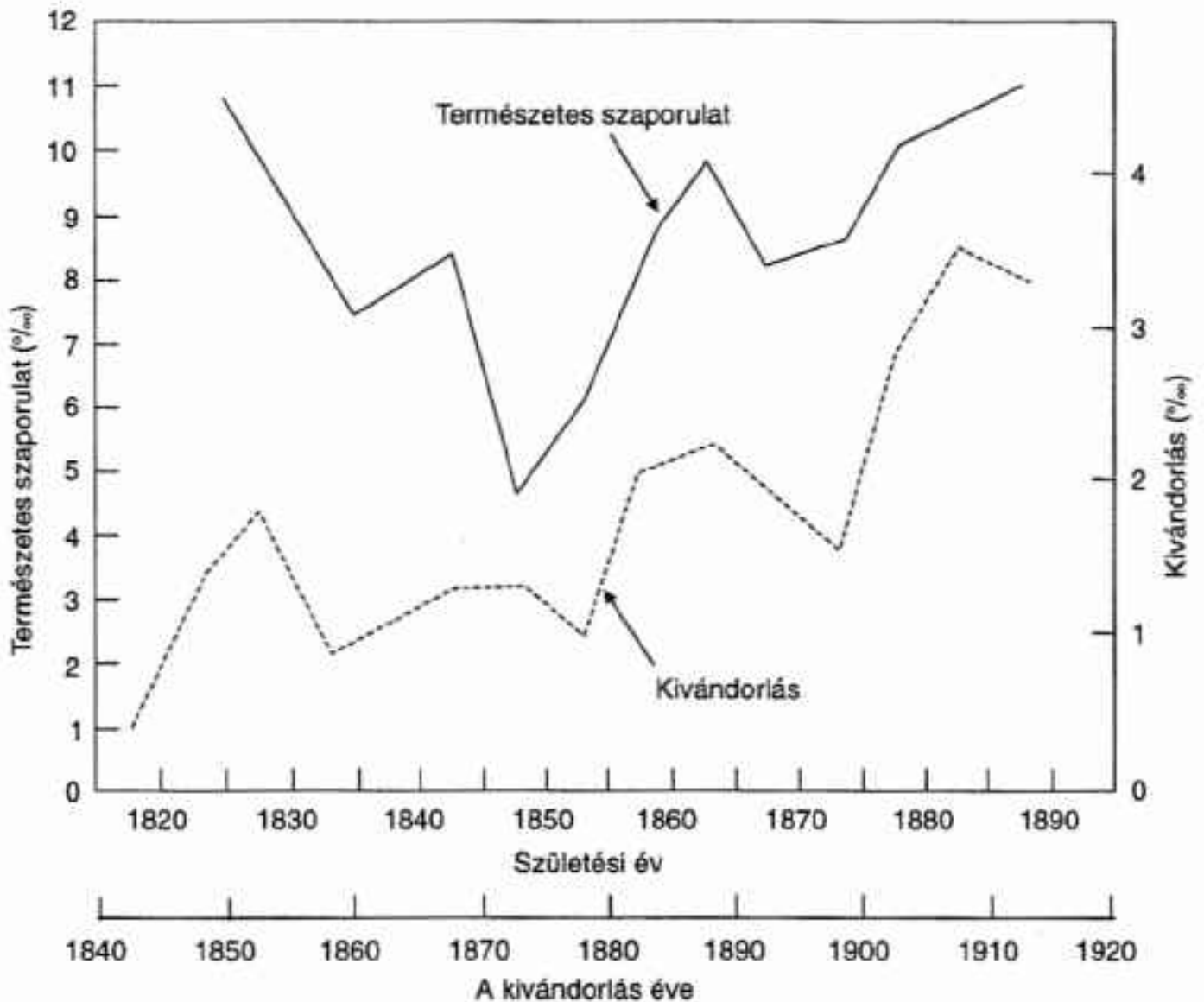
7.2 ábra

A bevándorlók korszerkezete (1960)

Forrás: Szabady 1964: 441.

Akár a múlt inkább lokális jellegű elemzéseit, akár a modern vándorlástudatások regionális, illetve országos adatokra épülő elemzéseit nézzük, megállapítható, hogy a vándormozgalom általában szelektív folyamat, nem ugyanolyan a szerkezete, összetétele a migránsoknak, mint a helyben maradóknak. A vándorlók általában fiatalabbak a nem vándorló népességnél, de nem csak az idősek aránya kicsi közöttük, hanem a kisgyermekeké is. Gyakran mutat férfitúlsúlyt a vándorlók kor- és nem szerinti szerkezete, és sokszor alacsonyabb közöttük a házassági állapotú, mint akár a kibocsátó, akár a befogadó népességben. Az idősebbek, kisgyermekesek ritkábban vállalkoznak vándorlásra, viszont a fiatalok, különösen, ha egyedülállóak, jóval könnyebben. A megállapodott, vagyonnal rendelkező személyek és családok esetében azonban rendkívüli veszélyeknek kell előfordulnia ahhoz, hogy valaki javait otthagyja, és ezzel további túlélését hosszabb távon veszélyeztesse.²

² A hagyományos világban ingó és ingatlan piac korlátozottan létezett, illetőleg az ingatlanok (föld, ház) esetében az átlagember – a nemeseket, polgárokat kivéve – csak birtoklási joggal rendelkezett, valós, elidegeníthető tulajdonnal nem (kivéve az ingóságokat). Vagyis ritkán nyílt arra lehetőség, hogy valaki javait eladva vagyonának túlnyomó részét pénz formájában magával vive legyen képes eltávozni.

7.3 ábra

Az európai kivándorlás és a népszaporulat kapcsolata

Forrás: Livi-Bacci 1999: 157 után

Az elvándorlások folyamata – különösen a 19. századi túlnépesedett területeken – jól láthatóan követi a természetes szaporulat ritmusát, vagyis annak ütemét, ahogyan a helyét a társadalomban és a gazdaságban nehezebben találók száma szaporodik. Lényegében ezen alapszik a népvándorlások, vagy a középkortól kezdve megfigyelhető települési mozgalmak folyamata is. De más sajátosságok is láthatók: a vándorlások intenzitása (a vándorlásban résztvevők száma) többé-kevésbé fordított arányban áll a távolsággal, bár ez a sajátosság inkább a belföldi vándorlásokban figyelhető meg, és a nemzetközi vándorlásokban kevésbé érvényesül a 19-20. század folyamán. A vándorláskutatások ugyanakkor azt is észrevételezik, hogy ameddig egy egyén vagy csoport a vándorlás elhatározásához eljut, azt számos tényező befolyásolja, nagy mértékben függ a kibocsátó, és vélelmezett befogadó terület sajátosságaitól, valamint a vándorlás lebonyolításának körülményeitől (pontosabban: az ezekről szóló vélt, vagy valós, pontos vagy pontatlan információktól). Vagyis a vándorlás vagy nem vándorlás kérdése komplex döntéshozási feladatot jelent.

A vándormozgalmak történetírásának talán legnagyobb problémája az, hogyan gyűjtsünk adatokat, információkat róla. Minél hátrébb megyünk ugyanis az időben, annál nehezebb adatokat szerezni a vándorlókra vonatkozóan. Közvetlen megfigyelés nem lehetséges, korabeli szöveges leírások – levelezések, jelentések – csak a 18. századtól kezdve ismertek, ezek többsége is azonban inkább a kívül- és felülállóktól származik, nem a résztvevőktől. Szemben az esketésekkal, keresztelésekkel és temetésekkel a vándorlásokat nem anyakönyvezték, csak esetlegesen találunk ilyen utalásokat a házasságkötések és halálozások kapcsán. A korai népszámlálások a frissen bevándoroltakat idegennek, vagy átmeneti lakosnak tekintve gyakran szintén nem rögzítették adataikat. A hiteles és tömeges adatokat rögzítő vándorlási statisztikák túlnyomó többsége hosszú időn keresztül a népszámlálásokhoz kötődik, így többnyire csak a 18. század végétől kezdődően kapunk többé-kevésbé megbízható adatokat a vándormozgalmakra nézve. A kezdetektől fogva kérdezték az illetékességet (általában helybeli-idegen / honos vagy jogi, illetve külföldi bontásban), a 19. század utolsó harmadától kezdve pedig gyakran rögzítik a születési helyet is. Rendszeresen gyűjtött, kifejezetten vándorlási statisztikát Magyarországra vonatkozóan azonban csak 1955-től kezdve találunk.

A vándormozgalmak mérésére irányuló másik, gyakran alkalmazott lehetőség közvetett. Ez a módszer a természetes és a tényleges szaporulat összevetése alapján figyeli meg a vándormozgalom alakulását (a két népszámlálás közötti születések és halálozások egyenlege alapján megállapítható természetes szaporulatot vetik össze a két népszámlálás egyenlegéből megállapítható tényleges szaporulattal). E módszer tehát útbaigazít a vándorlások időbeli ütemét, de nem tájékoztat a vándorlások irányát illetően. Nem ad továbbá számot a teljes vándormozgalomról sem, mert a tényleges szaporulat tulajdonképpen a természetes szaporulat, valamint a be- és kivándorlások egyenlege – vagyis a tényleges mozgás akár igen nagy is lehet, de ha az mindkét irányba, ki- és befelé nagyjából azonos mértékben történik, akkor az egyenleg akár nulla is lehet, tehát látszólag vándorlás nélküli a népesség.

Ezzel szemben a népszámlálásokban található születési helyek, illetőségek, állampolgárságok adatai jól tájékoztatnak a be- és kivándorlás irányairól, informálnak annak volumenéről, de nem adnak képet annak időbeli alakulásáról. Vagyis a vándormozgalmak megrajzolása szinte mindig csak több módszer egyidejű alkalmazásával lehetséges, és még így is sokkal több bizonytalanságot hordoz magában, mint egy születési vagy halálozási statisztika.

7.2. Vándormozgalmak a középkortól a 19. század közepéig

Követhetnénk ugyan a bevezetőben leírt tipológiát, de az a benyomásunk, hogy ezzel alaposan megnehezítenénk a hagyományos világ vándormozgalmainak megértését. A valós folyamatok elemzési célból szétszedhetők – sőt, sok esetben ez kifejezetten hasznos az elemzés számára – de ugyanakkor megnehezítik az egész vándorlási rendszer áttekintő megértését, illetve megértését, jelen alkalommal pedig ez a célunk. Sokkal célszerűbbnek látszik, ha a vándormozgalmak áttekintését erre a korszakra vonatkozóan a fő társadalmi csoportok és településtípusok szerint végezzük el. Ez annál is inkább fontosnak tűnik, mert a nagyhatású vándorlási átmenet elméletét megfogalmazó észak-amerikai kutató véleménye szerint a premodern időkben, amikor a mezőgazdaság foglalkoztatja a népesség elsöprő többségét, a migráció roppant alacsony mértékű. A népesség szó szerint röghöz kötött, a mégis létrejövő el- és odavándorlási folyamatok lényegében kiegyenlítik egymást (Zelinsky 1971). Mindez azonban túl sommás és véleményünk szerint jelentős részben a korábbi korszakok migrációs folyamatainak meg nem értésén, illetve nem ismerésén alapul.

A középkortól lényegében egészen a 19. század közepéig, vagyis a hagyományos demográfiai rendszer csaknem egész időszakában négy fontos vándorlási típust tapasztalunk:

- a) rövid és hosszú távú települési mozgalmakat;
- b) rendszerint rövid távolságon belül végzett házassággal kapcsolatos migrációt;
- c) kisebb mértékben, de már a középkor végétől tapasztalható a városba vándorlás;

d) végül különböző gazdasági jellegű vándorlásokkal is találkozunk.

A népesség elsősorú többségét kitevő falusiak szemszögéből nézve az első három állandó lakóhely változtatással járó elvándorlást, a legutolsó pedig többnyire szezonális jellegű ideiglenes vándorlásokat jelentett.

A települési mozgalmak alapvető célja egyrészt a helyi népességfelesleg elhelyezése, másrészt a ritkán lakott, vagy valamely katasztrófa miatt elnéptelenedett tájak újbóli benépesítése volt. Nincs igazán nagy különbség aközött, hogy a telepes a környékről, vagy éppenséggel az országhatáron kívülről, több száz kilométer távolságból érkezik új lakhelyére. Sem a motiváció, sem az eredmény nem tér el egymástól: a falurendszer további expanzióját eredményezi. Lehetett egy ilyen akció spontán kezdeményezés, de sokszor valamely földesúr (vagy a 18. században az uradalmakat igazgató királyi kamara) szervezte és segítette egy vagy több faluhely benépesítését. Az elmúlt évszázadok során két nagyobb telepítési hullám is volt: egyrészt a tatárjárás, másrészt a török háborúk után segítették szervezett módon a településállományon ejtett sebek begyógyítását. Valójában azonban a 16-17. század folyamán helyi/regionális szinten állandóan folyt az elnéptelenedett települések újraélesztésének kísérlete, és a mozgalom a 19. században csak fokozatosan szűnt meg, még az 1840-es években is tudunk régi típusú telepítések lezajlásáról.

A házassági migráció többarcú. Az esetek többségében a menyasszony az esküvőt követően férjéhez költözött, míg az új férj többnyire helyben maradt, sőt néha ki sem költözött az atyai házból. Részben a családi kapcsolatok, részben az endogámia törekvések miatt rendszerint rövid távra irányul. (A kérdése részletesebben nem térünk ki újra, a házasságkötéseknél már foglalkoztunk vele.)

Kubinyi András kutatásaiból (Kubinyi 2009) tudjuk, hogy a 15-16. században már számottevő, a falvakból a városokba irányuló vándorlás is létezett, melyben mind a legmódosabb, mind a legszegényebb falusiak részt vettek. Előbbiek a polgárrá válásra törekedtek, utóbbiak szülőkapásként, napszámosként találtak a városban megélhetést és biztosabb keresményt, mint egy kis lélekszámú faluban. A jelenség a 18. században azután nagyobb lendületet kap és folyamatosan növeli a városba vándorlók számát és arányát.

Az ideiglenes gazdasági célú vándorlásoknak számos típusa volt. Létezett egy aratási célú vándormozgalom: a rosszabb adottságú (és egyúttal a hűvösebb éghajlatú, ezért később beérő termésű) peremvidékekről sokan rendszeresen jártak az Alföldre aratni gabonarész fejében, hogy meglegyen a kenyérre valójuk. Adásvétel céljából a nagyobb gazdák rendszeresen sort kerítettek országos vásárok meglátogatására, ami a távolságtól és a céltől függően akár egy-két hetes program is lehetett. Ezen túlmenően az ország észak-nyugati sávjában – a Balaton és Sáros megye között vonaltól bal felé – gyakori volt a fiatalok egy részének szolgálat vállalása is, mely évenként megújítva akár hosszabb ideig is tarthatott, de rendszerint nem esett túl messze a szülők lakóhelyétől.

A városok esetében némileg változott formában találjuk meg a fenti vándormozgalmakat. Egyrészt a város alapvetően bevándorlási cél volt, mivel a kedvezőtlen egészségügyi viszonyokkal összefüggő magas halandósága miatt szinte állandóan népesség-utánpótlásra szorult. Két speciális társadalmi csoportja azonban más típusú vándormozgalmakban is részt vett. A városi céhes kézművesek tanulási folyamatának szerves része volt a legények tapasztalatszerzési célból végrehajtott, esetenként több évig is eltartó vándorlása. A legényvándorlás történhetett a Kárpát-medencében, de valójában a Strassburgtól Rigáig tartó régióban – ahol a német nyelv ismeretével mindenütt dolgozni lehetett – gyakorlatilag szabadon közlekedhettek.³ A kereskedő polgárok jövőjének utódai szintén részt vettek ilyen jellegű utakon, de az ő esetükben ráadásul egy elit-cirkuláció – a közép-európai elitek leszármazottainak alkalmazása, vállalkozása és összeházasodása – is megfigyelhető, hisz mindannyian szakmailag és kulturálisan lényegében egy körbe tartoztak. Természetesen a házassági migráció ugyanúgy létezett a városok esetében is, csak szélesebb régióra terjedt ki. Ugyanez mondható el a gazdasági célú vándorlásokról is: a debreceni vásárokon például megjelentek a nagyszombati, győri, vagy temesvári kézművesek és kereskedők, a pesti vásárokon pedig számos külföldi is részt vett.

³ A gyáripari korszak előtt régióinkban a kézművesipar kultúráját és technológiáját, néhány úgynevezett magyar ipar kivételével (csizmadia, tímár, szücs) a német nyelv dominálta, mely részben kulturális diffúzió révén, részben a sok német kézműves bevándorlása útján közvetlenül alakult ki. E sorok írója fiatalkori nyári munkái idején találkozott szembe azzal a meglepő ténnyel, hogy milyen nagyarányú a különböző iparágakban dolgozók által használt szerszámok – nem hivatalos – német megnevezése.

A fentiekén túlmenően számos speciális csoport mozgása sajátos migrációs mintákat mutatott. A papság, illetve az adminisztrációban és oktatásban részt venni kívánók számára a tanulás általában migrációs kényszert jelentett. Magyarországon a 19. századig kevés a középiskola, az egyetemi szintű oktatás pedig – leszámítva a korábbi, rendszerint egy évtizeden belül elhalt kísérleteket – 1635-től kezdődött a Kárpát medencében a nagyszombati jezsuita egyetem alapításával. Ha azonban valaki a természettudományok, a technika, vagy az orvostudomány iránt érdeklődött, akkor egészen az 1760-1770-es évekig külföldön kellett tanulnia. Így amennyiben valaki az elemi szint után tovább akart tanulni, akkor kevés kivétellel az számára egyúttal az ideiglenesen vándorlók közé történő belépést is jelentette.⁴

7.4. táblázat - Város és vidék vándormozgalmának főbb jellemzői a Magyar Királyságban (1786—1787)

Vándormozgalom jellemzői	Magyarország és Horvátország		Ebből	
	1786	1787 a)	megyék	városok
	(1000 főre számítva)			
Jelenlevő idegenek	34,1	15,6	12,0	74,7
Távollevők	35,0	17,4	16,7	28,0
Vándorlási mozgékonyság b)	69,2	32,9	28,7	102,7
A vándorlás egyenlege	+0,9	-1,8	-4,7	+46,7
	A belföldiek aránya (a vándorlók százalékában)			
A jelenlevő idegenek	86,1	67,6	72,0	56,3
A távollevők	83,6	68,4	70,3	49,7
	A nők aránya a jelenlevő külföldiek között (százalék) c)			
	15,6	14,4	13,6	15,6

a) Az idegenek fogalmát az összeírási utasítás ebben az 1787-ben már a tíz évnél rövidebb ideje itt-tartózkodókra szűkítette le, ezért a vándorlók adatai – különösen a belföldiek esetében – átlagosan a felükre csökkentek

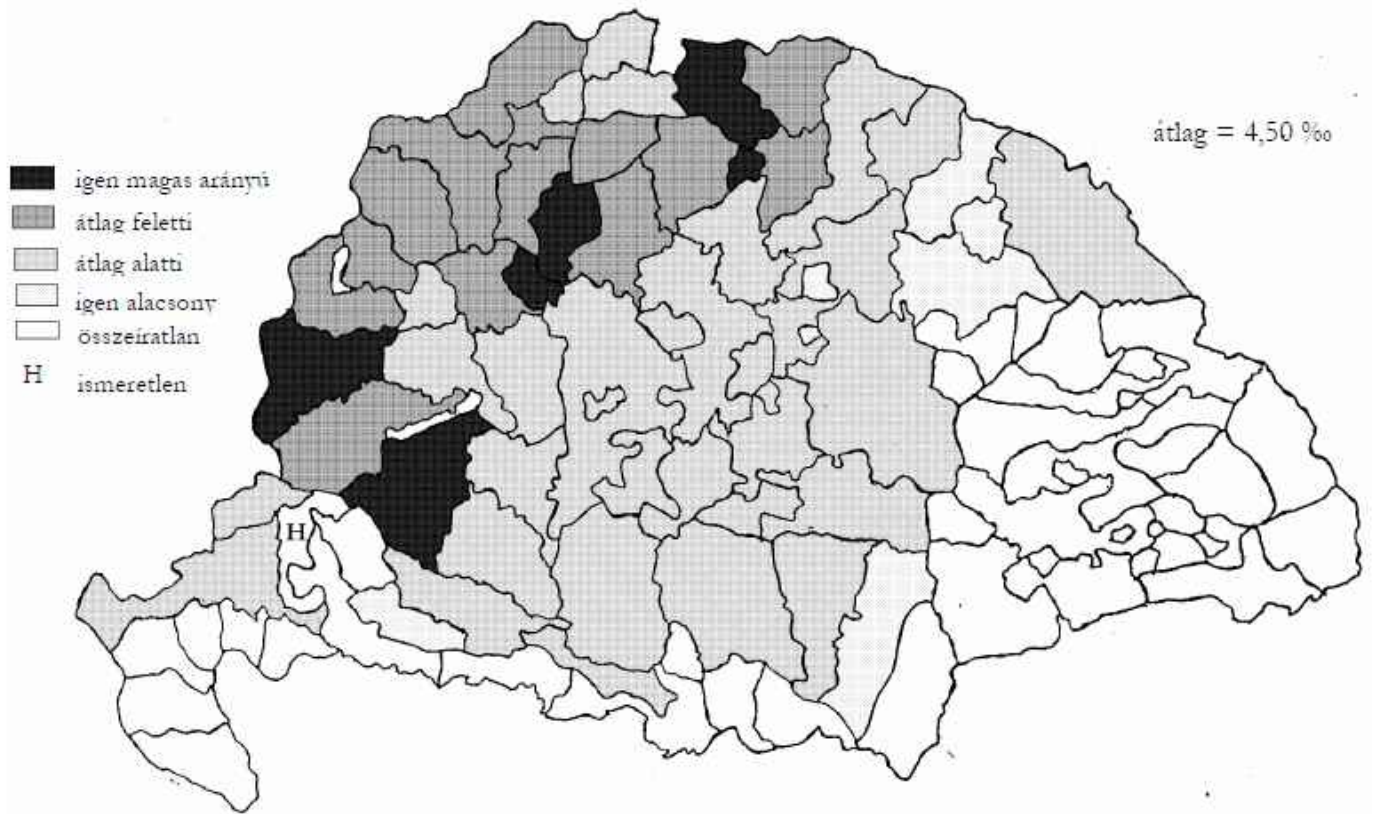
b) A távol és jelenlevők együttes adata viszonyítva a népességhez

c) A jelenlevő magyarországi eredetű, valamint a távollevő helybeli illetőségű nőket nem írták össze.

Forrás: Thirring 1938. után számítva

Az 1785-1787 között végrehajtott józsefi népszámlálás az első olyan forrásunk, amellyel számszerűleg, és egyúttal regionális bontásban képet alkothatunk a vándormozgalmak alapvető dimenzióiról, függetlenül attól, hogy résztvevői bevándorlók vagy belső vándorlók, telepések, vagy egyéb okokból változtattak lakóhelyet. Összességében az adatok igen csekély mértékű mozgást mutatnak – a falvakban és mezővárosokban a népesség mindössze 3 százalékára, a szabad királyi városokban 10 százalékra tehető a vándorlásban résztvevők aránya. Vagyis a falvak népessége kevésbé mozgékony, míg ezzel szemben a városokban már számottevő, a falvakénak 3,5-szeresét kitevő és erősen pozitív egyenlegű vándormozgalmat tapasztalhatunk. A városokban összeírt férfiak kerekén 7,5 százaléka idegen. Ezzel szemben a megyékben — vagyis a falvakban és mezővárosokban — a vándorlási mozgékonyság összességében elég alacsony, egyenlege pedig enyhén negatív. Itt az idegen férfiak aránya csak 1,5 százalék körüli és számát tekintve többnyire kisebb a távollevőkénél. Ezen belül a vidék vándormozgalma valamivel több, mint 70 százalékban az országon belüli területekhez kapcsolódik, míg a városokban az idegenek nagyjából felerészben külföldiek, illetve a távollevők fele külföldre ment.

⁴ A Magyar Királyságban (Horvátország nélkül, de Erdélyt beleértve) 1766-ban összesen 1 egyetem, 16 főiskola (Kassát, Selmechányát és az egri liceumot ideszámítva) és 121 középiskola működött, többségük egyházi kezelésben.

7.5 térkép

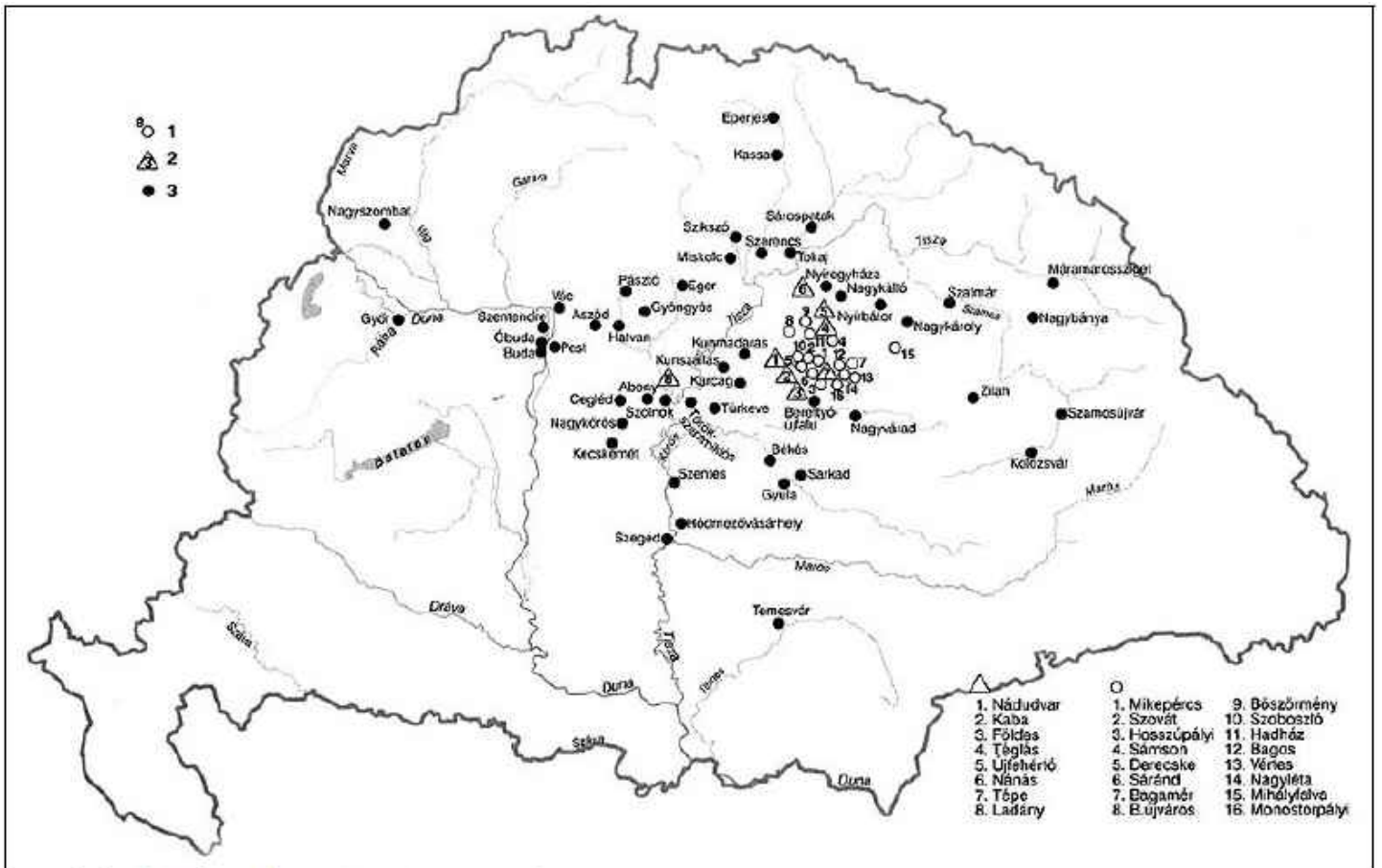
A szolgálatba állók összlakossághoz viszonyított aránya Magyarország megyéiben 1778 körül

Forrás: Faragó 2001: 57. után.

A továbbiakban még a gazdasági vándorlások két jellegzetes példájára kívánunk kitérni. Sajátos, a szolgálatba állással kapcsolatos jelentős vándormozgalmat jelez az 1778. évi lélekösszeírás eredményeit hasznosító 7.5. térkép a Felvidék középső és nyugati részén Trencséntől Abaújig (kivéve Árva, Liptó és Túróc megyéket), valamint a Nyugat-Dunántúlon és a Kisalföld megyéiben egy Somogytól Pozsonyig át Esztergom megyéig terjedő karéjban. Ezzel szemben az ország többi területén feltűnően alacsony a szolgálatban lévők száma és aránya. A szembeszökő eltérés alapján arra gyanakodhatunk, hogy két, Magyarországon egyszerre létező, egymástól markánsan eltérő gazdaság- és munkaszervezet-típus alakítja ki a fenti sajátos regionális eloszlást és a két vándorlási mintát:

- a Nyugat-Dunántúl és a Felvidék említett területein többségükben olyan paraszti és földesúri gazdaságok helyezkednek el, amelyek rendszeresen bérmunkaerőt (szolgákat) foglalkoztatnak és ennek természetes ritmusa szerint folyamatosan igénylik a szolgálatba állókat;
- az ország többi területén a gazdálkodás a fentiek alapján elsősorban családi/rokoni munkaerőre épül, illetőleg a földesúri gazdaságok döntő többsége kevés fizetett alkalmazottat használ (kizárólag robotra alapozódik, illetve egyáltalán nem folytat számottevő mértékű majorsági gazdálkodást), és jelentős munkaerő vándorlást nem igényel.

A fenti eredmény egyúttal óhatatlanul felidéz John Hajnal kelet-nyugati házasodási és háztartás-keletkezési elméletét, illetve az ennek kapcsán megjelölt, Közép-Európát keresztül metsző északkeleti—délnyugati irányú határvonalat. Csak annyiban tér el az eredeti elmélettől, hogy a két rendszer közötti elválasztó vonal egyrészt nem teljesen egyenes, másrészt Hajnal eredeti elképzeléséhez képest némileg Kelet felé tolandó, és metszi a Kárpát-medence társadalmait. (Vö. a 3. fejezettel.)

1=napi piac 2=hetivásár 3=országos vásár vonzáskörzete

7.6 térkép

Debrecen város piaci mozgásterülete a 19. század első felében

Forrás: Magyar Néprajz 8: 844. után (CD Rom kiadás)

A következő térképünk a gazdasági mozgások egyikének jellegzetességeit próbálja bemutatni. A térképen Debrecen különböző típusú kereskedelmi körzeteit látjuk. A város körül néhány órányi útra látható a napi piacra árut vivő települések köre. Nyolc település, mely csak a heti piacot látja el áruval, már szeszélyesebben helyezkedik el: ebben az esetben speciális termékeket (cserépárú, szalmafonat, kalap, stb.) előállító falvakról van szó. Végül a legszélesebb kört, az évente csak négy ízben Debrecenbe menő árusok köre alkotja, mely szinte az egész országterületre kiterjed Nagyszombattól Kolozsvárig, illetve Eperjestől Temesvárig. Vagyis különböző koncentrikus körökbe rendezhetők a vásárokbá járó termelők, de ugyanígy meghatározhatók a középkortól a 19. századig a piackörzetek alapján a vásárokbá megforduló, vásárolni szándékozók mozgásának mezői is. De ugyanígy megalkothatók a különböző egyéb gazdasági mozgások: a fuvarosok, parasztárusok, transzhumáló/legelőváltó pásztorok, illetve az aratni járók kapcsolati hálói is, jelölül annak, hogy számos olyan vándormozgalom létezett az iparosítás előtt, mely ma már nem működik (illetve lehet, hogy egy részük a mai statisztikusok elől rejtve marad). Tehát mozgalmas az iparosítás előtti világ is, csak nem feltétlenül a mai mintákat kell benne keresni.

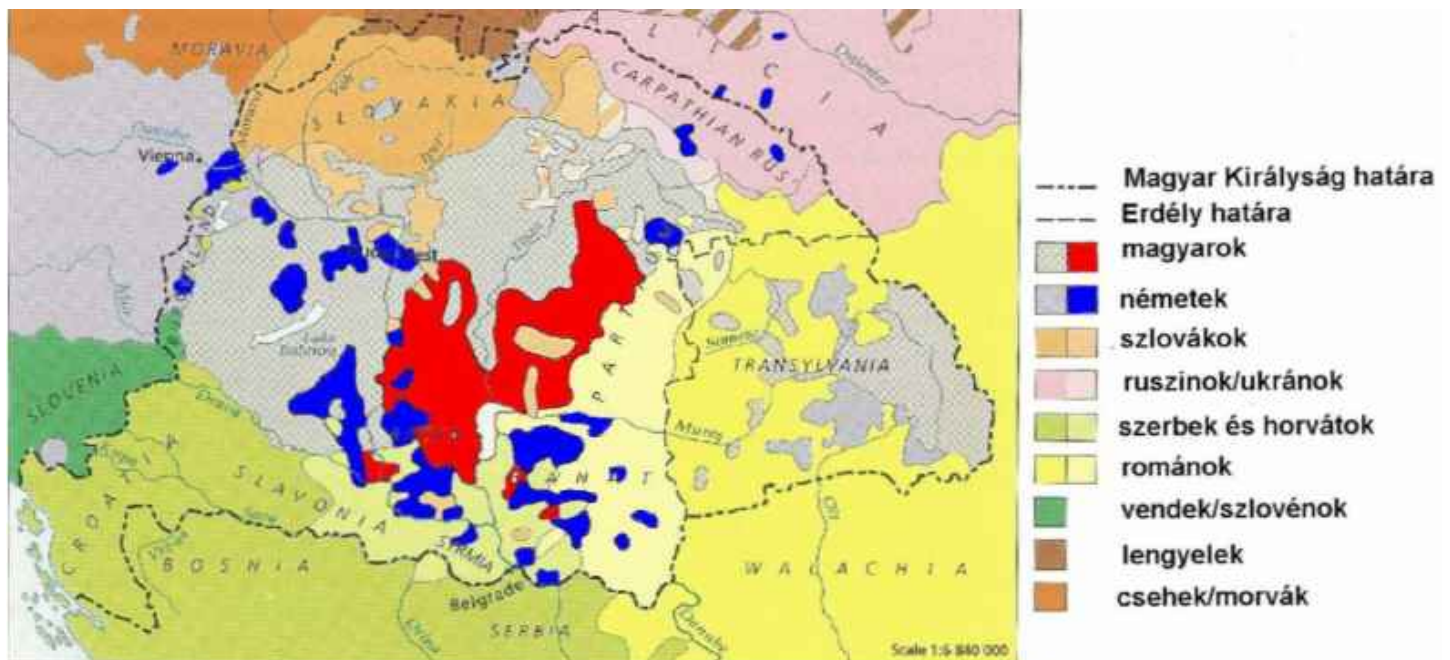
A települési mozgalmak

A települési mozgalmak története esetében véleményünk szerint három korszak megkülönböztetése célszerű:

- a. a középkori vándormozgalmaké, melyek fő áramlatát a Kárpát medence települési rendszerének kiépülése jelenti részben külső, részben belső eredetű telepések révén és egészen a 16. századig tart (bár a peremvidékeken – például Árva és Máramaros megyében – egészen a 19. századig elhúzódik);
- b. a második szakasz, mely a 17. század vége és a 19. század első fele között körvonalazható, lényegében a középkori rendszer elpusztult részeinek – kisebb-nagyobb módosításokkal történő – helyreállítását jelenti;
- c. a harmadik szakasz pedig, melynek tárgyalására később kerítünk sort, a modern migrációs folyamatokkal párhuzamosan jelenik meg és az előzőektől eltérően nem gazdasági, hanem többnyire politikai motívumokra épül.

Ami a középkori és újkorai települési mozgalmakat illeti, ott a történeti szakirodalom sokszor túlhangsúlyozta a külföldről történő betelepülések mértékét. Anélkül, hogy utóbbi jelentőségét alábecsülnék, meg kell jegyeznünk, hogy a belső szervezett és spontán telepítések/települések, falualapítások folyamata legalább ugyanilyen fontosságú a középkor és az újkor folyamán (Szabó István 1971: 68 skk). A folyamat során azonban – különösen a Kárpát medence peremvidékein – valójában nem minden esetben lehet egyértelműen megkülönböztetni a belső és nemzetközi vándorlásokat. Jelen pillanatban nincs elegendő ismeretünk arra nézve, hogy milyen arányban álltak egymással a külföldről szervezeten betelepítettek, a spontán módon ugyanonnan beszivárgó német, délszláv, román, ruszin jövevények, illetve a magyar, szlovák és a fentebb említett etnikai csoportok már itt élő hazai közösségeiből érkező belső telepések.

A 15. század végére többé-kevésbé betelepültek mondható, már viszonylag sűrű falu- és fejlődő városhálózattal rendelkező Kárpát medence népességfejlődését a 14. század végétől fokozatosan eszkalálódó török háborúk a 16. században elborították és másfél évszázad alatt gyakorlatilag a középkori népesség jelentős része felőrlődött. Csak azért nem beszélünk népességsökkenésről, mert az elnéptelenedett területeken már a 17. századtól kezdve megjelentek új telepések, melyek számára a Kárpát medence még mindig ígéretesebbnek tűnt, mint a Balkánon fekvő, kedvezőtlenebb adottságú, és a török által sokkal szigorúbban ellenőrzött eredeti lakóhelyeik. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a medence középső részének régi lakossága nem pusztult el teljes mértékben, mivel egy részének helyben sikerült túlélnie a török hódoltság időszakát, más részük pedig északabbra húzódott. Így a 17. század végén még nem volt egyértelműen eldöntött tény, hogy az alacsony népsűrűségű területek milyen mértékben töltődnek fel a belső átrendeződés, és milyen mértékben a bevándorlás révén, illetőleg az esetleges bevándorlók honnan, milyen létszámban, milyen kulturális adottságokkal, és milyen etnikai és felekezeti összetételben érkeznek. Ebből következően mind a népesség-, mind a társadalomtörténet szempontjából alapvető fontosságú a 18. századi vándormozgalmak részletesebb vizsgálata.

erős színek=középkori megtelepülés, halványabb színek= a nyelvhatárok előre tolódása, kék=18. századi német betelepülés, piros=18. századi magyar áttelepülés a török háborúk után pusztán maradt területekre

7.7 térkép

A Kárpát medence és közvetlen környéke etnikai csoportjai a 18. század végén a települési korszakok szerint

Forrás: Magocsy 1993: 66 után

A települési mozgalmakra nézve a 18 század végére – 19. század elejére vonatkozóan már vannak konkrét adataink, melyek az irányok és volumenek tekintetében is segítenek tájékozódni. A Paul Robert Magocsy (1993: 65-66) adatai alapján szerkesztett térkép jól mutatja a települési mozgalmak két típusának keveredését a Kárpát medencében. A magyarok, románok és ruszinok által a 18. században újonnan létrehozott települések mindig a nyelvhatár kiterjesztését (a magyarok esetében az Alföldön annak restaurálását) jelentik, vagyis egy-egy etnokulturális csoportjuk általában igyekszik egy tömbben maradni, nem települ messze eredeti lakóhelyétől. Ezzel szemben a németek szórványokban, kisebb falu csoportokban, szigetszerűen helyezkednek el a többiek között. A szlovákok és szerbek a kettő közötti átmenetet képviselik. Vannak közöttük, akik messze távoznak a kibocsátó népességtől, de számottevő részük csak néhány napnyi járóföldre települ. Mindössze egy a közös az összes településben: mindegyiküknek, beleértve a németeket is, vannak középkori elődeik. Ebben csak néhány kicsiny csoport nem osztozik: a görögök, örmények és zsidók, ezek azonban a környezetüktől szinte mindig elütő kultúrát és életformát, s egyúttal más foglalkozásokat képviselnek. A gazdaságtörténettől eltérően azonban a demográfiai folyamatok szempontjából egyikük létszáma – és története – sem jelentős.

Ami a török háborúk utáni újratelepülési folyamat számadatait illeti, ott azonban bajban vagyunk. A régi feldolgozások a valóságtól elrugaszkodva a bevándoroltak létszámát 2,5 és 3,5 millió közöttire becsülték. Dávid Zoltán – Kovács Alajos adatainak átdolgozásával – ehelyett csak 0,9 – 1,0 millió főről ír. A bevándorló csoportok közül azonban mindössze a németekről született számos, igen alapos, mindenféle forrást (összeírást, anyakönyvet, bevándorló jegyzékeket) felhasználva érdemleges mennyiségű és minőségű irodalom. A német szakirodalom viszont mindössze 100-150 ezer német bevándorlóról beszél, szemben Dávid Zoltán 350 – 400 ezer közötti becsülésével (Dávid Zoltán 1957: 171-173). A kérdés egyelőre megoldhatatlan, mert nem ismerjük a 17. század végi kiinduló népességet (3 és 4 millió között lehetett), a népességnövekedés ütemét (4 és 7 ezrelék között bármi elképzelhető), és egyelőre bizonytalan a bevándorlók száma (0,45 és 1,3 millió között ugyancsak bármi elképzelhető), eldöntéséhez alighanem még további kutatásokra lesz szükség.

Tessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkész, pedagógus és gazdasz leírása Harruckern báró dél-alföldi telepítési politikájáról

„... Midőn Istenben boldogult báró Haruckern 1716. esztendőben elkezdé ezt az 1685-től fogva majd pusztán és üresen álló jószágot megszállatni [birtokot megtelepíteni], tehát itt eleintén senki sem akart lakos lenni, mivel az ember a mindenkori háborúságnak vérengzésétől félt a). De ez a békességes tűrő úr tudott utat s módot találni, hogy Magyarországnak minden tartományibul, sőt még némely idegen országokbul is, úgymint Németország Sváb, Frank és Rajna kerületeibül is ide embereket hívott. A vallásnak szabad gyakorlása megengedtetvén az új lakóknak; mindenféle nemzet, magyar, német, tót, rác és oláh barátságosan fel- és bevétetett; mindazonáltal mindenik nemzetnek, mindenik vallásbélinek különösen kimutatott helyen kellett megtelepedni. Már ez által is ezerféle károsító processzusok elhárítottak. Igen kevés helységekből esett keveredés...

Ez az úr igen kevés adót s robotot kívánt tőlök ... [így] kevés esztendők alatt a pusztán üres felfogott jószágon tizenöt majd egészen új helységeket épültek fel, melyeknek hihetetlenül tetszik, akik azokat nem látták volt. Ott, hol azelőtt ötven-hatvan esztendővel egy füstös gulyásgunyhó, valami törökferdő, örmények szállása s majorja állott, ott mostanság 500, 600, 800 és 1 000 házakbul álló helységeket vannak, melyek 5 000, 6 000 és 8 000 lakókkal is bővülködnek. Ezelőtt ötven esztendővel alig egynehány ezer ember helyett most 60 – 70 ezer ember is él ezen a Harruckern jószágon ...”

(Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországon . Pest, 1786. (részlet), Zsigmond Gábor (1979: 176-177) közlése után.)

a) A török megszállás időszakának végleges lezárását jelentő pozsareváci béke megkötésére és a Temesköz katonai kiürítésére csak 1718 nyarán került sor, de nyilván még elevenek voltak a Rákóczi szabadságharc hadműveleteinek emlékei is.

Megjegyzés

Tessedik az 1780-as évekből visszatekintve elemzi a Békés megyei nagybirtokos Harruckern család telepítő politikájának hatását. Nem tudjuk, hogy ez mennyire általánosítható a többi nagybirtokos hasonló tevékenységére vonatkozóan, mindenesetre meglehetősen eltér attól a képtől, amelyet számos történeti munka – a 19-20. századi etnikai ellenérzéseket visszavetítve – a telepítések magyarelles, illetve a magyarokat hátrányosan kezelő módjaként ábrázol. Szerzője viszont olyan képet mutat számunkra, ahol a telepítéseket szervező birtokost a gazdasági racionalitás vezeti, hisz a korabeli felfogás szerint a birtok önmagában, adót fizető, és szolgáltatásokat adó alattvalók nélkül szinte semmit nem ér. A Harruckern család mindent megmozgat és minden szempontot figyelembe vesz, hogy minél hamarabb minél több adózó gazdaság jöjjön létre birtokain. Még arra is ügyel, hogy az új telepések külön-külön közösségeket hozzanak létre, hogy eltérő kultúrájú és felekezeti csoportjaik ne kerüljenek egymással ellentétbe. Telepest onnan toboroznak, ahonnan lehet, így a körülményekből adódóan kevés közöttük a magyar – népességfelesleggel inkább a külföld és a hazai nem magyar lakosságú peremvidékek rendelkeztek a 18. század elején.

7.8. táblázat - Bereg megye 18. századi vándormozgalmainak tükröződése az idegenek jegyzékében (1788)

Família származása	A településen					
	nincs nyoma bevándorlásnak	szórványos bevándorlás a)	csoportos telepítés b)	összes	Bevándorlás éve	
					1775-1787 között	1775 előtti
família (háztartásfő)						
Német Birodalom c)	—	21	67	88	4	90
Ausztria-Csehország	—	8		98	4	86
Galícia	—	196	57	253	25	229
Egyéb ország	—	1	3	4	1	4
Összesen	—	226	217	443	34	409
Vizsgált települések száma	34	63	6	103		

a) 1—12 bevándorló familia

b) 20-nál több, nagyjából azonos időben települt familia.

c) Sziléziával együtt.

Forrás: Faragó 1998: 30.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy minden vándorlás mögött valamilyen felsőbb hatalom rendelkezését vagy támogatását kell keresnünk. Jól mutatja ezt a 7.8. táblázat. Az 1785-1787. évi első magyarországi népszámlálás során külön össze kellett írni az idegeneket, mert a hadsereg tisztában szeretett volna lenni az idegen férfinépeség számával és foglalkozási összetételével. E műveletből találtunk egy nem szabályosan készített, és ezért félre rakott, de számunkra különösen fontos információkat adó összeírást 103 Bereg megyei falu— a megye összes településének kerekén 40 százaléka — idegen népességéről. Itt az összeírók mindenkit feljegyeztek, akiket a helyi lakosság idegennek tekintett – érdekes módon nem egy esetben az idegen familiák beköltözési ideje a száz évet is meghaladta, ami arra utal, hogy a helybeliek nem egykönnyen fogadtak be valakit. (Esetenként még a jövevények második – harmadik generációját is idegennek tekintették.) Viszont így forrásunkból mind a szervezett, mind a spontán vándormozgalmakra vonatkozóan hosszabb távra vonatkozóan egyaránt kapunk információkat. Eszerint a települések körülbelül harmadában semmiféle mozgás nem észlelhető a 18. század folyamán, közel kétharmadban pedig csak szórványos és spontán jellegű bevándorlás folyt. A települések elenyésző kisebbségében, mindössze 5 százalékában figyelhető meg szervezett és csoportos betelepülés/betelepítés. Ami viszont a meglepetés erejével hatott: az összes betelepült családnak nem egészen fele érkezett a szervezett telepítések révén, a spontán mozgalmak keretében bevándorlók száma — akiről a települési mozgalmak tárgyalása során általában keveset szoktunk hallani — valamivel meghaladta a csoportosan betelepítettek mértékét. Ugyancsak érdekes következtetések vonhatók le a Bereg megyébe történő betelepítések/betelepülések irányából is. A telepések körülbelül 40 százaléka az osztrák és német tartományokból érkezett (szinte mindannyian szervezett, illetve csoportos bevándorlók), többségük, 60 százalékuk azonban galíciai eredetű ruszin/ukrán, melyről történetírásunk, szemben a galíciai zsidó bevándorlással szintén nem szokott beszélni. A dolog nyitja alighanem abban rejlik, hogy a ruszinok közel 80 százaléka nem nagy akciók részese volt, hanem spontán módon, szórványokban, fokozatosan költözött be azokba a falvakba, ahol őket 1788-ban összeírták.

Másik megjegyzésünket a betelepülési/települési mozgalmak adataival kapcsolatban a II. József alatt szervezett betelepítési akciók elemzése alapozta meg. Az irodalom a 'kalapos király' alatti betelepítettek összes számát csak 30 ezer fő körülire

A 7.9. térkép a települési mozgalmak egy speciális esetét mutatja be: eszerint a sokak által régi magyar és kun származásúnak tekintett népesség jelentős része valójában csak a török háborúk után telepedett le arra a vidékre, melyet korábban a katonaság rendszeresen felvonulási útvonalként használt, s ezzel elnéptelentett. (Lakossága vagy elpusztult, vagy jobbnak látta a harácsoló katonák elől máshova költözni.) Tálasi István épp a kiskunok példáján mutatta be az Alföld etnokulturális változásait (Tálasi 1977: 35-50). Szerinte mindössze öt helységben valószínűsíthető egy vékony kun folytonosság. A ma látható lakosság nagy része a 17–18. század folyamán költözött ide Baranya, Somogy, illetve Pest megyéből, sőt délvidéki eredetű szórványok is találhatóak közöttük. Vagyis a kontinuum (folyamatosan fennálló) településekben is bekövetkezett az eredeti népesség felülrétegződése, újabb és újabb jövevényekkel bekövetkező keveredése. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy még a folyamatosan magyarnak tekinthető népesség is jelentős részben kicserélődött. Észre vette ezt a jelenséget Szekfű Gyula is. „Kunjaink tehát nagyrészt nem ősi kunok, a 13. századi bevándorlók ivadécai, hanem a 18. században máshonnan beköltözött magyarok, ugyanígy a hajdúk, a somogyi és baranyai magyarok, a szegediek s a már korábbi törökkorbeli bevándorlás eredményei, a debreceniek. ... A legtöbb született magyart, a felvidékieket és erdélyieket kivéve ilyképp legföljebb kétszáz éves tradíciók tartják azon a darab földön, mely családját ellátta és élmezte ... Történetünk és mi magunk közvetlenül a 18. század talaján állunk, ami azonban nem zárja ki, hogy egyes kisebb területeken, főként erdőtől, hegytől védett, a forgalomból és a hadak útján kieső vidéken a középkori lakosság családjai fennmaradjanak bevándorlástól vegyítetlenül” írta híres Magyar Történetében.⁵ A nagy népmozgások, a kulturális egyvelegek kialakulása ellenére azonban ezt az újratelepülési folyamatot jelentős eredményként kell elkönyvelnünk. Végül is a nagyrészt elnéptelenedett Alföldet és Kelet-Dunántúlt sikerült újra benépesíteni. Ez a „második honfoglalás” e két utóbbi területen nem pusztán a külföldi bevándorlók, hanem nagymértékben a volt török hódoltságot övező peremvidékekről beáramló népességnek volt köszönhető. Miután pedig az idevándorlók többsége magyar volt, hosszabb távon az is eldőlt, hogy a központi magyarlakta tömb újra rekonstruálódni fog annak ellenére, hogy a települési mozgalom során szigetszerűen más etnokulturális csoportok – szlovákok, németek, szerbek – is megjelentek az ide költöztek között.

Összességében a 18. század folyamán az alábbi fő települési vándormozgalmak valószínűsíthetjük a Kárpát-medencében:

- a. kétirányú határ menti vándorlás (a nyugati határszélen Ausztria, Morvaország, a Szerémségben és Baranyában pedig a Határőrvidék és Horvátország irányába);
- b. kelet felől kiinduló lépcsőzetes vándormozgalom (Galícia # Keleti Kárpátok # Alföld) elsősorban a ruszinok és kisebb mértékben a zsidók körében;
- c. a hegy- és dombvidékekről a kedvezőbb gazdasági adottságokkal rendelkező medencékbe történő folyamatos áttelepülés;
- d. növekvő, a falvakból a városokba irányuló vándorlás;
- e. részben párhuzamosan a szervezett telepítésekkel, részben azokat követően kitapinthatók a külföldiek 'hozzávándorlási' mozgalmi;
- f. égtájak szerint a 18. század végén – de valószínűleg az ezt megelőző időszakokban is – két nagy vándorlási irány mutatható ki: egy északról délre, illetőleg egy keletről nyugatra irányuló.

Külön érdekesség az, hogy a korábban szervezett formában megtelepített területek nem mindig azonosak a 18. század végén magas vándormozgalmat felmutatókkal. A 18. század végi népösszeírások szerint például az 1780-as években a Délvidék egy része kifejezetten alacsony vándorlási intenzitású, illetőleg negatív vándorlási egyenlegű területként jelenik meg – vagyis feltehető, hogy az újratelepedés egyszeri nagy mozgását egy időre viszonylagos nyugalom és mozdulatlanság követi.

⁵ Hóman – Szekfű 1928-1934 VI. CD Rom kiadás.

A vándormozgalmak alulnézetben: Miskolc a 18-19. században

A 18–19. századra vonatkozóan egyetlen általánosan használhatónak tekinthető adatsor a vándormozgalmak volumenére vonatkozóan az 1787. évi népszámlálásban található. Eszerint Miskolc Borsod megye vándorlási középpontja. A város a vándorlások méretét tekintve több mint két és félszer nagyobb embertömeget küld és fogad, figyelemreméltó bevándorlási többlettel rendelkezik. Centrum jellege különösen a hosszabb távú vándorlások terén érvényesül: a jelenlevő idegenek száma a városban négyszerese a megyei átlagénak, a külföldre vándorlók kétharmada pedig Nagy-Miskolcra származik. Ebből három dologra következtethetünk. Egyrészt a vándorlások városi és falusi mérete és szerkezete nagy valószínűséggel külön mintákat képvisel, másrészt az adott korszakban a vándorlás csak a népesség egy körülhatárolt csoportját érinti, harmadrészt élhetünk a gyanúperrel, hogy egy olyan forrás, amely elsősorban a helyben élő népesség jellemzői iránt érdeklődik, nem ad kielégítő részletességű információt a mozgásban levő, jelentős részben nem is helybeli illetőségű vándorlókról.

Ha más forrásokat vizsgálunk meg a vándormozgalmakra vonatkozóan, akkor az előbb említett adatoktól meglehetősen eltérőeket kapunk. 1788. évi összeírásunkból – mely tulajdonképpen a népszámlálási munkálatok egyik „mellékterméke”, a népességváltozások nyilvántartása céljából készítették – az derül ki, hogy a jövő-menő népesség száma Miskolcon elképesztően nagy. A jegyzék szerint körülbelül a lakosság harmada mozdult meg a közelmúltban. E mozgások nagyjából 80 százaléka azonban a városon belülre korlátozódott – a kutatók egy része ezt nem is tekinti vándorlásnak, csak költözésnek –, a határt átlépő be- és kifelé történő tulajdonképpeni vándorlások csak e mozgások ötödrészét tették ki, vagyis az össznépességnek csak körülbelül 6 százalékát érintették. Noha ez már kétszerese az előbb említett népszámlálási adatnak, nagyságrendje még elfogadhatónak tűnik. Bár Miskolc a kifelé irányuló mozgások során népességet veszített, ezt azonban főlösen pótolta a főleg a környékbeli vármegyéből valamint külföldről érkező bevándorlók hulláma.

7.10. táblázat - A vándormozgalomban résztvevők vándorlási célok, irányok szerinti megoszlása nemek szerint Miskolcon (1788)

Vándorlási cél	Jött		Ment		Vándorolt összesen	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. tanulás	8	–	4	–	12	–
2. szolgálat	12	71	7	38	19	109
3. ipar a)	50	–	47	–	97	–
4. katonának állt	–	–	19	2 b)	19	2
5. rokonhoz ment	–	–	10	7	10	7
6. házasságkötéssel kapcsolatos	–	–	1	19	1	19
7. elszökött c)	–	–	4	1	4	1
8. egyéb d)	–	–	2	–	2	–
Ismeretlen	123	120	91	59	214	179
Összesen	193	191	185	126	378	317

a) Mestert váltó, illetve vándorló legények

b) Férfjével együtt eltávozott

c) Házastársát vagy gazdáját (szolga) elhagyta

d) Börtönbe került, állást kapott másutt

Forrás: Faragó 200: 213.

Különösen érdekesek azok az információk, amelyek 1788. évi forrásunkból a vándorlási célokra vonatkozóan nyerhetők. Az ismert vándorlási célú személyeken belül a férfiak mozgását elsöprő többségében az ipartanulás irányítja, ezt erőteljes lemaradással követi a szolgálatba, illetve katonának állás, majd a középszinten történő továbbtanulás és a rokonhoz költözés. Az adatokból az is egyértelműen megállapítható, hogy a férfiak többségének mozgása földrajzi értelemben inkább távolabbra irányul, míg a nőké sokkal inkább helyhez, illetve környékhez kötött. A vándorlási célok közül az ipartanulásnál a be- és kifelé vándorlás egyensúlyban van, a szolgálatba állás bevándorlási többletet hoz, míg a többi célok inkább elvándorlással járnak, bár az általuk megmozgatott népesség mértéke összességében körülbelül a szolgálatvállalókból keletkező többletkezhez hasonló nagyságrendben mozog.⁶

Az ipari célú vándormozgalmak rendszerint két típusú demográfiai következményekkel járnak Miskolcra nézve. Egyrészt komoly méretű jövés-menést, számottevő ideiglenesen a városban tartózkodó, de nem helybeli (és azzá nem is váló) népességet eredményeznek, másrészt az átmeneti célú vándorlásból gyakran végleges megtelepedés, vagy legalább rendszeres, szervezett kapcsolattartás alakul ki. E kapcsolatok rendszerint a környékbeli területekre korlátozódnak – a korabeli közlekedési viszonyok között gond nélkül a Dél-Gömör–Tisza mente–Hegyalja–Nyíregyháza által behatárolt terület az, amelyik erre a leginkább lehetőséget ad –, a betelepülők azonban jóval messzebről is érkezhetnek. A speciális foglalkozások képviselői között gyakran találunk ausztriai, csehországi eredetűeket, sőt van, akit Svájcból hozott ide a vállalkozó kedv. Összességében úgy tűnik azonban, hogy Miskolc ipari célú vándorlásainak túlnyomó többsége az Alföld felső-középső részétől a Szepességig terjedő kelet-magyarországi régióra korlátozódott, melyet alkalmanként színesített egy-egy dunántúli, erdélyi vagy külhoni vándorlegény.

A vándorlók demográfiai jellemzői általában igen figyelemre méltóak. Sajnos kor- és családi állapot szerinti összetételük csak a férfiak esetében vizsgálható. Eszerint kétharmad részük fiatal, tizen-huszonéves, túlnyomó többségében nőtlen férfi, míg a maradék a főként 30–40-es éveikben járó családos embereket illetően a velük együtt mozgó gyermekeket (és nyilván a feleségeket) jelenti. Nemek és háztartáson belül elfoglalt pozíció alapján nézve a miskolci népességet szembevetve, hogy a különböző helyzetben levő személyek stabilitása, avagy mobilitása – helyben maradási vagy vándorlási hajlandósága – meglehetősen eltérő mértékű. A háztartások legmagasabb arányban mozdulatlanak látszó alkotóelemei a feleségek, lányok, valamint a mindkét nembeli rokonok és árva-gyermekek. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy nem ők hozzák a vándorlással kapcsolatos döntéseket, függő helyzetben lévén többnyire követik a háztartás fejét akár megy, akár marad. A fiúk stabilitása ezzel szemben viszonylag alacsony, mivel a korábban említett vándorlási célok (ipartanulás, katonának állás, tanulási célú vándorlások) főként őket ösztönzik arra, hogy elhagyják a szülői háztartást. A vándormozgalmak szempontjából külön, az eddig felsoroltakkal ellentétes csoportot képeznek a szolgák, szolgálók, kézműves legények és inasok. Utóbbiak stabilitásának mértéke rendkívül alacsony, mindössze 27–37 százalék közötti, kétharmad-háromnegyed részük az előző évben még, illetve az összeírás évében már nem tartózkodik Miskolcon. A szolgák – szolgálók forrásaink szerint túlnyomó többségben eleve nem miskolciak és feltehetőleg vándorlásukat sem tekintették végleges életformának. Nem egy esetben adja tudunkra ugyanis az összeírás, hogy az előző szolga vagy szolgáló hazament a szüleihez, illetve férjhez ment és házas társához költözött. Mozgásuk legfontosabb oka a gazdaváltás – úgy tűnik kevés az a szolga vagy szolgáló, aki egy helyen egy évnél többet dolgozott. A szolgálatvállalás kiváltó oka nem csak a díjazás, a kereset szüksége, hanem a kézműves legények vándorlásához hasonlóan a tapasztalatok gyűjtése is volt.

Az eddig tárgyalt vándormozgalmak túlnyomó többsége vagy ideiglenes jellegű volt, vagy egy eredetileg ideiglenesnek gondolt akció változott végleges letelepedéssé. Voltak azonban olyan vándormozgalmak is, amelyek eleve a véglegesség célzatával keletkeztek, illetőleg földesúri, hatósági ösztönzés is segítette végbemenetelüket. E vándormozgalmakat szoktuk összefoglaló néven telepítésnek/visszatelepülésnek nevezni. Nagyon durva becslésként azt mondhatjuk, hogy a 18. századi végi Nagy-Miskolc lakosságának eredete közel felerészben közvetve vagy közvetlenül a bevándorlással hozható összefüggésbe. Ezen belül voltaképpen négy külön mozgalomról beszélhetünk: a vándorláshoz erőteljesen kapcsolódó, kulturálisan, felekezeti és foglalkozásukban speciális csoportokról (görögök, zsidók, cigányok), a 17. század végén – 18. század elején nem a városba, hanem annak környékére telepített szlovák és ruszin parasztnépességről, a 18. század folyamán

⁶ Természetesen mindezek jellegzetesen városi mintáknak nevezhetők. Ha lenne ilyen adatsorunk a falvakra nézve is, az nyilvánvalón nem pontosan ugyanígy nézne ki.

a telepítések több hulláma során keletkezett ipari falvak lakosairól, végezetül a többnyire önkéntes módon, egyénileg, de tulajdonképpen az egész általunk tárgyalt időszak át folyamatosan bevándorló idegen (de nem feltétlenül külföldi), s egyúttal meghatározhatatlan összetételű népeességről.

Az első csoport azt általunk tárgyalt korszak számbelileg jelentéktelen, így a demográfia szemszögéből nézve nem igazán érdemes velük foglalkoznunk. (A 19. század második felétől kezdve azonban a zsidók létszáma és demográfiai jelentősége jelentősen megnövekszik.) A Miskolc környéki falvak lakossága a török kiűzése és a Rákóczi szabadságharc vége között gyakran mozgásban volt, a népesség megszilárdulása csak az 1700-as évek végére következett be. Történetükben több ízben előfordulnak átmeneti elmenekülések és betelepülési mozgalmak. Utóbbiak – figyelemmel az ország középső részének ritka népeességére – a dolog természeténél fogva számottevő nem magyar etnikai csoport környékre települését jelentik. Felsőgyőrre nagyobbbrészt szlovák, Görömbölyre ruszin, Hejőcsabára vegyes összetételű (magyar, szlovák, német, zsidó) népeesség települ, melyet szórványosan a 19. századig követnek részben az Alföld irányából érkező magyar, részben a Felvidék felől jövő szlovák és szász betelepülők.

Ezzel szemben a Miskolc környéki úgynevezett ipari falvak telepítése nem egyszerűen bemutatható folyamat. A kutatás kiderítette az egyes települések keletkezését, de adós maradt egyrészt a folyamatos bevándorlás bemutatásával és elemzésével, másrészt a vándorlás és az etnikai folyamatok (kulturális alkalmazkodás, beolvadás) kölcsönhatásainak feltárásával. A telepések között a szlovákokon kívül számottevő arányt képviseltek a lengyel és német eredetű famíliák, ugyanakkor sokuk mozgása a lépcsőzetes vándorlás fogalmával írható le: az idejövő németek jó része a Szepességből jött, nem Németországból, vagy Ausztriából, a betelepültek egy része (vagy leszármazottaik) részt vettek a későbbi települések (Újhuta, Újmassa) létrehozásában, egyesek pedig bevándoroltak Miskolcra, Diósgyőrbe is. Az egyes helységek megtelepülése általában szervezett akció keretében történt, de a lakosság számát a későbbiek során spontán módon idevándorló famíliák is gyarapították.

A legzűrösebb és legnehezebben földéríthető azonban a négy települési mozgalom közül a Miskolcra történő bevándorlás folyamata. Ennek oka főként az, hogy nem köthető egy-két meghatározható időponthoz, nem kapcsolható egyértelműen egy-két etnokulturális csoporthoz és alapjában nem mondható megnevezhető személyek vagy szervezetek által végrehajtott szervezett akciónak. Bár a hagyomány szerint a „Svábsor”, illetve a „13 utca” német posztószövők II. József uralma idején bekövetkezett ide településének emlékét őrzi, ennek írásos nyomát nem találtuk, de a nem helyi eredetű népeesség (illetleg leszármazottaik) 19. század közepére több ezresre duzzadt tömegével szemben nincs is igazán jelentősége.

Végezetül meg kell emlékeznünk arról, hogy a vándorlókon belül nem elhanyagolható arányt tettek ki azok a személyek, akik a társadalom peremére sodródtak és életmódjuk, megélhetésük szinte teljes egészében a vándorlásra alapozódott. A közbiztonság erősítését célzó „vigyázások” során a megyei szolgabírók elé fölös számban kerültek koldusok, csavargók, szökött katonák, vándorló cigány családok, akiknek száma minden korlátozás dacára számottevő még a 18. század végén – 19. század elején is.

Nagy vonalakban összefoglalva Miskolc és környéke vándormozgalmait azt mondhatjuk, hogy hosszabb távon minden valószínűség szerint sem mértéküket, sem szerkezetüket tekintve nem tekinthetők változatlanoknak. A 18. század elején a vándorlásukat egyszeri, de végleges mozgásként tervező telepések, valamint a vándorló életformát gyakorló kóbor elemek száma nagyobb lehetett, míg a 18. század végére – a 19. század elejére velük szemben megerősödtek az ideiglenes jellegű, munkavégzést, képzést szolgáló vándormozgalmak. A városba történő betelepülés tömeges mozgalmából speciális foglalkozási csoportok bevándorlása szűkül, melyen belül a 19. század folyamán egyre inkább a zsidók dominálnak. A város ideiglenes vándormozgalmait egyrészt méretükben többszörösen meghaladták a környező falvakét, másrészt jellegük is eltérő volt. A falvak népe a 18. század első felében lezajlott települési mozgalmak után többnyire csak a munkavégzéssel kapcsolatos ideiglenes vándorlásokban (szolgálatvállalások, napszámos és idénymunkák) vállalt tevékenyebb szerepet, míg a városi népeesség egy része – a kereskedők, iparosok – életmódjába szervesen beépült a vándormozgalom: fiatal korukban résztvevői, idősebb korukban, mint mesterek fogadói és befolyásolói. Lényegesen nagyobb ugyanakkor Miskolcon az a szegény, ingatlant nem bíró – és így nem igazán helyhez kötött – népeesség is, mely rendszeres szereplője volt a megélhetési célból időről időre bekövetkező vándorlásoknak (és rendszeres résztvevője volt a közbiztonsággal kapcsolatos

kihallgatásoknak). A falusi és városi népesség emellett külön vándorlási köröket alkotott. A Miskolcot övező falvak csak szűkebb környezetükkel álltak szorosabb vándorlási kapcsolatban, viszont a városi népesség mozgástere kiterjedt Magyarország egész északkeleti régiójára, sőt kis létszámban ugyan, de egészen a távoli külföldre nyúló vándorlási kapcsolatok kiépülésének is térszíne lett. Miközben e különbségeket hangsúlyozzuk, alá kell húznunk azonban azt a tényt, hogy noha vándorlási sajátosságaiban Miskolc és környéke sok tekintetben eltért egymástól ugyanakkor össze is kapcsolódott, sajátos szimbiózisban élt. Város és vidéke népességtörténete talán e téren kötődött a legszorosabban egymáshoz.

Végül is adataink szerint 1788 és 1857 között a vándorlás alapvető szerkezete és jellemzői nem sokat változtak. Mindössze egyetlen, bár nem lényegtelen folyamat figyelhető meg: a vándormozgalmak nagymértékű növekedése. Míg az eltelt, nem egészen 60 év alatt Miskolc népessége 25 százalékkal nőtt, addig mind a jelenlevő idegenek, mind a távollevő helybeliek száma majdnem pontosan duplájára emelkedett, vagyis a vándormozgalmak intenzitása valamivel több, mint 50 százalékkal magasabb lett. A 19. század első felében, úgy tűnik, hogy megindult a vándormozgalmak átalakulása.

Vándorló miskolciak

Vándorló szabólegény úti okmányai

(Miskolc, 1782. október 16, piszkozati feljegyzés más kihallgatás-részletek között) a/

Smidt Mihály szabólegény ilyen igazságokat mutatott, 20a jan(uarii) 1779.

1774. 14a maii Gyeorgenbergbül b/ elmenvén 18 hétig, Balassagyarmaton volt, négy hétig Szécsénbe

1775. 19dik mártiusba esztendeig, és két hétig Vácson, ahol ott középszerű szőke hajúnak íratik

1775. Budán 25-dik áprilisbe nyolcz hétig volt, maghos termetűnek, gesztenye színű hajúnak irattatik

1776. 2da januarii Zólyomba 8. hétig, eddig Gyeorgenbergbül való volt

1777. 3tium aprilis Lőcsén 25. hétig, már itt ajszдорfi c/ fi volt

1778. Eperjesen tizenyolc hétig. Ajszдорfi fi volt, szőke hajú volt

1778. 27dik october Kassán 9. hétig, ott Gyeorgenberfi, fekete barna

B.A:Z. m. It. IV. 501/c Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia protocollata, Materia XVII. Fasc. XVI. No. 3770.

a/ az iratokból nem állapítható meg, hogy nevezettet végül is kihallgatták-e

b/ Georgenberg (Szepesszombat, Spisská Sobota) a 16 szepesi város egyike

c/ Eisdorf (Izsákfalva, Zakovce, Szepes m.), előbbivel szomszédos falu

Kézműves család ide-oda vándorlása Borsod megyében – Kunsch Mihály csizmadiamester származásának vizsgálata nemességének bizonyítása céljából, saját kérésére

(Miskolc, 1776. január 17, fogalmazvány – a kérdőpontok nem találhatók az irat mellett)

De eo Utrum ? [valljon arról, hogy...]

Primus testis Joannes Kis Bodnár Sajókereszturienensis annorum circiter 78. adjuratus fassus est a/

Ad 1mum. Néhai Kunsch Mártonnal itten ezen te(kin)tetes nemes Borsod vármegyében helyezettett Szirma Bessenyő nevű helységben együtt lakván, s egy társaságban lévén jól ismérte, s tudgya bizonyossal, hogy

Ad 2dum. Mostan inqviráltató [kihallgatást kérő]Kunsch Sámuekkal egy anya gyermeke lett légyen, mivel azon üdőben édesattyak palyinkás lévén a Szirma Bessenyei serházban b/ a fatens [tanú]ottan megfordulván szemben gyakran vólt vélek, az kik annak utánna Sajó (Keresz)túrban által menvén lakni mind az édes attyak, mind pedig Kunsch Márton meg halálosztak, s Kunsch Sámuel pedig meg házasodván Szixon a czéhbe be állott, s lakását oda vévén most is ott lakik, Kunsch Mártonnak pedig

Ad 3um, 4um. Az özvegye férhez menvén Barczikára, maradott egy gyermeke, s magával el is vitte, de kinek hitták, hol lakik, és él-e a tanú nem tudgya.

.....

B.A:Z. m. lt. IV. 501/d Borsod vm. közgyűlési iratok, Acta judicialia non protocollata, Materia XVII. Fasc. VI. No. 810.

a/ Az első tanú, sajkókeresztúri Bodnár Kis János, körülbelül 78 éves, letett hite alatt vallja, először/...másodszor/...

b/ szeszfőzőként működött a szirmabesenyői sörfőzdében

Megjegyzések

Smidt Mihály kézműves legény iratjegyzéke nem csak a korabeli ipari képzés részét képező – esetében közel 4,5 év hosszú – tapasztalatszerzést célzó vándorlásának földrajzi körét vázolja fel, hanem a migrációra vonatkozó források bizonytalan értékét is szemléletesen tükrözi. Nevezett az eltelt időszak alatt 8 helységben töltött 1 és 14 hónap közötti időszakokat, de végig a Magyar Királyság területén maradt. Ugyanakkor kb. 1,5 évnyi dokumentumai hiányoznak, néhánynál az évszámot, vagy a tartózkodási időt (vagy mindkettőt) eltévesztették, négyféle hajszínt, kétféle termetet és két származási helyet adtak meg róla személyleírásként. (Utóbbi valószínűleg a szabólegény eredeti lakóhelyének és születési/keresztelési helyének keveredéséből adódhatott.)

A Kunsch Mihály nemességének bizonyításával foglalkozó vizsgálat – mely nyilván nevezett számára presztízis és adómentességi okok miatt egyaránt fontos – arról tudósít, hogy mennyire esendő és változatos lehet egy ingatlanvagyonnal már nem rendelkező kisenemesi család sorsa. A néhai apa többször lakást és foglalkozást változtat, halála után pedig leszármazottai és özvegye három településen szóródnak szét. Az adott korszakban az ingatlan hiánya a megélhetést bizonytalanná, a családot illetve tagjait mobillá (mondhatjuk azt is, hogy kétségbe esetten rugalmassá) teszi mind foglalkozása, mind lakóhelye tekintetében még akkor is, ha származását tekintve a privilegizáltak közé tartozik. (Vagyis a nemesi rang vagyon nélkül önmagában már nem elég a sikeres egzisztencia – teremtéshez.)

De egyébként a kisenemesek, kézművesek és értelmiségi családok esetében eleve számolnunk kell azzal, hogy nem pusztán egy-egy településhez, hanem egy tágabb régióhoz kötődnek, melyben keresztül-kasul házasodnak, települnek, vándorolnak. Ugyanakkor az emberi emlékezet által átfogható időben – két-három generáció hosszan biztosan – tudnak nemcsak saját családjuk, hanem néhány közvetlen szomszédjuk származásáról, szüleik, testvéreik, rokonaik számáról, hollétéről is. Összességében ez a réteg sokkal mobilabbnak, sokkal kevésbé helyhez kötöttnek néz ki annál, mint amit a korszak közlekedési és kommunikációs viszonyai alapján elképzelhetnénk.

7.3. Vándormozgalmak a 19. század közepétől az első világháborúig

A továbbiakban is a kronológiai rendnél maradva folytatjuk a vándormozgalmak tárgyalását. Erre egyszerre két megfontolás ösztönöz: egyrészt a rövid és hosszú távú, illetve a belső és nemzetközi vándorlások közötti szoros kapcsolata, másrészt az a tény, hogy a Magyar Királyság az Osztrák-Magyar Monarchiába tagozódva egy egységes kereten belül, lényegében azonos feltételek mellett bonyolította vándormozgalmainak jelentős részét, így nem célszerű azokat külön kezelni.

Az előző rész miskolci alfejezetét azzal zártuk, hogy az 1857. évi népszámlálás és a 18. század vége között érezhető a vándormozgalmak intenzitásának jelentős növekedése. Bár az 1870-es évek végéig nem túl beszédesek a statisztikai adatok és gyakran összehasonlítási problémák zavarják értelmezésüket, ezzel együtt úgy tűnik, hogy itt általános tendenciával számolhatunk. A migrációs mozgalom mind jellemzőiben, mint volumenében jelentős átalakuláson megy át. Ennek hátterében három, egymással összekapcsolódó folyamatot látunk. Először is az ipari forradalmat, amely gyakorlatilag fokozatosan minden gazdasági ágazat, valamint az ezekhez szükséges közlekedési infrastruktúra technikai alapjait, valamint munkaerőigényét átalakította. Másodszor az urbanizációt, amely jelentős részben létrehozta lakó- és munkaterületét a fentiek, harmadrészt a közlekedés teljesítményének robbanásszerű növekedését. E folyamat-együttes részben a városokban, részben a nyersanyagok közelében kialakult vidéki ipartelepeken munkahelyet kínált a vidéken, a mezőgazdaságban keletkezett munkaerő feleslegnek, a közlekedési technológia forradalmi változása révén pedig módot is nyújtott az áruk, a nyersanyagok, késztermékek és a személyek gyors szállítására, illetve helyváltoztatásra. Mindez gyorsító módon hatott vissza ugyanakkor magukra a felsorolt folyamatokra is: a növekvő városi és ipari népesség növekvő keresletet generált mind az élelmiszerek, mind az iparcikkek terén, és még tovább növelte a munkaerő-, szállítás- és közlekedés iránti igényt.

A külső feltételek mobilizáló hatását talán elég, ha a vasutak teljesítményének változásával illusztráljuk: 1850 és 1910 között a vasútvonalak hossza 134 kilométerről 20 255-re, a szállított utasok száma 0,4 millióról 124-re nőtt. Míg az 1830-as évekig az alapvető közlekedési eszköz a ló és a kocsi volt (sokak számára pedig a gyaloglás), két évtizedes átmenet után – ameddig a közforgalomban a gőzhajó dominált – a vasút vette át a vezetést és fél évszázad alatt 250-szeresére növelte a személyforgalmat. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a 19. század első felében az emberek vándorlásképtelenek voltak, hisz nem voltak azok már a középkorban sem. Mindössze három alapvető változásra kívántuk felhívni a figyelmet. A helyváltoztatás sebessége viszonylag rövid idő alatt sokszorosára növekedett, költségei relatíve sokkal kisebbek lettek (az út töredékére csökkent időigénye miatt már nem kellett szállásokat és étellemezést fizetni), és így a korábbihoz képest a társadalom jóval nagyobb része számára vált elérhetővé. Ráadásul mindez lehetővé tette az ingázó jellegű, gyors oda-vissza utazásokat is, mely a közlekedés forradalma előtt 10-20 kilométernél hosszabb távon gyakorlatilag már kivihetetlen volt.

A vándormozgalmak átalakulása több téren is tapasztalható. Bár a 19. század első felében még sem pontos népszámlálások, sem olyan speciális források nincsenek, amelyekből a migráció alapvető tendenciáit országos szinten rekonstruálni tudjuk, az a települési mozgalmak Carl Czoernig által készített katalógusából világosan látszik, hogy a hagyományos falualakítások az 1840-es években gyakorlatilag véget értek (Czoernig 1855: 255-286). Az alapvetően gazdasági indítékú, ritkán lakott vidékek betelepítését és az adófizetők számának gyarapítását célzó, lényegében a középkorig visszavezethető típusú telepítések korszaka befejeződött. Mindez nem független attól a tényről, hogy a vándormozgalmak alapdimenzióira vonatkozóan pontosnak tekinthető 1880-tól kezdődő népszámlálási adatok sorozatosan negatív vándorlási különbözetet mutatnak: az országba kevesebben érkeznek, mint ahányan távoznak. Bár speciális szakemberek továbbra is jönnek az országba, mert szakértelmük, tapasztalatuk nélkülözhetetlen, a bevándorlás erősen szelektív lesz, és az 1840-es és 1880-as évek között a Magyar Királyság befogadó területből kibocsátóvá válik.

7.11. táblázat - A Magyar Királyság természetes és tényleges szaporodása, illetve vándorlási egyenlege (1880-1910)

időszak	tényleges szaporodás	természetes szaporodás	vándorlási különbség (egyenleg)
	fő		
1880-1890	1 724 532	1 905 267	-180 735
1890-1900	1 790 768	1 956 142	-165 374
1900-1910	1 631 928	2 278 468	-646 540
Összesen 1880-1910	5 147 228	6 139 877	-992 649
Becsülhető bevándorlási nyereség			280 000
Becsülhető tényleges kivándorlás			1 273 000

Forrás: MStK 27:7-9, MStK 64: 9, MStK 67: 96, Thirring 1963: 230.

Mielőtt a részletekbe belemennénk, először a be- és kivándorlás dimenzióit kell meghatározni. A legismertebb eljárás a népmozgalmi adatok alapján történő vándorlási egyenleg, vagyis a születések és halálozások összevetése alapján megállapítható természetes szaporulat és az ugyanazon időszak kezdő és záró időpontja közötti népszámlálások eredményének összevetése egymással. 1880 és 1910 között ez a Magyar Királyságban kerekén 993 ezer főnyi veszteséget mutat. Mivel ugyanezen időszak alatt a bevándorlók száma a születési helyek alapján 280 ezer körülre becsülhető (a születési helyekre és a vándorlásban résztvevők számára vonatkozó adatok sosem 100 százalékgig pontosak), összesen tehát közel 1,3 millió főnyi kivándorlást becsülhetünk. (Bár erről sokat írtak már, a későbbiekben még visszatérünk rá.)

7.12. táblázat - Magyarország belső vándorlása a születési helyek alapján (1880-1910)

Születési hely	1880 a)	1910 a)	1880	1910	Változás 1880-1910
	fő		százalék		
Helyben	11 653 392	14 387 420	74,5	68,9	- 5,6
Megyében	2 450 068	3 496 049	15,7	16,7	+ 1,0
Más megyében	1 297 217	2 666 962	8,3	12,8	+ 4,5
Külföldön	225 527	326 580	1,4	1,6	+ 0,2
Ismeretlen helyen	15 898	9 876	0,1	0,0	- 0,1
Összesen	15 642 102	20 886 887	100,0	100,0	

a) Az 1880. évi adat csak a polgári népességre, az 1910. évi adat a teljes népességre vonatkozik. A 176 ezer főnyi katonaság – melyből 15 ezer csendőr – az összes népességnek csak 0,8 százalékát teszi ki, így valószínűtlen, hogy a megoszlásokban 0,1 százaléknál nagyobb hibát okozzon.

Forrás: Thirring Lajos 1963: 267 után

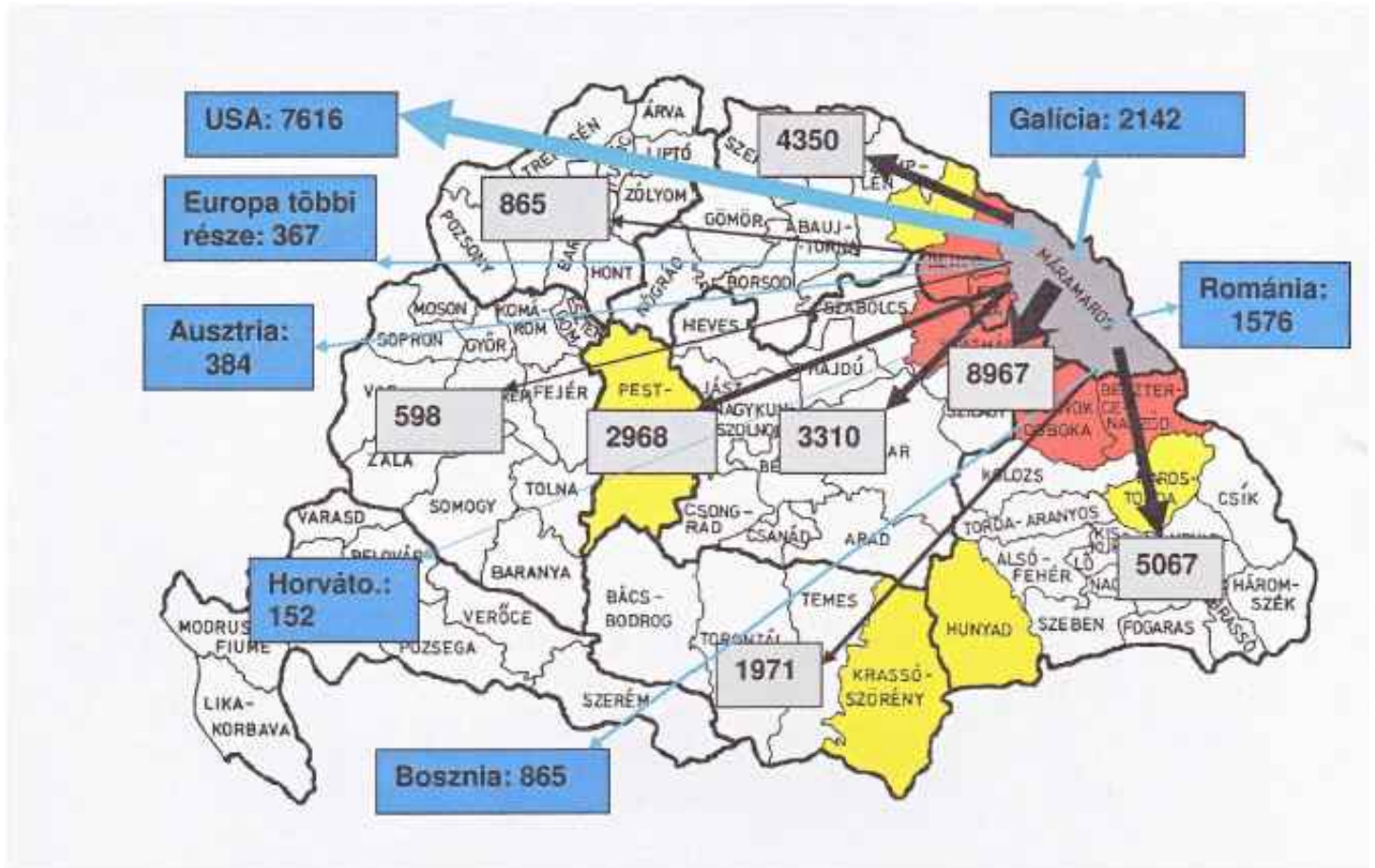
A belső vándorlások esetében, speciális vándorlási statisztikák hiányában a legmegbízhatóbb adatot még mindig a születési helyek szolgáltatják. Eszerint 1880-ban a népesség háromnegyedét, 1910-ben pedig még mindig jó kétharmadát ugyanazon

a helyen írták össze ahol született. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a népesség tulajdonképpen kevésbé tűnik mozgékonyak. Ez azonban túl sommás megközelítés. Az országos adat mögött egyrészt igen nagy különbségek találhatók régiók és város – vidék bontásban, másrészt a belső és a külső vándorlásokat együtt kezelve jóval differenciáltabb képet kapunk. Csak néhány adatot állítsunk szembe egymással. 1910-ben a népszámlálások az Egyesült Államokban 496 ezer magyarországi születésű személyt írtak össze. Annak ellenére, hogy ennél nagyobb, összességében 660 ezer fős kivándorló számot tételezünk fel (erre még visszatérünk), ehhez a nagyságrendhez állítható Budapest, ahol ugyanebben az időben kerekén 568 ezer másutt született személyt írtak össze, vagy a Monarchia Lajtán túli része, ahol Ausztriában 324 ezer (ennek valamivel több mint felét, 148 ezer főt Bécsben), Boszniában pedig 63 ezer magyarországi illetőségű személyt regisztráltak. A fentebb becsült közel 1,3 millió kivándorlóval szemben ugyanakkor 1910-ben a Magyar Királyságban közel ötször annyi, összesen 6,2 millió személyt nem szülőhelyén írtak össze, vagyis rövidebb–hosszabb távra, és ideiglenesen vagy állandóan, de elvándoroltak szülőhelyükről.⁷

Regionálisan nézve a következőket tapasztaljuk: a legkevésbé Kárpátalja és Erdély népessége fogott vándorbotot a kezébe – e régiókban a népesség közel 80 százalékát a népszámlálás 1910-ben még ott írta össze, ahol születtek. A másik végletet a városok képviselik. A vidéki városokban mindössze a lakosok fele, Budapesten alig több mint harmada mondható helyben születettnek. Bár a nagyobb városok⁸ lakossága összesen csak körülbelül 10 százalékát teszi ki az egész népességnek, ide koncentrálódik a külföldi bevándorlók több mint harmada. Vagyis mindez azt jelenti, hogy sok tekintetben ugyanazokat a jellemzőket látjuk, mint amelyeket a 18. század végén megfigyelhettünk: a városok lakossága és általában a városok körüli mozgékonyság sokkal nagyobb, a nemzetközi vándorlás pedig döntő mértékben itt összpontosul. A különbség 120 év alatt abban látszik, hogy egyrészt mindez sokszorososan nagyobb dimenziókban figyelhető meg, másrészt a nemzetközi vándorlás – nem utolsósorban az ásványi és mezőgazdasági nyersanyagokat kitermelő illetve feldolgozó vállalkozók helyhez kötöttsége miatt – most már jóval nagyobb mértékben szerephez jut vidéken is annál, mint ahogy az a 18. század végén a manufaktúrális jellegű ipar keretei között lehetséges volt.

⁷ Az 1880 és 1910 közötti időszakra nézve, figyelembe véve az időközben elhaltak számát is, Kovács Alajos csak a Horvátország nélküli területre vonatkozóan 6,8 millió fős, szülőhelyét elhagyó személyt számított ki (Kovács 1933: 377).

⁸ Forrásaink a törvényhatósági jogú városok adatait közölték részletesen, így ezekhez kell tartani magunkat akkor is, ha ismeretes, hogy a jogi rang nem feltétlenül fejezi ki a funkcionális értelemben vett valódi városok hierarchiáját, és nem jelent garanciát arra nézve sem, hogy minden ide sorolt település valóban városnak tekintendő az urbanisztika szempontjából.

piros terület=szomszédos megyék, sárga=kiemelkedő hazai vándorlási célterületek

7.13 térkép

A Máramaros megyében születettek tartózkodási helyei az 1910. évi népszámlálás szerint ^{a)}

a) 41 198 személy vándorlási célterülete

Forrás: MStK 64: 22-67, 74-79, MStK 61: 11.

Hogy az olvasó világosabb térbeli képet kaphasson a korszak vándormozgalmairól, bemutatjuk Máramaros népességének vándorlási irányait együtt az arrafelé vándorlók számával. Előjáróban azt kell tudnunk e megyéről, hogy lakóinak kerekén 85 százaléka szülőhelyén élt az 1910. évi népszámlálás idején – ezzel az értékkel itt találjuk a szűkebben vett Magyarország legkevésbé vándorolni hajlandó népességét, csak két horvátországi megye előzi meg ebben 1-1,5 százalékkal. A térképen mégis valamivel több, mint 41 ezer Máramarosban született ember 1910 évi új lakóhelyének regionális megoszlását látjuk. Ez világosan mutatja, hogy egy jellemző szinte mindig tendenciaként jelenik meg, vagyis ez esetben sem mondhatjuk azt, hogy szinte senki nem akar/tud/mer Máramarosból vándorolni. Adataink ugyanakkor egyértelműen azt is jelzik, hogy ez a vándorlás nem nemzeti alapon működik – a megye főként ruszin és román lakossága mindössze 3718 embert bocsát ki Galícia és Románia irányába, kevesebb, mint 10 százalékát az összes vándorlónak és nem sokkal többet, mint a mennyien a budapesti agglomerációba költöznek. Két irányba látunk igazán sok elvándorlót: egyrészt a környékbeli megyék felé, mintegy járóföldnyi távolságra a rokonságtól, (ez a középkortól kezdve megfigyelhető régi vándorlási mintát idézi), másrészt az Egyesült Államok felé, ahova a 18,5 százalék távozik. Sokan mennek továbbá Krassó és Hunyad megyék ipari üzemibe, sőt egy 800 fős kontingens (főleg ruszinok) Boszniába megy szerencsét próbálni. Mindez egy hegyvidéki, technikailag majdnem középkori szinten maradt mezőgazdaságot folytató népesség esetében igen merész, s talán kétségbeesett vállalkozásnak látszik. De mégis megtörtént.

Olajzöld=bevándorlási területek, rózsaszín=népességet kibocsátó megyék és városok

7.14 térkép

Belső vándorlások Magyarországon az 1910 előtti évtizedekben a születési helyek alapján: a vándorlások egyenlege

Forrás: MStK 64: IV. grafikai táblacsoport

Ha összegezzük a születési helyek 1910. évi megoszlásából kiszámítható megyei és városi egyenlegek eredményeit, akkor előttünk a 19-20. század fordulójának belső vándorlási térképe. A vándorlások elsődleges célpontjai egyértelműen a városok. Az összes bevándorló nagyjából 25 százaléka, valamivel több, mint 1,6 millió ember itt talál magának új lakóhelyet. Ezen belül is nagy a koncentráció, mert a városokba vándoroltak nagyobb része, közel 1 millió ember Budapesten és az agglomerációját nagyjából lefedő történeti Pest megyében kerül összeírásra. Érdekes jelenség, hogy a központi bevándorlási övezet mellett két további nagyobb bevándorló régió is észlelhető. Az egyik Szlavónia, Horvátország sok tekintetben talán legfejlettebb övezete, a másik az erdélyi Brassó megyétől Temesig terjedő déli iparosodó sáv.

Az időszak belső vándorlásának motivációit és fő irányait a népszámlálási zárókötet ismeretlen szerzője az alábbiakban foglalja össze: „a legtöbb vármegye népcseréje a természetes vándormozgalmat irányítja. Már a múlt népszámlálás [1900] alkalmával rámutattunk arra, hogy Magyarországon e belső vándorlások iránya általában északról délre és a perifériákról az ország közepe felé tart ... Ha ezeknek a belső vándorlásoknak irányát Magyarország térképén követjük, úgy meg lehet állapítani azt, hogy ez az irány nagyjából egyezik a főbb folyók folyásával, tehát a hegyes vidékekről az alacsonyabb fekvésű vidékekre s innen a síkság felé tart. Az emberiség vándoröltönének őseredeti megnyilvánulása ez; az alacsonyabb fekvésű, jobb földű és kedvezőbb klímájú alföldnek mindig nagy volt a vonzereje a hegyvidékek lakóira.

Ha újabban ettől a vándorlási iránytól eltérő alakulását látjuk a vándorlásoknak, azt nem természeti okok, hanem egyéb körülmények (mesterséges telepítés, bányák, gyáripár, nagyobb városok) magyarázzák.” (MStK 64: 35*-36*) Ugyanakkor a 20. századi fejlemények utólagos ismeretében szükséges megjegyeznünk, hogy akkoriban a vándormozgalmak méretét és irányát félelem, vagy politikai nyomás még egyáltalán nem befolyásolta.

Az ideiglenes vándormozgalmakkal kapcsolatban kevés konkrét információ áll a rendelkezésünkre, mivel ezt az első világháború előtti statisztika még nem figyelte. Nagy számú embert foglalkoztattak a különböző mezőgazdasági idénymunkák – a gabona aratása, kapások és ipari növények művelése a nagybirtokokon csoportosan alkalmazott munkások (summások) segítségével. A 19. század közepétől a vasútépítések, az 1870-es évektől a vízszabályozások ezerszámmal alkalmaztak időszakos földmunkásokat (kubikusokat). Végül tulajdonképpen ebbe a kategóriába sorolhatjuk a cselédeket is, akik általában évenként újra szegődtek, és gyakran helyet is változtattak, ráadásul ezt a típusú munkát ritkán végezték néhány évnél tovább, majd többnyire visszatértek szülőfalujukba. Céljuk sok esetben csak a hozománygyűjtés, illetve a városi háztartások házimunka technikáinak megtanulása volt. Utóbbiakkal arra is utalni akartunk, hogy a 19. század második felében a házicseléd fogalma egyre inkább a faluról érkezett városi női háztartási alkalmazottra egyszerűsödött, vidéken egyre ritkábban, ott is főként nem paraszti háztartásokban fordult elő.

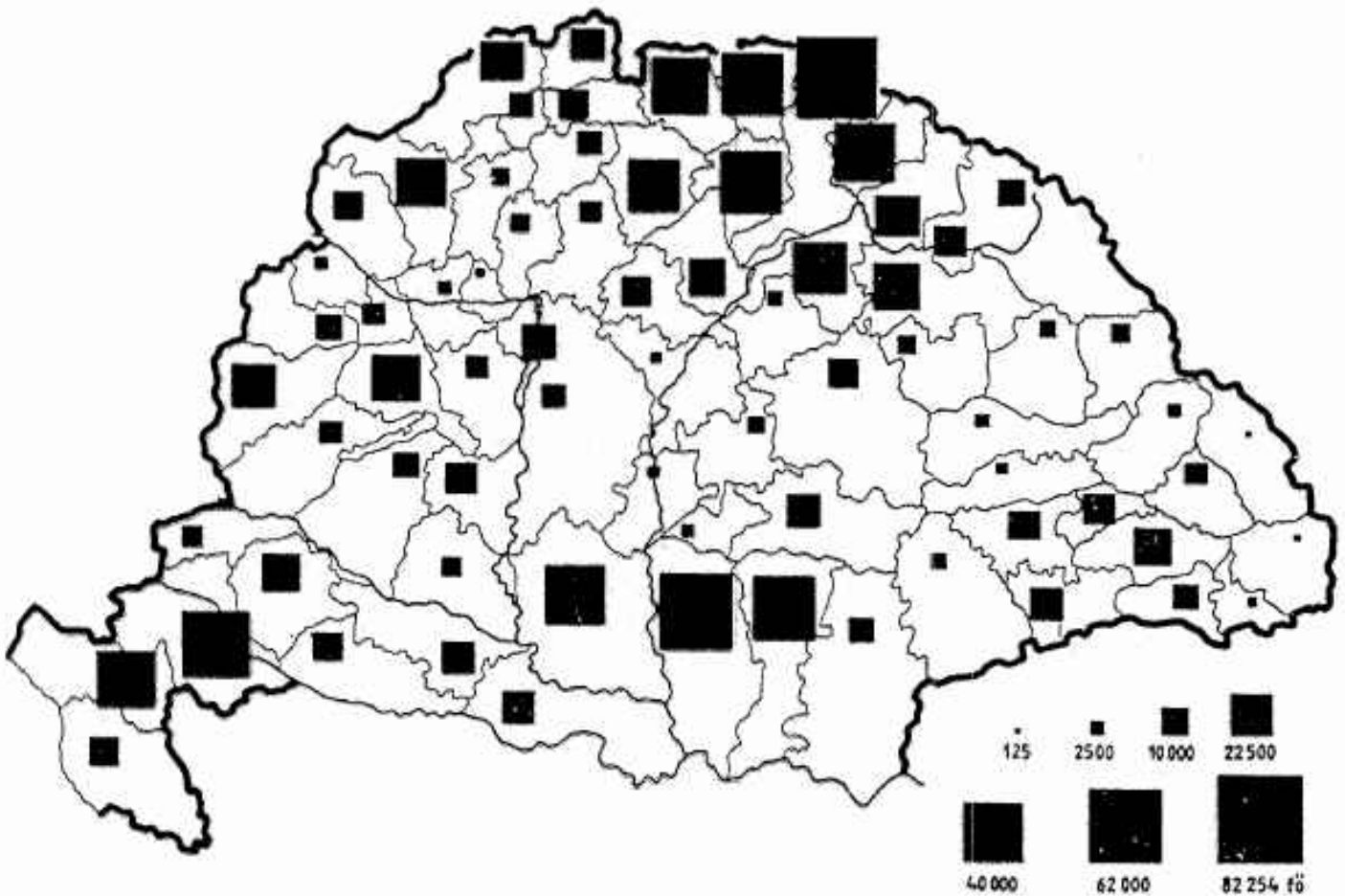
Végül, bár demográfiai szempontból nincs nagy jelentősége, röviden érdemes kitérnünk az 1883 és 1918 között történt állami telepítések kérdésére, amelyre a statisztikus fentebb a „mesterséges telepítés” elnevezéssel utalt. A jelzett három évtized alatt különböző kormányok összesen 25 helységbe telepítettek szervezett módon döntően magyar anyanyelvű lakosságot. A telepítések egy része újonnan létrehozott, valamivel több, mint felük azonban úgynevezett hozzátelepítés volt. „Az új telepeknek a magyarosítás szolgálatában kellett állniuk, kifejezetten azért létesültek, hogy megváltoztassák egy-egy község nemzeti arculatát, vigyék el a magyar lakosságot olyan községekbe, ahol korábban vagy nagyon kevesen éltek magyarok, vagy egyáltalán nem is éltek” – írja a téma feldolgozója (Szabó A. 1999: 182). A reménytelen kísérlet csak tökéletes kudarcként értelmezhető. Több millió forintot/koronát költöttek olyan akcióra, mely körülbelül 40 ezer embert (és leszármazóikat) hozott olyan helyzetbe, hogy a rövid 20. század során csak a nyelvvesztés és a menekülés lehetősége között választhattak. Ráadásul mindez semmi kézzel fogható komoly változást nem eredményezett az etnikai szerkezetben, hisz idegen tájon, idegen nyelvű népesség közepette néhány száz fős csoportokban, nem összefüggő módon telepítettek, vagyis mesterségesen hoztak létre nyelvileg halálra ítélt új magyar szórványokat. Pontosabban szólva egy, igaz kétes eredménye volt az akciónak: bizonyos mértékű szolgálatot a dualizmus kori hivatalos nemzetiségi politika valós szándékaira nézve, így a szomszédoknak volt mire visszahivatkozni a 20. század elkövetkező évtizedeiben, amikor ugyanezt, nagyobb volumenben, és sokkal hatékonyabban alkalmazták a magyarsággal szemben.

Vessünk most egy pillantást a korszak nemzetközi vándorlására. A kivándorlás okait az első világháború végnapjaiban megjelent statisztikai kötet szerzője (valószínűleg Laky Dezső) a következőképpen összegezi: „Általában a súlyos anyagi helyzet, a nehéz megélhetési viszonyok és a keresethiány, ... sokszor azonban a pusztaság pénzszerzési, hirtelen meggazdagodási vágy – párosulva az élelmes ügynöki rendszer csábításával – vonulnak fel abban az oksorozatban, mely a kivándorlókat kezdetben útra ösztökélte. ... Hazánkban az őstermeléssel foglalkozó népesség körében már a 80-as évek körül bizonyos túlnépesedés állott be. A föld nehezebben tudta eltartani művelőjét s minthogy az ipar még nem volt olyan erős, hogy bőséges új kereseti ágakat teremtsen a földműveléstől felszabadult munkaerőfeleslegnek, ez a felesleg kapva kapott a lehetőségen, mely biztosabb megélhetést ígért számára. Ez a lehetőség a kivándorlás volt.” (MStK67: 8*.)

Az ügynökökre utalás jelzi, hogy mind az egykorú közvélemény, mind a statisztikai adatok szerint ekkoriban a hazai népességfelesleg legnagyobb külföldi felvevője az Egyesült Államok. A második kivándorlási célterület Ausztria, a harmadik Románia. A legismertebb ezek közül az Amerikába történő kivándorlás, de rengeteg tévhit is kering róla. Az alábbiakban tehát összefoglaljuk a fontosabb demográfiai tényeket ezzel kapcsolatban.

Az Amerikai Egyesült Államok az 1910. évi adatok szerint a Magyar Királyság külföldön tartózkodó körülbelül nem egészen 1,3 millió állampolgára közül ezek körülbelül felének adott otthont és munkát. A tengeren túli kivándorlás tömeges méreteiben az 1870-es években kezdődött. Először csak szórt települések, majd egyre nagyobb régiók kapcsolódtak be

ebbe a mozgalomba. A századfordulón már olyan tömeges méreteket öltött, hogy törvényileg próbálták meg szabályozni, pontosabban szólva akadályozni, de sikertelenül, mert a kivándorlók fele útlevél nélkül indult Amerikába. (Jól mutatja a világ változását, hogy akkoriban nem csak a belépés, hanem még a bevándorlás is lehetséges volt ily módon.) Puskás Júlia kutatásai szerint összesen 2 millió körüli Amerikába utazás történt, de e mögött csak 1,2 – 1,3 millió személy állt, mivel egyesek több ízben is megtették ezt az utat. A kivándorlók jelentős része nem végleges kint maradás szándékával ment ki, körülbelül 35 – 40 százalékra becsülhető a visszatértek aránya. Szerző nem ad becslést a végérvényesen kint maradtak számáról, csak annyit jegyez meg, hogy véleménye szerint az 1910. évi amerikai népszámlálás magyarországi születésűekre (kivándorlókra) vonatkozó 496 ezer fős hivatalos adatát körülbelül 120 – 150 ezer fővel ki kell egészíteni. (Puskás 1982: 62-63, 107-108). Az 1910-ig véglegesen kivándoroltak összes száma tehát 660 ezer fő körülire tehető.⁹ Feltehetőleg az amerikai bevándorlási hivatal statisztikát készítő tisztviselői nem tudtak minden esetben kiigazodni a Monarchia számukra bonyolult viszonyai között és sokkal több érkezőt írtak be osztrákként, mint amennyinek illetősége ténylegesen a Lajtán túl volt. (Alighanem a bevándorlók jó részének nyelvtudása is kívánni valókat hagyott maga után, koránt sem biztos, hogy származási helyükre nézve minden esetben pontos információkat szolgáltatottak.)

7.15 térkép

Az Egyesült Államokba vándorlás regionális megoszlása (1899-1913)

Forrás: Frisnyák 1990: 111 után

⁹ Az Ausztria rovatában szereplő horvátokat és szlovákokat, valamint a Monarchiából kivándorolt zsidók felét magyarországi illetőségűnek számítva a hivatalosan összeírt 496 ezer fő helyett összesen 658 ezer személyt kapunk. (A horvátok esetében ez az adat valószínűleg túlbecsült, viszont a magyarországi német kivándorlók téves illetőséggel jelölt számát becsülni sem tudjuk.) Megjegyzendő, hogy az 1910. évi népszámlálás közli a háztartások bevallásának összesítését, amely szerint 484 ezer tagjuk tartózkodik Amerikában. Ez a szám a bevallási hiányokat és a teljes létszámban kivándorolt családokat is figyelembe véve nagyjából összhangban áll a fenti becsléssel.

Érdekes sajátosság, hogy anyanyelvét tekintve a kivándorlók alig több mint negyed része magyar, valamivel alatta marad a szlovákok arányának. Jelentős volt még ezen túlmenően a horvátok és németek száma is. Összességében azonban a magyarokat kivéve valamennyi etnikai csoport kivándorlóinak aránya felülmúlta a kibocsátó népesség Kárpát medencei súlyát (Puskás 1982: 71-75). Vagyis a hiedelmekkel ellentétben a kivándorlás, ha járt is körülbelül 150–200 ezer fő közötti magyar veszteséggel, inkább javította utóbbiak arányát a Magyar Királyságban, mint rontotta. A kivándorlók sajátos összetételének magyarázatát a 7.15. térkép adja meg: egyrészt az amerikai kivándorlás legnagyobb kibocsátó területei azok a peremvidékek voltak, ahol eleve meglehetősen alacsony volt a magyar népesség aránya. Másrészt e megyék túlnyomó része egyáltalán nem tartozott a Kárpát medence fejlődő, iparosodó, urbanizálódó területei közé és mezőgazdasági adottságaik is – kivéve a Délvidéket – többnyire rosszak voltak, így népességük aránytalanul nagy része küzdött megélhetési gondokkal. Nem véletlen, hogy azok a megyék, amelyek a belső vándorlás kapcsán komoly vándorlási nyereséget könyvelhettek el, nem tartoznak a nagy kivándorló régiók közé.

7.16. táblázat - A legfontosabb nemzetközi vándorlási irányok (1880-1910)

Bevándorlók száma a)		Kivándorlók száma a)		Vándorlási egyenleg
Ország	ezer fő	Ország	ezer fő	ezer fő
Ausztria	170	Ausztria	155	+ 15
Bosznia	6	Bosznia	60	- 54
Német Birodalom	9	Német Birodalom	30	- 21
Olaszország	10	Olaszország	1	+ 9
Románia	5	Románia	200	- 195
Egyesült Államok	0	Egyesült Államok	700	- 700
Kanada és Latin Amerika	0	Kanada és Latin Amerika	40	- 40
Egyéb országok	10	Egyéb országok	20	- 10
Összesen	210	Összesen	1 206	- 996

a) Ausztria, Bosznia, a Német Birodalom és Olaszország, továbbá néhány kisebb, név szerint fel nem tüntetett európai ország adata népszámláláson alapszik, a többi adat – különösen az Európán kívüliek – becslések

Forrás: szerző becslései az 1880 és 1910. közötti népmozgalom, születési és illetőségi helyek hivatalos statisztikai adatai alapján

Ha tekintetbe vesszük mind a bevándorlók, mind a kivándorlók adatait, vagyis tiszta vándorlási egyenleget számítunk, akkor némileg más adatokra kell jutnunk. Számításaink szerint 1880 és 1910 között a kivándorlók teljes létszáma, mint fentebb említettük, 1270 és 1280 ezer fő közöttire tehető, a nettó kivándorlási veszteség tehát nem egészen 1 millió fő. Ebből azonban csak körülbelül 660 ezer főnyi veszteség írható az Egyesült Államokba történő kivándorlás számlájára. Ettől nagymértékben eltérő adatok ugyanis nem illeszthetők a születési helyek alapján bizonyíthatóan külföldről bevándoroltak, a kivándoroltak és a 7.10. táblázatban feltüntetett, a népmozgalmi adatok alapján kiszámítható nemzetközi vándorlási veszteség adatai közé. A nagyságrendi eltérések, mint említettük, számszerűleg visszavezethetők az amerikai adatfelvétel hibáira, tartalmilag viszont közrejátszott benne az első világháború. Az utazási kapcsolatok befagyása miatt ugyanis bizonyára sokan kint maradtak olyanok is, akik egyébként visszatértek volna.¹⁰

A második nettó kivándorló ország Románia, mely felé azonban a vándorlási veszteség nehezen becsülhető meg. A román statisztika adatai ugyanis pontatlanok, nem különböztetik meg Ausztria és Magyarország állampolgárait és bizonyára sok esetben nem jelzik az idegen származást sem, mert az ide kivándoroltak körülbelül 70 százaléka román anyanyelvű. A statisztika pontatlanságai miatt jobb híjján el kell fogadnunk a kortárs magyar statisztika 200 ezer fős romániai vándorlási veszteségre vonatkozó becslését az 1880 és 1910 közötti időszakra vonatkozóan.¹¹

Speciális Ausztria esete. Sok vándorlással foglalkozó munka tudomást sem vesz róla, mint vándorlási célterületről, miután a vámterület közös és a személyforgalom a belső vándorláshoz hasonlóan szabadon, akadálytalanul folyt a két ország

¹⁰ A gyakran hangoztatott millió feletti kivándorlási adatok irreálisak. Részben a vándorlási folyamatok nem kellő ismeretén, részben a magyar és a magyarországi összekeverésén, valamint az amerikai statisztika sajátosságain alapulnak. Utóbbi ugyanis 1980-tól vizsgálni kezdte az etnikai eredetet és kötődést, ami a magyaránnyú vegyes házasságok miatt látszólag megsokszorozhatta egy-egy etnikai csoport méretét. Esetünkben konkrétan 1 millió fő felé emelte a magyarországi kötődést említők számát, holott lehet, hogy sok esetben csak egyetlen magyar nagyszülő állt egy-egy adat háttérében. Erre utal, hogy az adatszolgáltatók körülbelül harmada csak másodlagosként említett magyarországi származást, elsőként mást nevezett meg. (US Census Bureau adatai alapján).

¹¹ Laky Dezső az 1918. évi kivándorlási kötetben 200 ezer főnyi hazai illetőségű Romániába távozását feltételezi, de ez nem tartalmazza az 1899 előtti vándorlásokat, és a fentebb írtak alapján minden bizonnyal alábecsült adatnak mondható (MStK 67: 122*-123*). Nyárády R. Károly 1899 és 1915 között a Királyhágóntól statisztikai régiójára vonatkozóan, mely nagyjából a történeti Erdélynek felel meg, a hivatalos kivándorlási adatok alapján 77 ezer fős vándorlási veszteséget állapít meg (Nyárády 2003: 522)

között. Ismereteink szerint a Statisztikai Hivatal 1918-ban megjelent kivándorlással foglalkozó kötete az első, amely képet ad az osztrák – magyar vándormozgalomról számunkra, de ez is csak bizonyos korlátok között. „Az osztrák örökös tartományok fejlettebb gazdasági élete hosszú idő óta nagy vonzerőt gyakoroltak a nyugati magyar határszéli vármegyék lakosságára ... [de] ... a határon átmenő sűrű személyforgalom nem teszi lehetségessé, hogy az Ausztriába irányuló vándorlási folyamatot a kivándorlási statisztika kibővítése útján állandóan figyelemmel tartsuk” írja a bevezető szerzője (MStK 67: 126*). Így fő információforrásokként maradnak a népszámlálások. Ezekből kiderült, hogy már az 1857. évi népszámlálás 53 ezer magyarországi illetőségűt írt össze a Lajtán túl (71 százalékukat Bécsben és Alsó-Ausztriában), mely adat 1910-re 324 ezer főre dagadt. Ausztriával kapcsolatos nemzetközi vándorlásaink azonban három tekintetben is eltérnek az Egyesült Államokkal való hasonló kapcsolatoktól. Az első eltérést a mozgékonyabbban látjuk: az Ausztriában összeírt magyar állampolgárok mindössze 32 százaléka élt kint 10 évnél hosszabb ideje, 3 százalék pedig kifejezetten ideiglenesnek nevezi ottlétét. Vagyis a kapcsolatok nagy része alighanem még az Amerikába vándorlásnál is jóval nagyobb mozgékonyabbat sejtet, ami a kulturális és nyelvi közelség, valamint a gyors, könnyű és viszonylag olcsó közlekedési kapcsolatok miatt érhető. Ugyanakkor egyértelmű tény, hogy az 1857. évi első ismert számbavétel óta folyamatosan gyarapodik a Lajtán túl tartózkodó magyar állampolgárok száma – fél évszázad alatt több mint hatszorosára – vagyis azért összességében mégis csak kivándorlási folyamatról van szó. Másik sajátossága e vándorlásnak sajátos térbelisége. 1910-ben az Ausztriában tartózkodó magyar állampolgárok majdnem pontosan kétharmadát Bécsben és Alsó-Ausztriában írták össze, további 12 százalékát Stájerországban, 8 százalékot a cseh tartományokban. Majdnem ugyanilyen koncentráltan írhatók le a magyarországi kibocsátó területek is: az Ausztriában tartózkodó 324 ezer magyar állampolgár kereken 60 százaléka a Trencséntől Vas megyéig tartó nyugati határszél megyéiből és városaiból származik, további 4 százalék budapesti illetőségű. Vagyis bizonyos mértékig ez az eloszlás egy virtuális vándorlási régió kialakulásának kezdeti jeleit mutatja. A harmadik sajátossága az osztrák – magyar vándorlási kapcsolatoknak, hogy kölcsönös folyamatként működik, 1880-tól már minden népszámlálás 100 ezernél több osztrák illetőségű polgári személyt ír össze Magyarország területén. Számszerűleg ennek ellenére migrációnk ebben a viszonylatban is negatív, mégpedig egyre növekvő mértékben: 1880-ban még 39 ezer fő a vándorlási veszteségünk, 1910-ben azonban már 89 ezerrel több az Ausztriában összeírt magyar, mint idehaza az osztrák illetőségű. Valószínűleg azonban e mozgalomnak vannak egyéb „többletei”, mivel a részletes statisztikai adatok szerint a Magyarországon összeírt ausztriai illetőségűek jelentős százaléka az ipar, a kereskedelem és az adminisztráció különböző szektoraiban speciális szakértelmet igénylő foglalkozásokat tölt be.

Kisebb jelentőségű, de Ausztriához hasonló migrációs kapcsolat létezik a Német Birodalommal is – mindkét irányban van vándorlás, és ebben az esetben is kivándorlási veszteségünk van. Két további viszonylatot kell még említenünk, mind a kettő sajátos a maga módján. Olaszország azért, mert szinte teljes egészében vándorlási nyereségünk van irányában: közel 4000 olasz születésű személyt írnak össze Horvátország déli részein és Fiumében, közel ezret Budapesten és környékén és néhány százas nagyságban találunk olaszokat Krassó, Hunyad és Szeben iparvidékein is, míg az olasz adatok szerint 1910-ben ott csak 832 főnyi magyar állampolgár élt.

A másik sajátos területet Bosznia jelenti, ahova az okkupáció után több mint 60 ezren vándoroltak ki. E vándorlók több mint 80 százaléka Horvátországból került ki, nincs kizárva, hogy jó részük megkésett, de a régi típusú extenzív terjeszkedést – új parasztfalvak létrehozatalát – hajt végre, de erről egyelőre nem tudunk közelebbit. Sokkal érdekesebb az a körülbelül 5000 magyar, aki szerencsét próbál az új tartományban, mert róluk a többször idézett kivándorlási statisztikánk részletes információkat közöl. A kép ami ebből kibontakozik, igen sajátos, részletes adatai az sugallják, mintha egy gyarmat alapításáról lenne szó. A magyar népesség közel 2000 fője – vagyis közel 40 százaléka – Szarajevo, Tuzla, Mostar és Banjaluka városokban kerül összeírásra. Foglalkozási szerkezetük is igen különös, szinte semmiben sem emlékeztet a magyarországiakra: a keresők mindössze 18 százaléka tartozik a mezőgazdasághoz, 59 százalékuk vállalkozó, tisztviselő és szakalkalmazott (közel harmaduk a közlekedésben dolgozik), továbbá van közöttük az elit szolgálatára 320 házicseléd (13 százalék) és 143 „kéjő” (MStK 67: 108). Az egész foglalkozásszerkezet, de különösen a két utóbbi csoport egyértelműen utal a boszniai magyarok urbánus életformájára, bár a szexuális szolgáltatásra szakosodott hölgyek nyilván számításba vették a tartományban állomásozó közel 16 ezer magyarországi katona keltette keresletet is.

A dualizmuskori vándorlások demográfiai jellemzői kevésbé deríthetők fel, bár legalább már van róla valamennyi adatunk. Még leginkább a kivándorlási statisztikákban találunk erre vonatkozó információkat. Eszerint a kivándorlók, illetve kivándoroltak között általában 60–40 százalékos arányban férfi túlsúly észlelhető és viszonylagos túlsúlyban vannak a fiatal

felöltt korosztályok is. Ez megfelel annak a modellnek, amely a nemi arányok időbeli változást úgy foglalja össze, hogy a kivándorlás kezdetén férfi túlsúly észlelhető, majd a "felfedező" típusú férfiak után érkeznek némi késéssel a "követő" típusú nők (Gellén 1978: 175). De nem tudjuk, hogy minden esetben valóban így történt-e.

7.4. A rövid 20. század vándormozgalmi

Minden politikai változás ellenére úgy gondoljuk, hogy az első világháborútól a rendszerváltásig terjedő időszakot lényegében egyben érdemes tárgyalnunk. Három új tényező ugyanis mennyiségileg ugyan időközönként eltérően, de végül is egységesen jellemzi ezt a korszakot. Először is az Osztrák-Magyar Monarchia szétbomlása és az első világháborút lezáró békeszerződések határmegvonásai alapvetően átalakítják a Kárpát medence migrációs folyamatait. A korábbi belső vándorlások jelentős részét nemzetközi vándorlásokká változtatják és részben akadályozzák, részben pedig új irányokba terelik az emberek mozgását. A második tényezőt a politika erőteljes beavatkozása jelenti a migrációs folyamatokba. A 19. századhoz képest, melyben a spontán vándormozgalmak domináltak, most a politika – döntően ideológiai alapon – kényszerrel (esetenként nyílt fizikai erőszakkal) jelentős tömegeket mozgat a Kárpát medencén belül ide-oda, sokakat pedig kiűz, vagy menekülésre készítet. Harmadikként említenünk kell a közlekedés és az úthálózat jelentős mértékű és folyamatos fejlődését, mely főleg a 20. század második felében tovább könnyíti a népesség helyváltoztatásának lehetőségeit, és jelentős mértékben megnöveli mind a belső, mind a nemzetközi vándorlás lehetséges dimenzióit.

Belső vándorlások

Az első világháború után Budapest vándorlási vonzása sokkal erőteljesebben érvényesült, mivel az országterület csökkenése miatt a főváros agglomerációjának viszonylagos súlya megnövekedett. Hozzájárult Budapest, mint vándorlási célpont jelentőségének növekedéséhez a kivándorlási lehetőségek rendkívüli méretű csökkenése: az első világháború után mind az Amerikába, mind az Ausztriába irányuló vándormozgalom a korábbi töredékére zsugorodott össze. Az új határok a megyék jelentős részében akadályozták a korábban megszokott rövid és középtávú gazdasági célú vándorlások útját, a megerősödött határőrizetek és az eltérő gazdasági körülmények pedig olyan jelenségeket hoztak létre (csempészet), melyek korábban a Kárpát medencében nem vagy alig léteztek. A belső vándorlásokat korábban ösztönző természeti hatások is jórészt megszűntek, mert a peremvidék hegyvidékei határon kívülre kerültek és már nem volt érdemes a régi gazdasági célú migrációs kapcsolatokat tovább fenntartani.

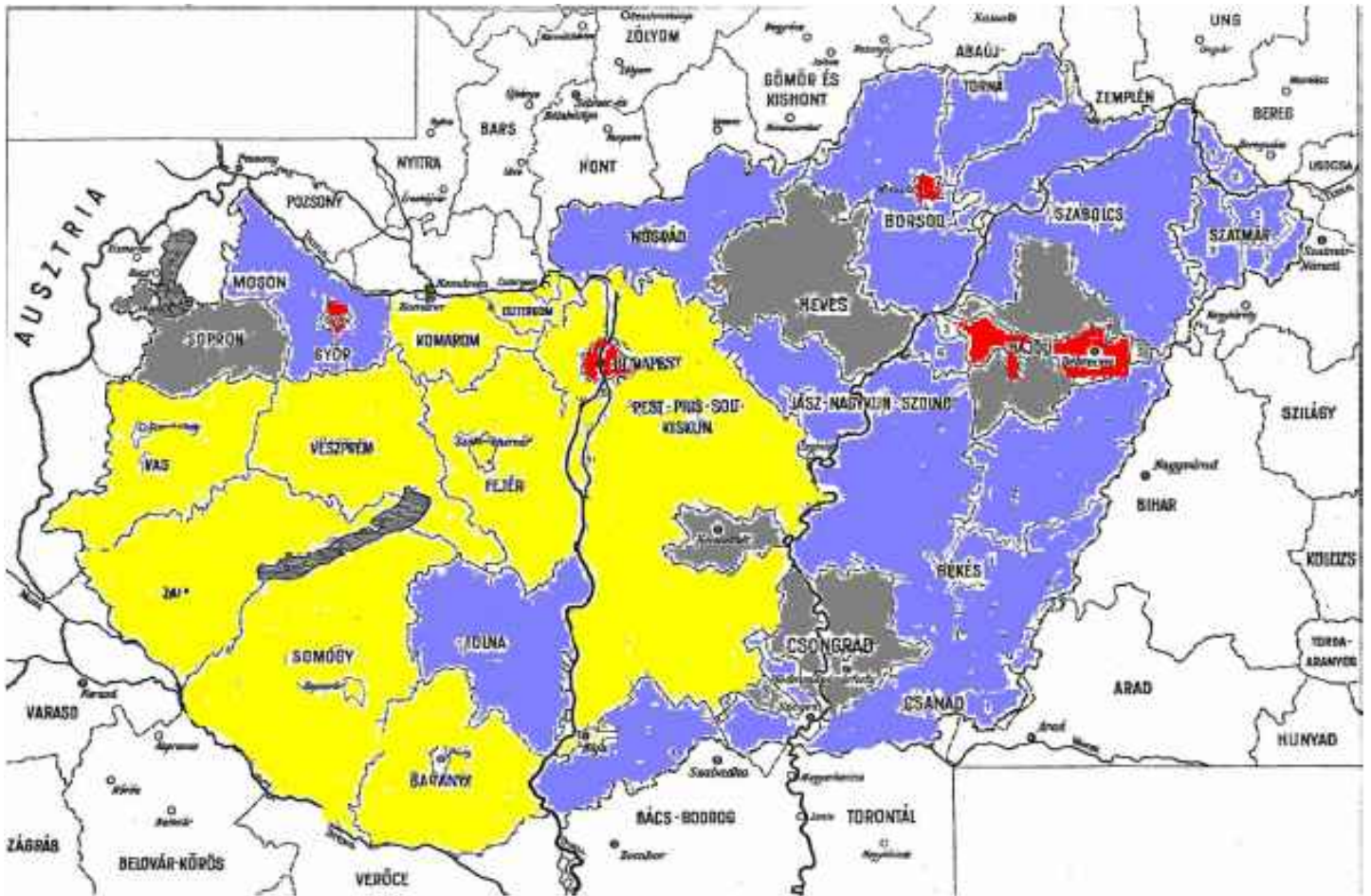
7.17. táblázat - Vándorlási különbözet a trianoni Magyarország területén (1910-1941)

településtípus	1910-1920	1920-1930	1931-1941
	ezer fő		
Budapest	+ 40	+ 76	+ 157
Tj. város	+ 25	+ 27	+ 79
Budapesti agglomeráció (Pest megye)	+ 54	+ 94	+ 92
Községek	- 113	- 271 a)	- 260
Összesen	+ 6	- 74	+ 68

a) a megyei városok 42 ezres többlete nélkül a községek vándorlási vesztesége meghaladja a 300 ezer főt

Forrás: Acsádi – Klinger 1965: 321, MStK 76: 7, MStK 114: 15.

A 19. század végén kibontakozó, a falvakról a városokba irányuló vándorlások folyamata – mintegy a kivándorlások csökkenését pótlandó – felerősödött a két világháború között. 1920 és 1941 között jóval több, mint félmillió vidéki jött a városokba, ezen belül nagyjából felük Budapestre és környékére.

piros=igen alacsony, sárga=átlag alatti, kék=átlag feletti, szürke=igen magas (átlag=62%)

7.18 térkép

A helybeli születésűek aránya 1930-ban

Forrás: Acsádi – Klinger 1965: 329. után számítva

A fő vándorlási zónákat jól mutatják a születési helyek statisztikái az 1930. évi népszámlálás alapján. Eszerint a legnagyobb másutt születettek aránya Budapesten kívül néhány iparosodó nagyvárosban (Győr, Miskolc, Debrecen). Viszonylag magas a vándorlások szintje a budapesti agglomerációban és a Dunántúl legnagyobb részén, az átlagosnál jóval alacsonyabb néhány alföldi területen, valamint – némi meglepetésre – Sopron megyében. (Utóbbi valószínűleg az osztrák – magyar vándorlási kapcsolatok leblokkolását tükrözi.)

Míg az 1930-as évek végéig a belső vándorlások túlnyomó többsége spontán folyamatnak nevezhető, a második világháború alatt és után a tömegesen bekövetkezett kényszervándorlások (melyekre később még visszatérünk) komoly hatást gyakoroltak a belső vándormozgalmakra is. Egyrészt sokan kíséreltek meg maguknak új egzisztenciát teremteni az 1938 és 1941 között a visszacsatolt területeken, de még nagyobb hatást gyakoroltak a vándormozgalmakra az 1945 és 1948 közötti események. A kitelepített németek, és az áttelepült szlovákok helyére nem csak a környező országokból jött menekültek költöztek, hanem sokan próbáltak szerencsét a megüresedett házakban és gazdaságokban a túlnépesedett alföldi területek lakói közül is. Ugyancsak növelte a belső vándorlásokat a földreform. Az igazi ugrást a népességmozgásokban azonban az 1950-es évek erőltetett iparosítási folyamata hozta létre.

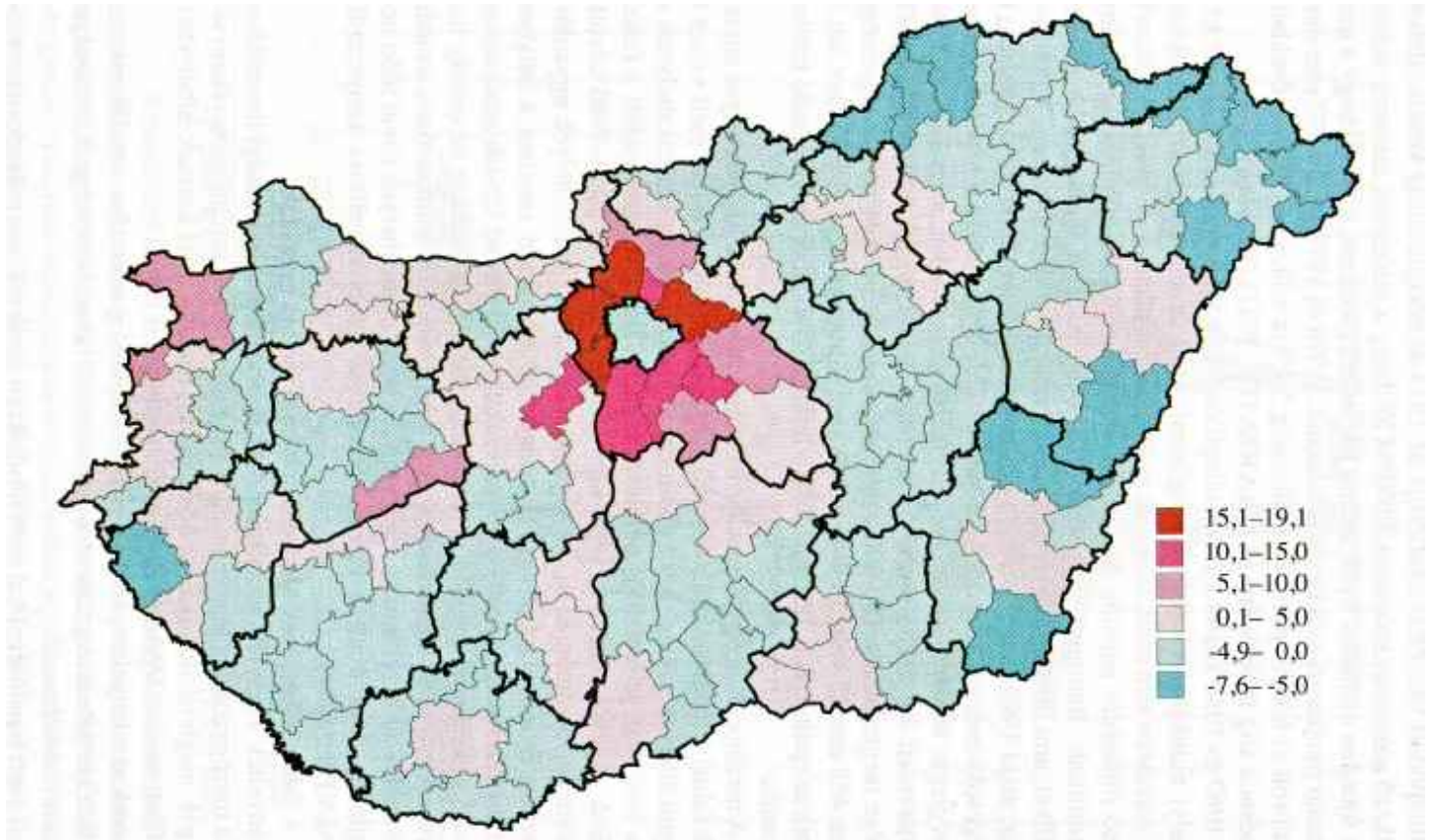

7.19 térkép

A belső vándorlás nyertes és vesztes települései 1960 körül

Forrás: Szabady 1964: 433 után

A mesterségesen gerjesztett iparosítás során – melynek célja részben a fejlődés csúcsának tekintett nehézipar arányának növelése, részben a kialakított háborús pszichózis miatt a hadiipar újbóli megteremtése volt – hatalmas mennyiségű új munkahely keletkezett, sőt számos helyen teljesen új ipari városok épültek. Mindez egyúttal lakások ezreit is hozta létre, mely azokat, akik a mezőgazdaságban a maguk számára már nem találtak elegendő perspektívát, az új vállalatok környékére való költözésre ösztönözte. E vándorlási folyamatot tovább gyorsította a mezőgazdaság erőszakos átszervezése 1958 és 1961 között, mely sokakban, miután földjüket veszítették, a faluból történő menekülés szándékát alakította ki. Mindennek eredményeképpen az 1940-es évek közepe és az 1960-as évek eleje között közel 2 millió ember, az ország akkori népességének több mint 20 százaléka költözött új lakhelyre, jelentős részük egyúttal foglalkozást is váltott. E vándorlásokból elsősorban Budapest és környéke, néhány regionális centrumként működő nagyváros, és újonnan keletkezett ipari központok (Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Tatabánya, Várpalota) profitáltak a legtöbbet. Budapestre végül olyan mértékűvé vált az új lakók beözönlése, hogy az infrastruktúrára gyakorolt nyomásuk miatt az 1960-as évek elején már szükségesnek látszott adminisztratív akadályokkal nehezíteni az ideköltözést. Ez a belső vándorlási folyamat csak az 1980-as években torpan meg, miután ekkorra észrevehetően csökkennek a városba vándorlás előnyei (nehezebb a lakáshoz jutás, csökkennek a jövedelemkülönbségek, megtorpan a foglalkoztatás növekedése, sőt egyes szektorokban csökkenésbe megy át). A részben az ugyancsak politikai alapon megindított vidéki iparfejlesztés csökkentette az állandó belső vándorlás iránti igényt is és a korábban költözők helyét az ingázók foglalták el. Mindez oda vezetett, hogy míg az előző évtizedekben a falvakat erőteljes népességfogyás jellemezte az eltávozók miatt, addig ez a folyamat az 1970-80-as években csökkent és 1990 körül lényegében eltűnt vándorlási veszteségük. Ezzel párhuzamosan elfogyott a városok migrációs nyeresége is (Dövényi 2009 után).

7.20 térkép

A belső vándorlás regionális egyenlege kistérségeként (1990-2001)

Forrás: Becsei 2004: 334 után

A rendszerváltás időszakában, tulajdonképpen függetlenül a politikai változásoktól új korszak kezdődik a belső vándorlások történetében. Bár különösen a fővárosban ennek vannak előzményei, tömegesen most indul meg a szuburbanizáció, vagyis megfordul a város–falu közötti migrációs kapcsolat: a falvak elhagyása helyett a városokból való kivándorlás kezdődik meg azok környékére. Némely régióban továbbra is látszik komolyabb bevándorlási többlet (Sopron és Vas nyugati határszéli területei, a Balaton környéke és a budapesti agglomeráció). A legfontosabb elvándorló övezeteket viszont az ország peremtérségei képezik. Minden valószínűség szerint azonban nem ezek népessége telepszik a budapesti agglomerációba, vagy Sopronba, hanem vélhetőleg lépcsőzetes migrációval kell számolnunk: a kvalifikált vidéki népesség egy része a három említett célterületre vándorol, és a helyükbe jönnek a peremvidékek elvándorlói.

Változnak a vándorlások céljai is. Míg 1980-ig a vándorlások céljai között a munkavállalás és a családi okok miatt történő költözés dominált, addig a nyolcvanas évek végétől ezek aránya a korábbi töredékére esett (Eke 1998: 218). Nyilván összefügg ezzel, hogy az állandó és ideiglenes belső vándorlásokban résztvevők száma 1960 és 2001 között hatalmas mértékben, az egymilliót közelítő kiinduló adathoz képest alig 400 ezer főre esett vissza – a munkahelyek számának az 1980-as évektől meginduló csökkenése fokozatosan kiiktatta az ilyen jellegű vándorlások nagy részét.

A nemzetközi vándorlások

Az első világháború után a nemzetközi vándorlás kényszerűen új irányok felé fordult. Az Egyesült Államok bevándorlást korlátozó intézkedései, melyek során a kelet-európai országok bevándorlási kvótáit diszkrimináló módon állapították meg,

a további tömeges amerikai kivándorlást lehetetlenné tették. (Magyarország esetében a kvóta a korábbi bevándorló létszám tizedére esett vissza – miközben az ország népessége „csak” 60 százalékkal csökkent.) Mindez két változást eredményezett: egyrészt a kivándorlók száma kevesebb, mint tizedére csökkent, másrészt a kivándorlás irányai megváltoztak. A kivándorlás fő célpontjai áttevődnek Kanadába, Dél-Amerikába és Észak-Nyugat-Európába (főként Franciaországba, Belgiumba és Hollandiába). A csökkenő létszámon belül Amerika régi arányát csak az 1930-as években nyerte vissza, számszerűleg azonban ez már kevesebb, mint huszadrésze a 20. század eleinek. Az arány utóbbi növekedése főként arra vezethető vissza, hogy a politikailag fokozatosan egyre inkább jobbra tolódó országból a zsidó népesség vagyonosabb része megpróbált menekülni: míg 1930-ig arányuk az összes kivándorló között 10 százalék alatt maradt, addig 1934 – 1937 átlagában 35, 1938 – 1941 átlagában már 58 százalékát tették ki a kivándorló népességnek. Az első világháború előtt még fontos kivándorlási célnak számító Ausztria, Románia és Bosznia ellenben eltűnt a célterületek közül, 1938 után pedig az európai célterületek is elvesztették jelentőségüket (Szél 1943: 96-97).

A második világháború különösen sajnálatos eseményeit jelentették a különböző kényszerkivándorlások. A megnagyobbodott határok között élő magyarországi népesség több mint 5,4 százalékát (1941), összesen 490 ezer főt zsidó származása miatt megsemmisítő táborokba hurcolták, ahol közel 60 százalékuk életét veszítette (Stark 1989). Ugyanez a sors várt a cigányokra is, rájuk nézve azonban jóval kisebb arányú veszteség becsülhető, mivel mozgékonyáguk miatt jelentős részük el tudott menekülni a deportálás elől. A szovjetek által elhurcoltak – hadifoglyok és kényszermunkások – létszámát valójában majdnem olyan nehéz megbecsülni, mint az előlük nyugatra menekültekét. A háború vereséget ígérő vége ugyanis ismét százezres nagyságrendű népességet mozgatott meg. Sokan engedelmessé váltak az 1944. végi kiürítési rendeletnek és Ausztria, illetve Németország irányába távoztak. A nyugatra húzódtak és lefegyverzett katonák, a politikai menekültek, a koncentrációs táborokat túléltek, de régi lakhelyükre visszatérni nem akarók több százezres tömege bolyongott Nyugaton. E menekültek közül azok helyzetét, akik nem akartak visszatérni, csak az 1951. évi Genfi egyezmény rendezte.

A nemzetközi bevándorlás áttekintése még nagyobb nehézségekbe ütközik, ugyanis a Magyarországtól elcsatolt területekről ide menekülő, illetve átköltöző személyek állampolgárságának rendezése egészen az 1930-as évek elejéig eltartott. Nyilvánvaló azonban, hogy a Magyarországra bevándorló külföldiek állampolgársági szerkezete markánsan átalakult. Az első világháború előtt többségük még osztrák (Lajtán túli) volt és magyar anyanyelvűt nem igen találhattunk közöttük. Az 1930. évi népszámlálás szerint ezzel szemben az osztrákok aránya a korábbi 84-ről 13 százalék alá esett, az összeírt „külföldiek” jelentős része pedig valójában magyarországi kötődésű: 65 százalék a régi Magyar Királyság területén született és 57 százalékuk eleve magyar anyanyelvűnek vallotta magát – Magyarország „önmagával lett határos” (Kovács 1933: 146-147). Nem kizárt, hogy az összeírt külföldiek jó része tulajdonképpen menekült, aki magyar állampolgárságának visszakapására vár.

Valójában azonban a bevándorlók tényleges számát nem lehet egyértelműen megbecsülni a különböző kényszervándorlások miatt. A népesség egy része már 1915 és 1916 között menekülni kényszerült a Kárpát-medence keleti peremén az oda áttörő harcok elől. Ezt követte az első világháború után a megszállás alá került területekről a trianoni Magyarországra menekültek tömege – főképp volt állami alkalmazottak (tanárok, tisztviselők, vasutasok)). Számuk a hivatalos adatok szerint 350 ezer, Mócsy István számításai szerint 426 ezer fő volt (Mócsy 1983). A lényegében 1915-ben kezdődött turbulens vándorlási időszak csak a húszas évek közepén zárult le.

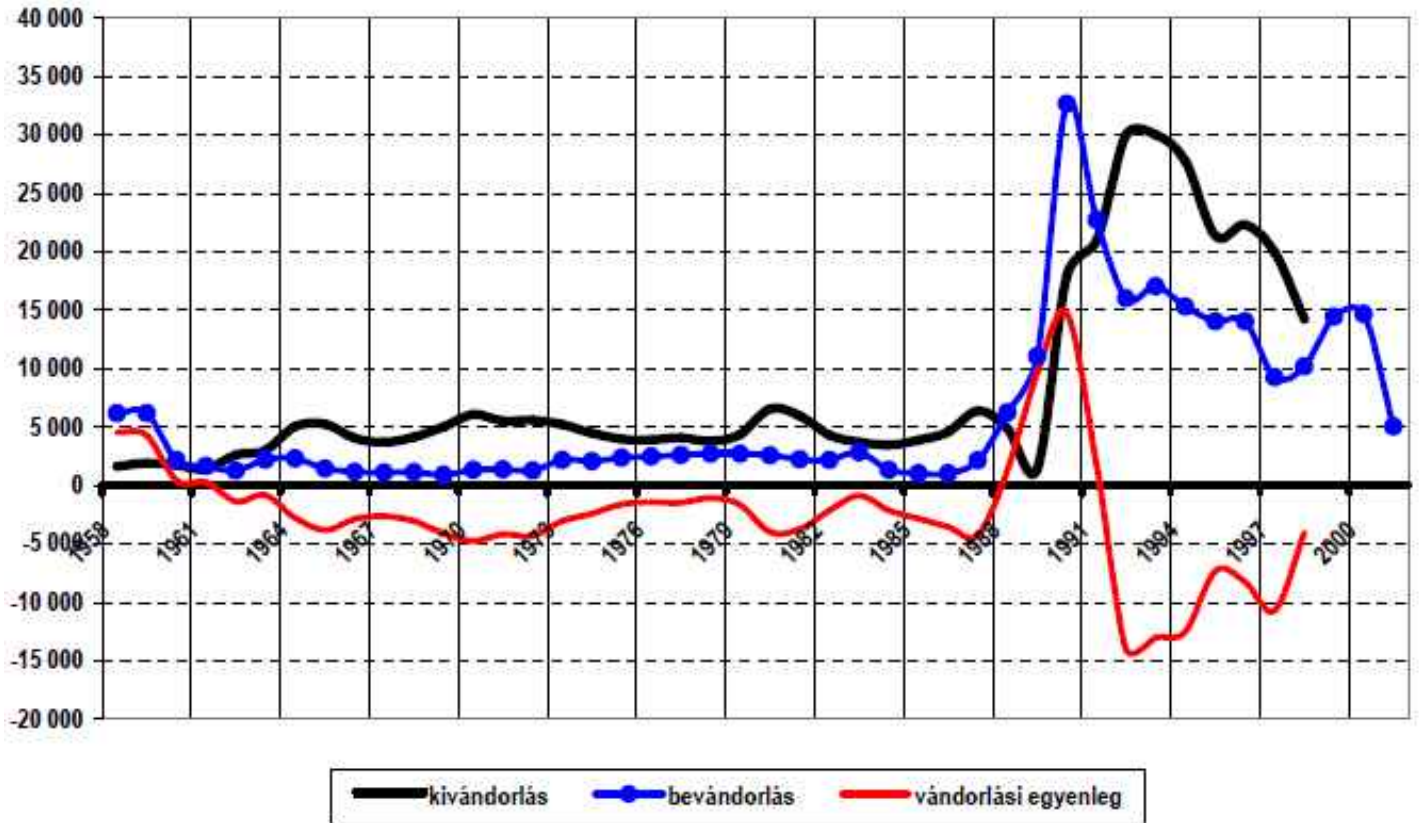
Az 1925 és 1938 közötti viszonylagos nyugalom után a kényszervándorlások ismét újratekintődtek. 1938 – 1941 folyamán a bécsi döntések folyamán visszacsatolt területekről a cseh, szlovák, román és szerb tisztviselők és az etnikai határok mesterséges módosítása érdekében oda telepítettek tízezrei menekültek vissza anyaországukba. Az 1940-es erdélyi határváltozások után a dél-erdélyi magyarság jelentős része, mintegy 200 ezer fő menekült Magyarországra. (Hasonló nagyságrendben menekültek ugyanakkor románok az elvesztett területekről Erdély déli részébe, és Moldvába.) Ugyanez történt 1941-ben a Délvidéken is. A visszacsatolt területekre viszont nagy tömegekben áramlottak be az „anyások”, a trianoni területéről jövő tisztviselők, tanárok, vasutasok a visszanyert országrészek működtetésének biztosítására. (Jelentős részük minden bizonnyal visszatért korábbi lakhelyére.)

A magyar kormány német mintára megpróbálta visszatelepíteni a külföldön élő magyar szórványnépséget is. 1942 folyamán mintegy 18 ezer bukovinai csángót hoztak haza és – nem túl szerencsés módon – Bács megye Jugoszláviától visszacsatolt déli részében helyezték el őket. Ugyanebben az időben került sor 1-2 ezer moldvai, boszniai és macedóniai magyar visszatelepítésére is.

Az újonnan visszatelepülteknek azonban csak két rövid nyugalmas évük volt – 1944 nyarán előbb az Erdélybe visszatelepültek, az év végén a délvidékiek voltak kénytelenek menekülni az érkező szovjet hadsereg, valamint a velük együtt visszatérő, többnyire bosszúszomjas, néhány évvel korábban elmenekült idegen hivatalnokok és telepések elől. A zavart fokozta, hogy különösen a csehszlovák kormány megpróbálkozott az etnikai tisztogatással: a határaikon belül maradt, politikailag megbízhatatlannak ítélt nemzetiségektől való megszabadulással. A németek esetében teljes sikerrel jártak, a magyarok esetében azonban csak részleges eredményeket értek el. A szlovák-magyar lakosságcsere során összesen 120-130 ezer magyar lakostól tudtak megszabadulni, több tízezret Csehországba költöztettek, és Magyarországról előbbieik helyére 73 ezer, magát szlováknak valló személyt telepítettek át, de a felvidéki magyarság nagyjából háromnegyed része a helyén maradt. (Igaz, közel 40 százalékuk átmenetileg szlováknak vallotta magát.) Erdélyből és a Délvidékről körülbelül 100-100 ezer menekült érkezett a mai országterületre. (Az 1949. évi népszámlálás 240 ezer embert írt össze idehaza, akinek lakhelye 1938 március 15-én az a Kárpát medence mai határon kívül eső területén volt. Ha ehhez hozzá becsüljük a közülük az 1945 és 1948. évek során meghaltakat, továbbá hozzáadjuk azokat, akik 1938 végétől települtek át/vissza az átmenetileg visszacsatolt területekre, akkor valószínű, hogy a háborút követő menekültforgalom elérte, de akár némileg túl is haladhatta e régióban a 300 ezer főt.)

Összességében a népességszámra vonatkozó, illetve a népmozgalmi adatok szerint a mérleg módszer alapján Magyarország vándorlási egyenlege a második világháború időszakában a következőképpen rajzolható meg (l. előző fejezet 6.16. táblázatát). Közel 300 ezer főre tehető a kényszervándorlások során elpusztultak száma és valamivel többre, közel 330 ezer főre a kivándorlási veszteség (beleértve ebbe a 173 ezer kitelepített németet és a 73 ezer áttelepült szlovákot). Mint egyenleg azonban ez az adat természetesen nem tükrözi a vándorlásokban résztvevők, de 1949. elejére már haza/visszatértek teljes számát. A vándorlások, valamint a háborús veszteségek méretéhez képest az 1941 és 1949 közötti népességváltozások mérlege a fentebb említettek miatt demográfiai értelemben csak kismértékben volt negatív, sokkal kedvezőbb képet mutatott, mint mondjuk Csehszlovákia népességi változásai 1938 és 1949 között. De a csekély népességcsökkenésnek itt is hatalmas emberi ára volt.

A nemzetközi vándorlás méretét, irányát a háborút követő évtizedekben is főként a politikai döntések szabták meg egészen a rendszerváltásig. A hadifoglyok egy része már az 1940-es évek végén hazatért, de e folyamat csak 1951 környékén zárult le. Maguk a vándorlások azonban számszerűleg nehezen követhetők, ugyanis nemzetközi vándorlási statisztika 1942 és 1953 között gyakorlatilag nem létezik, csak a népszámlálásokra, valamint a különböző, egymásnak gyakran ellentmondó sajtóhírekre és utólagos becslésekre vagyunk utalva. (Utóbbiak többsége sajnos különféle politikai okokból, de torzít: egyesek elhallgatni, mások felnagyítani igyekeznek bizonyos adatokat.) De egyébként is sajátos időszakot jelent a nemzetközi vándorlás szemszögéből nézve az 1948 és 1988 közötti időszak. A hatvanas évek elejéig ugyanis még külföldre utazni sem nagyon lehetett a résztvevők szűk körére szabott hivatalos utak kivételével lehetett, a kivándorlás lehetősége pedig ugyancsak kevesek számára adatott meg. Bár létezett legális ki- és bevándorlás, ennek egy részét baloldali emigránsok (görög és chilei menekültek), az 1956. évi forradalom leverését követő menekülthullám, illetve annak 13 ezer főnyi visszatérője, az 1957-58 során kivándorolt zsidó népesség, illetve az 1963-tól a „disszidálók”, az országot illegálisan, többnyire turista útnak álcázott menekülés formájában elhagyók tették ki. A forradalmat követő nettó vándorlási veszteség 176 ezer fő volt, többségükben fiatalok, egyetemisták, jól képzett szakmunkások és értelmiségiek. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy az 1950-as évek végétől 1989-ig az országot elhagyók okozta vándorlási veszteség csaknem ugyanilyen nagyságrendben mozgott, összesen 141 ezer főt tett ki (ebből 70 ezer legális, 71 ezer illegális kivándorló a statisztikák szerint).

7.21 ábra

Magyarország nemzetközi vándormozgalmi (1925-1998)

Forrás: Illés-Hablicsek 1996: 18-19, Illés-Lukács 2002: 45-63, Demográfiai évkönyv 1997:370, , 2001: 358.

A meglévő összefüggő adatsorokat elemezve egyértelműen látható, hogy bár csak évi néhány ezres nagyságrendben, de Magyarország a nemzetközi vándorlások tekintetében egészen a rendszerváltásig kibocsátó ország. (Ugyanezt a képet mutatják a 20-30-as évek töredék adatai is.) A dualizmus időszakához képest alapvető, bár inkább kedvezőtlennek mondható változásnak tekinthető, hogy a kifelé vándorlások volumene, még az 1956-os menekülteket is beleszámítva messze elmarad az 1938 és 1947 közötti kényszervándorlásokban résztvevők száma mögött. A vándormozgalmakat az 1938 és 1988 közötti 50 évben nem elsősorban az egyének döntései, hanem a mindenkorai politika szándékai és rendelkezései szabják meg.

A rendszerváltás után teljesen átalakul Magyarország nemzetközi vándorlása. Geopolitikai helyzete, az azonos nyelv, a közös kultúra, és hagyományrendszer jelentős mértékben közre játszik abban, hogy az összes letelepedett bevándorló mintegy háromnegyede a magyar etnikumhoz tartozik. E folyamatot csak felgyorsították a délszláv háborús események az 1990-es években. Átmenetileg ugyan ideáramlottak más népcsoportok – főként horvátok – is, de többségük a békés állapothoz való visszatéréssel visszatért eredeti lakhelyére, így a bevándorlás karaktere alapján nem változott. A kivándorlással kapcsolatos információink viszont lényegesen pontatlanabbak, mert a régi típusú statisztikai rendszer – a kiutazókkal kötelezően kitöltetett statisztikai lap, mely ki nem mondottan a mozgás ellenőrzését is szolgálta – megszűnt. Adataink alapján mindössze annyit sejtethetünk, hogy a nemzetközi vándorlások volumene a krízis időszakokon kívül is legalább háromszorosára tehető az 1980-as években tapasztaltnak, és ezen belül a kivándorlók száma tovább nőtt. Legalább annyira lényeges azonban az a változás, hogy a ki- és bevándorlást újra az egyéni döntések motiválják, nem a politikai akarat. Meg kell jegyeznünk, hogy szó sincs az első világháború előtti állapotok visszatéréséről. A vándorlások adminisztratív környezetete, a munkavállalási engedélyekhez történő nehezebb hozzájutás – nem is beszélve az állampolgárság megszerzéséről – mind a kivándorlók, mind a bevándorlók esetében számos olyan akadályt támasztanak, amelyek 120 évvel korábban még nem léteztek.

Magyarország nemzetközi vándorlásainak folyamata azonban a rendszerváltás után már nem jellemezhető egyetlen jelzővel. Együtt látjuk a befogadó és a kibocsátó terület jellegzetességeit és megjelentek a migráció új formái is: az úgynevezett tranzitmigráció (amikor a bevándorló csak ideiglenesen állapodik meg itt, mert a végső célja egy másik ország), a cirkulációs (a többszörösen visszatérő bevándorló) migráció, az álturisták, és a hivatalos vendégmunkások. A rendszeres nemzetközi légitforgalom segítségével érezhető mértékben jelennek meg Európán kívülről származó személyek a bevándorlók között, noha arányuk még nem hasonlítható a nyugat-európai volt gyarmattartó országokéhoz (és nem igazolja a százezres nagyságrendű ázsiai és közel-keleti bevándorlókról szóló városi legendákat sem.)

○○○○○

7.17. táblázat - 7.17. táblázat - Természetes és tényleges szaporodás valamint vándorlási egyenleg Magyarország mai területére vonatkozóan (1881-2001)

Időszak	Élve születés	Halálozás	Természetes szaporodás ill. fogyás	Tényleges szaporodás	Vándorlási különbözet	Bevándorlók	Kivándorlók	Megj.
1881-1890	2 508 565	1 861 695	646 870	680 160	33 290			
1891-1900	2 597 612	1 865 316	732 296	794 392	62 096	141 000	125 000	a)
1901-1910	2 626 778	1 790 006	836 772	757 699	-79 073			
1911-1920	2 116 064	2 004 211	111 853	374 761	262 908	291 000 b)	28 000 c)	d)
1881-1920	9 849 019	7 521 228	2 327 791	2 607 012	279 221	432 000	153 000	
1921-1925	2 308 617	1 536 779	771 838	698 234	-73 604	135 000 b)	1 000	e)
1921-1930						13 000	60 000	f)
1931-1941	1 902 342	1 342 295	560 047	630 965	70 918		90 000	g)
1921-1941	4 210 959	2 879 074	1 331 885	1 329 199	-2 686	148 000	151 000	
1941-1948	1 455 856	1 213 309	242 547	-111 275	-353 822	263 000	617 000	d)
1949-1959	2 072 767	1 156 245	916 522	756 245	-160 277	32 000	192 000	h)
1941-1959	3 528 623	2 369 554	1 159 069	644 970	-514 099	295 000	809 000	
1960-1969	1 410 476	1 058 514	351 962	361 055	9 093	20 000	10 000	i)
1970-1979	1 683 953	1 283 702	400 251	387 364	-12 887	360 000	327 000	j)
1980-1989	1 309 583	1 451 823	-142 240	-334 640	-192 400			
1990-2001	1 222 922	1 595 784	-372 862	-176 508	196 354		43 000	i)
1960-2001	5 626 934	5 389 823	237 111	237 271	160	380 000	380 000	
1881-2001 összesen	23215 535	18159 679	5 055 856	4 818 452	-237 404	1255 000	1493 000	

a) A történelmi országterületre bevándorlók kétharmadára, a kivándorlók 15 százalékára becsültük a jelenlegi területet érintő vándormozgalmakat. (Budapest és környéke jelentős bevándorlási célpontot képezett.)

b) Az I. világháború alatti és utáni menekültek számát Mócsy (1983) alapján összesen 426 ezer főre becsültük.

c) 1916 és 1920 között bevándorolt menekült, 1918-ban az elcsatolt területekre hazatérő katona, 1918-20 közötti politikai emigráns.

d) a halálozásoknál illetve a természetes szaporulatnál az adatokat a becsült katonai halottak számával korrigáltuk. (L. a 6.14. és 6.16. táblázatokat)

- e) a menekültek 1921 és 1925 közötti időszakra eső része
- f) A nemzetközi vándorlás 1925 és 1938 közötti hivatalos adatai
- g) A "kivándorlók" túlnyomórészt a visszacsatolt területekre 1938-1941 között visszatérők (becslés).
- h) Az 1949 és 1955 közötti bevándorlási adatokat becsültük. A kivándorlók csaknem kizárólag 1956-os menekültek
- i) az 1960-63 közötti vándormozgalmak illetve az 1999-2001 közötti kivándorlás becsült adata
- j) A bevándorlás 1963-2001 és a kivándorlás 1963-1998 közötti hivatalos adata

Forrás: Demográfiai évkönyv 2001 (CD Rom kiadás), Thirring Lajos 1963, Mócsy 1983, Illés-Hablicsek 1996.

A népmozgalmi adatok és a népszámlálások segítségével elkészítettük az 1881 és 2001 közötti időszakra vonatkozóan a mai országterület átfogó vándorlási egyenlegét. Eszerint összesen 1,3 millió bevándorlóval és 1,5 millió kivándorlóval számolhatunk az eltelt 120 év alatt. Mindez összesen 237 ezer fős vándorlási veszteséget jelent számunkra és legalább 3 millió ember – nem mindig saját jószántából – történő részvételét sejteti a nemzetközi vándorlásokban. A legkritikusabb szakasz az 1941 és 1959 közötti időszak, amikor a népességünk több mint félmillió vándorlási veszteséget szenvedett el, ráadásul ezek számottevő része nem egyszerűen vándorolt, hanem belehalt azokba a deportálásokba, melyeket különböző hatalmak hajtottak végre a magyar hatóságok asszisztálásával. Az 1921-1941 és az 1960-2001 közötti időszak egyenlegei nullához közeliek, bár az utóbbiban résztvevők száma két és félszer akkora, mint a két világháború közötti időszaké. Mindez főként azért elgondoztató, mert a demográfusok egy része a bevándorlásokban fontos eszközt lát az 1980 óta észlelhető természetes népességfogyás legalább részleges ellensúlyozására, viszont egyelőre ennek esélyét az 1960 óta látható bevándorlási adatok, illetve vándorlási egyenlegek nem látszanak egyértelműen támogatni.

7.5. Összegezés

1. Vándorlás alatt a népesség tudatos, tervezett lakóhely változtatását értjük, melynek során másik településre költözik. Amennyiben ez csak rövidebb időre, vagy egy évszakra vonatkozóan következik be, akkor ideiglenes vagy szezonális vándorlásról beszélünk;
2. A vándormozgalmak sokféleképpen tipizálhatóak, de a gyakorlatban több ismérv jelen lehet egy migrációs folyamatban és egyáltalán nem biztos, hogy az csak egyetlen típusba sorolható be;
3. A vándormozgalom általában szelektív folyamat. Korszerkezete fiatalabb, gyakran mutat férfítúlsúlyt, és gyakran kisebb a migránsok között a házas családi állapotúak aránya;
4. A középkortól kezdve évszázadokon át négy fontos vándorlási típus a leggyakoribb: a települési mozgalmak, a házassággal kapcsolatos migráció, a városba vándorlás és a rendszerint szezonális jellegű gazdasági munkaerő-vándorlás;
5. A Magyar Királyság történetének 19. századig terjedő szakaszában kiemelt fontosságúak a települési mozgalmak, melyek két szakaszra oszthatók. Első részüket a 16. század elejéig tartó középkori vándormozgalmak képezik, melyek a Kárpát medence települési rendszerének kiépülését eredményezik. Ezt követően a török háborúk alatt szétzilálódott településállomány újjászervezése és kipótlása – lényegében a középkori települési mozgalmak mintáját idéző „újraterelődés” – következik be a 17. század vége és a 19. század eleje közötti időszakban;
6. A 19. század közepén alapvető változások zajlanak le. Az ipari forradalom, a nekilendülő urbanizáció és a közlekedés technológiai forradalma mind mennyiségi értelemben, mind a vándorlási motivációk és irányok tekintetében átalakítja a Kárpát medence vándormozgalmát. A bevándorlás nagyrészt összeszűkül a speciális ismeretekkel rendelkező szakemberekre, újabb telepes parasztcsaládokra már nincs szükség, sőt agrár-túlnépesedés alakul ki. A vándorlás iránya megfordul és 1880-ra a Magyar Királyság befogadó területből kibocsátóvá válik;
7. A kivándorlások során az első világháborúig közel 1,3 millió lakos hagyja el a Kárpát medencét: ennek valamivel több, mint fele az Amerikai Egyesült Államokba távozik, de sokan mennek Ausztriába és Romániába is. A kivándorlás fontosságát azonban helyén kell kezelnünk: az időszak vándorlásainak nem ez a meghatározó típusa, hanem a kevésbé látványos belső vándorlás, ezen belül a városokba vándorlás. Összesen több mint 6 millió ember vesz részt a belső vándorlásokban, és a budapesti agglomerációba az első világháborúig körülbelül annyi ember költözik, mint amennyi Észak-Amerikába kivándorol;
8. Az első világháború után ismét alapvető változások zajlanak le a vándormozgalmakban. A trianoni béke következtében a Kárpát medencét határok szabdalják fel, így a korábbi belső vándorlási folyamatok egy része nemzetközi migrációvá alakul, nagy részük azonban elhal, illetőleg irányokat vált. A másik fontos változást a politika, az állam(ok) beavatkozása jelenti a vándormozgalmakba, amely több százezres nagyságrendű kényszervándorlások és menekülések sorozatát váltja ki az első világháború végétől egészen a rendszerváltásig;
9. Sajátos időszakot jelent a 20. századi vándorlásokban az 1950-1970-es évek időszaka, amikor az erőltetett iparosítási folyamat kapcsán közel 2 millió ember, az ország akkori népességének több mint 20 százaléka költözött új lakhelyre, jelentős részük egyúttal foglalkozást is váltott;
10. A nemzetközi vándorlások egyenlege a két világháború és az 1960 és 2001 közötti időszakban gyakorlatilag nullához közeli értéket mutat, míg az 1941 és 1959 közötti időszak során népességünk félmillió vándorlási veszteséget szenvedett el, jelentős részben a százazrek halálával járó, különböző hatalmak által, a magyar hatóságok asszisztálásával végrehajtott deportálások következtében.

8. Tér és népesség

8.1. Bevezetés

Az egyes emberi csoportok és tevékenységek térbeli elhelyezkedését a történelem folyamán három tényező határozta meg: az emberek beállítódása/hozzáállása és szerveződése, a szóban forgó közösség technológiai szintje, és végül, de nem utolsósorban a közösséget körülvevő környezet (éghajlat és időjárás, domborzat, talaj- és ásványkincs adottságok, élővilág, fekvés). A beállítódás alatt az újításokhoz való hozzáállást értjük (mennyire erősen ragaszkodik egy közösség a túlélés hagyományos gyakorlatához még akkor is, amikor az már nem látszik igazán racionálisnak). A technológiai szint függ a hozzáállástól, de kapcsolódik a népesség nagyságához is. Az újítások legtöbbször ugyanis olyan hiányok eltüntetésére szolgálnak, melyeket az igények növekedése, vagy valamilyen korábbi erőforrás elapadása idézett elő. A változások mögött megtalálhatók az újítások, a szakosodások, valamint az újítások térbeli elterjedése. Utóbbi történhet diffúzió (térbeli átadás/átvétel) révén, de gyakran úgy megy végbe, hogy egy új ismeretekkel rendelkező csoport érkezik a régióba és honosít meg ott korábban ismeretlen eljárásokat és technikákat (Pounds 2003: 15-22). Az elmondottakból egyértelműen kiviláglik, hogy a térbeliség demográfiai fontossága akár a migráció formájában (melyet az előző fejezetben tárgyaltunk), akár a népesség térbeli megoszlásának változásában (mely összefügghet halandósági katasztrófákkal, de regionálisan eltérő népességnövekedéssel is), számának és sűrűségének átalakulásában érhető tetten.

A tér és a népesség viszonya szempontjából két alapvető népességfogalmat szoktunk megkülönböztetni: a jelenlevő (de facto) és a jogi (de jure) népességet. A jelenlevő népesség alatt a népszámlálás eszmei időpontjában az összeírás alá került területen található összes egyént értjük. Ebbe beletartoznak az ideiglenesen ott tartózkodók, de nem értendők bele az akár csak átmenetileg is, de az összeírás időpontjában távol levők. A jelenlevő népesség fogalmának alkalmazása azonban valójában csak a 19. század második felében lett széles körben elfogadott. A korai népszámlálások és népesség-összeírások főként a jogi népesség számbavételére törekedtek, melybe minden olyan személy beletartozott, aki az összeírási egységet képező településen lakóhellyel, illetőséggel bírt, függetlenül attól, hogy a számlálás alkalmával helyben tartózkodott-e avagy nem. Ez a szemlélet az illetőség, a személyes kötődés erejét hangsúlyozta, így többnyire nem vette figyelembe a jelenlevő idegeneket, a tanuló diákokat, az átmenetileg ott élő szolgákat és az ugyancsak ideiglenesen helyben tartózkodó katonaságot sem. Vagyis, míg az előbbieket általában részletes demográfiai és foglalkozási szerkezetét is megismerhettük, utóbbiaknál jó, ha egyáltalán létszámukat meg tudjuk állapítani. A modern népszámlálási rendszerek arra törekednek, hogy mind a két népességtípus adatai és jellemzői kiszámíthatóak legyenek. Újabban – a magyarországi népszámlálások esetében 1970-től – az összeírási gyakorlat figyelembe veszi a lakcím bejelentési rendszerek kategóriáit is, így további népesség- és helyfogalmak jelennek meg: állandó és ideiglenes lakóhely, tartózkodási hely, illetve állandó és lakónépesség, stb. (Klinger 1996: 30-35). A történeti vizsgálatok szempontjából azonban ezeknek egyelőre csekély a jelentősége.¹

A fentebbi népességfogalmak mindig valamely területen tartózkodó, illetve ezzel állandó kapcsolatban álló népesség adatait kívánják összefoglalni. Az adatok előállítására egy konkrét jellemzővel (földrajzi koordinátákkal, névvel) meghatározott és körülhatárolt településekre vonatkozóan történik. Mindezek miatt fontos a népesség térbeli szerveződésével, megoszlásával, valamint települési- és lakóviszonyaival foglalkoznunk. Ezen túlmenően e fejezetben kitérünk röviden az urbanizáció népességgel és népesedési folyamatokkal kapcsolatos jellemvonásaira, végezetül foglalkozunk a demográfiai jellemzők regionális és településtípusok szerinti különbségeivel is.

¹ A fogalmak gyarapodó sokaságában azért sem tűnik érdemesnek elmerülni, mert 20. század végéig gyakorlatilag azokhoz a forrásokhoz vagyunk kötve, melyekben a mindenkorai statisztikai szolgálatok eredményeiket publikálták. Miután az egyéni statisztikai adatfelvételek lapjai a „régóta hagyományoknak” megfelelően nálunk folyamatosan megsemmisítésre kerültek, a később keletkezett fogalmak visszamenőleges alkalmazására és az eredmények utólagos átszámítására nincs esélyünk. Az új, megőrzött források esetében viszont a személyes adatok védelmére irányuló törekvés – mely eddig, úgy tűnik, nem tudott életképes kompromisszumot kötni a tudományos megismerés szabadságával – akadályozza a különböző népességfogalmak rugalmas kezelését, mivel a különböző fogalmak szerinti csoportosítások, és átszámítások végrehajtása többnyire csak a személyes adatok összekapcsolása révén lenne lehetséges.

8.2. Térszerveződés

A térszerkezet meghatározása, tagolása, szerveződése többféleképpen történhet. Az egyik megközelítés a területrészek hasonlóságából indul ki: azonos téregységnek tekinti azt a területet, melynek minden része rendelkezik egy tulajdonsággal (vagy azok meghatározott csoportjával), és éles határokkal leírható (ahol megszűnnek a kijelölés alapját képező tulajdonságok). A szerkezeti egységek kijelölése bekövetkezhet azonban úgy is, hogy a terület egyes elemei (és a rajta élő népesség egyedei) között kialakult kapcsolatok fűzik össze a területrészeket egységgé, vagyis nem a homogenitás, hanem a kapcsolat létezése a meghatározó. Utóbbinak speciális esete, amikor a kapcsolatok egy központ köré szerveződnek. E térszerkezeti egység határa elmosódott, a távolsággal ugyanis rendszerint arányosan, de pontosan nem mindig megfoghatóan csökken a központ szervezőereje.

Más megközelítésben beszélhetünk olyan téregységekről, amelyeket egyetlen jellemző alapján jelöltünk ki (például a születéskorlátozás régióiról), vagy több jellemző alapján állapítottuk meg (például egy iparvidék népességéről). Az esetek legnagyobb részében azonban ténylegesen komplex, az emberi jelenlétet átfogó ismérvek alapján meghatározott téregységekkel, régiókkal foglalkozunk. A homogén jellegű téregységek kijelölése szinte mindig a tudományos kutatás absztrakciója során történik meg, és a kapcsolatközpontú egységek (piackörzetek, város régiók) meghatározása is csaknem mindig utólagos elemzés eredménye.

A demográfiai folyamatok történeti elemzése során elvileg többféle téregységet használhatunk, melyeket a kutatások során részben magunk képezzünk. Egy ilyen kísérletet, illetve tevékenység meghatározást példaképpen bemutatunk:

„Az iparosítás előtti időszakra nézve a komplex rendszerként vizsgálható legkisebb téregységeket nevezzük történeti tájaknak. Jellemzőjük először, hogy a legkisebb olyan rendszerek, amelyek egy-egy adott terület gazdasági-, társadalmi-, kulturális és ökológiai valóságát többé-kevésbé hézagmentesen magukban foglalják. Második jellemzőjük, hogy rugalmas, visszacsatolásra kész öfenntartó és önszabályozó rendszerként működnek. Harmadszor: rövidtávon az állandóság, vagy az állandó jellegű változás (stacionaritás) és a viszonylagos egyensúlyi állapot jellemzi őket, hosszabb távon azonban a rendszerek dinamikusak vagy legfeljebb parciálisan állandók (a rendszerek általános változása ellenére, egy részük állandó) és valójában soha sincsenek teljesen egyensúlyi állapotban. Végül a történeti tájak feltételezhetően már az iparosítás előtti időszakban is részét alkotják egy-egy nagyobb rendszernek, nagyobb téregységnek (nagy tájnak vagy régiónak).” (Faragó 1984: 15)

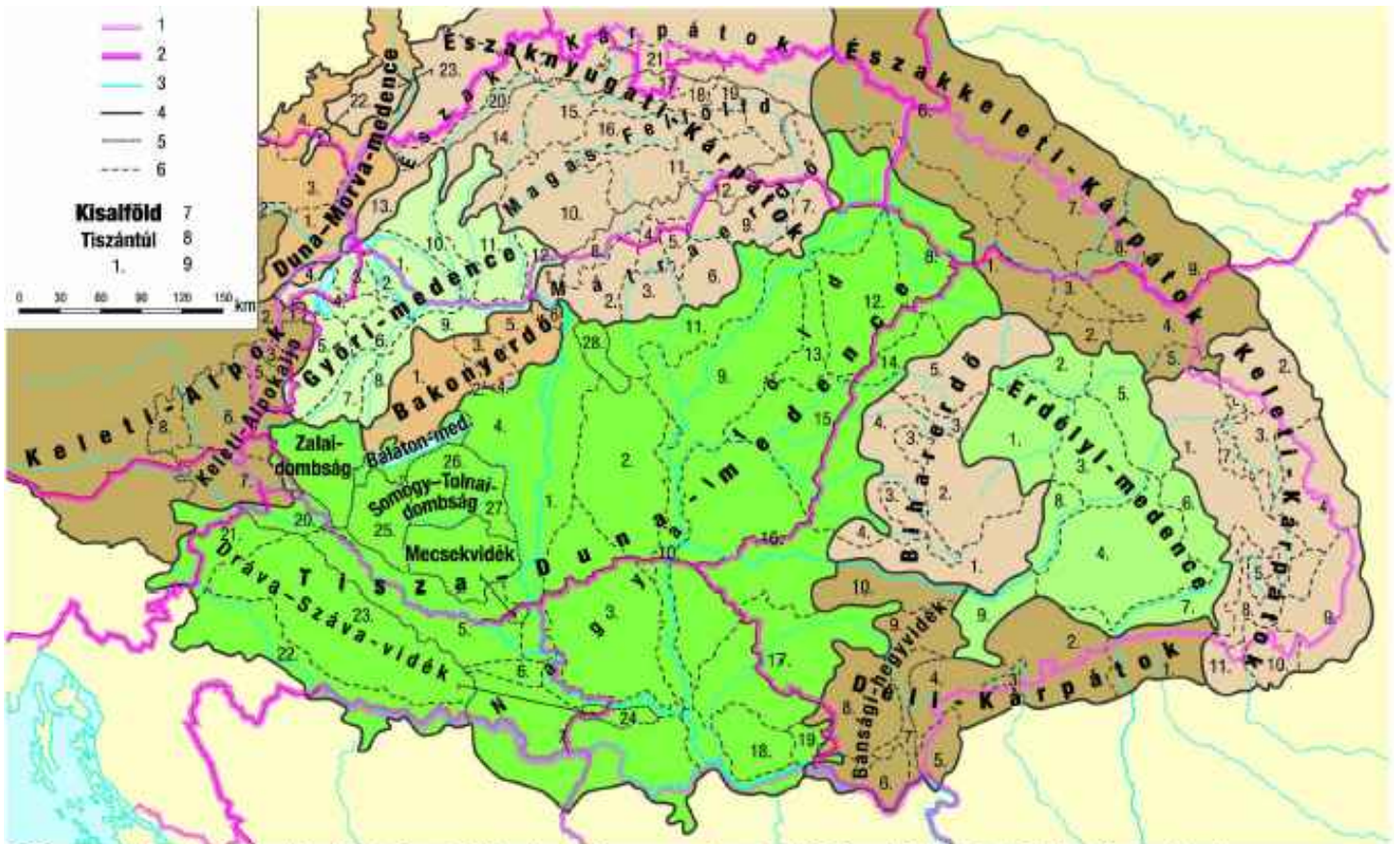
Az ilyen és ehhez hasonló megközelítések a dolgok megértéséhez fontos új információkat adhatnak, azonban a demográfiai folyamatok térbeliségének hosszabb távú áttekintéséhez nem lehetséges minden alkalommal új kísérleti elemzésekbe fogni, még kevésbé lehetséges azokat a történeti országterület egészére kiterjeszteni, illetve térben és időben egyaránt összehasonlíthatóvá tenni. Mint azt korábban már említettük, a történeti demográfia ugyanis a gyakorlatban rendkívüli módon kötve van a rendelkezésre álló adatok közlési rendje által, melyek részben a történeti múltban gyökeredző politikai, adminisztratív térszerveződések és az ezek szerint csoportosított adatállományokat tükrözik. A történeti kutató számára tehát csak két megoldás létezik. Az egyik egy olyan korszakra vonatkozóan, ahol az adatok megfelelő gazdagságban, és a vizsgált területet teljes egészében lefedve állnak rendelkezésre (vagyis lehetőségeket nyújtanak alternatív térszerkezeti felosztások létrehozására), a kutató önálló rendszert építhet fel az elemezhető folyamatok és funkcionális kapcsolatok alapján. Ennek legnagyobb előnye, hogy olyan térszerkezetet tud rekonstruálni, amelyik a lehető legközelebb áll az adott korszak valóságához, az egykorú népességi, társadalmi és gazdasági folyamatok rendszerszerkezetű bemutatásához. Kiváló példáját képezi ennek Beluszky Pál 19-20. század fordulójára vonatkozó Kárpát medencei vizsgálatai (Beluszky 2005: 4, 6-7. fejezetek, uő.2008: 10-11. fejezetek). Ez a megoldás azonban minden dinamikussága ellenére végül is némileg statikus eredményhez vezet, ugyanis akár a térszerkezet rendje változik (l. a Kárpát medencét 1920 után), akár az adatok szerkezete megváltozik, illetve tartalmilag zsugorodik (l. a Kárpát medence népességére vonatkozó adatközléseket 1890 előtt és után), ez a megközelítés falakba ütközik. Annak ellenére tehát, hogy a szakszerű elemzések során kidolgozott komplex régiókonceptiók alapvetően befolyásolhatják megközelítésünket, folyamat-magyarázatainkat, a hosszabb távú elemzések során többnyire meg kell elégednünk egyszerűbb megoldásokkal. Sokszor nincs más lehetőség, mint a meglévő

adatok közlési rendjét próbáljuk meg úgy csoportosítani, hogy egyrészt megengedjenek hosszabb távú összehasonlításokat, másrészt mégis tartalmazzanak olyan elemeket, amelyek magukban foglalnak történeti, gazdasági, társadalmi és nem utolsósorban népességi jellemzőket is, megpróbálva túltekinteni a szinte mindig merev adminisztratív – politikai szerkezetű adatközléseken.

A történeti demográfiai kutatások során a legtöbbször az alábbi régiótípusokkal találkozunk:

- a. államigazgatási alapon képzett régiók, melyek a gyakorlatban az adatszolgáltató alapegységeket jelentik (vármegyék, kerületek, szabad királyi városok, stb.). A hiedelmekkel ellentétben azonban ezek határai koránt sem maradtak változatlanok az évszázadok folyamán. Az első világháborúig – csak a nagyobb változásokat figyelembe véve – legalább három kisebb-nagyobb mértékben eltérő határokkal rendelkező megyeállománnyal (a 20. században pedig további négyel) kell számolnunk, az önálló törvényhatóságokat képező városok listája pedig ennél is gyorsabban is gyakrabban változott a 18 – 20. század folyamán;
- b. statisztikai régiók: több kisebb, egymás melletti államigazgatási egység összekapcsolásával létrehozott nagyobb régiók, melyeket az adatközlés eredményeinek könnyebb áttekinthetősége érdekében alakítottak ki 1890 körül (Duna jobbpárt, Duna balpárt, stb.)²;
- c. természetföldrajzi régiók: a természetföldrajztól átvett felosztás, mely az iparosítás előtti korszakra nézve komolyabb jelentőséggel bírhat, hisz a népesség fő megélhetési alapját jelentő mezőgazdaság eredményességét a 19. század első feléig döntő mértékben befolyásolta. E megközelítés problémája, hogy szinte minden jelesebb geográfus kötelességét érezte annak, hogy új és a korábbiaktól kisebb-nagyobb mértékben eltérő régióbeosztással álljon elő;
- d. társadalmi – gazdasági régiók: többnyire a gazdaságföldrajz, illetve az utolsó hivatalos statisztikai adatok felhasználásával létrejött kísérletek. Legismertebb, leginkább használt példái Fodor Ferenc és Teleki Pál munkássága nyomán születtek. Alapvető gondjuk, hogy kissé lebegnek a levegőben, mivel a korábbi korszakokra nem igazán terjednek ki, létrejövetelük időszakában pedig – gyakorlatilag szinte minden változatuk az 1920-as és 1940-es évek során született – már a Kárpát medence egységes politikai–adminisztratív szerkezete felbomlott, így ténylegesen nem kerültek gyakorlati használatba;
- e. történeti régiók: a történeti földrajz által az oktatásban és ismeretterjesztésben használt felosztások. Noha a politikai régióhatárok dominálják, az 1990-es évek óta történtek kísérletek a gazdasági, kulturális, és demográfiai jellemzők térbeliségének részletesebb megjelenítésére is. A politikai határvonalakon túlmenő komplex történeti régiófelosztással azonban eddig valójában nem találkoztunk.

² A csoportosítást a közigazgatás mellékesen arra is felhasználta, hogy az egyes területek különállásának nyomait is eltüntesse – ettől kezdve például a történeti Erdély a „Királyhágóntúl” nem túl múltbresztő neve alá lett besorolva.

1-2=országhatárok 3=folyók 4-5=régióhatárok 6=megyehatárok 7-9=régiók, alrégiók, tájegységek nevei

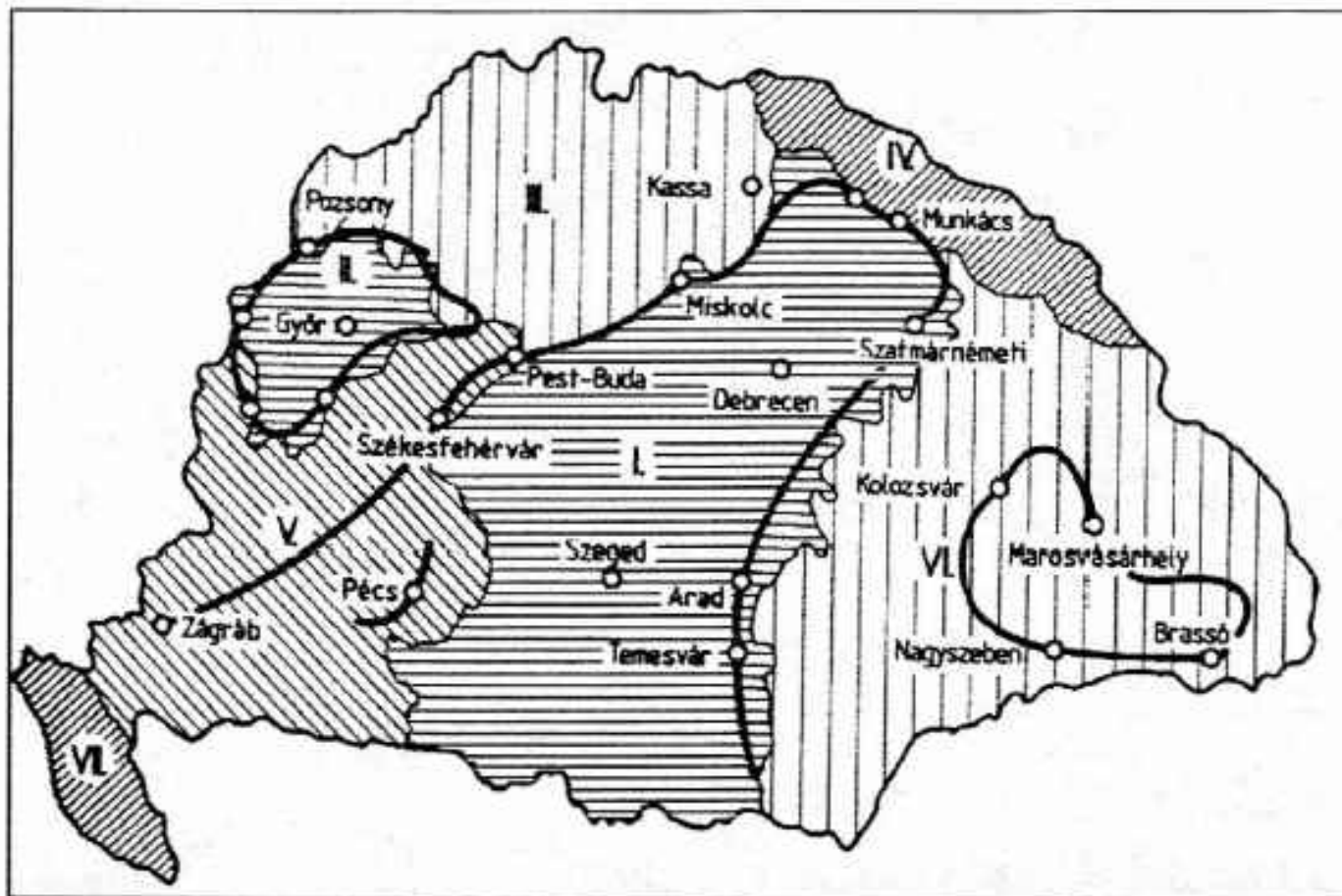
8.1 térkép

A Kárpát medence természetföldrajzi régiói

Forrás: Kocsis 2002 CD melléklet Images 6.

Az alábbiakban a Kárpát medencére vonatkozóan néhány olyan régióbeosztást mutatunk be, amely segíthet a népesedési folyamatok történeti ábrázolásban és megértésében. A 8.1. térkép a Magyar Földrajzi Társaság által közreadott 1941. évi természetföldrajzi régióbeosztás Bottlik Zsolt (ELTE) által némileg módosított változata. Jól látszik rajta a hegyvidékek és a medencék elhelyezkedése, melyek az iparosítás előtt alapvető hatást gyakoroltak a mezőgazdaságból élő népesség térbeli megoszlására, népességfejlődésének időbeli változásaira és migrációs folyamataira. Figyelemre méltó, hogy az egyes régiótípusok kisebb-nagyobb mértékben mindig túlterjednek az aktuális politikai határokon, jelezve egyúttal, hogy az emberi tevékenység ugyan beavatkozhat a határok meghúzásába, de – különösen az iparosítás előtti korszakban – nem függetlenedhet teljes mértékben a földrajzi adottságoktól.

I.= Alföld; II.= Kisalföld; III.= Felvidék; IV.= Északkeleti-Felvidék; V.= Dunántúl a Dráva–Száva közével; VI. = Erdély; VII.= a Karszt és a Tengeremellék

vastag vonalak=Teleki Pál által megrajzolt vásárvonalak

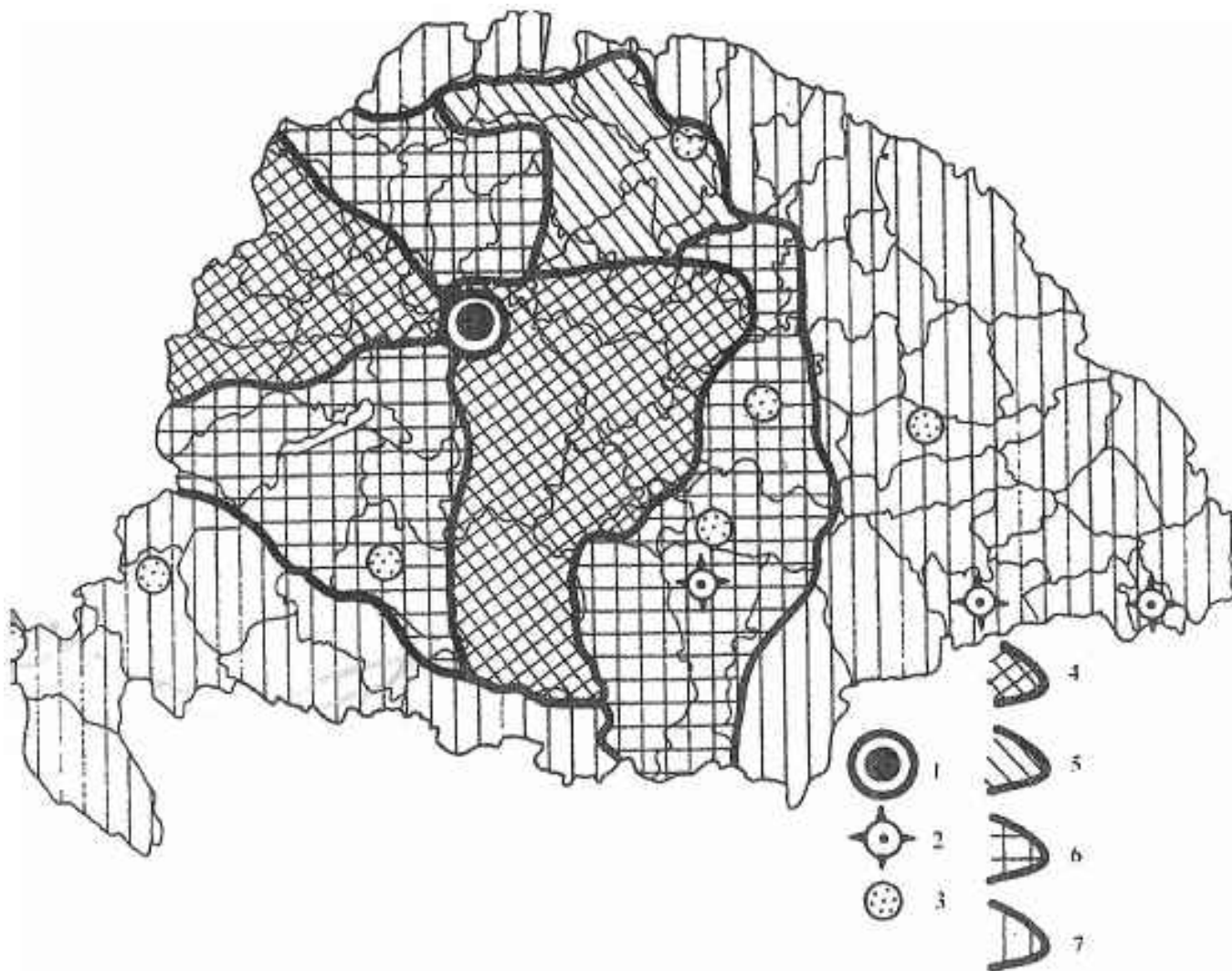
8.2 térkép

A Kárpát medence hagyományos gazdasági régiói

Forrás: Beluszky 2008: 336. után

A következő térkép a Kárpát medence gazdasági régióit mutatja be az iparosítás előtti időszakban Frisnyák Sándor elképzelése szerint. Lényegében tükrözi az előző térkép természetföldrajzi meghatározottságait, két különbséggel: egyrészt kevésbé részletez, mivel nem a természeti tájakra, hanem a feltételezett gazdasági régiókra koncentrálnak, másrészt feltünteti a Teleki Pál féle vásárvonalakat, melyek az egymástól elérő (mező)gazdasági adottságú régiók határán alakultak ki, és hoztak létre a településhálózat szempontjából alapvető fontosságú város-együtteseket. A felosztás ismereteink szerint nagyjából a 18. század végi realitásokat tükrözi. Hiányossága, hogy egyrészt nem jelzi a kép időhöz kötöttségét, másrészt figyelmen kívül hagyja azt, hogy a gazdasági és migrációs kapcsolatok nem pontosan a térképen feltüntetett keretek között folytak. A közvetlenül bécsi igazgatás alá tartozó területek (a Temesi Bánság 1780-ig, illetve a Határőrvidék és a történeti Erdély egésze a kiegyezésig), és az ország többi része között a személy- és áruforgalom ellenőrzött, esetenként feltételekhez, vámok fizetéséhez kötött volt, a népesség áttelepedését egyik régióból a másikba pedig többnyire bürokratikus engedélyekhez kötötték. Vagyis a kiegyezés előtt nem beszélhetünk egy teljesen szabadon szerveződő, a gazdasági hatásokat zavartalanul tükröző régiórendszerrel a Kárpát-medencére vonatkozóan. 1867 után viszont az egész Monarchia fokozatosan gazdasági egységgé válik, így számos régióban – Horvátország egyes részein, valamint a Kárpát medence Alpok alji tájain és Pozsony környékén, illetve a szomszédos Dalmácia, Isztria, Bosznia, Stájerország és Alsó-Ausztria között a régi politikai

határokat átlépő új gazdasági régiók kialakulása kezdődik el. (Ezek bizonyos mértékig a mai új Euro-régiók előképeinek is tekinthetők.)

1=központ (Budapest) 2=másodlagos központ, 3=harmadlagos központ, 4=a modernizáció fő területe, 5=másodlagos terület, 6=kezdetleges modernizáció, 7=hagyományos régiók

8.3 térkép

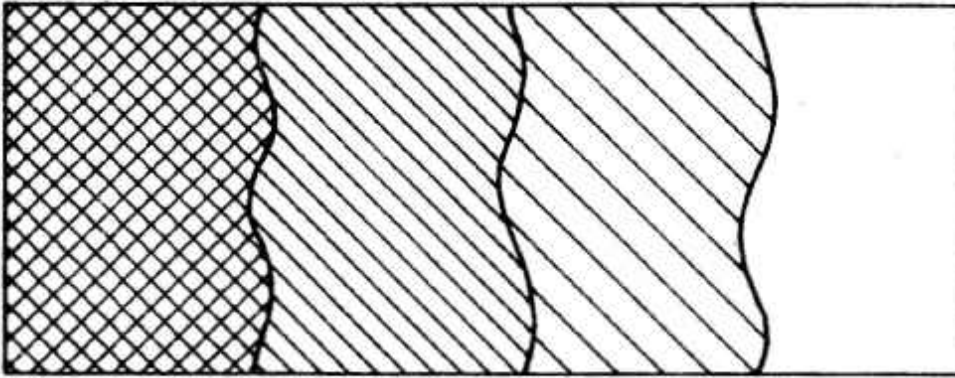
A Kárpát medence modernizációs zónái 1900 körül

Forrás: Beluszky 2000: 319. után.

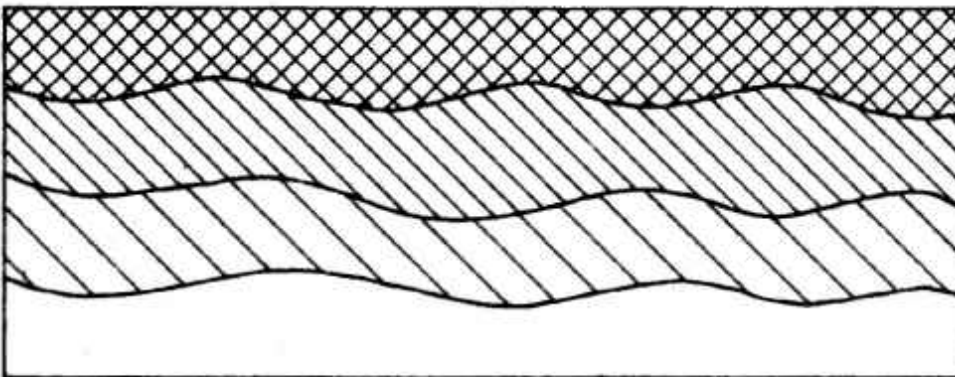
A harmadik térkép Beluszky Pál 19-20. század fordulójára vonatkozó modernizációs vizsgálatai alapján született, mely a Kárpát medence népességi-, gazdasági-, társadalmi és kulturális változásainak hierarchikus zónarendszerét mutatja be. Ennek rajzolata már jelentősen eltér a korábbi térképektől, ami több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt Beluszky megközelítése jóval sokoldalúbb, és nem preconcepciókon, hanem egy 12 mutató felhasználásával készített elemzéssorozaton alapul. Az általa kidolgozott zónarendszer eddigi ismereteink szerint a Kárpát medence 20. század eleji gazdasági – társadalmi állapotának (fejlettségének, modernizációjának) legteljesebb áttekintését nyújtja (Beluszky 2008 II: 342-419).³

³ Szerző az egyes régiók jellemzése során felvezetésül mindig visszanyúl a 18. század végi – 19. század eleji állapotokhoz. E szövegekben azonban már nem találkozunk a vonatkozó adatok 1900 körüli állapotokhoz hasonló szintű és minőségű áttekintésével.

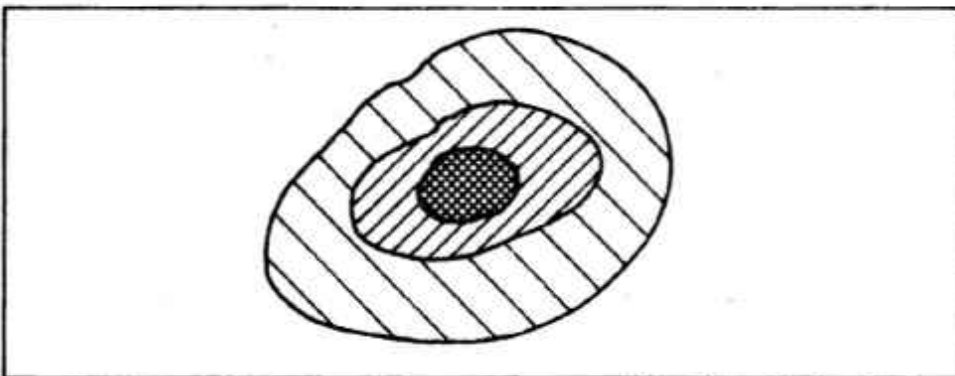
Nyugat–Kelet-tagoltság
(X)

Észak–Dél-tagoltság
(Y)

Centrum–periféria, főváros–vidék dualizmus
(D)

a) Enyedy György e megközelítéseket eredetileg a 20. századra vonatkozóan alkalmazta. Időben kiterjesztett értelmezésük saját módosításunk.

8.4 ábra

Magyarország térszerveződési típusai az újkorban a)

Forrás: Enyedy 1993: 25 után

A térképsorozatot Enyedy György ábraszorozatával zárjuk, mely a Kárpát medence népességi folyamataira ható legfontosabb térbeli változásokat összegzi. Eszerint a népesség változása egyrészt egy Nyugat–Kelet, másrészt egy Észak–Dél irányú mozgást mutat. Ezek létezése mind a településállomány változásában, mind a migrációs folyamatokban lényegében egészen a középkorig ténylegesen kimutatható. A harmadik mozgástípus, a centrum – periféria kapcsolat és mozgásrendszer főként az első világháború utáni terület népességmozgásait modellezi, mivel korábban a helyzet jóval bonyolultabb, és térben – időben sokkal változékonyabb volt. Egyrészt a népességi, illetve társadalmi – gazdasági folyamatok több pólus körül bonyolódtak, másrészt Pest–Buda centrum jellege csak a 16. század elejéig, majd ismét a 18. század végétől érvényesült. A közbe eső több mint 200 év alatt inkább egy Bécs központú, Pozsonyra és Sopronra, mint szatellitvárosokra támaszkodó fejlődés látszott dominálni.

8.3. A népesség térbeli megoszlása

A népsűrűség a népesség területi elhelyezkedésének egyik legfontosabb jellemzője. Mutatószámaként a területegységre – rendszerint 1 km²-re – eső lakosok számát használjuk, ez az ún. nyers népsűrűségi mutató. Ha a terület minőségére vonatkozó ismérveket is figyelembe vesszük (fekvés, éghajlat, vegetáció, a talaj művelhetősége) akkor tisztított népességi mutatókat számíthatunk ki. Közülük leggyakrabban az agrársűrűséget (a megművelt területre eső népsűrűséget) szoktuk kiszámítani és alkalmazni.

Az iparosodást megelőző korszakban a népsűrűség és a kisszámú város megoszlása is viszonylag egyenletesnek mondható, komolyabb különbségeket csak a hegyvidékek és az alföldek között – vagyis a domborzati viszonyoknak megfelelően – találunk. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a népesség négyötödét mezőgazdaságból él, viszont az ennek alapját jelentő termőföld (talaj) viszonylag egyenletesen oszlik meg, szemben a különböző ásványi nyersanyagokkal. A népességmegoszlás egyenlenségeinek növekedése részben a sajátos természetföldrajzi tényezőkön alapuló nem mezőgazdasági tevékenységek – kereskedelem, ipar – gyarapodásával hozható összefüggésbe, részben a népességfejlődés regionális egyenlenségeire vezethető vissza. A nem elsősorban mezőgazdaságból élő népesség koncentráltan települ és megnövekedett sűrűségű tájakat hoz létre. Mindehhez azonban már egy bizonyos alap népsűrűség elérésére van szükség, vagyis a népességszámnak (és a mezőgazdasági termelés hatékonyságának) el kell érnie azt a kritikus mértéket, ahol a társadalom munkamegosztása és az egyes tevékenységek specializálódása lehetővé teszi a nem döntően a mezőgazdaságból élő foglalkozási/társadalmi csoportok kialakulását.

A népsűrűség és a gazdasági – társadalmi környezet kapcsolata kétarcú. Az alacsony népsűrűség akadályozhatja a gazdasági – társadalmi fejlődést (a társadalom a munkamegosztás alacsony fokán reked meg), de ösztönözheti munkaerő-megtakarító technológiák kifejlesztését is. Hasonlóképpen a magas népsűrűség gyorsíthatja a fejlődést, de számos harmadik világban épp ellenkező a hatása: akadályozza a növekedést és az ott lakók elvándorlását váltja ki.

Bár a népsűrűség alakulása esetében is észlelhetünk ciklikus változásokat – más lehet a különböző típusú települések népsűrűsége a hét különböző napjain, illetve a különböző évszakokban az ingázók és ideiglenes vándorlók miatt – figyelmünket elsősorban a hosszabb távú változásokra érdemes koncentrálni.

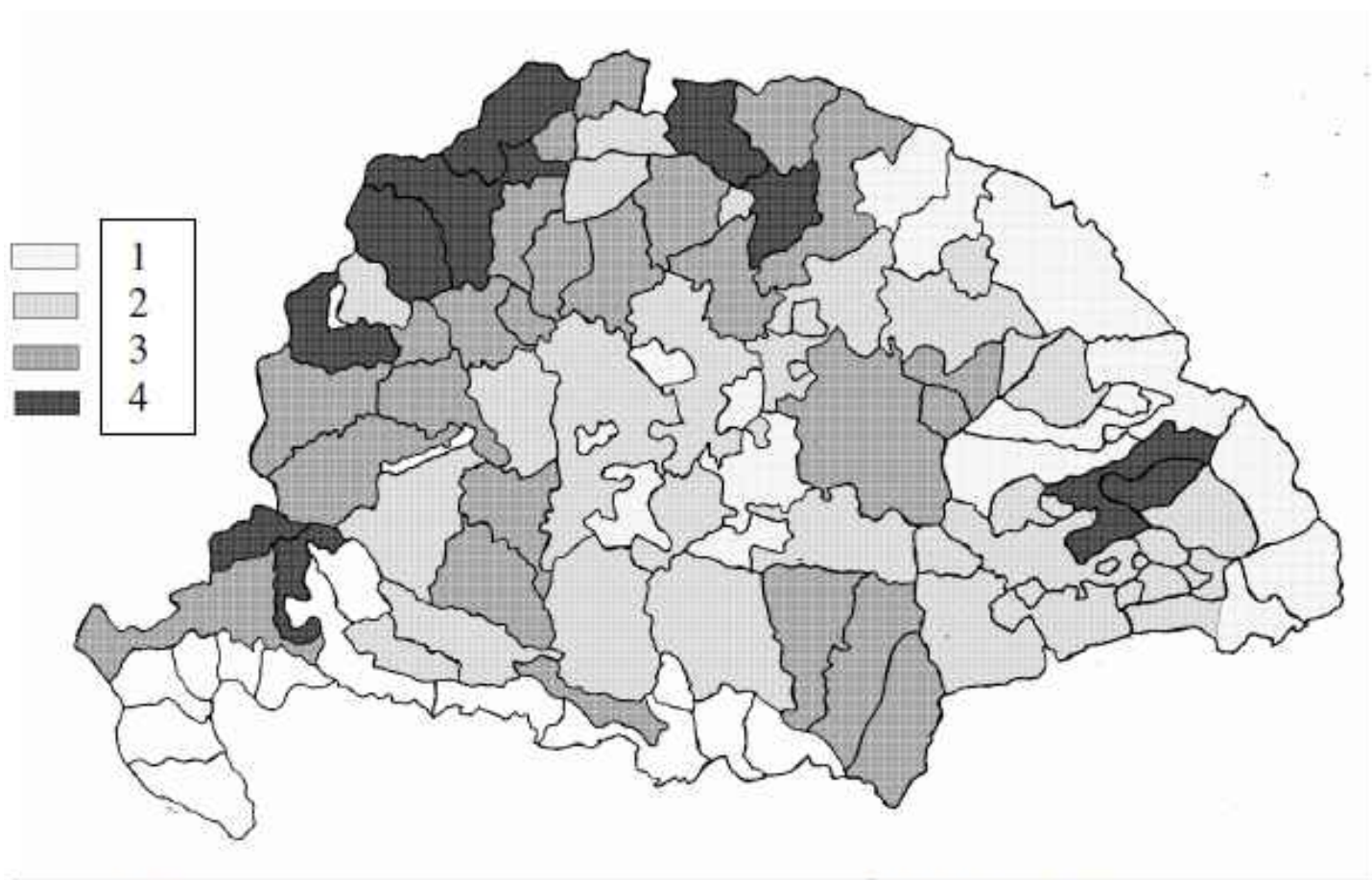
8.5 térkép

A Magyar Királyság népsűrűsége a 15. század végén

Forrás: Engel 2001 térképmelléklet után

Az első olyan Kárpát-medencei népsűrűségi térkép, mely, igaz csak megyei szinten, de mégis konkrét adatokon alapszik, a 15. század végére vonatkozik.⁴ Noha kissé pontatlannak tekinthető, mert a részletes települési adatok hiányoznak mögüle, annyi azért megállapítható belőle, hogy a korszakban három magasabb népsűrűségű táj észlelhető: Buda és a Dunakanyar környéke (a régi Pilis megye), Szlavónia és Dél-Dunántúl, valamint az erdélyi medencében a Gyulafehérvár – Nagyszeben – Medgyes – Segesvár által határolt, főként szászok lakta központi terület. Nagy a valószínűsége annak, hogy ezek lehettek a középkor végén a Kárpát-medence legfejlettebb tájai.

⁴ A korábbi korszakokra vonatkozó népsűrűségi térképvázlatok nem valós statisztikai adatokon alapulnak, inkább szerzőik véleményét (erősebben fogalmazva: hiedelmét) tükrözik.

Kategóriák: 1=20 fő/km² alatt, 2=20-30 között, 3=30-40 között, 4=40 fő/km² felett.
 Átlag: 29,4 fő/km²

8.6 térkép

A Magyar Királyság népsűrűsége az első népszámlálás szerint (1787)

Forrás: Thirring Gusztáv 1938 117-119. után számítva

A következő, közel 300 évvel később, a józsefi népszámlálás (1785–87) adatai alapján készült térkép sok tekintetben más népességmegoszlást mutat, mint középkor végi elődje. Bár Erdély központi része és Szlavónia nyugati csücske megőrizte népességi súlyát, Szlavónia keleti része, valamint Buda és környéke a ritkább népességű tájak közé süllyedt. Jelentősen megnőtt viszont a török uralom alá nem került Nyugat – Dunántúl, valamint a Felvidék nyugati és középső részének viszonylagos népsűrűsége (és nyilvánvalóan fontossága). A Kárpát medence népessége a középkor végéhez képest a 18. század végére közel háromszorosára nőtt, ezzel párhuzamosan az egyes területek népsűrűsége közötti eltérés mértéke jóval nagyobb lett. A nagymérvű vándorlások során a népsűrűségi középértéktől pozitív és negatív irányban igen jelentős, akár 200 százalékos területi eltérések is tapasztalhatók. A nyugati és észak országrésszel szemben az Alföld népsűrűsége egységesen alacsony. Különösen szembeötlő Bács, Békés, és Csongrád megyék 14–17 fő/km² körüli alacsony népsűrűségi értéke. Látható, hogy közel egy évszázados bevándorlás és területi átrendeződés sem bizonyult elégségesnek a medence korábbi népességi rendjének rekonstrukciójára. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy létezik olyan, török hadak által nem háborgatott alacsony népsűrűségű peremvidék is (például Árva és Máramaros megyék), ahol a kedvezőtlen adottságok miatt a népesség még a 18. század végén is ritkán települtnek mondható. Egyúttal azonban azt is jeleznünk kell, hogy ha az egyes megyék népességszámát nem a teljes, hanem csak a megművelt területhez viszonyítjuk – vagyis tisztított (agrár)sűrűséget számítunk – akkor a legnagyobb sűrűséggel rendelkező területek jó részét az Északi Kárpátokban találjuk. A 18. század végén a hat legmagasabb agrársűrűségű megye Árva, Trencsén, Gömör, Bars, Szepes és Liptó (közülük az utóbbi négy a

nyers adatok alapján csak a közepes népsűrűségű területek közé tartozik, Árva pedig inkább ritkán lakottnak mondható). Nem csoda, hogy részben ezek lesznek a 19. század második felében induló tengeren túli kivándorló mozgalmak gócpontjai.

8.7 térkép

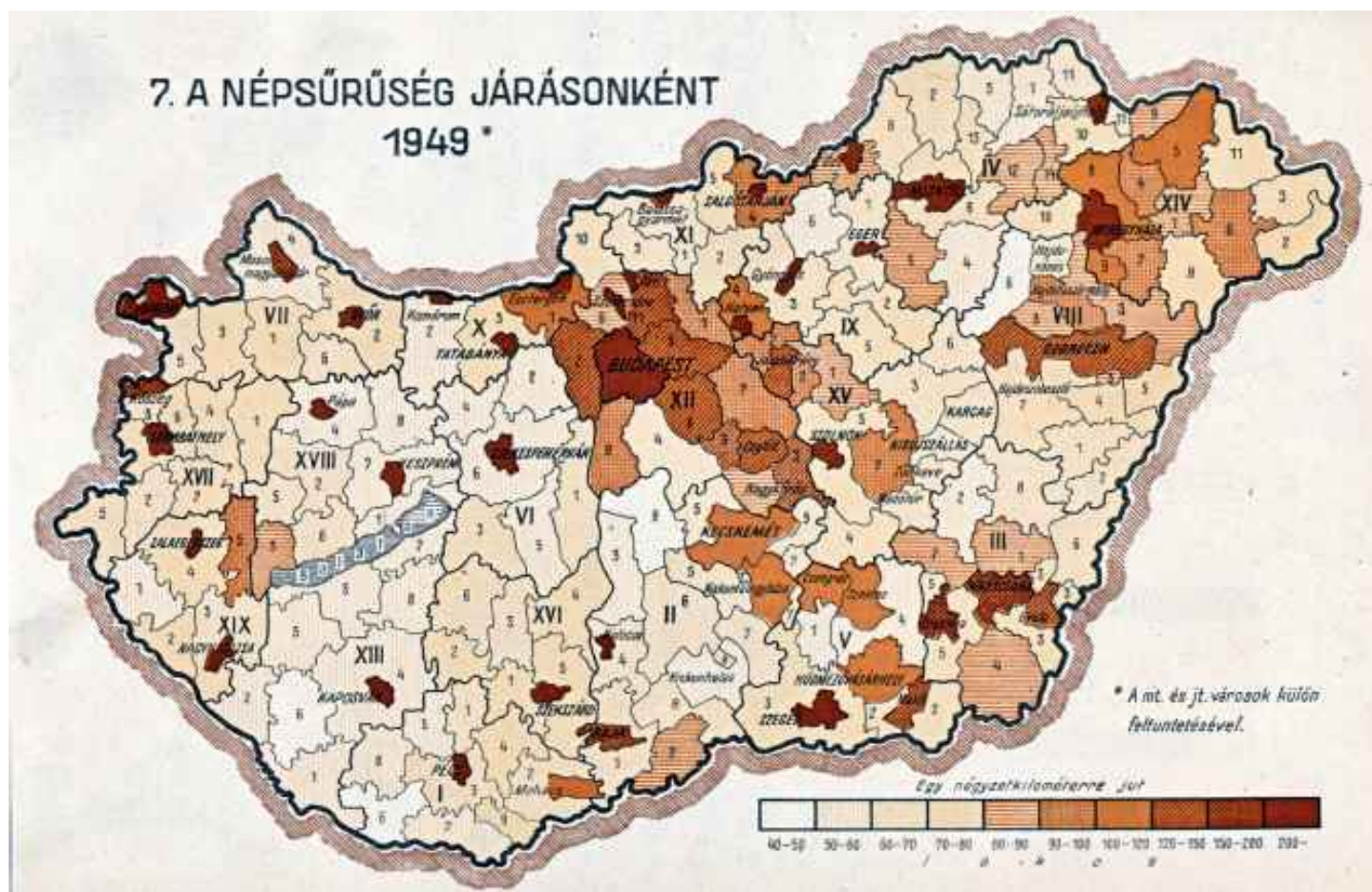
A népsűrűség 1910-ben járások és városok szerint

Forrás: MStK 64: III. grafikai tábla

Az 1910. évi népszámlálás alapján készült népsűrűségi térkép ismét megváltozott képet mutat. Ekkorra végleg eltűnt a török hódoltság nyoma, sikerült a két évszázaddal korábban, a török háborúkban elnéptelenedett Alföldet újra benépesíteni, sőt a Dunántúlnál magasabbra emelni népsűrűségét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a középkori népsűrűségi térkép rekonstruálódott. Helyreállt ugyan a központi terület népességi súlya, de a népesség megoszlásában jelentős változások történtek a középkorhoz képest: egyrészt a nyugati határ menti területek 16-17. század során kialakított súlyukat megőrizték, Kelet-Szlavónia viszont nem nyerte vissza középkori sűrűségét, sőt az erdélyi medence népességi súlya is veszített fontosságából. További sajátosság, hogy a népsűrűség régióként és megyéenként igen széles határok között ingadozik. Egyrészt szép számmal találunk alacsony népsűrűségű, agrárjellegű területeket, másrészt a sűrűbb és ritkán lakott területek még a mikroméretű régiókban is váltogatják egymást. A Fertő tó nyugati partján például 80–100 fő/km², keleti részén pedig 20 fő/km² a népsűrűség az első világháború előtt.

Vagyis a népsűrűség változása a 18. század vége és az első világháború között egyenetlenül alakul. E mögött több tényezőt találunk. A negatív tényezők közül felsorolandók először a 19. századi kolerajárványok, melyek az északi hegyvidéket, valamint az ország keleti részét jobban sújtják, mint a nyugati területeket. További, a népsűrűség egyenetlenebb növekedését hátráltató tényező a fentebb már említett kivándorlás is, mely ismét főként a felvidéki területeket érintette előnytelenül. A pozitív (a népsűrűség növekedését elősegítő) tényezők közé sorolható ezzel szemben két folyamat: Kelet-Magyarország viszonylag magasabb termékenysége, továbbá főként a Beluszky által feltárt modernizációs zónákra

koncentráló városfejlődés, mely nagy tömegű, a medencékbe irányuló belső átvándorlást generált, és a budapesti agglomerációt, illetve a Bécs vonzását övező nyugati határvidéket, mint bevándorlási célterületeket az amerikai kivándorlás alternatívájaként kínálta fel.

8.8 térkép

Magyarország népsűrűsége (1949)

Forrás: Népszámlálás 1949 12: III. grafikai tábla

Utolsó térképünk a két világháború hatását tükrözi komplex módon. Az 1949. eleji térkép rajzolata nagyjából megfelel ugyanezen terület 1910. körüli népsűrűségének. Mindössze két kisebb különbség látható rajta: egyrészt a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld városi központjait, valamint a Salgótarján és Miskolc közötti iparvidék szerepét növekedőnek mutatja – az első világháború utáni határváltozások a gazdaság területi átszervezését (az elveszett urbánus körzetek lehetőség szerinti pótlását) tették szükségessé. Másrészt a megkisebbedett területen feltűnőnek látszik két régió: a kelet-magyarországi magasabb termékenységű terület, valamint a továbbra is belső vándorlási célpontot képező budapesti agglomeráció egyre sűrűbben lakott, és egyre jobban terjeszkedő foltja.

A lezajlott erőteljes ipari, termelési koncentráció, a mezőgazdaság kollektivizálása, nagyüzemesítése az 1950-1960-as években kettős folyamatot indított el. Egyrészt jelentősen megnövelte az ipari régiók, másrészt csökkentette az agrárregiók – Békés, Szolnok, Csongrád megye – népsűrűségét. Ez a változás együtt járt a falvak, különösen az aprófalvas tájak népsűrűségének hanyatlásával. Miközben az ország népsűrűsége a meginduló népességfogyás miatt az 1980-as évet követően összességében is csökkenni kezdett, addig a legsűrűbben és legritkábban lakott tájak népsűrűsége közötti különbség növekedésnek indult. A népsűrűség változása mögött a községekben élő lakosság számának csökkenését, a

budapesti és általában a városi népesség számának növekedését látjuk. Mindez a népesség területi koncentrációjának erősödésével járt együtt – a már korábban létező nagyvárosi körzetek mellé számos kisebb regionális népességvonzást kifejtő kisvárosi régió zárkózik fel, és a sűrűn lakott területek (a városi népesség) aránya kétharmad körülire nő a második évezred végére.

8.4. A településállomány

A történelem során a népesség elsöprő többsége csoportosan élt. Telephelye egyszerre lakó- és munkahely volt, települését általában falunak nevezzük, mely főként agrártermelést folytató háztartások együttműködő csoportjából áll. E közösségek mai szemmel nézve igen kicsik, a középkori falvak átlagos nagysága Szabó István kutatásai szerint kb. 20 háztartásra tehető, vagyis népességszámuk 100-200 fő közötti. (A 16. század végi forrásokban azonban gyakran találkozunk tíznél kevesebb házból álló falvakkal is.) A falvak mérete és népessége tulajdonképpen a környékbeli birtokolható földek eltartóképességéhez igazodott, ugyanakkor nagysága és alaprajza az adott társadalom szervezetét, gazdasági tevékenységét és technikai kultúráját is tükrözte. Hosszú időn keresztül a falurendszer úgy működött, hogy amikor népessége és területe ellentétbe került egymással, akkor a népességfelesleg – rendszerint a fiatal generáció – elvándorolt, és másutt elérhető szabad területen hozott létre hasonló jellegű új települést, egy új falut.

Új falu a társadalom és államszervezet kikristályosodása előtt keletkezhetett a fentebb leírt spontán módon, de a rendi világ megszilárdulásával inkább az a tipikus, hogy egy földbirtokos telepeseket toborzott és csoportosan helyezte el őket birtokának meghatározott és kimért részén. A félreesőbb, gyakran a rendi társadalomba bele sem tagozódott vidékeken – például a Kárpátok hegyei között – megfigyelhetők voltak ugyanakkor spontán módon keletkezett, szórt települések is, melyek csak egy-kétszáz év alatt nőttek falvakká, sőt óriástelepülésekké, majd újabb rajokat bocsátottak ki magukból. (Utóbbi típus térképen követhető településrendje szinte mindig szabálytalan, agrártechnológiája kezdetleges, az állattenyésztés szerepe nagyobb, életmódja egyszerűbb, szemben a telepített falvakéval – a peremvidékeken élés nagyobb szabadsággal járt, de ára is volt.)

Nem akarunk azonban elmélyedni olyan kérdésekben, amelyek inkább a településföldrajz, illetve településtörténet témakörébe tartoznak. A demográfia szemszögéből nézve a fentieknek többszörös jelentősége volt: egyrészt a szórványok és falutelepülések – melyek mindegyike házak és a munkahelyet jelentő telkek együtteséből állt – számának alakulása hosszú évszázadokon keresztül arányban állt a népességszám növekedésével vagy változásával, sőt a korai évszázadokban – népszámlálások és népösszeírások nem lévén – lényegében az egyetlen megfogható jelzője a népességszám alakulásának. Másrészt a településállomány alakulása, annak regionális eltérései utaltak a népességi folyamatok eltéréseire is – főként a vándorlások méretére és irányaira, de a természetes szaporulat szempontjából kedvező, vagy kedvezőtlen körülmények jelenlétére is.

Ha a történeti Magyarország településállományának változását megpróbáljuk megbecsülni, akkor hozzávetőlegesen az alábbi eredményekre jutunk: Engel Pál a középkor végére vonatkozóan közel 20 ezer települést rögzített (Horvátország és Szlavónia nélkül), ami nagyjából megfelel Lipszky János jó 400 évvel későbbi, 19. század eleji adatainak.⁵ Mindez azt sugallja, hogy bár az eltelt évszázadok alatt nyilván a települések számottevő része kicserélődött, a településállomány azonban az újkorig számszerűen kevéssé változhatott, mint ahogy minden valószínűség szerint a megélhetés alapját jelentő mezőgazdaságban sem következtek be még forradalmi változások, szemben Hollandiával vagy Angliával.

A helyzet azonban ennél kissé bonyolultabb. Néhány évvel korábban elemeztük a leginkább megőrződött forrásokkal rendelkező volt királyi Magyarország (a tartósan török uralom alá nem került területek) település- és népességfejlődését. Eszerint a középkor vége és a 19. század eleje (Lipszky János adata) között összességében 7 százalékos növekedés tapasztalható a települések számában. Ezen belül az alföldi megyék esetében a 18. század elejére körülbelül 8 százalékos veszteség mutatható ki, míg az északi és a keleti Kárpátok vidékén nagyjából 15 százalékos, új településekből álló nyereség figyelhető meg. Ezzel szemben Nyugat-Magyarország esetében stagnálás közeli 3-4 százalékos településállomány növekedést, míg a felvidéki perem megyéinél ugyancsak stagnálás közeli 4 százalékos csökkenést tapasztalunk. A 18. század folyamán már csaknem egységesen stagnáló lesz a településállomány, mindössze a keleti Kárpátok megyéiben folyik tovább rendületlenül a falvak számának gyarapodása.

⁵ Engel 2001 CD Rom, vö. Lipszky 2005 CD Rom kiadás.

Az adatok változásai az alábbi módon értelmezhetőek: a hegyvidéki régiókban még a 16-18. század folyamán is tovább folyik a középkori eredetű települési mozgalom, vagyis a településállomány extenzív módon történő térbeli terjeszkedése és számbeli gyarapodása csak igen későn, a 19. század elején fejeződik be. Ennek kapcsán a népességfelesleg a meglévő településekről kiáramlik, újabb területeket foglal el, és sorozatosan további új falvakat alapít. A már korábban megtelepült vidékeken – melyek adottságai mind az élet, a közlekedés, mind a gazdálkodás szempontjából kedvezőbbek – a terület telítettsége azonban már valószínűleg a 15-16. század fordulójára bekövetkezik, így itt a településállomány növekedésére a későbbiekben már nincs mód. Sőt, két vidéken – Szabolcsban és Szatmárban, valamint a Felvidék peremén – a 16-17. század folyamán az apró, kevésbé életképes települések száma csökkenésnek indul.

A régiós értékek persze csak durva megközelítést jelentenek. Valójában a településállomány megritkulása főként két megyében játszódik le: Szabolcsban jelentős, 30 százalékot is meghaladó,⁶ Gömörben pedig 11 százalékos az eltűnő falvak aránya. Azt azonban csak helyi kutatások tudnák eldönteni, hogy e mögött milyen tényezők húzódnak meg. Az első pillanatban egyszerű magyarázatként szolgálhatna a másfél évszázados török – magyar háborúskodás, de elgondolkodtató az a tény, hogy egyik helyen sem rekonstruálódik teljes mértékben a középkori településállomány a következő békésnek mondható 18. század folyamán. Vagyis feltehetőleg a változások mögött legalább részben a késő középkori típusú pusztásodáshoz vezető motívumok is meghúzódhattak, melyeket feltehetőleg a háborús pusztítások erősítenek és gyorsítanak fel.⁷ Ezt annál is inkább valószínűnek tartjuk, mert a török hadak kisebb-nagyobb pusztításai a volt királyi Magyarország peremét, vagyis Nyitrát, Barsot, Hontot, keleten pedig Abaújt és Tornát is érintették, ennek azonban az említett megyék településállományán összességében nem látszik maradandó nyoma.

Mivel forrásaink viszonylag nagy időközökkel követik egymást – a leghosszabb szakaszban 117 év a két használt forrásunk (az 1598. és 1715. évi összeírások) közötti távolság – nem kizárt, hogy esetenként egy-egy település folyamatossága átmenetileg megszakadhatott. Különösen a 15 éves háború, valamint az 1680-as évektől 1710-es évek elejéig tartó viharos időszak alatt lehet azzal számolni, hogy hol a katonaság, hol valamelyik pestisjárvány miatt egyes helységek lakosai egy időre elmenekültek, majd amint a helyzet csendesedett, visszatértek. Mindez a hagyományos világban élők bevett stratégiájának számított, sőt ez volt az egyetlen igazán hatékony védekezés mind a járványok, mint a katonaság pusztításai ellen. Ha más tényező nem tett keresztbe, akkor ebből nem következett az érintett települések tényleges megszűnése, vagyis az ideiglenes elmenekülés megkülönböztetendő a középkori típusú pusztásodástól, amikor egy-egy kisebb helységet lakossága véglegesen elhagyott.

Sajnos ugyanezt az elemzést egyelőre nem tudjuk elvégezni a volt török hódoltság, illetve Erdély területére vonatkozóan. Miután azonban a kezdő és a végpont, Engel és Lipszky adatainak használhatóságát lényegében a Királyi Magyarország területére vonatkozó vizsgálataink eredményei hallgatólagosan igazolták, ebből arra következtethetünk, hogy az előbbi terület 7 százalékos településállomány-növekedése mellé a török hódoltsági területek – Erdélyt most figyelmen kívül hagyva – nagyjából ugyanilyen léptékű településállomány-csökkenésének kellett társulnia, hogy a korábban említett stagnáló állapotot megkaphassuk. (Természetesen a hódoltság településállományának valós csökkenése a 16-17. század folyamán ennél lényegesen nagyobb lehetett, mivel az 1807. évi adatok már magukban foglalják egy évszázad újratelepülési folyamatainak eredményét is.)

A 18-19. század fordulójától kezdődően azonban már sokkal jobb helyzetben vagyunk, mivel adataink lényegesen megbízhatóbbak. Ha a Lipszky féle adatokat országos szinten összevetjük az 1869. évi, valamint az 1910. évi népszámlálás adataival (figyelmen kívül hagyva az összeírásokban zavarosan szereplő horvátországi településállományt, és az ugyancsak bizonytalan pusztákat), akkor azonban ismét alig találunk komolyabb elmozdulást a 19. század eleje és a dualizmus időszakának vége között a települések számában. A záró érték mindössze 56 településsel (0,3 százalékkal) kevesebb 1910-ben, mint a nyitó 1807-ben. Ha megyénként nézzük a települések számának alakulását, akkor persze némileg változatosabbak lesznek számadataink: számos helyen, például Pozsonyban, Nyitrában jelentős csökkenéseket látunk,

⁶ A 16. század második felében Szabolcs megye településeinek 50-70, a 17-ikben 15-20 százaléka hódoltnak számított, aminek nyilván településtörténeti következményei is lettek (Dávid Zoltán 1968).

⁷ A folyamat során a racionálisan folytatott mezőgazdaság szempontjából életképtelennek látszó településkezdemények megszűnnek, népességük beolvad valamely szomszédos településbe, vagy tovább költözik.

másutt ugyanakkor – például Máramarosban – számottevő mennyiségű új településsel találkozunk az első világháborúig bezárólag. Minden valószínűség szerint azonban ezek a folyamatok nem elsősorban települések tömeges megszűnését, hanem két vagy több település egyesülését, illetőleg a falvak egy részének városokhoz történő hozzácsatolását jelentették a már a középkorban népes területeken, másutt viszont nagyra nőtt lakosságú külterületi lakott helyek – tanyabokrok, hegyi telepek, puszták, ipartelepek – önállósultak és falvakként, elővárosokként jelentek meg a térképen. A két folyamat végül is – legalábbis a települések számát tekintve – országos szinten nagyjából semlegesítette egymást.

8.9. táblázat - A történeti Magyarország településállománya (1787-1910)

Települések népesség- száma (fő)	Dunántúl	Felvidék	Alföld	Erdély	Magyarország összesen			Horvátország	
	1787				1787	1869	1910	1787	1900
A települések megoszlása									
–499	62,6	71,0	36,0	60,4	61,3	41,8	31,7	81,4	84,9
500–999	27,0	19,7	29,3	30,6	27,2	31,0	31,8	14,8	10,4
1000–4999	10,1	8,7	31,8	8,6	10,8	25,4	33,2	3,4	4,4
5000–9999	0,1	0,5	2,5	0,3	0,5	1,2	2,1	0,4	0,2
10000 felett	0,1	0,1	0,4	0,1	0,2	0,6	1,2	–	0,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	1650	2137	771	2615	7521 a)	12972	12542	719 a),b)	7833
A népesség megoszlása									
–499	29,7	30,2	8,8	31,6	26,5	12,0	7,0	45,8	54,5
500–999	32,4	28,2	18,6	37,5	29,8	21,6	15,6	31,6	11,7
1000–4999	31,5	33,7	39,3	25,5	32,2	44,8	43,6	20,2	23,9
5000–9999	3,2	4,6	15,3	2,2	5,6	7,9	10,1	2,5	4,3
10000 felett	3,3	3,3	18,0	3,2	5,9	13,7	23,7	–	5,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100
N	1515795	1891343	1081702	1441278	5930118	13253236	18142200	232684	2416304

a) A megyék egy részének adata hiányzik. (A magyarországi összesítésben a régióba be nem sorolt Bihar megye adatai is szerepelnek.)

b) A települések számottevő része valószínűleg összevontan szerepel (politikai községek).

Forrás: Thirring Gusztáv 1938: 21–23; MStÉkv 1872: 28–29; MStK 64: 17; Dányi–Dávid 1960: 56x.

Ha a települések, illetve a népesség számszerű megoszlását nézzük a 18. század vége és az első világháború között, akkor azt látjuk, hogy a kezdő időpont környékén a települések több mint 60 százaléka 500 főnél kisebb lakosságú. Ezen belül szembevetendő a különbség az Alföld és a többi nagyrégió között, előbbiben ugyanis a kisméretű települések aránya alig több mint egyharmad, míg ugyanez az arány a Felvidéken túllépi a 70 százalékot. (Az 1900. évi adatokból visszakövetkeztetve egyértelműen látszik, hogy az apró települések dominanciája Horvátországban még a felvidéki arányokat is jelentősen meghaladhatta.) A népesség településnagyság szerinti megoszlása természetesen más, mint a településeké: az aprófalvakban élő népesség alig több mint a lakosság negyedét képezi, míg az 5 ezer fő feletti települések lakóinak aránya

11 százalék feletti. Az Alföld e tekintetben is elút a többi régiótól, mivel itt a népesség kerekén egyharmada 5 ezer főnél népesebb településeken él.

A 18. század végi pillanatkép azonban a 19. század folyamán alapvetően megváltozik: az aprófalvak száma felére csökken, a bennük lakók aránya 7 százalékra esik vissza az első világháború előestéjére, míg az 5 ezer fő feletti települések népessége ekkora már meghaladja az egyharmadot – a 18. század végi „alföldi arány” országossá lesz. Ebben közrejátszott az, hogy az Alföldön kívül a Keleti Kárpátokban, a Székelyföld havasain, valamint a Déli-Kárpátokban – vagyis a Máramarostól Krassóig tartó peremvidéki sávban is alföldies jellegű, nagyhatárú és nagy népességszámú települések figyelhetők meg. Ha azonban megnézzük a külterületi lakott helyek statisztikai adatait, akkor kiderül, hogy látszazonosságról van szó. A kárpáti óriástelepülések határain belül gyakran ténylegesen több telep húzódik meg, sőt olyan esettel is találkozunk, amikor a papíron nagy lélekszámú település valójában kisebb szórványok halmaza, ténylegesen nincs is belterülete.⁸ Ezzel szemben a Kárpát medence három régiójában: a Délnyugat-Dunántúlon (főként Zala és Vas megyékben), a Felvidéken a Trencséntől Beregig húzódó hegyvidéki sávban, valamint az erdélyi medence bizonyos részein az átlagnál kisebb méretű falvakat találunk.

Közelebbről nézve a településállomány összetétele azonban talán ennél is bonyolultabb, mivel a statisztikák nem mindig a valós települési viszonyokat tükröző módon, hanem a jogi kategóriák szerint járnak el, mint ahogy azt az előbb a kárpáti óriástelepülések kapcsán már említettük. Egy-egy település lakosságának hivatalos végösszege mögött a települési formák mindennapi gyakorlata szerint esetenként tehát jelentős számú, a településközponttól külön, messzebb élő úgynevezett külterületi népesség is meghúzódhatott, ami különösen az alföldi városok esetében jelentős eltéréseket okozhatott attól függően, hogy a tanyák népességét külön vették, vagy egybeszámították az urbánus belterületekével.

Ez a jelenség, a települések térbeli megosztottsága a középkorig visszavezethető. Alapvető típusa a két beltelkes település, melynek létrejötte a gazdasági racionalitásnak köszönhető: az állattenyésztéshez szükséges eszközök, illetőleg a mezőgazdasági munka szezonálisága, mely gyakran messzi külső területekhez kötődött és az attól viszonylag messze levő beltelkek közötti fölösleges napi utazgatás elkerülése alakította ki. Lényegében ez jelenti a tanya fejlődés alapját: a külterületen gazdasági üzemműködés létesül, mely átmenetileg szállást, tartósan pedig tárolóhelyet képez olyan gazdák számára, akiknek állandó lakóhelye az év nagyobb részében az ún. anyatelepülésen található. A tanyafejlődés első szakasza, amelynek során a mezei kertek/szállások területén állandó lakóépületek, tanyák jelentek meg, a 18. század közepéig tart.

⁸ Teleki Pál – szerintünk vitatható módon – ezeket a hegyi tanyák övezetének nevezi.

8.10. táblázat - A külterületi népesség száma és aránya (1910-1990)

Év	Külterületi népesség a)	
	száma (ezer fő)	aránya (%)
1910	...	(20+) b)
1920	1 500 c)	18,8
1941	1 617	17,4
1960	1 203	12,1
1970	858	8,3
1980	458	4,3
1990	284	2,7

a) 1920-ban az 50 főnél népesebb, 1930 és 1949 között pedig a 10 fő feletti külterületek lakosságát vették számba, így az 1960 előtti adatok általában lefelé torzítanak

b) Az adatok a 100 főnél népesebb külterületekre vonatkoznak és csak a történeti területre nézve állnak rendelkezésre

c) Becslés

Forrás: Thirring Lajos 1978: 818 és népszámlálások

A második szakaszban, a 18. század végétől megindul a tanyai népesség egy részének állandó lakossá válása, mely különösen a 19. század közepétől, a jobbágyi függés megszűntetése és a birtokrendezések megindulása után kap nagy lendületet. Szolga családok, bérlők, valamint a fiatal generációhoz tartozó családok leszármazottak kezdik egyre inkább állandó lakóhelyüknek tekinteni a tanyát. Az átalakuló üzemszervezetű nagybirtokok határában pedig a kieső robotmunka pótlására szolgáló cselédnépességgel telnek meg korábban néptelen puszták tucatjai. Az alföldi tanyavilág 19. század második felében végbement további térhódítása szorosan összefüggött továbbá a nagyarányú környezet-átalakító munkálatokkal (ármentesítés, mocsarak lecsapolása) és az intenzív gazdálkodás (pl. szőlő- és gyümölcsstermesztés) előtérbe kerülésével. A változást jól jelzi, hogy 1870-ben hét alföldi megyében kb. 200 ezren, 1910-ben viszont már 750–800 ezren éltek tanyákon.

A folyamat a 20. század elejére odáig fejlődik, hogy a mai magyarországi területre vonatkozóan a népesség 20 százalékára becsülhető a külterületi népesség aránya. A két háború között, az 1930. évi népszámlálás pontosabb adatai szerint hivatalosan 1,9 millió körüli a külterületi lakosság száma. Ha ebből leszámítjuk a budapestieket, ahol a rosszul értelmezett jogi kategóriák több tízezres urbánus elővárosokat gyömöszöltek be a külterületi népesség fogalmába, akkor még mindig 1,6 millió fővel kalkulálhatunk, ami az akkori ország népességének nagyjából 18 százaléka. Ezen belül az Alföldön a külterületen élők száma kerekén 1 millió fő, vagyis a lakosok 26 százaléka. Számos alföldi nagyváros – Szeged, Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Nyíregyháza – két világháború közötti népessége 30-50 százalékkal csökkent volna, ha leszámítjuk belőlük a központtól sokszor 10-20 kilométerre, falusias körülmények közepette élő tanyasi lakosaikat (Thirring Lajos 1940).⁹

A településhálózat átalakulását a 19. század végén lezajlott, megkésett ipari forradalom, illetve a gyors kapitalizálódás befolyásolta, aminek következtében megváltozott az ország gazdasági térszerkezete, s ez átrendeződéshez vezetett a

⁹ A két világháború között ez a tény élénk vitát keltett a földrajztudós Mendöl Tibor, és a szociológus-politikus Erdei Ferenc között. A vitát nagyon leegyszerűsítve: utóbbi az alföldi óriás mezővárosokat a sajátos magyar polgárosodás útjának tekintette, és kialakulásukat pozitív jelenségként értékelte, míg előbbi a tanyai népességet nem tartotta az urbánus kategóriába tartozónak. Mendöl gondolkodásmódja szerint tehát az alföldi városok egy része valójában kisváros volt, csak a jogi szemlélet szerinti nagy népességszám alapján került be a középvárosok sorába. (Tartunk tőle, hogy utóbbi szerző véleménye közelebb eshetett a korabeli realitásokhoz, mind Erdei erőlködése arra nézve, hogy az elmaradást fejlődésként értelmezze.)

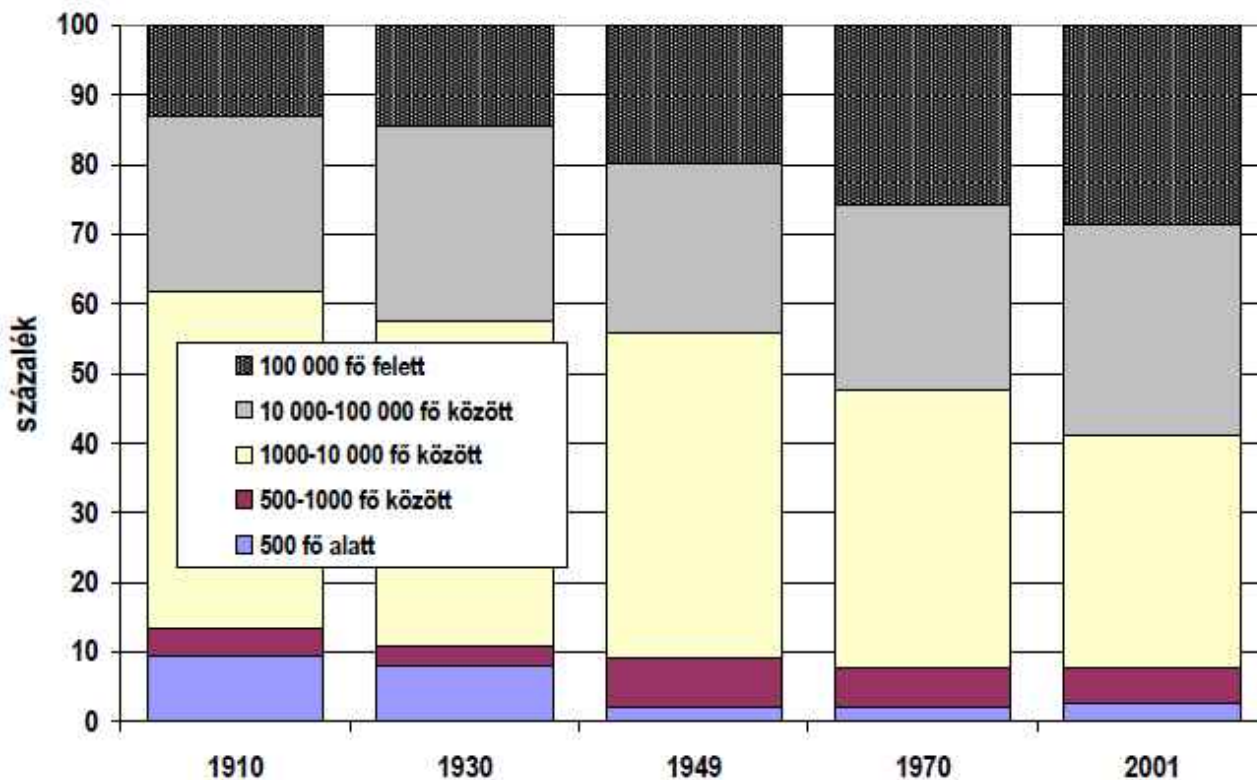
településhálózat egyes elemei között is. Az egyik legszembetűnőbb változás a falusi népesség arányának folyamatos csökkenése volt, mely elsősorban az ezer lakosúnál kisebb falvakban bizonyult jelentősnek. A falvak népességvesztése elsősorban a munkaképes korosztályok városba áramlásából származott. 1869–1910 között a városi népesség háromszor olyan gyorsan növekedett, mint a falusi, ezen belül is kiemelkedik a főváros páratlanul gyors növekedése.

Az első világháború elvesztését követő határváltozások Magyarország településszerkezetét drasztikusan átalakították. Amíg 1918-ban még 139 városi jogállású település volt, addig 1920-ra már csak 47 maradt. A falvak száma a mintegy 12 és fél ezerről 3500-ra csökkent. Településhálózati szempontból a leglényegesebb változást a főváros súlyának radikális megnövekedése jelentette. Budapest szinte egyik napról a másikra egy közel 21 millió lakosú ország fővárosából egy mindössze 7,6 millió lakosú terület első városa lett. 1910-ben az akkori ország lakosságának 4,2%-a sem élt Budapesten, 1920-ban viszont már 11,6% volt a főváros részesedése. Korábban a vidéki regionális központok – csak a legfontosabbakat említve: Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Temesvár, Kassa – 1-2 milliós népességű vonzáskörzetekkel rendelkeztek. E központok – különösen Zágráb – bizonyos mértékig ellensúlyt tudtak képezni Budapesttel szemben annál is inkább, mivel a magyar fővárosnak Bécs volt az igen erős pozícióban levő vetélytársa. A háború végén azonban a Monarchia felbomlott, az utódállamok nagyjából magukba zártak, Budapest regionális ellensúlyai pedig a határon kívülre kerültek. A fővárosnak nem volt többé olyan ellenpólusa, amely a monopol helyzetét gátolta volna.

Az 1920-ban meghúzott új határok mentén új településhálózati rend alakult ki. A trianoni országhatár megállapításánál ugyanis általában nem vették figyelembe az évszázadok során kialakult racionális hierarchiaviszonyokat és a centrum – vonzáskörzet kapcsolatokat. Ennek következtében egyrészt jelentős városok veszítették el vonzáskörzetük kisebb-nagyobb részét (pl. Nagyvárad, Kassa, Sopron, Komárom), másrészt nagy területek maradtak vonzásközpont nélkül. A határ menti települések vándorlási viszonyai alapvető átalakulásra kényszerültek, ami nem mindig bizonyult sikeresnek. Így a határ mindkét oldalán stagnáló vagy éppen depressziós térségek alakultak ki, s ezt a problémát egészen a második évezred végéig nem sikerült megoldani.

Az 1940-es években a településhálózatban ismét nagyobb változások indultak meg. Ennek kiinduló motorja a földreform volt, mely egyrészt a korábbi nagybirtokos telepek – a pusztai majorok – létalapját, a nagybirtokot megszüntette, másrészt a földhöz jutottak körében új, az utolsó tanyásodási hullámot idézte elő. Ez azonban nem tartott sokáig. A társadalom „tudományos alapú” átalakításában hívó politika erőszakkal óhajtotta a vidéki individualizmus (és a magángazdálkodás) bázisának tekintett tanyarendszert felszámolni, és az 1940-es években még milliószerű létszámú tanyai népességét mesterségesen kialakított tanyaközségekbe tömörítette, amelyek azonban csak évtizedekkel később tudtak faluszerű településekké fejlődni. A tanya gazdasági termelőszövetkezetek megszervezése végleg megrendítette, aminek következtében megindult a külterületi népesség számának gyors csökkenése és a tanyavilág összezsugorodása. Az 1980-as évek elejére lényegében felszámolódtott a tanyarendszer (8.10. táblázat)

A településállományba történő erőszakos „belenyúlás” nemcsak a tanyák esetében következett be. 1945 és 1950 között 102 települést, közel 730 ezer embert csatoltak a fejlesztési célpontokként kijelölt városokhoz (Barta 1974: 316). Nagy-Budapest mellett létrejött Nagy-Miskolc, Nagy-Győr, Nagy-Pécs, Nagy-Szeged és Tatabánya – mindegyik 10-30 ezres népességnövekménnyel (bár utóbbiak mérete eltörpült a Budapesthez csatolt 23 település 531 ezer fője mögött.)

8.11 ábra

A népesség megoszlása a különböző méretű települések között

Forrás: népszámlálások

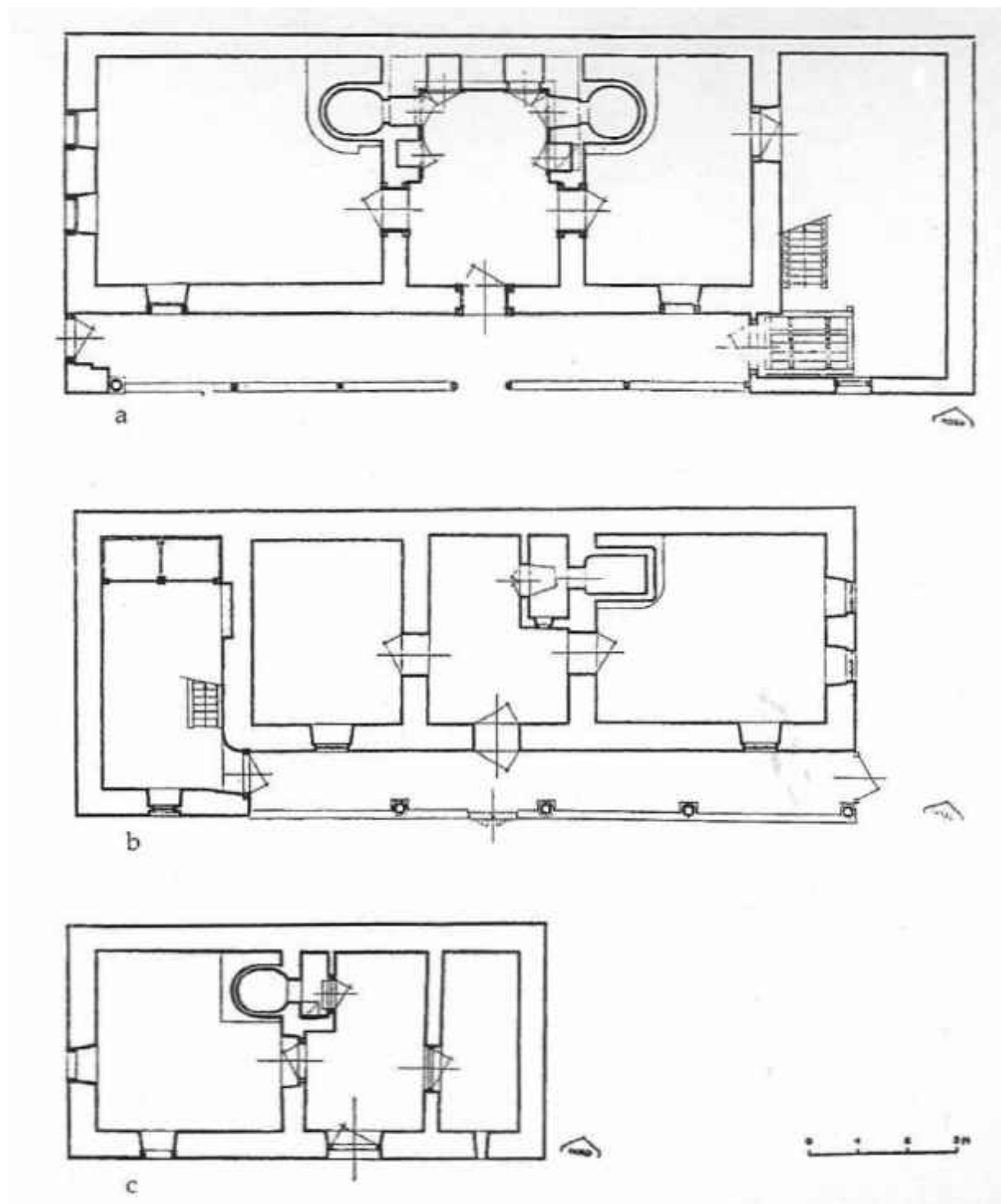
Ha a településállomány számszerű változásait nézzük a mai országterületre vonatkozóan a 20. század folyamán, akkor az alábbi tendenciák láthatóak. A települések száma – elsősorban a települések összevonása, illetve városokhoz csatolása miatt – folyamatosan csökken, az évezred végén már 10 százalékkal kevesebb, mint 1910-ben. Ezen belül az 500 főnél kisebb települések száma és aránya az elvándorlások miatt az évszázad közepéig csökken, azóta ismét növekszik, mivel az 500-1000 főnyi kategória egyre több települése csúszik le a legalsó csoportba. Tényleges számszerű népességnövekedést csak a 10 ezer fő feletti településállományban látunk – manapság egyedül ez a kategória tűnik hosszabb távon életképesnek. A tendenciák a népességszámnál még világosabban láthatók: 1910-ben a 10 ezernél népesebb településeken a népesség 38 százaléka élt, ugyanez az arány 2001-ben 59 százalékra nőtt. Bármennyire is sokat hallunk a vidékre költözés előnyeiről, a kis települések életben maradásának fontosságáról, a népességkoncentráció folyamata egyelőre megállíthatatlannak látszik.¹⁰

8.5. A lakásviszonyok

A lakásviszonyok adatainak gyűjtése szinte a kezdetektől részét képezte a népszámlálási műveleteknek, hiszen a népességet a háztartásfők segédletével, házanként és lakásonként írták össze. A demográfus számára egyébként több, a lakásviszonyokkal összefüggő mutató ad fontos információkat: a házak és lakások száma összefügg a népesség számával, a házak és lakások mérete (lakás- és szobaszáma), ezen túlmenően az egy lakásra eső lakók száma utalásokat ad a népesség család- és háztartásszerkezetére, a lakások infrastrukturális ellátottsága pedig a higiéniai viszonyokra és egészségügyi

¹⁰ Valószínűleg abba kellene hagyni a lélekszám misztifikációt, és a megfelelő életkörülményekre kellene a hangsúlyt fektetni – lehet, hogy az élet minősége egy formálisan nem önálló kertvárosi övezetben minden téren - beleértve ebbe akár a helyi közösség kialakulását és az érdekvérvényesítést is - jobb lesz, mint egy önállóságát és 800 éves múltját hangsúlyozó törpefaluban.

kultúrára vonatkozóan, mely utóbbi fontos információ a megbetegedések és a halandósági viszonyok szempontjából. A lakásállomány minősége, a házak emeletszáma és beépítési sűrűsége (együtt az infrastruktúrára vonatkozó információkkal) ezen kívül informál a terület urbanizáltságának mértékéről is.

8.12 ábra

Különböző társadalmi rétegekbe tartozó családok hagyományos lakóház-alaprajzai (Átány, Heves megye)

a) kisnemesi ház: nagyszoba – konyha – kishálószoba – fűtetlen kamra (két kemencével)

b) féltelkes gazda háza: fűtetlen kamra – kis szoba – konyha – nagy szoba (egy kemencével)

c) zsellér ház: szoba – konyha – fűtetlen kamra (egy kemencével)

Forrás: Fél – Hofer 1997: 348.

A népi építészettel foglalkozó kutatások – melyek igen sokat foglalkoztak a parasztházak alaprajzi fejlődésével – szemléletesen képesek bemutatni az iparosítás előtti korszak lakásviszonyait. A mellékelt ábrából három lényeges jellemző azonnal feltűnhet a figyelmes szemlélőnek: egyrészt a ház és lakás – különösen falusi környezetben – gyakorlatilag azonos fogalmat jelent, a házak többségében egyetlen lakás található. Másrészt a különböző társadalmi rétegekbe tartozók háza/lakása nem beosztásában hanem elsősorban méretében különbözik egymástól. A harmadik lényeges különbség a helyiségek funkcionalitásában látszik: a lakás középpontja – és fő tartózkodási helye – a konyha/pitvar, a manapság igen fontosnak tekintett fürdőszoba és WC pedig nem szerepel a rajzokon. Az előbbi a falvakban ekkoriban még egyáltalán nem létezett, a WC – ha volt – pedig a lakáson kívül, az udvar sarkában helyezkedett el megtűrt darabként.

8.13. táblázat - A Kárpát medence lakásviszonyainak alakulása (1869-1910)

Régió a)	100 lakásra jut helyiség						100 szobára jut lakó
	1869 b)	1910	1910				1910
	Lakószoba c)		Konyha	Fürdőszoba	Egyéb helyiség	Helyiség összesen	
Alföld	119	136	88	1	63	288	318
Délvidék d)	136	151	94	0	60	305	276
Dunántúl	125	146	92	1	68	307	307
Erdély	110	126	73	0	44	243	336
Felvidék	109	133	78	1	83	295	346
Horvátország	141	164	87	0	37	288	313
Határőrvidék	132						
Kárpátalja	107	124	54	0	74	252	383
Megyék összesen	119	140	84	1	61	285	320
Budapest	176	204	90	23	80	397	226
Alföld	139	141	89	2	69	301	284
Erdély	156						
Magyarország	169	169	86	5	59	319	235
Horvátország	166	205	85	10	46	346	198
Határőrvidék	169						
Városok összesen	163	180	88	11	67	346	234
Magyar Királyság	123	145	84	2	61	292	307

a) Az általunk alkalmazott régiók eltérnek a dualizmus kori statisztikai régióktól – Esztergomot a Dunántúlhoz, Borsodot és Nógrádot a Felvidékhez, Szilágyot Erdélyhez, Fiumét Horvátországhoz számítottuk. Az Alföld, Délvidék és Kárpátalja e területek 19-20. századi felosztásait próbálta követni. Az 1869. évi régiók kisebb nagyobb mértékben szintén eltérnek az 1910. évitől, mert akkor még a megyék régi határaikkal szerepeltek, a városállomány tartalmilag pedig a korábbi

privilegiumokat követte. (Így Erdélyben például 1869-ben 24 város adatát adták meg, míg 1910-ben külön adattal csak Kolozsvár és Marosvásárhely szerepel).

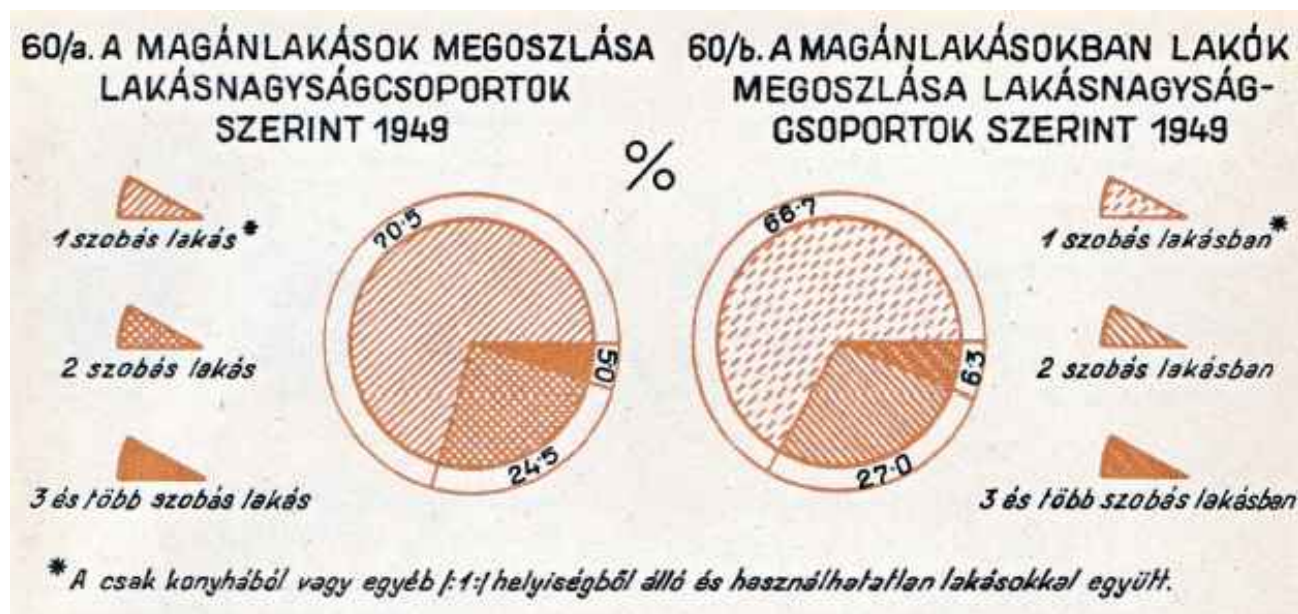
b) Az osztrák népszámlálásból átvett lakófél (Wohnpartei) nagyjából megfelel a később alkalmazott lakás fogalmának

c) Cselédszobákkal és hálófülkékkel együtt

d) 1869-ben a magyarországi határőrvidék adataival együtt

Forrás: Népszámlálás 1869: 536-571, MStK 61: 6-10 után

Bár a parasztházak fejlődésével foglalkozó irodalom a 16-18. század folyamán grandiózus átalakulást vizionál (Balassa 1985: 133-147), a hivatalos statisztikai adatok jóval nyersebb valóságról tudósítanak. A lakások alaprajzi változatossága 150 évvel ezelőtt nem lehetett túlságosan nagy. Az 1869. évi népszámlálás szerint a községekben egy lakásra 1,2 szoba esik és számuk 1910-re is csak 1,4-re nő, az összeírt összes helyiség száma pedig átlagosan 2,9, vagyis a legtöbb lakás a Kárpát medencében az első világháború előtti időszakban még a szoba – konyha – kamra háromságával írható le. Sőt, Erdélyben és Kárpátalján még ez a helyiség átlag sem jön ki, mert sokhelyütt a konyha és a pitvar funkciója sem vált külön, a lakások számottevő része csak egy- vagy két helyiségből áll. A többi romantikus műtszépítés. A városok adatai ennél valamivel jobbák, Budapest vagy Horvátország városai esetében már átlagosan két szoba esik egy lakásra. Érdekes azonban, hogy a városok összesített átlagértékei 1869 és 1910 között nem sokat javultak, mintha lakóik megelégedtek volna a 19. század közepére elért állapottal. Ami mai szemmel nézve viszont meglehetősen feltűnő: az első rendelkezésünkre álló, 1900. évi adatunk szerint mindössze 41 ezer fürdőszoba található az egész országban, ebből alig tízezret írtak össze a Magyar Királyság Horvátországgal együtt 20 ezernyi falvában és kisvárosában – ráadásul ennek 10 százaléka is a budapesti agglomerációban került feljegyzésre. De a vidéki nagyvárosok sem büszkélkedhetnek e tekintetben: ha az összes városi adatból levonjuk Budapest kerekén 26 ezer és Zágráb 1300 fürdőszobáját, akkor a többi törvényhatósági jogú város 267 ezer lakására nem jut több 3000-nél. A táblázatunkon látható 1910. évi adatok már valamivel jobbák – láthatólag a századfordulón kezdenek terjedni a fürdőszobák – de a 100 lakásra jutó városi 1,7 és vidéki 0,5 fürdőszoba átlag még mindig nem az igazi.¹¹ A cselédszobák száma sokhelyütt magasabb, mint a fürdőszobáké, mintegy jelezve, hogy mit tartottak fontosabbnak. (A jeles képzőművészeti alkotások alapján sokszor csillogónak tűnő szecesszió világa mögé ezt is hozzá kell képzelnünk.)

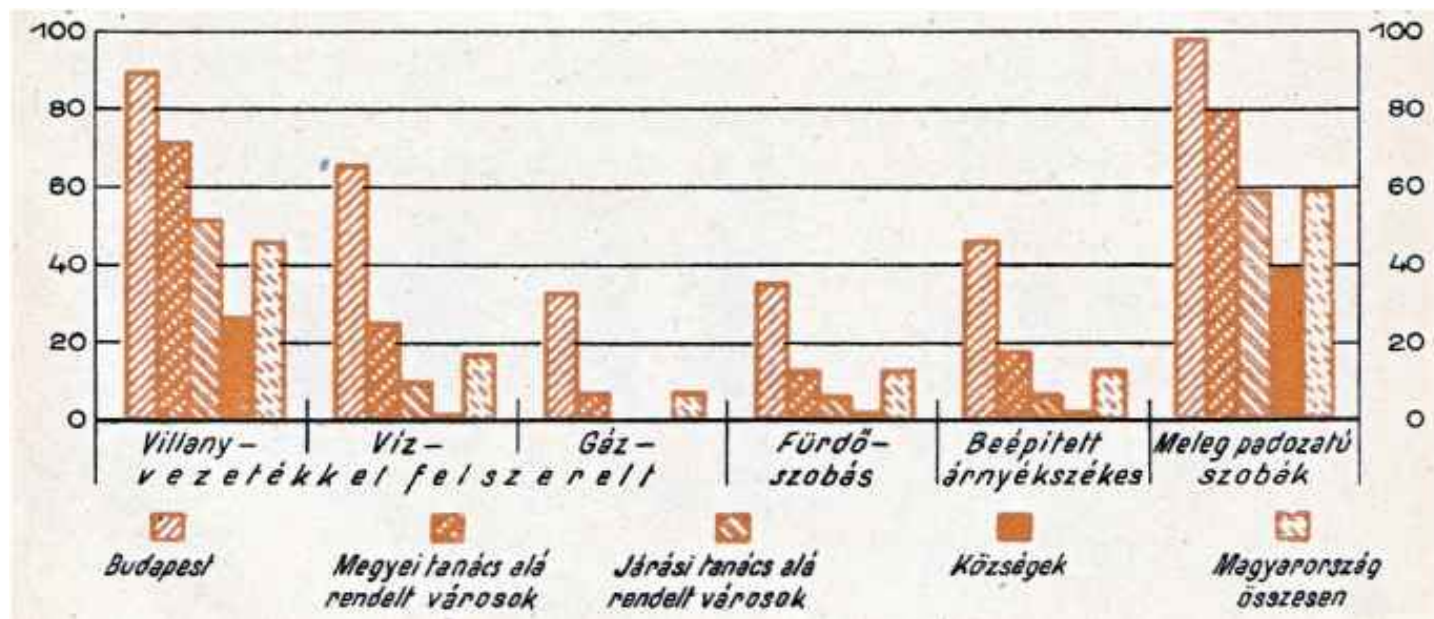
¹¹ Ami a városok fürdőszoba ellátottságát illeti, valójában csak Budapest 100 lakásra jutó 23,1 és Zágráb 17,8 darabos fürdőszoba átlaga az, amelyik elfogadható. Meglepő, hogy olyan helyeken, mint Baja, Székesfehérvár, Selmecbánya, Szabadka 1910-ben még mindig kevesebb, mint 2 fürdőszoba jut 100 lakásra, Hódmezővásárhelyen és Kecskeméten a mutató pedig jóval egy alatt marad.

8.14 ábra

A lakásrűség adatai az 1948. év végén Magyarországon

Forrás: Népszámlálás 19-12: 24. ábra

Bár az első világháború utáni határváltozások következtében Magyarország úgy zsugorodott össze, hogy túlnyomórészt a legfejlettebb területek maradtak meg a mai határok között (annak ellenére, hogy a vidéki régióközpontok többsége a határon kívülre került), ezért az ember azt várná, hogy mindez szembeszökő minőségi javulást eredményezett a lakásviszonyokat mutató adatokban. De nem ez a helyzet. A második világháború utáni első népszámlálás adatai az 1949. év elejére vonatkozóan mai szemmel nézve továbbra is siralmas összképet mutatnak a lakások méretére és infrastrukturális ellátottságára vonatkozóan. A lakások 70 százaléka még mindig egyszobás, és e kisméretű lakásokban él a népesség kétharmada. A három, vagy többszobás lakásban lakók aránya alig valamivel több 6 százaléknál.

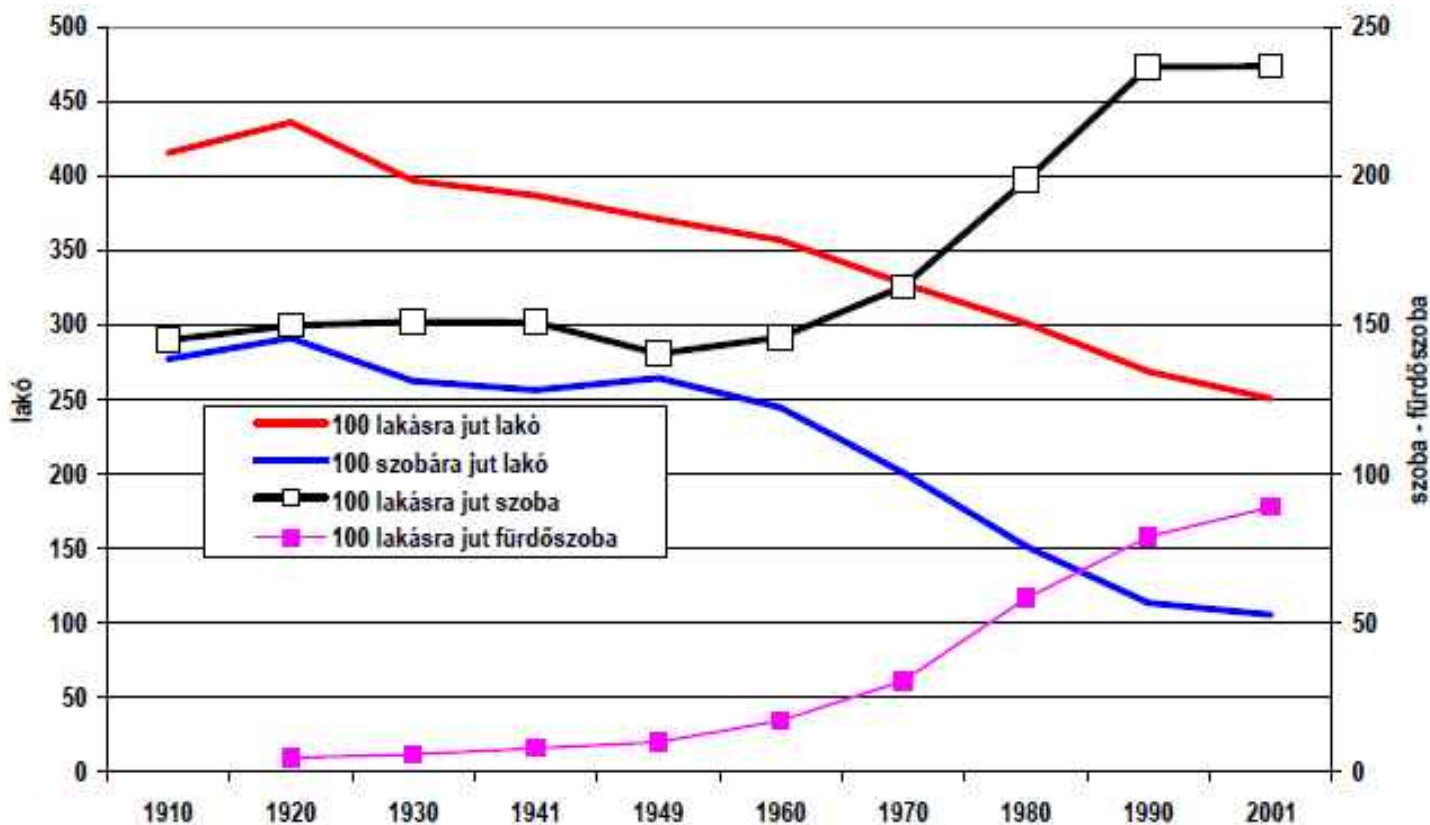

8.15 ábra

A falvak és városok egészségügy szempontjából fontosnak tekinthető infrastrukturális ellátottsága 1948 végén

Forrás: Népszámlálás 1949 12: XXIV. Grafikai tábla

Lakáskultúrában, az életkörülmények tekintetében 80 év alatt tehát keveset léptünk előre. A 20. század közepére csak a meleg padozatú lakás és a villanyvilágítás tekintetében látszik komolyabb előrehaladás, a vízvezeték – WC – fürdőszoba ellátottság tekintetében Budapesten kívül alig van számottevő javulás, ha pedig a kisebb városokat leszámítjuk, akkor utóbbi létesítmények a falusi lakásokban gyakorlatilag még mindig nem léteznek. Ehhez képest kell tehát értékelnünk azt, hogy a rendszerváltásig a falvak vízvezetékekkel való ellátottsága 71, a fürdőszobáké 65, a vízellátásos WC-k aránya pedig 58 százalékra emelkedett (Népszámlálás 1990 26: 112, 289). Igaz, hogy a „szocialista kísérlet” felszámolta a tanyákat, önkényesen bánt milliók sorsával, akiket migrációra és/vagy foglalkozásváltásra kényszerített – hogy csak a témakörünkbe tartozó problémákat soroljuk – de a lakókörülmények, a higiénia lehetőségein ugyanilyen dinamikus (ha tetszik: erőszakosan) változtatott. Részben ilyen jellegű normákat írt elő az államilag finanszírozott lakásépítés számára, részben az egyéni gazdálkodás tönkretétele után a háztáji gazdaságok engedélyezésével áterrelte a családi beruházások számottevő részét a lakásépítésbe, melyet más körülmények között földvásárlásba és az agrártermelés korszerűsítésébe fektettek volna. (Nem biztos, hogy ez gazdaságilag ésszerűbb volt, de néhány évtizedig a morbiditási és halandósági mutatók alakulásának jót tett – úgy tűnik, hogy minden rezsim többarcú.)

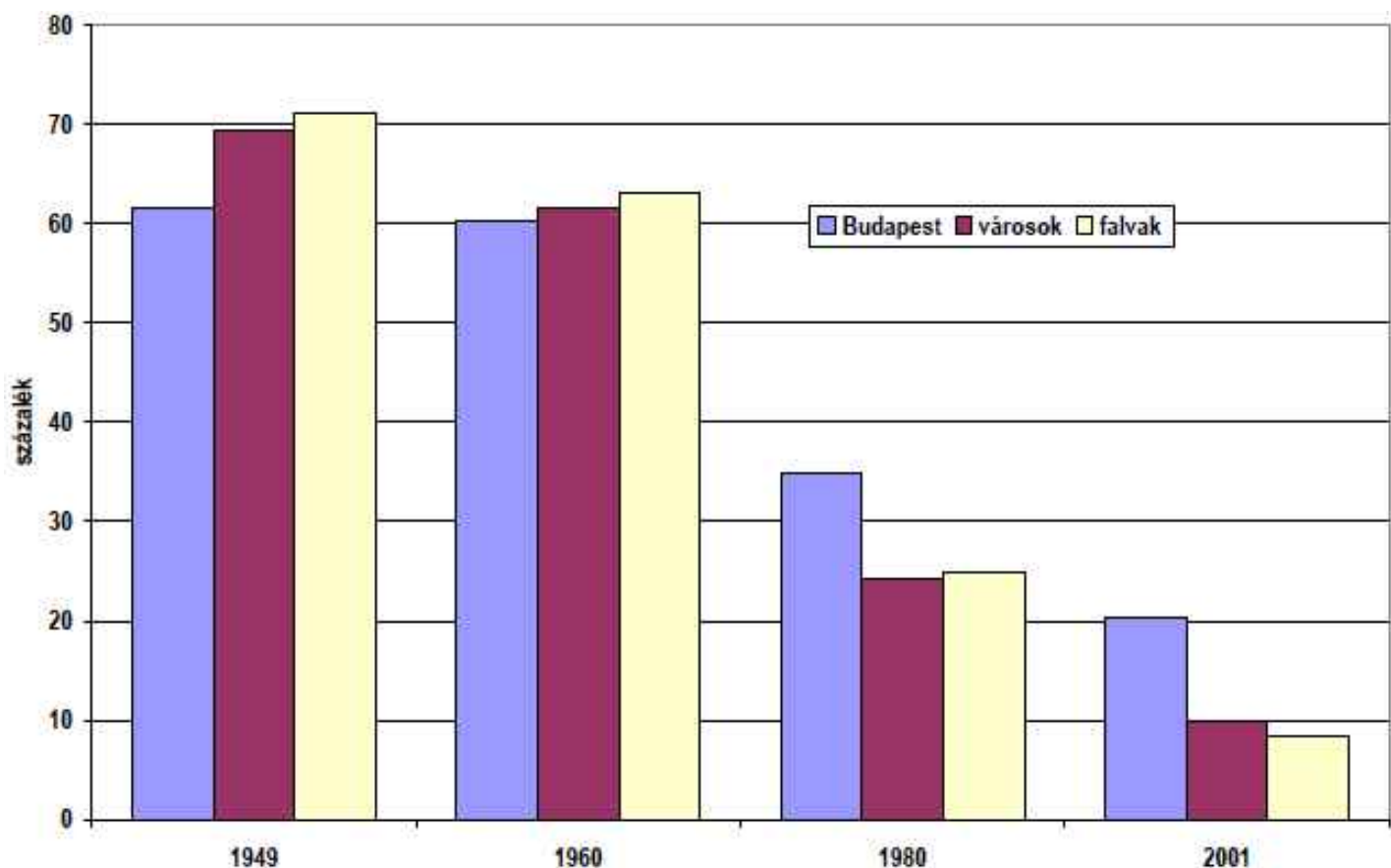

8.16 ábra

A laksűrűség alakulása (1910-2001)

Források: MStK 76: 2-4, népszámlálások 1990-2001 (1941-2001. évi adatok)

A lakáskultúrában és a higiéniaiban való áttörés adataink alapján az 1960-1970-es években történt meg. A laksűrűség a termékenység és a családnagyság folyamatos csökkenése dacára 1910 és a század közepe között még elég magas, 1960-ban országos átlagban még 2,5 személy jut egy szobára. A lakások szobaszáma 1960 és 1990 között azonban jelentősen megnő, a családnagyság tovább csökken, így 1990 környékén az egy szobára eső lakók száma már alig haladja meg az egy főt. Az évezred végére a lakások fürdőszobával való ellátottsága is gyakorlatilag teljes körűvé válik. (Utóbbiak számának növekedése az 1950-es években indult, de olyan alacsony értékről, hogy aránya igazában csak az 1980-as években lesz számottevő, és az évezred végén haladja meg a 90 százalékot.)

8.17 ábra

Az egyszobás lakások arányának változása (1949-2001)

Forrás: népszámlálások

Nem csak a lakások infrastrukturális ellátottsága modernizálódik a 20. század második felében, hanem bezárul a város – vidék lakásminősége közötti olló is. 1949 elején még érezhető a különbség a főváros és a vidék között a lakások méretében az előbbi javára, 1960 környékére a lakásállomány – legalábbis méretét/szobaszámát tekintve – nivellálódni látszik, az évezred végére pedig majdnem teljesen eltűnnek az egyszobás lakások. Sőt az a furcsa helyzet alakul ki, hogy a fővárosi egyszobás lakások aránya több mint kétszer akkora (21 százalék), mint a falvaké. Nyilván a felszereltség és piaci érték tekintetében nem így néz ki a helyzet – biztos, hogy számos jól felszerelt, a szingli életformához szükséges minőségi kislakást találunk a budapesti egyszobások között – de a helyzet gyökeres megváltozását, az életmód kényelmének és higiéniai viszonyainak javulását azért ezek az egyszerű adatok is alighanem jól szemléltetik.

A fővárosi lakásviszonyok alakulásának tanulságai (1850-1944)

Az eddig bemutatott adatok határozottan jelzik azt, hogy a lakásviszonyok (és sok egyéb közvetlen vagy közvetett demográfiai mutató) tekintetében elég markáns különbségek fogalmazhatók meg a főváros, a vidéki városok és a falvak között. E különbségre ráerősítenek a polgárosodás kérdésével foglalkozó társadalomtörténeti kutatások is, melyek véleményünk szerint időközönként a kellenél szélesebb érvénnyel általánosítják a nagypolgári életmód lakásviszonyokkal és életmóddal kapcsolatos jellemzőinek egy részét. Úgy véljük ezért, hogy nem lesz haszontalan, ha összefoglaljuk néhány ide vonatkozó kutatási eredményünket.

Bár a korai épület- és lakásstatisztikák hiányosak és pontatlanok, aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a 19. század közepén a budai és pesti házak több mint 80 százaléka még földszintes volt. A források szerint az akkor bal parti (pesti) külső kerületek és Buda nagy része csaknem teljesen ilyen házakból állottak. Ezzel szemben a pesti Bel- és Lipótvárosban (a mai V. kerületben) már a 19. század első felében is nagyrészt többszintes épületek sorakoztak. A város egészét tekintve az 1880 és 1900 közötti évtizedekben alakult át alapvetően az épületállomány mérete és szerkezete, bár Óbuda és Kőbánya (a III. és X. kerület) még az első világháború után is nagymértékben megőrizte falusias–elővárosias jellegét.

A budapesti lakóházállomány a 19. század közepén funkcionálisan három alaptípusból és ennek változataiból tevődött össze:

- a. a társadalmi elit nagyméretű, a tulajdonos családján kívül a nagyobb számú, esetenként önálló háztartásokba szerveződött személyzetet is magában foglaló palotáiból;
- b. az elsősorban a tulajdonos lakásául szolgáló, lényegében csak egy háztartásra méretezett családi házakból;
- c. valamint a lakások bérbeadására szakosodott vállalkozók egy- vagy többszintes, 10-20, de gyakran 50-nél is több lakásos bérházaiból.

Különösen a b) típus, az ún. „családi ház” létezett számtalan változatban, altípusban, és természetesen ez tette ki a házállomány döntő részét. Meg kell említenünk, hogy évszázados hagyományként a belső területeken is gyakran eleve úgy építették meg házukat a polgárok, hogy egy részéből akár mint bérlakásból, akár mint kiadott műhelyből, üzlethelyiségből bérjövödelmet nyerhessenek. Az egy-egy háztartás otthonául szolgáló belvárosi családi ház, a műhelyt vagy üzletet is magába foglaló iparos- és kereskedőház mellett ugyanakkor volt a családi háznak egy külvárosi, lényegében „parasztház” típusú változata, mely gazdálkodásra, mezőgazdasági művelésre alkalmas kerttel-udvarral rendelkezett.

A 19. század utolsó harmadában a fent említett lakóházállomány erőteljes szerkezeti átalakuláson ment át. A legszembevetőbb a nagy, többszintes bérházak számának és arányának növekedése volt. A 19. század végi budapesti bérlakásépítés sajátossága a gyors és olcsó megoldásokra törekvés, a jó telekkihasználás, ezért a viszonylag nagy, 3-4 szintes épületek a költségkímélés, illetőleg a jövedelemmaximalizálás érdekében a személyzeti lépcsőn kívül rendszerint csak egy fölépcsőházzal épültek, így a lakások egy része az udvarról, illetve a megközelítés egyetlen lehetőségét biztosító udvari körfolyosóról nyílt, és rendszerint ablakaik is ide néztek. A belvárosi nagy bérházak mellett ugyanakkor a századfordulón is tovább élt egy sajátos, már korábban kialakult kisebb, kevésbé urbanizált típus is, a földszintes, L vagy U alakban épült, rendszerint 3-5 lakást tartalmazó külvárosi bérház.

A domináns típus azonban a fővárosban, mint említettük, végig a családi ház maradt. Sőt a két világháború között a budai és pesti zöldövezetekbe való kitelepülés szaporította az elit és a módosabb rétegek elegánsabb, nagyobb méretű, az épületet övező kertre nagyobb súlyt fektető családi házainak, a villáknak a számát. E folyamattal szinte párhuzamosan a belterület „parasztház” jellegű épületei lassan eltűntek, illetőleg a főváros közigazgatási határán kívülre szorultak.

A nagy bérházak sajátossága volt, hogy társadalmilag különböző rétegekhez tartozó, szerkezetükben, életvitelükben eltérő háztartásokat gyűjtöttek egy fedél alá. A jobb minőségű, nagyméretű és előnyösebb (homlokzati, utcai) fekvésű lakásokat a tulajdonos, illetve a magasabb társadalmi státusú és a vagyonosabb bérlők foglalták el, míg a szegényebbek, fiatal házaspárok, töredécsaládok rendszerint az olcsóbb bérű, kisebb, gyakran udvari fekvésű vagy pincelakásokat, padlásszobákat lakták. A bérházak lakásai tehát méretük, utcai vagy udvari fekvésük, mellékhelyiségekkel való ellátottságuk, valamint a szinteken való elhelyezkedésük szerint szociálisan tagolódtak. Ez azonban a 19. században megszokott jelenség volt Európa többi országában is. A budapesti bérházak a századforduló körül nem annyira társadalmi heterogenitásukban, mint inkább a szegényes kivitelezés (például kőfaragványok helyett gipszdíszek), az egyszerűbb, néhol „vidékiesebb” megoldások, a gyengébb minőségű infrastruktúra, a kisebb átlagos lakásméret és a házankénti nagyobb lakásszám tekintetében különböztek nyugatabbra fekvő hasonmásaiktól.

A főváros bérházainak építésmódja a fentiekén kívül még egy sajátos jellemzőt tartalmazott: viszonylag kevés lehetőség adott az egyének és az együtt élő csoportok egymástól való elkülönülésére. A földszintes, néhány lakásos

falusi vagy külvárosi ház kevésbé korlátozta a háztartások és egyének mozgásterét, a külvilággal (kerttel, udvarral) szabadabb kapcsolattartást tett lehetővé, és az együtt élő kiscsoportoknak ilyen körülmények között viszonylag kevesebb élettevékenységet kellett másokkal kényszerűen megosztaniuk. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy az életmód hagyományos társadalmi kontrollja esetenként nem érvényesült az egyén és a háztartás szinte minden fontosabb tevékenysége felett.) Ezzel szemben a költségek minimalizálására törekvés következtében a kisebb komforttal épített belvárosi, többemeletes, soklakásos bérházak egy-két szobás kislakásai összeszűkült térbe zártak viszonylag nagy tömegű embert. Eltekintve a néhány luxuslakásban lakó családtól, az ilyen bérházakban élők többségének a közösen használt udvar és körfolyosó, a folyosó végi közös WC, az egymásra nyíló ajtók és ablakok következtében az intimitásra, a független, mások által nem zavart életvitelre talán még a falusi lakosságénál is jóval kevesebb lehetősége és tere maradt.

Az eltérő funkciójú, eltérő típusú házak eltérő méretű és eltérő felszereltségű lakásokat tartalmaztak építési korszaktól, városrésztől függően. Nézzük először az időbeli változásokat. Az adatokkal végigkísérhető időszakban, 1880 és 1941 között a lakások szobaszám szerinti összetétele alapjában kevésbé változott. Az egész korszakon át az igen kicsi, egyszobás és az igen nagy (5 vagy annál több szobás) lakások aránya csökkent, a 2-3 szobásoké pedig lassan emelkedett, de az egyszobások túlsúlya, habár annak aránya 62 százalékról 54-re esett, azért végig megmaradt. Más megközelítésben ez azt jelenti, hogy időszakunkban Budapest lakosságának mintegy fele egyszobás lakásban lakott, az 5 vagy annál több szobás lakásokban élők aránya pedig felére, 6,6 százalékról 3 százalékra esett vissza. Ugyanakkor a fenti két csoport között elhelyezkedő 2-3 szobás lakásokban élő népesség aránya az 1880. évi 32 százalékról a második világháború időszakára 42-re nőtt. Figyelembe véve a szobánkénti laksűrűséget, ez azonban még mindig azt jelentette, hogy noha a gyermekszám és általában a háztartások nagysága a szóban forgó időszakban lényegesen csökkent, a népesség fele még az 1940-es évek elején is több mint harmadmagával, további harmada pedig másodmagával lakott egy szobában. Vagyis Budapest lakásainak többsége a 20. század közepén még mindig viszonylag kicsi és zsúfolt volt.

Az óbudai hajógyári munkások lakásviszonyai az 1880-as években

„Bár az ó-budai munkások lakásviszonyai sokkal jobbak a balparti társaiknál, abszolúte még sem nevezhetők kedvezőknek. A főváros jobbparti kerületeinek egyes részei egészen vidékies külsővel bírnak; a III. kerületnek legnagyobb része is ilyen. Nincsenek itt magas bérkaszárnnyák, sőt ritkák a pinczelakások is, csak a magas lakberek emlékeztetnek arra, hogy a fővárosban vagyunk. A legszerényebb igényeknek megfelelő szoba és konyhából álló lakást a város beltelkein 80 frtnyi évi béren alul kapni lehetetlenség. Künn a szőlők között azonban, messze a gyártól, bérelhetők düledező félben levő viskók 60 frtért is. A lakások legnagyobb része nem felel meg a közegészségügy kívánalmainak. Gyakran összeáll két család és közösen bérel egy nagyobb lakást. A konyhát közösen használják s így egy családra esik ezután 70-100 frt. Csaknem minden munkáslakásban vannak kiadandó ágyak. Nem ritkán a munkás, 6-8 tagból álló családjával, a konyhába húzódik, a drága szobát jó pénzen átengedve az albérlőknek. A legénymunkások 3-5 frtot fizetnek havonként az ágyért. A külön szoba 'fényűzését' csak kevés engedheti meg magának.

.....

A lakások belseje és berendezése sok helyen meglepett bennünket, mert szegényes külsejű hajlékokban, a kényelem és csinoság nyomaira akadni elkészülve nem voltunk. A legtöbb lakás példászerű tisztaságban és rendben van tartva. A hófehérre meszelt falakon sokhelyütt aranykeretű tükrök és rikító színnyomatos olajképeket láttunk. A bútorok szegényesek, de tisztességesek. Az ablakokon egynéhány virágcserep, néhol vakító fehér csipkefüggöny barátságos külsőt kölcsönöz a munkáslakásnak. De nem minden lakásból távoztunk ilyen kellemes benyomásokkal. Füstös konyhákba is jöttünk, a hol az asszonyt mosódézsánál találtuk, melynek forró párája az egész lakást betöltötte. A szobában kötelek kifeszítve, rajtuk nedves fehérneműek ...”

H. Kohut 1971: 218-219 (Somogyi Manó 1880-as évekbéli felmérése alapján)

Megjegyzés

Mint maga a szöveg is említi, a leírás az átlagosnál jobb állapotú munkáslakásokat mutat be. A hajógyári munkások viszonylag jól fizetettek, stabil állásuk van, túlnyomó többségük legalább általános iskolát végzett, újságokat olvas, jelentős részben kétnyelvűek (magyarul és németül beszélnek). Életszínvonaluk – különösen a szakmunkások esetében – nem csak a gyári munkások átlagos szintjét haladja meg, hanem a kényelem és biztonság tekintetében eléri, esetenként meghaladja a gazdálkodásuk körülményeit sokkal kevésbé befolyásolni tudó, ugyanakkor föld- és házingatlannal rendelkező kis- és középparasztokét is.

A lakások méretében határozott területi különbségek tapasztalhatók. Míg Pestnek a Nagykörút vonalában fekvő kerületei nagyjából az átlagot képviselték, addig a két szélsőséget a pesti belváros (a régi Belváros és a Lipótváros), illetve Óbuda és a már-már Pest belterületéhez számítható Kőbánya jelentette. Az előbbieken már az első világháború után is majdnem ugyanannyi nagy (4 és több szobás) lakást találunk, mint egyszobást. Ezek összességében a 2-3 szobás, közepes, és a 4 szobát meghaladó méretű, nagy lakások uralta városrészek voltak. Ezzel szemben Óbuda és Kőbánya lakásainak háromnegyed része egyszobás volt. Ennek az övezetnek a lakásai méretüket és felszereltségüket tekintve még az 1930-as években is a 19. század közepi színvonalat őrizték. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt a főváros számos körzetében a lakások meghatározó többsége (65–85 százalék) még mindig egyszobás volt, és ez az arány még a leggazdagabb és legmagasabb presztízű városrészekben sem süllyedt egyharmad alá.

Az elmondottak azért érdemelnek különös figyelmet, mert a lakások mérete, az egy személyre jutó lakótér nagysága, a zsúfoltság mértéke sok szempontból befolyásolta az egyének és az együtt élő csoportok életmódját, egymáshoz és másokhoz fűződő kapcsolatát. Nyilván mások voltak az étkezés, az alvás, a pihenés, a szexuális élet szokásai, körülményei és lehetőségei egy zsúfolt, körfolyosóról nyíló egyszobás lakásban, ahol a ház és a lakás zsúfoltsága egymást erősítette, mint a szükség szerinti elkülönülésre lehetőséget adó nagy lakásokban.

A kislakások esetében a zsúfoltságot a külvárosokban némileg ellensúlyozhatta, hogy a házak mérete is kisebb volt, olykor kert egészítette ki, itt azonban az infrastrukturális ellátás volt sokkal szegényesebb, mint a főváros belső kerületeiben. Ez viszont azért lényeges, mert nem csak a lakótér mérete határozta meg az együtt élő csoportok életmódját. Az infrastruktúra minősége befolyásolta az otthoni munkavégzés és rekreáció lehetőségeit, sőt bizonyos mértékig a családi-háztartási munkamegosztást is, csakúgy, mint a lakás helyiségeinek funkcionális tagolódása. Ami az utóbbit illeti, a budapesti lakásokban még a 19. század első felében is ténylegesen csak a konyha – a főzés, étkezés és gyakorta a tartózkodás helye – különült el a főként alvásra és raktározásra használt lakótértől. Sőt a gyors ütemű bevándorlás miatt, melyet a lakásépítés egy ideig sem mennyiségileg, sem minőségileg nem tudott követni, a 19. század közepén átmenetileg a budapesti lakások külön konyhával való ellátottsága is rosszabb lett, mint a korábbi időszakokban. A lakásokban található külön WC-k aránya csak a második világháború időszakában érte el a kétharmadot, a fürdőszobák kialakítása pedig ezt 20-30 éves lemaradással követte. A fővárosban még 1941-ben is csak 44 százalék volt a fürdőszobás lakások aránya. Bár a vízvezetékkel ellátott házak aránya a századfordulón már 80 százalék körül volt, s a vizet a lakások kétharmadába bevezették, a külön vízőblítéses WC-vel rendelkező lakások aránya mindössze valamivel több, mint egyharmad, a fürdőszobás lakásoké pedig még ennél is kisebb, nem egészen 17 százalék. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a tisztálkodási kultúra, valamint a helyiségek funkcionális elkülönülése csak a harmincas évektől ért el olyan szintet, hogy legalább a lakosság egy része saját, külön WC-hez, illetve fürdőszobához juthasson. (Feltételezzük azonban, hogy e téren nem pusztán anyagi kérdéstről volt szó, hanem az igényekről is.)

A lakások infrastrukturális színvonala viszont a funkcionális tagolódásnál lényegesen gyorsabban fejlődött. A vezetékes vízzel való ellátottság, mint említettük, már az első világháború előtt elérte a kétharmados arányt, 1941-re pedig 86 százalékra emelkedett, a villanyáram-ellátás növekedése pedig még ennél is gyorsabb ütemű volt. 1910-ben a villanyvilágítás még ritkaságszámba ment, egy generációval később viszont szinte már általánossá vált. Lassúbb, de egyenletesebb fejlődést mutatott a gázvezeték-hálózat terjedése, bár az adatok alapján úgy tűnik, hogy a két világháború között nem mindig tudott lépést tartani a házépítés felgyorsult ütemével. Végül is összességében azt mondhatjuk, hogy infrastrukturáját tekintve a második világháború időszakára Budapest lakásainak fele teljesen, másik fele részlegesen modernizálódott. A vízvezetékkel és villanyárammal való ellátottság gyakorlatilag teljes körűvé vált, a lakásoknak közel felébe bevezették a gázt, ugyancsak közel 50 százalék fürdőszobássá vált, kétharmada pedig saját vízőblítéses WC-vel rendelkezett, és minden hatodik lakás telefonos már a második világháború időszakában. (Ez persze a régi, ún. Kis Budapest területére vonatkozik.)

Természetesen a már többször említett regionális különbségek e téren is megmutatkoztak. A részletes adatok szerint a pesti belváros lakásainak infrastrukturális felszereltsége volt a legjobb, már 1930-ban elérte, sőt sok tekintetben meg is haladta az 1941. évi fővárosi átlagot, míg a külterületek ennél lényegesen elmaradottabbak. Buda és a pesti belváros Nagykörúton kívül eső része ezúttal is átmeneti helyet foglalt el. Érdekes, hogy a területi eltéréseknek határozott rangsoruk volt, legkisebb a különbség a mellékhelyiségekkel (konyha, éléskamra, külön WC, fürdőszoba) való ellátottság terén, már erősebb a víz-, villany és gázellátottságban, a legnagyobb pedig azokon a területeken, ahol a lehetőségek mellett minden bizonnyal a lakónépesség szokásai is befolyásolták a háztartások életmódját. Míg 1930-ban összességében a lakások kevesebb mint ötödénél maradt meg a hagyományos világítás, addig a fűtés csak körülbelül fele részben, a főzés pedig csak harmadrészben korszerűsödött. Biztos, hogy itt nemcsak pénzügyi problémákkal, hanem megrögzött szokásokkal is számolnunk kell, melyek őrizték a vaskályhát, és részben fenntartották a takaréktűzhelyt a villannyal, gázzal ellátott lakásokban is. A területi különbségek is élesebbek voltak e téren. Míg például a külterületek lakosságának körülbelül harmada hagyományos világítás (petróleumlámpa, esetenként gyertya) mellett ült esténként, kétharmaduk vaskályhával fűtött, és több mint 80 százalékuk takaréktűzhelyen (Sparherd) főzte meg vacsoráját, addig a Belvárosban már mindenki villannyal (ritkábban gázzal) világított, a vaskályhák aránya 30 százalékra süllyedt, s a háztartásoknak valamivel több, mint a fele gázzal (néhányuk villanytűzhelyen) főzött. Éppen a város társadalmi topográfiai jellegzetességei miatt a területi különbségek nem mindig választhatók el élesen a társadalmiaktól. A szegényebb néprétegek aránya ugyanis a külvárosokban lényegesen nagyobb volt, mint a belterületeken, s az adatok szerint épp az általuk lakott kisebb lakások világítása volt rosszabb, hagyományörzőbb.

A beépítettség, a házak és lakások mérete és felszereltsége, infrastrukturális ellátottsága szempontjából Budapest már a századfordulótól többé-kevésbé világosan elhatárolható övezetekre tagolódott, melyek nemcsak az urbanizáció eltérő színvonalával és a belvárostól való távolsággal, hanem a társadalom topográfiai rétegződésével is szoros

kölcsönhatásban álltak. Az övezetek persze nem pusztán lakástípus- és lakásminőségbeli eltéréseket, hanem társadalmi és életmódkülönbségeket is hordoztak. A pesti és a budai belvárosokban, illetőleg a budai zöldövezetben (kisebb mértékben a pesti Zugló kertvárosban) lényegesen nagyobb arányban laktak a magasabb státusú és vagyonosabb iparosok, kereskedők, tisztviselők, míg a külvárosok domináns lakónépességét a munkásság és az „altiszt” kategóriába tartozók alkották. Éppen ezért, ha a lakások méretére és fekvésére vonatkozó mutatókat nem topográfiai rendben, hanem társadalmi rétegekre bontva elemezzük, akkor ugyancsak szembetűnő különbségeket találunk.

8.18. táblázat - Az egyes társadalmi rétegek leggyakoribb lakástípusai Budapesten (1930)

Társadalmi réteg	Egy szobás		Két szobás		Három és több szobás	Összesen
	udvari	Utcai	udvari	utcai		
Százalék						
Munkás	65,6	20,2	10,1	3,1	1,0	100,0
Altiszt	58,9	24,2	10,7	5,3	0,9	100,0
Önálló iparos	30,8	12,3	24,3	11,9	20,7	100,0
Önálló kereskedő	13,6	6,1	21,3	15,5	43,5	100,0
Magántisztviselő	15,5	8,7	22,9	18,1	34,8	100,0
Köztisztviselő	13,5	8,8	16,4	21,4	39,9	100,0

Forrás: szerző számítása a Budapesti statisztikai évkönyv alapján

Míg a munkások és altisztek jellegzetes lakástípusa az egyszobás udvari lakás volt, addig az önálló kereskedők és a különböző tisztviselő rétegek körülbelül 40-40 százaléka 2, illetve 3 vagy annál több szobás lakásokban lakott, melyek többsége méretéből és alaprajzából következően nem tartozott az udvari lakások kategóriájába. (Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a kereskedők és tisztviselők 20-25 százaléka egyszobás, részben udvari lakásokban lakott, holott sokak hiedelme szerint 4-5 szobás luxuslakásokban kellett volna élniük. Ténylegesen ezt azonban csak 10-15 százalékuk engedhette meg magának.) Az önálló iparosok lakásai e két lakásnagyság-csoport között helyezkedtek el, valószínűleg összefüggésben azzal a ténnyel, hogy e réteg sem vagyoni, sem életmódjában, sem háztartásszerkezetében nem volt homogén.

Ténylegesen a budapesti társadalom lakásviszonyai – a lakások mérete, funkcionális szerkezete, infrastrukturális ellátottsága és a mindezekkel összefüggő életmódbeli jellemzők – szempontjából 1930 körül lényegében három nagyobb csoportra szakadt. A számban legnagyobb réteget kitevő munkások lakásai funkcionálisan kevésbé tagolódtak (a szoba-konyhás lakás két-három helyiségében ez természetes), infrastrukturális ellátottságuk alacsony színvonalú volt, a főzéshez és a fűtéshez a hagyományos, 19. századi módszereket alkalmazták, sőt közel 40 százalékuk még a petróleum-, illetve gyertyavilágítással sem tudott szakítani. Ezzel szemben a tisztviselő- és kereskedő-háztartások 2-3 vagy még több szobás lakásai 80 százalékban az összes szükséges mellékkellyel rendelkeztek. E háztartások kétharmada már gázzal vagy villannyal főzött, és ugyanilyen arányban lakásában a vaskályhát felváltotta a központi fűtés vagy – az esetek jelentős százalékában a cseléd által fűtött – cserépkályha. (Cselédet gyakran alkalmaztak akkor is, ha nem volt cselédszoba a lakásban – a munkaerő olcsó volt.) E tekintetben a kisiparosok és az altisztek átmenetet jelentettek a két előbbi csoport között. Az altisztek lakásainak színvonala a munkásokéhoz állt közel, bár némileg jobb infrastruktúrával rendelkeztek. Sok volt ugyanis közöttük az olyan háztartás, amely korszerűbb épületben (bérházban) levő szolgálati lakásban élt (többnyire mint házmester). Adataink alapján azonban megállapítható, hogy életvitelük (gondolunk itt elsősorban a főzés, a fűtés és a világítás módjára) majdnem azonos volt a munkásokéval. A kisiparosok lakásviszonyai közelebb álltak a kereskedő-tisztviselő rétegekéhez, de egyes mutatóik rosszabbak voltak. Ez vélhetőleg azzal magyarázható, hogy egyrészt gazdasági okokból lényegesen többen laktak külvárosi vásárlók között, másrészt hagyományos kézművesek és modern kisvállalkozók, szegények és módosabbak egyaránt megtalálhatók voltak körükben. Ez a változatosság nyilvánvalóan életmódjukban és lakásviszonyaiban is tükröződött. Vagyis a lakások, az életmód modernizálódása a közép- és felső rétegek háztartásaiban sokkal inkább előrehaladt, mint

a munkásság körében. Bár a munkáslakások közművesítettsége a 20. század közepére lényegesen meghaladta a falusi lakások színvonalát – s ennyiben a Budapestre beköltözött népesség helyzete, életmódja előnyösen változott –, a soklakásos bérházak zsúfoltsága, az egyes háztartások önállóságának, a házak belső tereinek, szolgáltatásainak csorbulása részbeni közös használatuk miatt más téren hátrányosan érintette őket. Vagyis e jelentős részben vidéki származású rétegek bár teljes foglalkozás-, életmód- és lakóhelyváltozást hajtottak végre, tulajdonképpen a hagyományos falu házainak hátsó részén meghúzódó egy-két helyiséges zsellérlakások szűkös viszonyait importálták magukkal a fővárosba, akik pedig nem zsellérsorból érkeztek, azok a földrajzi mobilitásért, a foglalkozásváltásért, az új munkalehetőségért lakásviszonyaik bizonyos mértékű romlásával fizettek meg.

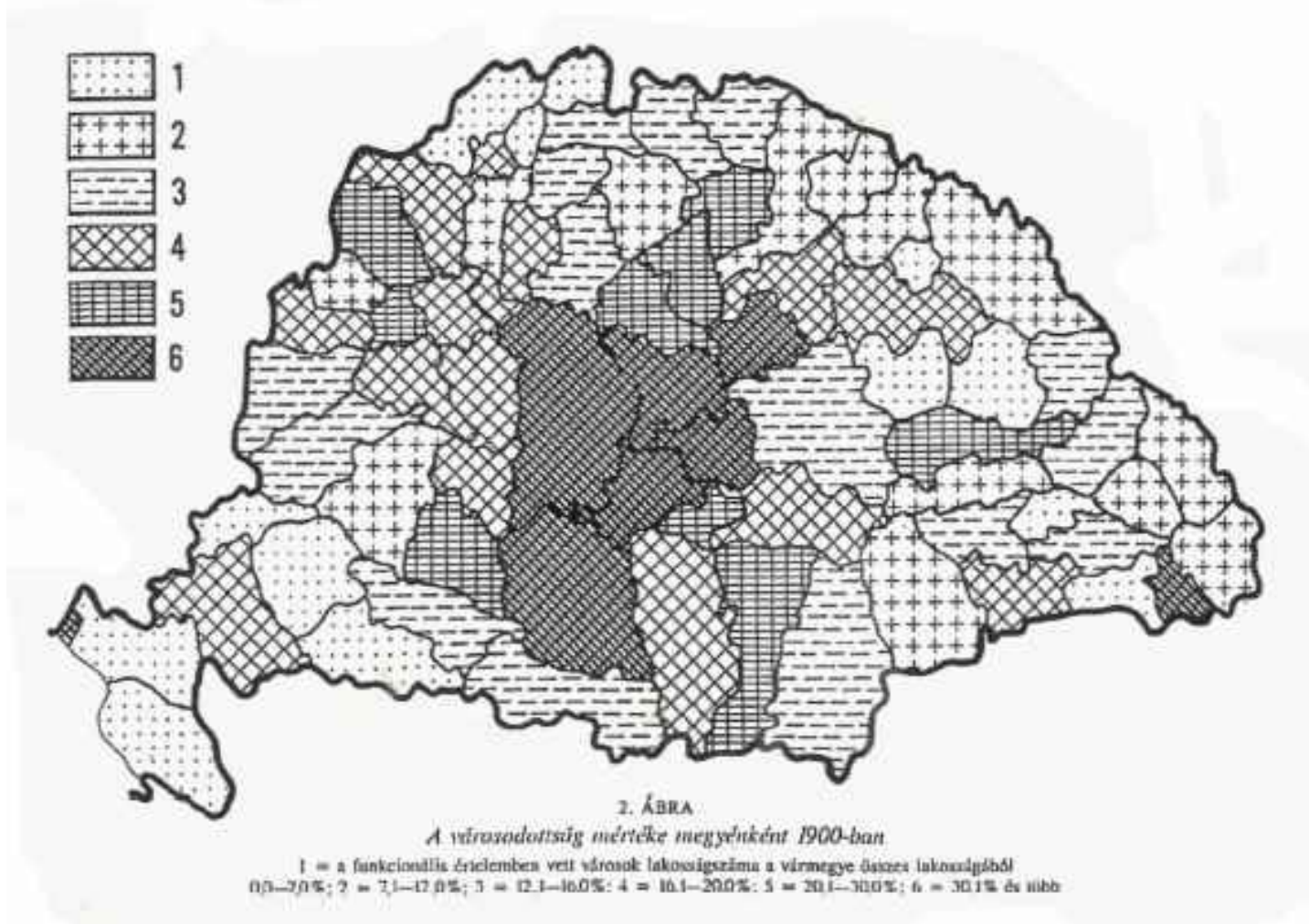
Mindazonáltal, ha a főváros 1930 körüli lakáshelyzetére vonatkozó adatokat összevetjük a többi magyarországi településével, azt látjuk, hogy Budapest lakáshelyzete a fent említett problémák és egyenetlenségek ellenére a legtöbb mérhető mutatóban sokkal jobb volt, mint a vidéki városoké, nem is beszélve a falvakról. Magasabb a két és több szobás lakások aránya, sokkal jobb azok infrastrukturális ellátottsága, és lényegesen alacsonyabb a laksűrűség Budapesten. A vidék a fővárossal szemben mindössze két szempontból van előnyben: ott gyakorlatilag nincsenek albérlők, ezen kívül a háztartások térhasználatát, mint korábban már említettük, feltételezhetően sokkal jobb. Ez azonban minden bizonnyal egyúttal egy hagyományosabb, a helyi közösség által sokkal erősebben ellenőrzött, ugyanakkor sokkal egyszerűbb és fizikailag az embert nagyobb mértékben igénybe vevő életmóddal járt együtt.

8.6. Népesség és urbanizáció.

Urbanizáció alatt a népesség sűrűn lakott körzetekbe – városokba – történő koncentrálódását értjük. A folyamat több változást, több jelenséget magában foglal: jelenti a városok számának növekedését (városodás), a városi népesség arányának gyarapodását (városiasodás), jelenti továbbá az életmód, foglalkozás és viselkedés megváltozását (urbanizálódását). Hatása közvetve a nem városi településekre is kiterjed, mivel vagy vonzza, vagy taszítja népességüket, de mindenképpen állásfoglalásra kényszeríti őket. Rövid összefoglalónkban azonban természetesen meg sem kíséreljük a kérdéskör egészének tárgyalását. Az alábbiakban csak a közvetlen demográfiai vonatkozású kérdésekkel kívánunk foglalkozni: főképp a városi és falusi népesség arányának változásával az elmúlt évszázadok során.

Nézzük meg tehát, hogy alakult fenti a Kárpát-medencében a városi és falusi népesség aránya. Ahhoz, hogy ezt megrajzolhassuk, két alapvető feltétellel kell rendelkezünk: egyrészt a mindenkori városállomány pontos adataival, másrészt a településenkénti népességszámokkal. Utóbbi lényegében a 18. század végétől rendelkezésünkre áll, bár 1857. előtti adatai egyenletlenek és nem minden alkalommal megbízhatóak.¹² Nehezebb helyzetben vagyunk viszont a városállomány meghatározásánál, mégpedig több szempontból is. Egyrészt a város közigazgatási jogi fogalom (a városi címhez rang, jogok és feladatok kötődnek), másrészt a földrajz és az urbanisztika funkcionális alapon dönti el, hogy egy település városnak nevezhető-e, vagy nem, míg a statisztika főként a jogi kategóriákhoz (esetenként a népességnagysághoz) tartja magát. A kettő nem mindig esik egybe – a jogilag városnak tekintett települések száma egyes korszakokban bővebb, másokban szűkebb, mint a funkcionális városállomány. Harmadikként jönnek mindehhez a statisztika/demográfia sajátos szempontjai: az idősoroknak homogéneknek kell lenniük, tehát az adatoknak ugyanarra a területre és ugyanazokra a településekre kellene vonatkozniuk ahhoz, hogy a változásokat világosan követhessük. De a városok kiterjedése és lélekszáma a környező települések egy részének hozzácsatolása miatt is változhatott, ráadásul a városállományba tartozó települések nem állandó részei annak. Egyesek az idők folyamán kihullanak a funkcionális értelemben vett városok közül, mások viszont bekerülnek. Ugyanez igaz a jogi városkategóriák összetételére is. Így külön ellenőrző vizsgálatok nélkül nehéz megállapítani, hogy az adatok változásában milyen mértékben játszanak közre a városállomány összetételében bekövetkezett változások (ezen belül mennyire maradnak összhangban egymással a funkcionális, valamint a jogi értelemben vett városnak tekintett települések), valamint a városok népességkoncentrációs folyamatai, és azon belül a természetes szaporulat, illetve fogyás és a különböző vándormozgalmak egymáshoz viszonyított mértéke. Egyszerűbben fogalmazva: a városi népesség növekedése milyen mértékben adódik a kiinduló városállomány lélekszám gyarapodásából, és mennyiben vezethető vissza a városok közé bevont új települések lakosságának többletére.

¹² 1785-1787-ben, majd 1851-től folyamatosan népszámlálásokra tudunk támaszkodni, de az 1851. évi népszámlálás településsoros adatai igen hiányosan maradtak ránk (pontosabban szólva eddig nem indult meg szervezett összegyűjtésük), a 18. század vége és 19. század közepe között időszakokra vonatkozóan pedig csak a római katolikus egyházi névtárak népességadatait tudjuk használni. Utóbbiak azonban a nagyobb települések esetében, ahol a népesség összeszámlálása a lelkész számára gyakran túl nagy feladatnak bizonyult, illetőleg a nem katolikus felekezetek esetében, amelyek nem mindig mutakoztak készségesnek a róluk szóló információk megadásában, sokszor pontatlan eredményekre jutottak. (A 19. század talán legtöbbet idézett amatőr statisztikusa, Fényes Elek is e forrásokra építette szinte egész munkásságát.)

8.19 térkép

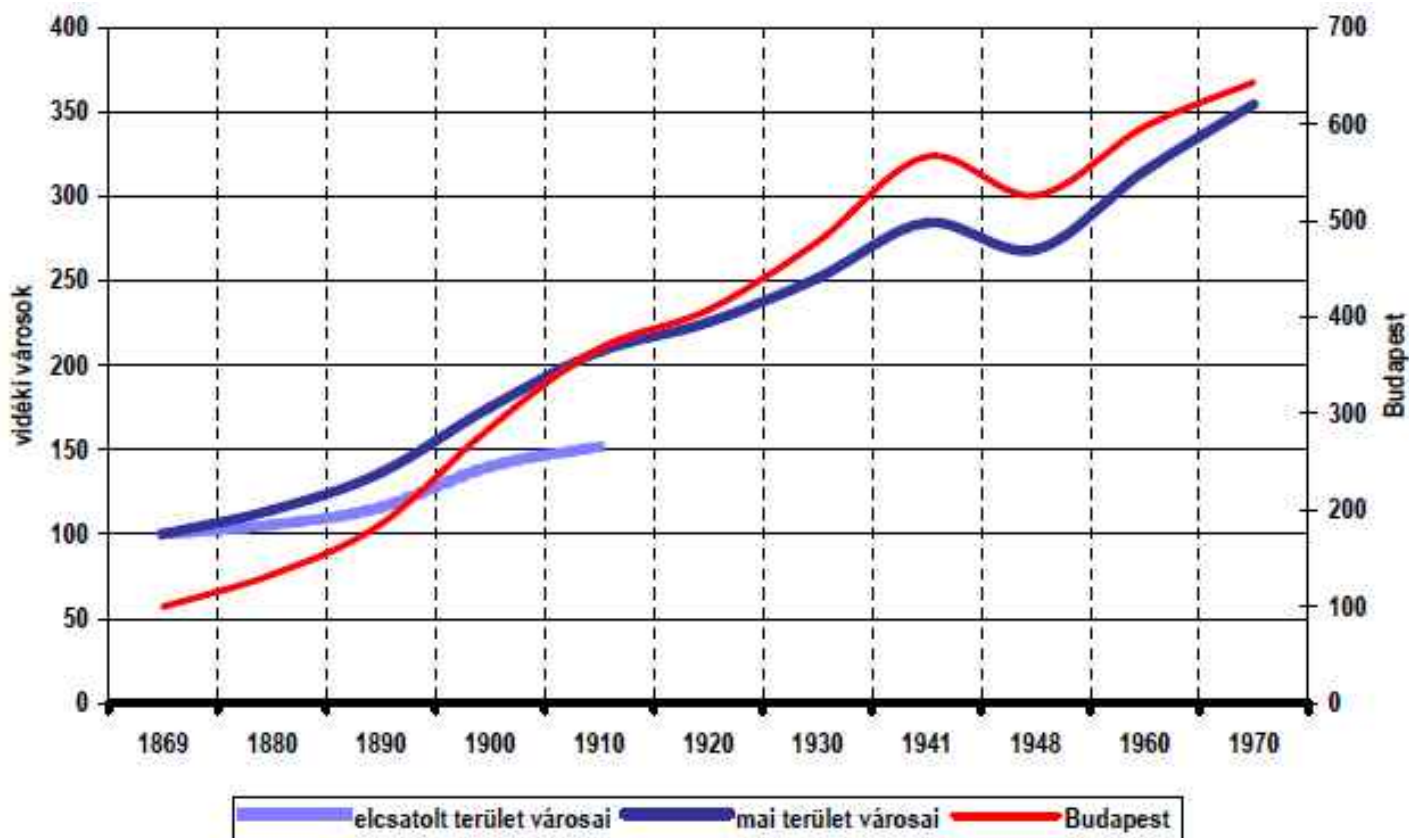
A funkcionális értelemben vett városi lakosság aránya megyénként 1900-ban

Forrás: Beluszky 1999: 157.

Külön problémát jelent, hogy a funkcionális városállomány a 20. század előtti korszakra vonatkozóan nem állapítható meg teljes pontossággal, ugyanis az egyes vizsgálatok – részben a használható források kényszere miatt – nem azonos kritériumok alapján dolgoztak, sőt a 19. század közepe előtti időszakra vonatkozóan, mint korábban már említettük, népességadataik megbízhatósága is gyakran korlátozott. Ha a városi lakosság arányát nézzük a Kárpát-medencében a 19-20. század fordulóján, akkor az első pillanatban a centrum – periféria típusú városfejlődés sejtik ki a térkép rajzolatából, ti. az, hogy Budapest és környéke a magyar városiasodás középpontja. Mint a történeti adatok mutatják, ez a késő középkor óta így is van, bár a 16-18. században egy körülbelül 200 éves törést szenvedett el a központi régió fejlődése. Ha viszont összevetjük a Beluszky Pál által készített 8.19. térképet ugyanezen szerző modernizációs zónákról készített régió rendszerével (8.3. térkép), akkor azt látjuk, hogy annak rajzolata sok tekintetben illeszkedik a városi lakosság megyei arányainak megoszlásához, de nem pontosan és nem mindenütt. A Kisalföld beleesett a modernizáció élvonalába alacsonyabb arányú városi népességgel is, míg a Tiszántúl és Brassó környéke a legnagyobb arányú városi lakosságú kategóriába tartozás ellenére sem szerepel benne. Mindez azt sejteti, hogy a megyék méretei és sajátos határvonalai, illetve az alföldi óriástelepülésekre épülő településszerkezet képes olyan városi lakosság arányokat láttatni, melyek mögött ténylegesen nincs meg minden esetben az a modernizációs háttér, melyet a szerző egyéb vizsgálataiban ki tudtak mutatni. Vagyis a városi népesség aránya, a népesség koncentrációjának nagy mértéke szükséges, de önmagában nem elégséges a magas fejlettséghez. Mindezt azért volt szükséges megjegyezni, mert hosszabb távon, más mutatók híján a történeti

vizsgálatok talán a kelletténél többször indulnak ki kizárólag a települések lélekszámának nagyságából. Persze ez némileg szükséghelyzet, mivel igen nehéz olyan komplex mutatórendszert kidolgozni – és még nehezebb hozzá forrásokat találni – amely Beluszky fent említett zónarendszerének megfelelően mondjuk a 16. vagy 18. században.

De térjünk vissza a városi és falusi népesség arányához. Ha ennek hosszabb távú alakulására vagyunk kíváncsiak, akkor a legkönnyebb megoldás mégis csak az, ha a hivatalos statisztikai adatokkal dolgozunk – az egyszerűség kedvéért ezt az utat követjük most is. Olvasónknak azonban tudatában kell lennie annak a ténynek, hogy a statisztikus mindig a jogilag hivatalosan városnak nevezett településállománnyal dolgozik, amely, mint említettük, nem teljesen azonos a funkcionális városállománnyal. Viszont egységes és hosszabb távon is összehasonlítható adatállománnyá tehető.

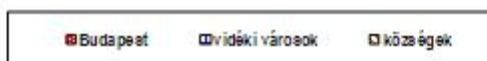
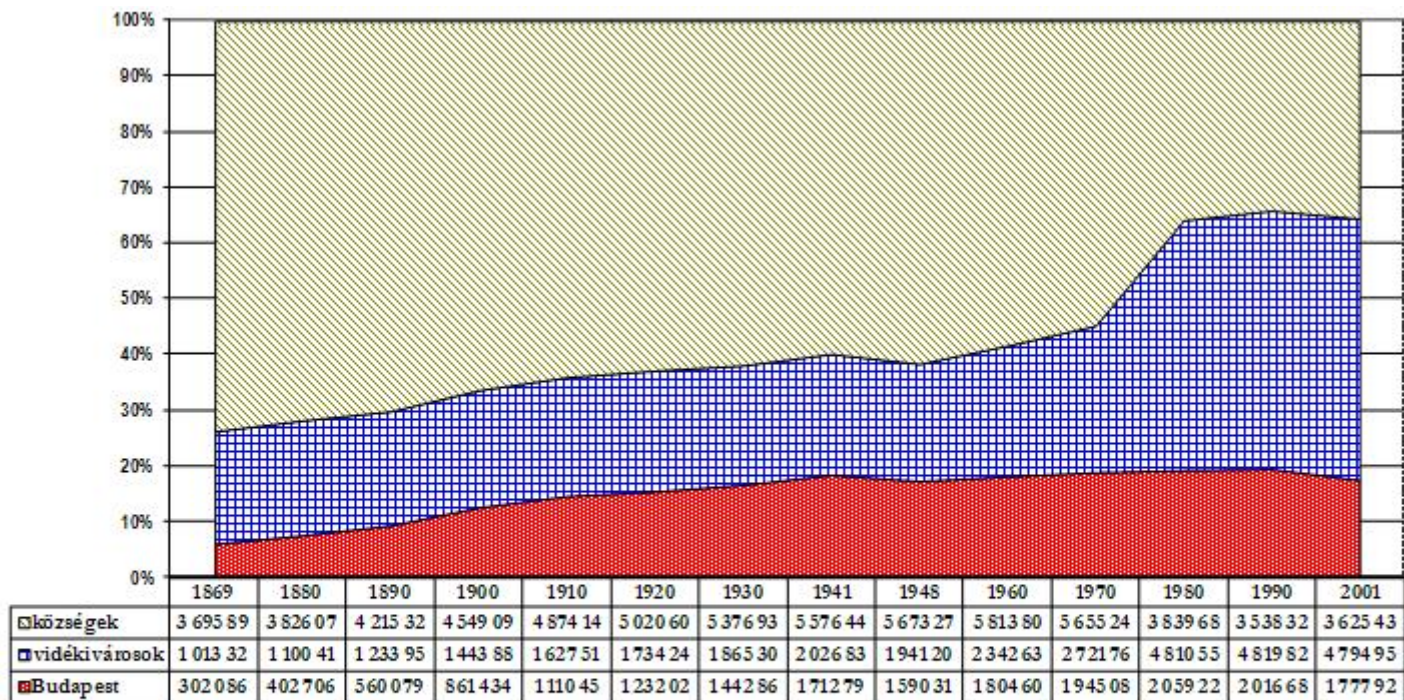

8.20 ábra

A városi népesség növekedési indexe Magyarországon (1869-1970)

Forrás: Thirring Lajos 1963: 259, Népszámlálás 1970-23: 284 után számítva

Ha a jogi értelemben vett városi népesség (a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok) alakulását nézzük a történeti és a mai Magyarország területén, akkor több tendencia is megállapítható. A legszembeütőbb talán az, hogy a mai terület sokkal erősebben városiasodik. 1869-től 1910-ig Budapest több mint három és félszeresére, a mai terület vidéki városainak népessége duplájára, míg az elcsatolt területek városai esetében mindössze 50 százalékkal nőtt. A városi népesség természetesen mindenütt gyorsabban nőtt mint a falusi – utóbbi létszáma 1869 és 1910 között mindössze 27 százalékkal gyarapodott – de a városiasodás mértéke a mai területen volt a leggyorsabb ütemű, és az adatok szerint ez egyértelműen nem egyedül Budapestnek köszönhető.

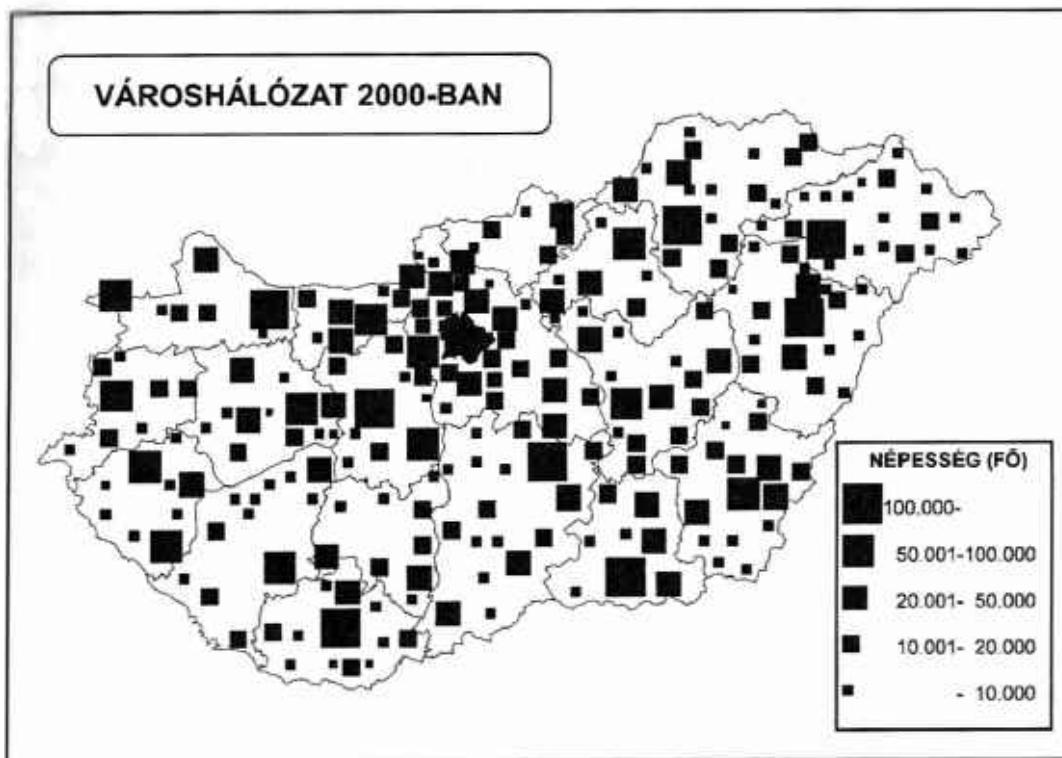
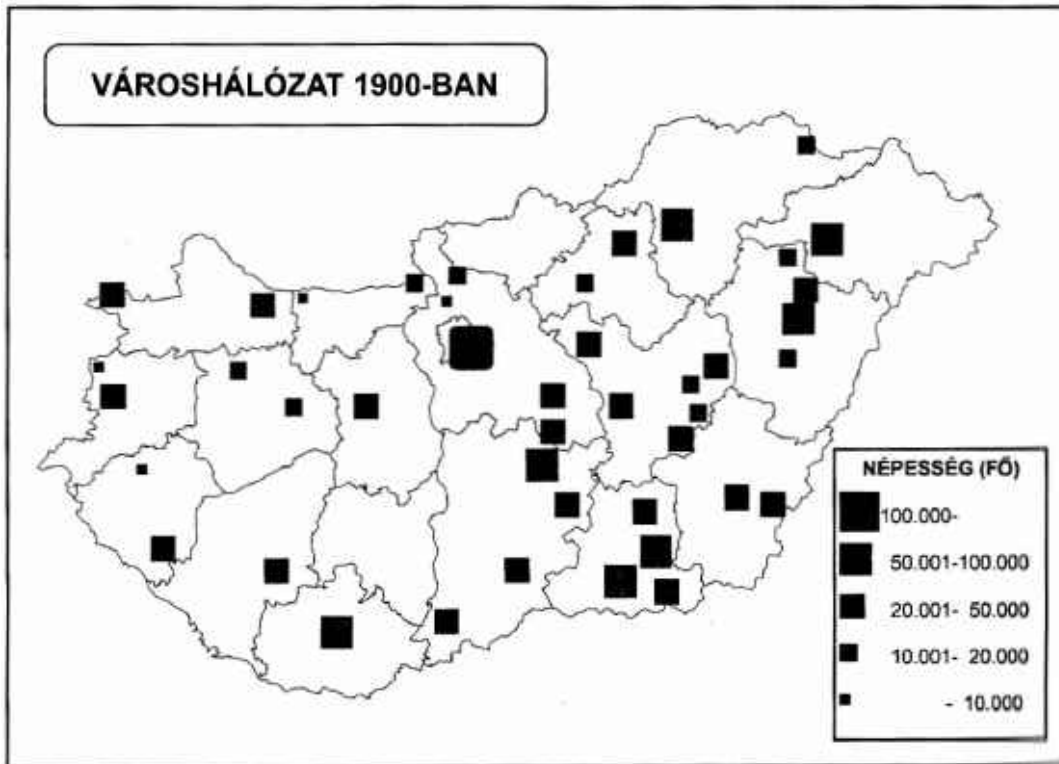

8.21 ábra

A városi és falusi népesség arányának alakulása Magyarországon 1869 és 2001 között (adattábla ezer főben)

Forrás: Népszámlálás 1970 23: 284, Népszámlálás 2001 6. Területi adatok 4.1.2. táblázat (CD Rom kiadás)

A Statisztikai Hivatal a hosszú távú népesedési trendek megvilágítása céljából a mai területére vonatkozóan 1869-ig visszamenően kiszámította a városi és falusi népesség alakulását. Az ábra az 1970-ben városként és közsékként minősített települések népességi arányának alakulását – viszonylag egyenletes növekedését – mutatja 1869 és 1970 között. Utána azonban törést látunk, mert az ábra 1980 és 2001 közötti része a 2001-ben városként minősített állomány népességének arányát mutatja. Az ábrából, illetve a rajta látható törésvonalból két következtetés vonható le: ha nem változik a városállomány, akkor 2001 körül valószínűleg nagyjából 48 – 50 százalékos arányú városi népességünk lett volna, ami európai viszonylatban alacsony aránynak számít. De miután 1986 és 2001 között a különböző kormányok gyors ütemben 143 települést hatóságilag várossá nyilvánítottak, a városi népesség aránya az évezred végén hirtelen 65 százalékra emelkedett – beléptünk a fejlett Európába.

8.22 térképek

A városhálózat változása Magyarország mai területén (1900-2001)

Forrás: Szigeti 2002: 153-155. után

Ha összevetjük egymással a városok 1900. és 2000. évi állományát, akkor jól látszik a két időszak között a különbség: 1900-ban mindössze négy 10 ezer főnél kevesebb lakosú városunk volt: Zalaegerszeg, Kőszeg, Szentendre és Komárom. Ebből kettő történeti múltja, illetve közigazgatási szerepe miatt élt a városi ranggal, Új Komárom a Trianonban elcsatolt város státusát őrizte tovább, egyedül Szentendre városi léte az, amely nem támasztható alá egyértelműen.¹³ Ha viszont szembesítjük az 1900. évi városadatokkal az évezred végi állapotokat, akkor azt látjuk, hogy az előbb említett négy kisváros népessége jóval 10 ezer fölé nőtt, viszont több mint 100 tízezernél kevesebb lakossal bíró település kapott városi rangot 1986 és 2001 között. Közülük 34 az ötezres határt sem érte el, és több tucat szinte semmiféle komolyabb, környezetére kiható központi funkcióval nem rendelkezik. (Városi címeket lehet osztogatni, városi funkciókat azonban nem igazán.) Viszont minden NUTS 2 és a legtöbb NUTS 3 régióknak elérte az 50 százalékos városi népesség arányt, még Szabolcs-Szatmár-Bereg városi népessége is 47 százalékra emelkedett.¹⁴

Ha megpróbáljuk értelmezni a mai Magyarország településállományát, illetőleg a városokat a népesség megoszlása szempontjából a 20. század második felére vonatkozóan, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg. Az egész állományon belül a főváros nyomasztó fölényben van. Összesen 8 nagyobb vidéki város (Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs, Győr, Kecskemét, Nyíregyháza és Székesfehérvár) népessége haladja meg a 100 ezer főt, de közülük mindössze Debrecen és vonzáskörzete lépi túl a 300 ezer főt, a többi 150-250 ezer között mozog. Ezzel szemben Budapest körül egy európai szempontból is számító 2,5 milliós agglomeráció alakult ki, mely az ország területének nem egészen 2 százalékán az összlakosság negyedrészt tömöríti, a betöltött funkciók és szerepkörök tekintetében pedig ennél jóval nagyobb a központi terület súlya.

Van egy tucatnyi 50–100 ezer lakosú középvárosunk, ezek kétharmada a Dunántúlon található (további három az Alföldön, és mindössze egyetlen Észak-Magyarországon). A kisvárosi hálózat is főként a Dunántúlon tűnik dinamikusnak – bár papíron behálózza az egész országot. Az ország keleti felében ténylegesen jól működő állományuk azonban kisebb, sokuk stagnál vagy éppen hanyatló állapotban van.

A városi településállomány kiegyensúlyozatlanságát mutatja, hogy több mint 80 ide tartozó település tulajdonképpen csak „kvázi központnak” nevezhető. Szerény központi funkciókkal rendelkeznek, többségük átmeneti helyzetben van a falu és a város között. Számuk különösen magas az Alföldön, hisz itt több mint felük e kategóriába sorolható. Nem ritka az a helyzet, hogy egymással szomszédos települések az idők folyamán jelentős lakosságszámra tettek szert, majd megszerezték a városi jogállást. Közelségük miatt viszont megoszlottak közöttük a betölthető központi funkciók, így egyikük sem tudott magasabb városi szintre kerülni. Vagyis egyetlen középfokú központ helyett az adott területen 4-5 alsó fokú, illetve kvázi központ próbál megélni egymás közelében.

Összességében a 19-20. századi magyar urbanizáció jelentős megkésettséget mutat a nyugat-európaihoz képest. Csak a közelmúltban lépett abba a szakaszba, amely Nyugat-Európában már az 1960-as évek végén befejeződött: a népesség megoszlás egyenletesebbé válásának állapotába, vagyis a relatív népesség-dekoncentrációba. Kiepült, illetve bővülőben van a kisvárosi hálózat, miközben a nagyobb városok növekedése lassul, vagy népességük éppenséggel csökkenni kezd. Ennek következtében a népesség megoszlása nem csak arányosabb lesz, hanem az urbanizált terek kiterjedéséhez vezet. A hazai urbanizáció fáziseltolódását jelzi továbbá, hogy a szuburbanizáció (a városokból az elővárosokba/kertvárosokba történő kitelepedés) folyamata kezdetleges állapotban van, jelentős mértékűnek csak a budapesti agglomerációban nevezhető. Végül, de nem utolsó sorban sajátos jellemvonása a hazai urbanizációnak, hogy alakulását lényegében az egész 20. század folyamán jelentős, esetenként meghatározó mértékben befolyásolták a politika, a mindenkori államhatalom intézkedései. (Dövényi 2002: 239-241 után).

¹³ Bár funkcionálisan persze még több alföldi óriástelepülés város létét kérdőjelezhetnénk meg, de ebbe most nem megyünk bele. A kérdést a településföldrajz művelőire hagyjuk.

¹⁴ A kérdés kutatója úgy látja, hogy a városossá nyilvánítások jelentős része 1986-tól kezdve jelentős részben politikai motiváltság alapján történt, mivel a városi rang immár semmiféle anyagi előnnyel nem járt, szemben, mondjuk az 1950-es évekkel. Viszont sokak számára presztízs-kérdés volt és többségükben „kedvezően befolyásolta a közhangulatot” (Szigeti 2002: 175-177.), ami egyetlen választásra készülő kormány számára sem látszott lényegtelennek.

8.7. Demográfiai különbségek településtípusok szerint

Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy az iparosítás előtt a falvak és városok demográfiai jellemzői másképp alakultak. Nem pusztán arról van szó, hogy egy-egy faluban kis számú ember, alacsony sűrűségben élt, szemben a sok embert zsúfolt körülmények között tartalmazó városokkal, hanem a két településtípus demográfiai mutatói és folyamatai is eltértek egymástól. A falvak halandósága például alacsonyabb, népességnövekedése gyorsabb volt, mint a folyamatos vándormozgalmak, a zsúfoltság és a rossz higiéniai viszonyok közepette nagyobb fertőzés- illetve megbetegedés veszélyének kitett városoké. Egyes városok népességszámát az újkorban már csak a folyamatos bevándorlás segítségével lehetett fenntartani. (Utalunk a "városi temető" jelenségére és a településtípusok közötti halandósági különbségekre, melyet az 5. fejezetben részletesebben tárgyaltunk.)

Nézzük meg, hogyan tükröződnek a településállomány különböző kategóriái a konkrét demográfiai mutatókban, másként fogalmazva milyen különbségek találhatók az egyes településtípusok demográfiai karaktere között.

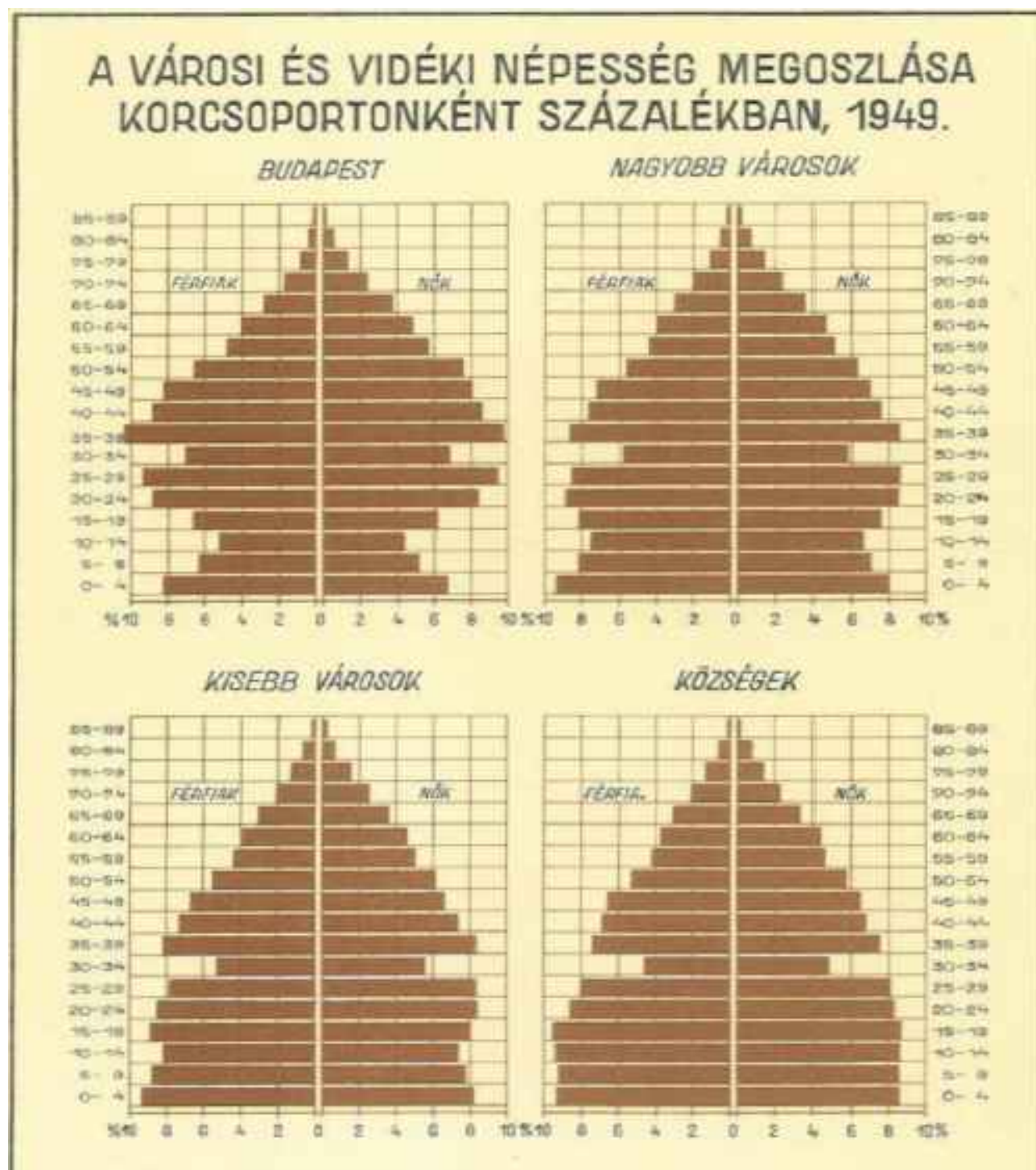
8.23. táblázat - A települések népesedési jellemzői nagyságkategóriák szerint (1949)

Lélekszám	Települések száma	népességszám	népsűrűség km ²	1000 férfira jut nő	15 év alattiak aránya	Mezőgazdasági keresők aránya
-499	17,6	2,1	46,1	1035	25,1	81,7
500-999	27,1	6,9	56,4	1043	26,4	78,3
1000-1999	26,6	13,0	61,3	1042	27,0	73,0
2000-2999	11,2	9,5	67,8	1051	27,4	71,5
3000-4999	9,1	12,2	76,2	1046	27,5	67,2
5000-9999	5,1	12,2	90,2	1051	27,0	58,6
10000-19999	2,0	9,4	109,0	1079	26,6	51,3
20000-49999	1,0	11,0	145,9	1091	24,0	36,5
50000-99999	0,2	3,9	290,0	1119	23,1	22,1
100000-150000	0,1	2,5	201,6	1086	24,3	14,8
Budapest	0,0	17,3	3049,1	1186	18,0	1,5
Összesen	100,0	100,0	99,0	1081	24,9	36,7

Forrás: Népszámlálás 1949 12: 177-182, 206.

A 20. század közepi állapotokból indulunk ki, melyek viszonylag jól dokumentálhatóak, ugyanakkor sok tekintetben még közel állnak az első világháború előtti viszonyokhoz. A nyugat-európai várostörténetben egyrészt a 10 ezer fő feletti településeket, újabban a 200 fő/km²-nél magasabb sűrűségű területeket szokták városnak, urbánusnak tekinteni. Az 1949-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon ez a váltás valahol a 20-50 ezer fős települések környékére tehető – ami bizonyára összefügghet az Alföld nagy lélekszámú, de jelentős mértékben falusias viszonyok között élő óriástelepüléseinek visszahúzó súlyával. Ez az a választóhatár, ahol jelentősen mértékben megváltozik a népesség számos jellemzője. A foglalkozási szerkezetben egyre kisebb a mezőgazdasághoz való kötődés, magasabb lesz a nők és alacsonyabb a 15 éven

aluliak aránya, ami a városiasabb települések népességszerkezetének öregedés irányába történő eltolódásával magyarázható. Természetesen, ahogy megyünk feljebb a népességszám kategóriákon, úgy növekszik a települések népsűrűsége is.¹⁵

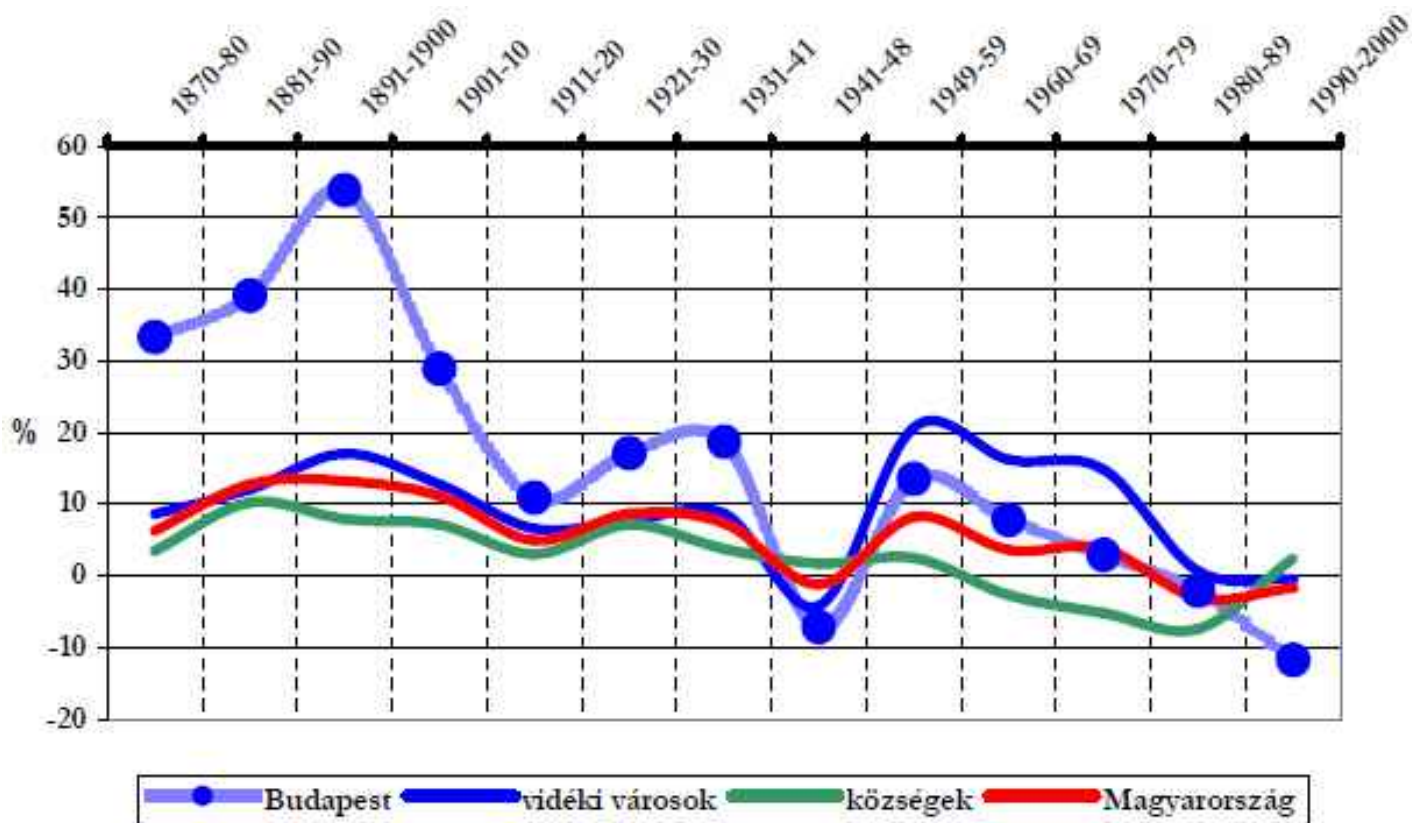
8.24 ábra

A korszerkezetek eltérései településtípusonként

Forrás: Népszámlálás 1949 9.: 63* grafikai tábla

¹⁵ A 100 ezer fő feletti népességekategória e tekintetben megtévesztő, mert mindössze a 482 fő/km²-es sűrűségű Miskolcból, és a 123 fő/km²-es Debrecenből áll – utóbbi nagy határa és akkor 20 százalékos külterületi lakossága lerontja ezt a mutatót.

A korfák tanúsága szerint azonban igazán markánsan a főváros népessége különbözik a többi településétől. A korszerkezet eltérései alátámasztják azt a vélekedést, hogy a 20. század első felében Budapest volt lényegében az egyetlen, amely szinte lemaradás nélkül követte a nyugat-európai népesedési trendeket. (Ami persze ebben az esetben, az öregedés és a természetes fogyás felé mutató korfa képében egyáltalán nem mondható pozitív jellemvonásnak.) A falvak és a kis- és középvárosok közelebb állnak egymáshoz, mint Budapesthez, illetve közelebb állnak az 1900. mint a 2000. év körüli állapotokhoz.

8.25 ábra

Az egyes településtípusok népességének változása 1870 és 2001 között

Forrás: Népszámlálás 1970 23: 284, Népszámlálás 2001 6. Területi adatok 4.1.2. táblázat (CD Rom kiadás)

Ha a különböző típusú települések népességszámának növekedését nézzük az elmúlt közel másfél évszázad folyamán, mely végül is tömör összegzése a különböző népesedési folyamatok végeredményének, akkor az ábrát két részre kell osztanunk. Lényegében az 1940-es évekig a falvak és a vidéki városok egymáshoz közelálló léptékben, míg a főváros nagyon eltérő módon reagált a 20. század első felére. A görbék ritmusa nagyjából azonos: határozott emelkedés a 19. század végéig, majd azt követően hanyatlás 1920-ig. Ezt az 1920-1930-as években ismét emelkedés követi, de már jóval kisebb mértékben, mint a dualizmus időszakában, majd az 1940-es években minden településtípus népesedési válságba kerül. A 20. század közepéig azonban Budapest népességi változásai mindig nagyságrendekkel erősebbek – nagyobb a felívelés, de nagyobbak a visszaesések is, míg a falvak és a vidéki városok népesedése végig visszafogottabb, ha úgy tetszik, harmonikusabb. A század második felében azonban megváltozik a helyzet. Nem függetlenül az állami beavatkozásoktól, a népességi folyamatok dinamizmusa tekintetében a vidéki városok kerülnek az élre, míg a korszak népesedése az 1960-as évektől a negatív zónába – a népességfogyásba – megy át, nem utolsó sorban a még mindig jelentős arányt képviselő falusi népesség csökkenése miatt. A népességcsökkenés folyamatát a főváros csak az 1980-as évektől követi, a vidéki városok pedig a se nem növekedés, se nem csökkenés szűk mezsgyéjén egyensúlyoznak. Az évezred végén Budapest népességcsökkenése tovább folytatódik, míg a községek körében ismét némi népességnövekedést tapasztalunk – minden valószínűség szerint nem függetlenül a főként Budapest környékén beindult szuburbanizációs folyamatoktól. (Jóval kisebb mértékben ugyan, de hasonló jelenségek

figyelhetők meg Miskolc, Pécs, Győr, Szombathely és Debrecen térségében is. Jelentősebb agglomerálódás mutatkozik továbbá a Balaton, a Duna-mente és Veszprém környékén.)

Mint korábban említettük, a fentiek a népesedési folyamatok összegzését jelentik. Ha csak egy-két jelenség – a termékenység, vagy a természetes szaporulat – mértékét tekintenénk, akkor más térbeli rajzolatot kapnánk, viszont, mint azt már korábban többször is említettük, az ország keleti fele évszázadok óta magasabb termékenységi szintet produkál. A halandóság tekintetében viszont a 20. században már a nagyobb városok vannak jobb helyzetben. Úgy tűnik azonban, hogy a 20. század második felében már főként a vándorlási folyamatok döntik el egy-egy régió, illetőleg egy-egy településtípus népességének alakulását.

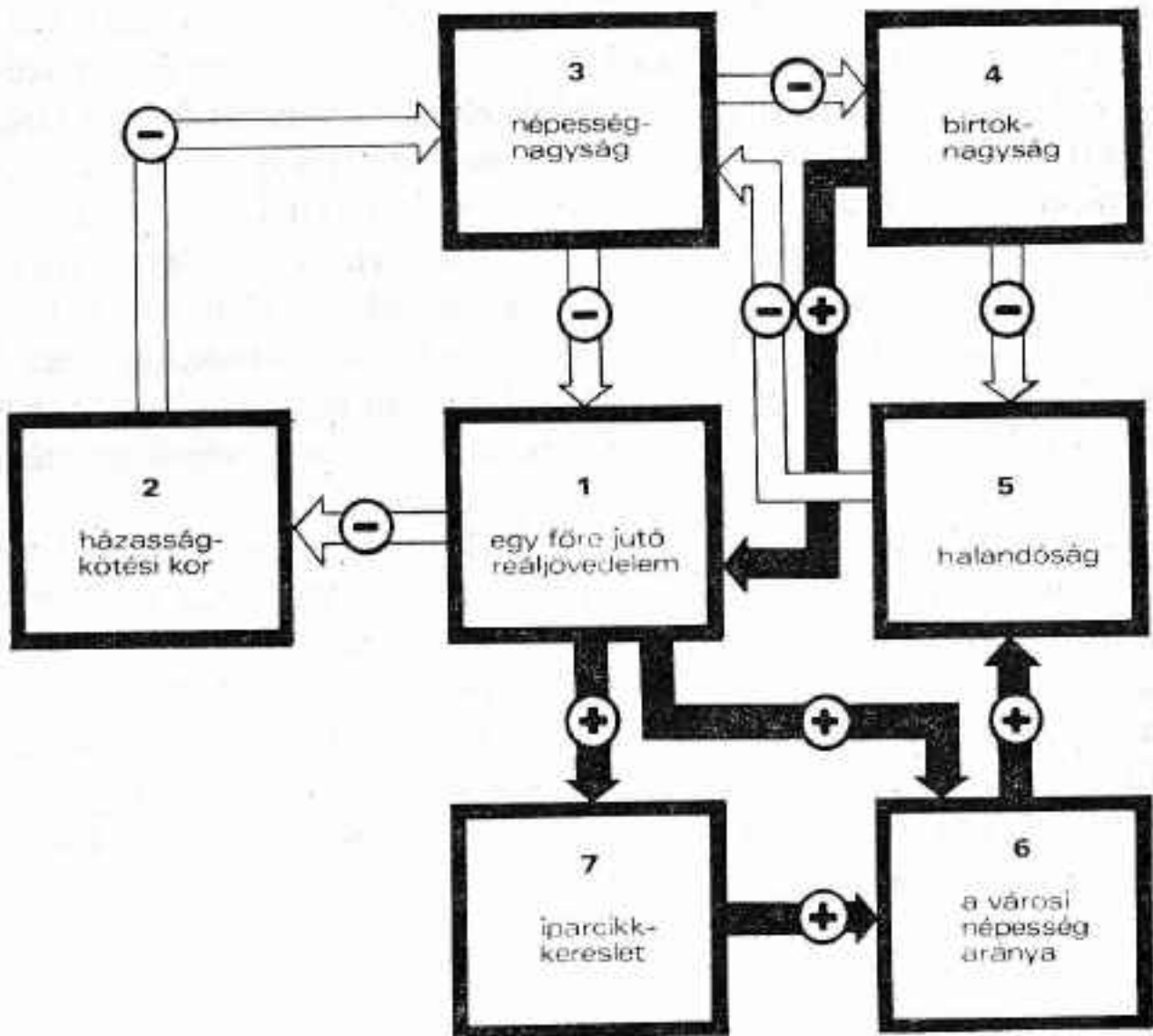
8.8. Összefoglaló

1. A történeti demográfia a népesség térbeliségét főként annak területi megoszlása (sűrűsége), valamint a népesedési folyamatok alakulásának regionális, illetve településkategóriák szerinti különbsége formájában vizsgálja;
2. A térbeli megoszlást és a népesség térbeli szerveződését a leggyakrabban a természetföldrajzi és gazdasági régiók megrajzolásának segítségével szoktuk ábrázolni. Előbbi főként az iparosítás előtti állapotok esetében fontos, amikor a gazdaság és társadalom életében még a természeti körülmények által döntően meghatározott hagyományos mezőgazdaság dominál;
3. A Kárpát medence népsűrűsége a középkor végén három területi koncentrációt mutatott: Buda város környékét, Szlavóniát és az erdélyi medence déli részét. A török hódoltság alatt ez a kép megváltozott – a sűrűbb népességű tájak immár a törököktől nem háborított nyugati határ mentén találhatóak. A 18-19. század folyamán, amikor az újratelepülési folyamatok lejátszódtak, nem pontosan a középkori viszonyok rekonstruálódtak. A nyugati határszél fontosságát megtartotta, Pest-Buda és környéke centrumszerepe újraépült, Szlavónia és az erdélyi medence viszonylagos fontossága azonban csökkent. A Kárpát medence első világháború utáni új határai között a mai Magyarország területén belül a főváros körüli központi régió, mint népességi centrum szerepe még tovább növekedett;
4. A Kárpát medence népességének döntő többsége falun élt egészen az első világháborúig. A falurendszer extenzív terjeszkedése a peremvidékeken egészen a 19. század közepéig tartott, de kialakulása a nyugati sávban lényegében már a középkor végére befejeződött. A 18. század végéig a települések 60 százaléka 500 főnél kisebb lakossággal rendelkezett, de az aprófalvak népességi szerepe a 20. század elejére jelentéktelenné vált. Sajátos szerepet játszott a magyar településfejlődésben a 16-18. század során kialakult tanyarendszer, a 20. század elején a népesség ötöde „külterületi lakos”;
5. Az első világháború után a településrendszer teljesen átalakul: a megkisebbedett területen nő Budapest súlya és viszonylag nagyobb jelentőséget kap a tanyarendszer is, a régi regionális központok többsége viszont az új határokon túlra kerül;
6. A második világháború után ismét új fejezet kezdődik a magyar településfejlődésben, melyre a továbbiakban az erőteljes állami beavatkozás lesz a jellemző. Az 1960-as évek után a tanyarendszert fokozatosan felszámolják, míg a városfejlődést – párhuzamosan az erőltetett iparosítással – a politika igyekszik gyorsítani. Ezzel együtt a településállomány változásának megmaradt a maga önmozgása, melynek a népességkoncentráció – a nagyobb településekbe való tömörülés – lesz az egyik fő jellemzője. Manapság már a népesség 60 százaléka 10 ezernél népesebb településeken él, de a korábban mesterségesen felfuttatott ipari városok nagy része számottevő arányú népességvesztést szenvedett el az utóbbi évtizedekben;
7. A lakásviszonyok egészen a 20. század közepéig elmaradottnak mondhatók. Dominálnak az egyszobás lakások, Budapest kivételével igen alacsony a megfelelő infrastruktúrával – vízvezetékkel, fürdőszobával, vízöblítéses WC-vel – rendelkező lakások aránya. Közelebbről nézve az egységesen jónak mondható mutatókkal rendelkező főváros adatai mögött is erős a szórás a különböző kerületek, illetve a különböző társadalmi rétegek lakásmérete és felszereltsége között;
8. Az első világháború utáni békeszerződések a Kárpát medence viszonylag legvárosiasabb részét hagyták meg Magyarországnak, mely a 20. században folyamatosan fejlődött tovább. A városok számát 1986-tól kezdve a politika mesterségesen felduzzasztotta, de nem tudta ezzel lényegesen csökkenteni a hazai urbanizáció Nyugat-Európához viszonyított visszamaradottságát. Jelenleg is hiányos az életképes kisvárosok állománya és viszonylag gyenge a szuburbanizáció is;
9. A különböző településtípusok sok tekintetben eltérő demográfiai mutatókkal jellemezhetők. A főváros, a vidéki városok és községek növekedése és népességcsökkenése nem teljesen azonos mintákat követ.

9. Népeség – gazdaság – társadalom

9.1. Bevezető

A népeség és a gazdaság alapvető összefüggése két tételben fogalmazható meg. Egyrészt a gazdasági jelenségeket a népeség produkálja (termel, fogyaszt, megtakarít, beruház, stb.) másrészt e folyamatok végső célja a népeség szükségleteinek kielégítése. Egyszerűbben fogalmazva: a gazdasági folyamatok minden egyes szakaszában jelen van a népeség, vagy mint fogyasztó, vagy mint termelő (munkaerő). Ebből azonban egyúttal az is következik, hogy a népeség nagysága, szerkezete, illetve a népesedési folyamatok hol kisebb, hol nagyobb mértékben, hol közvetlenül, hol közvetve, áttételeken keresztül hatnak a gazdasági folyamatokra, és viszont. Vagyis a hatások kölcsönösek.

9.1 ábra

Wrigley modellje a népeség, a gazdaság és a társadalom közötti kapcsolatokról

Forrás: Wrigley 1973: 104 után

A helyzet azonban talán ennél is bonyolultabb. Anthony Wrigley az iparosítás előtti világ – tegyük hozzá, leegyszerűsített – modelljén bemutatja angol példákban leszárt következtetéseit, hogyan hat egymásra a gazdasági kereslet, az egy főre jutó reáljövedelem, valamint a házasodási kor, a halandóság és a népesség nagysága. Az ábráján azonban megjelenik két további elem is, mely az összefüggések harmadik dimenziója, a társadalom felé mutat: a birtoknagyság és a városi népesség aránya. Az ábra kétféleképpen értelmezhető. Makroszinten azt jelzi, hogy mind a népesedési, mind a gazdasági folyamatok gyakorta társadalmi áttételeken keresztül realizálódnak, mikroszinten pedig néhány kiemelt folyamatsort mutat be. Az egyik egy pozitív visszacsatolási sor: a birtoknagyság növeli a reáljövedelmet, utóbbi az iparcikkek iránti keresletet. Mind a kettő abba az irányba hat, hogy növekedjen a városi népesség. Itt azonban a hatások keresztezik egymást: a városiak növekvő aránya rontja (növeli) a halandóságot, míg a birtoknagyság növekedése csökkenti azt, javítva az életésélyeket. Van ugyanakkor egy negatív visszacsatolási sorunk is, mely a centrális helyzetben levő jövedelemből indul ki: a növekvő reáljövedelem csökkenti a házasodási kort, a korábbi házasodás pedig az emelkedő születésszámon keresztül növeli a népesség nagyságát. A növekvő népesség viszont csökkenti a birtokok méretét, a szegényedés (birtokaprózódás) növeli a halandóságot, a halandóság emelkedése pedig ismét a népességszám süllyedése irányába hat. Tehát az ábrán centrális helyzetben levő jövedelem kétarcúan viselkedik: közvetve, áttételeken (a házasodáson és a halandóságon) keresztül növelheti és csökkentheti is a népesség nagyságát. Szerző magyarázatában két dolgot emel ki: egyrészt hangsúlyozza azt, hogy az ábra leegyszerűsít, például általában beszél reáljövedelmekről, holott a társadalmi csoportok nem azonos pozícióban helyezkednek el, például a gabonaár emelkedése termelőjük jövedelmét növeli, viszont az iparból élő (a gabonát vásárolni kényszerülő) fogyasztókéét csökkenti. Másrészt hangsúlyozza azt, hogy a visszacsatolások előjelei hosszabb távon nem mondhatók stabilnak, ellenkezőjükre is változhatnak, hisz az ipari forradalom előtt minden gazdasági növekedés félbeszakadt, mielőtt önfenntartó folyamattá válhatott volna, mint ahogy a népességszám alakulása sem mutatott egyértelmű trendeket a demográfiai átmenet előtt, inkább hullámzással volt leírható. (Wrigley 1973: 104-106). Tehát a kapcsolatrendszer nem csak bonyolult, hanem hajlamos a változásokra, sőt esetenként instabilnak is nevezhető.

Röviden summázva a fentieket: a gazdaságot, a társadalmat, és a népességet egységes egészként, rendszerként kell(ene) szemlélnünk, amelyeknek megvannak a saját folyamataik, de hatnak egymásra és összefüggenek egymással. A honi kutatások – s talán nem csak a honiak – azonban nem adnak elégséges információt ahhoz, hogy az egész rendszert konkrét adatok segítségével modellezzük. Jobb híján tehát az alábbiakban a demográfiai jelenségekkel kapcsolatban próbáljuk meg az összefüggésrendszer néhány elemét bemutatni. Konkrétan a gazdasági és népességi folyamatok kapcsolatát, a szükséglet és fogyasztás néhány demográfiai összefüggését, a népesség gazdasági aktivitásának alakulását, valamint a demográfiai magatartás, illetve a demográfiai mutatók társadalmi különbségeire vonatkozóan ismertetünk néhány jellemzőt és a változásokat mutató idősort.

9.2. A gazdaság és a demográfia összefüggésének vázlatja

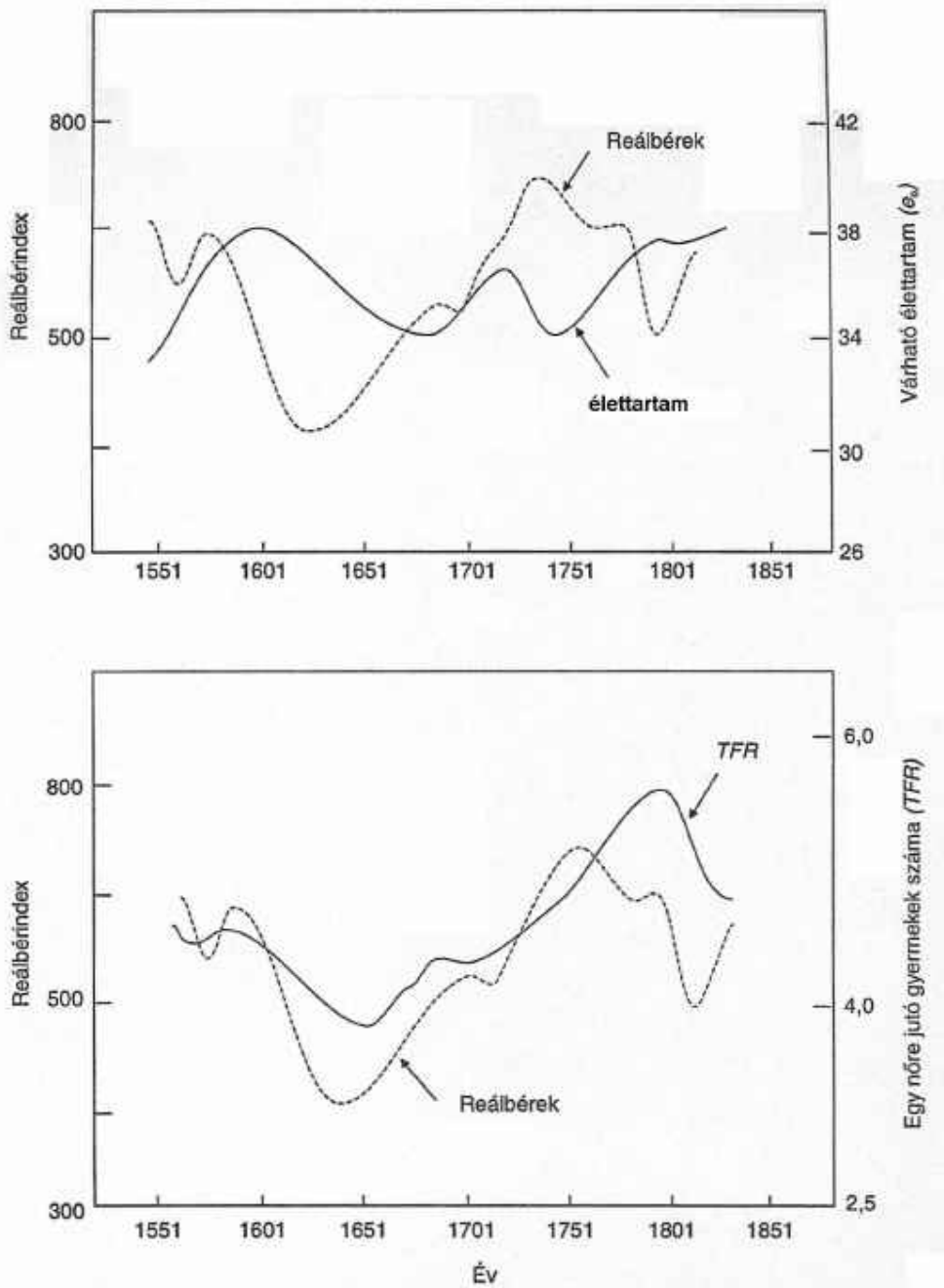
A gazdasági és demográfiai jelenségek egymással több téren is kölcsönhatásban állnak. Egyrészt a népesség száma, kor-, nem és családi állapot szerinti megoszlása gazdasági jelentőséggel is bír. Másrészt egyes demográfiai fogalmakat a gyakorlatban részben a gazdasági szemlélet alapján alakítanak ki (például tankötelezettség, vagy a nyugdíjba menetel korhatára). A népesség egésze és annak különféle ismérvek szerinti összetétele meghatároz gazdasági jelenségeket, ugyanakkor utóbbiak hatását is magán viseli – tulajdonképpen a kölcsönhatások olyan egymásba illeszkedő köreivel állunk szemben, ahol az egyik vagy másik körbe tartozó jelenség egyidejűleg ok és okozat is.

Az elemzés és a bemutatás minden fázisában természetesen nem tudjuk megjeleníteni ezt a komplexitást. Célszerű inkább két részre bontani a népesség és a gazdaság összefüggésrendszerének elemzését: először a gazdaság népesedési folyamatokra gyakorolt hatását próbáljuk bemutatni, majd ezt követően foglalkozunk a népességszerkezet és a népesedési folyamatok gazdaságra gyakorolt hatásával.

A gazdaság népességre gyakorolt hatása

Különösen az iparosítás előtti korszakban (de sokszor a mai harmadik világban is) a népességfejlődést meghatározzák, vagy legalább is korlátok közé szorítják a rendelkezésre álló anyagi javak, elsősorban a táplálék mennyisége. Ilyen direkt

hatás azonban csak ritkán figyelhető meg, valójában a gazdaság főként társadalmi és kulturális tényezők közvetítésével fejt ki hatását a népesedési folyamatokra. Emellett a hatások térben és időben inkább tendenciaszerűen érvényesülnek. Az sem biztos, hogy az egy főre eső jövedelem növekedése teljesen azonos hatást vált ki minden korban, minden népességben és minden kultúrában. Esetünkben azonban talán a legfontosabbnak a hatások időbeli alakulásának bemutatását tekintjük. Nézzünk erre egy példát.

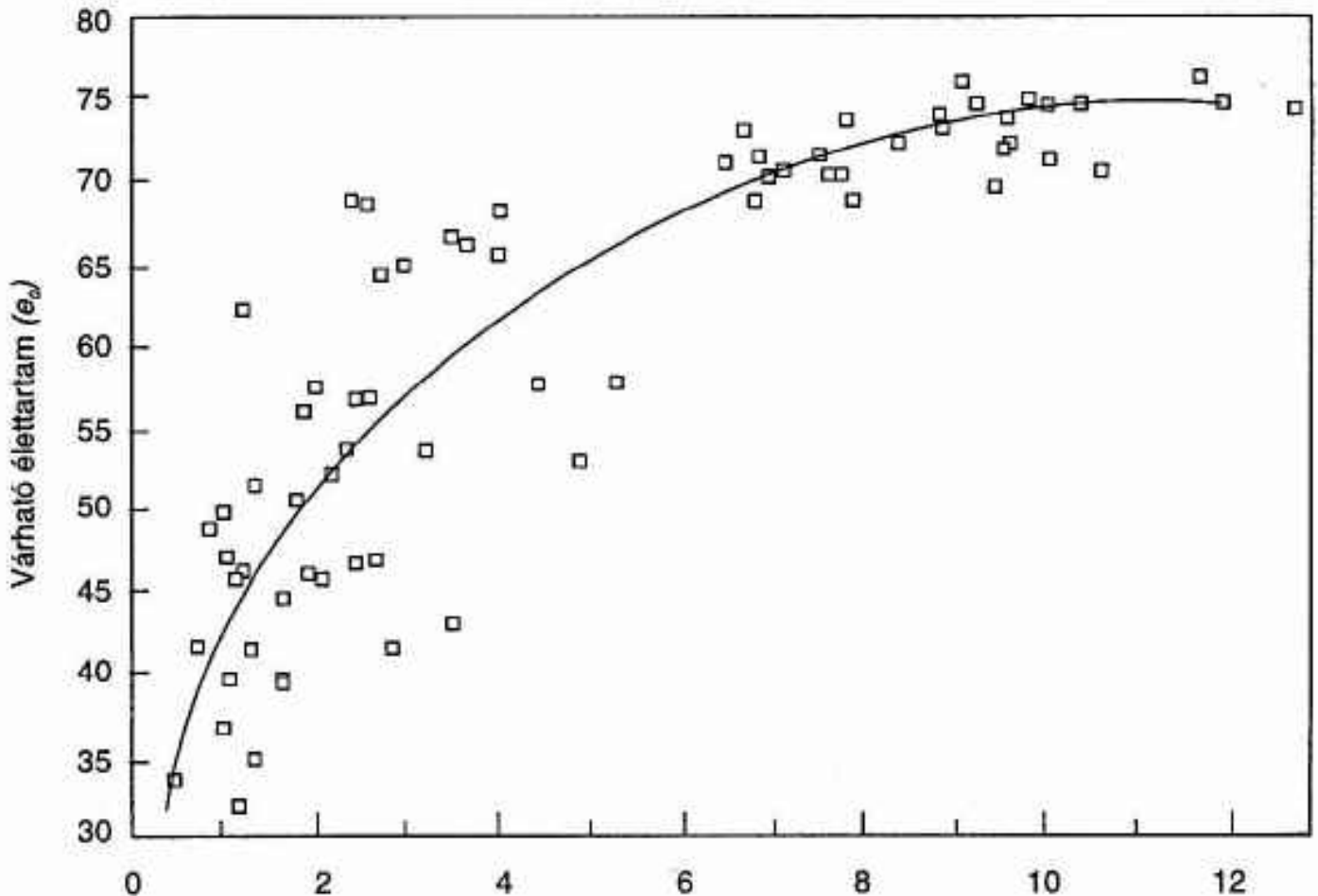

9.2 ábra

Wrigley és Schofield (1981) modellje a termékenység, a várható élettartam és a reálbérek összefüggéséről az iparosítás előtti Angliában

Forrás: Livi-Bacci 1999: 109 után

Wrigley és Schofield úttörő munkája, mely Anglia 16. század közepétől 19. század közepéig tartó népességtörténetét dolgozta fel, az ábrákon látható hosszú távú összefüggéseket mutatja ki a reálbérek és a népmozgalom alakulása között. Az ábrák egyértelműen azt jelzik, hogy Angliában a 16. és 19. század közötti időszakban a reálbérek a várható élettartam alakulása között gyakorlatilag nincs összefüggés, vagyis az iparosítás előtti korszakban a halandóság még kevésbé függ az életszínvontól, mint egyéb, nem gazdasági jellegű tényezőktől (járványok kitörésétől, a megbetegedés/fertőződések esélyétől, melyeket inkább a higiénia és óvatosság, mint a jómód befolyásol). Az ábra-pár alsó fele, mely a reálbérek és a teljes termékenységi arányszám (TFR) viszonyát mutatja, az előbbitől eltérően alakul: a termékenység némi csúszással követi a reálbérek alakulását. Utóbbi viselkedése valószínűleg a házasságkötések számának alakulására vezethető vissza, mely akkoriban szoros kapcsolatban állt az életszínvonal alakulásával.

9.3 ábra

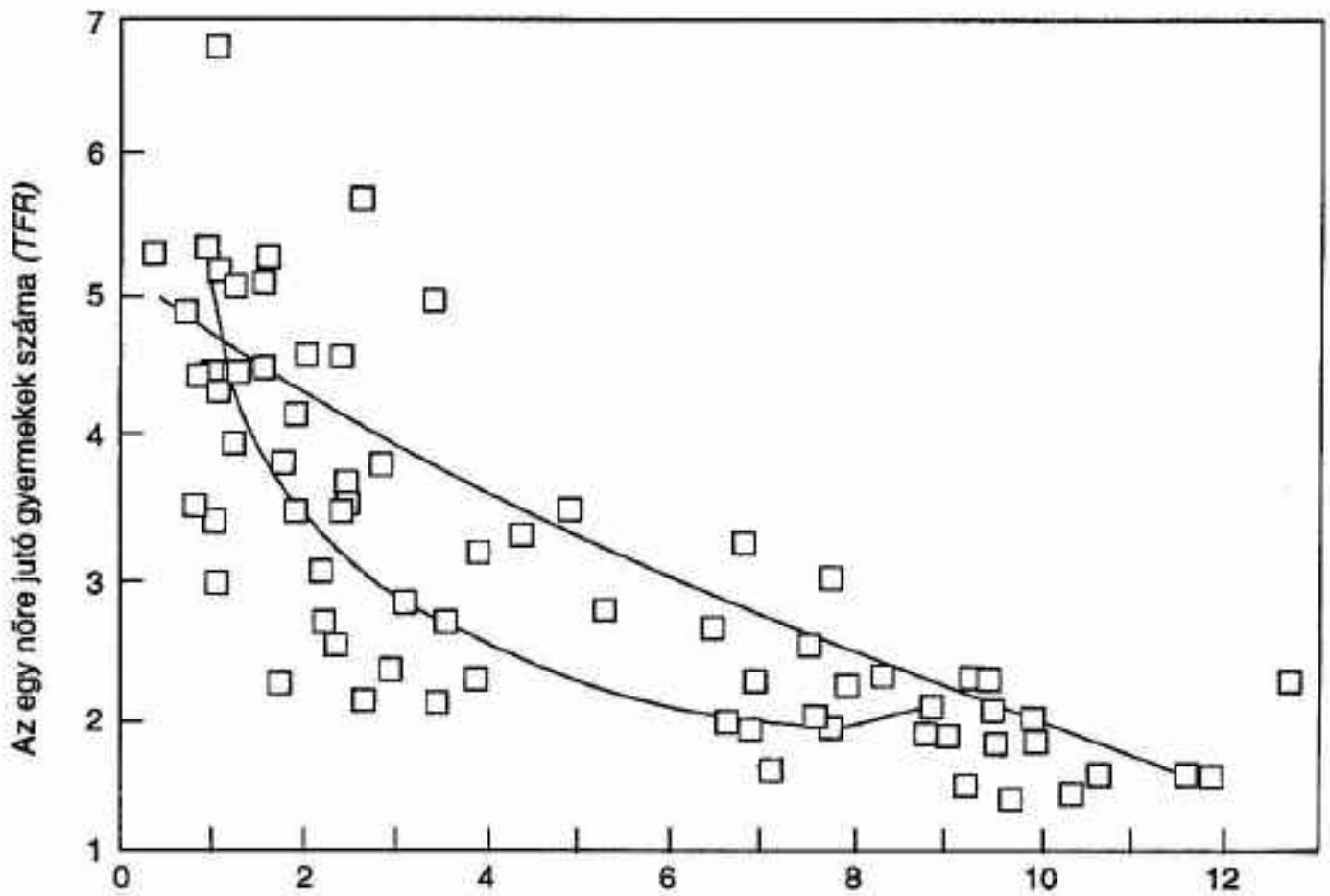
A várható élettartam és az egy főre jutó GDP kapcsolata (ezer USD)

Forrás: Livi-Bacci 1999: 142 után

Ha ugyanezeket a kérdéseket később, a 19. század végétől a 20. század végéig terjedő, több mint 100 éves időszakra vonatkozóan nézzük meg, akkor teljesen más összefüggéseket látunk.¹ Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) lényegében viszonylag erős összefüggést mutat a várható élettartam alakulásával. A gyors ütemben fejlődő orvostudomány vívmányainak felhasználása (melynek komoly költségei vannak) viszonylag szorosan összefügg a várható élettartammal, vagyis a továbbélés valószínűségével. (Mondhatunk durvábban halálozási szintet is.) Külön érdekes az ábra jobb felső része,

¹ A 9.3. és 9.4. ábrákon 16 fejlett és jól dokumentált ipari ország adatai láthatók öt időpontra (1870, 1913, 1950, 1973 és 1987) vonatkozóan. 12 közülük Angliával együtt Európa nyugati- és északi részét képviseli, melyet kiegészítenek Ausztrália, az Egyesült Államok, Kanada és Japán adatai.

mely a 20. század végi időszakot mutatja. Az összefüggés jóval szorosabbnak látszik, az adatok szórása sokkal kisebb, ugyanakkor az egyre enyhébb görbület arra utal, hogy már az anyagi javak jelentős növekedése is csak szerény élettartam emelkedést eredményez.

9.4 ábra

A termékenység és a GDP kapcsolata a modern korban (1000 USD)

Forrás: Livi Bacci 1999: 154 után

Amennyiben ugyanezen országok GDP és teljes termékenységi adatait (TFR) hasonlítjuk össze egymással, akkor azt látjuk, hogy a viszony épp fordítottja annak, ami az egy főre jutó termelés és a várható élettartam között korábban megfigyelhető volt. A GDP növekedését kezdetben a termékenység jelentős mértékű csökkenése kíséri. Az időszak végén azonban itt is az előbbihez hasonló változás tapasztalható: a GDP emelkedése egyre kisebb mértékben befolyásolja a termékenység alakulását. A gyermekvállalást minden valószínűség szerint egyre több olyan tényező befolyásolja, mely direkt módon nem függ össze az anyagi javakkal (a női életpályák átalakulása, az életmód, az értékrendszer változásai, stb.)

Ha az utóbb röviden vázolt összefüggéseket (9.3. és 9.4. ábrák) hasonlítjuk az iparosítás előtti viszonyokat tükröző 9.2. ábrával, akkor azt kell mondanunk, hogy a 19-20. században a viszonyok több szempontból is alapvetően átalakultak. Míg az életszínvonal és a várható élettartam kapcsolata az iparosítás előtt bizonytalan volt, a modern világban erőssé vált. Másrészt

míg korábban a jövedelem növekedése termékenység-növekedést gerjesztett, addig a modern világban inkább az a tendencia tapasztalható, hogy minél gazdagabbak a társadalmak, annál alacsonyabb lesz a termékenységük.²

Természetesen a gazdaság hatása minden népmozgalmi folyamaton megfigyelhető, így az eddig említett házasságon, termékenységen és halandóságon túlmenően a vándormozgalmakon is. Ahol a gazdasági viszonyok romlanak, onnan a népeség egy része – főként a fiatalabbak – távozni próbál, és olyan helyekre igyekszik vándorolni, ahol földhöz, munkaalkalomhoz, életlehetőségekhez jut.

Nyilvánvalóan a felsorolt változások komoly mértékben érintik a népeség szerkezetét, bár ezt jobban látjuk a mai világra – amikor könnyűszerrel összevethetők egymással a gazdag és szegény régiók népeségszerkezetei (a témát az utolsó, 15. fejezetben még érinteni fogjuk) – mint a történeti múltra vonatkozóan, amikor ilyen adatok makroszinten kevésbé állnak rendelkezésre és emiatt a témával foglalkozó elemzések is ritkábbak.

Említeni kell végül azt a sajátosságot, hogy az egy főre eső jövedelmek növekedése vagy csökkenése a 20. században már nem mindig direkt módon érvényesül, hanem gyakran a társadalmi közvetítéseken keresztül hat. Az iskolai végzettség, az iskola minősége, a lakóhely és társadalmi környezete, a meghatározott életszínvonalra és életminőségre törekvés egyaránt befolyásolhatja a termékenységet és a vándorlást, sőt az egészség – vagy ezzel ellentétben az élet mértéktelen élvezete – mint érték megjelenésével közvetlenül hat a halandósági viszonyokra is.

A népeség hatása a gazdaságra.

A népeség és gazdaság kapcsolata esetében két, egymástól élesen eltérő felfogással kerülünk szembe. Az egyik szerint, amely Thomas Malthus anglikán lelkész 18. század végén kialakított gondolatrendszerére vezethető vissza (ezzel bővebben majd a 11. fejezetben foglalkozunk), a népeségnövekedés hatása negatív, mert kielezi a javak – az élelmiszerek és egyéb erőforrások – valamint azok egyre növekvő számú felhasználója között. A másik felfogás szerint – melyet kevesebben osztanak, de legalább ilyen meggondolandó – a népeségnövekedés lényegében pozitív hatást gyakorol a gazdaságra, mivel arra bírja az embereket, hogy megpróbálják a felbillenéssel fenyegető egyensúlyt újításokkal, technológiai fejlődéssel helyreállítani, vagyis pozitív cselekvési kényszert eredményez.

Livi-Bacci az első gondolatrendszert röviden a következőképpen foglalja össze. Mivel a túlélés szempontjából a hagyományos világban a legfontosabb tényező a rendelkezésre álló élelem, ezért a népeségnövekedés egyre fokozottabb mértékben kényszeríti az élelmiszertermelés növelésére, amit új és új, egyre gyengébb minőségű, egyre nehezebben művelhető földek használatba vételével tudnak csak biztosítani. Ezek hozama azonban fokozatosan egyre kisebb (a csökkenő hozadék törvénye), tehát a népeség egyre inkább kényszerhelyzetbe kerül, fékeznie kell növekedését (Livi-Bacci 1999: 101).

A népeségnövekedésre, mint veszélyre tekintő gondolati iskola a problémának főként azt az oldalát emeli ki, hogy a túlnépesedés veszélyének elkerülése érdekében hogyan tudja és próbálja egy-egy konkrét populáció korlátozni saját növekedését a házasság befolyásolásával, illetve a különböző születéskorlátozási praktikákkal. A népeségnövekedést a fejlődés ösztönzőjének tekintő gondolati iskola ezzel szemben abból indul ki, hogy a népeség nagysága két módon is befolyásolja a gazdaság és a társadalom változását. Egyrészt a növekvő népeség keretei között fokozatosan munkamegosztás alakul ki, amely pozitívan hat vissza mind a termelés mennyiségére, mind annak minőségére. Másrészt a nagyobb létszámú közösségek ugyanakkor egyre összetettebb, egyre szervezettebb társadalmat alakítanak ki, mely segíti a munkamegosztás működését, ugyanakkor a gazdasági tevékenység hatékonyságának kereteit is jobban tudja

² Jó lenne, ha mindezekre hazai példákat is be tudnánk mutatni, de jelenleg erre kevés lehetőséget látunk. Bár elvileg lehetséges a 17. század végéig – 18. század elejéig visszamenni, egyelőre sem a magyar gazdaságtörténet, sem a hazai történeti demográfia nem hozta létre azokat az ár-bér, illetve népmozgalmi idősorokat – nem is beszélve a monografikus elemzésekről – melyek az itt tárgyalt kapcsolatrendszer hosszabb távú elemzését a Kárpát medencére vonatkozóan lehetővé tennék.

biztosítani. Egyéb feltételek azonossága esetén tehát a népeség növekedése véleményük szerint az egy főre jutó termelés növekedéséhez vezet.

9.5. táblázat - Népeség és gazdálkodás kapcsolata Ester Boserup szerint

Gazdálkodási rendszer	Leírás	Eltartható népsűrűség (fő/km ²)
Gyűjtögetés-pásztorokodás	magvak, vad növények, gyümölcsök gyűjtése, állattartás	0-4
Égetéses gazdálkodás	egy-két év művelés után 15-25 év pihentetés (parlag)	0-4
Talajváltó gazdálkodás	2-3 év művelés után 8-10 év pihentetés	4-64 a)
Nyomásos gazdálkodás	1-2 év művelés után 1-2 év pihentetés	16-64
Váltógazdálkodás	folyamatos művelés váltott növényekkel (néhány hónap művelt ugar)	64-256
Öntözéses gazdálkodás	évente több termés, nincs pihentetés	256 felett

a) a megjelölt népsűrűség felső értékét túl magasnak gondoljuk

Forrás: Marquette 1997: 5.

Ester Boserup dán agrárközgazdász szerint, aki a népeségnövekedésről való gondolkodás utóbbi vonalát tulajdonképpen elindította az 1960-as években, egyes gazdasági rendszerek csak a népsűrűség bizonyos szintjén jöhetnek létre. Ritkán lakott területeken a gazdasági tevékenység általában igen alacsony szinten marad, és az itteni társadalom szerveződése is igen egyszerű. (Kevés emberből álló közösség irányításához, és érdekeinek képviseléséhez nincs szükség nagy létszámú és bonyolult szervezetre.) Ahhoz hogy összetettebb társadalmi szervezet és hatékonyabb gazdaság alakuljon ki és működjön, általában a nyomásos gazdálkodás megjelenése látszik szükségesnek. Ennek létrejötte és elterjedése azonban olyan agrártechnológiai változásokat igényel, melyhez magasabb szintű munkamegosztás (az eszközkészítés fejlettebb szintje) és viszonylag nagy kereslet szükséges mind a termékek, mind az eszközök irányában. Mindehhez azonban el kell érni a népsűrűség és a népeségnagyság ehhez szükséges szintjét.

9.6. táblázat - Az erőforrásokra gyakorolt népeségnyomásra adott többoldalú válaszok lehetősége

Válaszok típusa	A konkrét válasz	A válaszok meghatározó tényezői
Demográfiai	házasodás megváltoztatása	1. az agrártechnológia szintje, 2. a társadalmi és kulturális gyakorlat/ szokásrendszer
	termékenység megváltoztatása	
Demográfiai és társadalmi	el- és kivándorlás	3. infrastruktúra minősége 4. gazdasági rendszer fejlettsége 5. természeti erőforrások mennyisége 6. intézményrendszer hatékonysága 7. politikai rendszer hatékonysága
Gazdasági	agrárgazdálkodás intenzívebbé tétele	
	a gazdálkodás egyéb szektorainak erősítése	

Forrás: Marquette 1997 és Davis 1963 után

Bár minden tiszteletünk a röviden és leegyszerűsítve ismertetett két felfogás kigondolójának, a magunk részéről életszerűbbnek látjuk azt, amikor az erőforrásokra gyakorolt népességnomás – a népesség túlzott szaporulata – az adott közösségben, illetve régióban a különböző tényezők hatására eltérő, gyakran többfajta reakciót vált ki. Történeti ismereteink azt sugallják, hogy a házassági szokások és a termékenység megváltoztatása, az el- vagy kivándorlás egy időben is jelentkezhettek, bár nem mindenütt egyforma súllyal. A kihívásokra adott demográfiai válaszokhoz pedig hol társulnak gazdasági változások, hol csak követik azokat. Az erőforrásokra gyakorolt népességnomásra – vagyis az egy főre eső élelmiszer- és nyersanyagtermelés és a népesség egyensúlyának felbillenésével fenyegető helyzetre – több oldalú, demográfiai, társadalmi és gazdasági válaszok lehetségesek. Mindegyik más-más olyan következménnyel jár, amely egyrészt fékezheti a népesség adott viszonyok között túlzottnak tekinthető növekedését, másrészt segít oldani a népesség és az erőforrások közötti feszültséget. (A hírneves teóriák segítenek megérteni a folyamatokat, ötleteket adnak az elemzésekhez, de igen ritkán jelennek meg egy az egyben a múltbeli folyamatokban.)

9.3. Népeség és táplálkozás

A fogyasztás, a szükségletek kielégítése közül két ok miatt emeltük ki a táplálkozást. Egyrészt a hagyományos világban, melyet a természeti viszonyoktól erősen függő mezőgazdaság dominanciája fémjelzett, a népesség tevékenységének legfontosabb feladata a táplálkózashoz szükséges élelem biztosítása volt, ez vette igénybe a népesség mezőgazdasággal foglalkozó 80 százaléka munkaidejének túlnyomó részét. Másrészt a 20. század során a sok esetben nem megfelelő táplálkozás miatt magasra emelkedett azoknak az egészségügyi kockázatoknak az aránya, mely befolyásolta a megbetegedések számát, és ezzel összefüggésben a várható élettartam hosszát, illetve a halandóság mértékét. Sós József táplálkozástudós már közel 70 évvel ezelőtt azt írja a két háború között szerzett tapasztalatai alapján, hogy „... négyévi falusi orvosi praxis kóradatait átnézve ... a betegségeknek 35,4 százalékában szerepelt táplálkozási hiba...” (Sós 1942: 11).

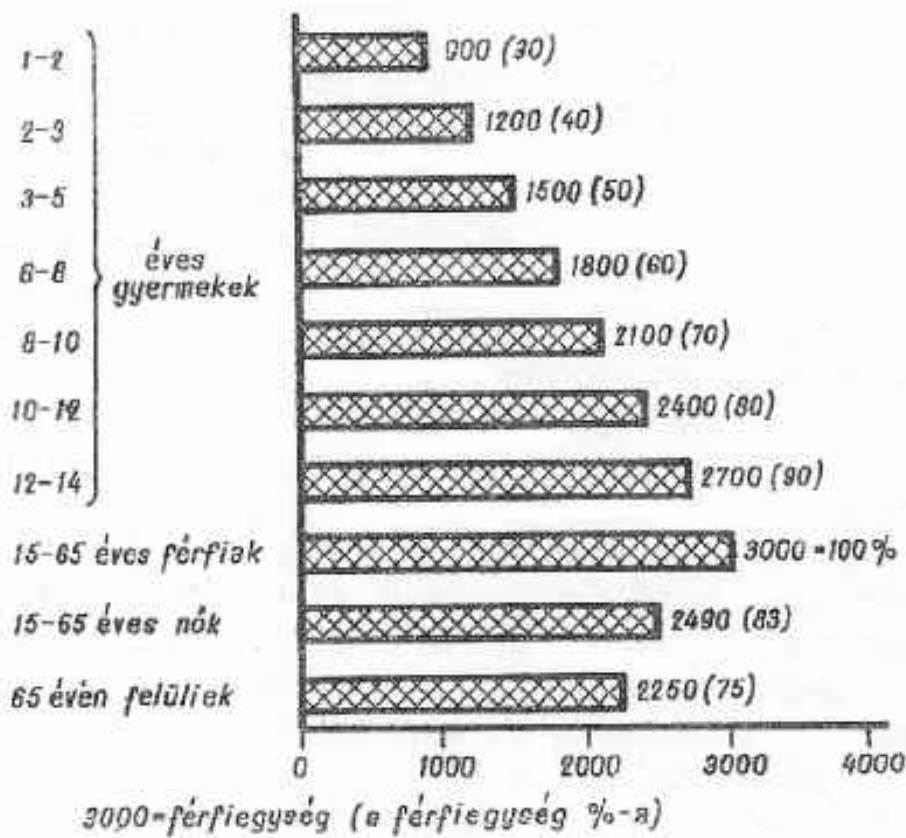
A korabeli politika és a közigazgatás – már amennyiben foglalkozott vele – sokszor csak mennyiségi problémát látott az élelmezésben: hogyan lehet biztosítani a megfelelő mennyiségű búza, rizs vagy burgonya ellátást. Az egyén a kérdést szintén igen egyszerűen látta: a megfelelő táplálkozást az éhségérzet megszüntetésével megoldottnak tekintette. Csak a modern világban felhalmozódott táplálkozástudományi, valamint az ezzel összefüggő biológiai, közegészségügyi és orvostudományi ismeretek vezettek el odáig, hogy a megbetegedések és a halálozási rizikófaktorok közé a helytelen táplálkozás és következményei (az alultápláltság és az elhízás, valamint a táplálkozási hiánybetegségek) is bekerültek.

A táplálkozási problémák sokszor abból adódnak, hogy táplálkozásunk folyamatosan változott a történelem folyamán. Számos ősinék hitt ételünk például csak a 16-19. század közötti időszakban került be étrendünkbe. A 16-17., a 18. és a 20. századi hazai jellemző étrendek számos részletben igen jelentősen különböznek egymástól (Kisbán 1997). Ezzel önmagában nem is lenne baj, a változás teljesen természetes folyamatnak tekinthető. A gond ott van, hogy a korábbi változások, újítások mai szemmel nézve lassan kerültek bevezetésre, egy-egy korábbi étrend kialakulása – avagy változása – akár évszázados időtartam alatt történt. Vagyis volt idő arra, hogy a népesség és az étrend összecsicszolódjon. Mai ismereteink szerint a történeti forrásokból éppen ezért ritkán állapítható meg táplálkozási hiánybetegségek³ előfordulása. A 19. századtól kezdve azonban a változások nemcsak általában a gazdaságban és a társadalomban, hanem a táplálkozásban is felgyorsultak. Az újítások részben a felfedezések miatti lelkesedés, részben az egyre inkább elhatalmasodó üzleti érdekek miatt azonban gyorsabb ütemben jelentkeztek annál, mintsem hogy a népességnek ideje lett volna azokhoz alkalmazkodnia. Sorozatosan megbomlott a táplálkozás élettani egyensúlya, és a modern világban már nincs idő arra, hogy megvárjuk, amíg a társadalmi tapasztalat – természetesen jelentős áldozatok árán – lépésről lépésre korrigálja ki a változással együtt járó problémákat. Hogy egy példát említsünk: régebben a népesség több kukoricát fogyasztott, főleg az ország keleti részén, a 20. századra azonban a búza vált az ételek fő alapanyagává. Ezzel több vitamint fogyasztottunk, de kevesebb magnéziumhoz jutottunk. A búza finomabb őrlésével a liszt a 19. század végétől vitaminban, fehérjében, ásványi anyagokban szegényebb lett. Csak

³ Táplálkozási hiánybetegségek alatt értendők azok a folyamatok, amikor a szervezet normális működése szempontjából szükséges ásványi anyag, vitamin, vagy egyéb összetevő kimarad, vagy a kívánatosnál kisebb mértékben található az étrendben. E hiányok konkrét betegségek (például a D vitamin hiánnyal összefüggő angolkór, a jódhiányra visszavezethető golyva, és a pellagra, melyet a túlzottan a kukoricára épülő étrend által okozott vitaminhiányhoz szoktak kapcsolni – hogy csak a Kárpát medencében gyakrabban előfordultakat említsük) kialakulásához vezethettek, illetve – főként bizonyos vitaminok hiánya esetében – általában gyengítették a szervezet ellenálló képességét más betegségekkel, fertőzésekkel szemben.

a 20. század végén – akkor is inkább a kereskedelem és a divat, mint a táplálkozástudomány jóvoltából – jelennek meg újra a teljes kiörlésű, a 19. századi gyors változások hibáit kiküszöbölő régi-új pékáruk.

A 19-20. század folyamán fedezzük fel azt is, hogy a különböző társadalmi csoportok között milyen táplálkozási egyenlőtlenségek vannak. A szegény népesség étrendjének nem elsősorban a vitamin- és ásványi anyagok hiánya a baj (nem esznek finomra őrölt búzából készített tápanyagszegény, de szénhidrátban gazdag fehér kenyeret), hanem sokkal inkább a kalória-, zsír- és fehérjehiány.⁴ Élelmiszervásárláskor a szegények csak az olcsóságot, a jóllakás lehetőségét és valamennyire az ízlést veszik figyelembe, nem a tápanyagtartalmat, melyet nem is ismernek. A szegénység fokozódásával a táplálkozásban növekszik a cereáliák, majd a 19. századtól a burgonya aránya, és viszonylagosan egyre kisebb a hús, a tejtermék, a cukor mennyisége. A kifejezett éhínség manapság már – legalábbis az európai országokban – meglehetősen ritka, viszont gyakran találkozhatunk az elégtelen és egyhangú táplálkozással a 20. század folyamán a tartósan vagy átmenetileg szegények és munkanélküliek között.

9.7 ábra

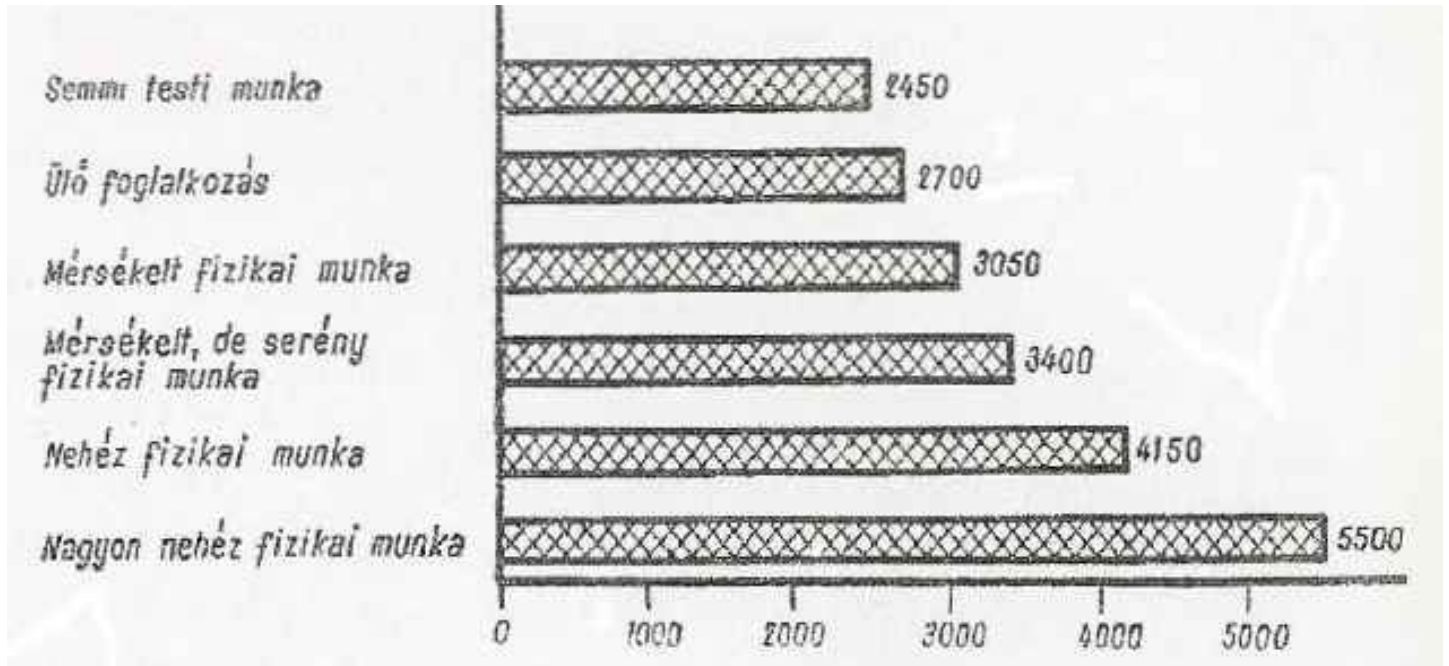
Az egyes munkatípusok kalória igénye

Forrás: Jócsik 1964: 24 után

Az ember napi energiaszükséglete több tényezőtől függ: a testsúly, életkor, nem, munka- és életmód egyaránt befolyásolja. Mint a 9.7. ábrán látható, a kalória igények az életkorral rohamosan nőnek: míg az egy – két éves gyermek a felnőtt férfi

⁴ A két világháború közötti rendszer jobboldali kritikusa, Málnási Ödön, némileg a terjedni kezdő modern populizmus elemeit alkalmazva az alábbi módon jellemzi a korabeli helyzetet: „A Proletár – Magyarország 295 milliomosával szemben áll 3,7 millió agrárproletár feltűnő pusztulása, gyérülése, ritkulása. A létminimum csekély hányadát kitevő jövedelem kopása következtében már luxus a betevőfalat. A hús- és zsírfogyasztás fejátlaga a munkaerő minimális fenntartási igényeinek csak 40 %-át biztosítja (1935). A népélemezés a minimális kalóriaigényeknek csak 67 %-át elégíti ki. A cukorfogyasztás fejátlaga az angolokénak ötöde, a csehszlovákiaiaknak pedig harmada ... A keresztény és nemzeti politika fráziszövegében elsikkadt az evangéliumi társadalometika és a magyar fajvédelmi normatika alkalmazása...” (Málnási 1937: 206-208).

számára szükséges kalóriamennyiség 30 százalékaival megelégszik, a 10 év körüli gyermek már ugyanannak 70 százaléka tart igényt. Az életkor előrehaladásával a kalóriaszükséglet ismét csökken – az idősök kalóriaigénye nagyjából a 10 év körüli gyermekek szintjén mozog. A nemek szükséglete között is jelentős a különbség: az ugyanazon életkori csoportba tartozó nők számára elegendő a férfiak kalóriamennyiségének mindössze 83 százaléka.

9.8 ábra

Kor- és nemi különbségek a kalória igényben

Forrás: Jócsik 1964:28 után

Az egyes foglalkozások eltérő energiaigényéből adódik, hogy a különböző tevékenységeket folytató emberek nem azonos mennyiségű étellel lesznek jól ellátottak. Míg a tisztviselő 4000 kalóriás fogyasztással táplálta magát, a napszámos vagy kubikos ugyanezzel a mennyiséggel rosszul tápláltnak nevezhető. Utóbbiaknak napi több mint 5000 kalóriára van szükségük ahhoz, hogy munkájukat folyamatosan végezni tudják. (Jócsik 1964: 24-25, Sós 1943: 176-177.) Éppen itt lelhető fel a foglalkozás- és életmódváltások egyik, a táplálkozással összefüggő problémája. Tekintsünk el most a kézi arató, a kubikos, a csákánnyal dolgozó vájár ma már megszűnt foglalkozásaitól, vegyünk egy átlagos szakmunkás tevékenységet, mely férfiak esetében 3300 – 3600 kalóriás napi étrendet kíván. Ha egy népesség ezt az étrendet tartja, de foglalkozási szerkezete túlnyomórészt a 2400 – 2700 kalóriát igénylő íróasztali munkára vált át, akkor 30-50 százalékos többletkalória bevitel lesz. Az érintettek kisebb része ezt sport- vagy egyéb mozgásigényes (és kalória fogyasztó) tevékenységekkel ugyan „elégeti”, de a többség nem. Mindennek egyenes következménye a túlsúlyosak (elhízottak) növekvő aránya a modern társadalmakban. A hazai táplálkozás átlaga jelenleg egy közepesen nehezebb fizikai munkát végző férfi energiaigényének felel meg, holott ennek az energiamegnyiségnek az elfogyasztása a teljes népességre számítva nem indokolt. Ez a szükségesnél nagyobb tápanyagfelvétel becslések szerint a lakosság körülbelül egyharmadánál elhízásra vezetett. A WHO becslése szerint viszont az elhízottság (obezitás) más rizikófaktorokkal együtt a fejlődő országokban a halálos esetek legalább 40, a fejlett országokban körülbelül 75 százalékaival összefügg.⁵

Az általános megfigyelések köréből most lépünk tovább a konkrét történelmi adatok vizsgálata felé. A történelmi kutatások közül két vizsgálati terület hozható témánkkal közvetlenül összefüggésbe. Az egyik a testmagasság, a másik a testtömeg

⁵ Az elhízás a keringési rendszer, bizonyos daganatos megbetegedések, epebajok, a cukorbetegség és az ízületi gyulladások egy részének fő rizikótényezői közé tartozik.

alakulásának elemzése. Az 1960-as évektől elinduló testmagasság vizsgálatok az életszínvonal és ezzel kapcsolatosan a táplálkozás mértékének, illetőleg ezek történeti változásainak összehasonlításokra alkalmas elemzési módszereit és adatbázisait alakították ki. A másik kutatási irányt a fizikai antropológia sorkötelesek adataival foglalkozó kutatásai jelentik, melyek kezdettől fogva részben a hadsereg, részben az aktuális népeesség szempontjából vizsgálták a sorozásra kerülő fiatal férfinepeesség fizikai állapotának alakulását, vagyis nem történeti jellegű vizsgálatokként készültek. De miután a sorkötelezettség Magyarország esetében az 1850-es évekig, a sorozás alá kerültek vizsgálata pedig az 1870-es évekig visszavezethető, eredményeik régóta automatikusan történeti forrássá váltak. Ezzel szemben a történeti és néprajzi táplálkozástörténeti vizsgálatok többsége, mivel részben a felhasznált alapanyagok, részben a készítési technikák és az étrendek változásainak kultúrtörténeti szempontú elemzését végezték/végzik el, nem bizonyultak használhatónak számunkra.

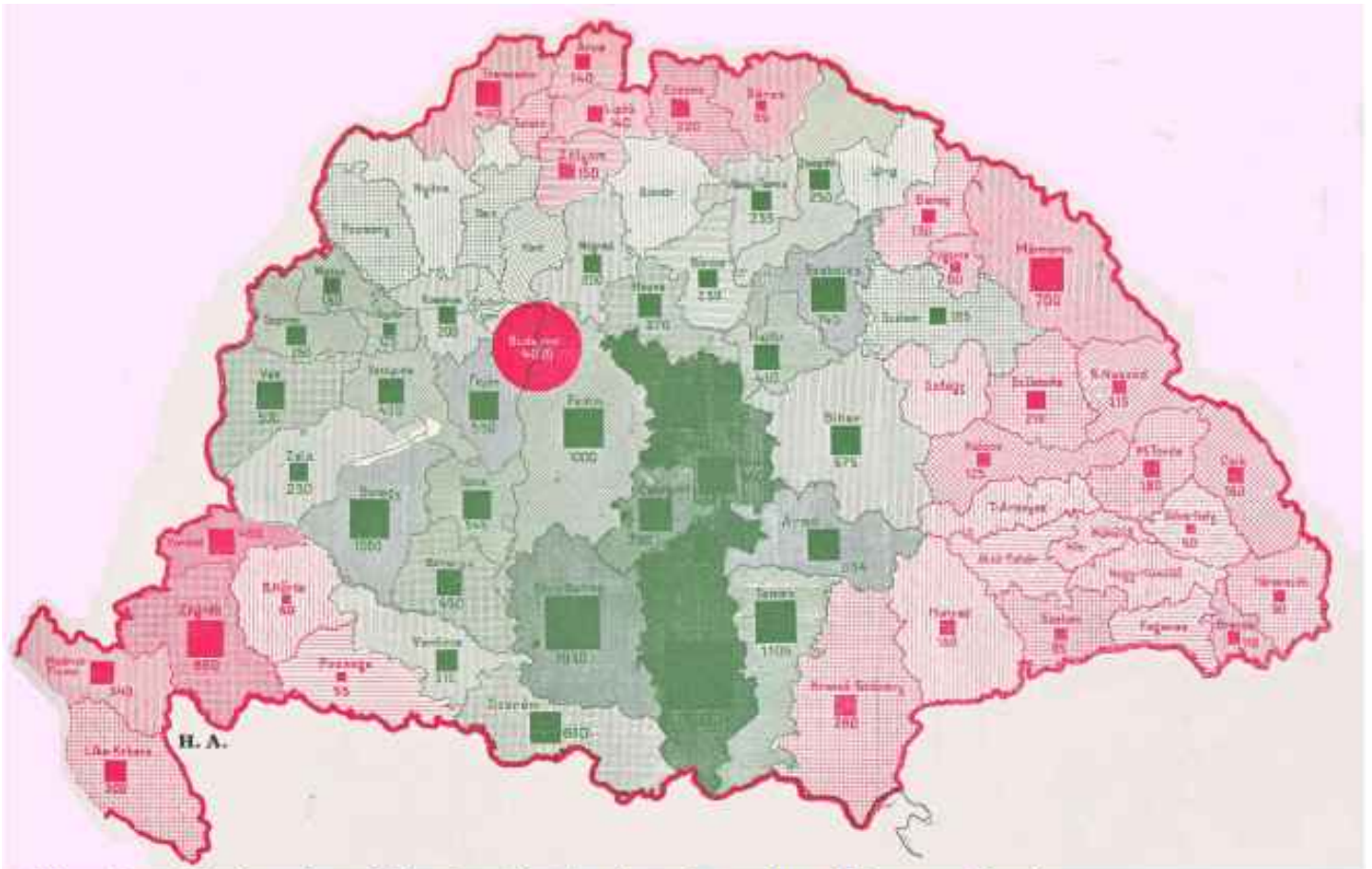
Magyarországon – együtt kezelve a történeti és a mai országterület adatait – a sorozás alá került fiatal népeesség átlagos magassága 1870 és 1998 között kerekén 13 centiméteres növekedést mutatott.⁶ Valószínű, hogy e növekedés részben az akcelerációra (a testi fejlődés felgyorsulására) is visszavezethető, részben azonban kétségtelenül a táplálkozás mennyiségi és minőségi változásával áll összefüggésben.

A sorköteles vizsgálatok ismereteink szerint többnyire csak a sorozottak magasságára vonatkoztak, testtömegük mérésére a 20. század előtti időszakra vonatkozóan igen ritkán találtunk összehasonlításokra alkalmas mért adatokat – az általunk ismert irodalom csak 1973 óta ad róla információkat. Ezek azt mutatják, hogy a testtömeg méretek 1973 és 1998 között átlagosan kerekén 5,3 kg-mal gyarapodtak. Ennek egy része összefüggésbe hozható a testmagasság változással, hisz a magasabb személyek többsége nyilvánvalóan nagyobb súlyú. A testtömeg növekedés másik része azonban kétségtelenül a túlzott kalória-bevitel és a kevés mozgás miatt bekövetkező elhízásnak tudható be. Ha a testtömeg index (BMI) változását nézzük, akkora annak átlaga 1973 és 1998 között 21,4-ről 22,1-re nőtt, ezen belül a 25 feletti, vagyis a túlsúlyosnak minősíthetők aránya kerekén 5 százalékról 16 százalékra, vagyis több mint háromszorosára emelkedett a fenti másfél évtized miatt (Joubert – Gyenis 2001: 52-60).

Nézzük meg, hogyan változott a népeesség táplálkozása az erre vonatkozó élelmiszerfogyasztási adatok alapján. A Kárpát-medence táplálkozási szerkezetének első áttekintő adatállományát nyújtja Keleti Károly 1887-ben publikált felmérése, mely a hazai élelmiszerfogyasztási vizsgálatokat megalapozta. Nincs terünk arra, hogy ennek fontosabb eredményeit részletesebben ismertessük. Mindössze két kérdést ragadunk ki belőle. Az egyik a kenyérgabona fontosságának kérdése, a másik a Keleti féle adatközlésből kibontható 19. század végi táplálkozási modellek eltérései. A táplálkozási szerkezet mennyiségileg igen fontos részét teszik ki Keleti Károly vizsgálatai szerint a 19. század utolsó harmadában a kenyér- és tésztafélék, arányuk a mai 10 százalékkal szemben 27 százaléka az elfogyasztott élelmiszereknek. Bár szerző nem utal rá, biztosak lehetünk benne, hogy korábban a kenyérgabona fontossága ennél is nagyobb lehetett, ugyanis a Keleti féle vizsgálatban 20 százalék körüli aránnyal szereplő burgonya csak a 19. század eleje óta vált fontos elemévé a Kárpát-medencei étrendnek.⁷ Épp ezért érdemes és fontos látnunk azt, hogy az egyes régiók milyen mértékben voltak önellátók a kenyérgabona tekintetében.

⁶ A valódi növekedés mértéke valószínűleg ennél is nagyobb, mert az első világháború előtti adatok 21 – 23 éves korú férfinepeességre vonatkoztak, míg az adatok 1957-től induló újabb sorozata 18 évesekről szól. Utóbbiak esetében azonban feltételezhető némi további növekedés is. (Szerző kéziratoss vizsgálati alapján.)

⁷ Vannak ugyanakkor olyan feltételezések is, amely szerint a Kárpát-medence népeessége egészen a 18. századig az egykorú nyugat-európai szokásokhoz képest jóval több húst, zsírt és állati terméket fogyasztott, így kevesebb gabonára volt szüksége a burgonya elterjedése előtt is. (A ritkább népsűrűség megengedte az extenzívebb állattartást.) A kérdést jelenleg nem tudjuk eldönteni – nem is feladatunk – pusztán utalni szeretnénk arra, hogy annyi más kérdéshez hasonlóan ez sem tekinthető véglegesen lezártnak.

zöld= gabonafelesleggel rendelkező területek, rózsaszín= gabonahiányos területek

9.9 térkép

A Kárpát medence régióinak kenyérgabona ellátottsága (1913)

Forrás:Edvi Illés – Halász 1920: 33. térkép

Az első világháború előtti állapotot mutató 9.9. ábra egyértelműen jelzi, hogy három régió: majdnem a teljes Horvátország, a Kárpátok keleti karéja– egész Erdélyt magába foglalóan – Krassótól Bereg megyéig, valamint a Felvidék Trencsén – Zólyom – Sáros megyékkal határolt északi része gabonahiányos területeknek nevezhető.⁸ Talán nem is csoda, hogy a felsorolt három régióból kettő esetében a megyék legtöbbször az amerikai kivándorlás által legjobban érintett területekhez tartozik, míg az erdélyi részeknél viszonylag nagymértékű Romániába vándorlás állapítható meg.

⁸ Ugyanide tartozik természetesen Budapest és környéke is, de annak a helyzete más, gazdasági és foglalkozási szerkezete teljesen eltérő. Az itt lakóknak jórészt módjuk van mindenféle szüksége élelmiszer megvásárlására, nem kellett minden táplálékukat a régió belül előállítaniuk.

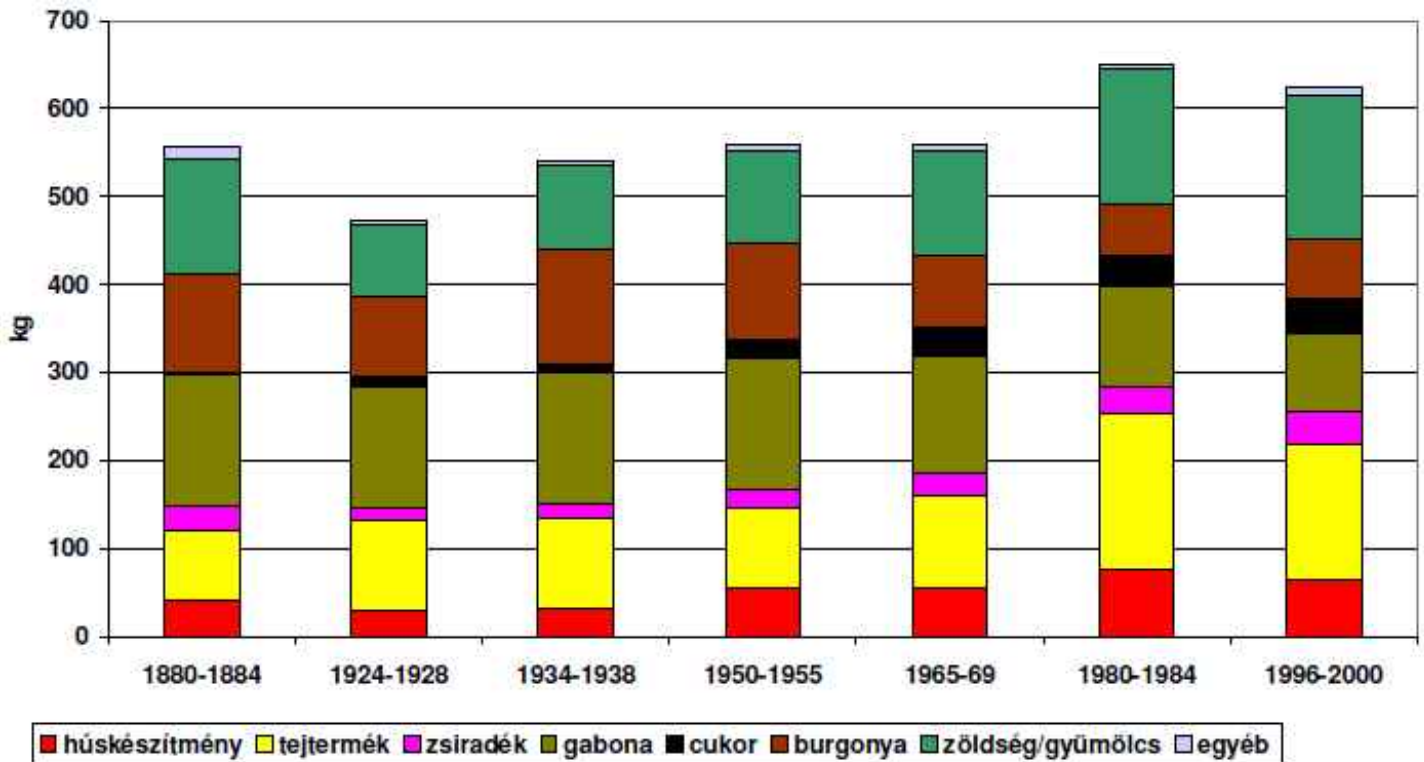
9.10. táblázat - Összehasonlító adatok Máramaros, Borsod és Moson megyék táplálkozásáról az 1880-as években

Táplálék- csoportok	Máramaros	Borsod	Moson
	kg		
Hús	14,9	42,3	41,3
Szalonna, zsír, vaj	10,5	36,0	37,4
Tej, túró, sajt	36,6	31,8	28,6
Gyümölcs	45,3	21,1	16,4
Kenyér – búza	7,9	27,1	--
Kenyér – rozs	9,0	83,9	95,0
Kenyér – kukorica	107,3	--	19,1
Tészta	60,0	43,8	46,0
Burgonya	126,7	92,4	121,3
Főzelék	110,7	121,0	127,5
Összes táplálék	555,4	519,0	553,0

Forrás: szerző számításai Keleti (1887) alapján.

A változatok jobb megértése érdekében három karakterében eltérő vármegye táplálkozási szerkezetét rekonstruáltuk Keleti Károly adatai alapján. Máramaros nagyjából ruszin, kisebb részt román lakossága az 1880-as években búzatermelésre alkalmatlan hegyvidéken élt, ahol csaknem középkori technikával alacsony hatékonyságú mezőgazdaságból és kiegészítő tevékenységekből (fakitermelésből és tutajozásból) próbált megélni. Borsod megye lakossága gazdasági fejlettségét, kulturális jellemzőit tekintve tulajdonképpen a mai Magyarországot reprezentálhatja. Moson népessége akkoriban kétharmad részt német, a megye a Kárpát-medence legfejlettebb területeihez tartozik, ma nagyjából Burgenland részét képezi. Ha mennyiségileg nézzük a három megye táplálkozási modelljét, akkor viszonylag kevés különbséget látunk közöttük, szerkezetüket tekintve azonban jóval nagyobb az eltérés. Borsod és Moson táplálkozási szerkezete sok tekintetben azonos egymással, mindössze két nagyobb különbség fedezhető fel „étrendjükben”: Borsodban viszonylag számottevő mennyiségű búzakenyert fogyasztanak, és közel 30 kilogrammal kevesebb burgonyára van szükségük (ez a 30 kg hiányzik az évente fogyasztott táplálék összsúlyából is). E két megye esetében nyilvánvalóan szokásrendszeri eltérésekről van szó – Moson lakosai meglehetősen jó vagyoni helyzetük miatt bizonyára megengedhették volna maguknak a kevesebb burgonya felhasználást és a búzakenyér fogyasztást is, de mégsem éltek vele. Máramaros táplálkozása viszont az előbbi két megyéhez képest nagyon más. Talán az egyetlen közös pont, hogy burgonya-fogyasztásuk nagyjából Moson megye szintjén van. Ebben az esetben azonban minden valószínűség szerint nem szokáslemezről van szó, hanem szükséghelyzetről: Máramaros gyorsan növekvő népességének egyre nagyobb kenyérgabona hiányát csak a burgonya igen korai, már a 18. század végén elindult termesztésével lehetett ellensúlyozni. A legfeltűnőbb a különbség azonban a hús, szalonna, zsír, vajfogyasztás területén – itt Máramaros átlaga alig haladja meg az évi fejenkénti 25 kg-ot, míg Borsod és Moson adatai több mint háromszor akkorák, közel állnak a 80 kg-hoz. Feltűnő a nagyarányú gyümölcsfogyasztás is Máramarosban. Ebből azonban minden valószínűség szerint nem fejlett gyümölcs-kultúrára, hanem a másutt már kevésbé gyakorolt gyűjtögetésre – az erdőben, ligetekben szedett vadgyümölcsök fogyasztására kell gondolnunk. Az étrendben domináló kukoricakenyér sem elsősorban kulturális szokásrendszerből adódik – bár a burgonya étkezésével együtt a 18-19. század folyamán nyilván ez is kialakult – hanem ismét elsősorban szükségmegoldásra gyanakodhatunk. A búza, mint korábban már említettük, a hűvös éghajlat miatt nem termelt meg ezen a tájon, sőt a hegyes-lejtős terep sokhelyütt a szántást sem tette lehetővé, viszont a kapás kukoricatermesztést nem akadályozta.

Mielőtt azonban a témában továbbmegyünk néhány fogalmat érdemes megkülönböztetni. Tápanyag az, amit a szervezet megkíván, élelmiszer az, amit eszünk, és étel az, amit az élelmiszerből készítünk a rendelkezésre álló ismertek, technikák és kulturális hagyományok szerint. Mindennek eredménye a táplálkozás élettani folyamata, amely a demográfia szemszögéből nézve a legfontosabb. Hosszabb távon a legkönnyebben az élelmiszerfogyasztás mennyiségének és szerkezetének változásaival tudjuk vizsgálni, mivel visszamenőlegesen sem kísérleteket, sem megfigyeléseket nem folytathatunk, és kérdőíveket sem tölthetünk ki.

9.11 ábra

Az élelmiszerek egy főre eső évi átlagos fogyasztása a 19-20. században Magyarországon (kg.)

Forrás: szerző számításai

Ha az egyes fontosabb élelmiszerek egy főre eső évi átlagos fogyasztását nézzük, akkor több sajátos tendenciát állapíthatunk meg az adatainkkal lefedhető 1880 és 2000 közötti időszakra vonatkozóan. Kezdjük először az évente és fejenként átlagosan elfogyasztott élelmiszer mennyiségével. Keleti Károlynak (a Horvátország nélküli) egész Kárpát medencére kiterjedő élelmiszerfogyasztási vizsgálata szerint ez 550 kg körüli kiinduló értéket mutat az 1880-as évekre vonatkozóan. Az első világháború után ez a mennyiség 80 kg-mal kevesebb lesz, majd az 1930 – 1960-as évek között ismét visszaáll az 1880-as évek körüli állapot. 1960 után azonban kedvezőtlen folyamatok indulnak meg: az 1980-as évek első felének adatai már 100 kg-mal nagyobb elfogyasztott mennyiséget mutatnak, mint a 100 évvel korábbi adatok. Bár az ezredvég felé ez valamennyit csökken, elfogyasztott élelmiszereink mennyisége egy főre számítva még mindig 15 százalékkal több, mint a dualizmus időszakában, holott életvitelünk megváltozott, fizikai terhelésünk jelentős mértékben lecsökkent a 19. század végi állapotokhoz képest.

Nézzük a szerkezeti változásokat. A legmarkánsabb a cukorfogyasztás növekedése – igaz, itt az induló érték igen kicsi volt – mely manapság 13-szorosa az 1880-as évekének. (Megjegyzendő, abban az időben a falusi népesség még nem cukrot, hanem jórészt mézet használt édesítőszerként.) A növekedés második helyén a tej és a tejtermékek szerepelnek, melyek fogyasztása az 1970-1980-as évektől kezdve nőtt meg, jelenleg kétszerese a dualizmuskorinak. A harmadik helyen a hús és a húskészítmények állnak, melyek mennyisége – szerző személyes emlékeinek is némileg ellentmondva – az 1950-es

években kezdett emelkedni és az 1970-1980-as években már megközelítette a dualizmuskori hús fogyasztás kétszeresét. (A rendszerváltás után azonban ebben 20 százalékos visszaesés következett be.) Két területen többszöri trendváltás látható. A zöldség- és gyümölcsfogyasztás a 20. század első kétharmad részében alacsonyabb, mint az 1880-as években, csak a század utolsó két évtizedében haladja meg a dualizmuskori átlagot. Nem zárható ki azonban, hogy az első világháború utáni csökkenés csak látszólagos. Lehet, hogy főként abból adódik, hogy utóbbiak önellátó módon történt termelését és fogyasztását a statisztikai évkönyvek adatai nem voltak képesek olyan pontosan rögzíteni, mint Keleti felmérése. Hasonló trend észlelhető a zsiradékok tekintetében is (és egyúttal feltételezhető ugyanazon mérési probléma). Három élelmiszer-csoport fogyasztása esetében viszont egyértelmű visszaesés látható a 20. század folyamán: a gabona, a burgonya és a hüvelyesek csoportjában. Fogyasztásuk mindhárom esetben az évszázad végén csak 60 százaléka a Keleti Károly által mértnek.

E változásoknak többféle olvasata is lehet. A hagyományos történeti megközelítés megemlékezne az első és második világháború hatásáról az élelmiszerfogyasztásra, majd a háború alatt bevezetett jegyrendszer elhúzódó fennmaradásáról, és az élelmezési helyzet lassú normalizálódásáról, melynek háttérében az egyéni parasztokat sújtó erőszakos terménybeszolgáltatási kényszer húzódott meg. Megemlítené, hogy az 1960-as években az erőszakkal nagyüzemekbe szervezett mezőgazdasági termelés felívelése bővülő fogyasztást tett lehetővé, majd a rendszerváltás után a mezőgazdasági termelés visszaesése és termékeinek viharos áremelkedése némileg ismét csökkenti az élelmiszerfogyasztást, mely mennyiségileg visszahanyatlik 1980 körüli színvonalra, mely azonban még mindig messze jobb, mint a korábbi időszakoké.

Megközelíthetjük az ábrázolt szekuláris folyamatot azonban úgy is, hogy a 20. század során jelentősen bővült az élelmiszerek választéka, korszerűsödtek a táplálkozás, ételkészítés alapelvei és technikája, melyek befolyásolták az élelmiszerfogyasztási szerkezetet. Változást hozott a táplálkozásban, hogy a fizikai munka iránti igény csökkent. A mindennapi életben részben a tevékenységek jelentős részének gépesítése, részben a munka jellegének megváltozása miatt már a korábbinál jóval kisebb erőfeszítésre volt szükség. Ugyanebbe az irányba, ti. az élelmiszerfogyasztás szerkezetének változása felé hatott az átlagos életkor meghosszabbodása, a népeség öregedése is.

Kedvező folyamatnak mondható, hogy a húsfélék, és a tojás fogyasztása a 20. század során nyugat-európai színvonalra emelkedett. Tejből az 1980-as évekre sikerült a korábbi szintet számottevően felülmúlni. Sajnálatos, hogy a szervezet számára értékes halból az éves fogyasztás – bár a század második felében megtöbbszöröződött – még mindig 3 kg alatt maradt. A növényi olajok (margarinok) térhódítása és növekvő részaránya ugyancsak kedvező jelenség. Csökkent a szénhidrátok fogyasztása is, főként a burgonyáé és a gabonaféléké, illetőleg ezen a kategórián belül növekedett a rizsfogyasztás.

Kedvezőtlen folyamatnak tekintendő viszont a cukorfogyasztás hatalmas növekedése, beleértve ebbe a cukrozott üdítőitalokat is. Ugyancsak kedvezőtlennek mondható, hogy az élvezeti cikkek – főként az alkohol – fogyasztása szintén a többszörösére nőtt. Táplálkozás-élettani szempontból ezek nem szükségesek, túlzott élvezetük a szervezetre károsan hat. Az alkoholtartalmú italok, betegségre hajlamosító hatásuk mellett, a szervezet energia-felvételét is növelik, fokozva az elhízással járó kockázati tényezőket. (A hiedelmekkel ellentétben ez nem kizárólag a sörre vonatkozik.)

Ha optimista szemlélettel kívánjuk összefoglalni a fentebb vázolt átalakulást, akkor azt mondhatjuk, hogy a táplálkozási szerkezet modernizálódása némileg felemás módon ment végbe, de megtörtént. Ha pesszimista hangulatban foglaljuk össze a változásokat, akkor azt kell mondanunk, hogy a táplálkozás modernizálódása ugyan végbement, de a várható élettartam meghosszabbodása ellen dolgozó rizikófaktorokat növelő változásokat is tartalmaz. Különösen negatívnak nevezhető ezek közül az élvezeti cikkek fogyasztásának a kelleténél is nagyobb mértékű és rosszabb összetételű növekedése (nem a zöld tea, hanem az alkoholfogyasztás nőtt meg). Ráadásul a táplálkozás modernizációja úgy következett be, hogy nem szűntek meg teljes mértékben a szegény rétegek között a mennyiségileg és minőségileg nem megfelelő táplálkozási gyakorlatok, sőt, a rendszerváltás után mintha ezek mértéke bizonyos régiókban és bizonyos társadalmi csoportokban emelkedni látszana.

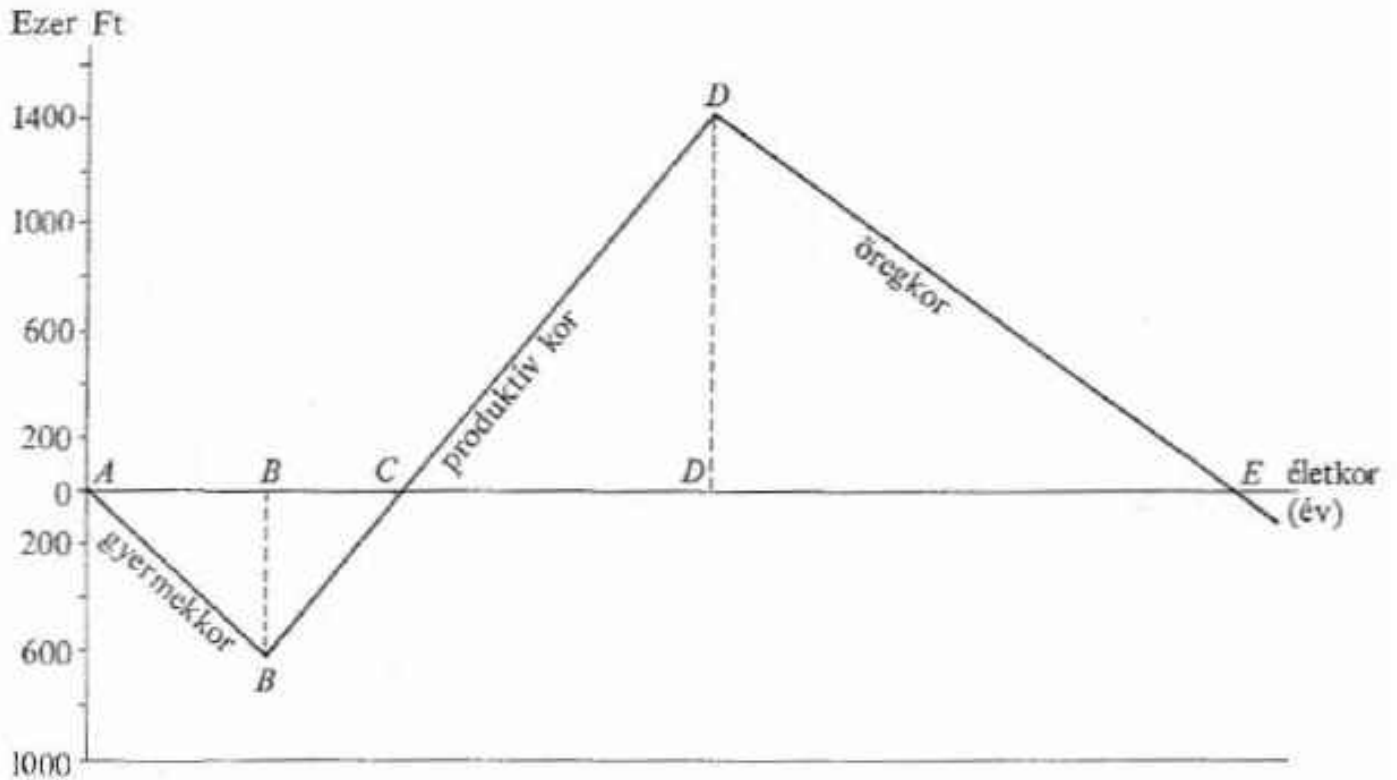
9.4. Adatok a gazdaságdemográfiához: munkaerő – gazdasági aktivitás – foglalkozási szerkezet

A népszámlálásoknak a 19. század közepe óta hagyományosan része a népesség gazdasági aktivitására és foglalkozási szerkezetére vonatkozó adatok kérdezése és közzététele. A kérdéskör tulajdonképpen a demográfia határterületének tekinthető. A népesség szerkezetéhez főként ott kapcsolódik, hogy a gazdasági aktivitás erőteljesen kötődik az egyén, illetve egy populáció kor- és nem szerinti jellemzőihez, míg a népességi folyamatok esetében határozott különbségek észlelhetők a foglalkozási szerkezet szerint különböző kategóriákba tartozó emberek csoportjai között (ezzel a következő alfejezetben foglalkozunk részletesebben). A történész szemével ehhez még két dolgot tehetünk hozzá. Egyrészt vannak olyan korszakok, amikor sokkal pontosabban ismerjük az egyes gazdasági szektorokban ténylegesen dolgozó népesség számát, mint a teljes populációt, a népszámlálások előtti korszakban ugyanis az összeírások gyakran figyelmen kívül hagyják, vagy pontatlanul veszik számba az eltartottakat (nőket, gyermekeket, öregeket). Nem érdektelen tehát a történeti demográfia számára, ha a gazdaságilag aktív népesség idősorainak alakulását hosszabb távon figyelemmel kísérjük. Másrészt az iparosítás előtti korban a tevékenységek megosztási rendszere korcsoportok és nemek szerint viszonylag szigorúan meghatározott, ugyanakkor maga a gazdasági aktivitásban való részvétel jóval kevésbé kötődik nemekhez, vagy korhatárokhoz. Különösen a falvakban – ahol a népesség négyötöde él – ha valaki mozogni tudott, valamilyen mértékben és bizonyos szinten részt vett a munkában körülbelül 4 éves korától haláláig. Ennek a gyermekkor sem volt akadálya, ugyanis a játékok és a kisebb munkavégzések esetenként összemosódtak (munkajáték). A nemek és korcsoportok szerinti szerkezet ismerete tehát egyaránt fontos a népesség- és a munkaerő-szerkezet szempontjából.

Bár az iparosítás előtti korra vonatkozóan a fentebb elmondottak a mindennapi falusi élet gyakorlatában egészen a 19. század végéig, esetenként a 20. század közepéig működtek (amíg valamilyen formában a paraszti életforma a termelősövetkezetek szervezése előtt létezett), a népesség gazdasági aktivitásának számbavétele a hivatalos statisztika által 19. század utolsó harmadától kezdve a nyugat-európai fejlettebb társadalmakra kialakított kategóriarendszerek alapján történt és összehasonlítható, következtetésekre felhasználható adatállományaik csak ebben a formában léteznek.⁹ Éppen ezért nem haszontalan, ha röviden ismét végig futunk néhány alapfogalmon.

A régebbi népszámlálások a 20. század közepéig a kereső – eltartott arányból indultak ki. A megkülönböztetés alapját az jelentette, hogy az illető személynek volt-e saját keresete, vagy nem. A 20. század második felétől azonban a statisztikai gyakorlat a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) ajánlására már a gazdasági aktivitás fogalomrendszeréből indul ki. Eszerint a népesség két nagy csoportra osztható: a gazdaságilag aktív és nem aktív (inaktív) csoportra. A gazdaságilag aktív népesség két alcsoportból tevődik össze: a foglalkoztatottakból (akik fizetségért dolgoznak az összeírás által meghatározott időszakban), és a munkanélküliekből, akik az összeírás időpontjában nem dolgoznak, de munkát keresnek és erre a célra azonnal igénybe vehetők. A nem aktív népesség további alcsoportokra osztható: aktív kor alattiak, tanulók, háztartásban tevékenykedők, nyugdíjasok, egyéb inaktívak. Az új magyar népszámlálások a fentieket egyszerűsítve általában négy főfogalmat használnak az aktivitás osztályozására: aktív kereső, munkanélküli, inaktív kereső (aki a munkában nem vesz részt, de állandó jövedelemmel rendelkezik) és eltartott: mindaz, aki az előző kategóriákba nem osztható be (Klinger 1996: 120-124 után).

⁹ Ebből az is következik, hogy a 19. század folyamán a statisztika által használt kategóriák nem minden esetben tükrözték pontosan az egykorú valóságot. Az 1857-ben és 1869-ben használt lakófél (Wohnpartei) nem volt azonos a régi familiával, hanem inkább a modern háztartásnak felelt meg (melynek rendszeres megfigyelését csak 1960-ban kezdték meg), a segítő családtag fogalma a 70 százalékban mezőgazdasággal foglalkozó társadalomban valójában értelmezhetetlen volt, mivel akiket eltartottnak írtak be, azok is részt vettek a parasztgazdaságok mindennapi munkafeladatainak ellátásában. (A sort még folytathatnánk.)

9.12 ábra

Az egyén gazdasági életrajzának modellje a)

a) A skála az 1970-es évek ár – bér szintjét tükrözi

Forrás: Hoóz 1988: 98 után

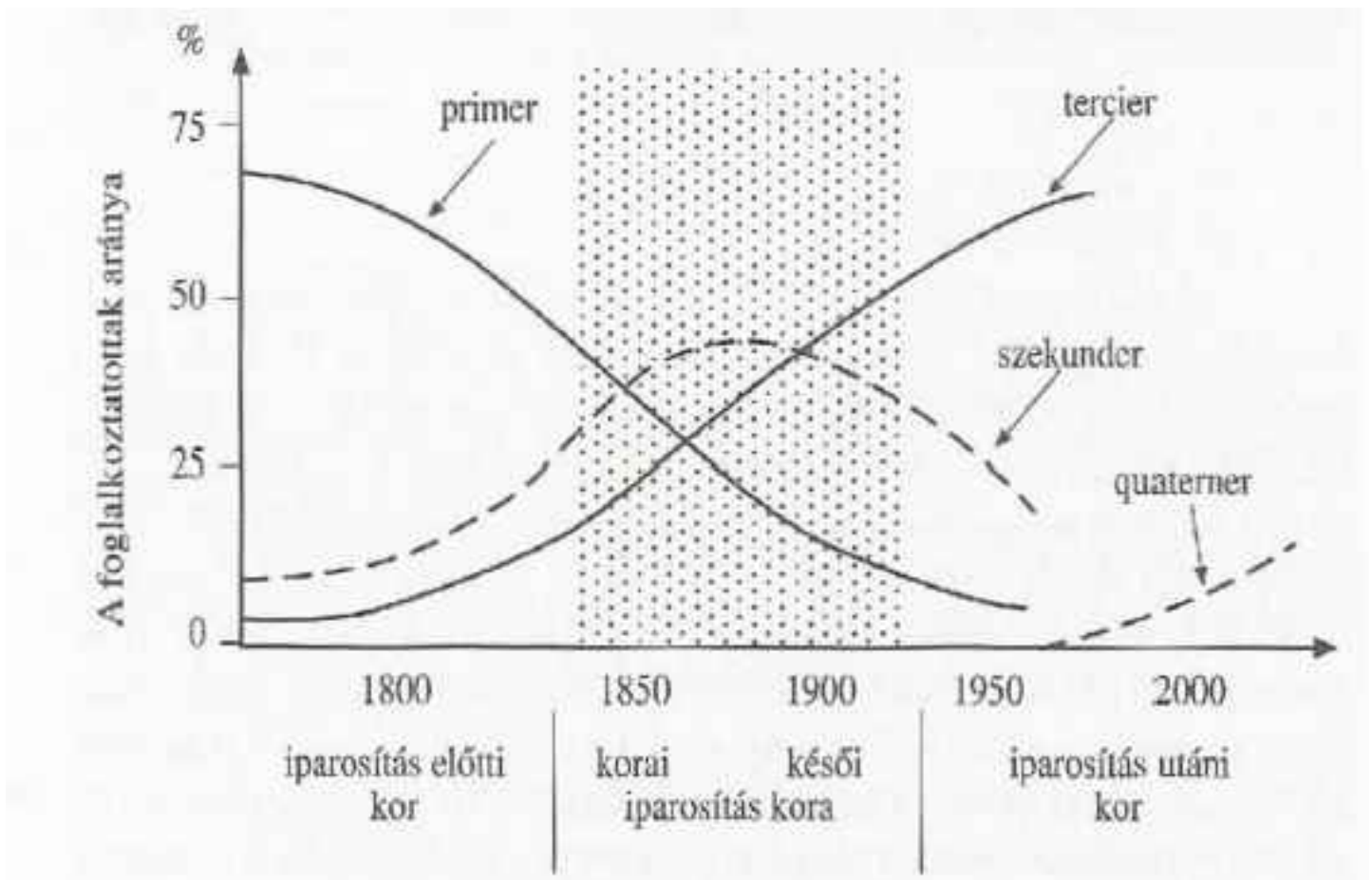
Mielőtt a konkrét aktivitási és foglalkozási szerkezet elemzésébe kezdenénk, röviden említést kell tennünk arról, hogyan illeszkedik bele az egyén a gazdasági aktivitás folyamatába. Az egyén egész életén keresztül fogyaszt, de termelő tevékenységet csak gazdaságilag aktív életszakaszában végez. Az aktív és inaktív szakaszok alapján határozható meg az egyén gazdasági életrajza. A gyermekkorban csak fogyasztunk, ezért az általunk elfogyasztott érték fokozatosan nő – ez a folyamat átlagosan nagyjából 17 éves korig tart (B pont). Ekkortól a folyamat megfordul és az egyén elkezd többet termelni, mint amennyit fogyaszt. Először „törleszti” korábbi fogyasztását, majd egyre nagyobb többletet termel. Idős korban ismét megfordul a folyamat (D pont), és az egyén elkezd fokozatosan „felélni” a korábban létrehozott terméktöbbletet. A séma arra jó, hogy elgondolkozzunk a különböző lehetőségeken:

- lehet, hogy valami nem éli teljesen végig az ábrán jelölt szakaszokat, és így termelési többlete a következő generációra marad;
- lehet, hogy valakinek fogyasztó „gyermekkora” túl hosszúvá nyúlik, vagy fogyasztó „öregkora” túl hamar kezdődik, és élete során nehezen, vagy egyáltalán nem képes e többletfogyasztás kompenzálására, vagyis azt a közösségre terheli át, stb.

Ha a magyar példánál maradunk, akkor Hoóz István megfigyelése szerint 1980-ben 109 évig kellett volna élnie az átlagegyénnek ahhoz, hogy elfogyaszthassa azt a termelési többletet, amelyet produktív éveiben létrehozott. De ez összefügg az akkori, az állam és nem a piac által irányított ár- és bérrendszerrel, és az államszocializmus egész tervutasításos rendszerével, melyről irányítói úgy gondolták, hogy az állam hatékonyabban gazdálkodik az egyének által létrehozott értéktöbblettel. (Az elgondolás nem vált be.) Ma biztosan nem ez a helyzet. Bár az állami beavatkozás még mindig nagyarányú, ma az egyéneknek sokkal nagyobb befolyásuk van annak eldöntésében, hogy mikortól meddig termelnek, illetve fogyasztanak. Viszont eljutottunk ahhoz a helyzethez, amikor kérdésessé vált az, hogy meddig marad fenn az

egyensúly a létrejövő terméktöbbletek és a fogyasztási többlettel rendelkező életkorokban élők száma között. De itt megállunk, ez már nem a múlt, hanem a jövendő története, így kívül áll jelenlegi témánkon (Hoóó 1988: 96-99 után).

Visszatérünk a történeti folyamatok rekonstrukciójának kérdéséhez. Ha ebből a szempontból nézzük az utolsó magyarországi népszámlálásokban alkalmazott fogalmakat, akkor azt kell mondanunk, hogy a régi kereső fogalma – mely lényegében a 19. század közepéig visszavezethető – a mai aktív keresőnek felel meg. A munkanélküliekre vonatkozó első hivatalos átfogó adat ismereteink szerint először az 1930. évi népszámlálásban jelent meg, de tartalmából az agrárszektor kimaradt, tehát mai számainkkal nem összehasonlítható. Inaktív kereső viszont a 20. század közepéig igen korlátozottan létezett: a nyugdíjrendszer csak a népesség kis részét érintette (főként az állami alkalmazottakat, és néhány privilegizáltabb szakmai csoportot) és őket a népszámlálások a ház- és járadékirtokosokkal együtt a keresők közé sorolták. A segélyezések rendszere még szűkebb volt és kedvezményezettjei általában az eltartottak között kerültek összeírásra. Így a népesség aktivitási szerkezetének változásait főképp az aktív keresők számának és foglalkozási szerkezetének hullámzásán keresztül lehetséges rekonstruálnunk.

9.13 ábra

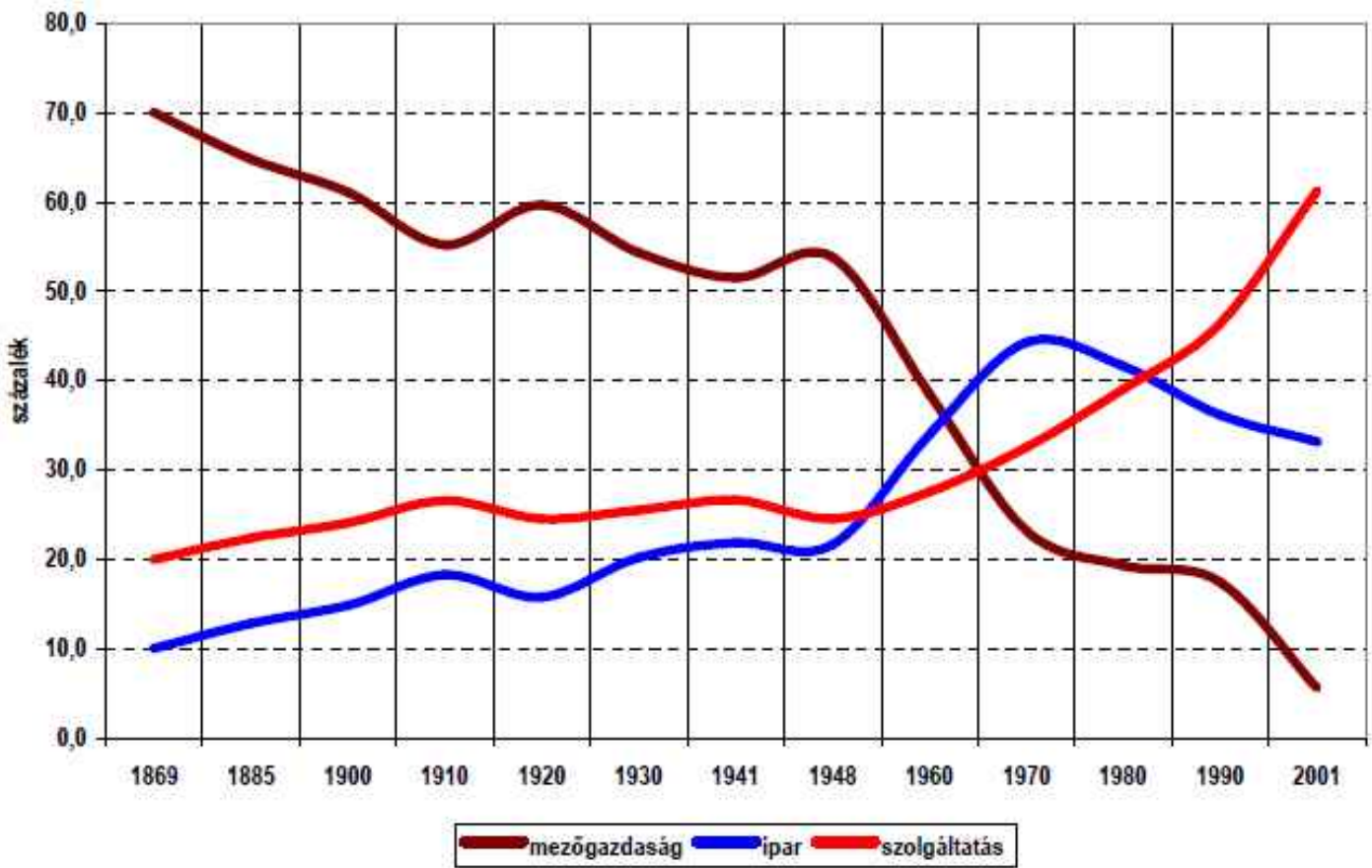
A foglalkozási szerkezetváltás modellje

Forrás: Becsei 2004. 246 után

A foglalkozási szerkezet átalakulását érdemes azzal a modellel kezdeni, amelyet a 20. század közepén dolgoztak ki (Fourastié 1949). Az azóta továbbfejlesztett teória négy szektorba sorolja a gazdasági ágakat: az elsődleges (primer) szektorhoz tartozik a mező- és erdőgazdaság, a másodlagoshoz (szekunderhez) a bányászat és a különféle kis- és nagyiparok, a harmadik (tercier) szektorhoz tartoznak a szolgáltatások. A negyedik (quaterner) szektorba soroljuk a kutatás és fejlesztést és az oktatást (Becsei 2004: 246-247). Az ábra által bemutatott szerkezetváltás lényegében a hagyományos társadalomból

(melyet a mezőgazdaság dominált) a modern ipari és szolgáltató szektorokkal rendelkező gazdasági-társadalmi rendszerbe történő átmenetet próbálja leírni. Az egyes szektorok aránya egy adott időmetszetben jól jellemzi az ábrázolt társadalom és gazdaság fejlettségét. A modell alapját az észak-nyugat-európai gazdaságok jelentik, melyeknél a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának jelentős méretű csökkenése és az ipari népesség növekedése már a 19. század elején elindult. E társadalmakban a 20. század első fele már a szolgáltatások jelentős felívelésével jellemezhető, az iparban foglalkoztatottak száma pedig már jóval 1950 előtt csökkenésnek indul. A kérdést részletesebben nem elemezzük tovább, mert nem gazdaságtörténeti összeállítást készítünk – célunk mindössze annyi volt, hogy bemutassuk a szerkezetátalakulás azon sémáját, amelyet manapság talán a leggyakrabban használnak.

Nézzük meg, mennyiben felelnek meg a magyar társadalomra vonatkozó népszámlálási adatokból kibontható szerkezetek a fenti modellnek.

9.14 ábra

A foglalkoztatottak szerkezetének átalakulása Magyarországon mai területén (1869-2001) a)

a) az 1869. évi adat becslés, az 1885. évi interpolált

Forrás: szerző számításai a Magyarországi munkaerőpiac (2003:34) és az 1869. évi népszámlálás alapján

Ha a konkrét népszámlálási adatokat nézzük, akkor előljáróban meg kell említenünk két problémát. Az 1900 előtti változások becsléseken alapulnak, ennek megfelelően pontatlanabbak, mint az 1900-tól indulók.¹⁰ Az ábra további

¹⁰ Az 1869. évi adatokat becsültük, de az 1880. és 1890. évek adatait már figyelmen kívül hagytuk. Ennek oka főként az, hogy a változások elég kicsik, viszont a különböző korszakok egymástól eltérő megye- és országhatárai miatt az átszámítás meglehetősen nehézkes és pontatlan, ugyanis a

problémája, hogy a 4. szektor, a kutatás-fejlesztés egészen az utolsó évtizedekig nem különíthető el világosan a szolgáltatásoktól. Miután a foglalkoztatottak számát tekintve a szektor nálunk egyelőre nem jelentős, külön feltüntetésétől, illetve visszamenőleges becslésétől eltekintettünk. A magyarországi változások alapján készített 9.14. ábrát a nyugat-európai fejlődést tükröző 9.13. modellábrával összevetve jelentős eltéréseket tapasztalunk. Bár kétségtelen, hogy mind a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának csökkenése, mind az ipari és szolgáltató szektorokban dolgozók arányának növekedése már 1869-től kezdve kimutatható, a változások viszonylag lassú üteműek és az agrárium túlsúlya a foglalkozási szerkezetben egészen az 1940-es évek végéig fennáll. Az 1950-es években azonban hirtelen változások indulnak meg: az 1970-es évekig zuhanásszerűen csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és majdnem ugyanilyen ütemben nő az iparban foglalkoztatottaké. Az iparban dolgozók száma és aránya 1970 után viszont csökkenni kezd, az extenzív iparfejlesztés tartalékai fokozatosan kimerülnek. A mezőgazdasági munkaerő állomány 1970 és 1990 közötti 20 százalékos aránya viszont alig változik. Az évezred utolsó évtizedében, a rendszerváltás után az ipari foglalkoztatottság hanyatló trendje tovább folytatódik, a mezőgazdaságé zuhanásba csap át, míg a szolgáltató szektor növekedése felgyorsul. Az ábra azonban csak a foglalkoztatottak belső arányát mutatja, viszont az ábrázolt 130 év során igen jelentős számszerű változások zajlottak le mind az egyes szektorokban dolgozók, mind az összefoglalkoztatottak számában, melyeket érdemes az eredeti adatok alapján is nyomon követnünk.

9.15. táblázat - A foglalkozási szerkezet átalakulása Magyarország mai területén

év	mezőgazdaság	ipar	szolgáltatás	összesen	15-64 éves	Foglalkoztatottság
	ezer fő					aránya
1869 a)	1 740	279	383	2 402 b)	3 026	79,4 b)
1900	1 735	422	684	2 841	4 159	68,3
1910	1 685	558	810	3 053	4 587	66,6
1920	2 127	563	875	3 565	5 095	70,0
1930	2 030	755	953	3 738	5 744	65,1
1941	2 165	919	1 119	4 203	6 245	67,3
1948	2 198	884	1 003	4 085	6 222	65,7
1960	1 830	1 618	1 312	4 760	6 541	72,8
1970	1 246	2 379	1 748	5 373	6 691	80,3
1980	1 109	2 386	2 239	5 734	6 919	82,9
1990	955	1 977	2 540	5 472	6 871	79,6
2001	205	1 226	2 266	3 697	6 963	53,1
A létszám változása (ezer fő)						
1869-1900	- 5	+ 143	+ 301	+ 439 c)	+ 719	
1900-1920	+ 392	+ 141	+ 191	+ 724	+ 936	
1920-1941	+ 38	+ 356	+ 244	+ 638	+ 1 150	
1948-1970	- 952	+ 1 495	+ 745	+ 1 288	+ 469	
1970-1990	- 291	- 402	+ 792	+ 99	+ 180	
1990-2001	- 750	- 751	- 274	- 1 775	+ 92	

településenkénti adatok nem maradtak ránk. Értékeket tehát 1885. évi eszmei időponttal az 1869. és 1900. közötti adatok interpolációja segítségével helyettesítettük.

a) a ma csak részben Magyarországhoz tartozó törvényhatóságok adatait a megmaradt területek népességének aránya szerint (MStK 76: 5-6) becsültük

b) a keresők egy része 15 év alatti, így a foglalkoztatottsági arány pontosan nem összehasonlítható a későbbi adatokkal. A 15-64 év közötti foglalkoztatottak aránya kb. 70 százalékra tehető. (1900-ban a népszámlálás szerint a keresők 6 százaléka volt 15 év alatti, 5 százaléka 60 év feletti.)

c) ha a becsülhető 15 év alattiakat is figyelembe vesszük, akkor valójában az agrárkeresők száma kb. 150, a másik két szektorban pedig 30-30 ezer fővel nagyobb mértékben növekedhetett.

Forrás: Magyarországi munkaerőpiac 2003: 34, Demográfiai évkönyv 2001: 12-16. (Az 1869. évi adatok saját becsülés alapján készültek.)

Az abszolút számok alapján az alábbiak állapíthatók meg. A mezőgazdasági népesség – nyilván a falvakból történő elvándorlások hatására – 1869 és 1910 között kismértékben csökken, vagyis a népességnövekedés, a következő generációk tagjainak jelentős része nem apja nyomdokaiba lép, hanem a szektoron, és valószínűleg szülőhelyén kívülre távozik. Az 1910-es években a kivándorlás leállása miatt az agrárnépesség ismét komoly mértékben megnövekszik. Növekedési tendenciája szerény mértékben ugyan, de egészen az 1940-es évek végéig tart. Ezután a létszámváltozások trendje megfordul és csökkenésbe vált át. A csökkenés két esetben, 1960 és 1970 között, illetve 1990 után egyenesen zuhanásszerű. Az első az erőszakos termelőszövetkezet szervezés eredménye, mely az agrárnépesség számottevő részét a mezőgazdaság elhagyására készíteti és a bányászat és az ipari segéd- és betanított munka irányába löki. A második zuhanás a rendszerváltás után észlelhető, mely lényegében a parasztság maradékának felszámolódását jelenti. Kis csoportjuknak sikerül farmer típusú gazdává válnia, a többiek – részben életkoruk miatt is – eltűnnek a nyugdíjasok sorában.

Az ipari foglalkoztatottak számának alakulása teljesen más ívet ír le. A 19. század utolsó harmadában komoly iparfejlődés indul meg az ország jelenlegi – a történeti ország egészéhez képest sok tekintetben centrális helyzetű – területén, melynek során az iparban dolgozók száma 70 év alatt megháromszorozódik. (Ebben benne van 70 év normálisnak nevezhető fejlődése, a nemzetgazdaság kényszerű átépítése és az új keretekhez igazítása a trianoni béke után, valamint az 1930-as évek végétől beinduló hadiipari program hatása.) Az újabb vesztes háború átmeneti megtorpanással jár, de a kibontakozó szocialista kísérlet erőltetett iparosítása véghezviszi azt a „bravúrt”, hogy 1970-ig, tehát alig több mint 20 év alatt ismét csaknem megháromszorozza az 1948. év végi ipari népességet. A mesterséges, nem piaci körülmények között létrejött konjunktúra azonban rövid életű: az ipar már a rendszerváltás előtt válságba kerül és 1980 és 2001 között a szektorban foglalkoztatottak száma megfeleződik. E két szektor történetéhez képest ezek után idilli képet mutat a szolgáltatásban dolgozók számának alakulása. Végig a viszonylag visszafogott növekedés jellemzi, melyben mindössze két törés található: a második világháború, valamint a rendszerváltás után is 10-10 százalékos visszaesés következik be a foglalkoztatottak számában, de ez inkább barátságos változásnak nevezhető a két előző szektor létszámai által leírt vargabetűkhöz képest.

Együtt nézve a népesség aktivitás szempontjából különböző csoportjait azt mondhatjuk, hogy az eltelt 130 év alatt az aktív keresők aránya viszonylag elfogadható határok (40–48 százalék) között hullámzott az ország mai területén, miközben az eltartottak aránya felére apadt. A kettő közötti növekvő különbséget az inaktív keresők töltötték ki, akiknek száma robbanásszerűen emelkedett, a 20. század elejéhez képest több mint negyvenszeresére szaporodtak. Vagyis a nagyjából ugyanakkora arányú aktív kereső réteg rovására az eltartottak jelentős része átkerült az inaktív keresők kategóriájába. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy ez a folyamat nem egyenletesen játszódott le. Az 1950-1960-as években a foglalkoztatottak száma új népességcsoportok bevonásával rövid idő alatt, szokatlanul nagy mértékben emelkedett: a 15-64 éves életkorú népesség korábban évtizedeken keresztül 65 százalék körüli foglalkoztatási aránya 1970-re 80 százalékra ugrott. A rendszerváltás során viszont 1990 és 2001 között a foglalkoztatottak száma igen rövid idő alatt harmadával csökkent, a 15-64 éve közöttiek foglalkoztatottsági aránya pedig egy évtized alatt sokkoló mértékben, 80-ról 53 százalékra zuhant.

Felelő képek a foglalkozásszerkezet átalakulásáról a 19-20. században

Földrajzos szemmel ...

„1910-ben Magyarország lakosságának 16,1 %-a, majdnem 3,4 millió lélek élt akár kereső, akár mint eltartott az iparból. Ebből közel 1,5 millió volt a kereső, akik közül több mint 0,4 millió, tehát 27% dolgozott húsznál több személyt foglalkoztató nagyipari vállalatokban, azaz gyárakban. Azt mondhatjuk tehát, hogy ipari *népességünknek* majdnem *háromnegyede a kisipar körében dolgozott* s csak alig több mint egynegyedét tartották el a gyárak. Körülbelül minden 16 östermelőre 3 kisiparos és 1 gyárimunkás jutott. Ha csak ezt az arányt néznők, nem kellene iparunkkal sokat foglalkoznunk ... mert eléggé mindennapi szükségleteket elégít ki, tehát úgyszólván mindenütt jelen van. Hajtóerőre egyáltalán nincs, vagy alig van szüksége, tehát annak helyétől, sőt – a sokszor inkább már háziiparként üzött jellegzetes ágazatok kivételével – még a nyersanyag előfordulásának helyétől is meglehetősen függetlenül terjedt el. Inkább csak a fogyasztó népesség tömörüléséhez igazodik ...

Nagy-Budapest gyárövezete a Kárpát-medence egyetlen igazi iparvidéke. Már a gömör – szepesi vasérc és a szomszédos szén, valamint a *krassószörény – hunyadi* vas és szén körzetében berendezkedett két nehézipar-vidék nyugat-európai fogalmak szerint csak megszorítással nevezhető annak, hiszen üzemei, bár elég nagyok, de a mezőgazdaság vagy erdőgazdaság műtájainak széles felületén szigetszerűen szétszórva jelennek meg ...

Trianon Magyarország gazdasági életében nem annyira az elveszett területek és javak abszolút nagysága miatt okozott súlyos zavarokat, hanem inkább azért, mert egyrészt teljesen *felforgatta a gazdasági élet ágai közt addig fennálló arányokat*, másrészt egymást kiegészítő tevékenységek kapcsolatait vágta el az új határokkal ... nyersanyag és gyártelep közé általában igen sok esetben ékelődött a trianoni országhatár, hiszen a főváros iparát annak idején a Kárpát medence egész területe táplálta nyersanyaggal ...

Az ország már Trianon előtt is iparosodóban volt. Ez a folyamat tovább folytatódott. Siettették szomszédaink és egész Európa önellátó törekvései, aminek következtében magunk is egyre inkább önellátásra szorultunk ... 1930-ban az ország lakosságának már csak 51,8 %-a volt östermelő, 21,7%-a iparos. A kis- és nagyipari népesség egyenlő arányban nőtt...”

(Bulla – Mendöl 1947: 136-137, 146, 156, 164, 166 – kiemelések az eredetiben)

A fiatal marxista történészek szemüvegén át ...

„A munkásság osztályá szerveződése a szabadságharc utáni években indult meg. A gyáripar bizonyos ágainak, továbbá a bányászatnak fejlődése együtt járt a proletariátus kialakulásával. A munkásság száma (kisipar, gyáripar, bányászat) e korszakban körülbelül megkétszereződött, 300 ezer fölé emelkedett. A munkásság zöme a kisiparban dolgozott. Nagyobb számban csak Pesten, az Északnyugati Felvidéken és az erdélyi bányavidékeken alakult ki gyári és bányai ipari munkásság...

Az 1873-as gazdasági válság a munkásság szociális helyzetének nagyfokú rosszabbodását vonta maga után. A munkanélküliség növekedése mellett a dolgozók munkabére csökkent, munkaidejük fokozódott. A munkaidő a 80-as években a fővárosban napi 12 óra, vidéken 14-15 óra. Igen gyakori volt, hogy 12 éven aluli gyermeket naponta több, mint 12 órán át, 12-16 éveseket pedig napi 14 órán át is dolgoztattak. A bérvisszonyok visszatükrözték azt a körülményt, hogy a magyar munkást nemcsak a hazai tőkés, de az idegen tőke is kizsákmányolta. A munkásosztály egész keskeny rétegén kívül, a nagy tömegek alig keresték meg a létminimumot. A női munkás ugyanazért a munkáért, amit a férfimunkás végzett, a rendes bérnek negyedét, harmadát kapta ...

Míg Budapest ipari népessége – az eltartottakon kívül – 1869-ben a lakosság 33 %-át tette ki, addig 1910-ben a 44 %-át. Ha ehhez a közlekedésben foglalkoztatottakat is hozzászámítjuk, akkor az ipari népesség aránya 1900-ban 50 % fölé emelkedett (248 000). De nemcsak az ipari népesség számszerű növekedéséről volt szó, hanem minőségi változásról is.

Míg a kiegyezés idején a kisipari munkásság volt döntő túlsúlyban, addig 1910-re a nagyipari munkásság már kialakult, számuk kétszerese lett a kisipari munkásoknak.

Magyarország ipari népeességének (bányászatban dolgozókat nem számítva) közel $\frac{1}{4}$ -e Budapesten és környékén összpontosult 1910-ben. A nagyipari proletariátus koncentrációja a főváros és környékére még ennél is nagyobb fokú volt. A kapitalizmusban törvényszerű jelenségnek tekinthető az *ipari népeesség növekedése a mezőgazdasági népeesség rovására...*”

(Lukács Lajos 1953 (1951): 352, 384, 420 – kiemelések az eredetiben)

„... míg az első világháború előtt, 1913-ban a gyáripari munkások közül 219 000 dolgozott az új határok közé eső területen, addig 1921-ben a magyar gyáripar munkáslétszáma csak 136 000 volt. 1913-ban a nehézipari üzemek összesen 80 000 munkást foglalkoztattak. Ez a szám az első világháború végéig 140 – 150 ezerre emelkedett, 1921-ben viszont 63 000-re csökkent ...

Az ellenforradalmi korszakban a magyar munkásosztálynak még rövid időre sem sikerült az első világháború előtti nyomorúságos életszínvonalat sem biztosítania. A Horthy-fasizmus első éveiben nemcsak a reálbérek csökkentek állandóan a nagyméretű munkanélküliség mellett, hanem a tőkésék meghosszabbították a munkanapot is: állandóan növekedett azoknak a munkásoknak a száma, akik napi 8 óránál többet voltak kénytelenek dolgozni ...

1929 második felében tört ki Magyarországon az ipari válság ... Az *ipari munkáslétszám* nagyobb mértékben csökkent, mint a termelés: a munkásságot fokozottabban kizsákmányolták. A hatalmas mértékben megnövekedett *munkanélküliség* sújtotta legjobban a munkásosztályt. Az iparban több mint 200 000, a mezőgazdaságban 5-600 000 ember volt részben vagy egészen munka nélkül – családtagokkal együtt több mint 3 millió. Számos gyárban csak félheteket dolgoztak és voltak üzemek, amelyek hosszabb időre teljesen leálltak ...”

(Incze Miklós 1953 (1951): 568-569, 587-588 – kiemelések az eredetiben)

Megjegyzések

A szemelvények a hazai foglalkozási szerkezet átalakulásának két különböző képét mutatják. Mindössze néhány év telt el megjelenésük között, de máris mély szakmai és politikai törésvonalak választják el őket. A két földrajzkutató, Bulla Béla és Mendöl Tibor munkája egy elmaradott állapotból kiinduló ipart vázol fel, és egy olyan országot, melynek csak egyetlen olyan központi vidéke van, melyet nem a mezőgazdasági tevékenységek uralnak. Megemlékeznek azokról a problémákról is, amelyet az első világháború utáni békeszerződések rendelkezései okoztak Magyarország gazdasági szerkezetében, melynek az új határok által megadott keretbe történő átépítése súlyos terheket rótt az állam és a vállalkozások költségvetésére. A szerzők viszonylag kevés adattal dolgoznak, nem térnek ki a foglalkoztatottak szociális helyzetére, nem foglalkoznak a gazdaság kapitalista jellegével, nem tekintve ezt hallgatólagosan feladatuknak.

Lukács Lajos és Incze Miklós írásai, melyek az átszervezett Történelmi Társulat 1951-ben „új szellemben” írt rövid összefoglaló magyar történetében jelentek meg, ezzel szemben a foglalkoztatottak szociális helyzetéből indultak ki, a hangsúlyt a sötét színekkel festett kapitalizmusra, az elnyomásra, a szegénységre fektették, és igyekeztek úgy ábrázolni a foglalkozási szerkezetet, hogy az olvasó abból a nagyipar vezető szerepére következtethessen, egyezően az 1950-es évek

elején érvényben lévő gazdaságtörténeti kánonnal. Természetesen arról egy szó sincs a kötetben, hogy a 19. század végi Magyarország területileg, gazdaságában, és népességében eltér a 20. századitól, vagy arról, hogy a trianoni béke átszabta a határokat és emiatt a gazdaság szerkezetét is át kellett alakítani.

Bár igen rövidek a szemelvények, remélhetőleg érzékeltetni képesek azt, hogy a történeti valóság elég sokszínű ahhoz, hogy néhány kétségtelenül meglevő igazságelemét kiragadva az olvasó számára megtévesztő, és egymástól különböző képeket vázoljunk fel ugyanarról az időszakról. Nem kell ehhez direkt módon hamisítani sem. Elég, ha a rendelkezésünkre álló információelemeket szelektíven kezeljük, másképp rakjuk össze és a kép máris megváltozik. Bulla és Mendöl esetében a kép sajátos rajza még magyarázható (vagy menthető) azzal, hogy lényegében földrajzi összefoglalót készítettek (egyébként hosszú ideig az utolsót, mely a Kárpát medencét a maga – már csak virtuális – egységében próbálta tárgyalni). Nyilván van a műben egy bizonyos nosztalgikus célzatosság is – a kötet a trianoni béke határozatait megerősítő párizsi békeszerződés évében jelent meg – de mindez kulturáltan visszafogott és egyúttal pozitív értelemben is informatívnek tekinthető.^a Az 1950-es évek elején készített történeti összefoglaló sajátos rajza azonban határozott ideológiai alapú torzításokkal terhes, úgy tűnik, hogy azzal a céllal készítették, hogy átformálja az olvasók történeteszemléletét. (Ami önmagában nem lenne baj, ha azt érvelve, az egymásnak ellentmondó tényeket és feltevéseket egymással szembeállítva teszik. Ehelyett azonban szelektív módon adagolt információkkal próbálták meg a gazdaság változását másként bemutatni.) A két megközelítést mindazonáltal sajnálatosan összeköti, hogy egyikőjük sem konzisztens adatbázisra építi mondandóját, hanem kiragadott adatokkal illusztrálja szövegét.

^a Attól tartunk, hogy a határokon túl élő magyarokon kívül ma a közvélemény már nem sokat tud a Kárpát-medence egészének földrajzi, vagy gazdasági jellemzőiről.

Ha közelebbről nézzük az általunk vizsgált 130 év átalakulásának folyamatait, akkor öt változási trendet érdemes kiemelni. Az első a nők belépése a családon kívüli munka világába. 1880 körül a 15 éven felüli nők mindössze 12 százaléka végzett családon kívüli gazdasági tevékenységet, 88 százalékuk az akkori statisztika szerint vagy „eltartott” volt, vagy a mezőgazdaságban – a családi birtokon – dolgozott. Egy részük hivatalosan aktív kereső volt, mert „segítő családtag”-ként jegyezték fel, másik részük pedig eltartott, de a földműves családban az akkori paraszti munkamegosztás normái szerint ugyanazokat a feladatokat látták el függetlenül attól, hogy minek minősítették őket az összeírók. A családon kívül dolgozó nők aránya 70 év alatt mindössze 18 százalékra emelkedett, tevékenység-megosztásban elfoglalt szerepük alig változott a 20. század közepéig. (Az ipari keresők között számuk ugyan megnőtt – többségük hajadon lány lehetett – de így sem érték el még 1949 elején sem a felnőtt női népesség 10 százalékát.) 1960 és az évezred vége között azonban jelentősen átrendeződött a női népesség aktivitási szerkezete. 1980-ban már több mint 40 százalékuk a 2. és 3. szektorban dolgozott, 30 százalékuk inaktív kereső (többségükben nyugdíjasok) és mindössze 28 százalékuk maradt az eltartott, illetve mezőgazdasági kereső kategóriában (vagyis folytatta tovább „főállásban” az elmúlt korszakok női tevékenységeit). A 2005. évi mikrocenzus szerint az utóbbi kategória gyakorlatilag eltűnt (mindössze 1 százalékot tett ki), az inaktívok aránya 61 százalék, a többiek megmaradtak a külső munka világában, ahová csoportjuk az 1950-es években került. Valójában tehát a 20. század második felének fordulatai során sem nőtt huzamosabb ideig 40 százalék fölé a családon kívül dolgozó felnőtt nők aránya.

A másik jelentős változás a hazai foglalkozási szerkezetben a „közalkalmazottosodás”, a központi költségvetésből fizetett állami és önkormányzati alkalmazottak arányának hatalmas arányú növekedése volt a 20. század folyamán. A két világháború között arányuk az aktív keresők 4,2 – 4,8 százalékát tette ki, ezen belül 60 százalékuk tartozott a „szellemi dolgozó” kategóriába. Miközben a keresők összes száma 1941 és 2001 között 15 százalékkal csökkent, ezzel szemben viszont a közalkalmazottak 200 ezres létszáma 800 ezerre, vagyis négyszeresére nőtt. (Utóbbiak esetében már körülbelül 70 százalékuk volt szellemi, a maradék fizikai dolgozó.) Vagyis egyre nagyobb arányú az a foglalkoztatott csoport, amely nem a piacon méreti meg magát, hanem jövedelme folyamatosan a központi költségvetésből jön, vagyis az egyéb szektorokból származó adójövedelmet terheli.

9.16. táblázat - A foglalkoztatottak legmagasabb befejezett iskolai végzettsége

Iskolai végzettség	1930	1960 a)	1980	1990	2001
	évben százalék				
Befejezetlen általános iskola b)	65,1	72,3	18,5	5,2	0,8
Általános iskola	16,2	14,1	35,4	33,4	19,6
Középiskola érettségi nélkül c)	3,6	3,0	16,9	24,4	28,8
Középiskola érettségivel	9,9	7,1	21,1	24,8	32,5
Egyetem, főiskola	5,2	5,5	8,1	12,3	18,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Foglalkoztatottak száma (ezer fő)	3 737	4 760	5 069	3 690	3 846

a) Az iskolázottsági szint csökkenése a foglalkoztatottak számának igen gyors növekedésével hozható összefüggésbe

b) Az 1940-es évekig csak 6 osztály végzése volt kötelező

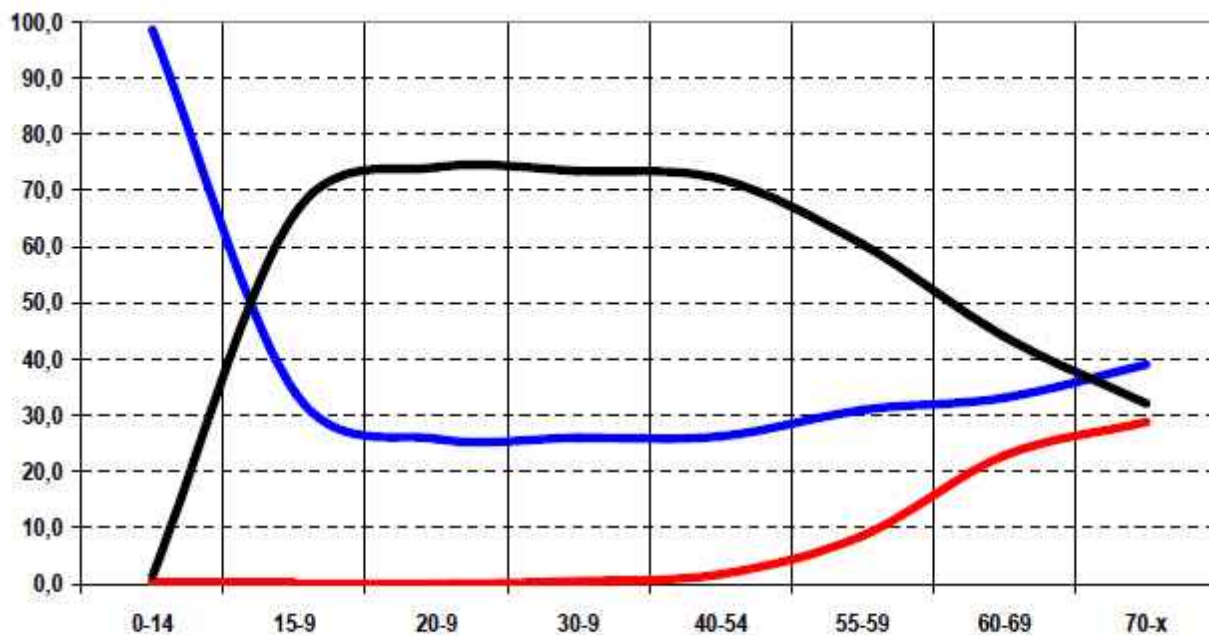
c) szakmai oklevéllel

Forrás: Népszámlálás 1960-13: 40, Fóti – Lakatos 2006: 488

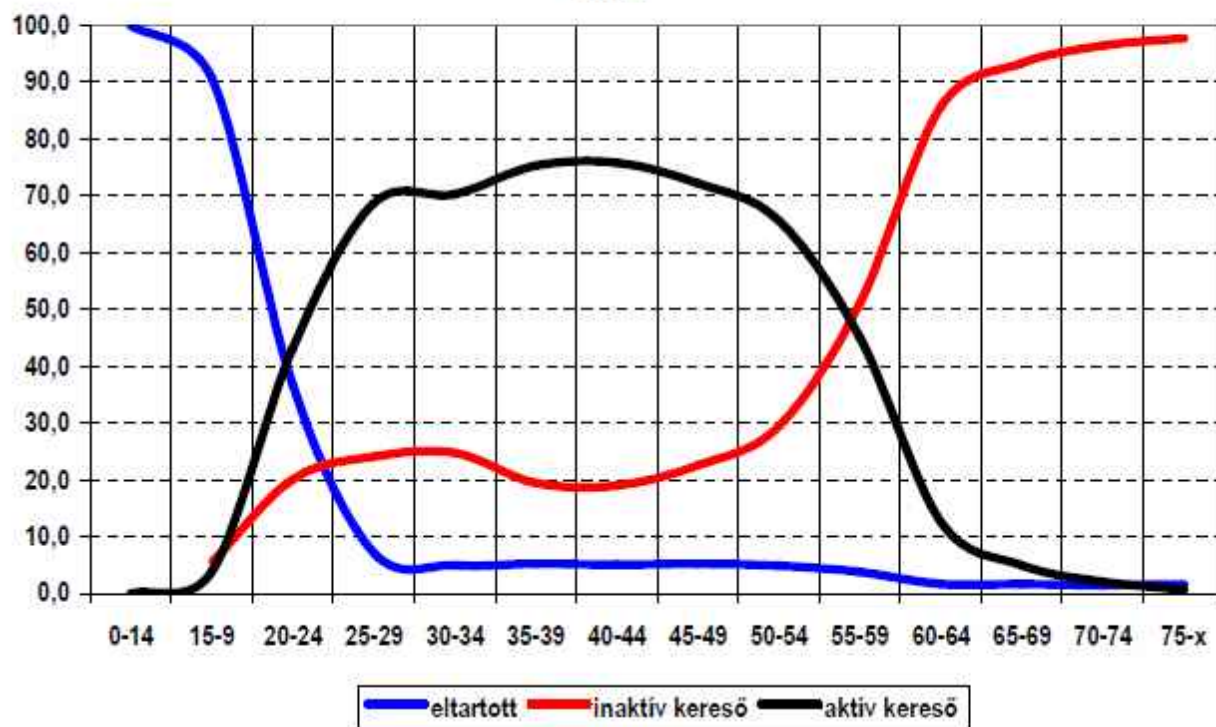
A harmadik változás a foglalkoztatottak iskolai végzettségében tapasztalható. 1930-ban a foglalkoztatottak több mint 80 százaléka csak alsó fokon iskolázott. E csoport aránya 1980-ban 54 százalékra csökken, majd az évezred végére 20 százalék körülire zsugorodik. Bár az adatok világosan mutatják, hogy általában jelentős növekedés megy végbe a népszéég iskolázottságában, az alsó fokú csoport gyors csökkenése a foglalkoztatottak között nem elsősorban ennek tudható be, hanem annak a ténynek, hogy az 1980-as évektől fokozatosan kiszorulnak a munkaerőpiacról, és ma már a munkanélküliek legnagyobb százalékát, túlnyomó többségét képezik.

Az negyedik változás a munkanélküliség nyílt megjelenése a rendszerváltás után. A második világháború előtt a munkanélküliek nagyobb része rejtetten a mezőgazdaságban helyezkedett el, pontos létszámukat és arányukat jelenleg nem tudjuk megbecsülni. A háború után viszont a munkanélküli fogalmát a politika eltüntette – utolsó hiteles munkanélküli statisztikánk az 1949. évi népszámlálás néhány példányos, sorszámozott bizalmas anyagaként készült – e csoport a gazdaság különböző részeiben legalább is papír szerint valamilyen alkalmazást kapott. A rendszerváltás után azonban a piaczgazdaságra való átállást követően a bérmanipulációk és a statisztikák kozmetikázásának megszünése¹¹ miatt többé már nem volt szükség rájuk. A „kapun belüli” munkanélküliség nyilvánossá vált, sőt az eredetileg is létező potenciális munkanélküliek csapata megerősödött a gazdasági recesszió, és a haszonnal nem működtethető volt szocialista nagyvállalatok felszámolása következtében állás nélkül maradtakkal. A munkanélküliség ma Magyarországon részben az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők, részben a vidéki területek problémája – a kettő gyakran össze is kapcsolódik. Jelenleg a munkanélküliek több mint 60 százaléka falun él, s ez különösen nagy problémát jelent az ország keleti és észak-keleti megyéiben, valamint a Dél-Dunántúl elmaradott térségeiben.

¹¹ A rendszerváltás előtt az államilag irányított bérszabályozás az előírások szerint az átlagbéren alapult. Tehát ha egy vállalat meg akarta fizetni a számára fontos szakembereket, akkor felvett néhány alacsony bérű segédmunkást, akikre valójában gazdasági értelemben nem volt szüksége, de lejjebb vitték az átlagbért, így az előbbieknél plusz bért lehetett juttatni. Ezeket a segédmunkásokat viszont, akiknek csak látszatfeladatokat tudtak adni, a szakmai köznyelv „kapun belüli munkanélkülieknek” nevezte.

2005

9.17 ábra

Az aktivitás életciklusának változása 1960 és 2005 között 1960

Forrás: Népszámlálás 1960. és Mikrocenzus 2005. után

Az ötödik, tulajdonképpen az egész folyamat végeredményének is felfogható változás a gazdasági aktivitás életciklusában látható. Ha megnézzük az 1960 körül tapasztalható életciklust, akkor az sok tekintetben a korábbi időszakokat idézi (bár

azokra az időkre nézve pontos adatok hiányában nem áll módunkban hasonló görbéket rajzolni): tizenéves korában a népesség többsége kereső lesz, az eltartottak aránya 25-27 százalék körül stagnál egészen hatodik évtizedük közepéig. Az akkori szabályozás szerint a nők 55 éves, a férfiak 60 éves korukban mehettek nyugdíjba, így a hatodik évtized második felében megkezdődik az inaktív keresők számának emelkedése és az aktív keresők számának csökkenése, de utóbbiak 30 százaléka még 70 éves korában is dolgozik. A mai helyzet ettől gyökeresen eltér. A munkakezdés valamivel későbbi, és a munkában eltöltött idő lényegesen rövidebb, manapság a 60 év körülieknek csak 30 százaléka dolgozik, 70 éves korban pedig szinte senki. Az eltartottak aránya a huszonévesek között még 40 százalék körüli, majdnem duplája az 1960. évinek. A legnagyobb változás azonban az inaktív keresők kategóriájában észlelhető: huszonéves kortól egészen 60 évesig folyamatosan körülbelül 20 százalékos arányú népességet látunk, amelyik nem aktív kereső, de rendszeres, többségében az állami költségvetés által biztosított jövedelme van. Ez a csoport azonban 1960-ban gyakorlatilag még nem létezett.

Ha a különböző folyamatokat összerakjuk, akkor elég sajátos változásokat látunk a foglalkozási szerkezet 20. századi alakulása során. A hazai változások lényegében a modellábrát (9.13. ábra) követték, de időben mintegy fél évszázaddal megkésették, és igen lassú folyamatokkal jellemezhetők. Ráadásul e folyamatok az 1940-es évektől, amikortól kezdve a gazdasági életbe történő politikai beavatkozások felerősödése megfigyelhető,¹² szeszélyes ingadozásokba csapnak át: hol hirtelen ugrások, hol zuhanások, hol folyamatok váratlan megtorpanása következik be. Lényegében már a két világháború közötti időszakról kezdve világosan észlelhető a foglalkozási szerkezet átalakulása, mely az 1940-es évektől kezdve lesz igazán dinamikus. Noha pontos adataink nincsenek róla, biztosra vehető, hogy ez a társadalmi mobilitás – amely a valóságban messze túlmutat az egyszerű foglalkozásváltáson – együtt járt egy nagymértékű életformaváltással és belső migrációval. (Az előző fejezetben beszéltünk arról, hogy ugyanebben az időszakban az urbanizáció is viszonylag dinamikusá vált.) Az átalakulási folyamat ugyanakkor együtt járt a jövedelmek bizonyos mértékű újraelosztásával is és megváltoztatta számos ember gazdasági életciklusát. A foglalkozási szerkezet átalakulása, ha tetszik, modernizálódása ráadásul történelmi mértékkel mérve igen gyorsan, körülbelül két generációnyi időtartam alatt ment végbe, szemben a nyugati modell legalább öt generáción átívelő átalakulási időszakával. Ez a gyors változás minden valószínűség szerint jelentős mértékben megterhelte fizikai, szellemi, és lelki értelemben egyaránt a résztvevőket, melynek sok tekintetben demográfiai – és természetesen társadalmi és gazdasági – következményei lettek. Kialakult egy nagy létszámú csoport, amely részben az inaktív keresők, részben az eltartottak kategóriáiban bújik meg: a fenti folyamatban részt venni nem tudó, illetve abból kisodródó idősök, alacsony iskolázottságúak, fizikailag hátrányos helyzetűek. Megjelent egy korábban ugyancsak nem tapasztalt méretű tanulónépesség, melyet többnyire eltartottként értelmeztünk, de részben inaktív keresőknek is felfoghatók a családi pótlékok, ösztöndíjak, szociális támogatások és kedvezményes kölcsönök következtében. Ugyancsak ezt a csoportot erősíti az élettartam növekedések, valamint az igénybe vett kordkedvezmények révén is gyarapodó nyugdíjasok tábora. Mindez kialakított egy hatalmas feszültséget a népesség aktivitási szerkezetében, mivel az 1970 – 1990 közötti 5,5 millió körüli foglalkoztatotthoz képest az évezred végén utóbbiak létszáma 4 millió alá süllyedt, a korábbi eltartottak egy része pedig inaktív keresővé vált.¹³ Ráadásul manapság az eltartottak és inaktív keresők csapata nem köthető minden esetben egyértelműen nemhez, vagy korcsoporthoz, és egyes szegmenseik alakulása nehezen jelezhető előre. Csak annyi biztos, hogy összlétszámuk egyértelműen emelkedik. Vagyis a megmaradt aktív kereső népességre nehezedő eltartási feladatok nyomása jelentős mértékben és folyamatosan növekszik az utolsó évtizedekben. A nyugdíjasok, öregek, gyermekek, szegények és munkanélküliek javadalmainak finanszírozása egyre nagyobb – nemcsak anyagi, hanem szociális, morális, oktatási stb. – terhet ró az adózókra.¹⁴

Itt viszont meg kell állnunk, mert ismét túl messze kalandozunk. A demográfia szempontjából az alábbiak a lényegesek: a népesség aktivitási, és ezen belül az aktív foglalkozási szerkezete fokozatosan változik. A korábban egyértelmű

¹² A felerősödés szót azért használtuk, hogy utaljunk arra, miszerint olyan állami (politikai) beavatkozás a gazdaságba, melynek foglalkoztatási következményei voltak, már a 19. század utolsó harmadától kezdve megfigyelhető (ipartámogatások, fejlesztési programok, földreformok), de egyikük sem gyakorolt annyira radikális hatást a munkaerő-állomány méretére és szerkezetére, mint az 1940-es évektől kezdődő és az évezred végéig megfigyelhető gazdaságpolitikák.

¹³ Ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy utóbbiak megélhetését már nem a családi gazdálkodás megszokott szervezete fedezi, hanem jövedelmeik egy – további költségekkel járó – bürokratikus újraelosztás eredményeképpen keletkeznek. Arra azonban semmi garancia nincs, hogy ez méltányosabb, hatékonyabb és igazságosabb, mint a korábbi, ugyanezt a feladatot ellátó családi gazdálkodás volt. Az egyetlen igazi előnye ennek a bürokratizált rendszernek, hogy támogatni képes a rokoni kapcsolatokkal nem, vagy alig rendelkező, gyarapodó számú magányos, idős személyeket.

¹⁴ Ha a helyzetet kifejezetten az inaktív keresők jövedelmét előteremtő adózás felől közelítenénk meg – mely a jövedelmek állami újraelosztásának alapját teremt meg – akkor a kép talán még kedvezőtlenebb lenne, mivel a különböző indokok alapján nem adózók, valamint a közalkalmazottak is a mérleg másik serpenyőjébe kerülnének. Ennek elemzése azonban már nem feladatunk.

gazdasági élelciklus megszűnt és a változatos összetételű eltartott és inaktív kereső réteg száma és aránya növekszik. A foglalkozási szerkezet átalakulása jelentős migrációs folyamatokkal jár, átalakítja a társadalom szerkezetét, amely hol növeli, hol csökkenti az eltérő demográfiai magatartásokkal rendelkező csoportok számát és arányát. Sőt, nem ok nélkül feltételezhetjük, hogy az átalakulás közvetlenül befolyásolhatta a házassodással, a családdal és a gyermekvállalással kapcsolatos folyamatokat, és befolyással volt az életesélyek változására is. A következőkben az ezzel kapcsolatos változásokat próbáljuk meg leírni és jellemezni.

9.5. A demográfiai folyamatok társadalmi különbségei

A megjelölt témakörben nehéz összefüggő és következetes körképet adnunk. Ennek számos oka van. Kezdhetjük azzal, hogy az állami megrendelésekre dolgozó statisztikai szolgálatok igen ritkán kaptak megrendelést a társadalmi szerkezet vizsgálatára. Ez egyrészt nem mindig segítette a különböző kormányok által megoldani gondolt politikai feladatokat, másrészt nehezíthette, esetenként akaratán kívül meg is kérdőjelezte egyes tervek és célkitűzések fontosságát, eredményességét, illetve realitását. Nem beszélve arról, hogy a 20. század közepéig a statisztikai szervezet feladatait megszabó állami szervek rendszerint nem törekedtek a társadalmi viszonyokba való direkt beavatkozásokra, így az ezzel kapcsolatos adatokra sem tartottak igényt. A másik nehezítő tényező a társadalmi szerkezet megrajzolásával kapcsolatos teoretikus problémák és viták hosszadalmas múltja és bokros jelene, melyet a statisztika folyamatosan mindig követni sem tud, de még nehezebb e viták eredményeit a tömeges adatgyűjtésre alkalmas fogalomrendszerre és kérdezhető rövid kérdőívekké transzformálni. Így igen ritkán találkozunk statisztikusok olyan munkáival, melynek során egy korszak vagy egy régió társadalmi szerkezetét kívánják elemezni. A gyakorlatban inkább foglalkozási és iskolai végzettségbeli adatok gyűjtését, elemzését és bemutatását végzik, de ezek is ritkán ölelnek fel hosszabb távot, mert a társadalmi és foglalkozási kategóriák gyakori megváltoztatása igen nehezíti az adatok időbeli összehasonlítását.¹⁵

Még ritkábban találkozunk olyan adatokkal, amelyek az úgynevezett differenciális demográfiai vizsgálatok körébe tartoznak, vagyis az egy-egy társadalmi vagy foglalkozási csoportra jellemző népesedési folyamatokat mutatják be. A népesedéspolitikai hosszú ideig egységes egészként kezelte a népet, inkább egyes kiváló szakemberek magánszorgalomból készített írásai foglalkoztak a differenciális demográfia körébe tartozó kérdésekkel. Mindez saját lehetőségeinket is behatárolja. Kevés az olyan közreadott hivatalos statisztikai adat, amelyből utólag társadalmi szerkezet szerint részletezett mutatókat tudunk kiszámítani a múltbeli demográfiai folyamatokra vonatkozóan. Jelentős mértékben elődeink, kollegáink ebbe a témakörbe sorolható feldolgozásaira kell támaszkodnunk, akik még nem publikált – többségében ma már ismeretlen helyen lappangó – belső adatállományokra építhették vizsgálataikat.

¹⁵ Tudomásunk van arról, hogy Andorka Rudolfnak mennyi problémával kellett megküzdenie a statisztikákban szereplő foglalkozási csoportok azonosítása során, amikor történeti mobilitás vizsgálatokkal foglalkozott. S talán az sem véletlen, hogy a foglalkozások történeti elemzésére használható nemzetközi kódrendszer (HISCO), mely lehetőségessé teszi hosszabb távra kiterjedő, összehasonlításra alkalmas idősorok összeállítását, csak egy évtizeddel korábban született meg. (Ebben azonban tudomásunk szerint a magyar történeti foglalkozási adatok még nem szerepelnek.)

9.18. táblázat - Foglalkozási csoportok szerinti különbségek a népmozgalmi mutatókban (1900-1925)

Foglalkozási főcsoport	Nyers születési arány a)	Nyers halálozási arány a)	Természetes szaporulat a)	Egyes halálokok aránya b)		
				szívbjaj	tüdő és mellhártya gyulladás	koraszületés és veleszületett gyengeség
	ezrelék			százalék		
Östermelés	40,0	26,9	+13,1	5,2	9,7	13,0
Bányászat és kohászat	57,0	31,5	+25,5	3,7	11,6	19,0
Ipar	40,3	23,5	+16,8	8,1	9,1	10,3
Kereskedelem és hitel	31,6	16,7	+14,9	14,4	7,8	6,8
Közfoglalat	29,6	17,7	+11,9	11,4	8,7	5,1
Napszámos	29,7	31,1	-1,4	10,7	7,9	7,3
Házicseled	42,1	25,4	+16,7	5,3	8,3	16,7

a) Történeti Magyarország, 1900–1901.

b) 1925, trianoni terület.

Forrás: Szél 1930: 82, 425.

Szél Tivadar 1930-ban közzétett táblázata az 1900 és 1925. közötti adatok alapján azt mutatja meg, hogy a különböző foglalkozási csoportok nyers népmozgalmi arányszámai mennyire eltérnek egymástól, bár szerző maga is jelzi, hogy tudatában van annak, hogy a nyers mutatók mennyire ingatag alapot adnak az egyértelmű következtetések levonásához. Ám éles szemmel fontos megállapításokat tesz a termékenység gazdasági összefüggéseiről már 80 évvel ezelőtt: „A jólét általában a gazdasági helyzet elsősorban azért befolyásolja a születések számát, mert javulása vagy rosszabbodása megkönnyíti, vagy megnehezíti a családfenntartást, növeli vagy csökkenti a jövőbe vett bizalmat, a gyermek utáni vágyat s annak eltartási, felnevelési lehetőségét ... Ám az egyes társadalmi osztályok között is nagy különbség van gazdasági helyzet és jólét között. A jólét igen magas foka: a felsőbb osztályok nagy gazdagsága ... a születések csökkentésére vezet s az egyes társadalmi osztályok közül éppen a vagyontalan néprétegek a legtermékenyebbek ...” (Szél 1930: 83-84, kiemelések eredetiben).

Figyelemreméltóak az ugyancsak Szél Tivadar által közreadott differenciális halállok adatok is – itt csak néhány válogatott részletet mutatunk be belőle a 9.18. táblázatban – amelyekből egyértelműen látszik, hogy bizonyos foglalkozásoknak eltérő, és az életmóddal, munkakörülményekkel összefüggő halállok szerkezete lehet. Az ülőmunkát végző értelmiségi jellegű foglalkozásoknál már a két világháború közötti időszakban is jóval gyakoribbak a keringési rendszer betegségei, a nehéz körülmények között, részben szabadban fizikai munkát végzők között a tüdő- és mellhártyagyulladás előfordulása rendszeresebb, míg az ugyancsak rosszabb körülmények között élő, és feltehetőleg képzetlenebb anyák gyermekei esetében magasabb lehet bizonyos csecsemőkori halálokok aránya. Ugyanakkor szerző figyelmeztet arra – ami a történeti adatok használata esetén az utókor kutatója számára is fontos megjegyzés – hogy a falusi lakosok esetében a halálokok megjelölését jóval gyakrabban végzik orvosi képzettséggel nem rendelkező halottképek, akik gyakran élnek „takaródiagnózisokkal”, amikor nem tudják eldönteni, hogy a halotton látható tünetek milyen betegségből erednek. Vagyis adataink, és így a belőlük készített halállok statisztikák sem minden esetben eléggé pontosak és megbízhatóak.

9.16. táblázat - A termékenység a fontosabb foglalkozási csoportok szerint (1903-1939)

Foglalkozási csoport	1903 a)	1920	1939	Változás mértéke (1903=100)
Mezőgazdasági fizikai b)	4,64	4,03	4,32	93
Mezőgazdasági önálló c)	4,32	4,19	4,10	95
Nem mezőgazdasági fizikai d)	3,79	3,36	2,85	75
Nem mezőgazdasági önálló e)	4,34	3,71	3,15	73
Szellemi dolgozó f)	3,64	2,66	2,00	55
Összes népesség termékenysége	4,22	3,87	3,64	86

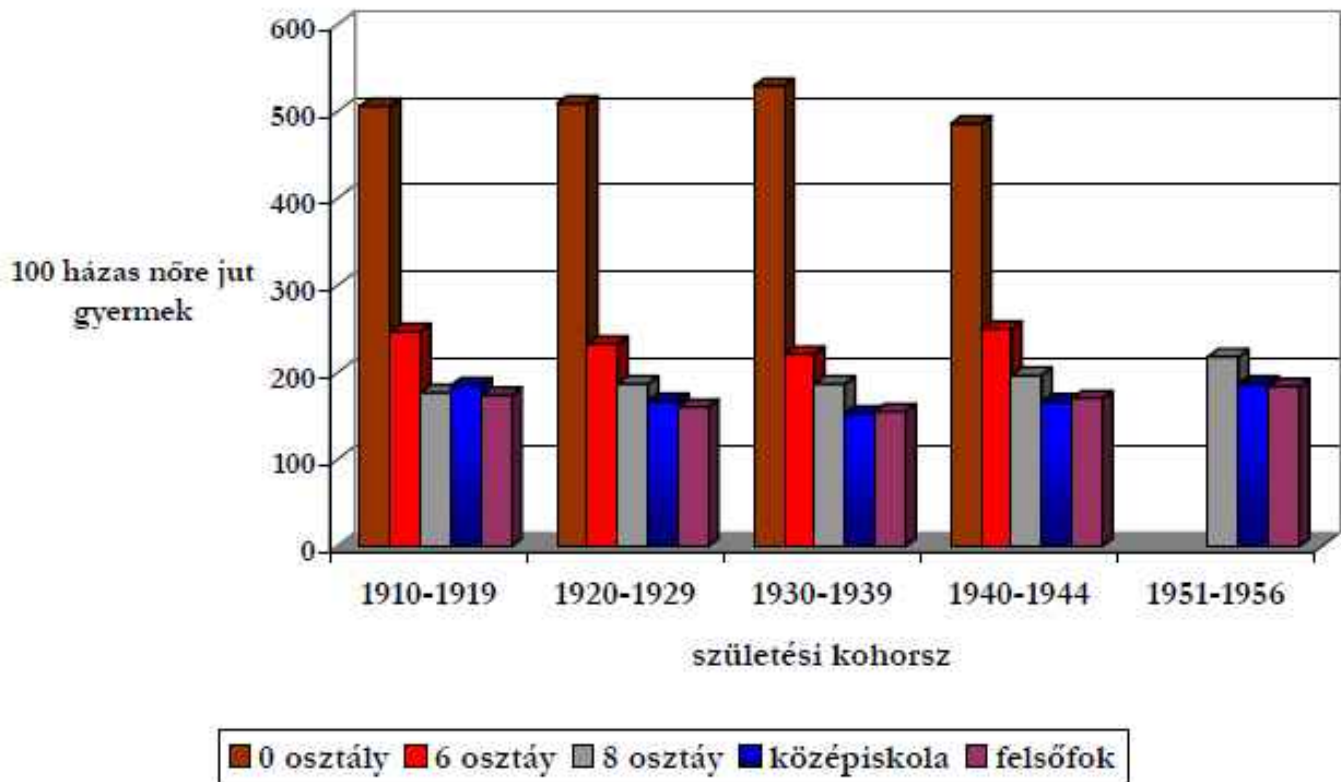
A nő halálával megszűnt házasságokból származó gyermekek átlagos száma

- a) 1903-ban történelmi terület Horvátország nélkül
- b) 1903-ban mezőgazdasági munkás
- c) 1903-ban kisbirtokos
- d) 1903-ban egyéb iparágak segédszemélyzete a kiemelt foglalkozások nélkül
- e) 1903-ban ipari önálló
- f) 1903-ban önálló és tisztviselő a közszolgálat és szabadfoglalkozás főcsoportban

Forrás: MStK 22: 738-739 és Acsádi – Klinger 1965: 204-208 után számítva.

A régi statisztikai szolgálat talán legjobb, ma is elérhető termékenységi mutatója a nők halálával megszűnt házasságokból származó gyermekek adatainak összegyűjtése volt, mely kivéve azokat az eseteket, amikor a nő termékenységi periódusának befejezése előtt, vagyis 45 – 50 évnél fiatalabb korban halt meg (de ez az esetek elenyésző kisebbsége volt már a két világháború között) lényegében a befejezett termékenységet foglalta össze. A 9.19. táblázaton látható adatokból két termékenységi trendre következtethetünk a 20. század első felére vonatkozóan, mely nagyjából a 19. század utolsó negyedétől a második világháború kezdetéig mutatja meg a differenciális termékenység alakulását. Eszerint a termékenység mértéke országos átlagban 14 százalékkal kisebb az időszak végén, ezen belül a legnagyobb mértékben az értelmiség, közepesen az ipari, kereskedelmi és közlekedési alkalmazottak, és legkevésbé a mezőgazdaságban dolgozók termékenysége csökkent. Konkrétabban fogalmazva: a „szellemi dolgozók” gyermekszáma kis híján felére csökkent 1903 és 1939 között, míg országos szinten a paraszti termékenység ugyanezen időszak alatt csak 5-7 százalékkal esett. Ismeretes, hogy létezett akkoriban diplomás munkanélküliség, de akkor lett híres a „három millió koldus” kifejezés is a földművesek szegénysége kapcsán – vagyis az életkörülmények nehezülése a termékenységsökkenést magyarázhatja, a rétegtkülönbségeket és az eltérő csökkenési ütemet azonban aligha. (Sokat olvastunk az 1930-as évek egykevitáiról, de ott ilyen termékenységi összehasonlításra nem emlékszünk, holott az egykorú statisztikai hivatali kiadványokban

megtalálhatóak az ehhez szükséges adatok. De mintha egyik vitázó fél álláspontját sem segítette volna az összehasonlító elemzés.¹⁶⁾

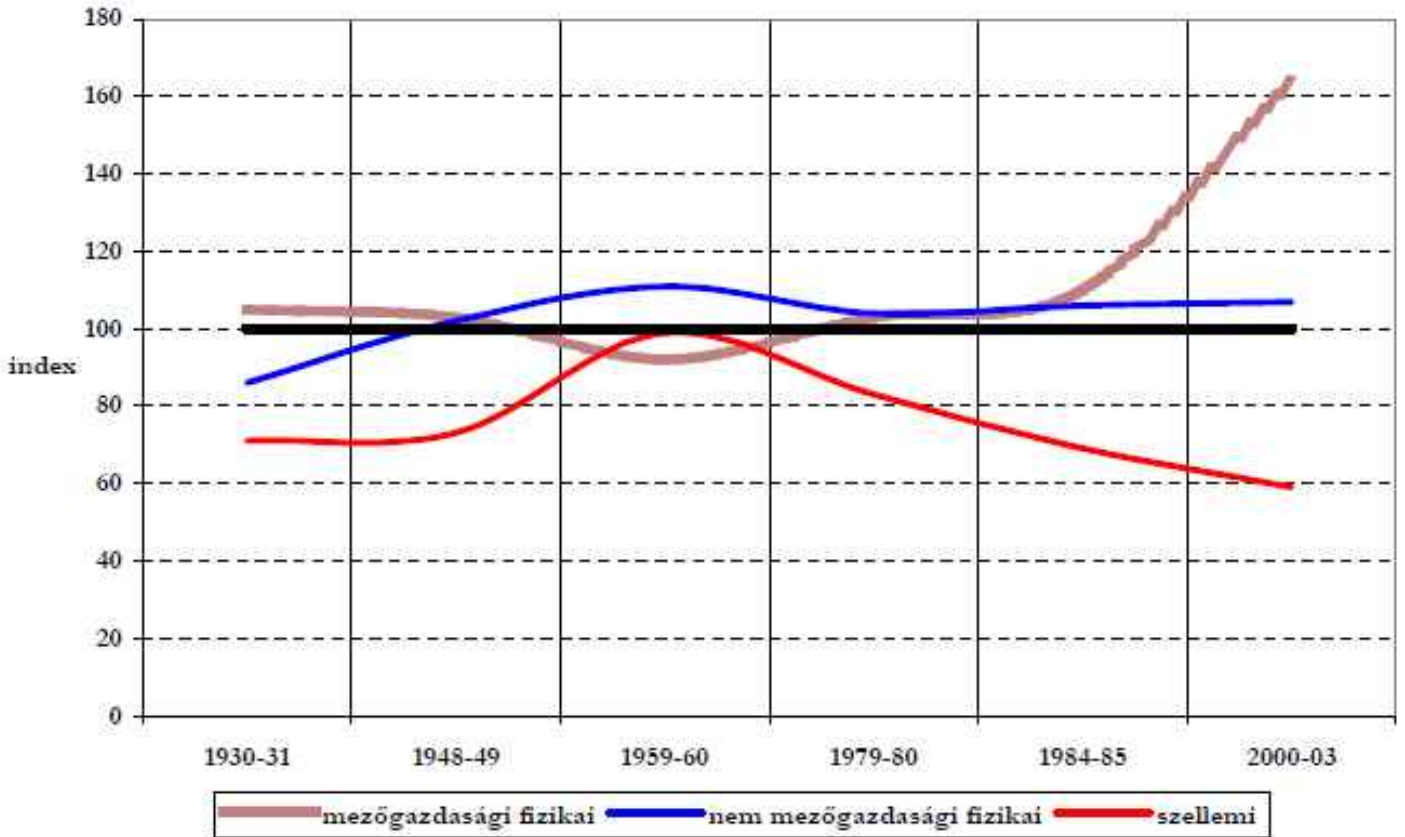
9.20 ábra

Házass nők befejezett termékenysége iskolai végzettség szerint

Forrás: Szukicsné 2000: 455.

A befejezett termékenység iskolai végzettség szerinti különbségeinek alakulását fél évszázad születési kohorszain – melyek lényegében a 20. század második felét fedik le – mutatja meg Szukicsné Serfőző Klára adatai alapján készített diagramunk, ahol a magyarországi termékenységsökkenés egy másik tényezőjét észlelhetjük. Eszerint a legmagasabb termékenységűek az alacsony iskolai végzettségűek voltak. Az oktatás igen gyors fejlődése a 20. század második felében nagyrészt felszámolta ezeket a csoportokat – pontosabban szólva jórészt a roma népesség egy részére korlátozta a jelenséget – ami természetesen a termékenység csökkenésével járt. (Olyan folyamat, amely előreszámítható, már korábban fel lehetett volna rá figyelni.) A legmagasabb iskolai végzettségűek esetében ugyan megfigyelhető esetenként egy minimális termékenységnövekedés, létszámuk azonban továbbra is kisebbséget képez, így nem tudja megállítani a termékenység romlásának folyamatát a 20. század második felében.

¹⁶ Ez természetesen nem teszi érvénytelenné azokat a sokszor drámai leírásokat, amelyek az egykézű falvokról készültek. Ugyanakkor azonban megkérdőjelezi a belőlük levont túlzó következtetéseket, és jelzi, hogy a nem mezőgazdasági népesség – a munkások és a szellemi foglalkozásúak – sokkal alacsonyabb termékenysége, amely kisebb létszáma ellenére közel ugyanakkora mértékben járult hozzá a születések számának csökkentéséhez, lényegében teljesen kívül maradt a figyelmen és az elemzéseken.

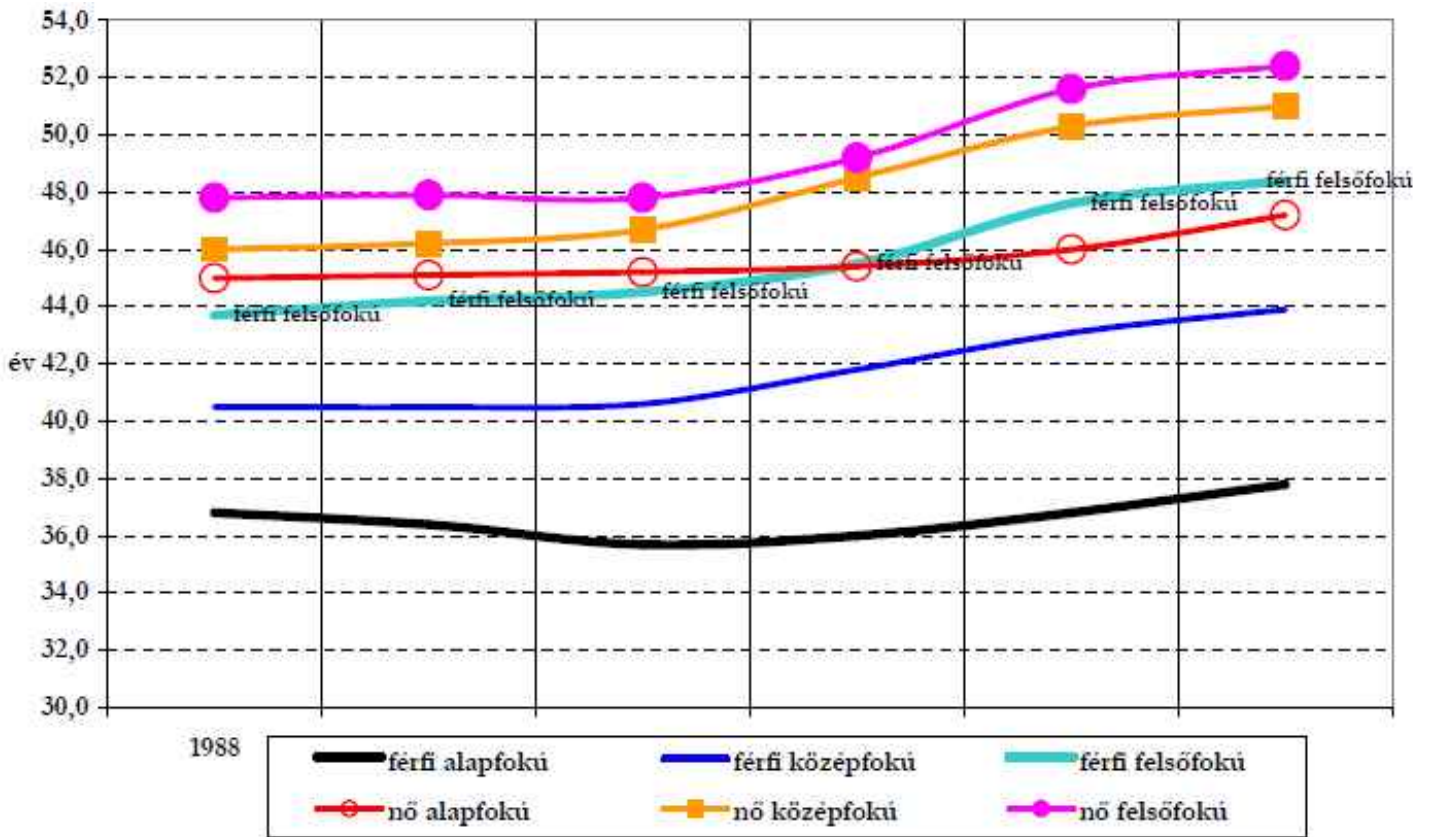

9.21 ábra

A férfiak standardizált halandósági hányadosai

Forrás: Klinger 2005: 263. után számítva

A halandóság esetében szintén szétválnak a nagy foglalkozási csoportok mutatói Klinger András vizsgálatai szerint. A nem mezőgazdasági fizikai népesség nagyjából az országos átlagnak megfelelő adatokat produkál az évezred végén, az értelmiség halandósága ennél 40 százalékkal alacsonyabb, míg a mezőgazdasági népesség halandósága 60 százalékkal magasabb. A standardizálás a kor megoszlás különbségét ki tudta küszöbölni, de az életmódot és vagyoni helyzetét természetesen nem. Az ábra időbeli alakulásának azonban meg van a maga bája: ez a különbség az 1930-as években is megfigyelhető, de mérsékeltebb, mint az évezred végén, míg 1960 körül szinte alig látunk eltérést a három főcsoport között. Az összefüggés érdemes lenne a továbbfelemlzésre, bár ez alighanem már ismét túlvezet a demográfia terepére.

9.22 ábra

A 30 éves korban várható további élettartam iskolai végzettség szerint

Forrás: Kovács-Hablicsek 2006: 17. után

Ha a halandóságot a másik irányból, a 30 éves korban még várható élettartam felől próbáljuk megközelíteni, akkor ismét figyelemreméltó eltéréseket látunk a nemek és az iskolai végzettségek szerint. Az ábra egyértelműen mutatja, hogy minél magasabb iskolai végzettségű egy csoport, annál jobbak a várható élettartamai, sőt a szakadék a legalacsonyabb és legmagasabb végzettségű csoport között növekszik. Külön érdekessége az ábrának, hogy világosan mutatja, mennyivel jobbak a nők adatai a férfiakénál. Csak az évezred legvégén tudja a felsőfokú végzettségű férfinépeség némileg meghaladni legalább az alapfokú női csoportot az életésélyek tekintetében. Utóbbiból azonban arra is különböztetünk, hogy a végzettség – mely egyúttal burkoltan életmódbeli és vagyoni különbségekre is utal – az évezred végén lassacskán már a nemek közötti különbségeknél is erősebb tényezővé válik. (A grafikon szépséghibája, hogy igen kis időtávot fog át, mely valódi történeti trendnek még nem nevezhető.)

9.23. táblázat - A keresők megoszlása születési hely szerint (1930)

Foglalkozási csoportok	helybeli	más magyar-országi terület	elcsatolt terület (menekült)	külföld	összesen	N
	Férfiak (százalék)					fő
Őstermelés	71,1	26,5	2,0	0,5	100,0	1 554 963
Nem mezőgazdasági önálló	42,7	43,7	11,7	1,9	100,0	259 267
Segédszemélyzet a)	43,8	44,4	10,1	1,7	100,0	784 207
Házicseléd	24,3	63,5	9,7	2,5	100,0	10 139
Véderő	11,8	67,7	19,2	1,3	100,0	41 022
Tisztviselő	27,8	45,3	24,5	2,4	100,0	283 266
Összesen	56,1	35,3	7,4	1,1	100,0	
N	1 645 609	1 035 930	218 346	32 979		2 932 864
	Nők (százalék) b)					
Őstermelés	75,9	22,1	1,6	0,4	100,0	470 877
Nem mezőgazdasági önálló	42,5	41,1	14,0	2,4	100,0	76 485
Segédszemélyzet	44,5	41,5	10,1	2,4	100,0	198 778
Házicseléd	20,2	69,4	8,1	2,3	100,0	166 848
Tisztviselő	34,7	41,1	19,6	4,5	100,0	153 390
Összesen	53,0	37,2	8,0	1,8	100,0	
N	565 533	396 959	84 845	19 041		1 066 378

a) nem mezőgazdasági segédszemélyzet napszamosokkal együtt

b) a véderő kategóriájába tartozó nem szerepel közöttük

Forrás: MStK 96: 28-37.

Utoljára az 1930. évi népszámlálás foglalkozási főcsoportjainak születési helyek szerinti megoszlását vizsgáljuk meg. A táblázat azt mutatja be, hogy a születés helyéről történő elvándorlás milyen különbségeket mutat az egyes fontos gazdasági szektorok, illetve foglalkozási csoportok között. A táblázatból látható, hogy a földműveléssel foglalkozók csoportja messze a legkevésbé mobil népeség, míg a legkisebb arányban a tisztviselők és a katonák – a nőknél a házicselédek – laknak születési helyükön. (Utóbbi adat azonban megtévesztő, mert a női házicseléd majdnem mindig ideiglenes munkavállaló, néhány év után többségük visszatér szülőhelyére, és férjhez megy.) Az is látható, hogy amennyiben a házicselédeket figyelmen kívül hagyjuk, akkor a férfiak adatai sokkal nagyobb mobilitási hajlandóságra utalnak, vagyis utóbbiak a megfelelő munkaalkalom megtalálása érdekében sokkal könnyebben vándorolnak odébb.

A táblázat azonban még egy változás bemutatására alkalmas: megmutatja, hogy milyen hatást gyakorolt a trianoni békekötés után bekövetkezett kényszervándorlás – az indoklás nélkül kiutasítottak, illetve az elcsatolt területek új hatalmaira hűségeskü tenni nem kívánók trianoni területre költözése – Magyarország foglalkozási szerkezetére. Mint ismeretes,

körülbelül 430 ezerre tehető az elcsatolt területekről menekültek és áttelepültek száma, az 1930. évi népszámlálás itt feldolgozott foglalkozási statisztikájában keresőként közülük kereken 303 ezren szerepelnek.¹⁷ A magyarországi foglalkozási szerkezetben való elhelyezkedésük azonban elége sajátos. Tudjuk, hogy többségük eredetileg állami alkalmazott volt – részben ezért is kellett áttelepülnie – és foglalkozási szerkezetük ennek megfelelően eleve eltért az átlagtól. A mai területen született népeség keresőinek több mint fele 1930-ban a mezőgazdaságban dolgozik, 27 százalék az iparban, kereskedelemben és közlekedésben foglalkoztatott és szellemi tevékenységet/irodai munkát mindössze 9 százalékuk végez. Ezzel szemben a menekültek közel harmada tisztviselő és értelmiségi, 40 százalék egykorú kifejezés szerint „iparforgalmi” kereső, a mezőgazdaságban mindössze szűk 13 százalékuk tevékenykedik. Vagyis a menekültek foglalkozási szerkezete jobban hasonlít a külföldön, mint az ország mai területén születettekéhez. Ha a teljes népeség foglalkozási szerkezetének születési helyek szerinti megoszlását nézzük, ebben azonban furcsa megoszlásokat látunk. Miközben a földművelésben fizikailag dolgozó férfiak között a menekültek aránya mindössze 2 százalék, addig a hadseregben 19, a tisztviselők és értelmiségiek között 24,5 százalék. Egyes kiemelt közszolgálati csoportokban ennél is magasabb arányokat találunk: a törvényhozás 25, az állami tisztviselők és a felsőoktatás tanárai 37, a bírák 42, a katonatisztek 47 százaléka az elcsatolt területeken született.¹⁸ E sajátos arányok ugyan magyarázhatók a menekültek speciális foglalkozási szerkezetével, de utólag elgondolkoztató, hogy nemzetpolitikailag mennyiben volt helyes – egyébként jogosan – sértett személyeket ilyen arányban elhelyezni a társadalom kulturális, adminisztratív és politikai vezető pozícióiban. A kényszervándorlók segítségével, illetve kárptolásának talán más módjai is elképzelhetőek lettek volna. (Azt viszont részben magyarázza, hogy miért lett az 1920 és 1945 közötti kül- és belpolitika olyan, amilyen.)

A fentiekből természetesen csak szaggatott összkép rajzolható, mivel nem látunk elegendő mértékben azonos módon véghezvitt hosszú távú elemzéseket. A termékenység kapcsán csak annyit mondhatunk, hogy a 20. század második felére vonatkozó vizsgálatok szerint a nők családon kívüli munkavállalásának növekedése negatív hatással volt a gyermekszám alakulására, mivel a kereső nők termékenysége általában alatta maradt az eltartottakénak. A nők iskolázottságának növekedése ugyancsak csökkentően hatott a gyermekszámra. A mezőgazdaságban dolgozók még a két világháború között is megfigyelhető magasabb termékenysége a 20. század második felében lecsökkent és fokozatosan maga a szektor is minimálisra zsugorodott, így ma már termékenységjavító hatása nincs. A szellemi dolgozók számának és arányának növekedése pedig évtizedek óta a gyermekszám csökkenése irányába hatott, mivel e magasabb kulturális színvonalal rendelkező és ezért a nem kívánt teherbe esés elkerülésére hatékonyabb védekezési módszereket használó réteg termékenysége a 19. századtól kezdve jóval alatta maradt a fizikai dolgozókéknak.

A 20. század első felében egyértelműen a mezőgazdasági fizikaiak halandósága volt a legkedvezőtlenebb, a nem mezőgazdasági fizikaiaké az átlagos szintet képviselte, míg a szellemi dolgozók rétegébe tartozók halandósága 30–40 százalékkal alacsonyabb volt az átlagosnál. A különbségek jelenleg is fennállnak, csak a mezőgazdasági foglalkozásúak számának jelentéktelenné válása miatt a halandósági különbségek választóvonalai áttevődtek a fizikai – szellemi, illetve alacsonyabban vagy magasán iskolázottak közé. Megállapítható továbbá, hogy a halandóság társadalmi különbségeiben erősen közrejátszottak és játszanak a halálkori szerkezetben fennálló különbségek.

Ha a társadalmi/foglalkozási csoportok felől próbáljuk megközelíteni a népmozgalmi folyamatokat, akkor azt mondhatjuk, hogy éppúgy számottevő különbség figyelhető meg az egyes csoportok között, mint ahogy azt a településtípusok esetében észlelhető volt. Nem minősíthetjük egyértelműen jónak, vagy rossznak egy csoport különböző népmozgalmi mutatóit, mert azok gyakran egymással ellentétes hatásokat fejtenek ki. Az értelmiség/szellemi foglalkozásúak halandósági mutatói például a 20. század folyamán általában alacsonyabbak, mint a fizikai munkát végzők különböző csoportjaié, viszont termékenységüket is sokkal hatékonyabban voltak képesek korlátozni, és migrációs hajlandóságaik, illetve kényszereik szintén nagyobbak voltak az időszak folyamán, így a csoport önreprodukciója minden valószínűség szerint viszonylag

¹⁷ Az elcsatolt területeken születettek száma az eltartottakkal együtt összesen 529 ezer fő. Ebből két, egymástól némileg eltérő következtetés is levonható: lehet, hogy a menekültek száma nagyobb volt 430 ezernél, vagy pedig az adat jelentős számú, még az első világháború befejezése előtt Magyarországi központi területére vándorolt személyt is tartalmaz. (A magunk részéről utóbbit tarjuk a valószínűnek, Budapest és környéke évtizedek óta komoly vonzást gyakorolt a peremterületeken élők vándorlási hajlandósággal rendelkező személyeire.)

¹⁸ A helyzet furaságát talán a katonaság adatai világítják meg a legjobban: míg a menekültek aránya a foglalkoztatottak között 7,6 százalék, addig a honvédség legénység állományában kereken 9, a továbbszolgáló altisztek között 21, a hivatásos katonatisztek között pedig 47 százalékot tesznek ki. (Thirring Lajos 1940: 845-846.)

alacsonyan maradt, állandóan új tagokkal kellett kiegészülnie. Ezzel együtt a trend e réteg arányának további növekedését vetíti előre, hisz az utolsó évtizedekben kibontakozó 4. szektor főként belőlük áll, míg a fizikai tevékenységekre épülő különböző szektorokban foglalkoztatottak száma – hiába kedvezőbb csoportjaik önreprodukciója – a szolgáltatásokban foglalkoztatottakat kivéve mégis folyamatosan csökken az utóbbi évtizedekben. Vagyis a differenciális mutatók fontos demográfiai és társadalmi különbségekre hívják fel a figyelmet, de az egyes társadalmi/foglalkozási csoportok fejlődését vagy visszaesését, aktív keresőkön belüli arányaik alakulását sokkal inkább a demográfián kívüli tényezők és folyamatok döntenek el.

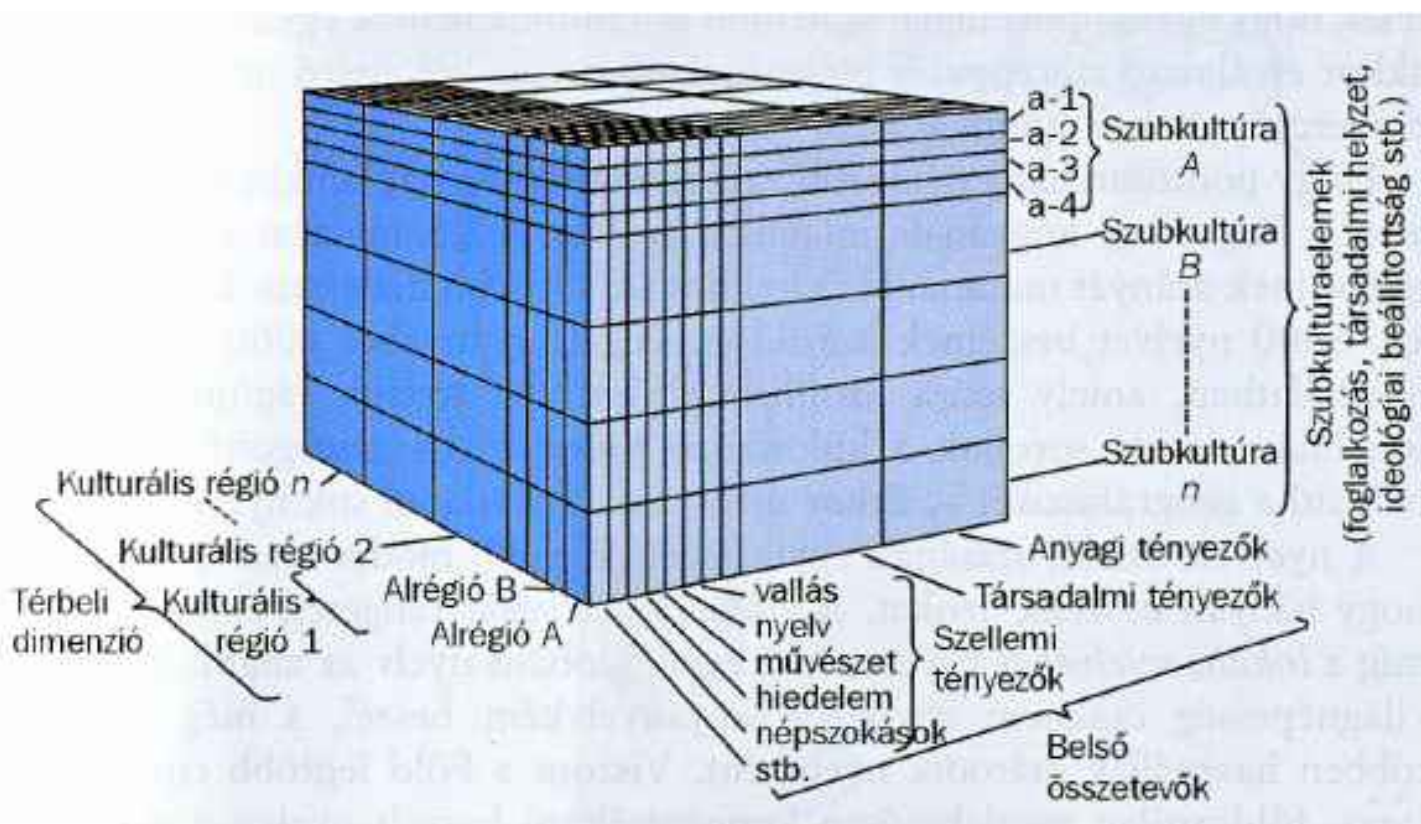
9.6. Összefoglaló

1. A gazdaságot, a társadalmat, és a népeséget egységes egészként, rendszerként kell szemlélnünk. A részterületeknek megvannak a saját folyamataik, de hatnak egymásra és összefüggenek egymással;
2. A gazdaság főként társadalmi és kulturális tényezők közvetítésével fejti ki hatását a népesedési folyamatokra, hatásai térben és időben tendenciaszerűen érvényesülnek. A gazdasági hatások másképp befolyásolhatják a népesedési folyamatokat az iparosodás előtt, mint a modern világban;
3. A népeség gazdaságra gyakorolt hatása kapcsán két gondolati iskola bontakozott ki: az egyik veszélynek tekinti a népeségnövekedést, a másik ösztönző erőnek. Ténylegesen mind a kettőre van példa a történelemben és a jelenben is. A népeségnövekedés kihívására azonban a leggyakrabban többfajta reakció születik;
4. Kiemelten foglalkoztunk a táplálkozás problémájával két ok miatt. Egyrészt a hagyományos világban a népeség tevékenységének legfontosabb feladata a táplálkozáshoz szükséges élelem biztosítása, mely igénybe vette munkaidejének túlnyomó részét. Másrészt a 20. század során a sok esetben nem megfelelő táplálkozás miatt magasra emelkedett azoknak az egészségügyi kockázatoknak az aránya, mely befolyásolta a megbetegedések számát, és ezzel összefüggésben a várható élettartam hosszát, illetve a halandóság mértékét;
5. A történeti Magyarországon 1880 körül még számos, egymástól eltérő táplálkozási minta élt párhuzamosan egymás mellett – nem ugyanazok voltak mindenütt az alapvető kenyérgabonák, eltért egymástól a hús, tejtermékek, gyümölcsök és cereáliák fogyasztásának aránya;
6. A 20. század folyamán végbement a táplálkozás modernizálódása és egységesülése, de átalakulása a várható élettartam meghosszabbodása ellen dolgozó rizikófaktorokat növelő változásokat is tartalmaz. Ráadásul a táplálkozás modernizációja úgy következett be, hogy nem szűntek meg teljes mértékben a szegény rétegek között a mennyiségileg és minőségileg nem megfelelő táplálkozási gyakorlatok;
7. A 19-20. század folyamán lezajlik a foglalkozási szerkezet átalakulása, mely a nyugat-európai modellt követi, de a változások időben mintegy fél évszázaddal megkésztettek. Az átalakulás kezdetben vontatott, majd az 1940-es évektől, amikortól kezdve a gazdasági életbe történő politikai beavatkozások felerősödése megfigyelhető, szeszélyes ingadozásokba csap át. Végül is a foglalkozási szerkezet modernizálódása történelmi mértékkel mérve igen gyorsan, körülbelül két generációnyi időtartam alatt ment végbe, szemben a nyugati modell legalább öt generáción átívelő átalakulási időszakával. A gyorsaság egyrészt megterhelte a társadalmat, másrészt, úgy tűnik, hogy a 20. századi változások egy része nem mindig a legkedvezőbb módon zajlott le;
8. Az átalakulás kiérleletlensége miatt hatalmas feszültség keletkezett a népeség aktivitási szerkezetében, mivel az aktív keresők száma túl alacsonyra süllyedt. Ugyanakkor nagyszámú, az átalakulási folyamatban részt venni nem tudó, illetve abból kimaradó személy duzzasztotta fel az inaktív keresők tömegét. A népeség gazdasági életciklusának alakulása kedvezőtlen folyamatokat jelez, a megmaradt aktív keresőkre nehezedő eltartási feladatok nyomása folyamatosan növekszik az utolsó évtizedekben. Mindez bizonyos mértékig a demográfiai mutatók alakulását is befolyásolja;
9. A demográfiai folyamatok differenciális mutatói fontos demográfiai és társadalmi különbségekre hívják fel a figyelmet, de az egyes társadalmi/foglalkozási csoportok fejlődését vagy visszaesését, aktív keresőkön belüli arányaik alakulását sokkal inkább a demográfián kívüli tényezők és folyamatok döntenek el.

10. Kultúra és népesség.

10.1. Bevezető – a kultúra fogalmáról a népesség összefüggésében

A kultúra egyike azon fogalom együtteseknek, amelyek igen nagyszámú és sokféle meghatározással rendelkeznek. Ezek közül számunkra az amerikai kulturális földrajz megközelítése tűnik a leghasználhatóbbnak (ami természetesen nem jelenti azt, hogy más vonatkozásban egyéb meghatározásokat ne tartsunk célszerűnek, illetve ne fogadjunk el). Az említett felfogás szerint a kultúra "tanult és tartós emberi viselkedésformák együttese, amellyel eszmék és képzetek örökíthetők át egyik generációról vagy egyik embercsoportról a másikra" (Haggett 2006: 206). Az átörökítést nem biológiai, hanem társadalmi (szocializációs) értelemben használjuk, a kultúra átadásában pedig kiemelt szerepet tulajdonítunk a nyelvnek.

10.1 ábra

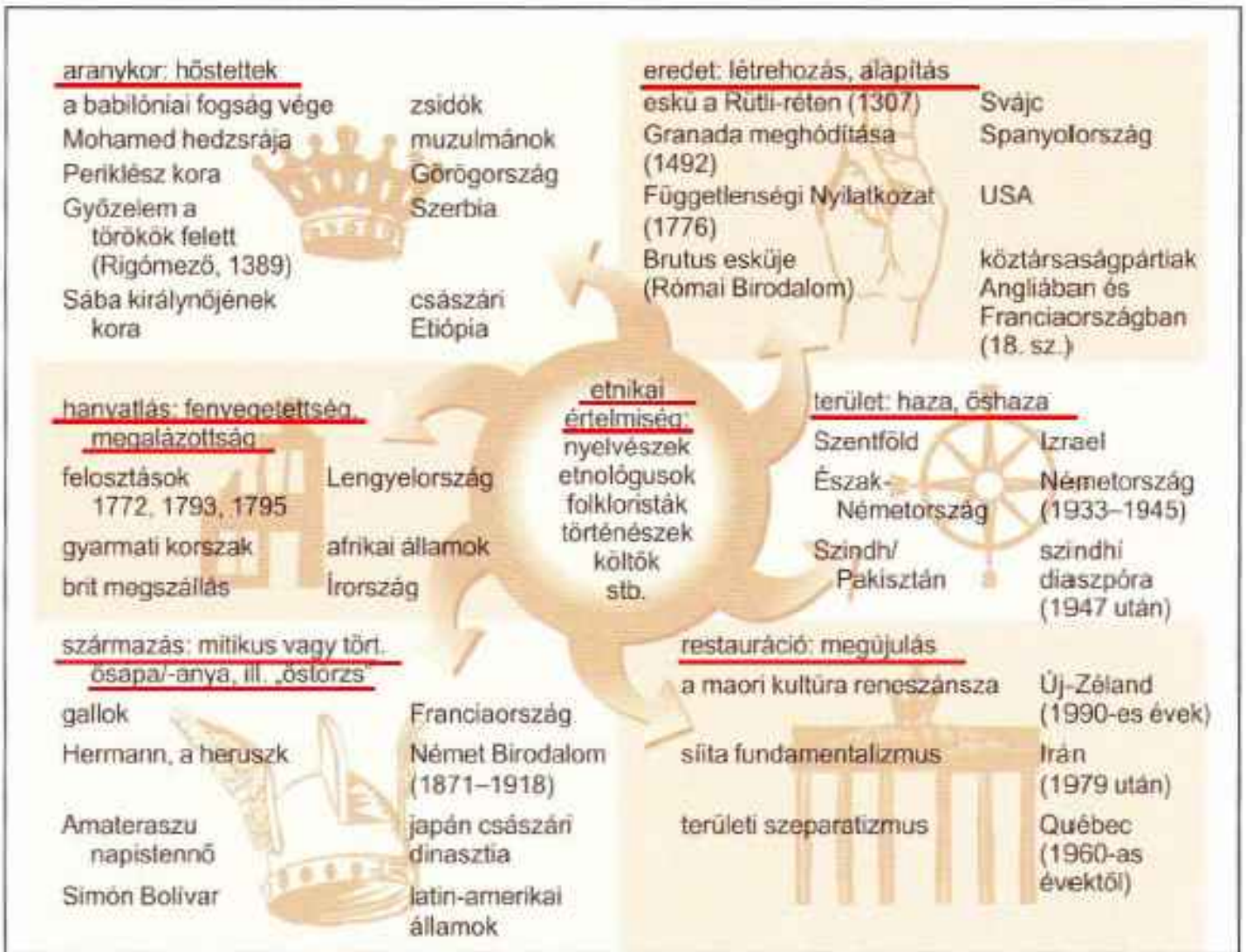
A kultúra fogalma

Forrás: Zelinsky 1973: 73.

A kulturális rendszer elképzelését a maga – leegyszerűsített – bonyolultságában jól mutatja Wilbur Zelinsky ábrája, melyen jól látható, hogy mennyire kiemelt szerepet ad a kultúra regionalitásának és csoporthoz kötődésének, melyeket egyenrangúnak tekint a hagyományos kultúrafelfogás, összefoglalóan belső összetevőknek nevezett szellemi, anyagi és társadalmi tényezőivel. Az ábrának mindössze annyi a szépséghibája, hogy ha mindezt történetileg próbáljuk értelmezni, vagyis az itt ábrázolt három dimenzió mellé bevezetjük negyediknek az időt, akkor a modell már grafikusán papíron ábrázolhatatlanná válik. De ez nem okozhat számunkra igazán komoly gondot, mivel ha a demográfiai adatok valóságához

akarjuk közelíteni ezt a gondolati modellt, akkor amúgy sem annak tovább bonyolítására, hanem inkább egyszerűsítésére kényszerülünk.

Azért indítottuk a fenti módon a fejezet témakörét, mert az alábbiakban bizonyos kiemelt kulturális jellemzők – iskolázottság, felekezeti hovatartozás, nyelvi kötődés, etnikai tudat – demográfiai szerkezettel és népesedési folyamatokkal való összefüggését szeretnénk röviden tárgyalni. Ezek mögött azonban számtalan olyan átörökített kép, továbbadott hagyomány áll, amely hol egyezik, hol ellentmond a népességgel kapcsolatos megfigyelhető történeti tényeknek. Ahhoz, hogy a demográfiai és a kulturális jellemzők összefüggésében megpróbáljunk tisztán látni, ezekkel szembe kell néznünk, és amennyire lehet, tisztázni szükséges az ellentmondásokat, és megjelölni azokat a határokat, melyeken a tudomány jelenlegi állapotában feltárható tények nem terjednek túl, illetve nem terjeszthetők ki még hipotetikusán sem.

A Nemzeti mítoszok alapelemei

10.2 ábra

A múlt etnikus – mítikus megközelítése

Forrás: Haller 2007: 74.

Dieter Haller etnológiai atlasza (Haller 2007: 74) röviden és szemléletesen foglalja össze a nemzeti múlt mítoszainak alapelemeit, amelyek használata révén akár a köztudatban élő magyar történelem, illetőleg a magyar nép és nemzet

fejlődése is leírható lenne. A népesség szempontjából azonban Haller ábrájának nem minden felsorolt témaköre tekinthető fontosnak. Az alábbiakban mindössze három kérdést kívánunk áttekinteni: a Kárpát medence, majd a mai Magyarország iskolázottságának – a korai korszakokban írástudásának – alakulását, valamint az itt élő népesség felekezeti és nyelvi/etnikai összetételének történeti változásait. (A magyar népesség múltjának nemzeti katasztrófák sorozatán keresztül történő szemléletére a 14. fejezetben még visszatérünk.) Az első kérdéskör a régióban élő népesség szűken értelmezett kulturális szintjének alakulását próbálja meg leírni – vagyis azt, ahogy a hagyományos szóbeli kultúrát és értékrendszert háttérbe szorító iskolázottság kifejlődött és elterjedt a régióban. (Mint korábban már említettük, ennek komoly termékenységi következményei lettek.) A felekezeti szerkezet alakulása, mely számos esetben szorosan kapcsolódott a nyelvi/etnikai tudatokhoz is, szintén erőteljesen kötődik a népesedési folyamatokhoz. Egyrészt a házasság és gyermekvállalás tekintetében az egyházak nem képviseltek teljesen azonos elveket, másrészt a közöttük létrejött konfliktusok esetenként fegyveres összecsapások és kényszervándorlások (az ellentétes felekezethez tartozók elűzése) formájában is beleszóltak az egyének, családok, és egész kulturális csoportok sorsának alakulásába. Lényegében ugyanez mondható el a nyelvi/etnikai csoportokra vonatkozó jellemzők és változások vizsgálatának történeti demográfiai jelentőségéről is. Áttekintésünk a rendelkezésre álló forrásoktól függően igyekszik túlmenni a számok és arányok alakulásának ábrázolásán és különös figyelmet kívánunk fordítani azokra a népesedési és etnokulturális folyamatokra, amelyek az egyes csoportok regionális elhelyezkedését és létszámának alakulását befolyásolták.

10.2. Írás – olvasás és iskolai végzettség

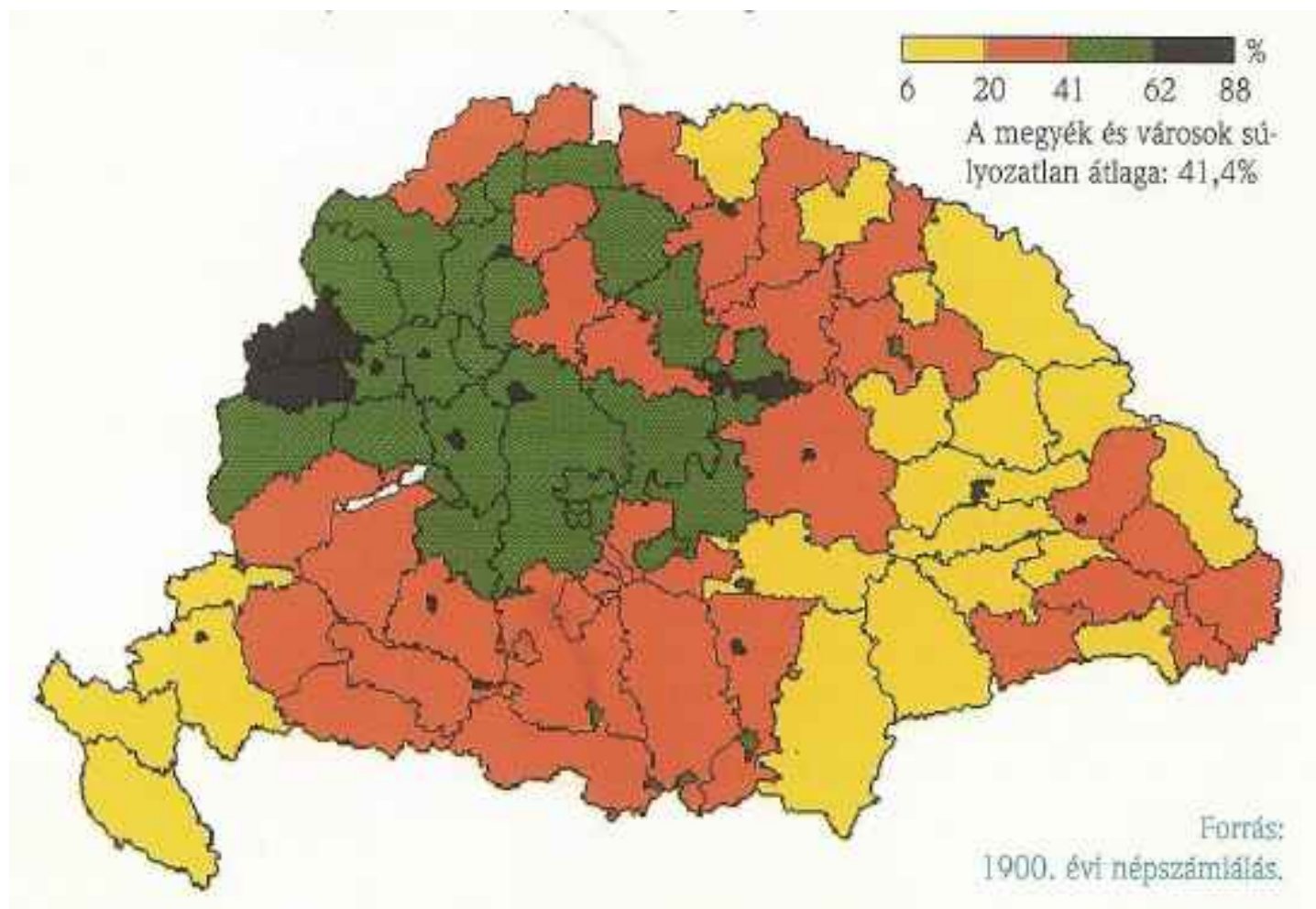
A műveltség/iskolázottság fejlődésére vonatkozó történeti vizsgálatok eddigi tapasztalataink szerint a legnagyobb teret főként az elitkultúra fejlődésének adják. Ennek regionális állapotát többnyire a nyomdák, közép- és felső iskolák száma és alapításának időpontja jelképezi a térképeken, illetve a statisztikákban. A 19-20. század története azonban megtanít arra, hogy ebben a kérdésben is alapvető jelentőségű a népesség általános iskolázottsága. Lehet egy elit kiválóan képzett, ha az általa uralt (vezetett) népesség még mindig az évszázados hagyományok és a szóbeliség világában él, akkor olyan régi szokás- és értékrendszere irányítja, melyeknek betartását, vagy legalább békén hagyását az elitől is elvárja. A népesség értékrendjének változása, a hagyományok felülvizsgálatának képessége (mi felel meg az adott korszaknak és mi látszik már irracionálisnak), az egyéni döntések kialakítása a házasságtól a gyermekvállaláson át egészen a politikáig mind-mind feltételezi az iskolázottság elterjedését. Mindez együtt jár a hagyományos kultúra háttérbeszorulásával, melynek, mint arra már többször utaltunk, lesznek demográfiai következményei. (Azt a szervezett oktatás dönti el, hogy milyen mértékben épít a hagyományos értékrendszerekre, mit emel át a korábbi szokásokból és ismeretekből a tananyagba, illetve mit kíván kihagyni, és ily módon felejtésre ítélni, vagy legalább is egy perifériális helyzetű szubkultúrába száműzni.)

A népesség műveltségére vonatkozó információk gyűjtését a hazai statisztikák az 1869. évi népszámlálással kezdték, de ennek során egészen a század végéig megelégedtek az írástudás mértékének kiderítésével, nem vizsgálták a tényleges iskolai végzettséget. Utóbbira először 1910-ben került sor, de ennek adatait akkor is csak a 8. gimnázium elvégzéséig bezárólag kérdezték. Ha azonban élünk a lehetőséggel, hogy 1900-ban az írni-olvasni tudás statisztikáját már részletes életkori bontásban tették közzé, akkor, feltételezve, hogy az írni-olvasni tudók arányának az idősebb korcsoportoktól a fiatalabbak felé haladó növekedéséből következtetni lehet e készség elterjedésére a teljes népesség körében, tulajdonképpen megrajzolható Magyarország alfabetizációjának 19. századi története.

Az írni-olvasni tudó férfiak és nők kormegoszlása azt mutatja, hogy arányuk a hetvenes éveikben járó (vagyis az 1820-1830 között született) korosztályoktól kezdve egészen a huszonévesekig (az 1870-1880 között születettekig) nő, majd 75 százalék körül megállapodik. A nők esetében ez az arány csak 71 százalékgig nő, és körülbelül tíz év lemaradással követi a férfiak adatainak hasonló változását. Az adatsor két fontos információt közöl velünk:

1. az írni-olvasni tudás terjedése – mindenekelőtt a férfiak körében – a 19. század elején vette kezdetét, szinte egy időben az elit „reformkorszakként” ismertté vált kulturális és politikai mozgalmával. Az alfabetizáció terjedésének folyamatát az Eötvös József által 1868-ban törvénnyel kötelezővé tett népoktatás gyorsította fel a 19. század utolsó harmadában;

2. a folyamat nem egyformán érinti a társadalom tagjait. A nők között kicsit később indul, és csúcserőke valamelyest a férfiaké mögött marad. A nemek közötti különbséget mutatja az is, hogy a 19. században a férfiak 25, a nők közel 30 százaléka egyáltalán nem tud ebbe a folyamatba bekapcsolódni, mivel foglalkozása, életmódja nem tette se szükségessé, se lehetővé az írás-olvasás megtanulását.

10.3 térkép

Az írástudás elterjedése Magyarországon a 19. században a 80 év feletti férfiak adatai alapján

Forrás: szerző számításai MStK 27: 156-159. után

Ha az írni-olvasni tudók közül kiemeljük a 80 év feletti férfiak korcsoportját – akik összességükben valamivel több, mint 15 ezer főt tettek ki 1900-ban – akkor adataink segítségével fel tudjuk rajzolni az alfabetizáció Kárpát medencei területi elterjedésének regionális folyamatát lényegében a 19. század elejétől kezdve.¹ A mellékelt térkép tüzetes vizsgálata a műveltség növelése irányába ható, illetve az azt gátló tényezőkre enged következtetni. A pozitív hatások fontosságuk sorrendjében a következők:

1. leginkább a városi életforma kényszerít az írás – olvasás elsajátítására;
2. a Kisalföld lakóinak magas adatai azt mutatják, hogy a nyugat-európai területekkel rendszeresen kapcsolatot tartók műveltsége az átlagnál jóval magasabb;

¹ A férfiakat azért emeltük ki, mert körükben az alfabetizáció korábban indult meg. Ugyanebben a korcsoportban az írni-olvasni tudó nők száma csak 9505 fő annak ellenére, hogy továbbélési esélyeik már ekkor is jobbak.

3. az ország belsejében található protestáns megyék írni-olvasni tudása meghaladja a többi felekezethez tartozó lakosságét,²
4. a gazdasági fejlettség műveltségnövelő szerepe csak a negyedik a hatások között;
5. végül, a kiegyezésig osztrák katonai igazgatás alatt álló Határőrvidék népességének ugyancsak árnyalatnyival jobb az írni-olvasni tudása. (Ebben az esetben nem dönthető el, hogy ez a katonaság igényeire, vagy a több mint 100 évig tartó osztrák irányításra – esetleg mindkettőre – vezethető vissza.)

Az analfabéták legnagyobb arányban a gazdaságilag fejletlen hegyvidékeken (Kárpátok, Bihar), illetve a keleti egyházakat (görög katolikus, görög keleti) követő népesség soraiban találhatók, amelyek a 19. században adataink szerint nem segítették eléggé az iskolázottság terjedését – talán nem tulajdonítottak annak elegendő fontosságot. Ezzel együtt a kép feltehetőleg a valóságosnál némileg kedvezőbbnek mutatja az alfabetizáció elterjedésének folyamatát, mivel az iskolázottabbak hosszabb ideig történő életben maradásának esélye minden valószínűség szerint nagyobb volt: az 1820 előtt születettek nemzedékéből feltehetőleg magasabb arányban haltak meg az írástudatlanok, vagyis kiinduló létszámukhoz képest nagyobb részt tettek ki az 1900-ban még életben levő írástudók.

A térkép további fontos üzenete számunkra, hogy a műveltségbeli különbségek hosszú múltra tekintenek vissza. Annak tehát, hogy az ország egyes régiói a 20. század utolsó évtizedének változásaiban többé vagy kevésbé sikeresen vettek részt, messzire nyúló gyökerei vannak, amelyek a megelőző néhány évtized gazdaság- és kultúrpolitikájánál mélyebb rétegekbe, távolabbi időbe vezetnek. A történeti adatok tükrében a társadalmi és területi különbségek csökkentése, a polgárok esélyegyenlőségének növelése tehát nagy odafigyelést igénylő, igen lassú folyamatként vetül elénk (Faragó 2001).

vastag vonal=50 százaléknál nagyobb abalfabétizmus aránya

10.4 térkép

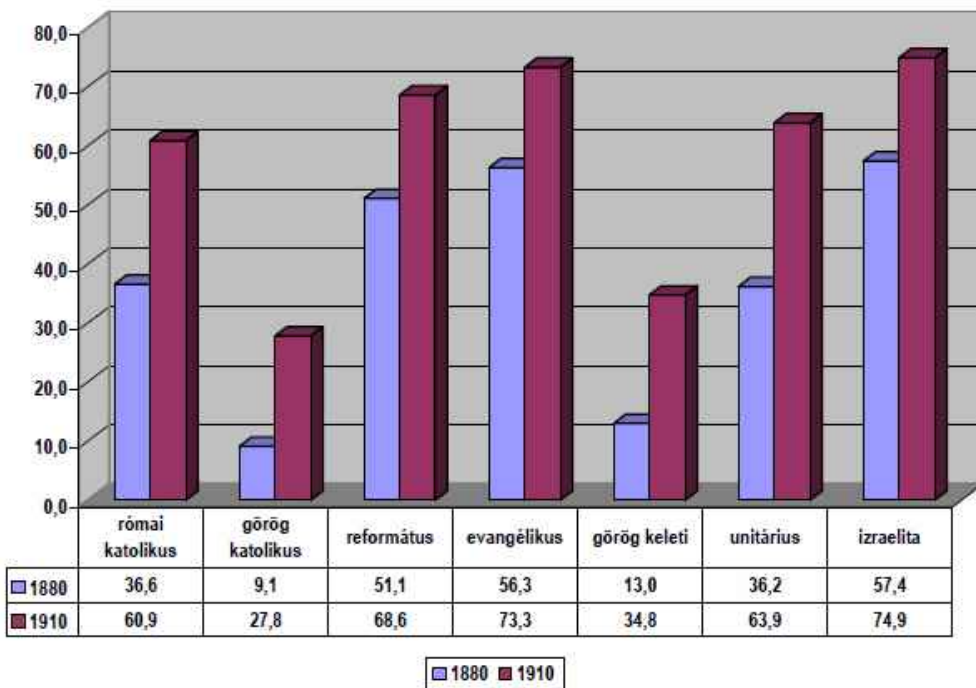
Az írástudatlan nők aránya a Kárpát medencében a 6 éven felüli népesség körében (1910)

Forrás: MStK 64: XII. 1/b térkép.

² A protestáns egyházak legalább a családfőtől elvárták a rendszeres bibliaolvasást, mely egészen a 19. század utolsó harmadáig tagjaik számára kulturális előnyöket adott. 1900 körül azonban a Moson vagy Győr megyei falusiak alfabetizációja már magasabb volt a jelentős protestáns hagyományokkal rendelkező Kecskemét városáénál. A gazdasági-társadalmi modernizáció hatása addigra nagyobb lett, mint a hagyományoké.

Ha az utolsó, a régi Magyar Királyság – avagy a Kárpát medence – egészére kiterjedő népszámlálás nőkre vonatkozó analfabéta adatait tekintjük át, akkor abból felmérhető, hogy a 20. század elején még milyen ereje lehetett a hagyományos értékrendnek és a szóbeli kultúrának a gyermeknevelés, a normák és értékek továbbadása során. A térképen a színskálák érzékeltetik ezt, a vastag vonal az 50 százaléknál magasabb női analfabétizmus határát jelzi.³ A megoszlásnak ugyanakkor határozott felekezeti és etnokulturális összefüggései vannak: a keleti, főként román és ruszin lakta vidékek – lényegében a történeti Erdély és a Partium majdnem egésze, kivéve a Székelyföldet és a szászok déli településterületeit – valamint Horvátország nyugati része maradtak leginkább a hagyományos kultúra világában még a 20. század elején is.

Külön érdemes felhívni a figyelmet a városok és a vidék éles ellentétére ezeken a területeken: előbbiek sehol sem különböznek az alfabetizáció tekintetében az ország többi urbánus központjától, szemben környékükkel. Vagyis a falu – város kontrasztja a peremvidékeken az átlagosnál is élesebb lehetett. (A legnyilvánvalóbb mindez Zágráb esetében, mely az első világháború előtt a Magyar Királyság legmagasabban iskolázott városa, e tekintetben a fővárost is megelőzi, miközben környéke ugyanakkor a Kárpát medence leghagyományosabb vidékei közé tartozik.)

10.5 ábra

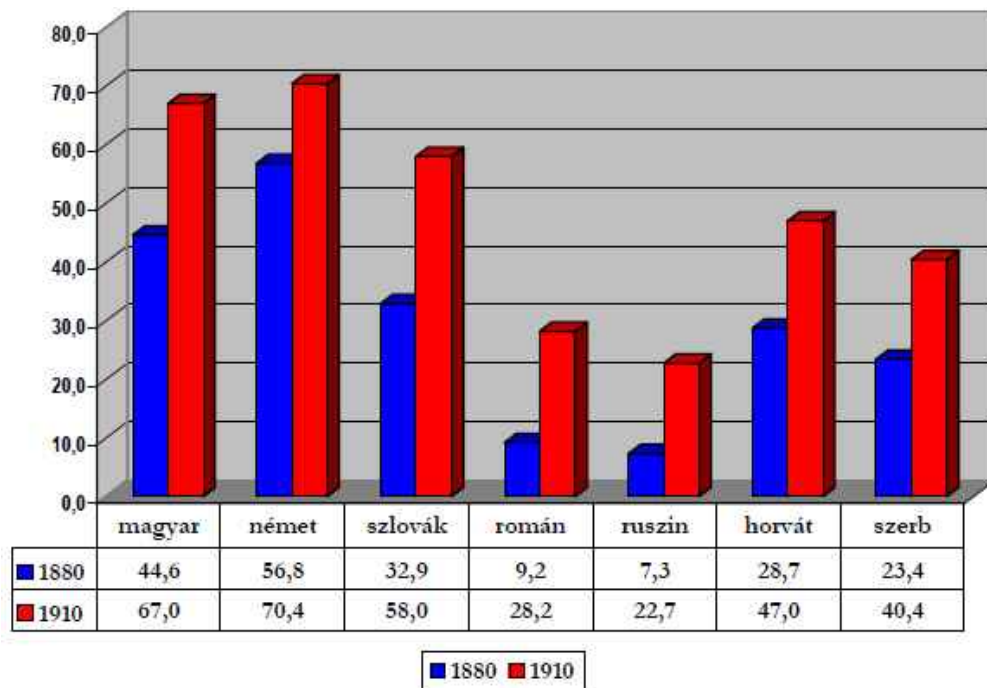
Az írni-olvasni tudók arányának változása felekezetenként a történeti Magyarországon a)

a) az ábra az alfabetizáció arányát a valóságosnál alacsonyabbnak mutatja, mert a teljes népességre vonatkozik. Realisabb képet kaptunk volna, az írástudók számát a 6 év felettiekhez viszonyítjuk, 1880-ról azonban ez az adat nem áll rendelkezésünkre

Forrás: MStK 64: 178, MStK 27: 164.

³ Az 1900. évi népszámlálás korabeli ismertetője ezt még úgy értelmezi, hogy „a legsötétebb színek a szó soros értelmében a szellemi sötétséget jelzik” (MStK 27: 97*). A kifejezésben a korabeli újdonsült polgár pökhendiségét érezzük. Ebben a korszakban az a tény, hogy valaki írástudatlan volt, és nem ismerte a korabeli iskola tananyagát – mely mai szemmel nézve már sokszor megmosolyogtató – nem azt jelenti, hogy valaki kultúrálatlan, sötét. Elég, ha valaki meglátogat egy néprajzi múzeumot, hogy szembetalálkozzon az írástudatlanok szóbeliségen és kifinomult tárgykészítésen nyugvó hagyományos kultúrájával. Rá fog jönni arra, hogy ez a kultúra nem csak díszítő elemeiben, hanem tartalmában mennyire gazdag, és hogyan képes a formát a tartalommal, a célszerűséget, a mindennapi használhatóságot a széppel ötvözni – nem biztos, hogy ugyanerre a mai tömegkultúra minden esetben képes. (Igaz, nem is áll módjában termékeinek csiszolódni, mert rövid idő múlva már kiszorulnak a következő divathullám következtében a használható.)

Az írni-olvasni tudás területén az első világháború előtt bekövetkezett változásokat a felekezetek között az alábbiakkal jellemezhetjük. 1880-ban az írástudás terén a zsidó – evangélikus – református csoport vezet, a sor végén a két görög rítusú egyház híveit találjuk, a középmezőnyt 36 százalék körüli aránnyal a római katolikusok és unitáriusok jelentik. A legalacsonyabb és legmagasabb érték közötti különbség több mint hatszoros. 1910-re, egy generációval később a sorrend nagyjából azonos, de számos változás következett be. Először is az írni-olvasni tudók aránya országosan a férfiak esetében 50 százalékkal, a nőknél közel 80 százalékkal nőtt, vagyis csökkent a nemek közötti különbség. Ugyanígy csökkent a felekezetek esetében a szélső csoportok egymástól való távolsága, mivel mind a két görög rítusú felekezet esetében az átlagot jóval meghaladó mértékű az alfabetizáció növekedése.

10.6 ábra

Az írni-olvasni tudók aránya anyanyelvi csoportonként a Magyar Királyságban (1880-1910)

Forrás: MStK 64: 178, MStK 27: 164.

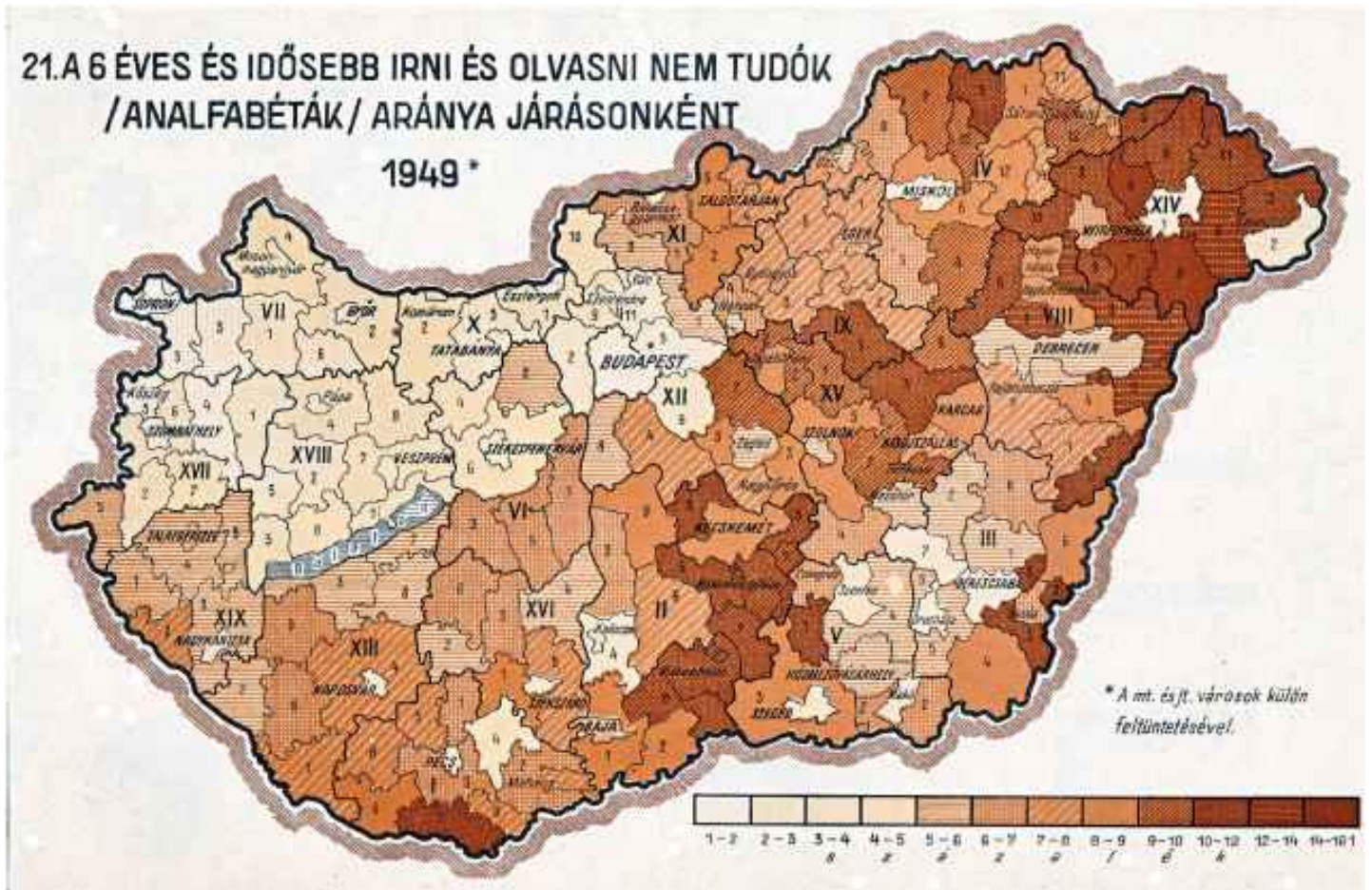
Az anyanyelvi csoportok esetében hasonló – és részben a felekezeti arányokkal összefüggő – különbségeket figyelhetünk meg. Az alfabetizációban mind 1880-ban, mind 1910-ben vezetnek a németek, őket követik sorrendben a magyarok és a szlovákok. Az 1910. évi népszámlálás összefoglaló kötetének bevezetője a magyarok második helyét, németek mögötti lemaradását azzal indokolja, hogy „a magyarság az Alföldön jórészt szétszórtan fekvő tanyákon lakik, ahol a lakosság beiskolázása igen nagy nehézségekbe ütközik” (MStK 64: 89*). A sor végén a románokat és a ruszinokat találjuk, középen helyezkednek el a horvátok és a szerbek. (Utóbbiak helyezése azt is jelzi, hogy az anyanyelvi/etnikai hovatartozás, valamint a társadalmi – lakóhelyi jellemzők nagyobb hatást gyakorolnak az írástudás mértékére, mint a felekezetiiség. Mérhetően nagy a görögkeleti szerbek előnye az ugyancsak görög rítusú románokkal és ruszinokkal szemben.) A változás 1880 és 1910 között az anyanyelvi csoportok esetében is szembevető – a rosszabb pozícióból induló etnikulturális csoportok alfabetizációs arányai nagyobb mértékben javulnak, amint egyre jobban elfogadják a kötelező alapfokú iskoláztatást.

Önmagában az alfabetizáció – különösen, ha arra gondolunk, hogy a fő olvasnivalót a 19. század végéig a biblia és a kalendárium jelentette, az írástudást pedig aktívan kevesen gyakorolták – nem fejtett ki olyan hatást, hogy a hagyományos kultúrát háttérbe szorítsa. A hazai néprajzi kutatások azt valószínűsítik, hogy hozzájárult a stílusváltásokhoz, de egyúttal alkalmazkodott is a hagyományokhoz (elég ránézni egy 19. század végi, már írott szöveggel díszített pálinkás butykosra).

A hagyományos kultúra tényleges háttérbeszorítását az iskolai oktatás terjedésével hozhatjuk összefüggésbe, amely fokozatosan, de eredményesen befolyásolta az információk forrását, az értékrendet és a követendő mintákat. (Természetesen együtt járva a gazdaság, a technológia, a kommunikáció fejlődésével és a kommercializálódó városi tömegkultúra új fogyasztókat kereső terjedésével.) Éppen ezért az iskolai végzettségi adatok mutatják leginkább az egyes felekezetek és anyanyelvi/etnikai csoportok hagyományos kultúrából való kilépésének mértékét.

Adjuk át a szót az 1910- évi népszámlálás bevezető szövege írójának, hogyan látja ő a statisztikai adatok alapján az első világháború előtti műveltségi helyzetet. „A felekezetek közül mind a három műveltségi fokozatban [hogy a népességnek hány százaléka végezte el a középiskola 4, 6 vagy 8 osztályát] messze kimagaslik az izraeliták arányszáma, amit elsősorban foglalkozási viszonyaik tesznek érthetővé s az a körülmény, hogy köztük legtöbb a városi lakos”. A zsidók után, de tőlük messze elmaradva következnek sorrendben az unitáriusok, evangélikusok, reformátusok és római katolikusok – vagyis a nyugati keresztények általában iskolázottabbak, mint a keleti rítusúak. Tehát a foglalkozásnak, a lakóhelynek, és felekezeti hovatartozásnak – amely sok tekintetben összefügg az Európa nagy regionális kultúrköréhez való tartozással – jelentős szerepe van abban, hogy az egyén meddig jut el az írástudás és az iskolázottság fokában. A szöveget író statisztikus véleménye szerint azonban utóbbihoz jelentős mértékben hozzájárul az etnikai hovatartozás is. „Az egyes nemzetiségek között a magas iskolai képzettség tekintetében még nagyobb szélsőségek vannak, mint a felekezeteknél, bár a nemzetiségek között egy sincs, amely arányszámaival annyira az országos átlag fölé emelkednék, mint a felekezetek között az izraeliták...”. A szöveg büszkén állapítja meg, hogy „általában a magyarság minden műveltségi fokozatban és úgy a férfiaknál mint a nőknél magasan kiemelkedik a nemzetiségek közül. Csupán a némettség közelíti meg a magyarság arányszámait ... A magyarság felsőbbségének titka a vagyoni erőn kívül ebben a magas arányszámban rejlik. Az ország szellemi vezetését majdnem 4/5 részben a magyar anyanyelvűek látják el s ha még a magyarsághoz vesszük a politikailag minden tekintetben vele tartó németiséget, úgy ez az arányszám 86 %-ra emelkedik. Még ha e számból a 20 %-nyi zsidóságot leszámítjuk is, ami Magyarországon nem jogosult, mert az intelligens zsidóság nálunk nyelvben, érületben és törekvéseiben majdnem teljesen a vezető fajba olvadt bele, illetőleg annak érdekeivel azonosította magát, akkor is a keresztény magyar és német intelligencia 2/3-ad többségben van.” (MStK 64: 93-94*). A megállapításnak csak két szépséghibája van: nem tesz arról említést, hogy ez a „felsőbbség” nem öröktől fogva való kulturális adottság⁴, hanem egyrészt erősen összefügg a nyugat-európai kapcsolatok intenzitásával, másrészt a szellemi és politikai elit pozíciók birtoklásával. Az elitbe való bekerülés pedig sokkal könnyebb abban az esetben, ha valaki – legalább színleg – nyelvhasználatában, anyanyelvében magyarnak vallja magát. Úgy tűnik, hogy ezt a szöveg írója is tudja, de csak a horvátok iskolázottságának gyors növekedésének magyarázatául jegyzi meg, hogy „természetesen a horvát tanítási nyelv következtében itt is nagy szerepe van a beolvadásnak” (Uo. 94*).

⁴ Különösen a két világháború között vált gyakori közhellyé a magyarság kultúrfölénye a történeti Magyarország nemzetiségeihez képest, melynek hite lényegében a 19-20. század fordulójának írástudási és oktatásstatisztikai adataira támaszkodott. Ekkor azonban már nem nagyon emlegették a németek iskolázottsági adatait, a zsidókról nem is beszélve. Arról sem esett szó, hogy ezek a „fölények” gyakran összefüggnek a szóban forgó csoport politikailag segített vagy nem támogatott helyzetével. A politikai hatalom birtokába kerülve például a szlovákok egy jó évtized alatt behozták a hátrányukat, és a volt Felvidéken az 1921-ben még első helyen álló magyarok arányszámai a harmincas években már mind a közép-, mind a felsőoktatásban messze elmaradtak a szlovákok mögött (Gyönyör 1994: 190-192). Igaz, a korábban magukat magyar anyanyelvűnek valló zsidó felekezetűek most „csehszlovák” vagy „zsidó” nemzetiségüként kerültek be a statisztikákba.

10.7 térkép

Forrás: Népszámlálás 1949 12: XI. grafikai tábla

Ha a mai területen nézzük az alfabetizáció alakulását, akkor azt látjuk, hogy Magyarország jelentős részén a 6 év feletti népesség több mint 10 százaléka a 20. század közepén még mindig írástudatlan. Területi megoszlásban élesen elválnak az ország többi részétől a Kisalföld/Észak-Dunántúl, illetve a budapesti agglomeráció, ahol az írástudatlanság szinte ismeretlen. Ezzel szemben Dél- és Kelet-Magyarországon kevés kivétellel csak a nagyobb városok környéke az, ahol az írástudatlanságot 1949-ig sikerült teljesen felszámolni. Összességében az alfabetizáció előrehaladásának folyamata a 20. században viszonylag gyorsnak nevezhető – míg 1910-ben az analfabéták száma az ország mai területén meghaladta az 1 milliót, 1948-ra számuk 400 ezerre csökkent, ma pedig 100 ezer alatt lehet. Mindazonáltal még napjainkban is nyugtalanító folyamatok figyelhetők meg e területen, az oktatás és az általános műveltség növekedésének biztató jelei ellenére. 1990-ben még jelentős volt azoknak a száma (mintegy 250 ezer fő), akik az előírt korban nem kezdték el és 16 éves korukig nem fejezték be az általános iskolát. Az más kérdés, hogy írástudóként jelzettek közül ténylegesen hányan tudnak élni az írás, még inkább a fogalmazás művelésével a mindennapi gyakorlatban, és milyen az olvasott szövegek megértése terén megmutatkozó képességük. A különböző képességfelmérések [itt a Pisa vizsgálatokra utalunk] a ténylegesen iskolába járók között is komoly megértési problémákat mutatnak. Ráadásul most már azt sem állíthatjuk, hogy e hiányosságokat némileg semlegesíti egy régi típusú hagyományos kultúra ismerete és gyakorlása.

10.8. táblázat - A népesség legmagasabb iskolai végzettsége Magyarország mai területén

Év	0 a)	8	12	Felsőfokú végzettségű
	osztályt végzett a legalább a			
	10	15	18	25
	év felettiak százalékában			
1910	18,6	7,2 b)
1920	12,9	11,2 b)	...	1,7
1930	9,3	12,9 b)	...	1,8
1941	5,9	15,1 b)	4,2	1,6
1948	4,5	20,6 b)	5,5	1,7
1960	3,0	32,8	8,8	2,7
1970	1,9	51,3	15,5	4,2
1980	1,1	66,1	23,4	6,5
1990	1,2	78,1	29,2	10,1
2001	0,7	88,8	38,2	12,6

a) az érték gyakorlatilag azonos az írástudatlanok arányával

b) csak 6 osztály elvégzése volt kötelező

Forrás: 1960. évi népszámlálás 13: 19, 2001. évi népszámlálás CD ROM

Amennyiben az iskolai végzettséget a megfelelő korcsoportot elért népességhez viszonyítjuk, akkor viszonylag pontos képet kapunk a kulturális átalakulás üteméről és méreteiről a 20. században. 1970-ben haladta meg a 15 év felettiak között először az általános iskolát befejezők aránya az 50 százalékot és az 1960-as években kezdett el igazán növekedni a középiskolát végzettek száma. Lényegében azt mondhatjuk tehát, hogy – legalábbis formálisan – ekkortól kezdve számíthatjuk a hagyományos kultúra végleges háttérbe kerülését. Az évezred végén a 15 év feletti népességnek közel 90 százaléka rendelkezik általános iskolai végzettséggel, a nagykorú (18 év feletti) lakosság 38 százaléka pedig már középiskolát végzett.

A fenti adatok azt jelentik, hogy a középiskolát végzettek száma 1960 és 2001 között 114 százalékkal, a felsőfokú végzettségűeké pedig ugyanezen idő alatt 45 ezerről 361 ezerre, vagyis nyolcszorosára nőtt. 2001-ben a 18-22 év közötti népesség 49 százalékát teszi ki a felsőfokú oktatásban résztvevők aránya, további 20 százalékuk pedig még a középiskolát végzi. (Megjegyzendő azonban, hogy a statisztika némileg szépíti a valóságot: a felsőoktatásban résztvevők közül mindössze 28 százalék járt az egyetemek nappali tagozatára, vagy vett részt doktori képzésben, 72 százalék főiskolás, illetve esti, levelező és távoktatásban résztvevő hallgató, vagy különböző akkreditált továbbképzések résztvevője.)⁵

El lehetne természetesen filozofálni azon, hogy az általános iskolában tanultak manapság mennyiben elegendőek a világban való eligazodáshoz, avagy a felsőoktatásban résztvevők számának hatalmas megnövekedése azt tükrözi-e, hogy miután a középiskolások száma 1960 és 2001 között megkétszereződött, akkor hozzájuk képest a 18-25 év közötti generáció szellemi képességei 40 év alatt tényleg megnégyszereződtek-e, hogy ilyen nagymértékben a felsőoktatásba kerültek, de nem akarunk a szükségesnél mélyebbre merülni az oktatás és műveltség kérdéseibe. Mindössze azért vázoltuk fel az írástudás és az iskolázottság alakulását, hogy annak demográfiai következményeire figyelmeztessünk. Az első, nem direkt, de minden

⁵ A használt adatokat a KSH Stadat adatbázisából, valamint a 2001. évi statisztikai és demográfiai évkönyvekből vettük, hogy az adatok a 2001. évi népszámlálással összehasonlíthatóak legyenek.

bizonytal a népesedési folyamatokra is ható jellemző úgy fogalmazható meg, hogy ez az átalakulás történelmi léptékben tulajdonképpen az előző fejezetben említett gazdasági átalakuláshoz hasonlóan nagyon gyors volt. Ez a gyorsaság viszont azzal járt, hogy az oktatási rendszerek nem minden esetben tudtak (és tudnak) optimális hatékonysággal, alaposággal és kiérlelt módon működni. A másik következmény leginkább a termékenység alakulásában érhető tetten. Az alacsony iskolázottságú, az 1950-es években lényegében még születéskorlátozással nem élő népesség mára nagyrészt eltűnt, amely – ahogy azt az előző fejezetben illusztráltuk – egyéb motívumok mellett jelentős mértékben hozzájárult a termékenység gyors csökkenéséhez. A harmadik következmény – mellyel a 20. század különböző politikai rendszerei napjainkig kénytelenek szembesülni – az, hogy minél magasabban iskolázott egy népesség, annál mobilabb. Ráadásul ez nem csak a belső vándorlásokban, hanem a nemzetközi migrációban is észlelhető, melynek során például mi is inkább vesztesei, mint nyertesei vagyunk a magasan képzett fiatal népesség mobilitásának, mivel az jelentős részben az ország ideiglenes vagy végleges elhagyására irányul. De ugyanígy megemlíthetnénk azokat a különbségeket, amelyek a halandóság, illetve a várható élettartam tekintetében mutatkoznak meg a különböző iskolai végzettségű csoportok között a magasabban képzettek javára. Vagyis, mint azt a kiérlelt és egyenetlen tudás, a csökkenő termékenység, a (potenciális) elit egy részének elvándorlása mutatja, műveltségünk, iskolázottságunk átalakulása és fejlődése ugyan hozzájárult életünk gazdagodásához, az élettartam hosszának növekedéséhez, de a népesedési folyamatokban számos negatív tendencia felerősödéséhez vezetett. El kell gondolkodnunk ezek megoldásán.

10.3. A felekezetek

A következőkben a Kárpát medence felekezeti viszonyainak alakulását – az egyes felekezetek egymáshoz viszonyított arányának és területi megoszlásának változását – próbáljuk meg röviden felvázolni, majd megkíséreljük összefoglalni mindazt, amit a felekezeti demográfiai hatásáról az általunk tanulmányozott irodalom megállapított. Előjáróban azonban tisztázzuk a szükséges fogalmakat. Vallás alatt az isteni hatalom létezésével kapcsolatos tanítások, szokások és szertartások rendszerét értjük. A felekezet közös vallási elveket valló – egy valláshoz kötődő – népességsoportot jelent. Egyháznak nevezzük azokat a hierarchikus szervezeteket, amelyek egy felekezet tagjait (híveit) foglalják magukban. Leegyszerűsítve tehát úgy is fogalmazhatnánk, hogy a vallás a hitre és a teóriára, az egyház a szervezetre, a felekezet fogalma pedig az adott elveket valló népességsoportra összpontosít. Jelen alkalommal az utóbbival foglalkozunk. Nem egyháztörténeti megközelítést alkalmazunk, sem az egyházak belső életével és szervezetével, sem a felekezetek egymás közötti viszonyával nem kívánunk foglalkozni.

A felekezetek arányaival foglalkozó történeti kutatások – döntően az egyháztörténeti irodalom alapján – a 15. század végére vonatkozóan 90 százalék római katolikus és 10 százalék görögkeleti (ortodox) arányban becslik a Kárpát medence felekezeti megoszlását. A reformáció hatására a felekezeti szerkezet radikálisan megváltozik, a történeti irodalom a 16-17. század fordulójára vonatkozóan általában 80 százalékos protestáns többséget mond, vagyis az összes többi felekezet eszerint 20 százalékot tenne ki. A szakirodalomban az említett arányok tekintetében nagyjából egyetértés van, mivel nagyságrendileg legtöbbjük ehhez hasonló arányokat szokott megadni. Jelen esetben azonban arra kényszerülünk, hogy még egy azonosságra felhívjuk a figyelmet, ami a fenti arányokat és szerkezeteket megadó irodalom esetében észlelhető: egyetlen ilyen becslés sem támaszkodik semmiféle megbízható statisztikai alapra, vagy akárcsak tartalmilag és területileg részletesebben kidolgozott számításokra. Ténylegesen ugyanis az első forráscsoport, mely a felekezetek megoszlására nézve konkrét adatokat szolgáltat, az 1770-es években elindult lélekösszeírások sorozata, ez azonban a nem tartalmazza a nemesek, a szolganépesség, és az idegenek felekezeti hovatartozását (ami összesen körülbelül 15 százalékos hiányt jelent), és nem foglalja magában a külön igazgatás alá tartozó Erdély és a Határőrvidék népességének adatait sem. Az 1804-ben e forráscsoport helyébe lépő nem nemesek összeírás-sorozata (*Conscriptio ignobilium*) tartalmilag valamivel pontosabb, mert ebből csak az egyházi személyek és a nemesek hiányoznak, de Erdélyre és a Határőrvidékre ez sem terjed ki. Lényegében tehát az egykorú források közül Fényes Elek 1842-ben publikált, nagyjából 1838-ra vonatkozó adat-összeállítása az első, amely némi bizonytalanságokkal ugyan, de viszonylag egyértelmű képet ad a Kárpát medence felekezeti szerkezetéről, melyet 1851-től folytatnak a népszámlálások. Vagyis a középkortól a 18. századig terjedő időszakra vonatkozó adatok inkább a szerzők elképzeléseit, esetenként vágyait tükrözik – különösen, ha a görögkeletiekre vonatkozó irodalom állításait is figyelembe vesszük – melyeket nem ritkán felekezeti (nemzeti egyházak esetén továbbá etnikai) lelkesedés és indulatok is fűtenek. Addig, amíg a 18. század végére vonatkozóan települési részletezettségű felekezeti szerkezet elemzés nem születik, illetve a 17-18. század fordulójára vonatkozóan nem próbáljuk meg rekonstruálni a településállományt (hasonlóan Engel Pál áldozatos munkájához, amely a középkor végi településállomány rekonstrukcióját elvégezte), a korábbi időszakokra vonatkozóan a realitást megközelítő becslések egyelőre nem végezhetők el.

Jelenleg a legkorábbi időpont, amelyre nézve a felekezeti megoszlásra vonatkozóan konkrét adatokat mondhatunk, az a 18. század vége. Erre az időszakra nézve eddig két becslés készült, mind a kettő alapján az 1785-1787 évi népszámlálásból indult ki. Thirring Gusztáv (1938: 43-49) részben az 1787 évi népszámlálás népességadataira, részben a nem teljes körű 1777. és 1804. évi népesség-összeírások felekezeti arányaira alapozva megyénkénti részletességgel becsli meg Magyarország és Horvátország felekezeti szerkezetét, megbízható adatok hiányában azonban ezt Erdélyre és a Határőrvidékre vonatkozóan nem végzi el. Wellmann Imre (1989: 68-71) becslésébe bevonja a 18-19. század fordulójára leíró statisztikáinak egy részét, revízió alá veszi – esetenként tévedésektől sem mentesen – az első népszámlálás végeredményeit és újraszámolja a Magyar Királyság felekezeti szerkezetét. Saját, részben az első népszámlálásra vonatkozó, részben a leíró statisztikai irodalom teljesebb, a különböző egyházak által készített összeírásokat is figyelembe vevő kutatásaink eredményeképpen a részadatokat egységes rendszerbe szervezve készítettünk egy új, harmadik becslést.⁶ Nagy

⁶ Az egykorú felekezeti összeírás adatokat többségükben a római és görög katolikus, illetve görögkeleti püspökségek, valamint az evangélikus egyházmegyék készítették, melyeket eddig a kutatók többnyire figyelmen kívül hagytak, mert nevezettek eredményeiket többnyire nem a megyerendszer,

segítségünkre volt ebben, hogy Varga E. Árpád időközben a településszinten rendelkezésre álló 18. századi felekezeti összeírások és az 1785. évi népszámlálás alapján új számításokat készített Erdélyre vonatkozóan, amely végre tisztázza az eddig egymásnak ellentmondó adatközléseket.⁷

10.9. táblázat - A Magyar Királyság felekezeti szerkezete a 18. század végén különböző számítások szerint

Év	Római katolikus	Görög katolikus	Görög keleti	Evangelikus	Református	Unitárius	Zsidó	Egyéb	Összesen	N (ezer fő)
Magyarország szűkebb értelemben										
1787 a)	61,2	e)	12,9	9,6	15,1		1,2		100,0	6 468
1790 b)	55,0	6,9	11,5	9,4	15,9		1,3		100,0	6 608
1790 c)	50,5	6,7	13,1	9,6	18,9		1,2		100,0	6 468
Erdély										
1785 d)	8,9	27,7	37,5	10,1	13,7	2,0	0,1		100,0	1 578
1790 b)	9,6	10,5	44,6	14,2	18,7	2,2	0,1	0,1	100,0	1 533
Horvátország										
1787 a)	79,3		20,1	0,0	0,5		0,0		100,0	648 g)
1790 b) f)	60,0		38,0		2,0				100,0	1 599
1790 c) f)	60,9	0,7	40,8				0,0		100,0	1 243
Magyar Királyság										
1790 b)	48,8	6,3	20,9	8,6	14,1	0,3	0,9	0,0	100,0	9 940
1790 c)	44,8	9,4	20,9	8,4	15,5	0,3	0,9		100,0	9 289

a) Thirring Gusztáv becslése (Erdélyi adata határőrvidék nélkül)

b) Wellmann Imre becslése

c) Szerző számítása

d) Varga E. Árpád számítása (az erdélyi határőrvidékkel együttes terület)

e) Római katolikusokkal együtt

f) Határőrvidékkel együtt

g) Határőrvidék nélküli adat

hanem az egyházi közigazgatás egységei szerint tették közre. (Nagyrégiók szintjén azonban ezek még kiválóan hasznosíthatók.) A reformátusok adatai azonban sajnos így is hiányosak, számukat csak a többi felekezet lélekszámának a népszámlálás végösszegéből való kivonással – ahonnan a zsidók adatait is vettük – lehetett megbecsülni, mert külön, nem minden egyházkerületre vonatkozóan elkészített népességösszeírásaik csak részlegesen fedik le a Magyar Királyság területét.

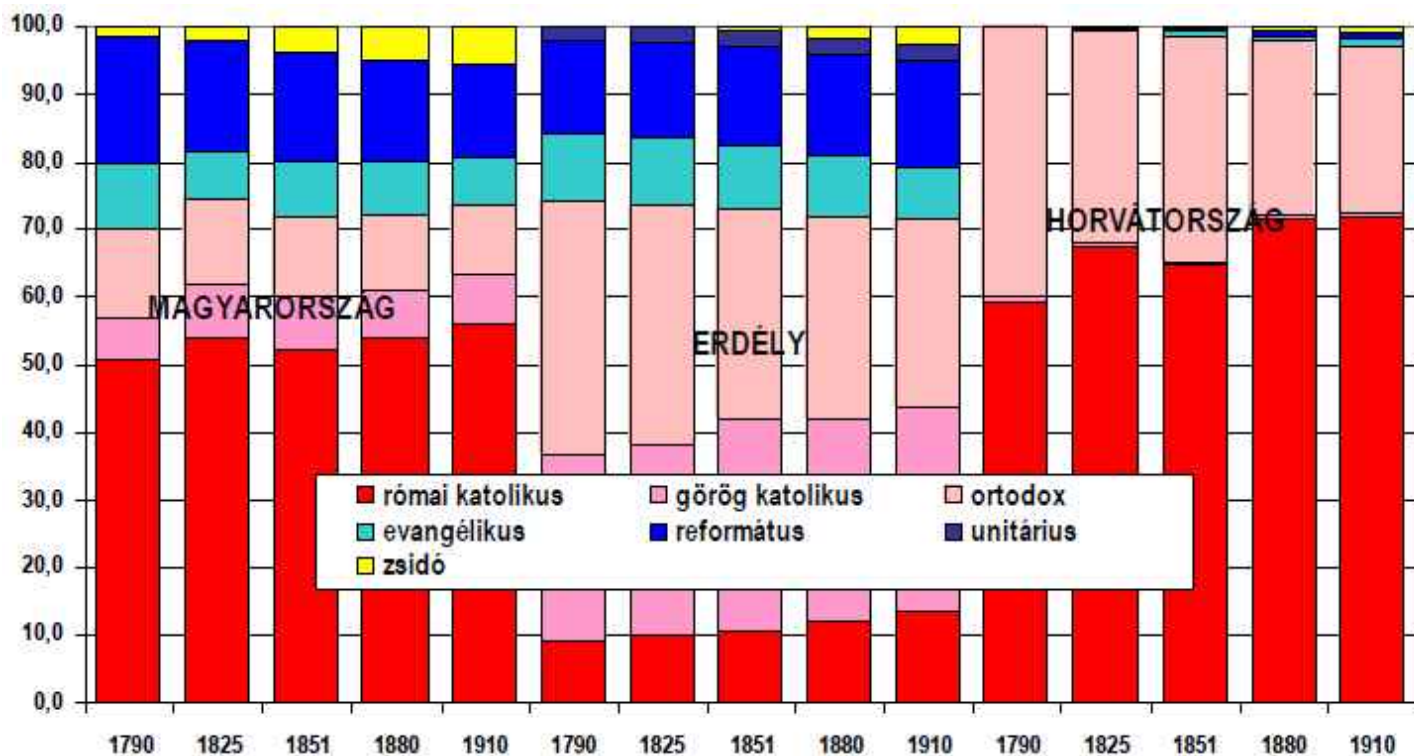
⁷ A még nem publikált eredmények átadását ezúton is külön köszönjük.

Az összerakható adatok alapján némileg más eredményekre jutottunk, mint amelyet a korábbi kutatások az 1780-1790-es évek körüli felekezeti szerkezetre vonatkozóan megállapítottak. Adataink jelentős mértékben eltérnek Thirring Gusztáv és Wellmann Imre becsléseitől, mivel több reformátust, lényegesen több görög, és kevesebb római katolikust feltételeznek. Horvátországnál az összeírások alapján egyelőre nem tudjuk szétválasztani a civil terület és a határörvidék adatait, és az sem egyértelmű, hogy létezett-e már ott a Thirring és Wellmann által feltételezett néhány ezer fős református kisebbség.⁸ Varga E. Árpád Erdély felekezeteire vonatkozó alapos számításai – melyre vonatkozóan ez az egyetlen komoly 18. század végi adatunk – viszont azzal a meglepő eredménnyel szolgálnak, hogy a görög rítusú egyházak híveinek aránya az 1780-as években itt már meghaladja az 65 százalékot. (Ez a jelentős arány viszont aligha indokolható kizárólag egy néhány évtizedes intenzív 18. századi román bevándorlási hullámmal, ahogy azt a kutatók jelentős része máig feltételezi.) Összességében a korabeli egyházi összeírási adatok szerint a Magyar Királyság vezető felekezete a római katolikus, híveinek aránya azonban nem éri el egészen a 45 százalékot. A második helyen csaknem 21 százalékkal a görögkeletiek (ortodoxok) állnak, a reformátusok 15,5 százalékkal a harmadikak, őket követik a görög-katolikusok és az evangélikusok. Az unitáriusok és zsidók száma 1 százalék alatti, az egyéb felekezetek – ha voltak – egyelőre felderítésre várnak. Összességében végül is a Wellmann által a Magyar Királyságra becsült adatok igen közel állnak az általunk számítottéhoz. Három ponton vannak adatsoraink között eltérések. Egyrészt véleményünk szerint Wellmann mintegy 7 százalékkal túlbecsülte a Királyság népességét, másrészt – feltehetőleg Thirring gondolatmenetét, és az 1804. évi nem nemesek összeírása által adott arányokat követve – a ténylegesnél több katolikust és kevesebb reformátust feltételezett. Harmadrészt a regionális adatok esetében – különösen a szűken értelemben vett Magyarország és a Határörvidék vonatkozásában – helytelen össznéppességi adatokból indult ki, ezért regionálisan más arányokhoz jutott, ezek ellentétes tendenciáik miatt azonban a végeredményekben részben kiegyenlítették egymást.

A 18. századi felekezeti szerkezettel kapcsolatban még két megjegyzést kell tennünk. Lényegében ezekre alapozva lehet időben előre, illetve visszatekintve a felekezetek számának és arányainak alakulását hosszabb távon elemezni. Az előre menetellel nem is látunk problémát, a visszatekintés azonban már bajosabb. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a 18. század végi adatok természetesen magukban foglalják a különböző bevándorlások és települési mozgalmak hatását (melyek főként a katolikusok és a görögkeletiek számát növelték), valamint a reformáció és ellenreformáció következményeit (melyek régiótól függően oda-vissza változtatták a katolikusok és protestánsok arányait a 16-18. század folyamán). Ezek tényleges néppességi következményeit azonban részletes településtörténeti kutatások hiányában egyelőre nem tudjuk felmérni. Meg kell azonban mondanunk, hogy bár nem akarjuk megelőlegezni a ma még nem létező vizsgálatok eredményeit, erős kétségeink vannak afelől, hogy a 18. század végi felekezeti megoszlásból valaha is vissza lehet jutni egy 80 százalékos protestáns néppességhez a 16-17. században, avagy egy 90 százalékos katolikus néppességhez a középkor végén, mint ahogy azt a ma általánosan használt történeti összefoglalók feltételezik.

Az 1790-1910 közötti adatok viszonylag egyenletes, de nagyon különböző ütemű változási tendenciákat mutatnak (melyek visszamenőlegesen az 1790 körüli és az 1820-as évekre vonatkozó adat-összeállítások realitását is erősítik). Az összes felekezet közül kiugró a zsidók létszámváltozásának mértéke, mely 11-szeresére nőtt. (Utóbbi mögött a 19. század közepéig tartó erőteljes bevándorlási mozgalom húzódik meg.) Az átlagnál gyorsabban emelkedett a római katolikusok, nagyjából az átlag körül a görögkatolikusok és az unitáriusok, és attól jóval elmaradva a reformátusok és evangélikusok létszáma. A legkisebb a görögkeletiek gyarapodása. Mindennek következtében a Magyar Királyság felekezeti szerkezete átrendeződött a 19. század folyamán. Az első világháború előtt a római katolikusok aránya már átlépte az 50 százalékot, a görög rítusúaké viszont 6, a protestánsoké közel 5 százalékkal csökkent. A zsidók aránya ugyanakkor jelentős számbeli növekedésük ellenére is 5 százalék alatt maradt az első világháború előtt.

⁸ A Határörvidék adatainak megállapítása egyébként is problémás. Varga E. Árpád számításaiba az erdélyi határöröket is bevonta, míg Wellmann őket a külön közölt határörvidéki adatsorba számította be, melyet véleményünk szerint ráadásul jelentősen túlbecsült.

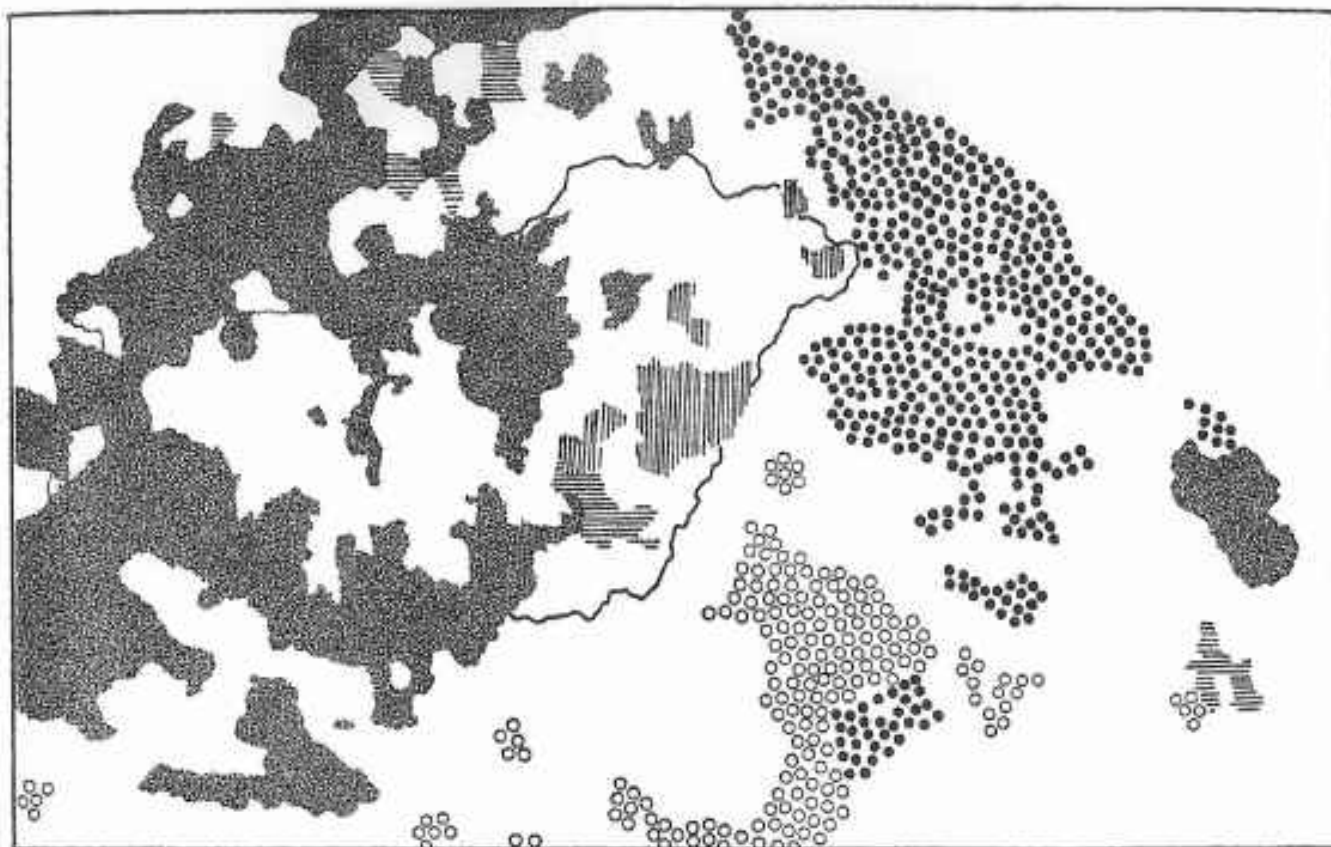
10.10 ábra

A felekezeti szerkezet változása 1790 és 1910 között

Forrás: Kisebbség – közösség 2008: 499. után

A fenti növekedések azonban regionálisan igen nagy egyenlőtlenségeket hordoztak magukban. A 10.10. ábrából látható, hogy a római katolikus arány Horvátországban messze az átlag feletti, a 19. század második felében már túllépi a kétharmadot, míg Erdélyben dinamikusan növekedése ellenére még 1910-ben is alig megy túl a 10 százalékon. Erdély felekezeti összetétele csökkenő arányban ugyan, de végig a keleti rítusú egyházak fölényét mutatja. Utóbbi régió sokat emlegetett hagyományai ellenére a protestáns egyházak híveinek aránya viszont csaknem ugyanakkora – sőt 1790 körül még nagyobb – a szűkebb értelemben vett Magyarországon, mint Erdélyben, viszont előbbiben a görög rítusú egyházak számszerűleg alárendelt szerepet játszanak. A görögkeletiek aránya egyébként erőteljesen szorul vissza az egyre katolikusabbá váló Horvátországban is, bár itt még 1910-ben is közelíti a 25 százalékot.

Természetesen a makroadatokból még akkor sem látszik igazán a Kárpát-medence felekezeti összetételének bonyolultsága, ha azokat a nagy régiók szerint bontjuk. Nézzük meg tehát a megoszlások térbeli ábrázolását. Ami a különböző atlaszok 17. századi felekezeti állapotokat bemutató térképeit illeti – melyek, mint említettük, nem alapulnak valós statisztikai adatokon – azokból egy megállapítás mindazonáltal leszűrhető: akárhogy is pontosítjuk ezek rajzait a jövőben, biztosra vehető, hogy a reformáció után a Kárpát-medence lett talán a felekezeti legkevertebb területek egyike Európában. Egyaránt otthonra lelt itt a protestantizmus több jelentős irányzata, a katolicizmus több rítusa (latin, görög, örmény) és a zsidó vallás, sőt átmenetileg, a 17. század végéig jelentős számú muszlim népesség is élt a Kárpát-medencében.

sötét=római katolikus, vízszintes vonal=evangélikus, függőleges vonal=református, fekete pont=görög katolikus, karika=görög keleti

10.11 térkép

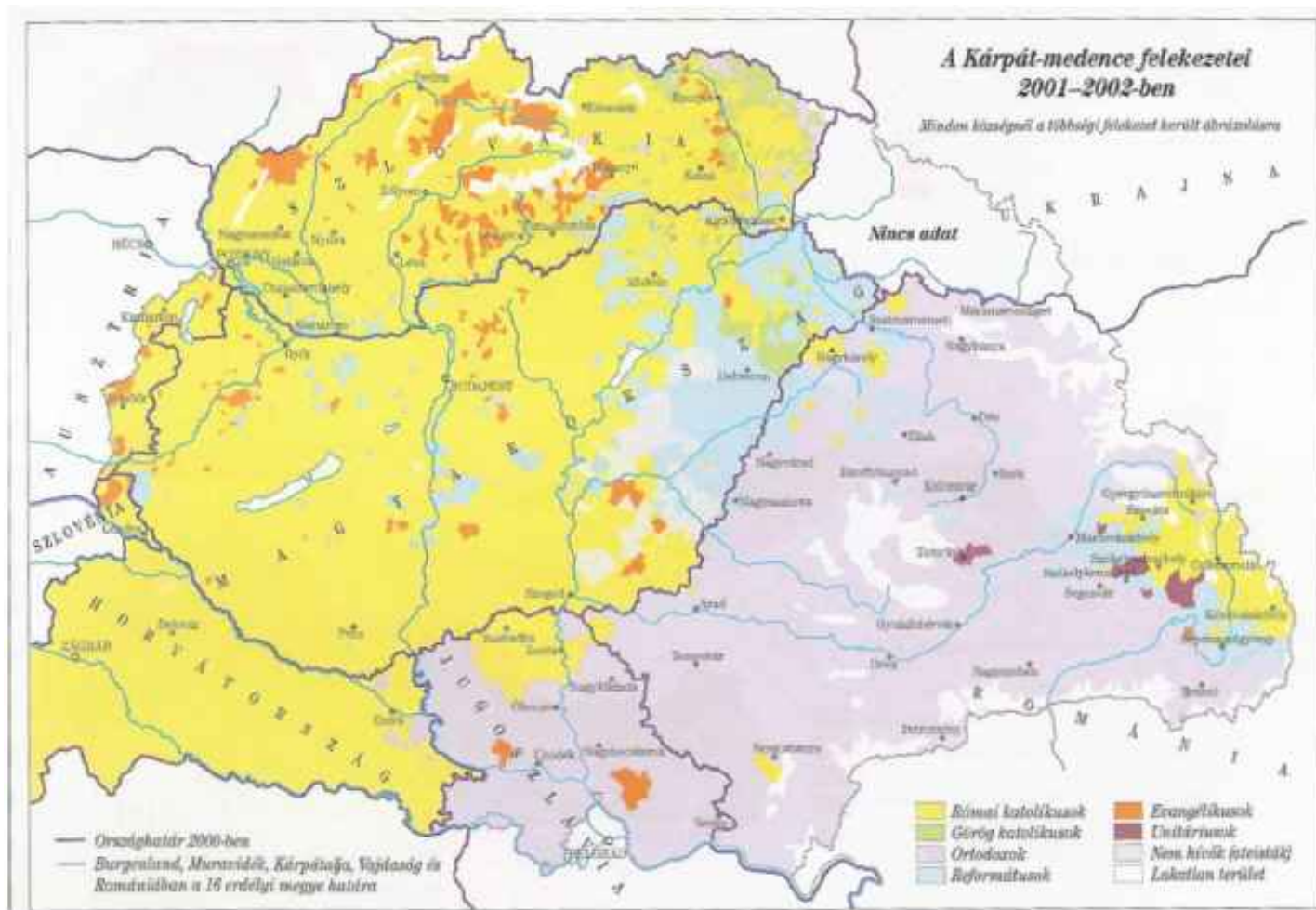
A legalább 75 százalékos többséget alkotó felekezetek a Kárpát medencében 1910 körül

Forrás: Prinz 1936-1938 III: 273

Az egykori Magyar Királyság felekezeti kevertségét talán Prinz Gyula 1910 körüli adatokon alapuló vázlata mutatja a legvilágosabban, amely a legalább 75 százalékos felekezeti többséggel rendelkező települések területi megoszlását mutatja. A legnagyobb részt a térképen egyértelműen a fehér felületek foglalják el, vagyis azok a területek, ahol egyetlen felekezet dominanciája sem mutatható ki. Ugyanakkor az is észlelhető, hogy a katolikusok meghatározó többsége lényegében a Szeged – Eger – Szepesség vonaláig tart, a Kárpát medence keleti részét – eltekintve Brassó környéke evangélikus, és Csík megye katolikus szigetétől – nagyobb részt a görögkeletiek és görög katolikusok uralják, a kettő közti sáv pedig, néhány protestáns tömböt és egy nagy vegyes területet tartalmaz. Ha pedig az egyes felekezetek által uralt területek igen bonyolult határvonalára nézünk, akkor az lehet a benyomásunk, hogy – amint azt később látni fogjuk – ehhez képest a régiók nyelvhatárai egyszerűnek, élesnek és egyértelműnek tűnnek.

A térkép tulajdonképpen arra is utal, hogy a Kárpát medence felekezeti szerkezetét a hiedelmekkel ellentétben nem kizárólagosan a katolikus és protestáns területek változása, illetve egyházaik küzdelme jellemezte, hanem a Kárpát medence tulajdonképpen más megközelítésben is kétfelé osztható. A Máramarost és Temes megyét összekötő vonaltól keletre egyértelműen egy görög rítusú többséggel bíró területet látunk, melyet Horvátország, valamint Bács és Torontál megyék területén jelentős görögkeleti, a Bihartól Sáros megyéig terjedő keleti karéjban pedig jelentős görög katolikus kisebbségek egészítenek ki. Ettől nyugatra és északra a nyugati kereszténység – a római katolikusok és különböző protestáns felekezetek

– hívei helyezkednek el. (A történeti Erdélyben pedig a nyugati kereszténységhez tartozók a Székelyföld tömbjét kivéve lényegében mindenütt kisebbségben vannak legalább a 18. század vége, de lehet, hogy még korábbról fogva.)

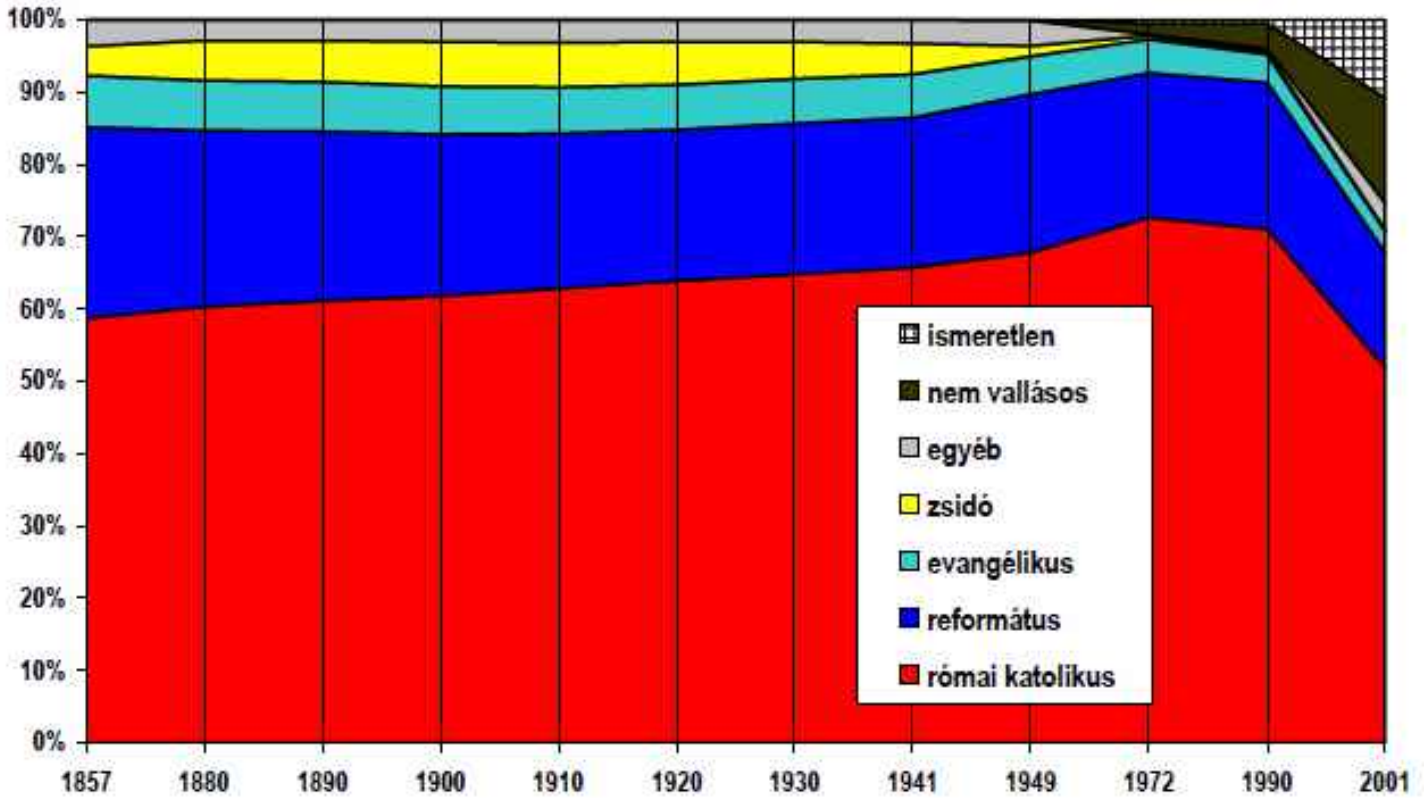
10.12 térkép

Felekezetek a Kárpát medencében (2001-2002)

Forrás: Bárdi – Fedinec – Szarka 2008: 499. után

Az utolsó fél évszázad változásai a korábbiakhoz képest még markánsabbak, talán csak a reformáció korához mérhetőek. A 19-20. század fordulójával összehasonlítva a Kárpát medence felekezeti képe az utolsó 60-80 év során ugyanis igen jelentős mértékben átalakult. E változások főképp a politikának „köszönhetőek”, mely felekezeteket szüntetett meg erőszakkal: híveiket vagy áttérésre kényszerítette, vagy elűldözte, vagy fizikailag elpusztította. A Romániához vagy Ukrajnához (a rendszerváltás előtt a Szovjetunióhoz) tartozó területekről eltűntek a görög katolikusok, helyüket a görögkeletiek foglalták el. A szovjet vezetés megszűntnek deklarálta a görög katolikus egyházat, híveiket görögkeletivé nyilvánították, áttérni nem óhajtó papjaikat pedig deportálták. E „reformot” a román vezetés is szolgálta. Horvátország területéről viszont a görögkeletiek tűntek majdnem teljesen el, a kilencvenes évek számukra vesztés polgárháborúja után tízezrével menekültek Szerbiába és a Vajdaságba. (Utóbbi így a németek kitelepítése, és a szerbiai, boszniai és horvátországi szerbek tömeges bevándorlása eredményeképpen a 20. század végére görögkeleti (ortodox) többségűvé vált.) Szlovákiát kivéve, ahol nagyobb számban szlovák lutheránusok is éltek, minimálisra csökkent az evangélikusok száma a Kárpát medencében. Mivel többségük német nemzetiségű volt, jelentős részüket 1945 és 1948 között a régió összes országából – beleértve Magyarországot is – kitelepítették, a maradék pedig, különösen Romániából, az utolsó három évtized során vándorolt vissza az „őshazába”. Említenünk kell végül a zsidók deportálását és jelentős részben történő elpusztításukat is, bár ennek hatása térképen nehezen ábrázolható, mivel sohasem éltek egységes tömbökben, hanem néhány százalékos szórványokban

helyezkedtek el a különböző régiókban. Ugyancsak nem lehetséges térképen ábrázolni az ateizmus növekedését, valamint a hitéletben való részvétel gyengülését, mert területi megoszlásuk nem egyenletes. Mindenesetre jeleznünk kell, hogy a katolikusok, és a különböző protestáns felekezetek, stb. 2001. évi térképen található foltjai már nem egyenértékűek a 100 évvel korábbival. Bár a területi megoszlások sok tekintetben hasonlóak a fentebb említett felekezeti kivételekkel, ennek ellenére ez csak a látszat, mivel jelentős részben már más normakövetés, értékrendszer és hitgyakorlás áll mögöttük, mint a 20. század elején.

10.13 ábra

Magyarország felekezeti szerkezetének alakulása (mai terület, 1857-2001) a)

a) Az 1972. és 1990. évi adatok nem teljesen azonos értékűek a többivel, mivel kismintás felmérések alapján becsültek

Forrás: népszámlálások, Dányi 1993: 211, Tomka 1994: 334-335

Ha a mai területre vonatkozó felekezeti adatokat nézzük – melyeket a statisztikusok egészen 1857-ig visszszámítottak – akkor azok változása szinkronban van a történelmi területre a 19. század folyamán bemutatott folyamatokkal egészen a 20. század közepéig: a protestánsok és a görögkeletiek aránya csökken, míg a római katolikusoké lassú ütemben, de folyamatosan növekszik. Két kérdésben kell a grafikont külön értelmeznünk. Az egyik a trianoni ország felekezeti szerkezete. A mai terület túlnyomóan magyar nyelvű lakossága miatt a Kárpát medencei arányokhoz képest ugyanis itt eleve jóval magasabb a római katolikusok aránya – a 20. század közepén már túllép a kétharmadon – és a reformátusok teszik ki a protestánsok többségét, ezzel szemben a görögkeletiek és görögkatolikusok együtt sem érik el az 5 százalékot, vagyis a korábban erős görög rítusú világ az 1920 utáni Magyarországon jelentőségét veszti. (Mint láttuk, a történelmi országban teljesen mások az arányok – nem szabad összetéveszteni a római katolikus egyház állam által támogatott hatalmát a 18-19. században tényleges híveinek népességen belüli arányával.)

A másik, amelyet külön kellene tárgyalni, de roppant kevés megbízható adatunk van erre vonatkozóan, az az utolsó fél évszázad felekezeti viszonyainak alakulása. Ennek első és alapvető problémája, hogy az 1960 és 1990 közötti

népszámlálások nem kérdezték a felekezeti hovatartozást. A másik probléma a 2001. évi adatok szinkronba hozása a korábbiakkal. 2001-ben ugyanis valamivel több, mint 1 millióan nem nyilatkoztak felekezeti hovatartozásukról (egyes egyházak még bíztatták is erre híveiket), 1,5 millió személy felekezeten kívülinek mondta magát, közel 100 ezren pedig a nem történelmi egyházak tagjaiként jelölték meg magukat. Másrészt a vallásossággal kapcsolatos vizsgálatok, mint korábban említettük, arra utalnak, hogy az évezred végén megjelölt felekezeti adatok valószínűleg nem ugyanolyan értékűek, mint a 20. század első felében adott bevallások. Annyi látszik, hogy a vallás szerepe sokak életében átalakulóban van, és a történelmi egyházak mellett növekvő arányban jelennek meg korábban marginális, vagy ismeretlen kisegyházak kis létszámú, de elkötelezett hívőtáborokkal. Az, hogy ennek milyen demográfiai következményei vannak, vagy lesznek egyelőre pontosan nem látható. Sejtéseink azonban – legalábbis a termékenység tekintetében – nem túl optimisták. Talán elég, ha ezzel kapcsolatban arra utalunk, hogy a születéskorlátozás – melynek legtöbb módszerét a római katolikus egyház máig nem fogadta el – még a magukat katolikusként vallók között is igen elterjedté vált nem csak idehaza, hanem egész Európában.⁹ A jelen vallási változásainak részletesebb áttekintése azonban mind kompetenciánkon, mind feladatkörünkön túlmutat.

Nem térünk ki eddig részletesen arra, hogy milyen demográfiai tényezők befolyásolhatták a felekezetek arányának egymáshoz viszonyított eltolódásait. Említettük több ízben már ezzel kapcsolatban a migrációt, de ismereteink szerint ez azért főként speciális esetekben (főként a török háborúk utáni újratelepedés során), illetve egyes felekezetek esetében (a pogromok és a szegénység elől menekülő zsidók bevándorlása a lengyel, orosz és ukrán lakta régiókból, vagy jelentős protestáns csoportok elűzése egyes területekről az ellenreformáció során) játszhatott komolyabb szerepet egyes régiók felekezeti szerkezetének megváltozásában.

10.14. táblázat - A meghalt házasságok során született gyermekeinek átlagos száma felekezetek szerint (1909/1912 – 1930/1932)

felekezet	1909-1912 a)	1919-1921 b)	1930-1932 b)	1909-1912	1919-21	1930-1932
	született gyermek			index		
római katolikus	4,22	4,02	3,96	100	95	94
görög katolikus	3,96	4,06	4,31	100	103	109
református	3,82	3,53	3,50	100	92	92
evangélikus	3,92	4,02	3,84	100	103	98
görög keleti	3,82	3,45	4,05	100	90	106
Zsidó	4,67	3,97	3,42	100	85	73
Összesen c)	4,07	3,90	3,84	100	96	94

a) történelmi terület

b) mai terület

c) a külön ki nem emelt kisebb felekezetekkel együtt

Forrás: MStK 50: 841, MStK 74: 78*, MStK 97: 34.

⁹ A Népességtudományi Kutatóintézet reprezentatív felmérése szerint az évezred fordulóján a népesség 16 százaléka vallásos az egyház tanításainak megfelelően, 55 százaléka „a maga módján” (Tárkányi 2006: 73). A TÁRKI felmérése szerint a vallásukat rendszeresen (ténylegesen) gyakorlók aránya azonban sokkal alacsonyabb, 1998 és 2008 között 20-ról 13 százalék körülire csökkent (Keller 2010: 144). A csak a vallásosakra vonatkozó adatok szerint a legmagasabb értékeket mutató általános iskolát végzettek, falusiak, avagy 60 év felettiak között sem több a rendszeres vallásgyakorlók aránya 30-40 százaléknál, sok más csoportban pedig ennél is jóval alacsonyabb: a budapestiek, illetve 20 év alattiak között 10 százaléknál kevesebb, a diplomások között sem több 12 százaléknál. A vallásukat rendszeresen gyakorlók mindössze negyede tartja fontosnak a házasságkötés előtti érintetlenséget és 10-11 százalékuk utasítja el következetesen az abortuszt (uo. 149-152).

Bár a kérdés nem tekinthető egyértelműen megoldottnak és lezártnak, azzal a feltételezéssel kell élnünk, hogy a felekezeti arányok és létszámok hosszú távú alakulásában talán a legfontosabb annak a termékenységgel való összefüggése. Erre vonatkozó, pontosnak mondható hazai adatokkal azonban csak a 20. század első harmadára nézve rendelkezünk. Az elhunyt házas nők által szült gyermekek száma alapján, amely nagyjából befejezett termékenységi időszakok adatait tartalmazza és körülbelül az 1880 és 1920 közötti időszak változásait mutatja, az alábbiak állapíthatók meg. A termékenység lassan és folyamatosan csökken. Ezen belül azonban az egyes felekezetek tagjai eltérő módon viselkednek. A római katolikusok és a reformátusok termékenysége nagyjából az országos átlagnak megfelelően csökken, az evangélikusoké pedig az átlag körül ingadozik. Két felekezet mutatói viszont az átlagtól eltérnek: a görög katolikusok termékenysége az időszak alatt csaknem 10 százalékkal nő (e népesség jelentős része az ország keleti, gazdaságilag elmaradott, de magas termékenységű térségeiben helyezkedik el), míg a zsidóké – mely a 19. század végén még a legmagasabb értékeket mutatta – egy generációnyi időtartam alatt a legalacsonyabbá válik. A zsidó népesség a többi felekezet demográfiai változásait megelőzve már a két világháború között a természetes fogyás állapotába jut, létszáma 1920 és 1941 között bő 70 ezer fővel, 15 százalékkal csökken.¹⁰ (A mai területen már csak néhány tízezernyi, szórványban élő görögkeleti népesség kisszámú adataiból nem vonható le egyértelmű következtetés.)

Sajnos a tendenciák további alakulását adatok hiányában nem tudjuk tovább figyelemmel kísérni. Vannak olyan feltételezések, melyek szerint a vallását gyakorló népesség termékenysége manapság magasabb, mint a nem vallásosaké (Tárkányi 2006: 79). Ez elképzelhető, de további vizsgálatok lennének szükségesek ahhoz, hogy mennyiben függenek össze egymással az életkor, a lakóhely, az iskolai végzettség, a vallásosság és a termékenység, illetve van-e még a különböző felekezetekhez való tartozásnak a 20. század második felében olyan hatása a termékenységre, mint amelyet a század első felében még megfigyelhettünk. Jelenleg nem zárható ki, hogy a régi felekezeti értékrendek és népesedési magatartások bizonyos mértékig ma is hatnak, de azt sem vethetjük el további vizsgálatok nélkül, hogy a 20. század kulturális változásai más elemeket emeltek a termékenységet befolyásoló legfontosabb tényezők közé.

A felekezeti arányok és létszámok alakulásában nem közvetlenül demográfiai jelenségek – az egyes felekezetek közötti áttérések – a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok szerint nem játszanak lényeges szerepet. Az 1896 és 1938 közötti felekezeti áttérésekre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy az évenként áttérők száma végig nagyjából 4 ezer fő körüli, ha semmi különleges esemény nem történik, vagyis jóval kevesebb, mint a népesség 1 ezreléke, így a felekezeti szerkezetre gyakorolt statisztikai hatása lényegében nem mérhető. A tendenciák tekintetében annyi állapítható meg, hogy az áttérések révén abszolút számban leginkább a római katolikusok, felekezeti arányukhoz viszonyítva pedig a baptisták gyarapodnak, a legnagyobb veszteseknek pedig a zsidók és a görögkeletiek mondhatók. (A zsidók keresztény felekezetekbe való áttérésének száma egyébként a 20. században afféle politikai barométerként működik: kiugróan magas 1919 és 1920 folyamán, utána visszaesik eredeti szintjére, majd 1933-tól minden korábbi változást meghaladó ütemben kezd újra növekedni.)¹¹

¹⁰ Megjegyzendő, hogy e csökkenés nem csak a természetes fogyásból származott, legalább 30 ezer főre becsülhető az a kivándorlási veszteség, melyet a fokozódó zsidóellenesség miatt – főképp az 1930-as években – külföldre távozóknak okoztak a zsidó népesség létszámában.

¹¹ Jánki 1939: 1115-1119, vö. az 1896 és 1918 közötti statisztikai évkönyvekkel.

10.4. Etnikumok – anyanyelvi csoportok - nemzetiségek

Az etnikum problémaköre legalább olyan bonyolult, mint a fejezetet indító kultúráé. Jelen esetben a kulturális megközelítésből indulunk ki, nem a biológiaiból.¹² Az etnikum lényegében egységes kultúrájú embercsoportot jelent, az etnicitás pedig azt határozza meg, hogy ki tartozik hozzá egy etnikai csoporthoz, illetve ki nem.

Kétfajta megközelítése van: a primordiális és a szituacionalista. Az első látásmód úgy véli, hogy az etnikum az emberi cselekvéstől függetlenül létező csoport, az egyén lényegileg beleszületik egy területi, felekezeti, nyelvi közösségbe, melynek megőrzését egy belső interakciós és kommunikációs rendszer biztosítja. Eszerint az etnikai hovatartozás tehát társadalmilag és történelmileg meghatározott, állandó és mérhető sajátosság. A szituacionalista megközelítés szerint ezzel szemben az etnikum emberi cselekvés következményeképpen jön létre, mindig változóban, mozgásban lévő kategória, szabad döntés eredménye a csoporthoz való tartozás választása. Nem lényeges a csoport történeti kontinuitása, a folyamatos változás következtében nem lehet egyértelműen meghatározni a csoport határait és tagjait, így azok nem is mérhetőek. A valóságban mind a két megközelítés jogosult, és akár egyszerre létezhet: az etnikai azonosulás (identifikáció) elsajátítható a gyermekkori szocializáció során, ezért az egyén azt megkérdőjelezhetetlennek, veleszületettnek érzi, de ugyanígy alapulhat tudatos elhatározáson is (Haller 2007: 97).

A nemzet ezzel szemben képzelt közösségként értelmezhető. Ideális elképzelése egy olyan megvalósult, vagy elérni kívánt állam, amelyben a politikai, illetve a kulturális – etnikai tömbök azonosak, területileg fedik egymást. Ebben a felfogásban a nemzetnek mindenki tagja, aki az adott állam területén él (politikai nemzet). Belefér más nyelv mindennapi használata és az eltérő csoportidentitás is, csak az államhoz kötődő politikai nemzeti tudat megléte és elfogadása alapfeltétel. (Máig létezik olyan állam, amelynek deklaráltan hivatalos nyelve sincs.) A modern nemzetállam nyugati felfogása tehát a kollektív helyett az egyéni jogokat helyezi előtérbe, a kulturális különbségeket egyéni jelenségekként kezeli.

Ha a nemzet konkrét történeti kialakulását nézzük, akkor például a magyar társadalom fejlődése során rendi kategóriaként jött létre, kezdetben az azonos jogállású személyek csoportját jelentette – történetileg a magyar nemzet (natio Hungarica) egészen a 19. századig lényegében a magyarországi nemesek közösségét jelentette. (A teljes társadalmat ekkor még csak az egyház fogta össze.) A nemzetállamok újkori kialakulása során három szakaszos változási folyamat zajlik le. Először a politikai és szellemi elit tudatosítja a kulturális azonosságokat és különbségeket. A második lépésben követeli a különállónak tekintett csoport önrendelkezését, amennyiben azzal még nem rendelkeznek. Harmadikként – hosszas politikai küzdelmek esetén részben a második szakasszal párhuzamosan – elindítja a sajátjának tekintett kultúra idegennek tekintett elemektől való megtisztítását. (Haller 2007: 97 és 201 után).

A kelet-közép európai régióra nem az államnemzeti, hanem a kultúrnemzeti felfogás a jellemző, amely a primordiális megközelítés egyik válfajaként értelmezhető. Ez a felfogás közös kultúrájú és hagyományú népközösséget ért az etnikai csoport alatt, melynek tagjait összeköti az azonos eredettudat, kultúra, és ezek alapján meghatározott és közös identitással, összetartozás-tudattal rendelkeznek. A csoport tehát eszerint objektív szempontok alapján leírható, stabil, a folyamatosan változó társadalmi helyzetektől független közösség, létezését nem csak hosszú távon változatlanul tekintett kulturális jegyei, hanem egyúttal magának a csoportnak feltételezett történeti kontinuitása igazolja. Határai világosan körülírhatóak, tagjai megszámlálhatóak, tehát az etnikai csoport mérhető. (Keményfi 2001: 68). A kultúrnemzeti felfogás néhány jellemzőjében eltér azonban a primordiális megközelítés nyugati változatától. A történelmi kontinuitást túlhangsúlyozza – sokan „öröktől fogva” fennállónak tekintik a csoportot – sőt gyakran hozzákapcsolják a felekezeti hovatartozást is, „nemzetinek” tekintve valamelyik egyházat. A nyugati felfogás viszont rugalmasabban kezeli a csoportazonosság jellemzőit, nem tartja azokat ősi eredetűnek és változatlanul, elfogadja azt, hogy mind maga a csoport, mind a hozzátartozás

¹² A biológiai megközelítés a rassz fogalmából indul ki, és ennek során a biológiai–testi jegyeket intellektuális és társadalmi jegyekkel és tulajdonságokkal köti össze. (A második világháború előtt tévesen a faj fogalmával azonosították – a közbeszédben még ma is sokszor így használják – de emberi faj csak egy van.) Lényegében azonban a rassz fogalma is kulturális termékként fogható fel. (Haller 2007: 95)

jellemzői módosulhatnak a társadalmi, illetve történeti változások során. További különbség, hogy a nyugati megközelítés mögött a mindennapok valóságában vagy önálló állami keretek, vagy megszilárdult, több évszázados múlttal rendelkező regionális fejlődések, és ezek tudatban és társadalmi-politikai szerveződésben (regionális önkormányzatokban) egyaránt tapasztalható létezése állnak. Ezzel szemben a kultúrnemzeti felfogások ilyen szilárd keretekkel nem rendelkező régiókban jöttek létre – azok hiányát gyakran múltbeli létezésükkel, illetve annak elveszéséről/elrablásáról szóló fikatív történetekkel helyettesítik – és még a szilárdnak látszó politikai keretek megszületése/elérése esetén is állandóan létező, nem egyszer politikailag is gerjesztett veszélyeztetettségű tudatban működnek. A kelet-közép európai felfogás a személyek és csoportok identitásának változását máig nem történeti jelenségekként, hanem kóros, bűnös folyamatokként éli meg, kivéve ha az a saját csoport erősödésével jár. (Kétségtelen ugyanakkor, hogy ezekbe a változásokba itt az állam és a politika az utolsó másfél évszázadban sokkal inkább beavatkozott, mint a nyugati társadalmakban.)

A nyugati államnemzeti felfogás másként határozza meg az etnikai és vallási kisebbség fogalmát, mint a keleti, kultúrnemzeti megközelítés. Az előbbi az egyéni jogokra helyezi a hangsúlyt, és a nyelvi – etnikai kisebbségeket együtt kezeli a többi társadalmi kisebbséggel, míg az utóbbi a kollektív jogokat, a kulturális különbségeket hangsúlyozza és nyíltan vagy burkoltan vitatja a fölérendelt politikai nemzet egységét, s azt autonómiákra, ha lehet, még inkább külön nemzetekre kívánja felbontani azt a realitásoktól nem egyszer függetlenül.

A fenti teoretikus megközelítés minden valószínűség szerint persze csak egyike a lehetséges változatoknak. Részben példaként, részben gondolkodásra ösztönzésként mutattuk be. Van azonban két problémája. Az egyik statisztikai jellegű – amely természetesen csak akkor áll fenn, ha az etnikai hovatartozást mérhetőnek gondoljuk. (E tekintetben azonban a nemzetközi statisztikai szervezet álláspontja a mérhetőség felé hajlik.) Annak a kérdése azonban nem egyértelműen tisztázott, hogy a gyakorlatban hogyan és mit mérjünk. A másik probléma a történeti megközelítésből adódik. A fent leírt megközelítések túlnyomórészt a felvilágosodás és a francia forradalom hagyományaira és a modern államok elitjeinek politikai küzdelmeiből leszűrt tapasztalatokra épülnek. Nem igazán elemzik a hagyományos társadalom tömegeiben élő, illetve a felvilágosodás előtti korszakokban megfigyelhető etnikumfelfogást és nem szentelnek túl nagy figyelmet annak, hogyan és milyen források alapján lehet az egyes etnikai csoportok létezését, méretét, határait, sajátosságait, stb. megközelíteni a 19. század előtti időszakban.

Ami az etnicitással foglalkozó statisztikát illeti, annak gyakorlata számos változatban valósult meg. Nincs terünk arra, hogy ennek történeti fejlődését bemutassuk. A lényeg az, hogy a mai gyakorlat két ismérvre koncentrált: a nemzetiségi és/vagy etnikai csoportra és a nyelvre. Az első megfogalmazása a változatok széles skáláját mutatja, de többnyire az önmeghatározáson alapul, vagyis teret enged az egyéni döntéseknek. A nyelv esetében a népszámlálások során háromféle adat gyűjthető:

- a. anyanyelv, amelyet az illető személy otthonában általában beszéltek korai gyermekkorában;
- b. használt nyelv(ek), melyet a kérdezett leggyakrabban beszél;
- c. egy meghatározott nyelven való beszéd képessége.

A kétfajta ismérv tehát lényegében a kérdezett nemzetiségének, etnikai csoportjának, anyanyelvének, használt nyelvének és nyelvismeretének, vagyis összesen öt adattípus megállapításának lehetőségét tartalmazza. (A gyakorlatban az adatgyűjtés azonban ismereteink szerint ilyen komplex módon igen ritkán történt meg.)

Nézzük meg, hogy ténylegesen milyen források állnak a rendelkezésünkre akkor, ha a kérdéskört hosszú távon fel szeretnénk térképezni a Kárpát-medencében. Induljunk ki a középkor végi – kora újkori állapotokból. Fallenbüchl Zoltán ezt az alábbi módon jellemzi: „Teljesen egyértelmű képet adni, ki és mi a magyar ... igen nehéz feladat. Utólagos, XIX. vagy éppen a XX. századi történelmi kategóriákkal közelítve a kérdéshez, a hiteles, eredeti kép eltorzul. ... az utólagos szempontok visszavetítése a múltba ahisztórikus, ... nem mutatja meg a tényleges képet. Hitelesebb és valósabb kép akkor nyerhető, ha a kérdés az adott kor szellemi kapcsolatrendszerében kerül vizsgálat alá.

Az egykorú kapcsolatrendszer háromsíkú függésláncolatot ismer: Isten – uralkodó – közvetlen közösség. Részletesebben kifejtve: vallás és egyház – a király – a hűbérúr és a települési, családi közösség. A közös származás hite, vagy a nyelv, az anyanyelv kevésbé konkrét, sőt alárendelt jelentőségű az első hárommal szemben. ... A XIX–XX. századi nyelvemzetek felfogása felől nézve meglepő, hogy milyen könnyen változtatják használati nyelvüket az egyes emberek, és Magyarországon kiváltképpen, multilinguis állapotról beszélhetünk, mert a nyelv elsősorban megértési eszköz és csak igen kevésbé etnikai kritérium. ...

... Az igazi identitás-közösség a Hungarusoké, akik megyei vagy városi keretben élnek, akár magyar, német vagy szláv nyelven beszélnek, mert ez az anyanyelvük, vagy pedig a leggyakrabban használt nyelvük a ténylegesen, legtöbb régiójában poliglott országban. A nyelvi különbözőség azért sem éles, mert egyik nyelv sem lép fel a kizárólagosság igényével: kapcsolónak ott van a latin, a több különböző elem által lakott vidékeken pedig az ottaniak erőltetés nélkül is, kommunikációs igényből, megtanulják valamennyire egymás nyelvét. [A latin] ... – ekkor még! – ablakot jelent Európa egésze felé csakúgy, mint az egyházi és a klasszikus ókori irodalom felé is, összefogja az itt élőket: aki latinul tud, az szót tud érteni, aki nem, regionális körbe szorul vissza ...” (Fallenbüchl 1982–83: 423-441).

Ténylegesen a 19. századot megelőző korszakban egy-egy szűk régió, vagy település használt nyelve (vagy inkább nyelvei), és az ott lakók identitása csak az írott források részletes elemzése alapján állapítható meg, akkor is csak hipotetikusan. A népeiség nyelvhasználatára vonatkozó első statisztikai jellegű források csak az 1770-1780-as években születtek, ezek célja azonban gyakorlati jellegű volt: arra voltak kíváncsiak, hogy egy-egy településen milyen nyelv a leginkább használatos, mert a hivatalos rendelkezéseket meg akarták értetni az alattvalókkal. Ezért a soknyelvű Kárpát medencében az úrbérrendezés és az első népszámlálás nyomtatványai, valamint a közreadott hirdetmények, illetve a többséget képező írástudatlanoknak számára kidobolással – vagyis az összehívottaknak felolvasva – ismertetett rendeletek számtalan nyelvi változatban készültek el. Hasonlóképpen a bírásági ügyek, kihallgatások során az ítélezők, illetve a jegyzőkönyv számára szükséges szövegeket is lefordították latinra, vagy az ügyintézés helyben használt egyéb nyelvére (főként németre és magyarra, de voltak helyek, ahol a szlovákot vagy szerb-horvátot használták ekként). Lényegében a 18. század végétől kezdve a település soros leíró statisztikák számos esetben közlik a használatos nyelveket (elsősorban azonban csak a többséget alkotót), melynek szokását a 19. század második felében rendszeresen megjelenő helységnévtárak is átveszik. Az összefoglaló jellegű 18-19. századi statisztikai művek – mely alatt főként szöveges, esetenként számszerű adatokat is közlő leírásokat kell értenünk, nem táblázatok sorozatát tartalmazó testes köteteket – lényegében ugyanezen időszak óta próbálkoznak a felekezetek és az anyanyelvi csoportok létszámának megbecslésével is. E becslések értéke azonban igen különböző, a szerzők gyakran egymástól kölcsönzik adataikat és a forrást sem mindig jelölik meg pontosan (akkoriban még ismeretlen a plagizálás fogalma, és nincsenek általánosan elfogadott szabályai az idézésnek és a hivatkozásnak sem). Az alábbiakban az etnikai térszerkezetre vonatkozóan tehát csak néhány olyan adatot közlünk, amelyeket különböző, itt nem részletezett okok miatt a leginkább elfogadhatónak ítéltünk.

Mielőtt azonban a meglévő adatok elemzésébe belekezdünk, az elmondottakból le kell vonnunk egy sajnálatos következtetést. Ismereteink jelenlegi szintjén nem hogy pontosan, de még a becslések szintjén sem áll módunkban felrajzolni a Kárpát medence etnikai szerkezetét az 1770-es évek előtti időszakra nézve, miután ott már felekezeti adatok sem segítik az alternatívák számítását. Regionális szinten jobb lehet a helyzet, erre majd hozunk példát a későbbiekben, de a megfelelő településtörténeti vizsgálatok óriási hiányai miatt országos szinten hitelesen nem nyilatkozhatunk. Abban biztosak lehetünk, hogy a török háborúk előtt mások lehettek az etnokulturális arányok, de hogy ezen túlmenően mennyi volt a románok, szerbek, szlovákok aránya mondjuk 1500-ban, illetve a magyarság aránya a középkorban 50, vagy 70, vagy 90 százalék volt-e, arra nézve jelenleg sajnos semmilyen fogódzónk nincs. (Ugyanez vonatkozik a török uralom 16-17. századi időszakára, sőt a 18. század első felére is.) Találgathatnánk, ahogy azt eddig már sokan megtették, de annak eredménye inkább vágyainkat és érzelmeinket fejezné ki, mintsem hogy az egykorú valóságot közelítené. Nézzük tehát azt, amit jelenleg tudni lehet.

10.15. táblázat - A szűkebb értelemben vett Magyarország a) településeinek nyelvi megoszlása (1772-1774)

országgrész	Magyar	német	szlovák	szerb	horvát	Ruszin	román	vend	Egyéb és ismeretlen.	többnyelvű f)	összesen	N
	Százalék											
Alföld	48,4	3,6	3,1	0,6		0,8	41,8 g)	0,1		1,5	100,0	1429
Délvidék b)	1,8	7,7		17,8		0,1	58,4		0,1	13,9	100,0	712
Dunántúl	61,3	17,6	2,0	1,6	10,1			5,3 h)	0,2	1,8	100,0	2705
Felvidék c)	26,6	1,5	62,0			7,7 h)			0,6	1,5	100,0	3880
Kárpátalja d)	20,5	0,6	9,6			58,4 h)	8,3		0,1	2,5	100,0	678
Magyarország összesen e)	37,6	6,9	27,3 h)	1,9	2,9	7,5	11,4	1,5	0,4	2,6	100,0	9404
N	3536	647	2569	180	274	707	1069	144	33	245	9404	

a) Erdély, Partium és Határőrvidék nélküli terület

b) Bács, Krassó, Temes és Torontál megyék. (Utóbbiak adata 1774-re, Bácsé 1772-re vonatkozik.)

c) Borsod és Nógrád megyéket a Felvidékhez, Hevest az Alföldhöz számítottuk

d) Bereg, Máramaros, Ugocsa és Ung megyék

e) A megoszlások – talán az Alföld kivételével – országrészek szerint viszonylag korrektnek tűnnek, országos szinten azonban torzítanak a települések regionálisan eltérő átlagmérete miatt – vagyis együttesen nem tükrözik pontosan a lakosság nyelvi megoszlását

f) Az összeírások a Bánság kivételével csak a nagyobb nyelvi kisebbségeket jelezték. A többnyelvű települések aránya minden bizonnyal mindenütt meghaladta a 10 százalékot.

g) A népesség többsége bihari apró falvakban él, így arányuk túlreprezentált.

h) A népesség többsége apró falvakban él, így arányuk túlreprezentált.

Forrás: Lexicon Locorum 1920, Wolf 1995: 296-334 után számítva

A szűkebb értelemben vett, Horvátország, a Határőrvidék és Erdély nélküli történeti Magyarország területére vonatkozóan az első két átfogó forrás 1772 és 1774 között készült a Helytartótanács igazgatása alá tartozó szűkebb értelemben vett Magyarországról, és az akkoriban a bécsi Kamara által igazgatott Temesi Bánságról. A két összeírás összesítve 9400 település használt nyelvét adja meg. A források adatait regionálisan csoportosítottuk a jobb áttekinthetőség érdekében. Előnye az, hogy az 1772-ben készült Lexocon Locorum és az 1774-ben elvégzett bánáti összeírás segítségével az ország nagy része, néhány külön igazgatás alatt álló régió kivételével áttekinthető. Tartalmilag ez az első ilyen jellegű forrásunk. Hiányossága két pontban jelölhető meg. Egyrészt a Temesi Bánság kivételével valószínűtlenül kevés, 2 százalékot sem elérő többnyelvű települést tüntet fel, ami a későbbi adatok fényében nem állhatja meg a helyét – valószínű, hogy inkább a Bánság 10 százalék feletti adata lenne általánosítható más régiókban is. A másik problémát az jelenti, hogy a települések mérete regionálisan különbözik – az alföldinek tekintett területeken összeírt 1429 település népességének száma közel állhat a csaknem kétszer annyi helységet feltüntető Dunántúléhoz. Utóbbiban ugyanis Vas, Zala, Baranya területén számtalan aprófalva létezett, míg az alföldi falvak lakosságszáma számtalan esetben a dunántúli mezővárosokét is meghaladta. Ebből következőleg az összesítésben szereplő adatok némileg torzabbak, mint az egyes régióké – feltehetőleg a magyaroké a valóságban körülbelül egy-két százalékkal nagyobb, a szlovákoké, ruszinoké és vendeké pedig (egyelőre meghatározhatatlan arányban kisebb méretű falvaik miatt) némileg alacsonyabb, mint ahogy azt a százalékok tükrözik, de a tendenciák ettől alapjában nem változnak. Mindenesetre a falvak megoszlásából annyi megállapítható, hogy a Felvidék lakossága akkoriban 60 százalék körüli arányban szlovák, Kárpátalja közel ilyen mértékben ruszin, a Délvidék pedig román többségű. A magyarság csak az Alföldön és a Dunántúlon van többségben, de egyik helyen sem éri el a kétharmadot.

A Felvidéken negyedrésze, a Kárpátaljának számított megyékben legfeljebb 20 százalékra tehető a magyar népesség, a Délvidéken pedig ekkor gyakorlatilag még nincs. (Forrásaink szerint ekkor mindössze 11 magyar többségű falu van Bács megyében és egyetlen egy a Temesi Bánságban.) Meglepetést okozott számunkra is, hogy összességében – a Dunántúlt kivéve – mennyire alacsony a németek, még inkább a szerbek aránya, ugyanakkor milyen magas a románoké a Délvidéken és az Alföldön (utóbbi Bihar románok lakta hegyvidéki részeinek statisztikai hatását tükrözi). De meg kell jegyeznünk, hogy a délvidéki telepítések hatásának jelentős részét – melyek egészen a 19. század elejéig tartottak – ezek az összeírások még nem tükrözik, ami a németek és a szerbek ottani arányát és a magyarok Délvidéken történő újra megjelenését jelentősen befolyásolta. Összességében aligha tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, hogy a magyarok aránya a Kárpát-medence területén belül – tehát Erdélyt is figyelembe véve – 1770 körül nem haladhatta meg a 35 százalékot.

10.16. táblázat - A történeti Magyarország etnikai összetételének alakulása különböző források szerint (1838-1880)

Év	magyar	német	szlovák	román	szerb-horvát	rutén	zsidó	cigány	egyéb	összesen	N
	százalék										
	Magyarország szűkebb értelemben										
1838	46,9	11,0	18,4	10,1	5,4	4,9	2,6		0,7	100,0	9 117 489
1851	44,0	12,8	18,6	10,3	4,9	3,9	3,8	0,7	1,0	100,0	9 058 148
1857	44,2	12,4	16,4	11,9	5,3	4,3	4,1	0,6	0,8	100,0	9 815 767
1869	49,9	14,3	16,4	10,0	4,5	4,0			0,9	100,0	11 117 623
1880 b)	49,8	14,4	16,1	9,7	5,5	3,1	5,1		1,4	100,0	11 474 552
Erdély											
1838	27,7	11,8		60,1			0,1		0,3	100,0	1 694 209
1851	26,0	9,3	0,2	59,5	0,0	0,0	0,8	3,8	0,4	100,0	2 061 910
1857	26,9	10,4	0,1	57,3	0,0	0,0	0,7	4,1	0,5	100,0	1 927 173
1869	31,7	10,7	0,0	57,5	0,0	0,0			0,1	100,0	2 101 727
1880 b)	30,6	9,4	0,2	57,2	0,0	0,0	1,6		2,6	100,0	2 254 070
Magyar Királyság a)											
1838	37,4	9,9	13,1	17,1	16,6	3,4	1,9		0,6	100,0	12 876 816
1851	35,1	10,9	13,1	17,6	15,9	2,7	2,8	1,1	0,8	100,0	12 945 838
1857	35,6	10,9	11,9	17,7	16,0	3,1	3,0	1,1	0,7	100,0	13 667 868
1880 b)	41,2	12,5	11,9	15,4	15,0	2,3	4,1		1,7	100,0	15 642 102

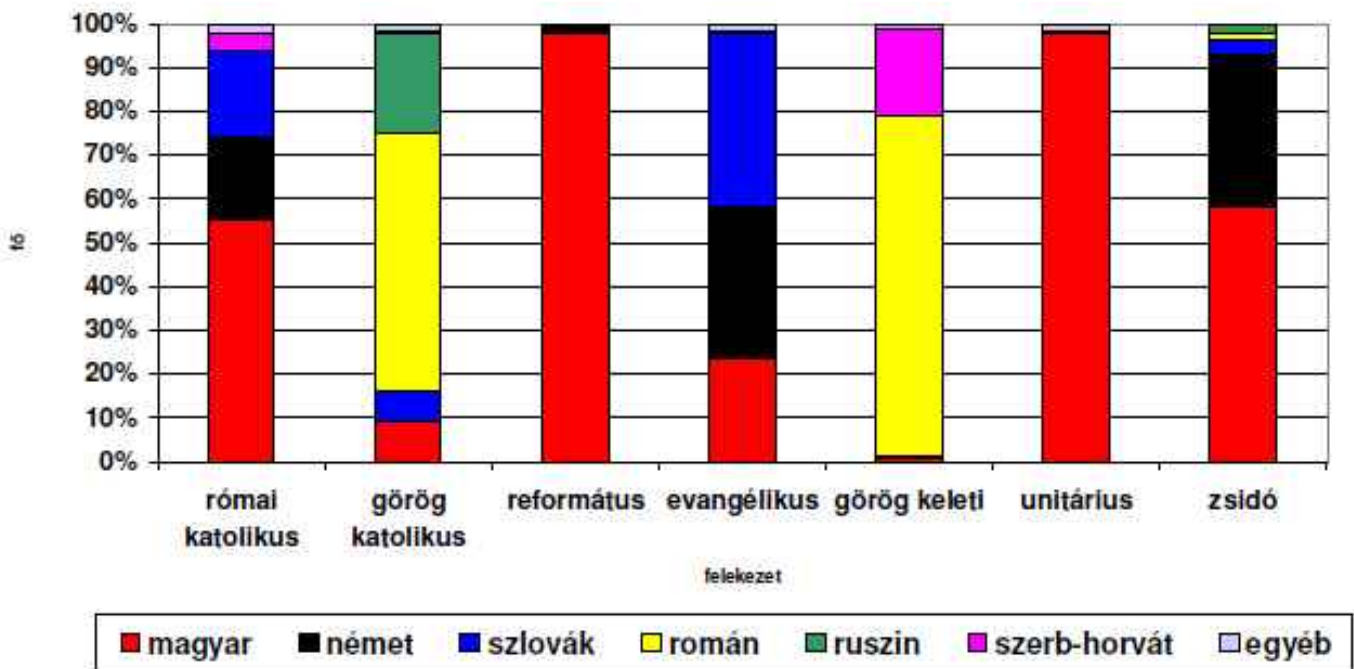
Forrás: Fényes 1842: 52b (korrigálva), Dányi 1993: 61, Czoernig 1861: 36-41, Népszámlálás 1869, 1880

a) Horvátországgal együtt. Utóbbi terület adatait, a szerbek és horvátok bizonytalan elválasztása miatt nem részleteztük. Ugyancsak ezen adatok bizonytalansága miatt mellőztük az 1869. évi végösszesítést is.

b) Amennyiben a zsidókat külön etnikumnak tekintjük, akkor a magyarok aránya a Kárpát-medencében 37-38, a szűkebb értelemben vett Magyarországon 45 százalék körülire csökken.

Ténylegesen az első rendezett, áttekinthető táblázatos adatot Fényes Elek (1842) készítette a történeti Magyarországról, de ez még mindig bizonytalan becsléseken – a falvak egy szóval megnevezett többségi nyelvén – nyugodott. Alapelveiben hasonlított az 1869-től induló népszámlálásokra: számításai a feltételezett anyanyelvből indultak ki, így a cigányokat és zsidókat Fényes nagyjából a magyarok közé sorolta be. (Egyébként valószínű, hogy a cigányokról települések szerinti adatokkal nem is rendelkezett.) Az 1851. évi népszámlálás viszont a nemzetiségi elvet vette alapul, így a cigányokat és az ekkor túlnyomórészt jiddisül beszélő zsidókat külön etnikai csoportokként tüntette fel. Az 1857. évi népszámlálás etnikai adata az osztrák statisztika akkori vezetőjének, Carl Czoernignek a becslése, mely részben a felekezeti adatok,

részben az 1851. évi arányok alapján ugyanezt az elvet követte. Az 1869. évi adat Keleti Károly, az 1867-ben alapított magyar statisztikai hivatal vezetőjének számítása, mely új módszerrel, a tanulók felekezeti arányai alapján készült. (Nem zárható ki azonban, hogy a nem rendszeresen iskolába járók hiányos számai miatt az adatsor a tanulásban szorgosabb magyarok és németek arányát némileg túlbecsülte.) 1880-ban visszatértek az anyanyelvre, mint számítási alapra és a magyar statisztikusok lényegében ekkor végezték el az első, személy szerint mindenkire kiterjedő anyanyelvi felmérést az ország népességéről.¹³ A korai etnikai adatokat összesítő táblázatból tehát az vehető ki, hogy ha a cigányokat és zsidókat külön etnikai csoportokként vesszük számba – amelyre e korszakban minden alapunk megvan – akkor a 19. század közepén a szűkebb értelemben vett Magyarországon 44 százalék körüli, Erdélyben 26-27 százalék közötti, az egész Magyar Királyságban pedig 35-36 százalék közötti a magyarok aránya, de mindenütt növekedést mutat. Részletesebb elemzést önmagában e táblázat alapján azonban nem érdemes végezni, mert, mint említettük, az öt adatsorból három becsült, az összeírólapos 1851. és 1880. évi népszámlálások pedig különböző elvek szerint készültek, ráadásul az adatok által átfogott időszak során pusztított a három utolsó kolerajárvány is, eltérő regionális arányokban okozva több százszázalékos halálozási veszteséget a népességben.

10.17 ábra

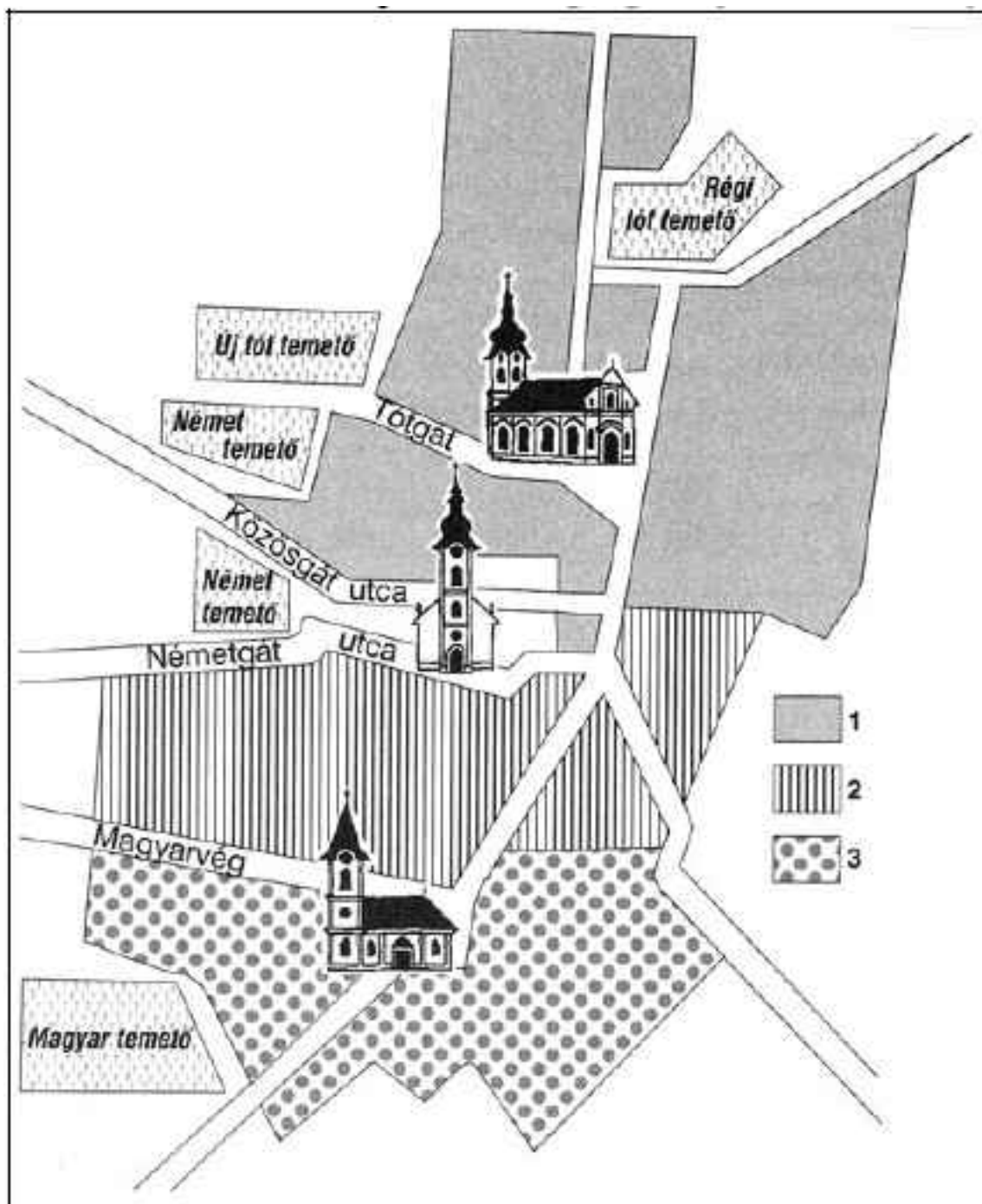
A felekezetek anyanyelvi összetétele 1880-ban

Forrás: MStK 27: 132-133. után

Az 1880. évi adatok lehetőséget nyújtanak a felekezetek anyanyelvi szerkezetének kiderítésére is. Eszerint egyértelmű, hogy a reformátusok és az unitáriusok néhány német falutól eltekintve ekkor még egyértelműen magyar nyelvű felekezetek. (Ma már vannak szlovák reformátusok is.) A görögkeletiek ötöde szerb, négyötöde román, a zsidók 58 százaléka magyar, 35 százaléka német (jiddis) anyanyelvűnek vallja magát (részleges, nem reprezentatív információk alapján azonban az a benyomásunk, hogy ez az arány a magánéletben és a zsinagógában ténylegesen használt nyelv tekintetében a jiddis javára lényegesen nagyobb). A többi felekezet – a római és görög katolikusok, valamint az evangélikusok – nyelvileg jóval megosztottabb. Természetesen, ha ezeket az adatokat regionálisan néznénk, akkor ez a megosztottság a római katolikusok kivételével nagyrészt eltűnne. De még utóbbiaknál is – horvátok, szlovének – szoros egyezést találnánk egyes esetekben. Mindez azt tükrözi, hogy a felekezetek és az anyanyelvek a hagyományos világban gyakran összefonódnak. Különösen

¹³ Ennek a népszámlálásnak további különlegessége, hogy a beszélni még nem tudó gyermekeket külön vették (számuk a szűkebb értelemben vett Magyarországon Fiumével együtt kerekén 500 ezer fő volt). Később azonban a statisztikusok adataikat arányosan szétosztották az etnikumok beszélni tudó tagjai között. Számításaink során 1880-ra vonatkozóan az utóbbi, korrigált adatokat használtuk.

jellemző ez a balkáni eredetű népcsoportok esetében: a szerbek, horvátok és a románok esetében tulajdonképpen nemzeti egyházak létezéséről beszélhetünk.¹⁴ A felsorolt összefüggések valamit lazultak a 20. század elejére, főleg a magyarok aránya nőtt a római és görögkatolikusok, valamint a zsidók között, de a felekezetek nyelvi szerkezete összességében keveset változott a 20. század elejéig.

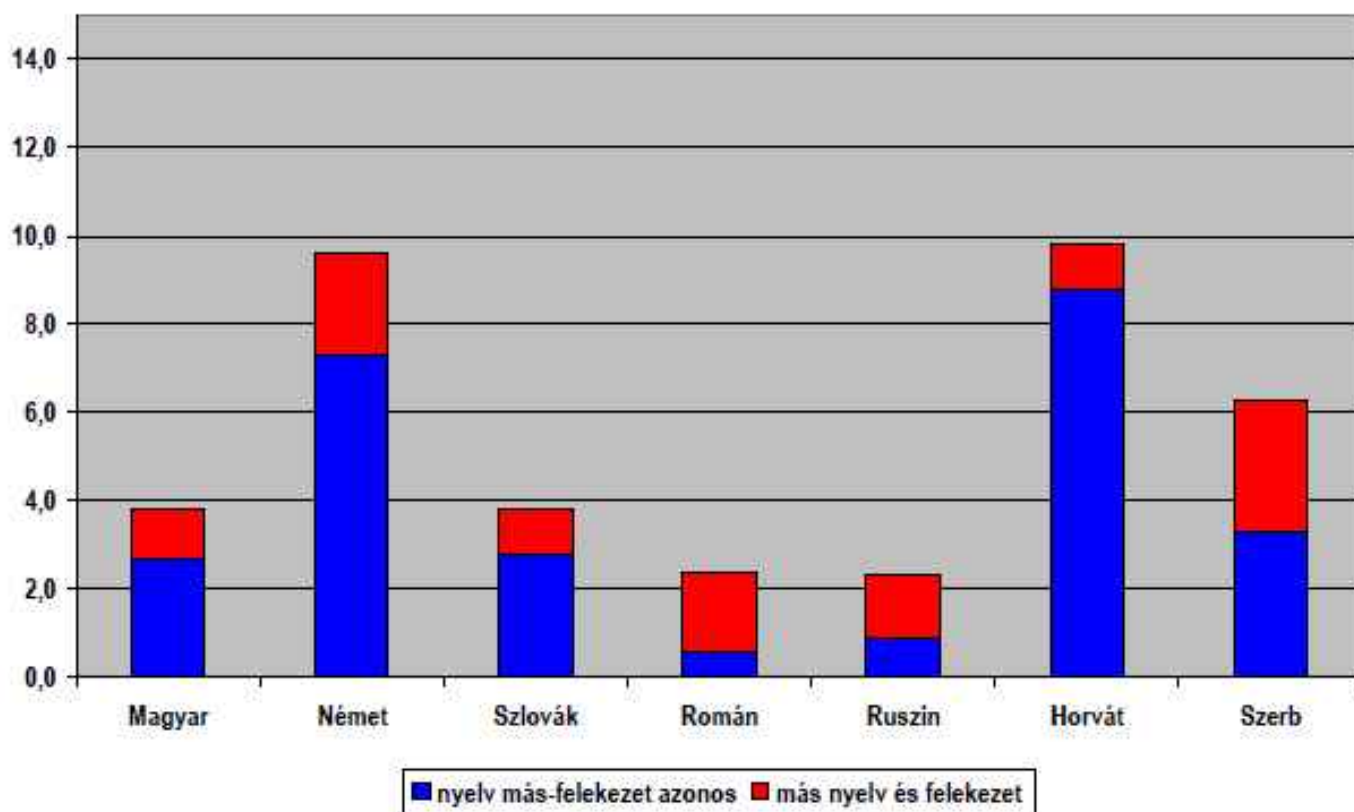
10.18 ábra

Az etnikai csoportok szegregációja Mezőberényben a 18-19. században

Forrás: Magyar Néprajz VIII: 967 (CD Rom kiadás)

¹⁴ A felsoroltak közül a románok esete különleges, mert a görögkatolikusok kiválása az ortodox egyházszervezetből csak a 18. század folyamán következett be és nem egészen 200 év múlva – igaz nem teljesen a saját akaratukból – ismét visszatértek őket a görögkeleti egyház kötelékei közé.

Az egyes etnikai csoportok nem csak nyelvükben, és többnyire felekezetükben, hanem fizikai értelemben is elkülönültek egymástól. Az ábra Mezőberény etnikai csoportjainak szegregációját mutatja igen szemléletes módon Szilágyi Miklós (2000) kutatásai alapján. A mezőváros három jelentős etnikai csoportja lakóházai, temploma és temetője tekintetében területileg teljesen külön szerveződik. Inkább egymás mellett, mint együtt éltek, csak a település igazgatása és a gazdálkodása tekintetében működtek szorosabban együtt, bár utóbbinál is jelentős kulturális eltérések voltak megfigyelhetők. Összevág ezzel, hogy egy, a felekezetekkel kapcsolatos dunántúli vizsgálatunk során 2662 település között 1880-ban mindössze 390 vegyes etnikumút találtunk (vegyes alatt értve mindazokat a helyeket, ahol egyik etnikai csoport sem érte el a kétharmados arányt). Valójában, ha a szórványoktól eltekintünk, akkor azt látjuk, hogy akkoriban a dunántúli települések 79 százalékában a lakosság gyakorlatilag nyelvileg egységes volt (több mint 90 százalékuk azonos anyanyelvi csoporthoz tartozott), ha pedig csak az 1000 főnél kisebbeket nézzük, akkor ez az arány felmegy 83 százalékra. Miután a felsorolt arányok 1910-re csökkennek, nem lehet kétségünk afelől, hogy itt a vegyesség felé történő lassú eltolódás tendenciájáról van szó, mely főként az egyéni, illetve kiscsoportos (családszintű) vándorlásokra vezethető vissza. A nyelvi – felekezeti csoportok egymástól való elkülönülése a 19. század közepén, vagy még korábban tehát minden valószínűség szerint ennél is lényegesen nagyobb lehetett. Vagyis távolabbról nézve az egységes etnikai tömbökben rendszeresen elütő színű mozaikelemek láthatóak, közelebről nézve azonban a vegyes területek lényegében egymás mellett élő homogén szigetecskéket jelentenek egészen a 19. század utolsó harmadáig.

10.19 ábra

Vegyes házasságok a különböző anyanyelvi csoportokban (1897)

Forrás: Népmozgalom 1897 után

A különböző kulturális csoportok nyitottságát vagy zártságát a legjobban talán az egymás közötti összeházasodás – a vegyes házasságok – mértéke világítja meg. Az 1897. évi adatokból az látható, hogy ekkoriban a vegyes házasságok aránya nagyon kicsi, a különböző kultúrájú népességcsoportok tagjai közötti összeházasodás mai szemmel nézve elképesztően alacsony.

A felekezeti vegyes házasságok aránya 11, az anyanyelvileg vegyeseké mindössze 5 százalék. Azoknak az eseteknek a száma, ahol a felek mind anyanyelvileg, mind felekezetiileg más csoportokhoz tartoznak, mindössze másfél százalék. Valójában csak a németek és a szerbek látszanak „nyitottabbnak”, de ez a nyitottság sem elég ahhoz, hogy közöttük a vegyes házasságok aránya elérje a 10 százalékot. Speciális a horvátok esete, mert a vegyes házasságok aránya országosan náluk a legmagasabb, 9,8 százalék, de ebbe gyakorlatilag csak a katolikusok férnek bele, más felekezetével mindössze az esetek egy százalékában kötnek házasságot. (A többi etnikulturális csoport értékei messze öt százalék alatt maradnak.) Nyilvánvalóan a vegyes házasságok mértékét befolyásolja az, hogy a csoport egy tömbben, vagy szórványosan helyezkedik el egy adott régióban. Ugyanígy az ugyanazon nyelvi csoportba tartozó és görögkeletiek, illetve görögkatolikusok, avagy az evangélikusok, unitáriusok vagy reformátusok egymás közötti házasságkötése sem nevezhető olyan mértékben „vegyesnek”, mint egy katolikus és egy protestáns vagy görögkeleti házasságkötése – nem is beszélve a zsidók és keresztények közötti összeházasodásról, mely csak 1895-től a polgári házasság bevezetésével vált lehetségessé. Valójában a kulturálisan nagyon elütő partnerek összeházasodása nem igen lehetett több a házasságkötések 1 százalékánál. Mindezt figyelembe véve tehát azt mondhatjuk, hogy adataink szerint a 19. század végén még nagyrészt zárt kulturális egységekként élnek egymás mellett a népesség különböző csoportjai. Noha a zárok esetenként ekkor már egyesek előtt lepattannak, a népesség többsége még sokkal inkább egy korábbi világ normái szerint él, miközben Budapesten már jár a földalatti, és a gazdaságtörténészek mai szemmel nézve is tiszteletre méltó eredményekről tudnak beszámolni a gazdasági fejlődés és a kapitalista átalakulás tekintetében.

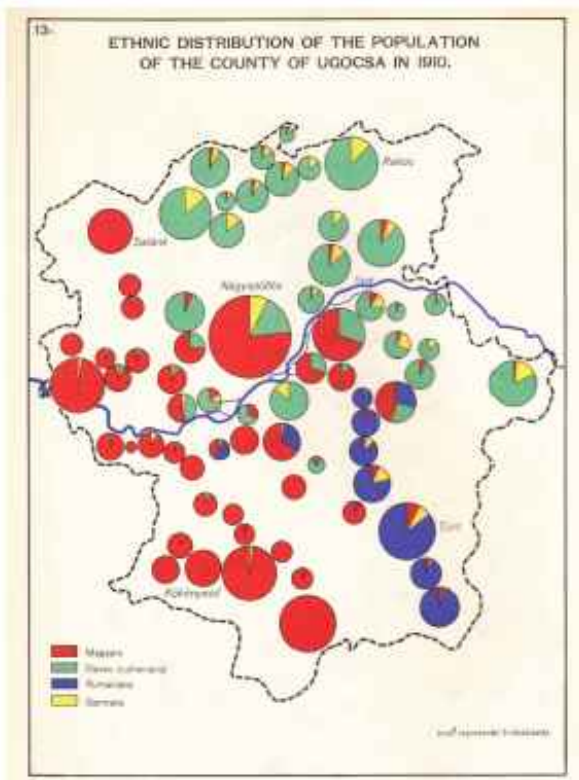
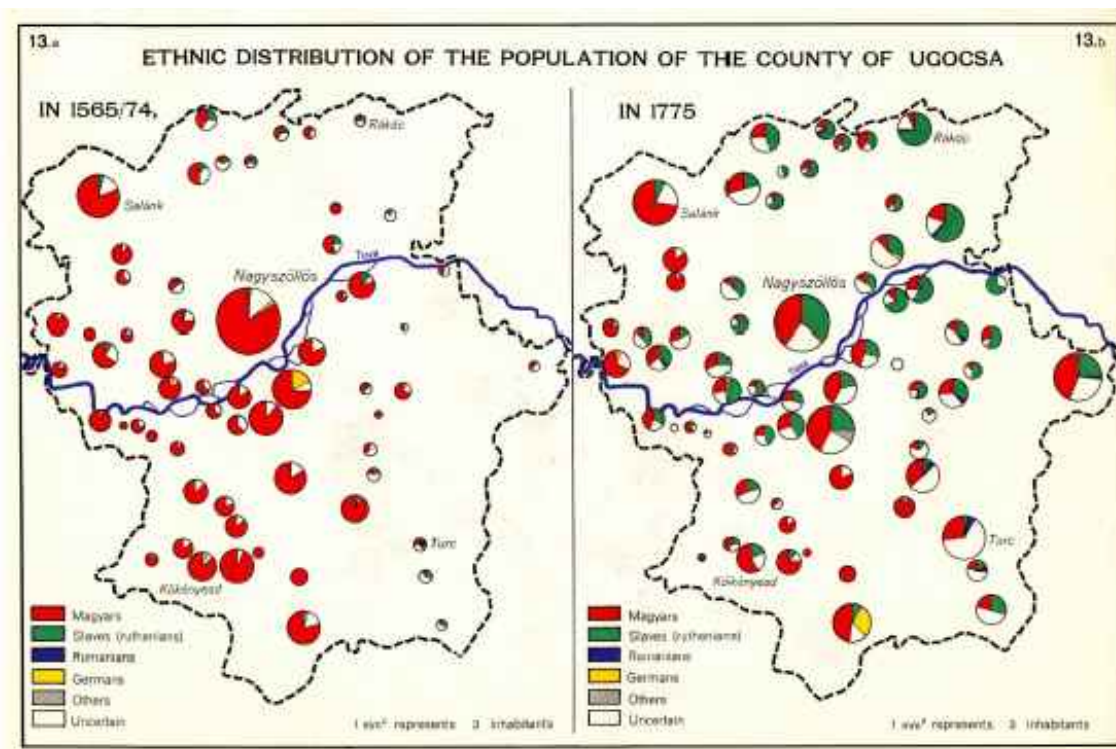
Ha azonban nem keresztmetszetiileg, hanem fejlődési tendenciáiban nézzük a vegyes házasságok alakulását, akkor némileg más lesz a kép (Szél 1933). A legelső ismert arányhoz (7,1 százalék) képest 1893-ig valóban kicsi a különbség (összesen 1,8 százalék a vegyes házasságok arányának növekedése). A polgári házasság bevezetésével azonban megváltozik a helyzet és 1932-ig a vegyes házasságok aránya az 1870-es évekbelinek csaknem háromszorosára, 20 százalék fölé emelkedik. Szemmel láthatóan a polgári házasság lehetősége olyan zsilipeket nyitott ki, amelyek korábban zárva voltak. Nem minden esetben a jogi szabályozás tartotta azonban zárva a zsilipeket, hanem sokszor inkább a szokás- és értékrendszer: a keresztény–zsidó vegyes házasságok aránya – melyre 1895 előtt idehaza egyáltalán nem volt lehetőség (csak az egyik fél vallásváltoztatásával) – 1932-ig mindössze csak az összes házasságkötés 1,4 százalékáig jutott, vagyis a zsidók elfogadottsága a keresztények, a keresztények elfogadottsága a zsidók részéről igen lassan emelkedett. (Ez alól akkoriban csak Budapest jelentett kivételt.)

10.5. Etnikai folyamatok a középkortól a 20. századig

Nemcsak a felekezetek aránya és területi elhelyezkedése változott sokat az elmúlt évszázadok során, hanem az etnikai csoportoké is. Mindez azonban bonyolultabb folyamatok együttesének eredménye volt, mint az egyszerű népességszerkezeti változások. Ugyanis nem csak a megszokott demográfiai folyamatok – a termékenység, halandóság és vándorlás – hatásával kell számolnunk, melyek mértéke időszakonként és etnikai csoportonként eltérő lehetett, hanem speciális etnikulturális változási folyamatokkal is találkozni fogunk. Ez utóbbiak megismerése különösen fontos abban az esetben, ha nem vagyunk arról meggyőződve, hogy egy etnikulturális csoporthoz való tartozás végleges és végletes tény, hanem részben az egyén szándékától, részben az érintett közösségek elbocsátó, illetve befogadó magatartásától függ.

Az etnikulturális változások legfontosabbikát az asszimiláció jelenti. Ennek fogalma többnyire egy kisebb, legtöbbször alávetett csoport és identitásjegyei teljes felolvadását jelenti egy számszerűleg domináns nagyobb csoportban (Haller 2007: 89). Számos lépcsőfoka van az alapvető teória kidolgozója, Milton Gordon szerint. Az első fokozata a kulturális asszimiláció (akkulturáció), ami egyes viselkedési minták átvételét és az érintkezést jelenti a jövőbeli befogadó társadalommal, amihez bizonyos fokú nyelvtudás is szükséges. A második fokozat a strukturális asszimiláció, amikor az „idegenek” bekerülnek a „befogadók” intézményeibe (iskola, munkahely, egyházközség, stb.) A harmadik fokozat az amalgamáció, amikor az „idegenek” sorozatosan házassági kapcsolatba lépnek a „befogadókkal” és ennek során fokozatosan elvesztik eredeti identitásukat. A negyedik fokozat az identifikáció, amikor a korábbi idegen identitásváltáson megy keresztül. Ez tulajdonképpen több részből áll: az egyén deklarált identitásváltása, a célközösség sztereotípiáinak, majd magatartási

mintáinak belső elfogadása, a korábbi idegenek és a célközösség közötti etnikus konfliktusok teljes megszűnése, végül az egykori idegenek teljes befogadása a közösség által (vagyis amikor nem csak az asszimiláltak érzik és gondolják magukat a célközösség tagjainak, hanem a befogadók is ugyanezt vallják). (Biczó 2009: 73-75 után.)

10.20 térkép

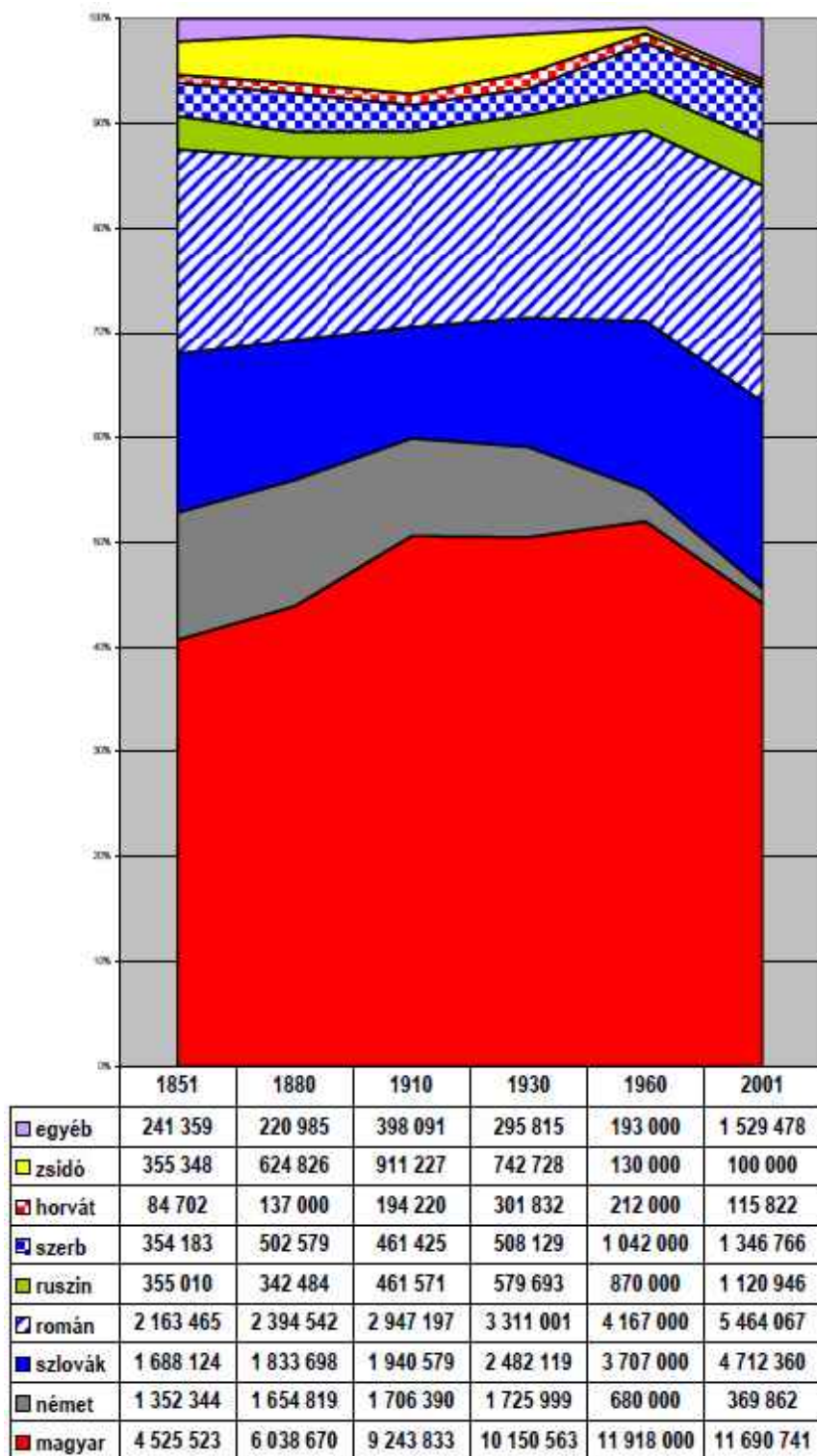
Ugočsa megye etnikai szerkezetének átalakulása a 16-19. században

Forrás: Teleki – Rónai 1937: 16-17.

Kezdjük először az könnyebben látható változások bemutatásával, az etnikai csoportok arányának és területi megoszlásának átalakulásával, melyekben bővelkedik az újkori magyar történelem. Noha korábban azt mondtuk, hogy az etnikai összetétel alakulására csak viszonylag késői időszaktól fogva rendelkezünk konkrét országos jellegű forrásokkal, regionálisan szerencsére helyenként ennél jobb helyzetben vagyunk. Egyik legszemléletesebb példánk erre Ugocsa megye esete, ahol Szabó István (1937) tollából példaértékű regionális monográfia áll a rendelkezésünkre az etnikai viszonyok alakulásáról. (Teleki Pál és Rónai András (1937) ennek alapján vázolta fel az itt felhasznált térképeken a megye etnikai szerkezetének átalakulását a 16. század és az első világháború között.) Eszerint a középkor végén a nevek alapján¹⁵ a megye még döntően magyar lakosságú, jelentős részük kisnemes. Ugocsa északi és keleti hegyes részein azonban már a 14. század közepén megjelennek ruszin és román jobbágyfalvak. Bár a nevek alapján a ruszin és román lakosok nem minden esetben választhatók külön egymástól, de az látható, hogy a magyarság a 18. század utolsó harmadában már csak nagyjából a lakosság felére becsülhető. Az ugcocsi magyarság számának csökkenése Szabó István véleménye szerint főként a területet érintő, 1567 és 1717 között bekövetkező, legalább három komolyabb hadjárat, valamint az 1670 és 1710 közötti kuruc-labanc küzdelmek pusztításainak számlájára írható. (Mi a pestisjárványokat is hozzátennénk az okokhoz.) A 18. század folyamán további ruszin és román bevándorlók telepedtek meg a megürült telkeken, a század utolsó harmadában pedig több száz zsidó lakos is érkezett, minden valószínűség szerint Galíciából. Az 1910. évi népszámlálás idején így, anélkül hogy a megyébe nagyobb mértékű szervezett betelepítések történtek volna, a lakosság 10 százaléka román, 13 zsidó, 37 ruszin lett, és a magyarok aránya mindössze 40 százalékra csökkent.¹⁶ Az ugcocsi településtörténeti vizsgálatoknak kettős tanulsága van. Egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy a történetírás jórészt eltúlozza a szervezett telepítési mozgalmak demográfiai és etnokulturális szerkezetre gyakorolt hatását, másrészt – ami tulajdonképpen az előbbiből következik – eltúlozza a német betelepítések fontosságának mértékét is. Ugyanakkor megerősíti azt a képet, hogy az etnikai térszerkezet alakulása lényegében egymásra rakódó migrációs folyamatok eredményeképpen is leírható a középkortól egészen máig.

¹⁵ Az egyének vezetékneve már a késő középkorban sem biztos jelzője a nevezett etnikai identitásának. Egy-egy közösség vezeték- és keresztnéveinek összessége azonban – amennyiben többségében egy meghatározott nyelvhez köthető – már viszonylag megbízhatóan jelezheti lakóinak etnikai hovatartozását egészen a 19. század közepéig–utolsó harmadáig, vagyis ameddig a belső vándorlás, az urbanizáció és a névváltoztatások mértéke fel nem gyorsult. Ekkortól kezdve viszont már rendelkezésünkre állnak a népszámlálások vonatkozó adatai.

¹⁶ Utóbbiak nagyjából 40 százalékos görög katolikus aránya alapján feltételezhető, hogy közülük is sokan a 19. század folyamán elmagyarosodott ruszinok, és/vagy románok. Kicsi a valószínűsége annak, hogy ezres nagyságrendben következett volna be az ott lakó magyarok között felekezeti-váltás a görög katolikusok javára.

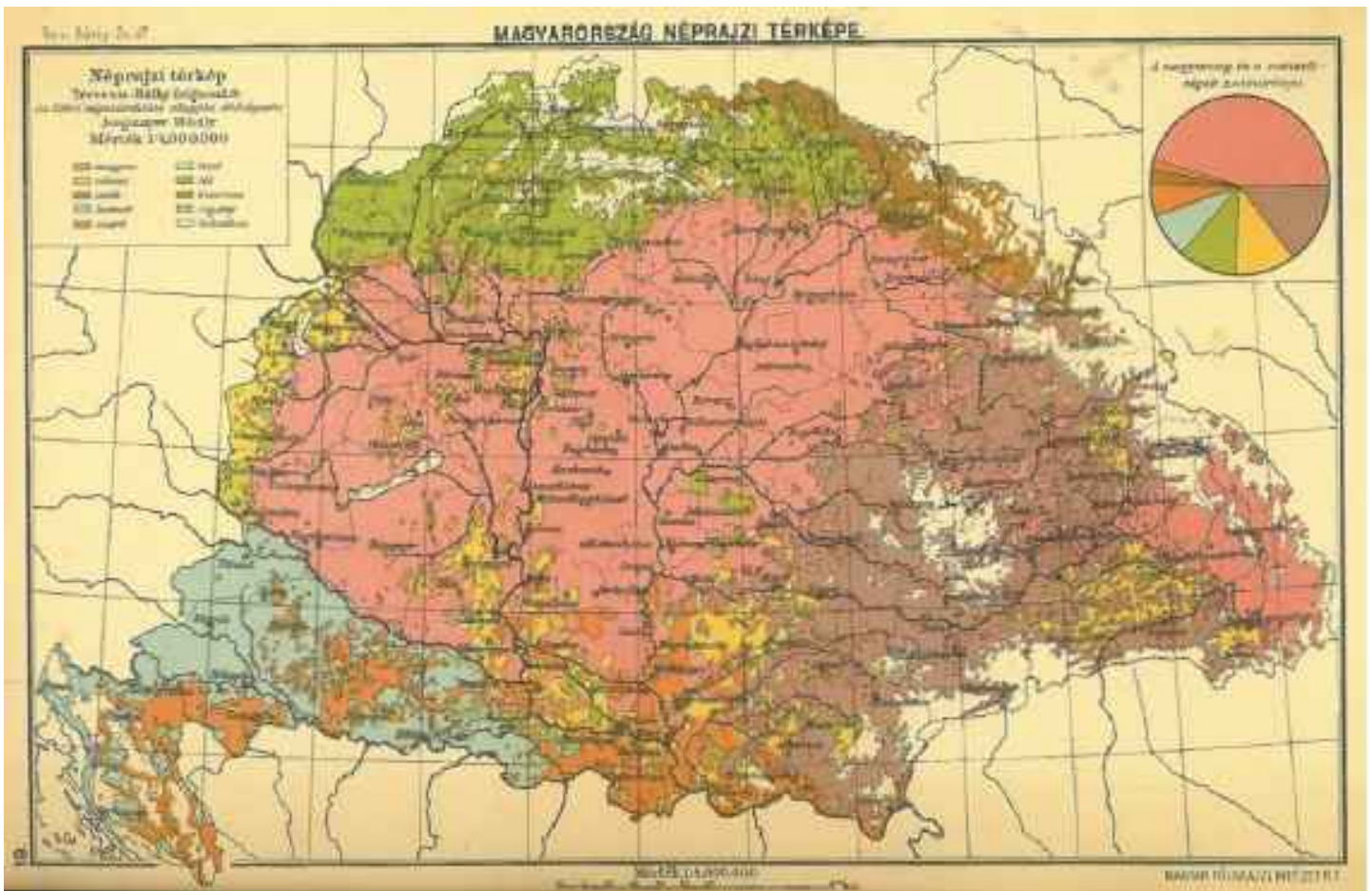
10.21 ábra

A Kárpát medence etnikai összetételének változása 1851 és 2001 között (Horvátország nélkül)

Forrás: MStK 64: 136-137, MStK 27: 132-133, Klinger 1994, Kocsis 2006, Dányi 1993: 61-64.

Nem vagyunk abban a helyzetben – még pontosabban a kutatás nincs abban a helyzetben – hogy hasonló vázlatokat tudjunk adni az egész Kárpát medencére vonatkozóan. A statisztikák alapján csak a 19. század közepétől bekövetkezett mintegy 150 év változásait tudjuk regisztrálni a Horvátország nélküli területen. Ennek a képe azonban alapvetően eltér

attól, amit a hazai közvélemény máig hisz, hogy ti. mi vagyunk a legnagyobb vesztesei a 19-20. századi Kárpát medencei etnikai folyamatoknak. Kétségtelen, ha az utolsó fél évszázadot nézzük, akkor valóban számottevően csökkent a magyar népesség aránya. (Bár megjegyzendő, hogy a német kitelepítések és a zsidók részbeni elpusztítása, részbeni elvándorlása következtében a magyarok Kárpát medencei aránya 1960 körül még magasabb, mint 1910-ben volt.) Ha azonban az idősort a 19. század közepi, első tényleges etnikai adatoktól indítjuk, akkor egyértelműen az állapítható meg, hogy az eltelt másfél évszázad nagy vesztesei a Kárpát medencében a már említett okok miatt a németek és a zsidók, a nagy nyertesei pedig a ruszinok/ukránok illetve a szerbek – az előbbieket inkább a magas természetes szaporulat, utóbbiak a Vajdaságba történt bevándorlások miatt.¹⁷ Az átlagosnál valamivel jobban nőtt – az adatok sorrendjében – a szlovákok, magyarok és románok száma és aránya, attól elmaradt a horvátoké (utóbbi esetben a Kárpát medencei területekről történő elvándorlásukkal is számolnunk kell az elmúlt fél évszázadban). Természetesen, ha mindezt regionálisan néznénk, akkor egy-egy terület ingadozásai szélsőségesebbek lennének – nyilvánvaló például, hogy az átvándorlás következtében ma a magyarok jóval nagyobb része él a trianoni területen, mint 1920-ban, de nem veszett el, nem tűnt el, szemben a németekkel és a zsidókkal. Az kétségtelen, hogy a szórványmagarság jelentős része elolvadóban van, az asszimiláció sodrába került. De ismereteink szerint minden szórványra ugyanez a sors vár rövidebb – hosszabb idő alatt. Így jártak a Kárpát medencében a 18. századtól kezdődően az itt maradt dunántúli németek, a felvidéki szászok és ruszinok jelentős része, az alföldi szlovákok és románok, és így tovább.

10.22 térkép

A Magyar Királyság anyanyelvi csoportjai (1910)

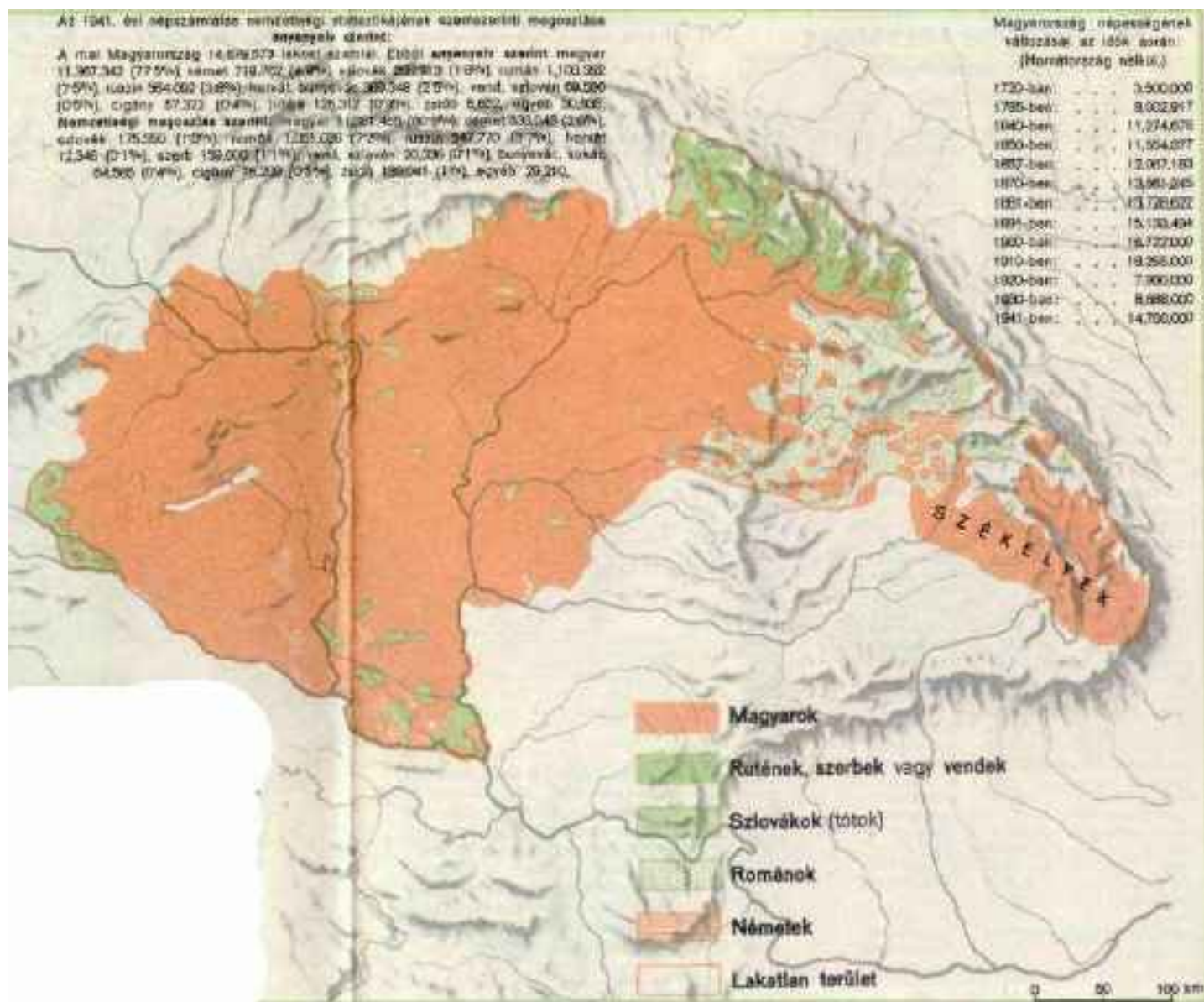
Forrás: Kogutowicz 1913:19. térkép

¹⁷ A szerbek esetében utóbbi azonban csak regionális jelenség. A szerbek és különböző délszláv népcsoportok száma és aránya a Kárpát medencében a török háborúkkal összefüggésben a 15. századtól egészen a 17. század végéig dinamikusan nőtt, településeik a Dunántúlon és a Duna mentén egészen Buda környékéig tért nyertek. A Rákóczi szabadságharc után a belső vándorlások növekedésének és a külföldi telepések megjelenésének hatására azonban a 18. század folyamán ismét visszaszorultak az ország déli peremére.

Ha a Kárpát medence első világháború előtti anyanyelvi térképét nézzük, akkor azon nagy etnikai tömbök és bonyolult vegyes területek váltják egymást. A Felvidék nyugati és középső része eltekintve a városok egy részétől egységesen szlovák, dél-nyugat és közép Erdély, megint a városok egy részét kivéve egységesen román. A mai Burgenland területe, illetőleg Horvátország nyugati része városaival együtt német, illetve horvát, a Dunántúl északi része és az Alföld többsége magyar anyanyelvű. Horvátország keleti karéja, a Szekszárd – Szabadka – Arad vonaltól lefelé eső Dél-Dunántúl, a mai Vajdaság és Romániában a Temesvártól a volt Krassó-Szörény megyéig terjedő terület, valamint a volt szászföldi részek, illetve a Székelyföld és Szatmár közé eső rész vegyes lakosságúnak mondható, bár szinte mindenütt van egy-egy anyanyelvi csoport, amely a szűkebb, vagy erősebb többséget teszi ki (a Dél-Dunántúl kivételével azonban ez sehol sem a magyar). A Kárpátok Szepességétől Máramarosszigetig terjedő karéja szintén vegyes összetételűnek mondható, ahol nyugaton a szlovákok és ruszinok, keleten a ruszinok, románok és magyarok keverednek egymással. Részben ez a kevertség teremti meg az alapját azoknak a hektikus változásoknak, melyek a Kárpát medence 20. századi etnikai történetét jellemzik.

Az első világháború után a vesztes országok sorsát és így a Kárpát medencei etnikai folyamatok alakulását a békekötések során a politikai érdekek döntötték el és terelték új pályákra. Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott és a területén létrejövő utódállamok határainak megállapítása során csak korlátozott mértékben vették figyelembe az egyes etnikai csoportok tényleges települési viszonyait. A Magyar Királyság nemzetiségi területei a trianoni béke döntéseinek következtében túlnyomórészt új államok birtokába kerültek, de ennek során átcsatolták a magukat magyar anyanyelvűnek vallók közel harmadát is. A határok kérdésében népszavazásra csak ott került sor, ahol ez nem sértette jelentős mértékben a győztes hatalmak politikai érdekeit.¹⁸

¹⁸ Afelől azonban nem lehetnek illúzióink, hogy az egész területet érintő népszavazás esetén a szlovákok, románok és szerbek többsége nem az önálló állam mellett, hanem az egységes Magyar Királyság további fenntartására szavaz. Az eredmény talán kevesebb igazságtalansággal, de mindenképpen a nem magyar többségű területek különválásához vezetett volna. Mindezt azonban már a történelem – nem a mi javunkra – közel egy évszázada eldöntötte.

10.23 térkép

Magyarország etnikai csoportjai a) az 1941. évi népszámlálás szerint

a) a térkép melléklete mind az anyanyelvi, mind a nemzetiségi adatokat felsorolja, nem állapítható meg, hogy melyik alapján készült

Forrás: Magyarország kistérségei 1944: 10.

A határok korrekciójára az 1938 és 1941 közötti úgynevezett bécsi döntések alkalmával került sor. A 10.23. térkép mutatja Magyarország etnikai szerkezetét az 1941. évi új határok között. Látható, hogy a politikusok a Kárpát-medence kevertségén nem igazán tudtak változtatni, pedig sokkal inkább próbálták tekintetbe venni az etnikai csoportok tényleges elhelyezkedését, mint ahogy az első világháború utáni határok megszabása során történt. Ráadásul 1938 és 1941 között több százezer ember mozdult meg – részben önként, részben kényszerből – a határmegvonások miatt onnan ide és innen oda, ezzel némileg tovább csökkentve a korábbi etnikai tarkaságot. Bár északon az új határok – Kassa környéke

feloldhatatlan ellentétének kivételével¹⁹ – az akkori szlovák-magyar nyelvhatár vonalát követik (amely ma is nagyjából ugyanott húzódik), a többi területen, Muraközben, Kárpátalján, Észak-Erdély nem székelyek lakta részén azonban nem jött – mert nem is jöhetett – létre valós és egyértelmű elhatárolódás a különböző anyanyelvi csoportok között. A kérdés politikatörténeti vonatkozásaiba azonban nem szeretnénk belesüppedni. Mindössze az etnikai csoportok kevertségéből következő csapdahelyzetet kívántuk vázlatosan jelezni, amelyeket eddig a jelszavak, kampányok és a 19. századi homogén, és egymástól elkülönült nemzetállamok vágyalmát dédelgető politikusok nem tudtak (mert nem tudhattak) megoldani. (E határkorrekciókat az 1947. évi párizsi békeszerződés megsemmisítette és megerősítette az 1920. évi béke határvonalait, miután ismét a háborút elvesztők oldalán maradtunk egészen bukásukig.)²⁰

Lényegében a 19. század közepe óta – amikor már az első etnikai adatokat adó népszámlálások sem azt az etnokulturális összetételt tükrözték lényegében egyetlen feltűzött nemzeti elit számára sem, amit vártak (szerettek) volna – állandó vitatéma, hogy az egyes népszámlálások etnikai adatai mennyire megbízhatóak, a bennük bekövetkezett változások mennyiben felelnek meg a ténylegesen végbe menteknek. A 20. századi határváltozások kapcsán természetesen ezek a viták még hevesebbé váltak s hatásuk ma is érződik. Felkészült és kevésbé felkészült szerzők számolják újra és újra a különböző arányszámokat. Kevés azonban az olyan munka, amely a lezajlott etnikai folyamatokat megpróbálja a maga egészében áttekinteni. Hely és, bármennyire szokatlanul hangzik, elegendő előmunkálatok híján ezt most szerző sem pótolhatja, mindössze néhány szempontot kívánunk felvetni. Először is a kiinduló adatokat 1851 és 1880 között kell keresnünk, mivel korábban a megfelelő források hiánya miatt azt nem tehetjük. Ebben persze benne rejlik az a probléma, hogy már egy etnokulturális átalakulás, a migráció és a mobilitás felerősödése közepette született adatokból kell kiindulnunk, de ezen nem valószínű, hogy változtatni tudunk. Másodszor fel kell térképeznünk azt, hogy a szokásos demográfiai folyamatok – a termékenység, halandóság, és a vándorlás – hogyan érintette az egyes régiók, és az egyes etnikai csoportok számának alakulását. Ezt követően meg kell próbálkoznunk a nyelvi asszimiláció méreteinek kiszámításával. Nyilván egy ilyen számítás számos buktatót tartalmaz, valójában csak regionális szinten lenne összerakható, de tartalmilag még mindig többet ígér, mintha a képet kizárólag a „meghamisították”, „erőszakosan asszimilálták”, „elűzték” cselekedetek – rendszerint konkrét eseteken alapuló, de szinte mindig eltúlzott – általánosításával próbáljuk megoldani.²¹

¹⁹ Kassa körül szlovák falvak gyűrűje húzódott, míg a városi lakosság többsége az első világháború előtt magyar anyanyelvű volt. Ma e falvak nagy része már a város részét képezi, mely együtt a 20. századi urbanizáció során a városba vándorló falusi szlovák népességgel a város etnikai szerkezetét alapvetően átalakította.

²⁰ Sőt, a pozsonyi hídfőben három további falut stratégiai okokból Csehszlovákiához csatolt. (Utóbbiak lakossága azonban túlnyomórészt horvát és német anyanyelvű volt.)

²¹ Kétségtelen ugyanakkor, hogy a fenti érvek hangoztatása több érzelmet vált ki, és nagyobb sikert ér el az olvasók körében, legyenek azok magyarok, vagy nem magyarok, ráadásul a szerzők számára lényegesen kevesebb munkával jár.

10.24. táblázat - Magyarország anyanyelvi szerkezetének alakulása a változások forrásai szerint (1880-1910)

a szaporulat forrása	Magyar	német	szlovák	román	ruszin	horvát	szerb	egyéb	összesen	megjegyzés
természetes szaporulat	+ 2 585 000	+ 823 000	+ 760 000	+ 860 000	+ 150 000	+ 510 000	+ 350 000	+ 102 000	+ 6 140 000	becslés a)
bevándorlás		+ 153 000		5000				+ 55 000	+ 213 000	becslés b)
kivándorlás	-348 534	-201 402	-260 496	-160 398	-47 034	-119 394	-55 476	-13 266	-1 206 000	becslés c)
asszimiláció hatása	+ 1 328 587	-703 210	-407 644	-175 594	+ 11 347	+ 44 035	-156 482	+ 59 188	0	számítás
tényleges szaporulat	+ 3 565 053	+ 71 388	+ 91 860	+ 529 008	+ 114 313	+ 434 641	+ 138 042	+ 202 922	+ 5 147 228	népszámlálás adata
a nyelvváltások iránya d)										
magyarok javára	+ 1 149 000	-573 000	-344 000	-104 000	-10 000		-118 000			e)
ruszinok javára			-34 000		+ 34 000					
horvátok javára						+ 39 000	-39 000			
egyebek javára				-60 000				+ 60 000		f)
nem zsidó csoportok összesen	+ 1 149 000	-573 000	-378 000	-164 000	+ 24 000	+ 39 000	-157 000	+ 60 000		
Zsidók nyelvváltása	+ 180 000	-130 000	-30 000	-12 000	-13 000	+ 5 000	0			g)
anyanyelv-váltás összesen	+ 1 329 000	-703 000	-408 000	-176 000	+ 11 000	+ 44 000	-157 000	+ 60 000		

a) A természetes szaporulatot az 1880. évi anyanyelvi arányok alapján osztottuk fel, majd a termékenységi különbségek alapján becsléssel korrigáltuk.

b) illetőség (állampolgárság) alapján becslés adatok. (A bevándoroltak többsége ausztriai és német birodalmi eredetű német anyanyelvű.)

c) az 1899-1913. évi kivándorlások anyanyelvi aránya alapján becslés

d) kerekített becslések

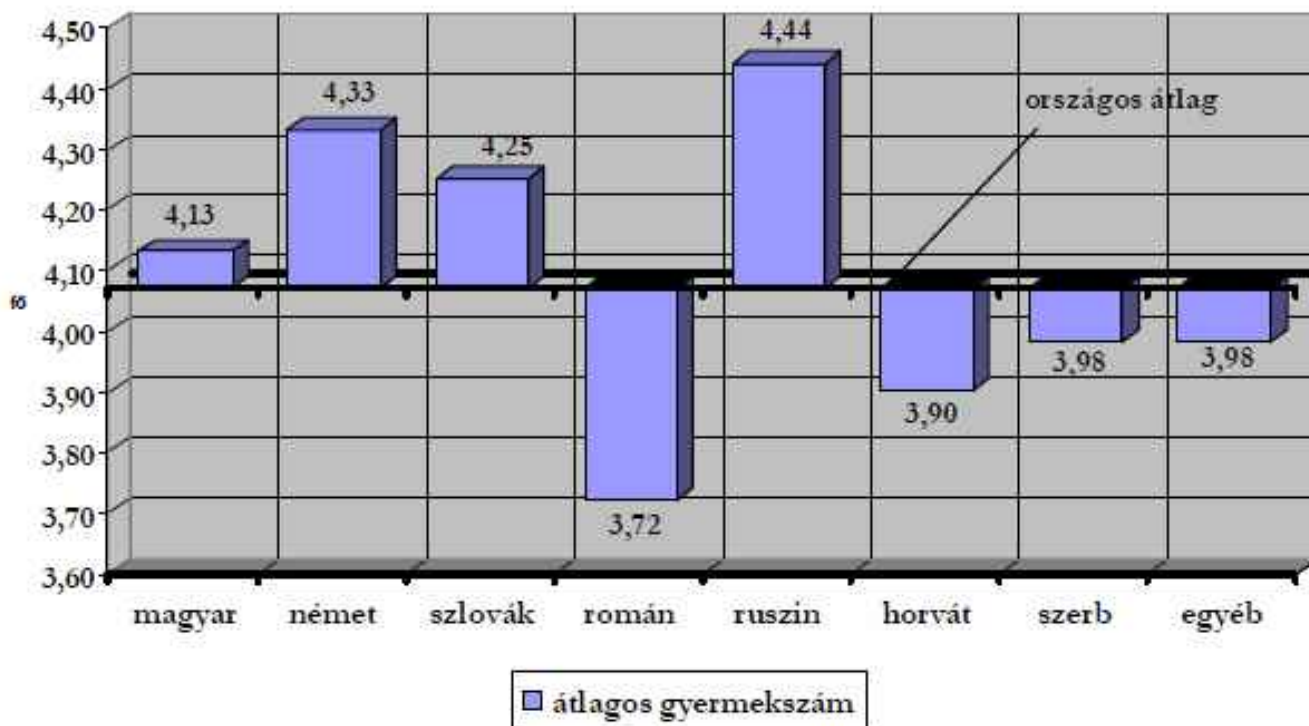
e) a magyar anyanyelvűek nyeresége túlnyomó többségében városi lakosok népszámlálási anyanyelv váltásából adódik

f) a cigány anyanyelvűek 1900 és 1910. közötti 60 ezres hirtelen növekedését a román anyanyelvi veszteségek között számoltuk el

g) a zsidó felekezethez tartozók anyanyelvi arányának változása 1880 és 1910 között

Forrás: szerző számításai

Az alábbiakban a lehetséges megoldások egyikeként közreadunk egy számítást, amelyet az 1880 és 1910 közötti, hivatalos statisztikai adatokkal viszonylag jól megfogható időszakra vonatkozóan készítettünk. A táblázatban közölt adatok megpróbálják összerakni azokat a változásokat, amelyek következtében a Kárpát medence anyanyelvi statisztikája úgy alakult, ahogy az a hivatalos kiadványokban látható. Az alapvető vitatéma a nemzetiségi elit oldaláról mindig az volt, hogy miért gyarapodott olyan gyorsan a magyar, és lassan a nem magyar anyanyelvűek száma a dualizmus időszakában. Az 1980-as években a hivatalos hazai történetírás az 1850 és 1910 közötti időszakra vonatkozóan 2 millió fős, a magyarság javára történő asszimilációt állapított meg a Kárpát medencében (Katus 1989: 173). Számításaink végül is ehhez közelálló eredményeket hoztak, ha tekintetbe vesszük hogy Katus László számítása egy generációval hosszabb időszakra terjedt ki, és összesen 700 ezer zsidó asszimilációjával számolt, akik 1910-ben magyar anyanyelvűként határozták meg magukat. Ha közelebbről nézzük a számított adatokat, akkor kétségtelen, hogy az asszimiláció leginkább talán a zsidókra hatott, de mint azt a későbbi sajnálatos fejleményekből tudjuk, e folyamat valójában nem nyert befejezést, mert befogadásuk a magyar társadalom részéről nem ment végbe egyértelműen. Az asszimiláció másodsorban a németeket, harmadsorban a szlovákokat, negyedik helyen a szerbeket érintette. A horvátok és a ruszinok soraiban inkább a kivándorlás okozott veszteséget, lényegében még szerény asszimilációs nyereségük is feltételezhető. A románok és a szlovákok esetében ráadásul az asszimiláció több irányú volt: egyrészt a közöttük élő zsidóság 1880-ban még nyelvileg hozzájuk hasonló része a későbbiekben részben magyarra váltott át, másrészt a cigányok egy részét 1910-ben már nem románként írták össze (ma már nem dönthető el, hogy ez az öndefiníció megváltozásának, vagy az összeírók más megközelítésének fogható-e fel). A szlovákok esetében ugyanakkor bonyolult, oda-vissza asszimilációs változások figyelhetők meg a Szepestől Ung megyéig tartó karéjban a ruszinok és a szlovákok, illetve a szlovákok és a felvidéki szászok között. A vizsgált időszakban a magyarok javára mintegy 1,15 millió főnyi asszimilációs nyereség számítható ki az 1880 előtti, pontosan fel nem mérhető fejlemények, valamint a zsidók adatai nélkül. (Utóbbiak asszimilációs folyamatának megnyugtató értékelése ismereteink szerint még várat magára.) A fenti adatot viszonyítva a népszaporulathoz azt mondhatjuk, hogy – tekintettel arra, hogy az időszak során mintegy 350 ezer fős kivándorlási veszteség is számítható – a magyarok asszimilációs nyeresége a természetes szaporulat mintegy harmadára, a ténylegesnek 37 százalékára tehető. Sok, de messze nem a szaporulat többsége – ráadásul e nyereség nagy része a világháború után a menekülések, és az ellenkező irányba kibontakozott asszimiláció (avagy disszimiláció) miatt jelentős részben elolvadt. Ki kell azonban emelnünk azt a tényt, hogy az asszimiláció igazában – 93 százalékban – csak a németek természetes szaporulatát emésztette fel. A ruszinok és horvátok esetében a népszaporulat csökkenése kizárólag a kivándorlás számlájára írható – egyébként mindkét etnikumnak kismértékű asszimilációs nyeresége van. A románok esetében 48, a szlovákoknál 39, a szerbeknél 26 százalékban szintén a kivándorlás csökkenti a természetes szaporulatot, amelynek nagysága ráadásul – erre még visszatérünk – összefügg az egyes kulturális csoportok közötti kisebb-nagyobb termékenységi különbségekkel is. Vagyis a tényleges szaporulatot minden Kárpát medencei etnikum esetében a természetes szaporulat, a vándormozgalmak és a nyelvi asszimiláció együttese döntötte el, egyiket sem kell lebecsülni, vagy túlhangsúlyozni.

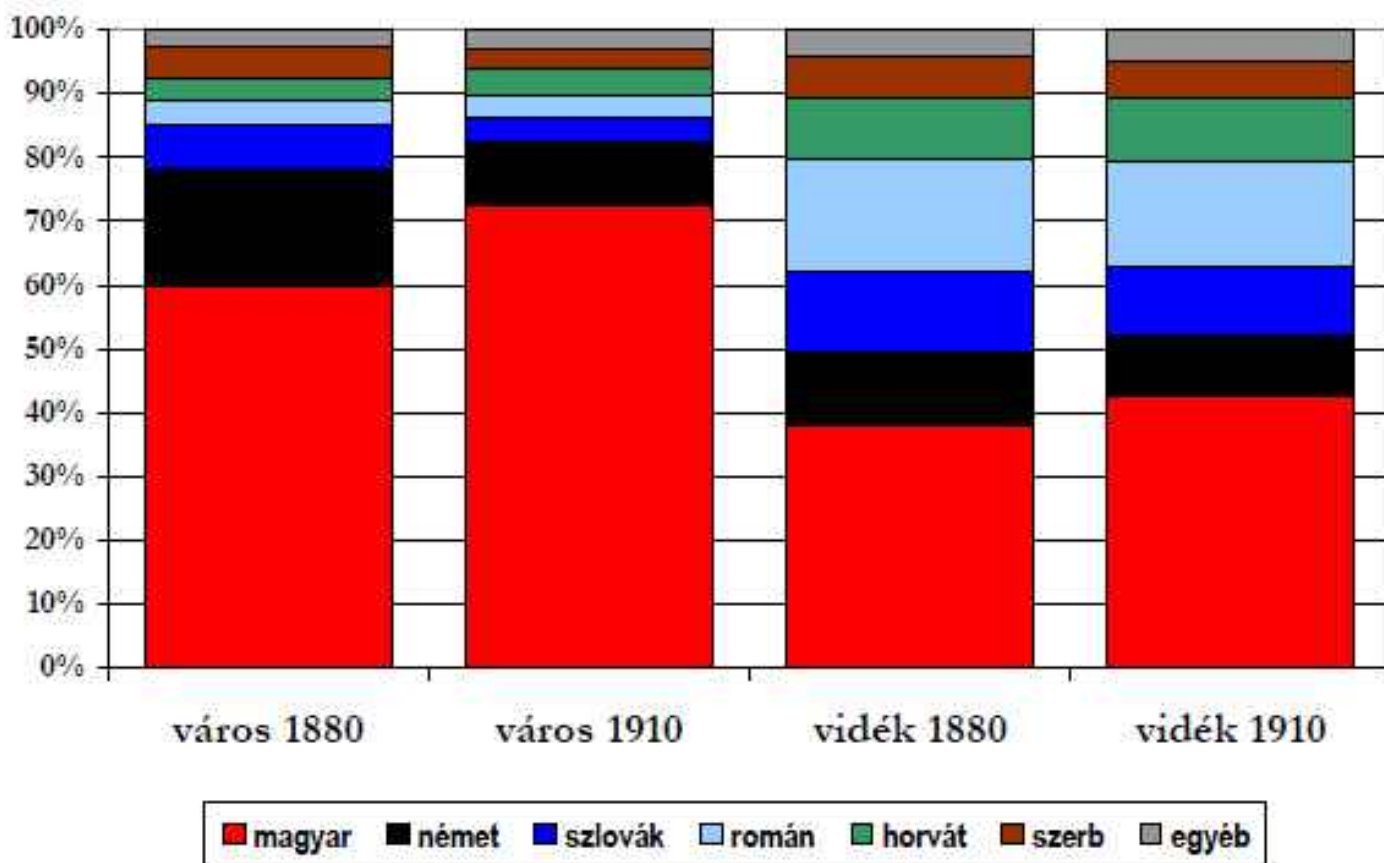
10.25 ábra

Egy nő által szült gyermekek átlagos száma anyanyelvi csoportonként (1909-1912)

Forrás: MStK 50: 841, 843.

Megnézve a termékenységi adatokat azt látjuk, hogy jelentős eltérések tapasztalhatók az egyes etnikai csoportok között. A ruszinok, németek, és szlovákok termékenysége meghaladja az országos átlagot, a magyaroké akörül mozog, míg a szerbek, horvátok és a legalacsonyabb értéket mutató románok adatai messze az átlag alatt helyezkednek el. Vagyis ha például a szlovákok termékenységi mutatói a románok szintjén lettek volna, valószínűleg fogyott volna a lélekszámuk. Ha viszont a szerbek termékenysége elérte volna a szlovákok szintjét, akkor az teljesen ellensúlyozta volna kivándorlási veszteségeiket. A termékenység szintjének befolyását az egyes etnikai csoportok számának alakulására egyébként jobban látnánk akkor, ha azt hosszabb távon lehetne megvizsgálni, de erre jelenleg nincs lehetőség. Egyrészt a határváltozások alaposan lecsökkentették a nem magyar etnikai csoportok létszámát és így módon másodlagossá tették a kérdést. Másrészt a két háború között az etnikai csoportok közötti termékenységi különbségek az adatok esetlegessége (a vizsgálható megszűnt házasságok túl kis száma) miatt etnikai csoportonként külön-külön nem is igen elemezhetőek. A népmozgalommal foglalkozó kötet csak annyit állapít meg, hogy „a nem magyar anyák valamivel nagyobb termékenysége tűnik ki az adatokból, pedig a háború előtti Magyarországon a magyar anyák termékenysége ... nagyobb volt, mint a különböző nemzetiséghez tartozó anyáké ...” (MStK 97: 34*)²².

²² Egyébként a 10.25. ábrán feltüntetett adatok tanúsítják, hogy az ismeretlen szövegíró tévedett, mivel a magyar anyanyelvűek termékenységi aránya, mint láttuk, átlag körüli. (A tévedés valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a magyar anyanyelvűek nyers születési arányszáma időközönként tényleg a legmagasabb volt, ez azonban nem pontos jelzője a termékenység mértékének.)

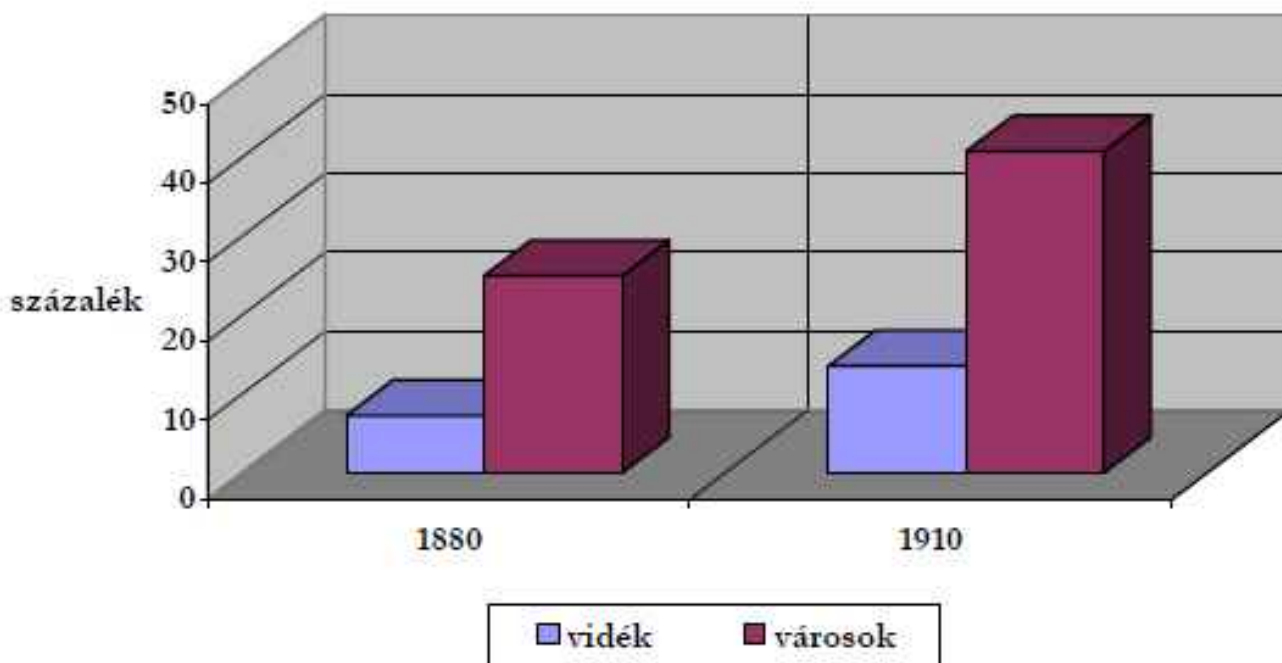

10.26 ábra

Város és vidék anyanyelvi szerkezetének változása a Magyar Királyságban (1880-1910)

Forrás: szerző számításai MStK 27 és MStK 64. kötet után

Térjünk vissza az etnikai folyamatok anyanyelvvél, nyelvhasználattal, beszélt nyelvekkel kapcsolatos kérdéseire. Ha a népesség anyanyelvi összetételének alakulását városi – vidéki bontásban vizsgáljuk, akkor az átalakulások sajátos, a települési viszonyokkal szoros kapcsolatban álló folyamatát észleljük. A városok magyar anyanyelvű lakosságának aránya 60-ról 72 százalékra nőtt 1880 és 1910 között, ami számokban kifejezve jó 1,5 milliós növekedést mutat. Ez egyszerre több dolgot is jelez. Valószínűleg a városok magyar nyelvű lakossága eltérő társadalmi és foglalkozási szerkezetük miatt eleve magasabb volt. Az sem alap nélkül feltételezhető, hogy a városok rendszerint vegyes jellegű lakosságában a nyelvváltás hamarabb megindulhatott, mint egy homogén nem magyar anyanyelvű közösségben. Végül a leginkább asszimilációra hajló német és zsidó lakosság aránya eleve magasabb volt a városokban. Így nem csodálható, hogy a később a városba vándorló más anyanyelvűek viszonylag gyors ütemben nyelvet váltottak, és hamarosan jelentős részük magyar anyanyelvűnek jelölte magát, legalább is a népszámlálási felvételek szintjén. (A tényleges identitás problémájára később még visszatérünk.) A vidék, a falvak esetében azonban teljesen más a kép, itt a magyar anyanyelvűek aránya igen szerény mértékben, 38-ról mindössze 42 százalékra növekszik 1880 és 1910 között. A falusi lakosság többsége nyelviileg megmarad a 19. század eleji állapotokban, vagyis többségében továbbra sem mondható magyar anyanyelvűnek. (Az adatok Horvátországgal együtt értendők, és természetesen másként néznének ki regionális elemzés esetén. De erre sajnos most nincs terünk.)

10.27 ábra

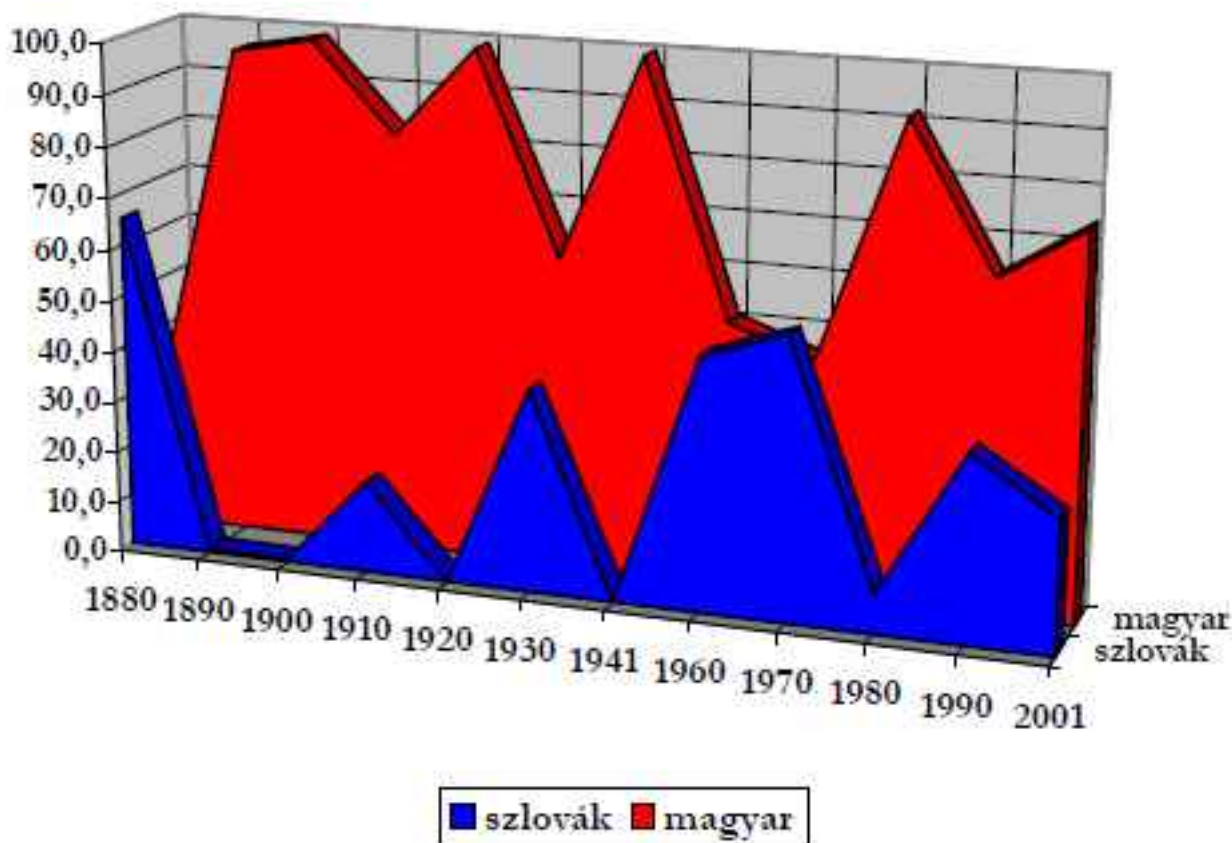
A nem magyar anyanyelvű népesség magyarul tudásának változása (1880-1910)

Forrás: MStK 64: 148-151

Ha ugyanebben a felosztásban nézzük meg azt, hogyan alakult a nem magyar anyanyelvűek magyarul beszélni tudásának mértéke, akkor ennek növekedése jelentősnek mondható, de maguk az arányok továbbra is igen alacsonyok: a magyarul beszélők aránya a nem magyar anyanyelvűek között a városokban 25-ről 41 százalékra nőtt, vidéken azonban a csaknem megduplázódás is mindössze 7-ről 13,5 százalékra emelte a magyarul tudókat. Ebből azonban az a hamis következtetés nem vonható le, hogy az első világháború előtt nem voltak az egykorúak által „magyarosításnak” nevezett törekvések, amelyet ehhez hasonló adatokra hivatkozva ma is sokan próbálnak tagadni. Egyrészt nyilván voltak vidékek, ahol a kétnyelvűség feltehetőleg jóval magasabb volt, az azonban általában annak köszönhető, hogy vagy nyelvileg vegyes népesség élt ott, vagy a nem magyar lakosok gyakori munka- vagy piaci kapcsolatban álltak magyar nyelven beszélőkkel. Statisztikailag mindez azonban egyúttal azt is jelenti, hogy falvak olyan sokasága létezett, ahol gyakorlatilag senki sem beszélt magyarul, esetleg a jegyző, ha volt. Mindebből pedig az is következett, hogy a magyar nyelv oktatásának iskolai erőltetése – ami sajnos tényekkel igazolható – értelmetlen volt olyan vidékeken, ahol ez az ismeret a mindennapi élet során szükségtelennek és használhatatlannak bizonyult.²³ Ha átmenetileg tanultak is valamennyit a fiatalok, azt rövid idő alatt elfelejtették, különösen a lányok, akiket katonának sem vittek. Vagyis a magyar nyelv terjesztésének erőltetése csak arra volt alkalmas, hogy egyesekben hiú ábrándokat keltsen, másokban – főként a nemzetiségi értelmiségiek között – viszont bosszankodást, haragot és az önállósodás, elszakadás kívánását segítse elő. Viszont a köznép között a nyelvismeretet alig, a magyarrá válás vágyát semennyire sem növelte (alighanem úgy tekintettek rá, mint szerző generációja annak idején az orosz nyelv kötelező oktatására).

²³ Nem szabad a mai viszonyokat visszavetítenünk. Akkoriban az átlagembereknek nem voltak igazolványaik, nem olvastak újságokat, nem létezett a mai elektronikus tömegkommunikáció, és csak keveseknek és igen ritkán voltak olyan bonyolult hivatalos ügyeik, amelyhez az ország hivatalos nyelvének ismerete lett volna szükséges, mivel a helyi jegyző is ismerte a lakosság nyelvét, vagy volt hivatalos tolmácsa. A mindennapi életben – a földeken, a templomban, a kocsmában és a magánéletben – tehát a lakosok számára tökéletesen elegendő volt anyanyelvük ismerete. (Tulajdonképpen még az írásra is meglehetősen ritkán volt szükségük, mert az első világháború előtt nem nagyon leveleztek egymással. Elegendő volt a bibliához és a kalendáriumhoz szükséges olvasni tudás. A korabeli népszámlálások ezért az írni-olvasni tudók mellett külön mérték a csak olvasni tudókat is.)

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés, hogy mennyiben voltak valóságok a statisztikákból kitapintható anyanyelvi változások. Mennyire biztos az, hogy az eltolódások valós identitásváltásokat takarnak, vagy esetleg – Leopold Lajos után szabadon – a színlelt kapitalizmus mellett feltételezhetünk színlelt etnikumokat? Erre a célra egy, reprezentatívnak nem nevezhető, de talán beszédesnek mondható példát mutatunk be, Répáshuta falu lakosainak rövid identitástörténetét, ahogy az a statisztikákból kirajzolódik.

10.28 ábra

Répáshuta anyanyelvi arányainak változása (1880-2001)

Forrás: Faragó 2010: 340-341.

E 18. század végén megtelepült falu lakosai a Felvidékről érkeztek a Bükk hegység Miskolc felé eső részére, ahol kezdetben az itt alapított üveghutában dolgoztak, majd annak megszűntével a 20. század közepéig a mező- és erdőgazdasághoz kapcsolódó tevékenységekből éltek. A település lakosai szinte mindannyian szlovák eredetűek, a más gyökerű lakosok aránya minden forrásunk szerint tíz százalék alatt maradt egészen az első világháborúig. Ha a falu népességének etnikai identitására utaló adatokat keressük, akkor 1930-ig csak a népszámlálások anyanyelvi adatait tudjuk használni (melyek 1900-tól lényegében az osztrák népszámlálásokhoz hasonlóan itt is a használt nyelvet jelentették). Az egyéb, nyelvismeretre illetve etnikai identitásra vonatkozó adatok meglete változó. 1880-tól kérdezték a „hazai nyelvek” tudását, mely 1900-ra már általában a nyelvtudás kiderítésére bővült, de a vonatkozó adatokat nem mindig adták közre teljes körűen. A nemzetiségre történő rákérdezés 1851 után csak 1941-től kezdődött újra, de ez sem történt meg minden alkalommal. A falura vonatkozó elérhető eredmények az 10.28. ábrán láthatóak. Az ott látható számok szerint a leginkább következetesen közölt anyanyelvi adatok 1880. évi indulásuktól kezdődően végig szeszélyes hullámzást mutatnak. A település lakói hat esetben 90 százalék feletti arányban magyar anyanyelvűnek mondják magukat, négy alkalommal 18–39 százalékuk szlovák nyelvűként határozza meg magát a közösség, két esetben pedig a megoszlás nagyjából fele-fele. Csak a kiinduló 1880. évi érték mutat közel kétharmados szlovák többséget. A különböző egyéb megközelítések (anyanyelv, nyelvtudás, nemzetiség, kulturális kötődés) együttesen ugyanakkor azt jelzik, hogy bár a lakosság túlnyomó többsége 1880 körül

már minden valószínűség szerint kétnyelvűvé vált, ennek ellenére kereken egy évszázadig a településen hol nyíltan, hol rejtőzködve a szlovák identitás – és minden valószínűség szerint az otthoni szlovák nyelvhasználat – maradt a domináns, és a szlovák beszéd ismerete folyamatosan tovább élt. Ezt az sem rendítette meg, hogy az 1946. évi csehszlovák–magyar lakosságcsere alkalmával a népesség negyed része – feltehetőleg az etnikailag legöntudatosabbak, akik egyébként 1941-ben a többiekkel együtt magyar anyanyelvűeknek vallották magukat – áttelepült Szlovákiába (illetőleg kisebb részük Csehországba). Összességében a statisztikai adatok tehát azt sejtetik, hogy a tényleges nyelvi asszimiláció felé tartó folyamatok csak az utolsó évtizedekben kezdenek teret nyerni, annak ellenére, hogy hivatalosan a lakosság többsége 1890 óta magyar anyanyelvűként van számon tartva. Ráadásul koránt sem biztos, hogy a szlovák nyelv 1960-1970-es évekről kezdődő fokozatos és tényleges háttérbe szorulása ugyanilyen mértékben etnokulturális identitásváltást is eredményezett-e, hisz az más nyelven is őrizhető. (Gondoljunk az írek példájára.) Az identitási folyamatok változásának lefolyását és valódi állását azonban csak egy, a terepen folytatott új mikrovizsgálat tudná jobban feltérképezni.

10.29. táblázat - A mai Magyarország népessége anyanyelv és nemzetiség szerint (1900-2001)

anyanyelv											
év	Magyar	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány, romani, beás	Egyéb	Összesen	
1900	5 890 999	192 227	26 975	68 161	24 254	7 922	604 751	5 662	33 464	6 854 415	
1910	6 730 299	165 317	28 491	62 018	26 248	6 915	553 179	9 799	29 848	7 612 114	
1920	7 155 979	141 877	23 695	58 931	17 132	6 087	550 062	6 989	26 123	7 986 875	
1930	8 000 335	104 786	16 221	47 332	7 031	5 464	477 153	7 841	18 946	8 685 109	
1941	8 655 798	75 877	14 142	37 885	5 442	4 816	475 491	18 640	27 983	9 316 074	
1949	9 076 041	25 988	14 713	20 423	5 158	4 473	22 455	21 387	14 161	9 204 799	
1960	9 786 038	30 690	15 787	33 014	4 583	b)	50 765	25 633	14 534	9 961 044	
1970 a)	10 152 366	21 086	12 356	21 855	11 177	3 791	33 653	34 692	10 020	10 300 996	
1980	10 579 898	16 054	10 141	20 484	3 426	3 142	31 231	27 915	17 172	10 709 463	
1990	10 222 529	12 745	8 730	17 577	2 953	2 627	37 511	48 072	22 079	10 374 823	
2001	9 546 374	11 817	8 482	14 326	3 388	3 180	33 774	48 438	528 536	10 198 315	
nemzetiség											
év	Magyar	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén	Német	Cigány	Egyéb	Összesen	cigány c)
1893											64 948
1941	8 918 868	16 677	7 565	2 663	3 632	2 058	302 198	27 033	35 380	9 316 074	107 279
1960	9 837 275	14 340	12 326	14 710	3 888	b)	8 640	56 121	13 744	9 961 044	...
1970											320 000
1980	10 638 974	9 101	8 874	13 895	2 805	1 731	11 310	6 404	16 369	10 709 463	356 638
1990	10 142 072	10 459	10 740	13 570	2 905	1 930	30 824	142 683	19 640	10 374 823	445 000
2001	9 416 045	17 693	7 995	15 597	3 816	3 025	62 105	189 984	588 713	10 198 315	550-600 000

- a) Az 1970. évi adatokat az évezred végén átszámították, a korrigált adatokat közöljük
- b) az egyéb csoportban
- c) 1893 és 1941-ben cigányösszeírások, az 1970 – 2001 közötti adatok becslések

Forrás: Anyanyelv, nemzetiség 1990: 8, 2001. évi népszámlálás, 1941. évi népszámlálás, Kemény-Jankó 2003, Kertesi-Kézdy 1998: 267, 295, 430.

Répáshuta példáját csak azért idéztük, hogy kellő kétségekkel tekinthessünk a 20. századi folyamatokat bemutató utolsó mellékletünkre, a 10. 29. táblázat adataira. Ha ennek anyanyelvi adatait nézzük, akkor az a folyamat tűnik szembe a 20. század végéig, hogy az ország mai területén élő nem magyar anyanyelvűek 1900 évi 14 százalékos aránya 1990-re 1,5 százalékra csökkent. Ha az anyanyelvi csoportok létszámait összevetjük a nemzetiségekével, akkor az derül ki, hogy utóbbiak az anyanyelvi adatoknál is kevesebben vannak. A nem magyar anyanyelvűek jelentős része más – vélhetőleg elsősorban magyar – identitást mondott a népszámlálási összeíró biztos (többnyire a helyi pedagógus) számára. Ha viszont a nemzetiségi szövetségeket kérdezték a szakemberek, akkor ötször – tízszer nagyobb számokkal találkozhattunk. Ezen is el kellett gondolkoznunk – biztos, hogy a hagyományos anyanyelvi – nemzetiségi megközelítés valójában ma már nem elegendő az identitás felmérésére, de nem lehet készpénznek venni az olyan szervezetektől származó adatokat sem, melyek abban érdekeltek, hogy minél nagyobbak mondják potenciális tagságukat. A kérdést még élesebben veti fel a cigány/roma népesség számának meghatározása, mely részben a környezetével való nagymértékű nyelvi azonosulás, részben a megkülönböztetéstől való félelem miatti rejtőzésével kezdettől fogva kicsusszan a statisztikusok markából. Így viszont demográfiai mutatói sem igazán számíthatók ki, hogy egyébről most ne szóljunk. (Az utóbbi két évtizedben azonban erősödő jelei látszódnak egy vállalt roma/cigány etnikai identifikáció kialakulásának.) Minderre a helyzetre még rátett a kérdéskör népszámlálási koncepciójának megváltozása, mely a választás liberalizálásával jó 5 százalékos „egyéb” kategóriát (főként nem nyilatkozókat) eredményezett a 2001. évi népszámlálás során. Az itt felvetett kérdéseket meg sem kíséreljük megoldani. Egyrészt aligha a történeti demográfus feladata, másrészt nem illik bele jelen írás tartalmi koncepciójába, de ha őszinték vagyunk, akkor végül azt is be kell vallanunk, hogy nem is tudnánk hirtelenjében megfelelő, sokak által elfogadható megoldási recepteket ajánlani. Arra azonban talán alkalmas volt e kitérő, hogy felhívja a figyelmet a korszakokon átívelő, mögöttes koncepcióiban változó adatsorok összehasonlításainak nehézségeire és óvatossá tegyen minket a túl gyors, túl határozott és túl egyértelmű kijelentésekkel szemben.

A felsorolt adatok tulajdonképpen két világot tükröznek. Az első a hagyományos világé, ahol az egyén és csoport identitásában a nyelv önmagában még nem játszik kiemelt szerepet. A kisközösségek általában etnicitásuk tekintetében homogének, a beköltözők hamar beolvadnak és ezt a rapid folyamatot minden valószerűség szerint kényszer, erőszak és sérelem nélkül éli meg. A nyelvhasználat ekkor még elsősorban gyakorlati, és nem politikai–ideológiai jelentőséggel bír, a kulturális csoportokat – különösen, ha azonos felekezethez tartoznak, nem terhelik továbbá a 18. század végétől részben a hatalom, részben az etnikus elit által szított kulturális konfliktusok. Végezetül az identitásváltással kapcsolatos döntések ekkor még külső nyomás nélkül, a saját meggyőződés és szándék alapján valósulnak meg, és a folyamatban résztvevők nem valamilyen személytelen felső hatalomnak kívánnak megfelelni, hanem a szűkebb világukat jelentő, őket körülvevő helyi közösséghez próbálnak meg alkalmazkodni.

A 19. század második felében azonban már más, megváltozott világot látunk. Az a nemességből és értelmiségből összeötvöződő írástudó elit, mely a maga magyar nyelvűségét veszélyeztetve, sérelmekkel teli módon éli meg a 18. század nyolcvanas éveitől kezdődően, az 1840-es években már politikai súlyt jelent, majd a kiegyezéssel korlátozott módon ugyan, de végre tartósan saját államisághoz jut. Most már hivatali hatalommal a birtokában tudja fokozódó igyekezettel támogatni a francia példát követő nyugati típusú egynyelvű nemzetállam kialakítása felé irányuló kulturális és politikai kísérleteket annak ellenére, hogy ennek a Kárpát-medencében nem igazán adottak a feltételei. A 20. század fejleményei később persze megmutatják azt, hogy e törekvések Franciaországhoz képest valójában igen szerény eredményekkel járnak a társadalmi szerkezetében és fejlettségében más fokon álló, és az esetek többségében nagy, homogén tömbökben élő más nyelvű etnikulturális csoportok körében (viszont nagymértékű, nacionalista szellemiségű akciókat és reakciókat generáltak mindkét oldalon). Arra viszont alkalmasak lettek, hogy a népesség egy része – még az úgynevezett „egyszerű emberek”

is – időközönként vélhetőleg elgondolkozzon azon, hogy nem jár-e számára esetleg valamiféle előnnyel, ha magyar anyanyelvüként definiálja magát, illetve nem lesz-e valami hátránya abból, hogyha ezt nem teszi meg. Répáshuta esete iskolapéldája lehet ennek a tépelődő bizonytalanságnak.

A nem magyar eredetű városi népesség és az értelmiség esetében még nagyobb arányban fordulhatott elő ez a magyar anyanyelvűek közé történő „átigazolás”. Élnünk kell tehát a gyanúperrel, hogy az anyanyelvi statisztikák belső elmozdulásai nem minden esetben fogadhatók el a valódi identitásváltás bizonyságaként, hanem sok esetben csak az értelmiségi és kispolgári mimikri 20. században gyakran tapasztalható példáját jelenítik meg. Az a benyomásunk, hogy a „magyarosodás”, a magyar anyanyelvűek számának és arányainak viszonylag jelentős emelkedése a dualizmus időszakában egyszerre volt valós folyamat és jelentett ugyanakkor sok esetben látszatot, a nem magyar népesség – főleg annak városi, írástudó része – átmeneti alkalmazkodását a politikai elvárásokhoz. Sokkal sikeresebben ment végbe a magyar elit tudatában és foglalt teret a propaganda kampányokban, névmagyarosítási akciókban úgy, hogy végül a középosztály maga is elhitte a saját szólalait. Keserű lett az ébredés. Nincs tőle jókedvünk, de egyet kell értenünk Grendel Lajossal, aki szlovákiai magyarként talán élesebben látja a problémát: Trianonnal kapcsolatban „a magyar felelősség kérdése is felvethető ...”.²⁴

Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy nem célszerű az etnicitás kérdéskörét pusztán a politika– és eszmetörténet szemszögéből megközelítenünk. Tudomásul kell vennünk, hogy egy etnikai csoport létszámának növekedését vagy csökkenését, egy adott terület lakosságán belüli arányának változását nem a lelkesedés és az ármány alakítja. A számok és arányok változása mögött kökemény demográfiai folyamatok – a termékenység és a halandóság különbségei, a vándorlások eltérő mértéke és iránya – állnak, melyek valószínűleg az esetek többségében nagyobb befolyással bírnak az érintett népességek méretének és szerkezetének alakítására, mint az önkéntes identitásváltozások, illetve az azt mesterségesen elősegíteni kívánó politikai törekvések. (Talán elég, ha Koszovo jól ismert példájára utalunk a 20. századból) Szembe kell néznünk tehát a realitásokkal, de ez még több kutatói generáció számára jelent vizsgálati, és több olvasói generáció számára megértési és gondolkodási feladatot.

Szabó István: Az asszimiláció: nyelviség és népiség

„A XIX. századbeli magyarság nagy tévedése volt az a hiedelem, hogy az ország egész nem magyar lakosságát asszimilálni fogja. Míg egyrészt a nemzetállam szemléletében élve, a lelkileg tőle egyre jobban távolodó nem magyar népelemeket a magyar nemzet tagjaivá nyilvánította, másrészt ábrándos terveket szőtt e népelemek megmagyarosítására, mintegy elismerve ezzel, hogy a „nemzet” fogalma ily értelemben egyelőre meglehetősen felhőkön járó ...

Nem a vérség, sem a nevelés, sem éghajlat vagy életmód az, mi a nemzetet nemzetté teszi, hisz alig van tisztavérű magyar, hanem a nyelv teszi egyedül a nemzetet – állapította meg Guzmics Izidor, a bencés író 1822-ben ... A nyelv ilyen külsőleges hatásának szemlélete könnyen vezetett a további feltevésre: a magyar nyelvet meg kell a nem magyarokkal taníttatni s azok ezzel magyarrá lesznek. Kazinczy Ferenc éppúgy hitt e 'nyelvi asszimilációban', mint Révai Miklós, Kisfaludy Sándor, Bajza József és mások ...

... az asszimiláció a világháborút követő összeomlásig mindvégig sok reménység táplálója volt ... [még] rózsásabb jövődőt rajzolt az ezredévi forduló büvöletében élő magyarság elé Rákosi Jenő, aki húszmillió magyar lelket látott az országban s már látta megszületni a jövőben a harmincadik milliót is ...

[De] hogy a magyar nyelv elsajátítása még egyáltalában nem jelenti a magyarrá léletl vagy akár az ehhez vezető útnak csak szükségszerű állomását sem, mi sem jellemzi jobban, minthogy az ország nemzetiségi mozgalmainak vezetői és e

²⁴ „... Trianon nemcsak a háborús vereségnek, hanem a történelmi Magyarország magyar és nem magyar nemzetiségei évtizedeken át rosszul kezelt, valós vagy vélt érdekkellentéteinek a következménye is. Egy alapjaiban elhibázott nemzetiségpolitikai gyakorlatnak a kiegyezést követően ... A trianoni békediktátum tehát csak jogilag-politikailag szentesítette az elválást, amely a lelkekben már régen végbement. Ezért érezhetik a szlovákok, horvátok, szerbek, románok győzelemnek azt, amit mi vereségnek. Felszabadulásnak azt, amit mi feldarabolásnak ...” (Grendel 2005: 81).

mozgalmak tüzeinek szítói magyar iskolák szellemi örökeként rendszerint jól beszéltek magyarul is. Azonban elsősorban a maguk nyelvét beszélték és népük tudatát hordozták ...

A magyarság a XVIII. században végbement nagy beözönlések és telepítések után kisebbség volt az ország nem magyar népeivel szemben, melyek éppen akkor léptek az öntudatosulás mind magasabb fokaira. ...

[A 18. század vége és 1910 között] ... a magyarság és a nemzetiségi tömbök népterületeinek érintkezési vonala az 1790-es évek óta lényegében nem mozdult el ... A népi színek változásai nem itt, hanem a különféle foltokon jelentkeznek, mind a magyar, mind a nemzetiségi területen: a kisebb népszigetek, a szórványok, különösen pedig a városok azok a nemzetiségi foltok, amelyek a magyar népterület övezetén belül fokozatosan részben vagy teljesen magyar színre váltódtak s a nemzetiségi területek övezetén belül is elsősorban városokban tűnt fel nagyobb számú magyarság ...

A parasztfalu életformája anyagi és szellemi önellátásával, maradandóságra ösztönző hagyományával, önmagába zárkózó hajlamaival, csekély elvándorlásával mindenütt gátja az asszimilációnak. Az asszimiláció útja a mindennapi életben elsősorban a családi keveredésen keresztül vezet, viszont a parasztek között még a közelmúltban is kevés volt a népi tekintetben vegyes házasság ...

Abban az elzárkózásban, amely az asszimilációval szemben elsősorban a falvak parasztnépességében tapasztalható, rendszerint igen nagy szerepe van a vallás tényezőjének. Annál inkább, mivel vegyes népességű területen a vallás különbsége a történeti fejlemények következtében sokszor egybeesik a népiség különbségével ...

A XIX. századi magyar városi asszimiláció elsődleges tényezője nyilvánvalóan a nagy bevándorlás és elköltözés ténye ... egyidejűleg a nagy városi vándorlás kibontakozásával többé kevésbé lehulltak a városi társadalom lelki sorompói is és elsorvadtak, vagy legalábbis elhalványodtak a hagyományok, amelyek az elzárkózás öntudatlan őrei szoktak lenni ... A városok továbbá sok közhivatal és közintézmény székhelyei s így a magyar államiság gondolatának is kisugárzó gyújtópontjai. Egyúttal elsősorban itt találtak otthonra a gyorsan szaporodó s legnagyobb részben magyar tannyelvű fő-, közép- és szakiskolák is, így azokat elsősorban a városi lakosság felnövő nemzedékei érték el s ezeknek az iskoláknak magyarságtudatára nevelő hatása is közvetlenül áradt ki az egész városi lakosságra. A városoknak egy-egy helyen rendkívül gyorsan növekvő ipari és gyári munkásrétege sem vonhatta ki magát a magyarosodás sodró áramából: ez a munkásréteg a falusi parasztság fiaiból sorozódott s a városokban – ha nem volt magyar – az asszimiláció irányában akaratlanul is engedékeny lett, mivel itt egykori népi világától gyökeretlenül elszakadt s rajta többnyire anyagelví és nemzetközi társadalomszemlélet lett úrrá, így benne a népiség tartó erői fokozott mértékben meglazultak ...”

(Szabó István 1941: 219-240)

Megjegyzés

Bár a szerző a „korszellemnek” megfelelően szövegében a kelleténél hangsúlyosabban emlegeti a népiséget [Volkstum], ami a korabeli német tudományszemlélet hatására utal, lényegében máig érvényes módon vázolja fel az asszimiláció tendenciáit és a magyarosítási törekvések problémáit anélkül, hogy tudomásunk szerint széleskörű elemzéseket végzett volna az ezzel kapcsolatos statisztikai anyagon. (Arról tesz tanúbizonyságot, hogy a korábbi korszakok levéltári anyagának értő elemzése révén is el lehet jutni a 19-20. századi tendenciák megértéséhez.) Arra viszont nem utal művében – talán azért, mert statisztikai anyagokat nem használt – hogy a magyarosodás „foltjait” jelentő városok népessége ugyan csaknem megduplázódik a dualizmus időszaka alatt, de a jogilag városnak minősülő települések lakosságának aránya még 1910-ben is némileg 20 százalék alatt marad. Vagyis teljesen magyar nyelvűvé válásuk sem lehetett volna elégséges a magyar etnikum meggyőző többséghez juttatásához a Kárpát medencében. Ebből következőleg tehát a korszak hivatalos nemzetiségi politikája olyan utat választott, melybe az adott körülmények között eleve bele volt kódolva a kudarc.

10.6. Összegezés

1. A kultúra tanult és tartós emberi viselkedésformák együttese, amellyel eszmék és képzetek örökíthetők át egyik generációról vagy egyik embercsoportról a másikra. Főként regionalitásának és csoporthoz kötődésének jelentősége fontos a számunkra. Konkrétan három, a demográfiai folyamatok megismerése és megértése szempontjából fontos kérdésével: az iskolázottság változásaival, valamint a felekezetek és etnikai csoportok számának, összetételének, térszerkezetének alakulásával foglalkozunk e fejezetben;
2. A Kárpát medence népessége iskolázottságát tekintve az első világháború előtt még igen alacsony fokon áll, a népesség jelentős része írástudatlan. A mai Magyarország területén az írástudatlanság felszámolása az 1950-1960-as években következett be, az általános iskolát befejezők aránya a 15 év felettek között csak 1970-ben lép túl az 50 százalékon. Ekkortól számítható a hagyományos kultúra végleges háttérbe kerülése;
3. A felekezeti szerkezet alakulásáról csak a 18. század végétől kezdve van világos képünk, a korábbi időszakokra nézve megbízható statisztikai adatokat adó források nem léteznek. Ebből következőleg a középkori és kora újkori arányokra vonatkozó megállapítások csak konkrét adatokkal alá nem támasztható becsléseknek tekinthetők;
4. A 18. század végén a Magyar Királyság vezető felekezete a római katolikus, de 45 százalékos arányával csak relatív többséget képez. A protestánsok aránya 24, a görög rítusúaké 30 százalék. Területileg nézve a Kárpát medence keleti karéját néhány, a nyugati kereszténységhez tartozó szigettől eltekintve a két görög rítusú felekezet utalja. Ez a kép lényegében a második világháborúig fennmarad;
5. A 20. század során az összezsugorodott területű Magyarország felekezeti szerkezete jelentős változásokon megy át. A peremterületek leszakadása növeli a római katolikusok és reformátusok súlyát és gyakorlatilag jelentéktelenné teszi a görög rítusú felekezeteket. A második világháború során a zsidóüldözések következtében e felekezet aránya is a korábbi töredékére esik. A 20. század második felében ugyanakkor egyre jelentősebb arányúvá válik a nem vallásosak, illetőleg a vallásgyakorlatot rendszeresen nem folytatók csoportja;
6. Az etnikai változások figyelemmel kísérése a felekezetekéhez képest nehezebb, mert itt a szokásos demográfiai folyamatokon túlmenően speciális etnikai folyamatok – főként az asszimiláció – is befolyásolják az egyes etnikai csoportok létszámának alakulását. Utóbbi bonyolult többlépcsős folyamat, téves az a közfelfogás, mely azt az anyanyelv (használt nyelv) megváltoztatására egyszerűsíti le;
7. A 1770-es években, az első ismert és statisztikailag értékelhető forrás szerint a Magyar Királyságban a magyar etnikumhoz tartozók aránya 35 százalék alatti, 1880-ban 41, 1910-ben pedig 48 százalék. (Ha a zsidókat a 19. század közepi gyakorlat szerint külön etnikai csoportnak tekintjük, akkor viszont az utóbbi arány 44 százalékra süllyed.);
8. A Kárpát medencében az első világháború előtt nagy etnikai tömbök és bonyolult vegyes területek váltják egymást. A Felvidék nyugati és középső része egységesen szlovák, Erdély dél-nyugati és középső része egységesen román. A mai Burgenland területe, illetőleg Horvátország nyugati része német, illetve horvát, a Dunántúl északi része és az Alföld többsége magyar anyanyelvű. A többi terület nagy része vegyes lakosságúnak mondható, bár szinte mindenütt van egy-egy anyanyelvi csoport, amely a szűkebb, vagy erősebb többséget teszi ki (a Dél-Dunántúl kivételével azonban ez sehol sem a magyar). Részben ez a kevertség teremti meg az alapját azoknak a hektikus változásoknak, melyek a Kárpát medence 20. századi etnikai történetét jellemzik;
9. A 19. század folyamán az anyanyelvi statisztikák szerint a magyarok arányának jelentős növekedése figyelhető meg. E növekedés közel 2 milliányi népesség magyar anyanyelvűvé válását mutatja. A nemzetiségek arányának csökkenése azonban csak részben írható az asszimiláció számlájára, jelentős részben a számukra hátrányosabb összetételű kivándorlás és több etnikai csoport átlagosnál alacsonyabb termékenysége okolható érte. Az asszimiláció főként a német származásúakat érinti, és a magyar kultúra részeseivé teszi a korábban jiddisül beszélő zsidóságot is;
10. Különböző adatok, valamint a 20. század történései azt sejtetik, hogy az anyanyelvi statisztikák által mutatott, magyarok számára kedvező változások azonban némileg megszőpítik a tényleges helyzetet. Valójában a Horvátországgal együttes

területen csak 48 százalékos relatív többséget értünk el, ráadásul a változások egy része inkább színlelt asszimilációnak nevezhető. Sokan érdekből magyar anyanyelvűnek vallották magukat, azonban a tényleges döntési helyzetekben másképp reagáltak;

11. Az első világháború utáni békeszerződések következtében a nemzetiségek túlnyomó többségét elcsatolták, de nem jöttek létre – mert nem is jöhettek létre – egyértelmű etnikai választóvonalak. A magát magyar anyanyelvűnek tekintő lakosság jelentős része – közel egyharmada – is idegen államok keretébe került;
12. Ha az etnikai szerkezet alakulására nézve a 19. század közepi első megbízható adatokból indulunk ki, akkor azt látjuk, hogy az elmúlt másfél évszázad folyamán a Kárpát medencében a leggyorsabban a ruszinok/ukránok és a szerbek száma és aránya gyarapodott. A nagy vesztesek a németek és a zsidók, akiknek száma az erőszak, a kivándorlások és az asszimiláció következtében töredékére fogyott. A szlovákok, magyarok és románok száma az átlaghoz közeli mértékben nőtt. Ugyanakkor a területen belül az egyes etnikai csoportok elhelyezkedése némileg változott. A Kárpát medencei magyaroknak ma jóval nagyobb része él Magyarország mai területén, mint 100 évvel ezelőtt és arányuk az elcsatolt területeken belül jelentősen csökkent. Ez elsősorban az átvándorlásra, másodsorban a kedvezőtlen demográfiai folyamatokra és harmadsorban az asszimilációs veszteségekre vezethető vissza;
13. A mai országterület 1920-ban még 14 százalékot kitevő más anyanyelvű lakossága ma már alig 1,5 százalékot tesz ki. Utóbbi két okra vezethető vissza. Egyrészt a szlovákok és a németek jelentős része 1945 és 1948 között kitelepült (a németek nem teljesen a saját jószántukból). Másrészt a megmaradt, szórványokban lakó kisebb etnikai csoportok túlnyomó része a 20. század folyamán fokozatosan nyelvet váltott és asszimilálódóban van;
14. Tudomásul kell vennünk, hogy az etnikai csoportok létszámának növekedését vagy csökkenését, egy adott terület lakosságán belüli arányának változását nem a lelkesedés és az ármány alakítja. A számok és arányok változása mögött kőkemény demográfiai folyamatok – a termékenység és a halandóság különbségei, a vándorlások eltérő mértéke és iránya – állnak, melyek valószínűleg az esetek többségében nagyobb befolyással bírnak az érintett népelemek méretének és szerkezetének alakítására, mint az önkéntes identitásváltozások, illetve az azt mesterségesen elősegíteni kívánó politikai törekvések.

Rövidítések

BAZ m. Lt = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár

MStÉk = Magyar statisztikai évkönyv

MStK = Magyar statisztikai közlemények

MStK 22 = Népmozgalom 1903-1905

MStK 27 = Népszámlálás 1900. X. (zárókötet)

MStK 50 = Népmozgalom 1909-1912

MStK 61 = Népszámlálás 1910 V. (Részletes demográfia)

MStK 64 = Népszámlálás 1910. VI. (zárókötet)

MStK 67 = Kivándorlás és visszavándorlás 1899-1913

MStK 74 = Népmozgalom 1919-1925

MStK 76 = Népszámlálás 1920. VI. (zárókötet)

MStK 97 = Népmozgalom 1926-1932.

VeM Lt= Veszprém Megyei Levéltár

Bibliográfia

Acsádi György és Klinger András. 1965. Magyarország népesedése a két világháború között. Budapest.: Közgazdasági és Jogi K.

Acsády Ignác. szerk. 1896. Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720-1721. Budapest: Athenaeum. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 12.)

Ádány Róza. 2003. Bővülő Európai Unió: a csatlakozó országok- kiemelten Magyarország - legjelentősebb népegészségügyi problémái. In: Jávor András és Kovács Lajos. Egészségügyi rendszerek az Európai Unió tagállamaiban. A bővítés hatása a magyar egészségbiztosításra. Budapest: EOP. 9-25.

Ágoston Gábor. 1998 (1992). Hódoltsági táj és nép. In: Gelencsér Katalin, B. szerk. Művelődéstörténet. Budapest.; Salgótarján: Mikszáth. 365-383.

Ájus Ferenc és Henye István. 1992. Orozva csinált kölkök. A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910. Történeti Demográfiai Füzetek 10: 61-115.

Andorka Rudolf. 1981. A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). Ethnographia 92, no. 1: 94-110.

_____. 1987. Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest.: Gondolat.

_____. 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Budapest.: KSH Népeségtud. Kut. Int. (Történeti Demográfiai Füzetek, 4.)

_____. 2001. Gyermek, család, történelem: történeti demográfiai tanulmányok. Budapest.: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság; Századvég.

Andorka Rudolf és Faragó Tamás. 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. Agrártörténeti Szemle 26, no. 3-4: 402-437.

Andorka Rudolf, Harcsa István és Kulcsár Rózsa. 1975. A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Budapest.: KSH; Stat. K. 309. (Statisztikai időszaki közlemények, 343/a, Társadalomstatisztikai közlemények.)

Balassa M. Iván. 1985. A parasztház évszázadai. A magyar lakóház fejlődésének vázlatja. Békéscsaba: Békés M. Tanács VB.

Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László. szerk. 2008. Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Budapest: Gondolat-MTA Kisebbségkutató.

Barta Barnabás. 1974. Az 1973. évi helységnévtár és a településhálózat néhány jellemzője. Statisztikai Szemle 52, no. 4: 311-325.

Beauvalet-Boutouyrie, Scarlett. 1999. La démographie de l'époque moderne. Paris: Belin SUP.

Becsei József. 2004. Népeségföldrajz. Békéscsaba: Ipszilon.

Beluszky Pál. 1999. Magyarország településföldrajza : általános rész. Budapest. ; Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

_____. 2000. Egy fél siker hét stációja : avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon. In: Dövényi Zoltán. szerk. Alföld és nagyvilág : tanulmányok Tóth Józsefnek. Budapest.: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 299-326.

_____. szerk. 2005. Magyarország történeti földrajza I. Budapest - Pécs: Dialog Campus.

- _____. szerk. 2008. Magyarország történeti földrajza II. Budapest - Pécs: Dialog Campus.
- Benda Gyula. 2000. A halálozás és a halandóság Keszthelyen, 1749-1849. Történeti Demográfiai Évkönyv 1: 122-165.
- Berzsenyi Dániel. 1934 (1833). A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól. Budapest: Egyetemi Nyomda. (Magyar irodalmi ritkaságok, 23.)
- Biczó Gábor. 2009. Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. Pozsony-Budapest: Kalligram.
- Blum, Alain, Noël Bonneuil et Didier Blanchet. 1992. Modèles de la démographie historique. Paris: INED - PUF. (Congrès et colloques, 11.)
- Bogue, Donald J. 1969. Principles of Demography. New York – London: John Wiley and Sons, Inc.
- Braham, Randolph L. 1997. A népirtás politikája: A holocaust Magyarországon. 2. bőv. átdolg. kiad. Budapest: Belvárosi Kk. 1-2 kötet
- Bulla Béla és Mendöl Tibor. 1947. A Kárpát-medence földrajza. Budapest.: Egyetemi ny. (Nevelők könyvtára, 2.)
- Czibulka Zoltán, Heinz Ervin és Lakatos Miklós. 2004. A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Budapest: Magyar Statisztikai Társaság - KSH Levéltár.
- Czoernig, Carl. 1855-1857. Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie. Wien: K. K. Hof- und Staatsdruckerei. Bd. 1-3.
- _____. 1861. Statistische Handbüchlein für die Oesterreichische Monarchie. Wien: Prandel und Meyer.
- Csernák Józsefné. 1997. Házassági mozgalom és válás Magyarországon. In: Kovacsics József. szerk. Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Millecentenáriumi előadások. Budapest.: KSH. 341-363.
- Dányi Dezső. 1960. Az 1777. évi lelkek összeírása. Történeti Statisztikai Évkönyv: 167-193.
- _____. 1991 A. Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. In: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Hablicsek László. Demográfiai átmenet Magyarországon. Budapest.: KSH Népeségtud. Kut. Int. 99-156. (Történeti demográfiai füzetek, 9.)
- _____. 1991 B. Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek). In: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Hablicsek László. Demográfiai átmenet Magyarországon. Budapest.: KSH Népeségtud. Kut. Int. 187-231. (Történeti demográfiai füzetek, 9.)
- _____. 1993 A. Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Budapest.: KSH.
- _____. 1993 B. A hazai népesség és népesedésstatistika kezdetei. Történeti Demográfiai Füzetek 12: 107-290.
- Dányi Dezső és Dávid Zoltán. összeáll. 1960. Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest: KSH Könyvtára – MŰM Levéltári Osztálya.
- Daróczi Etelka. 1997. A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992. Budapest.: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 60.)
- _____. 2001. A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. Történeti demográfiai évkönyv 2: 305-326.
- Dávid Géza. 1997. Magyarország népessége a 16–17. században. In: Kovacsics József. szerk. Magyarország történeti demográfiája, 896-1995 : Millecentenáriumi előadások. Budapest.: KSH. 141-172.
- Dávid Zoltán. 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József. szerk. A történeti statisztika forrásai. Budapest.: Közgazdasági és Jogi K. 145-199.

- _____. 1968. Adalékok a török hadjáratok okozta népességi veszteségekhez. In: Huszár István, Dányi Dezső, és Gyulay Ferenc. szerk. A magyar hivatalos statisztika történetéből: Az 5. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Gödöllő, 1967 máj. 23-25. Budapest.: M. Közgazdasági Társ.; [Stat. K. soksz.]. 288-292.
- _____. 1973. Az 1738–40. évi pestisjárvány pusztítása Magyarországon. Orvostörténeti közlemények, no. 69-70: 75-130.
- Davis, Kingsley. 1963. The theory of change and response in modern demographic history *Population Index* 29, no. 4: 345-67.
- Deáky Zita és Krász Lilla. 2005. Minden dolgok kezdete. A születés kulturtörténete Magyarországon (XVI-XX. század). Budapest.: Századvég.
- Demográfiai évkönyv 1990 – 2007 Budapest, KSH.
- Dokoupil, Lumir and others. 1999. Prirozena mena obyvatelstva Ceskych zemí v 17. a 18. století. Praha: Sociologický ústav AV.
- Dövényi Zoltán. 2002. Településhálózat. In: Kollega Tarsoly István. főszerk. Magyarország a XX. században. Szekszárd: Babits Kiadó. 2. kötet. 231-243.
- _____. 2009. A belső vándormozgalom Magyarországon: folyamatok és struktúrák. *Statisztikai szemle* 87, no. 7-8: 748-762.
- Duka Zólyomi Norbert. 1982. Fejezetek a himlőoltás történetéből. *Új Mindenes Gyűjtemény* 2: 36-54.
- Dupaquier, Jacques. 1984. Pour la démographie historique. Paris: Presses Universitaires de France. (Histoires)
- Edvi-Illés Aladár és Halász Albert. 1920. Magyarország gazdasági térképekben. Budapest: Pátria.
- Egyetemes névtár. 1912. A magyarországi református egyház egyetemes névtára az 1912. évre. Budapest: Református Egyetemes Konvent.
- Ehmer, Josef. 2004. Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie 1800-2000. München: Oldenbourg. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 71.)
- Eke Pálné. 1998. Városba vándorlás az 1990-es évek közepén. In: Illés Sándor és Tóth Pál Péter. szerk. Migráció. (Tanulmánygyűjtemény.) I. Budapest.: NKI. 215-237.
- Engel Pál. 2001. Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. Budapest: Térinfo - MTA Történettudományi Intézet. CD ROM.
- Enyedi György. szerk. 1993. Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest: KJK.
- Evans Robert. 2002. Blast from the Past. *Smithsonian Magazine*, no. July: 1-3.
- Everett, Susanne. 1980. World War I – An illustrated history. London: Tiger books.
- Fallenbüchl Zoltán. 1982-1983 [1984]. Magyarok és idegenek a törökelleni felszabadító háborúk korszakában (1683–1699). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*: 423-459.
- Faragó Tamás. 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3: 105-214.
- _____. 1983. Háztartás, család, rokonság. (Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények alapján.) *Ethnographia* (94) no. 2. 216–254.

- _____. 1984. Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség.(Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására). Történeti Statisztikai Tanulmányok 5: 5-38.
- _____. 1985. Paraszti háztartás és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745 – 1770 között. Budapest: KSH Könyvtár. (Történeti statisztikai füzetek, 7.)
- _____. 1989. A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: Erdmann Gyula. szerk. Rendi társadalom - polgári társadalom, 2. Kutatás, módszertan Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26-28. Gyula: Békés M. Lvt. 427-449.
- _____. 1995. Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a 18-20. században. (A magyar falusi társadalom háztartási és rokoni viszonyainak történeti szociológiai elemzése). Budapest.: Doktori értekezés. (Kézirat)
- _____. 1997. Család és háztartás Magyarországon a 18. században. In: Kovacsics József. szerk. Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Millecentenáriumi előadások. Budapest.: KSH. 217-240.
- _____. 1998. A máig érő múlt :vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában. Demográfia 41, no. 1: 7-38.
- _____. 1999. Tér és idő - család és történelem : társadalomtörténeti tanulmányok (1976-1992). Miskolc: Bíbor.
- _____. 2000 A. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila. szerk. Társadalom. Budapest: Akadémiai Kiadó. 393-483. (Magyar Néprajz, 8.)
- _____. 2000 B. A város népessége. In: Faragó Tamás. szerk. Miskolc története III/1. 1702-1847-ig. Miskolc: Borsod - Abaúj - Zemplén Megyei Levéltár. 151-272.
- _____. 2001 B. Írni-olvasni tudás 1900-ban. KorFa, no. 1: 5.
- _____. 2001 A. Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül - változatok John Hajnal téziseire. Történeti demográfiai évkönyv 2: 19-64.
- _____. 2003. Miskolc népessége a XIX. század közepétől az első világháborúig. In: Veres László. szerk. Miskolc története IV/21. 1848-tól 1918-ig. Miskolc: Borsod - Abaúj - Zemplén megyei Levéltár. 567-619.
- _____. 2005 A. Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig I. Történeti demográfiai évkönyv 6: 19-78.
- _____. 2005 B. Életciklusok és családmódok egy magyarországi városban a 18-19. században. Demográfia 48, no. 4: 415-435.
- _____. 2005 C. Bölcsőtől a koporsóig. Szöveggyűjtemény a történeti demográfia tanulmányozásához. Budapest: Új Mandátum.
- _____. 2007 A. Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez: a máramarosi példa. Korall 8, no. 30: 19-60.
- _____. 2007 B. Miskolc népességtörténete (1919-1949). In: Doborossy István. szerk. Miskolc története V/2. Miskolc: Borsod - Abaúj - Zemplén megyei Levéltár. 9 – 47.
- _____. 2008 A. A múlt és a számok: Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században. Budapest: Budapest Főváros Levéltára. 421. (Várostörténeti tanulmányok)
- _____. 2008 B. Maramures and the cholera (1831-1893). Romanian journal of population studies 2, no. 1: 33-66.
- _____. 2006-2008 (2008C). A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története. I. A kezdetektől 1945-ig. Történeti demográfiai évkönyv 7: 5-40.

- _____. 2010. "Még akkor Franciaia lévén..." Történeti adatok az asszimiláció és az etnikai identitások alakulásához a 18-20. században. In: Bódy Zsombor, Horváth Sándor, és Valuch Tibor. szerk. Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest: Argumentum. 334-349.
- Fél Edit és Hofer Tamás. 1967. Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban. Budapest: Néprajzi Múzeum-MTA Néprajzi Kutatócsoport. 170. (Néprajzi Közlemények, (12) No. 3-4.)
- _____. 1994. Magyar néprajz. Budapest: Corvina.
- _____. 1997. Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest.: Balassi.
- Fényes Elek. 1842 - 1843. Magyarország statistikája. Pesten: Trattner - Károlyi. 3 kötet
- Fleury, Michel et Louis Henry. 1965. Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. Paris: INED.
- Fóti János és Lakatos László. 2006. A népesség főbb demográfiai és foglalkoztatási jellemzői. Statisztikai szemle 84, no. 5-6: 470-490.
- Fourastié, Jean. 1949. Le Grand Espoir du XXe siècle. Paris: PUF.
- Friedrich Ildikó. 1977. Az egészségügyi kultúra hiányának okai a 18. századi Magyarországon. Orvostörténeti közlemények 82: 65-89.
- Frisnyák Sándor. 1990. Magyarország történeti földrajza. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fügedi Erik. 1992. A középkori Magyarország történeti demográfiája. Történeti Demográfiai Füzetek 10: 1-59.
- Fügedi Márta. 1988. A gyermek a matyó családban. Miskolc: HOM. (Borsodi kismonográfiák, 29.)
- Für Lajos. 2001. Magyar sors a Kárpát-medencében. Népesedésünk évszázadai, 896-2000. Budapest: Kairosz.
- Gellén József. 1978. Migrációs modellek. Egyetemes Történeti Tanulmányok 12: 157-184.
- Glatz, Ferenc. 1995. The Soviet system and historiography, 1917-1989: the influence of Marxism-Leninism on the historical sciences. Budapest: HAS.
- Gortvay György. 1953. Az újabtkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. Budapest.: Akadémiai K.
- Grendel Lajos. 2005. Magyar traumák - magyar téveszmék. (Illyés Gyula emlékének.). In: Romsics Ignác és Szegedy-Maszák Mihály. szerk. Mi a magyar? Budapest: Habsburg Történeti Intézet - Rubicon. 75-91.
- Griffin, Larry J. and Marcel van der Linden. ed. 1999. New methods for social history. Cambridge: CUP. (International review of social history, Supplement.)
- Gümőkórhalálozás. 1925. A Magyar Szent Korona országainak 1901 - 1915. évi gümőkórhalálozása. Budapest: Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 62.)
- Gyönyör József. 1994. Terhes örökség. A magyarság létszámának és sorsának alakulása Csehszlovákiában. Bratislava: Madách, Posonium.
- Gyurgyák János, Környei Anikó és Saly Noémi. 2006. Élet a régi Magyarországon. Budapest: Osiris.
- Hablicsek László. 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In: Szentgáli Tamás, Andorka Rudolf, és Hablicsek László. Demográfiai átmenet Magyarországon. Budapest.: KSH Népeségtud. Kut. Int. 43-97. (Történeti demográfiai füzetek, 9.)

- _____. 1995. Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Budapest.: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 54.)
- _____. 2000. A népesség öregedése. A holland-magyar összehasonlító vizsgálat margójára. In: Daróczi Etelka és Spéder Zsolt. szerk. A korfa tetején. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. 153-175. (Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései, 64.)
- _____. 2001. Népeségreprodukció: múlt és jövő. Történeti demográfiai évkönyv 2: 285-304.
- Haggett, Peter. 2006. Geográfia: globális szintézis. Budapest: Typotex.
- Hajnal, John. 1965. European marriage patterns in perspective. In: Glass, David Victor and D. E. C. Eversley. ed. Population in history. Essays in historical demography. London: Arnold. 101-143.
- _____. 1983. Two kinds of pre-industrial household formation system. In: Wall, Richard, Jean Robin, and Peter Laslett. eds. Family forms in historic Europe. Cambridge ; New York ; London: Cambridge University Press. 65-104.
- Haller, Dieter. 2007. (2005) Etnológia atlasz. Budapest: Athenaeum.
- Hammel, Eugene A. and Peter Laslett. 1974. Comparing household structure over time and between cultures. Comparative Studies in Society and History 16, no. 1: 73-103.
- Hansluka Harald. 1989. Az orvostudomány hatása a halandóság csökkentésére az iparilag fejlett országokban. Demográfia, no. 3-4: 188-215.
- Haupt, Arthur és Thomas T Kane. 2004. Population handbook. 5th. kiad. Washington D.C.: Population Reference Bureau. http://www.phishare.org/files/235_PopHandbook_Eng.pdf
- Hauser, Philip M. and Otis Dudley Duncan. ed. 1959. The study of population: an inventory and appraisal. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Hegyí Klára. 1995. Török berendezkedés Magyarországon. Budapest.: Historia ; MTA Törttud. Int. (História könyvtár. Monográfiák, 7.)
- Heigl, Andreas. 1999. Einführung in die Demographie am PC. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung. (Materialen zur Bevölkerungswissenschaft, 92.)
- Henry, Louis. 1956. Anciennes familles genevoises. Paris: PUF – INED. (Cahiers, travaux et documents, 26.)
- Henry, Louis és Alain Blum. 1988. Techniques d'analyse en démographie historique. Paris: INED.
- Herédi Gusztáv és mások. szerk. 1982. Metamorphosis Transsylvaniae. Kolozsvár-Napoca: Korunk. (Korunk Évkönyv 1982.)
- Herlihy, David. 1978. The Generation in Medieval History. In: Herlihy, David. The Social History of an Italy and Western Europe, 700-1500. London: 347-364.
- Hollingsworth, T. H. 1969. Historical demography. London: The Sources of History Ltd.
- Hóman Bálint és Székfü Gyula. 1928-1934. Magyar történet. Budapest: Egyetemi Nyomda. 5 kötet
- Hoóz István. 1988. Demográfia. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Husa, Karl und Helmut Wohlschlägl. 2007. Proseminar "Grundzüge der Bevölkerungsgeographie". Lehrbehelf zur Lehrveranstaltung. Wien: Universität. <http://www.univie.ac.at/bevoelkerungsgeographie/Materialen/Skriptum/Bev-Skriptum.pdf>

- Illés Sándor és Hablicsek László. 1996. A külső vándorlások népességi hatásai Magyarországon 1955-1995. között. Budapest.: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 58.)
- Illés Sándor és Lukács Éva. 2002. Migráció és statisztika. Budapest.: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 71.)
- Imhof, Arthur E. 1977. Einführung in die historische Demographie. München: Beck.
- _____. 1992. (1985) Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat - és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen.. Budapest.: Akadémiai K. (Hermész könyvek)
- Incze Miklós. 1953. Magyarország a kapitalizmus általános válsága első időszakában. In: A magyar nép története. Budapest: Művelt Nép. 549-642.
- Irmédi-Molnár László és Takács József. 1944. Magyarország kistérségei. Budapest: M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet. (Az 1944. évi Földrajzi zsebkönyv melléklete.)
- Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke. 2003. Budapest az ikerfőváros, 1860-1890. Budapest.: Helikon.
- Jánki Gyula. 1939. Hitfelekezeti áttérések Magyarországon az 1919-1938. években. Magyar Statisztikai Szemle, no. 10: 1113-1120.
- Jócsik Lajos. 1964. A világ kenyere ma és 2000-ben. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Joubert Kálmán és Gyenis Gyula. 2001. A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejllettsége I. Budapest.: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 70.)
- Józan Péter. 2008. Válság és megújulás a második világháború utáni epidemiológiai fejlődésben Magyarországon. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Julier Ferenc. 1933. 1914-1918: a világháború magyar szemmel. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Kamarás Ferenc 1999. Terhességmegszakítások Magyarországon. In: Pongrácz Tiborné – Tóth István György. szerk. Szerepváltozások: jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Budapest. TÁRKI. 190-216.
- <http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/szerepvalt/Kamaras-99html>
- Kamarás, Ferenc. 2003. Fertility preferences versus actual behaviour in Hungary. In: Kotowska, Irena and Janina Józwiak. eds. Population of Central and Eastern Europe. Challenges and opportunities. Warsaw: Statistical Publishing. 165-188. (Central European Population Conference 2003)
- Kármán Tamásné. 1985. A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon 1. A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–1894). Budapest.: KSH Népeségtud. Kut. Int. (Történeti demográfiai füzetek, 1.)
- Katus László. 1989. Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: Glatz, Ferenc. szerk. Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.: Pallas. 193-200.
- Keleti Károly. 1869. A népszámlálás. Pest: Ráth Mór.
- _____. 1875. Magyarország népesedési mozgalma 1864-73-ban és a cholera. Budapest.: Magyar Tudományos Akadémia K. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből ; 3/3.)
- _____. 1887. Magyarország népességének élelmezési statisztikája. Budapest: (Hivatalos statisztikai közlemények)
- Keller Tamás. 2010. Változás és folytonosság a vallásossággal kapcsolatban. Statisztikai szemle 88, no. 2: 141-153.

- Kemény István és Janky Béla. 2003. A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás* . 12, no. 2: 309-315.
- Keményfi Róbert. 2001. A mérés lehetősége az etnikai, a vallási és a nemzeti kisebbség fogalmában. *Történeti demográfiai évkönyv* 2: 65-74.
- Kempler Kurt. 1984. A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón 1888–1914. Budapest.: Medicina.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor. 1998. A cigány népesség Magyarországon: dokumentáció és adattár. Budapest.: Socio-Typo.
- Kirk, Dudley. 1968. Demography. In: Sills, David L. ed. *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York - London: Macmillan and Free Press.
- Kisbán Eszter. 1997. Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván. szerk. *Életmód*. Budapest.: Akadémiai K. 417-583. (Magyar néprajz, 4.)
- Klinger András. összeáll. 1972-1984. A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828-1900. Budapest: KSH. 8 kötet
- _____. szerk. 1992. *Történeti statisztikai idősorok, 1867-1992. I. Népesség - népmozgalom*. Budapest: KSH.
- _____. 1994. A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. In: Kovacsics József. szerk. *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990)*. Az 1992. szeptember 2-5. között Budapesten megrendezett Nemzetiségi Statisztikai Konferencia előadásai. Budapest.: KSH. 22-41.
- _____. főszerk. 1996 A. *Demográfia*. Budapest.: ELTE Állam és Jogtudományi Kar ; KSH.
- _____. 1996 B. *Demográfiai alapismeretek* . [Budapest.]: Corvinus. 256. (A hét szabad művészet könyvtára)
- Kocsis Károly, Bottlik Zsolt és Tátrai Patrik. 2006. *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989-2002)*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. CD Rom.
- Kogutowicz Károly. szerk. 1913. *Atlasz a magyar történelem tanításához*. Budapest: Magyar Földrajzi Intézet.
- Kohut Mária, H. szerk. 1971. *Források Budapest történetéhez II. 1873 - 1919*. Budapest: BFL. (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai, 2.)
- Kovács Alajos. 1923. Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle* 1, no. 3-4: 65-79.
- _____. 1933. Belső vándorlások Magyarországon, különös tekintettel Heves vármegyére. *Magyar Statisztikai Szemle*, no. 6: 373-394.
- _____. 1935. Polgári házasság - egyházi esküvő. *Magyar Statisztikai Szemle* 13, no. 2: 87-99.
- Kovacsics József. szerk. 1963. *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949 -ig*. Budapest.: Közgazdasági és Jogi K.
- _____. 1996. *Történeti demográfia*. In: Klinger András. szerk. *Demográfia*. Budapest.: ELTE Állam és Jogtudományi Kar – KSH. 411-468.
- _____. szerk. 1997. *Magyarország történeti demográfiája 896–1995 : millecentenáriumi előadások* . Budapest.: KSH.
- Kubinyi András. 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi szemle* 38, no. 2-3: 135-163.
- _____. 2001. A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. *Történeti demográfiai évkönyv* 2: 105-120.
- _____. 2009 (1972). *Parasztok városba költözése a középkor végén*. In: Kubinyi András. *Tanulmányok Budapest középkori történetéről II*. Budapest: BFL. 571-598.

- Lakatos Miklós. 1996. A fogyatékoság számbavétele a magyar népszámlálásokban (1869–1949). Statisztikai szemle 74, no. 8-9: 694-713.
- Laky Dezső. 1925. A gümőkórhalandóság Magyarországon a XX. század elején. Budapest: szerző. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 62.)
- Laky Teréz. 2003. Magyarországi munkaerőpiac 2003. Budapest: Foglalkoztatási Hivatal.
- Láng Lajos és Jekelfalussy József. 1884. Magyarország népességi statisztikája. Budapest: Athenaeum. (Magyarország Statisztikája, 1.)
- Laslett, Peter. 1966. The study of social structure from listings of inhabitants. In: Eversley, D. E. C., Peter Laslett, and E. A. Wrigley. ed. An introduction to English historical demography. London: Weidenfeld and Nicholson. 160-208. (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, 1.)
- _____. 1982. Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In: Wall, Richard, Jean Robin, and Peter Laslett. ed. Family forms in historic Europe. Cambridge - New York - London: Cambridge University Press. 513-563.
- _____. 1983 (1982). A nő szerepe a nyugati család történetében. In: Sullerot, Evelyne. ed. A női nem - tények és kérdőjelek. Budapest: Gondolat. 483-508.
- _____. 1988. The European family and early industrialization. In: Baechler, Jean, John A. Hall, and Michael Mann. ed. Europe and the rise of capitalism. Oxford: Blackwell. 234-241.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel. 1975. Famine amenorrhoea (17-20th centuries). In: Forster, Robert and Orest Ranum. ed. Biology of man in history: Selection from the Annales. Baltimore-London: Johns Hopkins Press. 163-178.
- Lexicon Locorum. 1920. Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Budapest: Hornyánszky.
- Lipszky János. 2005.(1808) A Magyar Királyság és társországi térképe és névtára (1804-1810). Budapest: Arcanum-Cartofil. DVD ROM.
- Livi-Bacci, Massimo. 1999. Két sziget, kétféle történelem: Írország és Japán. In: Livi-Bacci, Massimo. A világ népességének rövid története. Budapest: Osiris. 83-91. (Osiris könyvtár.)
- Losonczy Ágnes. 1989. Ártó-védő társadalom. Ahogy a társadalom betegít és gyógyít... Budapest: Közgazdasági és Jogi K.
- Lukács Ágnes B. 1966. Az 1831–32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. Orvostörténeti közlemények, no. 40: 71-137.
- Lukács Lajos. 1953. Az abszolutizmus és a kiegyezés. A kapitalizmus fejlődése a dualizmus korában. In: A magyar nép története. Budapest: Művelt Nép. 335-448.
- Mádai Lajos. 1983 A. Az 1872–1873. évi magyarországi kolerajárványról. Statisztikai Szemle 61, no. 10: 1047-1058.
- _____. 1983 B. Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873). Budapest.: KSH Népeségtud. Kut. Int. (A Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 9.)
- _____. 1990. Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. Demográfia 33, no. 1-2: 58-95.
- Magocsi, Paul Robert. 1993. Historical atlas of East Central Europe. Toronto: University of Toronto Press.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. 1871 – 2007. Magyar Statisztikai Évkönyv

- Magyary-Kossa Gyula. 1929-1940. Magyar orvosi emlékek. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. 1-4. kötet (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára)
- Málnási Ödön. 1937. A magyar nemzet őszinte története. Budapest: Cserépfalvi.
- Marquette, Catherine. 1997. Turning but not toppling Malthus: Boserupian theory on population and the environment relationship. Bergen: Chr. Michelsen Institute. (Working paper 1997, 16.)
- McEvedy, Colin és Richard Jones. comp. 1978. Atlas of World population history. Harmondsworth: Penguin.
- Mende Balázs Gusztáv 2004. Járványos mindennapok: történeti idők betegségei. MTA Régészeti Intézet. Kollokviumi anyag. <http://www.archeo.mta.hu/antropologia/jarvanytan1.htm>
- Mező Gyöngyi. 1968. Kunszentmiklós demográfiai viszonyai a XVIII. században családrekonstrukciók alapján. Szeged: 53-66 (Klny.).
- Mike Gyula. 1927. Magyarország vérvesztesége a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle 5, no. 7: 623-633.
- Mikrocenzus. 2005-2007. 2005. évi mikrocenzus. Budapest: KSH. 1-10 kötet
- Mócsy István. 1983. The effects of World War I. The uprooted: Hungarian refugees and their impact on Hungary's domestic politics, 1918-1921. New York: Columbia University Press. (Atlantic Studies on Society in Change, 31.)
- Morvay Judit. 1956. Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében. Budapest.: Magvető. (Magyar könyvtár)
- Nemeskéri János és Juhász Attila. 1983. A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota. Budapest.: [Stat. K. soksz.]. (A Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei, 53.)
- Nemzetközi vándorlás. 1918. A Magyar Szent Korona Országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899-1913. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 67.)
- Népmozgalom 1897. [1899]. A magyar korona országainak 1897. évi népmozgalma. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, 22.)
- Népmozgalom 1903-1905. [1907]. A magyar korona országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 22.)
- Népmozgalom 1909-1912. [1916]. A magyar korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 50.)
- Népmozgalom 1919-25. [1929]. Az 1919-1925. évi népmozgalom. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 74.)
- Népmozgalom 1926-1932. [1937]. A magyar korona országainak 1926 - 1932. évi népmozgalma. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 97.)
- Népszámlálás 1869. [1871]. A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest: Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal.
- Népszámlálás 1880. [1882]. A Magyar Korona Országaiban 1881. elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 2 kötet
- Népszámlálás 1900. [1902-1909]. A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása I - X. rész. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 10 kötet (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 1 - 2, 5, 9, 12, 14, 15 - 16, 18, 27.)

- Népszámlálás 1910. [1912-1920]. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása I - VI. rész. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 6 kötet (Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 42, 48, 52, 56, 61, 64.)
- Népszámlálás 1920. [1929]. Az 1920. évi népszámlálás VI. rész. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 76.)
- Népszámlálás 1941. [1947]. Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint . Budapest: Stephaneum.
- Népszámlálás 1990. [1993]. 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Budapest: KSH.
- Népszámlálás 2001. [2003]. Népszámlálás 2001. 6.21. Összefoglaló adatok. Budapest: KSH. CD Rom.
- Nyárády R. Károly. 2003. Erdély népesedéstörténete. [Budapest.]: KSH Levéltár ; ELTE Román Filológiai Tanszék. (Transylvanica varietas)
- Oláh Andor. 1986. "Újhold, új király!" A magyar népi orvoslás életrajza. Budapest.: Madách ; Gondolat.
- Omran, A. R. 1971. The epidemiological transition. Milbank Memorial Fund Quarterly 49, no. 4: 509-538.
- Paládi-Kovács Attila. vál. szerk. bev. 1985. Magyar tájak néprajzi felfedezői. Budapest.: Gondolat. (A magyar néprajz klasszikusai .)
- _____. szerk. 2004. (2000) Társadalom . Budapest: Arcanum. CD Rom. (Magyar Néprajz, 8.)
- Parádi Jenő. 1940. Az 1914/18-as világháború magyar hadirokkantjainak és egyéb károsultjainak seregszemléje. (Időszerű statisztikai tanulmányok.). Magyar Statisztikai Szemle 18, no. 7: 568-614.
- Perjés Géza. 1979. Mohács. Budapest.: Magvető.
- Petrilla Aladár. 1943. Közegészségügyi statisztika I. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat.
- _____. 1959. A hevenyfertőzőbetegségek hazai járványtani sajátosságainak változása az utolsó fél évszázad alatt Egészségtudomány 3: 357-75.
- _____. 1961. Részletes járványtan. 3. átd. kiad. Budapest: Medicina.
- Pfister, Christian. 1994. Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie, 1500-1800. München: Oldenbourg. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte, 28.)
- Pilch Jenő. szerk. 1928. A világháború története. Budapest: Franklin.
- Post, John D. 1977. The last great subsistence crisis in the Western World. Baltimore; London: Johns Hopkins UP.
- Poszvék Sándor. szerk. 1903. A magyarországi ág. hitv. evag. keresztyén egyház névtára az 1903. évben. Sopron: Romwalter.
- Pounds, Norman J. G. 2003. (1990) Európa történeti földrajza. Budapest: Osiris.
- Prinz Gyula és Teleki Pál. 1936-1938. Magyar föld, magyar faj. III. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Puskás Julianna. 1982. Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Budapest.: Akadémiai K.
- Ravasz István. 2003. Magyarország vesztesége a XX. századi világháborúban. In: Ravasz István. Magyarország és a magyar királyi honvédség a XX. századi világháborúban. Budapest: Püldo. 242-249.
- Regöly-Mérei Gyula. 1969. Fejezetek a fertőző betegségek történetéből. Orvostörténeti közlemények 50: 57-86.

- Reher, David S and Roger Schofield. ed. 1993. Old and new methods in historical demography. Oxford: Clarendon Press.
- Rigler Gusztáv. 1922. A közegészségtan és a járványtan rövid tankönyve. Szeged: Városi ny.
- Sandgruber, Roman. 2001. Illustrierte Geschichte Österreichs: Epochen, Menschen, Leistungen. Wien: Pichler.
- Schwartner, Martin. 1798. Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch. Pest: Trattner.
- Séguy, Isabelle. 2001. La population de la France de 1670 á 1829: l'enquête Louis Henry et ses données. Paris: INED.
- Semlyén István. vál., előszó, jegyz. ell. 1982. Népesedésrobbanás - egyke. Bukarest: Kriterion. (Téka.)
- Simon Katalin. 2010. Mesterségből hivatás. Sebész-mesterek és orvosdoktorok Magyarországon az egységes orvosi képzés bevezetéséig. Korall 11, no. 42: 77-102.
- Snyder Árpád. 1946. Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről. Magyar Statisztikai Szemle 24, no. 1-6: 1-4.
- Sós József. 1942. Magyar néptáplálkozás. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 137.)
- Spéder, Zsolt and Ferenc Kamarás. 2008. Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. Demographic research 19, no. 18: 599-664.
- Stark Tamás. 1989. Magyarország második világháborús embervesztesége. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 3.)
- _____. 2001. Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938-1948). Történeti demográfiai évkönyv 2: 389-411.
- Szabady Egon. szerk. 1964. Bevezetés a demográfiába. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szabó A. Ferenc. 1998. Egymillióval kevesebben... Emberveszteségek, népesedési tendenciák, és népesedéspolitikai Magyarországon (1941-1960). Pécs: Pannonia könyvek. (Pécsi tudománytár)
- _____. 1999. Népesedési helyzet és népesedéspolitikai Magyarországon a II. világháború utáni években. Századok 133, no. 5: 959-981.
- Szabó István. 1937. Ugocsa megye. Budapest: MTA. (Magyarság és nemzetiség, 1.)
- _____. 1941. A magyarság életrajza. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- _____. 1971. (1966) A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X–XV. század). 2. kiad. Budapest.: Akadémiai K.
- Szakály Ferenc. 1988. Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. Valóság 31, no. 3: 39-51.
- _____. 1990. Trianon török kori gyökerei. História 12, no. 3: 5-7.
- Szarvas András. 1932. A rossz szokások, babona és a kuruzslás szerepe a tuberculosis elterjedésében az Alföldön. Népegészségügy 13, no. 1: 28-32.
- Szél Tivadar. 1925. A bejelentésre kötelezett fertőző betegségek nemzetközi összehasonlítása (1919-1923). Magyar Statisztikai Szemle 3, no. 1-2: 16-32.
- _____. 1930. Egészségügyi statisztika orvosok és orvostanhallgatók számára. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat. (Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 124.)
- _____. 1933. A vegyes házasság. Magyar Statisztikai Szemle 11: 705-718.

- _____. 1942. A budapesti törvénytelen születések. *Városi Szemle* 28, no. 2: 161-179.
- _____. 1943. A külső vándormozgalom újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle* 21, no. 2-3: 83-102.
- Szigeti Ernő. 202. Község, város, jogállás. A magyar településhálózat közigazgatási térszerkezetének néhány kérdése. Budapest: Magyar Közigazgatási Intézet.
- Szilágyi Miklós. 2000. Mezőberény. In: Paládi-Kovács Attila. szerk. *Társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 966-976. (Magyar Néprajz, 8.)
- Szukicsné Serfőző Klára. 2000. A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben *Demográfia* 43, no. 4: 445-76.
- Tafeln. 1840 (1842). *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie*. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei.
- Tálas István. 1977. *Kiskunság*. Budapest: Gondolat. (Magyar Néprajz.)
- Tamásy József. 1969. A lokális endogámia alakulása Magyarországon. *Demográfia* 12: 79-86.
- Tárkányi Ákos. 2006. A gyermekszám és a vallásosság kapcsolata *Demográfia* 49, no. 1: 68-84.
- Thirring Gusztáv. 1938. Magyarország népessége II. József korában. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Thirring Lajos. 1940. A kereső népesség születési hely és foglalkozás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle* 18, no. 10: 821-852.
- _____. 1963. Magyarország népessége 1869–1949 között. In: Kovacsics József. szerk. *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949 -ig*. Budapest.: Közgazdasági és Jogi K. 221-388.
- _____. 1978. A magyar népszámlálások külterületi statisztikái. 1 - 2. *Statisztikai Szemle* 56, no. 8-10: 810-841, 973-981.
- Tokody Ödön. szerk. 1880. *A magyarországi római és görög katolikus papság egyetemes névtára 1880-ra I. Temesvárott: Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda*.
- Tomka Miklós. 1994. Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. *Statisztikai szemle* 72, no. 4-5: 329-343.
- Tóth István György. 1991. A törvényes és törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In: Varga László, Á. szerk. *Rendi társadalom - polgári társadalom, 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. június 15-18. Salgótarján: Nógrád M. Lvt. 45-50.*
- Történelmi világtasz. 1997. *Történelmi világtasz*. Budapest: Cartographia.
- Vadkerty Katalin. 1999. *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony: Kalligram. (Mercurius könyvek.)
- Vallin, Jacques and France Meslé. 2004. *Convergences and divergences in mortality. A new approach to health transition. Demographic research Special collection 2, no. 2: 1-43.*
- Vukovich Gabriella. 1988. A demográfiai öregedésről. In: Széman Zsuzsa. szerk. *Nyugdíjkor(határ)*. Budapest: Kossuth - MNOT. 29-43.
- Wellmann Imre. 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Ember Győző és Heckenast Gusztáv. szerk. *Magyarország történetiye 1686–1790. I. Budapest.: Akadémiai K. 25-80. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1.)*
- Wesselényi István. 1983. *Sanyarú világ. Napló 1703-1708 I. 1703-1705*. Bukarest: Kriterion.
- Wachter, Kenneth W, Eugene A. Hammel and Peter Laslett. 1978. *Statistical Studies of Historical Social Structure*. New York-San Francisco-London: Academic Press. (Population and Social Structure)

- Willigan, J. Dennis and Katherine A. Lynch. 1982. Sources and methods of historical demography. New York-London: Academic Press. (Studies in Social Discontinuity.)
- Winkle, Stefan. 2005. Geisseln der Menschheit: Kulturgeschichte der Seuchen. 3. kiad. Düsseldorf: Artemis&Winkler.
- Winkler, Wilhelm. 1919. Die Totenverluste der öst.-ung. Monarchie nach Nationalitäten. Wien: Seidl & Sohn.
- Wolf, Josef. Hrsg. 1995. Quellen zur Wirtschafts-, Sozial- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert. Tübingen: Inst. für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. (Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Materialien, Heft 5.)
- Wrigley, E. A. eds. 1966. An introduction to English historical demography. London: Weidenfeld and Nicholson. (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, 1.)
- _____. 1973. (1969) Népesedés és történelem. Budapest: Kossuth.
- Wrigley, E. A. et al. 1997. English population history from family reconstitution, 1580-1837. Cambridge: Cambridge University Press. (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, 32.)
- Wrigley, E. A. and Roger Schofield. 1981. The population history of England, 1541-1871: A reconstruction. London: Arnolds.
- Zelinsky Wilbur. 1971. The hypothesis of the mobility transition Geographical Review: 219-49.
- _____. 1973. The Cultural Geography of the United States. Prentice Hall.
- Zsigmond Gábor. vál. szerk. bev. 1979. Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon. Budapest.: Gondolat. (A magyar néprajz klasszikusai.)